ІВАН ФРАНКО

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

ІНСТИТУТ СУСПІЛЬНИХ НАУК

ІНСТИТУТ
ЛІТЕРАТУРИ
ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

ІВАН ФРАНКО

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ У П'ЯТДЕСЯТИ ТОМАХ

НАУКОВІ ПРАЦІ
ТОМИ 44—47

ІВАН ФРАНКО

ТОМ 46

Книга 1

ІСТОРИЧНІ ПРАЦІ
(1883—1890)

ВИДАВНИЦТВО
«НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ — 1985

Редакційна колегія:

М. Д. Бернштейн
Г. Д. Вервес
А. Т. Гордієнко
О. І. Дей
Б. А. Деркач (заступник голови)
І. О. Дзеверін
В. Ю. Євдокименко
О. Є. Засенко
Д. В. Затонський
С. Д. Зубков
Є. П. Кирилюк (голова)
П. Й. Колесник
Н. Є. Крутікова
В. Л. Микитась
Ф. П. Погребенник (відповідальний секретар)
Є. С. Шабліовський
М. Т. Яценко

Редактори тому

Я. Д. Ісаєвич
В. Г. Сарбей

Упорядкування та коментарі

В. О. Гавриленка
В. В. Грабовецького
Я. Й. Грицака
Г. І. Ковальчака
Л. Г. Москвич
В. В. Нечитайла
В. В. Панащенко
Я. Є. Полотнюка
Ф. І. Стеблія
С. М. Тодійчука

Редакція художньої літератури

Ф $\frac{0501000000\text{-}445}{\text{М221(04)-85}}$ передплатне

© Видавництво «Наукова думка», 1985, упорядкування, примітки

ДОСЛІДЖЕННЯ
СТАТТІ
МАТЕРІАЛИ

ЖИТТЯ ІВАНА ФЕДОРОВИЧА І ЙОГО ЧАСИ

І

Живемо серед таких часів і серед такої суспільності, де все духове життя громадиться на питаннях сучасних, національних, політичних і соціальних. Політики й мужі стану, журналісти, писателі і поети вважаються вже не якимись дельфійськими пророками, з вершин святого триніжка віщуючими народам «неісповідимі путі господні», вищими над людські нужди і роботи, цілі і бажання, але простими, хоч не раз і могучими складниками суспільної сили, робітниками, котрих обов'язком есть кождий на своїм загоні докладати рук до спільної праці — увільнення людей з вікових пут і пониження, поправи національних, політичних і суспільних обставин наших. Для тої великої цілі всі нині працюють; всяка праця, не маюча з нею зв'язку, уважається — і справедливо — страченою, безцільною працею. Принцип утилітарний — в найширшім і найкращім значенні того слова — панує нині во всіх роботах людського духу. Природознавець висліджує чимраз нові способи, щоб покоряти природу волі чоловіка і повертати її сили на людський пожиток; історик висліджує з тисячних уривків одноцільні стежки і течії минувшого життя і видобуває з них науку для сучасних — проясняє стежки будущини; публіцист, газетяр розносить здобутки різнорідних праць духових, вісті про всякі діла людські в найдальші закутки краю, в пишні палати й під убогі стріхи, причиняючись тим до обалювання всяких кастових границь і всяких монополів знання. Всі і всюди привикли ми до кождої речі прикладати міру сучасності, завдавати питання: чи і яку сеся річ має вартість для нас? Чи вносить вона для нашої праці

який новий матеріал, чи дає яку нову сказівку? Коли ж ні, то хоч би се була річ й як гарна і як поважна, ми — не відмовляючи їй свого признання і поважання — все-таки відсунемо її набік.

Випускаючи в світ сесю працю про «Івана Федоровича і його часи», ми знаємо добре, що й до неї буде приложена та сама мірка, що й супроти неї з різних боків роздадуться питання: яке значення має широкий образ життя, ділань і поглядів Івана Федоровича для нас, для нашого часу, наших потреб і змагань? (А то тим більше, коли опрацювання того життя поставив собі за задачу писатель, котрий, зле чи добре, поставив собі за ціль свого існування — бути виразом сучасних нужд і поглядів, слугою сучасних потреб, рядовим сучасного емансипаційного походу руського народу. Обов'язком такого писателя єсть, поперед всього, виказати, що, підіймаючися такої обширної роботи, як отсе ся, він не змарнував свою силу на безужиточній забавці, не стався відступником святого діла, котрому служить.)

Правда, сам предмет сеї праці улегшує значно сей обов'язок, бо ж очевидна річ, що життєпис чоловіка, занимавшого від 1830 до 1870 р., отже, через сорок літ, видне місце майже у всіх передових кружках, у всіх важніших рухах і історичних подіях Галичини, мусить заключати в собі багато матеріалу, цікавого і навчаючого для всіх сучасників, котрі тямують тоту стару правду, що будущина корінням своїм завсігди стоїть в минувшині, що, отже, пізнання тої минувшини значить те саме, що пізнання грунту і самого коріння теперішності й будущини. І коли се з більшим або меншим правом сказати можна о кождій добі минувшости і о всяких студіях історичних, не виродившихся в суху археологію, а ні в не менше сухий календар битв і пануючих, то що ж доперва сказати про важність пізнання найсвіжішої і для маси молодого покоління у нас — жаль сказати!— якраз найменше знаної минувшини! Суспільність наша в Галичині в протягу послідного століття пережила много перемін, потрясаючих до самої основи її політичну, національну і суспільну будову. Упадок і розбір Польщі, війни наполеонські, котрих могучі хвилі захопили й нашу Східну Галичину в 1805 і 1809 роках*; кількаразова зміна границь між Австрією, Росією та конгресовим Королівством Польським; далі повстання польське 1830—31 року, в котрім чимало полилось і руської крові*; слідуючі за тим конспіраційні роботи еміграції польської

по всіх країнах історичної Польщі, переважно в дусі демократичнім, з примішкою слов'янолюбства і федералізму, хоч і зовсім неясно розвиненого; починаючеся з того часу відродження руської народності і руського письменства в Галичині, зразу протеговане бодай світлішими поляками; невдалий і нещасний вибух польського повстання в 1846 році, загашений кров'ю польських панів, пролитою самими ж польськими мужиками; триваючий від половини 30-х років серед передових поляків (під впливом еміграційного демократизму) рух в напрямі увільнення мужиків від панщини і доконання того увільнення в 1848 році через уряд в супірництві з панами; рух політичний і національний 1848 року і та велика, у нас майже безприкладна гарячка всіх, випливаюча з попереднього довгого і тяжкого гніту панщизняного та поліцейсько-бюрократичного: конституційні праці першого австрійського сойму в Відні і Кромержижу* і його розв'язання; революція угорська під проводом Кошута* і її придушення при помочі російської сили; слідуюче за тим скасування недавно наданої конституції і 10-літня бюрократична реакція під управою Баха, надання грудневої конституції 1859 р.*, а в кінці нове повстання польське в рр. 1863—64 — отсе головні моменти історії послідного століття на нашій землі. Деякі з тих фактів, як почаття з половини 30-их років відродження руської народності при помочі людової літератури і школи в Галичині і дарування в 1848 році панщини руським мужикам та признання руської народності всіх прав «свободних» австрійських горожан*, належать, безперечно, до найсвітліших точок в неприглядній історії руського народу. До основного і нестороннього пізнання тих важних хвиль нашої історії досі у нас дуже мало зроблено, хоч ніхто не сумнівається, що наслідки всього зробленого і висказаного тоді живі ще й досі і довго ще не перестануть бути живими. Особливо в послідніх часах серед руської суспільності чимраз замітніше проявляється змагання — «повернутись до засад і програми людей з 1848 року», хоч між повторяючими ті слова небагато є таких, котрі б могли ясно означити, що треба розуміти під тими засадами і куди провадила тая програма. Так само перша доба нашого відродження літературного — друга половина 30-их і перша половина 40-их років — хоч і як важна та цікава, належить все-таки до найтемніших і найменше просліджених частин нашої історії, і тільки в послідніх роках случайності та посторонні

публікації починають докидувати до неї по промінчику світла.

Одною з таких публікацій повинна бути й наша. Коли нам удасться з находячихся у нас під руками рукописних і печатаних матеріалів: кореспонденцій, дневників, нотат, газет, брошур і др. докинути хоч трохи нових фактів та черт до того, що досі знане, внести хоч трохи більше світла в темряву нашої недавньої минувшости, то ми будем уважати одну часть своєї праці сповненою. Се буде історичне тло, на котрім нам прийдеться розвинути образ праць, змагань, думок, терпіння і розвою чоловіка, в своїм роді незвичайного, гарячого, жившого в тих 40 роках повним життям індивідуальним і громадським — Івана Андрійовича Федоровича.

Хто був Іван Федорович? Історик повстання польського в 1831 році, описуючи послідній його акт — поконання Варшави дня 6 вересня,— не перемине пам'ятного штурму військ російських до шанців Волі, описаного з такою силою і пластикою в поемі Міцкевича* п[ід] н[азвою] «Reduta Ordona». Близ тої редути Ордона, коло Волянської церковці, находився другий шанець — Совінського, де при боці того полковника бився і впав поранений молодий ще, бо 20-літній хлопець, Іван Федорович. Історик пореволюційних конспірацій та агітацій демократичних в Галичині не помине й Івана Федоровича, котрий від 1834 до 1838 р. був душею і провідником тих змагань серед львівської молодежі. Історик сойму конституційного з р. 1848 не помине й Івана Федоровича, котрий з-поміж галицьких послів був одним з найвизначніших і найтверезіше мислячих, що особливо трудним ділом було в тій добі загальної гарячки. Вкінці історик духового життя галицької шляхти відведе почесне місце для Івана Федоровича в ряді шляхтичів-писателів за гарну книжку його «Афоризмів», між котрими особливо тикаючі питань суспільних і політичних відзначуються смілим замислом, трафностею і ясностею вираження.

Але всі ті виступи на публічну арену — хоч і як цікаві для характеристики чоловіка і самих тих справ — все ж таки не становлять головного змісту його життя ані головного інтересу його біографії. Далеко цікавіша частина — се процес внутрішнього самообразования і досконалення — тиха, безшумна, а тим тяжча і плідніша боротьба за свої переконання і за право жити після тих переконань; рівно ж

тихі і безшумні, хоч многочисленні жертви, поношені для других і для цілого краю,— духова праця і її плоди, оригінальні, яко все, що було випливом його духу, добуті тяжким досвідом життя, знанням людей і світу. Все те складалося на викування характеру сильного, суцільного в собі і натвердо гартованого, а природний, огнистий талант і жіноча майже вразливість на все окружаюче додавали тому твердому кременеві невгасаючого огню. Іван Федорович цікавий для нас затим і яко діяч публічний, і як чоловік, і як мислитель. Був се один з тих великих людей, яких великі часи до життя покликають. Багате множество матеріалу, нагромадженого в віконськім архіві, а особливо його власних дневників, записок і кореспонденцій (всіх листів около 5 000) дає нам можність прослідити майже крок за кроком постепенний зріст і розвиток того надзвичайного духу. Мов живі встають перед нами з його кореспонденцій цілі ряди сучасних йому людей, товаришів по науці й змаганнях, з котрих деякі добились нині високих становищ, другі погибли, забуті й незнані, зникли безслідно або лишили по собі добру і сердечну пам'ять. Круг його знакомства був дуже широкий; їх спис, після котрого він задумав був зробити психологічну і моральну «класифікацію» людей, обіймає кілька тисяч назв.

Дальше додати треба, що по Івані Федоровичу лишилось чимале діло філософічне, обнімаюче в собі здобутки його мислі і праці духової. Задачею життєписця буде також прослідити докладно, як повставало і перетворювалось те діло в мислі автора, якими нитками в'язалися висказані в нім погляди з цілим його світоглядом й з його моральною натурою,— і показати заразом в головних обрисах зміст, дати поняття о формі філософії Федоровича. Правда, діло само задля наглої смерті його автора осталось невикінченим і до печаті не доспіло, але в нім, особливо в послідній і головній його часті, трактуючій о соціології, зложено так багато цінних і оригінальних поглядів, що подання обширних з нього витягів зможе тільки піднести вартість біографії і поставити в належитім світлі її героя.

В кінці не треба забувати, що пок[ійний] Іван Федорович був з роду і свідомості русином і признається до того від молодості. Особливо по 1848 р. він пильно занявся руською справою, а в однім з послідніх (невикінчених) розділів свого діла філософічного п[ід] н[азвою] «Теперішній

стан Європи» зложив багато цікавих мислей про руський народ, руську мову, історію і про теперішній стан руської справи. І що найцікавіше — пильне заняття руським питанням, пізнанням руської історії само з себе навело його і на ширший слов'янський видокруг,— він став панславістом федеральним* і аж з того високого становища ясно порозумів всі помилки поляків, а особливо польської від рідного грунту відірваної еміграції 30-тих і 40-их років. Дух руської історії отверезив і прояснив його.

При такій многоті та й так цікавого, як в данім разі, матеріалу становище наше яко біографа було значно улегшене. Ми мали можливість дійствуючим тут людям в кождій описуваній добі дати говорити їх власними словами як сучасникам о сучасних речах, через що, надіємось, читатель о всіх тих речах одержить поняття далеко живіше і барвніше, ніж з оповідання історика хоч би й як талантливого. Наше завдання лежало тільки в упорядкуванні та критичнім обробленні тих джерел, щоб в цілій книзі задержане було одно, об'єктивне і окілько можна справедливе для всіх партій і змагань становище. Той вершок розвою пок[ійного] Івана Федоровича, до котрого він оконечно дійшов — слов'янська федеративна ідея,— мусить зовсім природно і конечно стати й для нас вихідною точкою, з котрої ми повинні глядіти на факти й на людей. Що діло се виходить в руській мові, на се була воля не тільки автора біографії, але й її мотора, впов. добродія Володислава Федоровича, сина пок[ійного] Івана Федоровича, котрий бажав, щоб посмертний пам'ятник його батькові здвигнений був в мові того люду, котрого сином покійник завсігди почувався, для котрого в житті своїм багато робив добра, котрого сумну долю відчував так сильно, котрого мовою й сам владів дуже добре, як о тім свідчить звісна по цілій нашій Галичині ним уложена пісня:

Чи такая наша доля,
Чи така судьба вже нам,
Щоби гарний край Подолля
Все чужим служив панам?
Що татари не спалили,
То нам видер німець-жид,
А всі край наш руйнували,
Тепер нужда, що аж гид.
А вже пречінь, може, час
Ліпшой долі і для нас.

Від вік-віку ті поля
Руська сіяла рука,
А широкий степ Подолля
Витоптав кінь козака.
Німці степи поміряли,
В поля, в хати жид іде,—
І де наші батьки жили,
Синам жити нема де.
А вже пречінь, може, час
Ліпшой долі і для нас.
Козак з віку служив богу,
Русин свою церков мав,—
Татар не був в її стінах,
Німець патент прибивав,
Щоб віддали срібло, злото
І стопили святий дзвін,—
Тепер жидівська голота
Бере цвинтар на вигін.
А вже пречінь, може, час
Ліпшой долі і для нас.
Козак з віку власну мову
І свій власний загін мав;
Старші клали установу,
Старших козак вибирав.
Днесь за право тра платити,
Ніби право який дар,—
Навіть і за смерть платити,
А то з'їде жид-нотар.
А вже пречінь, може, час,
Щоби й жид щез від нас.

II

Хоч і як декому може видатися лишнім зачинати життєпис якогось, чим-небудь знаменитого чоловіка згадкою про його дідів і прадідів, то все-таки теперішня наука і на те кладе чималу вагу, стараючись прослідити наслідство певних злих або добрих прикмет в родині, їх перехід та перескакування з одних поколінь в другі, з своєрідними модифікаціями та відмінами. З того згляду й родовід Івана Федоровича дає нам деякі цікаві сказівки до зрозуміння його власного характеру, і ми позволимо собі сягнути трохи в минувшу історію старинного українського роду Федоровичів, користуючись при тім безіменно виданою в 1880 році брошурою «Wiadomości o Fedorowiczach», котра на підставі численних, в віконськім архіві хоронячихся документів та печатних свідоцтв різних писателів коротко, схематично проводить походження сього роду аж в давну давнину, в XII і XIII віки.

Родина Федоровичів, герба Огінець, належить до найдавніших шляхетських родів в нашім краю. Виводить вона своє походження від руських князів чернігівських, котрі опісля сиділи на дільницях Козельськ і Путивль. Коли Козельщина підпала під власть князів московських, тамошня княжа родина перенеслася на Литву, де розродилася в кілька галузей, з котрих деякі і донині носять титул князів.

Єсть се одна з найцікавіших перемін, доконаних в руській історії, яко то, рівнобіжно з переходом староруського дружинного ладу в шляхетсько-козацький потомки руського князівського роду звільна затрачують свої титули, входять в склад простої шляхти або стаються козаками*. Особливо шляхті польській до унії Люблінської і по ній дуже багато залежало на тім, щоб затерти різницю між потомками руських князів і бояр та шляхтичами польськими; особливо в XVI і XVII віках діло се доконується систематично. «Коли надійшла пора унії ,— говорить о тім ділі Яким Лелевель[1]*,— одним з найтвердших до розгризення горіхів було знівечення князівства та вщеплення шляхетської рівності». Зараз 1564 і 1569 багато родин руських добровільно зреклося князівства. Деякі родини дістали осібну концесію зватися князями, другі, не діставши її, протестували уперто. Але се недовго тяглося. Уставою з р. 1638 заборонено було старатися в титули князівські, а уставою з р. 1641 заборонено було уживати навіть тих титулів, які допускала унія Люблінська «tak że, jako Xiążęta, taky szlachta prouno statu equestri mają bydź»[2]. В кінці 1673 шляхта, не вдовольняючись тим, кинула загрозу інфамії на всіх тих, котрі б уживанням чужоземних (т. е. не польських) титулів, відзнак, гербів або печатей рівність шляхетську ображували; і такі перед трибуналом мають відповідати». Досадно виражає те нівеляторське намагання шляхти польської Вацлав Потоцький* в своїй книзі «Poczet herbów szlachty korony Polskiej»[3], де пише (стор. 24):

---

[1] Joachim Lelewel. Polska, dzieje i rzeczy jej. Tom IV, стор. 100, 104.

[2] Так що як князі, так і шляхта мають бути одним лицарським станом (*польськ., лат.*).— *Ред.*

[3] Volumina legum, t. IV.

Dziś xiążęta na kniazie, a ci w szlachtę prostą
Puydą, y podobno już pióra nie odrostą;
Jeśli nad nami górę wezmą Perekopy,
Jako w kniazie xiążęta, szlachta poydzie w chłopy[1].

і дальше на тій самій стороні і в тім самім дусі:

Szlachtaśmy wszyscy w Polszcze, bracią równi sobie,
Niechay nie presumuje nikt o wyższej ozdobie![2]

Не дивно затим, що під впливом таких обставин у многих ліній родини Федоровичів також затратився титул князівський і що потомки Володимира Великого стрічаються нам опісля в Січі Запорізькій без ніяких титулів, окрім тих хіба, які здобули собі власною заслугою і власною кров'ю.

Найбільшого значення в історії Полудневої Русі добилася тота лінія родини Федоровичів, котра якийсь час держала в леннім посіданні містечко Іскоростень в давнім воєводстві Київськім. Федоровичі тої лінії — люди воєнні і смілі, занимають видні місця серед тодішньої суспільності в XVI і XVII віках. (З тої лінії походив Данило Федорович, котрий, зібравши на власну руку полк вояків, воював між 1576 і 1592 рр. з турками, поки з наказу Речі Посполитої полк той, так як і другі «свавільні» козацькі полки*, не розв'язано). До тої лінії належав Сашко Федорович, котрого в р. 1594 вислали запорожці до цісаря Рудольфа II, обіцяючи йому свою поміч проти турків[3].

Але найзнатніший між ними був Іван Федорович Яцковський, через козаків прозваний Федоренко (так як Хмельницький — Хмельниченко). Замолоду пішов він на Запоріжжя, де серед буйної і свобідної дружини дослужився великого поважання. Було се якраз тоді, коли різні національні, церковні і суспільні причини, громадячи притиск і кривди над українським народом, викликали велику криваву драму війни за права народні під проводом Бог-

[1] Сьогодні ксьонжента на князів, а ті в просту шляхту
Підуть, і, мабуть, вже пір'я не відросте,
Якщо над нами візьмуть гору Перекопи,
Як в князі ксьонжента, шляхта піде в хлопи (*польськ.*).— *Ред.*

[2] Всі ми є шляхтою в Польщі і по-братському рівні між собою, Нехай же не розраховує ніхто на вищі відзнаки *(польськ.)*.— *Ред.*

[3] Гл. Корн. Заклинський. Зношення цісаря Рудольфа II з козаками і їх участь у війні угорсько-турецькій в роках 1594 і 1595.

дана Хмельницького. Між товаришами боїв і слави Богдана й Іван Федоренко занимав видне становище. Весною 1648 р. бачимо його в Війську Запорізькім вибраного на полковника. Полк його складався з 16 хоругов, кожда по 1 000 людей. При облозі Збаража, надтягнувши збоку, від Залозець, припустив д[ня] 17 липня пам'ятний штурм, описаний обширно у Костомарова. Тут зістав він ранений, так що не можемо напевно твердити, чи брав участь в битві під Зборовом, котра відбулася о 29 день по битві Збаразькій. Слідуючого 1649 року стрічаємо в Барі з титулом полковника подільського. З тої пори остався нам один лист його до Станіслава Лянцкоронського, воєводи київського, в котрім Федоренко упоминає воєводу, щоб не дозволяв своїм людям бушувати по Україні і викликати нову ворожду та доводити до нового розливу крові християнської. Лист той взагалі характеризує нам Федоренка як чоловіка на свій час образованого, свідомого своєї гідності і незалежного характером.

В р. 1653 в славнім поході Тимоша Хмельницького на Волощину* був Іван Федоренко його товаришем яко наказний атаман 12-тисячної козацької дружини, а коли Тиміш погиб в обложеній Сучаві, Федоренко став головним начальником козацької дружини в обсадженій кріпості і боронився ще через 6 неділь серед найтяжчих обставин, доказуючи з своїми козаками чудів мужества. В кінці, видячи неможність дальшої оборони, капітулював під условієм вільного повороту. По смерті Хмельницького грав Федоренко визначну ролю в історії України і разом з Демком Беневським, каштеляном волинським, був посередником між козацтвом та Річчю Посполитою при заключенні славного Гадяцького договору в 1658 році*. Заслуги, які при тім положив около успокоєння країни, з'єднали йому прихильність варшавського сойму і ласку короля. З нього знято кондемнацію, кинену на нього за участь в повстанні Хмельницького.

Іван Федоренко належав до тих полковників козацьких, котрі найдовше стояли при роді Хмельницького, а зглядно при Юрію Хмельниченку. Разом з військом Хмельниченка брав він уділ в нещасливій битві під Слободищем*, а по тій битві знов приняв на себе ролю парламентаря і причинився дуже багато до заключення угоди Чудновської*, а затим поїхав до Варшави і виєднав у короля і у сойму затвердження угоди Чудновської і Гадяцьких пунктів*.

В Варшаві зуміли оцінити заслуги Федоровича. Йому надано ⟨шляхетство польське⟩, а король наділив його в р. 1661 різними привілеями і дав йому місточко Боярку в дожизнене ленне посідання. ⟨Але Чудновська угода не привела ангела супокою на нещасну, зруйновану Україну. Поляки не мали ніколи охоти додержувати пунктів умови Гадяцької, на котрій головно опиралась (по уступленню Юрія Хмельницького) партія Виговського. До тої партії належав і Іван Федорович як старий товариш Виговського. Ще раз, бачилось, мала заблиснути зоря Виговського 1664 р., коли запорожці завізвали його на гетьманство. В переговорах, задля котрих січовий отаман Сули[ма] поїхав до Виговського, ми стрічаємо і Федоровича, котрий яко закладник за Сулиму від Виговського поїхав на Січ. В ту пору носить він титул отамана балабанівського. Але, повертаючи з Січі, він, мабуть, не застав уже Виговського живого; поставлений в руки Степана Чарнецького* полковником, Маховський велів стяти його буцім за змову з Брюховецьким. Се було, здається, причиною, для чого родина Виговських, а також Іван Федорович, покинувши Україну, перенеслась до нинішньої Галичини на Підгір'я, де Остап Виговський, брат бувшого гетьмана, закупив Руду, а Іван Федорович також, мабуть, закупив.⟩

⟨Іван поселився на Україні в своїй маєтності Іванкові, недалеко Фастова, де мав свій власний оборонний замочок. В р. 1689 під час паліївщини козаки напали на той замок в Івановій неприсутності і знищили його дотла. Знать, чув Іван Федоренко, що становище його серед козацтва сталось трудне і непевне, бо після сього нападу перенісся до земель Галицьких, на Підгір'я, де закупив, мабуть, добра для себе, бо син його Павло виступає в актах трибуналу люблінського яко індигенат польський ⟨яко властитель дібр Рокшичі⟩. Сей Павло Федорович був, здається, не подібний до батька, бо в бурливих часах розкладу Польщі, Шведчини й конфедерацій першої половини XVIII віку нічого о нім не чувати. Сином Павла Федоровича був, здається, Яким Федорович, возний генерал воєводства Волинського, о котрім стрічаються згадки в актах з початку XVIII віку (1704 р.)⟩.

По нім лишились чотири сини: Войтех, Матвій, Станіслав і Микола. Войтех був властителем дібр Добрусина, а Матвій служив в війську Речі Посполитої яко панцирний товариш* «cohortis loricatae й[ого]м[илості] і каште-

ляна краківського». В р. 1752 за свої заслуги одержав привілеєм короля Августа III в дожизнене володіння село Нанову в воєводстві Руським (близ Перемишля) і дістав титул скарбника нурського. Умер в р. 1801 в Смиківцях, маєтності сина свого, близ Тернополя, маючи 90 літ від роду. По нім остались два сини: Гавриїл і Флоріан. Старший, Гавриїл, пішов слідом батька і вступив до війська Речі Посполитої. Родився він 18 лютого 1751 р. в селі Лукавиці в Стрийських горах. Служив у війську, а відтак приступив до конфедерації Барської*, в котрій брав участь аж до її цілковитого поконання. В р. 1794 був в рядах повстання Костюшківського, а по його упадку враз з другими повстанцями емігрував за границю, де кілька літ мусив пробути. Повернувши до краю, де молодший брат його Флоріан посідав добра Бібрку і Крешовиці в Галичині, оженився з Маріею з Соколя Галичинською, з котрою мав трьох синів: Андрія, Івана і Василя. Андрій родився 2 липня 1778 р. в селі Стрілкові, Стрийського повіту. Науки гімназіальні скінчив в Стрию, а університетські — у Львові. Батько його, здається, був дуже незаможний і небагато міг йому дати на будущий доробок. Але вихований в твердій школі життя, працьовитий, господарний, характеру, націхованого спартанською простотою й незламностею, він не улякся ніяких трудностей і добився під кінець свого життя досить, яко на ті часи, поважного і незалежного становища економічного. Зразу взяв в посесію село Гнилиці Великі в спілці з двома ще товаришами, а коли, головно через його старанність і умілий заряд і через корисні кон'юнктури в торзі збіжевім під час війн наполеонських, посесія тота приносила значні доходи, з зложеного в той спосіб капіталу закупив на свою власність в р. 1812 село Жеребки Шляхетські в Тернопільськім повіті. Пізніше з доробку на тім селі закупив ще три села: Галущинці, Білитівку і Лежанівку (1837 р.). (В р. 1818 подався до виділу станового Галицького о висвітлення для себе і для своїх дітей сертифікату шляхетства, що й одержав.)

Андрій Федорович оженився д[ня] 26 лютого 1805 р. з Розалією Гриневич і мав з нею п'ять синів: Антонія, Івана, Амброзія, Аріана і Альойзія, а також три доньки: Серафиму (род. 1813 р.), Людмилу (род. 1814 р.) і Гонорату (род. 1826 р.). Антоній уродився 1 жовтня 1805 і кінчив школи гімназіальні в Тернополі в колегії єзуїтів, а віддавшися відмолоду сільському господарству, осів в одер-

жаних від батька Галущинцях, оженився з Юлією Моравською і діждався численного потомства. Другий син Андрія, Іван, герой нашого оповідання, родився 10 червня 1811 р. в Гнилицях. По нім ще родились Амброзій 1817, Аріан 1818 і Альойзій 1830 року. Позаяк дальша судьба братів Федоровичів, особливо Аріана, тісно в'яжеться з судьбою Івана, то ми й не раз ще будем згадувати о них в протягу нашого оповідання. Тут тільки додамо, що з-поміж всіх них тільки один Іван Андрійович унаслідував гарячу кров, войовничу і предприїмчиву вдачу свого пращура Івана Федоровича Яцковського — тож і не диво, що, визначаючись поміж усіми й талантом і твердою, незламною волею, стався вчасно немовби головою і провідником родини і типовим представником передової часті сучасної шляхти, котра старається розламати вузькі рамки старошляхетської кастовості і невтомимою діяльностею, великими жертвами окупити у суспільності свої родові і маєткові привілеї.

Багато під кождим зглядом мав Іван Андрійович до завдячення свому батькові, котрого ось як характеризує в своїм пам'ятнику в[ельми] поважна Кароліна Федоровичева, вдова по Івані Федоровичу. «Батько, чоловік великого духу і великої сили, провадив життя і виховання дітей по-спартанськи. Не хапався він до ніякої широкої публічної діяльності, але зате старався всіх окружаючих, а особливо дітей своїх призвичаювати до простоти і праці фізичної і духовної. Знаючи, що в людськім житті належність маєткова становить майже половину вдачі при всякій публічній діяльності, поклав собі за ціль — здобути для своїх дітей тоту підставу і для тої цілі посвятив свої сили і способності. Керуючись все і всюди засадами строгої справедливості, а при тім не лякаючись ніякої, хоч би й як тяжкої праці, він допровадив вкінці до того, що бачив перед своєю смертю всі свої діти вповні забезпечені і особливо з Івана дожився великої потіхи. Коли в пізніших літах сусіди говорили йому, що мусив десь скарб викопати, то він, усміхаючися, показував свої від праці затверділі руки і говорив:

«Глядіть на ті руки! Хто так їх уживав весь вік, як я, той мусив скарбу докопатися».

Впрочім не можна думати, що, засклепившися в тіснім кружку домашнього життя, Андрій Федорович був цілковитим чуженицею на полі ширших світових справ. Особливо

в пізніших часах, коли діти зняли з його плечей тягар господарювання, а син його Іван став видним діячем політичним в повіті і в цілім краю, мусив, певно, й батько Андрій заінтересуватися більше політикою. Не треба й додавати, що і тут його симпатіями керувало те саме почуття справедливості і правоти, котре було його провідною зіздою в цілім житті. І так ще 4 години перед смертю, коли син Іван — було се під час Кримської війни — оповідав йому про страти англічан в Криму, замітив: «Се за Сінопу!» Твердив також, що дітей не можна давати до науки перед укінченим сьомим роком життя.

Правильно і тихо плило трудове життя федоровичівської родини за таким батьком. Мати Розалія, здорова й замолоду гарна женщина, була правдивим типом подолянки. М'якого серця, тужлива і тиха, а при тім невтомимо працьовита, була немов зроду достроєна до гармонії з своїм мужем. Весь багатий скарб свого чуття згромадила вона в любові для своїх дітей. Особливо Іван, найкращий і найспосібніший зо всіх, був її найбільшим любимцем. Розуміється, доля судила, щоби задля нього прийшлось їй перенести й найбільше грижі та тривоги, й найбільше радості.

В однім листі Аріана Федоровича до брата Івана з р. 1840 находимо цікавий образець того життя, яке плило в хаті Андрія Федоровича в Жеребках в крузі дітей. «Тато встає рано о третій або пів до четвертої, піде між телятка, відтак до пасіки, побалакає з Петриком (слугою) і т. д. Мамця, пробудившися, хреститься по сто разів, клякає перед розп'ятим Ісусом і відмовляє: «За тим часом (примовка панії Розалії) літаю до матері божої, Ісуса сладчайшого, святої тройці і всіх святих» з додатком десяти «Отченашів». Антоньо встає о п'ятій рано або й раніше, робить знак хреста святого до руського бога і, ходячи по світлиці, кінчить молитву. Амброз, забезпечений жеребецькою свободою, встає, коли йому сподобається, і, повертаючи з половника, в котрім ночував, сурдут наопашки, шапка набакир, кляне, говорячи: «То бестії ті ластівки. Спати мені над раном не дали! Впрочім, все йде своїм старим ладом».

А ось який образ жеребецького двору й життя дає Іван в однім своїм листі з 1837 року: «Жеребки, або радше моя в них родина, дивний вид показує для очей незнакомого приїжджого. При першім вступі дивує його, що в'їздить до двору, а, окрім стирт і многих господарських забудовань,

нічого не стрічає такого, що би відрізнювало його від прочих сільських хат. Поєдинчість, майже недбальство о всяку зверхню прикрасу. Так і здається, що бачиш ще жильців XVI століття перед собою, котрі, окрім своєї коханої Польщі, не знали майже, чи й є який інший народ на світі, але зате не мали й чужинецьких блудів, не бажали чужинецьких прибачів, були чесніші й щасливіші. Так і я, коли прибуду з великого світу, де все манить очі, довго не можу привикнути до тутешньої Речі Посполитої й жалую, що таким ограниченим, поєдинчим життям животіє. Але коли всьому ліпше придивлюся, відрізню правдиве щастя від поверхового і мнимого, то завидую їм і переконуюсь, що я тільки в своїй уяві гарними словами малюю собі щастя, а вони, не знаючи поезії думок, на ділі уживають щасливого життя. Мене за серце хапає, коли бачу, яке тут все щире, яке просте, яке свобідне, несилуване — достаток у всьому якнайбільший, згода всієї родини, якої мало де стрітиш,— одним словом — вони щасливі, між тим, коли на великім світі все хоч і гарне, а таке зболіле!»

Але не завсігди така одностайна тиша панувала в домі Андрія Федоровича. Частенько з'їздилися до нього сусіди, приходили люди з села за порадою і підмогою. Як способом життя Андрій Федорович мало різнився від достатнього сільського газди, так і спосіб його мислення все був склінний до мужиків, і в своїх маєтностях він не допускав ніколи робити їм кривду. Тоту традиційну прихильність до мужика виніс і Іван з дому вітцівського; він був одним з тих немногих в своїх часах інтелігентних та багатих людей, котрі глибоко понімали нужду та потреби народу, і посідав той секрет — заговорити до простого чоловіка його мовою і його поняттями, промовити серцем до серця.

Андрій Федорович був чоловік середнього росту, лагідних і приємних рисів лиця, супокійний і поважний. Обдарований залізним здоров'ям і великою фізичною силою, він до пізньої старості держався кріпким, як дуб. Ще в 73 році життя кождого дня щонайменше по дві години їздив на коні. І рівнобіжно з силою і здоров'ям тіла держалася також сила його духу, ясність мислі і тверезість суду.)

III

Сказано вже, що Іван Федорович родився 10 червня 1811 року в Гнилицях. В тім часі Гнилиці і цілий північно-всхідний окраєць Галичини належали до Росії і аж 1815 р. перейшли назад до Австрії під назвою округа Тернопільського. Мати кормила його 14 місяців. В четвертім році життя він уже зовсім обходився без няньки і рів свобідно, гуляючи цілими днями з громадою сільських дітей понад гнилицьким ставом. Змалку вже тягло його до коней, і коли тільки міг допроситися візника, щоб той його посадив наперед себе на коня, то малий Іван сам себе не чув з радості. Ледве трохи більше відріс від землі, почав і сам дряпатися горі гривою і вилазити на коня. Тота любов до коней і до кінної їзди осталась у нього до пізніх літ. «Знаєш,— писав він до своєї нареченої 1837 року,— їзда на бистрім коні вечором, в бурю, се єсть именно те, о чім св. Павло писав, що «ані око не виділо, ані ухо не чуло. Коли єсть який-небудь рай, елізіум, валгала, небо*,— то й коні верхові там мусять бути». А на іншім місці стрічаємо рівно характеристичну його замітку: «Що ж я тому винен, що бог чоловіка на улана сотворив?» Так уплило його перше дитинство, поділене між ставом та кіньми. Змалку вже показував надзвичайну смілість і бистроту мислення, так що й найбільші свої пустоти завсігди здужав щасливо витолкувати перед строгим батьком.

Коли Івасеві минуло сім літ, завіз його батько до Тернополя до шкіл елементарних. Товариші, бачачи низенького, буцматого хлопчину, почали з нього насміватися, але він не тільки остро до них поставився, а ще й постановив собі сильно — всіх їх закасувати наукою і показати їм, що він малий більше потрафить, ніж вони великі. І справді, його пильності й огнистому талантові удалось се від першого року, бо він того часу аж до скінчення прав усе був першим в науках між своїми ровесниками.

Коли перший раз приїхав додому, розрадуваний, що везе першу премію, не застав батька дома. Сказали йому, що батько в полі,— тож Іван, догнавши першого коня, який попавсь йому під руки, полетів в поле назустріч батькові, високо в руці держачи премію напоказ. Побачив його батько здалека, летячого наосліп півперек поля, що тільки кінь міг копитом заскончити. Задрожало серце вітцівське,— бо чи ж трудно о нещастя? В кінці Іван причвалав

щасливо, зупинив коня, зліз і показує батькові премію, З правдиво спартанською рівнодушністю відказав на те батько: «Ну, премію сесю ти повинен мати. Що робиш, то для себе робиш. Але летіти так недобре, бо можна карк зламати. Уважай, що й радість завелика доводить до шкоди!»

Як вчасно почала в малім Івані Федоровичу розвиватися самостійність характеру і твердість волі, доказує слідуючий факт, розказаний в пам'ятнику пані Кароліни Федоровичевої. Коли Іван мав десять літ, стояв на квартирі у бідної вдови Єжовської. Мала вона одного сина, о рік молодшого від Івася. Синок той також ходив до школи, але розпещений, як звичайно бувають «маминї синки», не хотів учитися, хоч мав талант непослідній. Надармо напоминала його мати, представляючи, що від його вчення залежить і її, й його будучність. Легкомисний синок не брав собі до серця лагідної бесіди материної, а наняти для нього корепетитора, котрий би допильнував його науки, у матері не було за що. Іван Федорович з власної охоти освідчив вдові, що займеться її сином, не можучи дивитися на її сльози і на недбальство хлопця, котрий навіть до школи не хотів правильно ходити. Іван зачав сам і з другими товаришами представляти вдовиному синові, що не годиться так мучити матір,— а коли той сього не слухав, Іван випросив собі у матері повну міць і, запросивши непокірного маминого синка до одного свого товариша, при помочі того ж товариша всипав йому так болюще argumentum ad hominem[1], що той ніколи нічого подібного не досвідивши, наляканий, схаменувся і взявся з силою до книжки. І як був до того часу одним з послідніх, так сейчас з кінцем другого курсу зістав преміантом і опісля, ставши справді підпорою матері, не раз дякував Іванові Федоровичеві за гірку, а так пожиточну науку. Скінчивши школи, той Єжовський вступив до закону єзуїтів*, і се розірвало приязнь між ним та Іваном Федоровичем, котрий не раз опісля жалував його і говорив: «Шкода, що я своєю рукою попхнув його до науки, коли тепер він повертає свій талант і свою науку на шкоду і баламучення других людей!»

Скінчивши елементарні школи, вступив Іван Федорович в році 1824 для побирання наук гімназіальних до колегії єзуїтської в Тернополі. Що з тої школи небагато він виніс духового набутку, се розуміється само собою.

[1] Доказ стосовно людини (*лат.*).— *Ред.*

В його «Афоризмах» стрічаємо замітку, свідчачу о тім, як він думав про єзуїтську школу. «Ліпше — говорить він — обходитися без шкіл, ніж мати лихі школи; ліпше не вчити нічого, ніж вчити дурниць». Єзуїтська система навчання, полягаючи переважно на «кованні» (бездушнім і механічнім виучуванні напам'ять) тисячних, ні на що не потрібних дрібниць, перевага мертвої латині над всякими другими предметами, цілковита недостача в програмі наук природничих,— а ще до того єзуїтська нетолеранція до всяких дитячих вибриків, до всякого живого руху і природного розвою серця й голови, єзуїтська система шпіонування вихованців поза мурами школи,— все те, в сполученні з тодішньою державною системою, немов навмисно складалося на то, щоб убити в кождім ученику всякі природні спосібності і зробити його мертвою і бездушною машиною на образ і подобіе тих заскорузлих бюрократичних машин, котрі в своїх руках держали тоді долю Австрії, ба й цілої Европи. Се була важка і сумна доба в історії Европи, доба політичної і духовної реакції супротив революції кінця XVIII століття, доба «Святого союзу», котрого двигаючими демонами були англійський міністр Кестльрі і австрійський канцлер Меттерніх*. (Письма і газети, які в тих часах появлялися в Галичині), особливо в Австрії, все відзначалося тоді дивним застоєм і запліснілою плиткостею. Письма і газети з тих часів в Галичині носять на собі виразні сліди якоїсь старечої дряхлості і безкровності; ані одного живого, природного тону в них не можна дослідити; навіть бесіда, котра в XVIII віці всюди розвивала могучі крила, тепер затетеріла якось в пустих формах, сталася мертвою «Amtssprache». Так здається нам, коли читаємо немногі печатні плоди Галичини з тих часів, що з кождого листочка з кождої стрічки прозирає «der beschrankte Unterthanenverstand», котрого таким любителем був пануючий тоді цісар австрійський Франц I. А прецінь же і ті мертві та сумні часи не були зовсім пустою і безплідною нивою на полі історії. Сімена, кинені великими руками кінця XVIII і початку XIX століття, не замерли, але сходили — зразу тихо і незначно, щоби відтак одного гарного ранку своїм свіжим, живим руном прикрити струпішіле стернище реакції. Всюди в Европі проявлялося глухе невдоволення, хоч наразі й притаене перед напором грубої сили. В літературі чимраз замітнішими ставали голоси представителів того невдоволення, того «болю над горем цілого світу» (Welt-

schmerz), голоси Байрона, Мюссе, Гейне. І в польській літературі в тім часі під впливом західноєвропейської літератури і філософії розпочалася нова, т[ак] зв[ана] романтична школа, котра швидко, перейшовши на еміграцію (після 1830 р.), зробилася прямо національно-революційною. Твори писателів тої школи (Бродзінського*, Міцкевича і др.), а особливо патріотично-революційні, не менше й політичні письма деяких мужів з кінця XVIII віку, як Коллонтая «Uwagi nad Konstytucya 3-go maja»*, хоч і як остро заборонені цензурою, ширилися прецінь в тисячних відписах, доходили до найдальших закутків і всюди вносили свіжу струю, котра, сперта і здавлена, швидше чи пізніше мусила вибухнути грізною хвилею. І Іван Федорович, хоч знаходився під сильним єзуїтським доглядом, все-таки не міг остатися непричасним новому рухові. В його скромній квартирі частенько сходилися його молоді товариші: там переписувано найновіші твори польської і німецької літератури та виучувано їх напам'ять, там швидко минали їм години в гарячих патріотичних розмовах. Іван Федорович, хоч завсігди почував себе русином зроду, однако ж, не знаючи руської історії, мусив дати пірватися польському патріотизмові, уважаючи інтереси Польщі за невідривні від інтересів Русі. Звісна річ, такий гімназіальний, напівдітський рух не міг мати достаточної ясності щодо провідних ідей і цілей, не міг опиратися на цільнім, наукою проясненім світогляді; се був радше молодечий ентузіазм до всього, що високе, чесне, ідеальне. Що в таких хвилях не раз чоловік приймає й шумне слово за діло, і блискучу фразу за реальну річ,— се знає кождий, хто й сам був молодим і ентузіазмувався, і помилявся.

Тільки ж уряд тодішній, а тим паче вчителі-єзуїти, далеко не так вирозуміло гляділи на ентузіазм молодих серць. Укази самовладної бюрократії були острі і безглядні: за читання і переписування заборонених творів грозило школяреві не тільки виключення зі шкіл, але ще до того й тюрма, а може, навіть і довголітня мука во кріпості. Єзуїти ж розвивали над своїми школами цілу систему хитро обдуманого шпіонства й надзору: тут входили і взаємні денунціації, до котрих приучувано і заохочувано школярів, і розвіди у господарів, що держали студентів на квартирах; доходило навіть до того, що, як оповідає один очевидець, ректор єзуїтської гімназії сам щодня в вільних годинах сидів на вежі костьолу з люнетою і відтам пильно гля-

дів на місто, щоб дізнатися, куди ходять і що діють школярі. Цікава, отже, річ, для чого при такім тіснім дозорі та реакційнім успособленні шкільного начальства молодий Іван Федорович сейчас з шкільної лави не прийшов в конфлікт з обов'язуючими законами? Чи удалось йому ошукати бачність єзуїтів? Скорше можна припустити, що єзуїти знали о заходах найліпшого свого ученика, але щадили його з різних причин. Одну з таких причин подає в своїм пам'ятнику пані Кароліна Федоровичова, а іменно те, що єзуїти вподобали собі дуже гарного, гарячого і способного молодця, так пильного в науках, повного енергії і склонного до ентузіазму, і забажали з часом привернути його до себе, позискати його на члена товариства Ісусового. Очевидна річ, що заходи ті були даремні, і молодий Федорович не піддався єзуїтським намовам. Може бути, не дізнавши заводу в тім згляді, єзуїти були б видали його власті, коли б не пріор їх Пірлінг, чоловік вельми спосібний, що опісля зістав провінціалом, а далі й генералом закону в Римі. Той Пірлінг почув щиру прихильність для Івана і не тільки боронив його перед секатурами братців-єзуїтів, але й старався сам вплинути на його образование більше, ніж могла зробити тодішня школа. Будучи сам чоловіком ученим і великого серця, він частенько закликав Івана Федоровича до себе, розмовляв з ним і заохочував до науки та до мислення, так що Іван не раз опісля згадував його добрим словом, признаючи, що як єзуїтський тиск і конечна з ним боротьба в таких молодих літах виробляли у нього енергію, сміліть і твердість характеру, так знов дружні відносини і розмови Пірлінга розбудили його думку і не в однім згляді розширили його світогляд.

В 1829 році Іван Федорович скінчив гімназіальні науки і виступив з колегії єзуїтської. Свобідніше відотхнулося йому, коли сейчас же того року поступив на «філософію» (нинішну 7 і 8 кл[асну] гімназію) до Львова, котру треба було укінчити перед поступленням на університет. Літом 1830 року він і справді скінчив перший рік філософії і, нагороджений медалем, вернувся під батьківську стріху до Жеребок. Ніщо й говорити о тім, як радувалися родичі своїм сином, котрий так в молодім віці — числив бо тоді доперва 19-тий рік — так високо і з такими похвалами поступав в науках. Але радість їх швидко мала замінитися в смуток і гризоту. Вже зближалася буря, котра своєю грізною хвилею мала захопити й їх сина і кинути його далеко між

чужих людей, на тисячні труди і небезпеченства. Якраз тоді, коли молодий Іван Федорович, наділений першим медалем, повертав з філософій до Жеребок, вибухла в Парижі Липнева революція, котра обалила перестарілий трон Бурбонів, а висадила на престіл Франції старого буржуа Луї-Філіппа з лінії Орлеанської. Реально взявши, здобутки тої революції були дуже невеликі, особливо для тих, котрі в ній боролися і кров свою проливали. Але коли читаємо нині пам'ятки і писання тодішніх людей, коли перенесемося думкою в їх настрій духовий перед революцією і по ній, коли відчуємо безмірний вибух радості, що наступив по тій революції і потряс майже цілою Європою, то аж тоді порозуміємо докладно її глибоке, світове значення. Се був смертельний удар для реакції — не так для самої реакції матеріальної, бо та животіла собі в Європі ще аж до 1848 року, але для духу реакції, для принципу, авторитету, проголошеного перед тим цілою школою крайне реакційних писателів (Бональд, де Местр і др.). Могуча, освіжаюча хвиля нового духу розлилась по Європі. Тодішнім людям, придавленим жорстокими лапами святого союзу царів*, не треба було ясних ідей, широких поглядів, прямих, розумом та критикою проложених доріг, міцних організацій. Леда фраза свободніша запалювала їх, леда брошура нецензурна витискала у них сльози, леда поклик під яку-небудь більше або менше червону хоругов піднімав їх, запалював і гнав на діло, на безумство, на загибель. Не диво затим, що хвиля французької революційної бурі залетіла й на схід Європи і породила тут немов електричне напруження, котре швидко мусило вибухнути — і дійсно вибухло в приготованім віддавна, зовсім до французької революції не подібнім повстанні польської шляхти «за утрачену вітчизну», т. є. за Польшу в давніх границях.

Позаяк героєві нашому, так як і многим другим русинам з шляхти й не з шляхти, судилося теж приложити руки до тої боротьби і проливати кров свою на полях Варшави, то ми й постараємось, наскільки змога наша, освітити початок і провідні мисли та й хід того повстання, не вдаючись, розуміється, в подрібне оповідання фактів, для нас менше важних.

IV

Утворене під час війн наполеонських (в 1807 р. в Тільзітськім мирі*) на однім шматочку польської землі князівство Варшавське, окуплене жертвою майже 80 тисяч польських вояків, що яко «польські легіони» помагали французам у всіх ненастанних і кривавих війнах, і наділене французькими правами, посеред трьох абсолютних та могучих держав, не мало, очевидно, з природи своєї ніякої шанси довшого існування. Та тільки ж велет-Наполеон такого жаху завдав був Європі, що й по його упадку реакційний і зовсім вважливий до ніяких прав людських і народних конгрес Віденський не поважився відразу одверто обалювати його діло. При тім же російський цар, Олександр I — «цар-конституціоналіст», котрий в першій добі свого панування стояв під сильним впливом поляка, кн. Адама Чарторийського*, в тяжкій для Росії добі війн наполеонських так багато явних і таємних надій поробив полякам, так часто поговорював о відновленні Польщі, о свободі, яку мислив їй надати, що тепер не те що нелогічно, але й небезпечно було разом обливати їх холодною водою і підтягати під нівелююче ярмо центрального петербурзького абсолютизму. Крім того, й другі держави, засідаючі на Віденськім конгресі, а особливо Австрія і Прусси, чи то лякаючись надмірного взросту російської сили в середині Європи через цілковите прилучення надвіслянських земель до Росії, чи то бажаючи розграничити себе хоч подекуди від безпосереднього сусідування з Колосом Півночі* бодай почасти вільною і самоправною країною, чи, може, видячи в якій-такій непідлеглості того ані економічно, ані стратегічно несильного краю ліпше поле для власної експлуатації та германізаційної політики, досить того, що чи з сеї, чи з другої, чи з всіх тут наведених причин конгресуючі в Відні держави зробили з князівства Варшавського так зване конгресове Королівство Польське — не то губернію, не то провінцію Росії, наділену французькою конституцією і французькими законами (кодексом Наполеона), парламентом, окремим міністерством і сенатом, досить широкою автономією національною (школи і уряди мали послугуватись тільки польською мовою і бути обсаджені тільки поляками) а остаючу під російським зарядом в особі царського брата, великого князя Костянтина Павловича*, справляючого уряд не то губернатора, не то удільного мо-

нарха. Як бачимо, конгрес Віденський, той сам конгрес, котрий всюди, почавши від самої Франції, так запопадно гасив всяку іскорку духу революційного, затирав сліди всієї історії від 1789 до 1815 року, той сам конгрес тут, над Віслою, на розграниччю трьох великих держав, з політичних зглядів зробив велику аномалію, іменно, утверджуючи ненависні для нього здобутки революційні, а з Кракова і його невеличкого округа творячи навіть «Вільну республіку*», хоч і згори узнану неповнолітньою і поставлену під опіку трьох сусідніх держав.

Так тільки ж, звісна річ, конституція конгресового Королівства, хоч і зроду вже доволі общипана, якось рік від року маліла та ламалася в руках абсолютного царя-конституціоналіста і його намісника. Олександр I ніяк не міг наломити свою абсолютну голову до конституційного мислення. Конституція у нього зовсім ще не значила те саме, що самоуправа країни — противно, парламент варшавський він уважав чимсь вроді котрої-небудь прибічної є[го] і[мператорської] в[еличності] канцелярії і признавав йому право — хіба тільки затверджувати урядові внесення, не запускаючися надто далеко в їх критику і не важучись, борони боже, їх відкидати. Опозиція, котра почала, було, вироджуватись в тім парламенті під проводом послів з Каліша, братів Вікентія і Бонавентури Немойовських*, приводила царя і його намісника в ярость і викликала різнорідні урядові махінації для недопущення вибору названих послів. Що вже й казати об тім, що найважніше право конституційне, контроля над скарбом державним, ухвалювання щорічного бюджету і потягання міністрів до рахунку — зовсім не було признане парламентові варшавському,— т. є. хоч і признане було на папері (та й то досить невиразно), то ніколи за час 15-літнього існування тої конституції не виконувалось на ділі!

Що мимо всього того і така общипана конституція Польського конгресового Королівства дуже була не на руку цареві Олександрові I, се порозуміє кождий, коли зважить, що якраз після 1820 року, т. є. з тим часом, коли кн. Чарторийський попав в неласку, почалася послідня доба в житті Олександра I, доба містицизму і крайнього абсолютизму — шишковщини і аракчеївщини*,— і що наділене якоютакою свободою Польське конгресове Королівство все-таки мусило вважатись соблазном для прочої, в тяжкім ярмі стогнучої Росії, покусою до «неблагонадійності»,

розсадником вільніших мислей, так ненависних пануючим кругам. Дальше згадати треба, що 1821 року великий князь Костянтин, розвівшися при помочі свого брата-царя з своєю першою жінкою, оженився другий раз з полькою Грудзінською і за те заключив з своїм братом-(царем) 1822 року писемну умову, котрою зрікався престолу російського, «не маючи — як сказав о собі в тім документі — ані розуму, ані спосібності, ані сил до справування найвищої власті»[1]. За тоту абдикацію від престолу в Петербурзі цар приобіцяв йому доживотне і нічим не ограничене панування в Польщі, Литві і Волині (крім Київської губернії). Від тої пори брат царський почув себе царком над Вислою, і очевидна річ, що се конституції на добро вийти не могло. Край почав підупадати матеріально через невластиві фінансові операції міністра скарбу кн. Друцького-Любецького* і морально через тиск самого великого князя-намісника. Між шляхтою росло й змагалося невдоволення, котре в 20-тих роках проявилося цілим рядом таємничих товариств і зв'язків, маючих цілі більше або менше революційні в напрямі відбудування Польщі. Початки таких зв'язків сягають до 1812 року, хоч початки се невиразні і наслідків по собі не лишили ніяких. Перший організований зв'язок патріотичний повстав 1819 року, заложений майором Лукасінським*, судією Махніцьким і адвокатом Шредером під назвою Вільного мулярства народового*. Від Вільного мулярства, тоді ще не забороненого в конгресовій Польщі, перейняв той зв'язок церемоній і форми,— цілі були чисто патріотичні, польські.

Вільне мулярство народове швидко почало ширитися, особливо серед війська. Але коли дійшло до Познанщини, остаючої під прусським панованням, то з товариства, ставлячого на першім місці приготування людей, а аж геть далеко оружне повстання, швидко перемінилося в одверту конспірацію, відкинуло масонські церемонії і зтепер зорганізувалось в gminy, прийнявши назву «Косинерів»*. На чолі станув генерал Мельжинський. Лукасінський в Варшаві налякався того звороту познанщиків, тим більше що якраз в тім часі в[еликий] князь Костянтин видав наказ позамикати всі ложі вільномулярські. Прийшлось і Лукасінському замкнути свою ложу Вільного мулярства народового,

[1] Гл. Maurycy Mochnacki. Powstanie narodu polskiego w r. 1830 i 1831. Том I, стор. 149.

і з сміліших її членів зорганізувати таємну і зовсім уже виразну конспірацію політичну, на взір західноєвропейських карбонаріїв або вуглярів*.

Між тим в Познані зв'язок «Косинерів» прийняв до себе людей енергічних і гарячих, як генерал Умінський* і Прондзінський*. Ті перли до діла. Поперед всього треба було порозумітись з варшав'янами. В тій цілі Умінський поїхав до Варшави, порозумівся з Лукасінським, і в спілці з другими вони заснували в Варшаві народове «Патріотичне товариство»*, котре мало розтягнути свою діяльність на всі землі бувшої Польської держави. Організація його уладжена була на підставі якнайбільшої централізації власті. Товариство складалося з гмін, числячих щонайбільше по 10 членів,— кілька гмін становило обвід, кілька обводів— провінцію. Провінцій таких було зразу сім, пізніше, коли зв'язок розширився сильно на землях українських (розуміється, між тамошньою шляхтою), прибули ще дві чи три провінції. Військо становило осібну провінцію. На чолі зв'язку стояв комітет центральний. Начальник гміни не стояв в безпосередніх зносинах з комітетом центральним, а тільки з начальником обводу, той знов з начальником провінції, а доперва той зносився безпосередньо з одним членом центрального комітету, призначеним для ведення діл тої провінції, але прочих членів центрального комітету не знав. Центральний комітет, не знаний для ширших степенів, міг одним поглядом обняти цілу організацію. Крім того, міг комітет ділати й поза обрубом тої ієрархії, т. е. міг прямо від себе висилати емісарів до різних провінцій, закладати осібні зв'язки і стояти з ними в безпосередніх зносинах.

Коли 1822 року урядові удалось впасти на слід Вільного мулярства народового і арештувати його основателів, а тепер керівників зв'язку патріотичного — Лукасінського, Махніцького і усяких других,— виступають на чолі того зв'язку люди не менше енергійні та оборотні: Крижановський*, Гжимала і Пліхта, конститують з себе новий комітет центральний, званий «Комітетом трьох», і реформують організацію в дусі ще більше централістичнім. І так поперед всього стараються, щоби самий комітет центральний ослонювала якнайгрубша тайна, а щоб надати собі більшої ваги перед втаємниченими начальниками провінцій, вони голосили, що ділають в імені якоїсь таємної і дуже могучої особи. На якийсь час сей побожний обман робив своє, але

швидко деякі допитливі члени прослідили, що за «Комітетом трьох» не криється властиво ніхто. Се спонукало їх до скликання з'їзду висланців від всіх провінцій до Варшави в тій цілі, щоб зміцнити центральну власть і поставити на її чолі чоловіка, знаного в краю. Тут і вибрано новий комітет центральний, до котрого, крім вище названих трьох, ввійшли Яблоновський*, Малаховський* і др., а на чолі котрого станув віковий уже сенатор-каштелян Солтик. Але швидко і Солтик не міг вдоволити конспіраторській потребі якогось вищого, невидимого начальника, всюди присутнього і всемогучого, так що по недовгім часі й Солтик мусив братися до того самого побожного підступу, що «Комітет трьох», т. є. мусив видавати себе за знаряд якоїсь вищої, могучої а невидимої руки, «щоб — як каже Мохнацький,— удержувати конспіраторів в ненастанній містифікації».

Народове «Патріотичне товариство» цікаве для нас, раз, для того, що в п'ятилітнім протягу свого існування (1821—1826) здужало справді обняти собою мало що не всі землі, котрі входили колись в склад польської Речі Посполитої, а по друге, для того, що якраз на грунті українськім товариство те зіткнулося з таємним зв'язком великоросів (Пестеля, Рилеєва і др.), при чім полякам перший раз прийшлось стрітитись з великоруськими демократами. Різко тут визначилась непрактичність польських реставраційних заходів, як рівно і недостача порозуміння діла у великоруських демократів, особливо ж у Пестеля. Розкажемо сей цікавий уступ за істориком польського повстання М. Мохнацьким[1].

Центральний комітет варшавський, дізнавшися (здається, ще 1823 року, т. є. перед вступленням Солтика) о існуванні великоруського демократичного зв'язку, вислав Крижановського до Киева, але радше для вивідання цілі і організації великоруського зв'язку, ніж для заключення з ним якої-небудь умови. Великороси з свого боку вислали Бестужева-Рюміна і Муравйова-Апостола і дали їм повну міць для заключення угоди з поляками. Крижановський, всемогучий на той час в зв'язку, міг вправді також і з свого боку заключити угоду, але він, мабуть, не довіряв москалям і держався дуже, аж надто, дипломатично. Бестужев в імені великоруського зв'язку обіцював полякам приверг-

[1] M. Mochnacki. L. cit. том II, стор. 7—20.

нення їх давньої непідлеглості і старався переконати Крижановського о потребі спільного ділання против спільного ворога — самодержця російського. Крижановський нічого не обіцював. Відтак зайшла бесіда о границях і о формі правління в будущій Польщі. І тут великороси з зачудуванням дізналися, що не тільки Крижановський не мав уповноваження о тій речі розправляти, але навіть сам зв'язок польських патріотів досі над тим не зостановлявся. От такто перша конференція розійшлась з нічим. Друга відбулася аж 1825 року також в Києві між Пестелем і членом польського центрального комітету Яблоновським. Пестель жалувався на бездіяльність поляків, на їх нехіть до великоруського зв'язку і на неясність їх цілей щодо будущого правління в Польщі. Яблоновський старавсь успокоїти його тим, що товариству польському ходить передовсім о відзискання непідлеглості Польщі в границях, які мала перед другим розділом, і освідчив, що коли зв'язок великоруський запоручить їх полякам, тоді ажень зможуть приступити до ближчої умови. На те Пестель заспокоїв Яблоновського цілковито, так як зв'язок великоруських демократів на своїх зібраннях, укладаючи плани великої Слов'янської сполученої республіки на взір Північно-Американських сполучених держав, рівночасно сам готов був дати полякам далеко більше, ніж жадав Яблоновський, ба всі землі, котрі давніше належали до Польщі. Особливо в самім Пестелі мала історична Польща завзятого речника. Стоячи на грунті всяких уній і «історичного права посідання», той демократ і республіканець великодушно відступав Польщі не тільки Литву з Чорною і Білою Русею, але й Волинь, Поділля і Україну з Києвом. Розуміється, що о народах, живучих на землях давньої Польщі, а особливо на тих великодушно їй відступлених Пестелем, о волі і інтересах тих народів ані в великоруськім, ані в польськім зв'язку не було й мови; тут і там демократи й революціонери ділилися краями, мов дипломати: різали, штукували і шматкували без найменшої вваги на фактичні обставини і на чисто людські (не історичні) права кождого, хоч би й найменшого народу. Тота неввага дуже і дуже мусила помститися на поляках і на великоросах: ані одні, ані другі не зуміли заінтересувати для своєї справи мас народних, не вміли заінтересувати їх якраз там, де ті маси мали ще найбільше живої революційної традиції, де ще зовсім свіжі були згадки про козацьку волю і про заведення кріпацтва

Катериною II і Павлом*, і де, зовсім природно, всякі щирі і наскрізь демократичні та республіканські змагання повинні були найти найживішу підпору.

І щодо будущої форми правління годі було як слід порозумітися Пестелеві з Яблоновським. Коли-бо Пестель був республіканець і думав навіть про федерацію республік слов'янських (звісна річ, думки ті мусили бути у нього не досить ясні, коли, як ми бачили, так легко було йому віддати для Польщі не тільки литвинів, естів і латишів, але й білорусів і українців на підставі історичного права посідання!), то Яблоновський, вп'ять-таки не в імені зв'язку, але від себе самого освідчив, що для поляків ліпша була би монархія конституційна.

Очевидна річ, що при такім поступуванні і при такій несхідності думок о тіснім союзі обох революційних зв'язків годі було й думати. Іронія історії готувала їм пречінь спільність, але в упадку. При кінці 1825 року, по смерті царя Олександра I, зв'язок великоруський невдалим грудневим вибухом закінчив своє існування і потягнув за собою в могилу й зв'язок польський. Не можна ліпше схарактеризувати того зв'язку, яко се зробив М. Мохнацький, навіть зі свого історично польського становища: «Незручність, легкодушність, ненависть поляків в зносинах з великоросами переходять усяке виображення. Все можна було зробити,— вони не зробили нічого, коли надійшла рішуча хвиля. Наперед означували, хто чим мав зістати по доконаній революції; і так, напр., готовий уже був намісник; одним бажалося тек міністерських, другі вдоволялися гідностею дідичних перів»*— але, додамо від себе, питання принципіально найважніші, маючі безпосередню важність для переведення організації і рішаючі о вдачі цілого замислу, питання такі, як демократизування цілої конспірації, внесення її в народ через поклик до його власних національних, демократичних і республіканських традицій, через щиру вважливість до його економічних і культурних інтересів,— ті питання не було часу і голови навіть поставити, не то вже провчити і рішити.

Хоч і Галичина становила одну «провінцію» Патріотичного товариства народового, то все-таки здається, що товариство се в Галичині мало найшло собі поля. У Мохнацького, котрий обширно говорить про всі діяння товариства, нема ані одної згадки о тім, чи й що зробило воно в Галичині. А історик польського повстання з р. 1846,

Моріц Фрейгер фон Саля, опираючись на документах урядових і на актах судових та поліцейських, каже виразно, що в тих часах (перед 1830 роком) не висліджено в Галичині ніякого таємного товариства польського[1]. Одну тільки характеристичну замітку, тикаючу Галичини, находимо у Мохнацького. Каже він, що польська шляхта з Галичини прислала була своїх речників до центрального комітету в Варшаві з таким ознайомленням, що «не повстанемо і не сполучимося з вами, доки нас не запевните, що в відбудованій Польщі буде дідична палата перів»[2]. Сей висказ дуже добре характеризує галицьку шляхту, а то й усі заходи польських революціонерів, котрим в першій лінії ходило о відновлення давньої шляхетчини «о бит (NB свій) і о землю», як каже Мохнацький, а не о народ, живучий на тій землі.

В р. 1826 в два місяці по петербурзькім вибуху грудневім, польський патріотичний зв'язок зістав відкритий, члени центрального комітету і багато інших підрядних членів були арештовані, слідство тяглося около півтора року, а суд над головними подвижниками конспірацій стався справою, голосною в цілій Європі. Суд той за причиною міністра кн. Любецького віддано було в дорозі конституційній сенатові, а сенат — не найшов в поступках обжалуваних головної зради, а засудив лиш кількох із них на невеликі кари за те, що знали і не донесли власті о зв'язку Пестеля. «Суд соймовий над Патріотичним товариством,— пише М. Мохнацький,— був більше революційний в своїх наслідках, ніж саме те товариство, так неняве, коли треба було братися до діла, так недоросле до того, щоб користати з великої хвилі союзу з великоросами»[3].

Між тим дух, розбуджений «Патріотичним товариством», не загинув і сплодив нову, зовсім не подібну до своєї попередниці конспірацію. В році 1828 зовсім самостійно і з власної ініціативи заложив Петро Висоцький*, на той час підпоручник полку гренадієрів гвардії і комендерований на інструктора в варшавській школі підхорунжих піхоти, таємний зв'язок учеників тої школи. Позаяк Висоцький був, безперечно, головним ініціатором вибуху повстання

[1] Moriz Freiherr von Sala. Geschichte des polnischen Aufstandes von Jahre 1846, nach authentischen Quellen dargestellt. Wien, 1867, стор. 3.
[2] M. Mochnacki. L. c., том I, стор. 276.
[3] Там же, том II, стор. 58.

на дню 29 падолиста 1830 року і в самім повстанні грав не послідню ролю, а також позаяк нашому героєві, Іванові Федоровичу, судилось під час того ж повстання ввійти з з ним в ближчі зносини, то ми й подамо тут цікаву його характеристику, яку лишив в своїм ділі прихильно до неї у способлений М. Мохнацький:. «Науки майже ніякої, хоч читав чимало письм військових і історичних; природної бистроумності і дотепу мало, а того, що люди зовуть геніальностею, ясним і широким розумінням речі — ані крихітки. Але зате, що далеко більше значить в подібних замислах, мав той чоловік великого генія в своїм серці: мислив чуттям; його розум — то була любов до вітчизни, може, трошки і бажання слави, і готовість в кождій хвилі добути шаблі»[1].

Очевидна річ, що коли йшло о чоловіку ініціативи без великого розмислу, ентузіаста, а не політика, то ліпшого годі було й дібрати. Не менше очевидна річ, що організація Петра Висоцького, так названа «Змова в школі підхорунжих», мусила мати зовсім іншу подобу від великого народового «Товариства патріотичного». Всякі питання принципіальні й абстракційні, чи то політичні, чи суспільні, не то щоби були відсунені набік, але попросту не існували для військових конспіраторів. Їх завдання було допровадити до вибуху оружного повстання, а вже чи і як воно відтак далі розв'ється і до чого буде змагати, се їх зовсім не обходило. Як бачимо затим, цілковите противенство «Товариства патріотичного», в котрім велись бесіди більш теоретичні, роботи підготовляючі, а ініціатив до вибуху не було. «Революція,— як каже М. Мохнацький,— мала сама вибухнути між народом, або мали її розпочати москалі (!), а відтак усе те якось би уладилось»[2].

Найліпше характеризує сесю нову конспірацію повзята в році 1829 за натиском гр. Тіта Дзялинського* думка — в маю того ж року при коронації царя Миколи в Варшаві на короля польського — вимордувати царя з цілою його родиною. Замисл той, хоч зовсім приготований, не перейшов в діло задля трусливості ініціаторів Дзялинського, Малаховського і Потоцького, котрі в послідній хвилі від нього відрекли ся, але, безперечно, прискорив хвилю вибуху повстання.

---

[1] M. Mochnacki. L. c. том II, стор. 60.
[2] Там же, стор. 16.

Але неввага зв'язку підхорунжих до всяких ширших принципіальних питань о остаточних цілях задуманої революції, о власті, яка має бути під час революції і по її переведенні і т. д., повинна була тяжко помститися на самім ними задуманім ділі. «Щоб лиш зачати революцію,— така була думка конспіраторів,— а там сейчас народ приступить до неї і сам собі власть установить». Се була та сама убійча самоошука, котра, мов невмираючий черв'як, підточувала в самім зароді всі пізніші повстання польські. Щоб лиш зачати повстання, не питаючи, чи народ, котрий опісля має видвинути його на своїх плечах, ентузіазмується до його цілей, чи він взагалі розуміє ті цілі, ба, чи й самим зачинщикам вповні ясні ті цілі! Народ сейчас приступить до повстання,— а між тим, фатальним случаєм народ ніколи не приступав, бо ані не був приготований до того, ані не знав, о що діло йде, або, коли й знав, то зовсім не охотувався до повстання, котре для нього в найліпшім разі могло значити тільки зміну панів. Революціонери польські, почавши від 1830 року, ніколи не вміли заговорити до народу його мовою і приноровити свою революційну проповідь до його світогляду і його потреб, але коли й сходили часом до народу, то зараз на перше місце висували такі поняття і діла, котрі по своїй природі мусили бути простому народові або чужі, або несимпатичні. От так діялось і тут в «Змові підхорунжих». Всю вагу положено на почин повстання, котрий мав вийти від військових, та й деяких молодих смільчаків-цивілістів, головно газетярів і писателів (між ними, крім пізнішого історика тих подій М. Мохнацького та його брата, видні місця займали українці — Набіляк* (родом зі Львова) і Северин Гощинський*, автор поеми «Zamek Kaniowski», походячий з дрібної шляхти української), але про цілі повстання, про організацію будущої власті ніхто й не питався. Так зачате діло мусило само в собі мати зароди свого упадку. Бо очевидна річ, що сейчас по доконанні першого вибуху (нападу на Бельведер, де пробував в[еликий] князь Костянтин, і заняттю арсеналу) зачинщики повстання мусили стати безрадні око в око з тисячними питаннями практичної організації, на котрі не мали готової відповіді. Зовсім природно, що при таких обставинах розпочате ними діло мусило перейти в руки людей зовсім противних революції і змагаючих тільки до того, щоб її погубити, як рада адміністраційна під проводом міністра Любецького і кн. Адама Чарто-

рийського, як пізніший сойм варшавський і як головні начальники: диктатор Хлопицький* і пізніше ген. Круковецький*.

Не може тут бути нашим ділом — розповідати подрібно факти революції 29 падолиста. Заприміmo тільки те, що революція вийшла переважно від дрібної шляхти, від молодежі. Великі пани — магнати, недавні братчики «Патріотичного товариства» народового, чи то остаючі в службі урядовій, чи й так собі «не у діл», були їй противні і чимало їй шкодили, зразу яко одверті противники (відти й пішло звісне речення заляканого бельведерським нападом в[еликого] князя Костянтина, що ціла тота справа його не обходить, що се домашня посварка поляків між собою), а відтак далеко більше, яко керівники викликаного нею руху. Деякі з тих магнатів, як генерали Станіслав Потоцький* і Семйонтковський, зараз першої ночі погибли від куль революціонерів яко зрадники, другі уйшли тої долі на тим більшу шкоду революції.

Найдивовижніша роля в цілій тій трагікомедії випала генералові Хлопицькому Від 1820 року всі таємні зв'язки і конспірації звертали на нього свої очі яко на того, котрий в разі вибуху мусить обняти головне провідництво руху, а між тим Хлопицький сам, хоч і вояк знаменитий, з глибини душі противний був всяким таємним конспіраціям і твердив, що від революціонерів ніякого начальства не прийме. Вихований в боях наполеонських, космополіт і рубака з професії, він далекий був від того молодечого ентузіазму, котрий уміє доказувати чудес, далекий був і від того польського патріотизму, що то не числиться з ніякими обставинами, не бачить на ніякі завади, а пре тільки до того, щоб вибухнути і згинути за вітчизну. Сталось затим таке, що Хлопицький, приймаючи диктатуру над повстанням 1830 року, приняв її не від самого повстання і не для цілей повстання, але з рук ради адміністраційної, ділаючої коли не явно, то скрито в імені царя Миколи і на грунті не «непідлеглої Польщі в давніх границях», але конгресового Королівства Польського, стоячого під протекторатом Росії,— значиться, найстарша власть повстання виплила з рук і спочила в руках іменно ворожих повстанню.

Впрочім, треба віддати справедливість Хлопицькому: він ніколи не крився з своєю антипатією до революції і напхану на нього диктатуру взяв тільки в імені «короля Миколи» і тільки для «погамування анархії революційної

та поєднання краю з королем». Цілий час він стояв на ґрунті конституції конгресового Королівства, уважав себе чимсь немов з мусу намісником короля і навіть чути не хотів о тім, щоб нести війну проти Росії туди, де би вона могла була мати шанси поводження, — в окраїни давньої Польщі, на Литву, Волинь і Україну, як того жадали не тільки многі революціонери-демократи, але й самі шляхтичі тих земель, та й такі войовники, як генерал Дверницький*, котрий в тім принаймні сходився з революціонерами-демократами варшавськими, що «ані вообразити собі не міг, яка би то мала бути Польща без Литви, Волині і Поділля»[1]. Тим менше думав Хлопицький о тім, щоб зреволюціонізувати простий народ по селах, як се 1794 року трібував зробити Костюшко*. Він не вірив в революцію і боявся її, і всю свою надію поклав на дипломатичні переговори з царем в Петербурзі. Сейчас по обняттю диктатури вислав він туди Любецького і гр[афа] Єзерського, щоб старалися від царя виєднати затвердження конституції, повну амністію для всіх політично скопромітованих і прилучення до конгресового Королівства також т[ак] зв[аних] «забраних провінцій», т. є. Литви, Волині, Поділля і України. Рівночасно удався також до кабінетів англійського і французького, просячи їх о посередництво, а щоб приєднати для своєї справи двори віденський і берлінський, супротивився рішуче несенню революції в Познанщину, Галичину і навіть на Краківську територію[2]. Щонайбільше, так се те, що Хлопицький робив деякі, та й то не зовсім удачні приготування, щоб боронитися від Росії в імені конституційної свободи, та й то тільки під мурами Варшави, т. є. на полі стратегічно найнедогіднішім. Загалом кажучи, диктатура показалась не під силу Хлопицькому: він, вирослий в наметі, навиклий до військової субординації і строгого виповнювання вищих наказів,— тут серед сутолоки суперечних думок і змагань, серед звичайного революційного замішання, де приходилось щохвилі орієнтуватися і вести тисячі найрізнорідніших діл на власну руку, показався нерішучим, безрадним і неспосібним. Два місяці, бо так довго тривала його власть, були порою бездійства і внутрішнього розкладу, і то іменно тоді, коли треба було напружити всі

---

[1] M. Mochnacki. L. c. том III, стор. 122.

[2] Moris Frh. v. Sala. Г. с. стор. 18, а також M. Mochnacki L. c. том III, стор. 46—47.

сили, щоб і внутрішньо зміцнитися і якнайширше розширити терен революції. А між тим анархія, котрої побореннядиктатор поставив собі задачею, якраз під його владою розрослась і пожерла всі здорові зароди і ширші заміри революції.

Давня родова недуга поляків, шляхетська неурядиця, тепер віджила в повній силі. Перед революцією не було ніяких партій, бодай отільки, що під спільним гнітом ніхто не добачував їх проявлення. В перших хвилях повстання різні погляди на справу публічну, а особливо неоднакий в ній уділ осіб, поділили Варшаву, а разом з нею й часть краю. Одні хотіли ділати, другі міркувати, одні повільніше, другі — прудше бралися до речі. Повстали назви партії аристократичної і партії революційної. Між ними звільна витворилася ще й третя група досить невиразної барви монархічно-конституційно-соймово-легально-опозиційної під проводом послів з Каліша, братів Немойовських. Аристократи відразу виступили яко вороги повстання і старались опісля, захопивши в руки його провідництво, всіми способами ослабити її і відвести від цілі. Характеристичною прикметою конституціоналістів була не та гордість, котра бажає надати вищість певній ідеї політичній або певним інтересам суспільним, але радше тота гордість, котра при всяких порядках хоче панувати; не знати, що більше їм любилось: чи край, чи монархія конституційна,— а в монархії конституційній що більше: чи теорія, чи власть? Революціоністи вкінці були безсильні, без впливу, без значення, без маєтків. Некарність, дрібні нам'єтності, дрібні амбіції, взаємна заздрість, зле понятий індивідуалізм, невдержима і невгамована охота випереджувати один одного, чимраз більше змагалися. Партії ті не випливали з інтересів суспільних, не виображували ніяких верств суспільних (?), не мали затим під собою суспільного грунту, ані перед собою суспільних ідеалів і радикальних перемін, були тільки в часті висбраженнямминувших часів, почасти хвилевими поглядами і системами політичними, а почасти зовсім новими утопіями. В кождій найшлось би щось з давнини, щось з теперішності, щось з будущини, в різних пропорціях тих трьох складників. Боротьба була рівна, безсильність однакова. Всюди однакова дрібнота: і в партіях, і в уряді, а навіть і в взаємній між сторонництвами ненависті. Хлопицькому осточортіла його абсолютна власть; жив

в атмосфері сплетнів всякого роду; сидів замкнутий в палаті і всього тільки раз показався народові. Військо зовсім його й не бачило. День вдень розбуджувано в його голові нові підозріння[1]. Не дивно затим, що скоро тільки зібрався сойм, признаний загально верховною властею в краю, він д[ня] 17 грудня зложив в його руки диктатуру. Але деякі члени сойму з партії аристократичної упросили його приняти диктатуру й надальше, хоч сам сойм швидко опісля нарушив його неограничену власть, установляючи над ним надзір з трьох членів, що, розуміється, ділу не помогло, а диктатора обурило.

Аж ось в половині січня 1831 року повернув Єзерський з Петербурга. Мирні переговори не довели ні до чого. Цар Микола жадав безусловного піддання краю і вислав проти них цілу армію під проводом фельдмаршала Дібича*. Тоді Хлопицький, видячи, що без війни не обійдеться, зложив диктатуру д. 16 січня, обіцяючи натомість яко простий вояк боротися в польських рядах. Сойм під впливом рішучої хвилі здобувся також на рішучий крок: дня 25 січня, в той сам день, коли молодіж варшавська з шумною демонстрацією празнувала річницю смерті петербурзьких декабристів, на внесок Романа Солтика ухвалив детронізацію царя Миколи і відсудження родини Романових від польської корони. Помимо того у сойму не ставало духу проголосити Польщу республікою, і він волів наразитися на смішність і оголосити конституційну монархію, хоч і без монарха, заховуючи тимчасово найвищу власть для себе, для «найяснішого сойму». З членів сойму вибрано ржонд народовий під проводом кн. Чарторийського для ведення всяких справ цивільних, а начальство над військом віддано кн. Радзівіллові*, котрий, як запримітив дотепно М. Саля, «тим хіба зовсім рівний був Хлопицькому, що так само не був Костюшком».

Так стояли діла з кінцем січня 1831 року, коли дійшли вісті, що військa російські в кількох місцях перейшли границю Королівства і тягнуть під Варшаву.

---

[1] M. Mochnacki. L. c. том III, стор. 125—168, passim.

V

Вісті о подіях варшавських живо розходилися по сусідніх краях і всюди велику викликали гарячку. Шляхта почала з'їздитися і змовлятися, щоб спішити в поміч повстанню чи то особисто, чи грішми та збруєю. Правда, у всіх тих з'їздах та змовах не було ніякого органічного зв'язку — тож і користі з них надто великої не було. Наглядний образ тих з'їздів, нарад і рухів шляхти волинської, подільської і української дає Фелікс Вротновський в своїй «Історії повстання на Волині, Поділлі і Україні». Правда, там були ще останки давніх зв'язків патріотичних (а іменно зв'язок «Косинерів», що був одною галузею колишнього «Патріотичного товариства» народового) і швидко, бо в лютім 1831 р. зав'язалося нове «Товариство патріотичне подільське» з центральною радою або юнтою для піднесення і керування повстанням на Поділлі. Але все-таки ладу й там не було. В кождій околиці шляхта попереду всього занялася вибором начальників і комендантів повстання, хоч добре уорганізованих сил до повстання не було. На Волині вибрано комендантом кн. Є. Сангушка*, в Україні і в північних округах Поділля — Вікентія Тишкевича, в полудневім Поділлі — Сулятицького. На радах воєнних, котрі відбувалися в різних місцях, укладано плани повстання, оперовано великими масами сподіваних повстанців (і так, напр., на раді воєнній в Глинянці в марті 1831 з двох губерній організатори повітові запевнили на перший рух повстати 12 000 їздців), та коли прийшло до вибуху, здужали вивести в поле заледво по 100—200 людей. Ті невеличкі партії складалися з узброєних панів та їх офіціалістів, простий народ усюди майже держався осторонь; по більшій часті пани (крім одного Ворцеля* в Ковельськім на Поліссі волинськім) навіть не трібували притягнути хлопів на свою сторону[1].

В Галичині навіть до таких рухів діло не доходило. Тут молодіж, охоча воювати «з москалем», перекрадалася через границю і спішила прилучитися до котрого-небудь із оперуючих там відділів повстанських. Щоб внести якийтакий лад в той рух охотників і улегшити їм перші кроки,

[1] Про все те обширно гляди в книжці «Powstanie na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w roku 1831. Opisane podług podań dowodzcow i współuczestników tegoż powstania przez Feliksa Wrotnowskiego».

від революційного ряду варшавського з початком січня 1831 року навстановлювані були до всіх більших міст Галичини організатори*, котрі позав'язували на власну руку комітети для збирання складок, закуповування оружжя, коней і всякого військового знадіб'я і перепроваджування добровольців за границю на місце бою. В таких комітетах добровольці вписували свої імена і по якімсь часі, дістави чого треба було на дорогу, а також маршруту і рекомендаційні листи до обивателів в тих місцях, куди добровольцеві випадало переїздити. Правда, особливо в початках руху добровольці дуже небагато потрібних на дорогу знадіб могли дістати в тих комітетах.

Але й того, звичайно, було досить, бо шляхта зарекомендованих собі повстанців принимала щиро і гостинно, а бідніших заосмотрювала по силі можності то в одежу, білизну і обув, то в збрую, то в харчі. Хто докладно уявить собі ті часи і життя, особливо гарячої та спосібної молодежі в Галичині під тисячними стисненнями та придирками уряду, той порозуміє, що сам неясний слух о якійсь революції тут, під боком, о боротьбі против «тиранів», о свобіднішім, живішім житті хоч би на яку коротку хвилину мусив розбуджувати загальний запал, мусив поривати молоді серця. Нікому і в голову не приходило холодним, критичним оком задивлюватися на цілі і характер повстання, але все, що молоде і гаряче, бігло туди.

Правда, уряд австрійський, що був в союзі з Росією і повстання польське уважав домашнім ділом Росії, обов'язаний був держатися строго на нейтральнім грунті, т. є. через поставлення сильної кордонової сторожі не тільки не дати революції польській перейти до Галичини, але, не менш того, не дозволити своїм підданим підпирати революцію за границею. Тим більше, можна було надіятися сього по австрійськім канцлері кн. Меттерніху, котрого ціла політика, як звісно, була подиктована страхом перед революцією та лібералізмом. І справді, «сейчас по вибуху революції,— оповідає в своїй книзі М. Саля,— одержав галицький губернатор князь Лобковіц* письмо від канцлера Меттерніха, в котрім канцлер стосотий раз виказував запевнення, що Австрія вірно і консеквентно боронити буде принципу легітимності і нізащо від тої задачі не відступить. Для того губернатор супроти польсько-патріотичної партії в Галичині повинен завсігди визнавати і заступати ту саму засаду і старатися о сповнення межинародного обо-

в'язку взглядом сусідньої держави, т. є. о якнайточніше спинювання переходу войовничої молодежі до Королівства і пересилання грошей, коней, збруї і муніції. Всі уряди обов'язані заховуватися так, щоб кождий міг набрати переконання, що революція не може від Австрії зовсім ніякої підпори надіятися[1].

Та що ж! Хоч і як побивався кн. Меттерніх над здавленням «всесвітньої революції» і в цілій справі польській бачив також тільки революцію і більш нічого, то переконання се руководило далеко не всіма урядниками австрійськими, а особливо, здається, не князем Лобковіцем. Було се, як знаємо, недовго по трактаті Адріанопольськім*, в котрім Росія такі значні осягла користі перед Австрією в питанні східнім. Напруження, яке панувало тоді між Віднем та Петербургом, зависть німців против чимраз більшіючого слов'янського колоса,— все те не втихло ще й в 1830 році[2]. Многим австрійським мужам стану, не так подоктринерськи глядячим на діло, як кн. Меттерніх, могло повстання польське бути навіть пожаданим яко ослаблення сили російської. Крім того, кн. Лобковіц міг думати собі, що, не держачися надто остро Меттерніхової інструкції, з одного боку, позбудеться многих гарячих голов з краю і через те вменшить силу невдоволених революційних елементів, а з другого боку, не спиняючи шляхті підпирання революції за границею, позискає прихильність у польсько-патріотичній партії[3]. Сталось затим таке, що хоч в мисль Меттерніхової інструкції сторожу на кордоні поставлено, та комісари і військові патрулі гляділи крізь пальці на перехід поляків за границю. В містах повітових, ба і в самій столиці зовсім одверто і без ніякої перешкоди робили організатори свою роботу, збирались складки, транспортувалось оружжя, коні, порох і кулі до конгресового Королівства. Ось що розказує о тім свідок-очевидець, пізніший директор львівської поліції Сахер-Мазох*, котрий тоді яко окружний комісар був командирований до граничної сторожі коло Тарнова: «Прилюдно урядники відмовляли, відклонювали шляхтичів, студентів та міщанських синів від уділу в повстанні, навіть брали декого під арешт. А між тим з усею щиростею старалися, коли їм донесено, що

[1] Moris Frh. v. Sala. L. c. стор. 21.

[2] Глядимо о тім: Die orientalische Politik Oesterreichs seit 1774. Von Adolf Beer., Prag, 1883, стор. 350—386.

[3] Moris Frh. v. Sala. L. c. стор. 22.

хтось там перебігає границю, везе муніцію і тощо,— щоби таких ніколи не зловити. Один молодий урядник арештував над Віслою двох молодих польських панків, з котрими давніше не раз стрічався в львівських салонах і котрих імена звісні були в цілім краю. Оба поляки просили усердно, щоб їх пустити, покликаючись на всіх святих і на дружні відносини з партеру львівського театру. Та дармо, урядник показав на свою інструкцію і осадив обох тимчасово в хлопській хаті під вартою військовою. В почутті свого доброго діла, своєї заслуги в службі цісарській, попався він в руки одному вищому урядникові, котрий іншо прибув був зо Львова, щоб вести догляд над сторожею. Молодий комісар доносить йому, що сталося, але замість похвали вищий урядник насамперед наморщив чоло, а відтак в чотири очі завдав надто усердному комісарові порядного «носа». Надармо той покликався на інструкцію і жадав на письмі того, що начальник натякав йому словами. «Ніс» остався «носом», а панам полякам дано також знак, щоб собі вночі втікали, що ті справді совісно виповнили[1].

Очевидна річ, що таке захования австрійського уряду не могло знеохотити галицьку шляхту і молодіж до уділу і піднімання повстання. Не тільки мужчини несли радо кров і майно «на вівтар вітчизни», але й женщини скубли шарпатиння, заохочували борців, котрі за польську справу виступали, а своїми насмішками і нескритою погордою для кождого здорового, котрий вагувався життя своє нести для вітчизни, робили йому пробуток під домашньою стріхою майже неможливим. Навіть малолітні хлоп'ята ішли, під благословенством фанатичних матерів, на криваву війну, а й не одна дама не досить того, що висилала борців до польського табору, але й сама рушала туди ж, щоб стати в ряди вояків, аби з не меншою відвагою повнити службу милосердної сестри, заходити ранених і пильнувати недужих по шпиталях»[2].

Не диво затим, що й молодий, 20-тилітній герой наш, Іван Федорович, гарячий між гарячими, скоро тільки донісся до нього поклик революції варшавської, поспішився один з перших з-поміж тернопільської молодіжі вписати ім'я своє до листу добровольців, щоб поспішити над Віслу, пролити кров свою в «війні за волю». Багато його знакомих

---

[1] Polnische Revolutionen, стор. 3.
[2] Там же, стор. 1—2.

і товаришів вибиралися туди ж, то й як же ж було йому оставатися? (Опроводивши ще дома різдвяні свята, він не їхав уже опісля до Львова кінчити перший курс прав, але дожидав спосібної хвилі, щоб вирушити в свою небезпечну дорогу.) Він був тоді на другім році т[ак] зв[аної] філософії, т. є. так, яко би в теперішнім восьмім класі гімназіальнім. Не знаємо, яка була причина, що Іван Федорович, укінчивши перший рік філософії у Львові, на другий рік не захотів туди назад вертатися, але волів на той другий рік філософії записатися в Тернополі. Було се з початком лютого, в м'ясниці. Якраз кінчився перший курс філософії і Іван Федорович вспів уже зложити публічний екзамен з історії всесвітньої,— дальших екзаменів зложити йому вже не довелось. В Тернополі йшли веселі забави, а тайком кипіло зовсім інше гарячкове життя. І Іван Федорович гуляв і забавлявся, дожидаючи від комітету розкладу — вирушити в дорогу. Розуміється, що родичі нічогісінько не знали о його замислах. Вони були люди надто розумні і твердо мислячі, надто далекі від спеціального, польсько-шляхетського, а тим менше революційного патріотизму, щоб мали підпирати його в задуманім ділі, або лишень дозволити на його виконання. Приходилось затим Іванові навіть перед коханою матір'ю таїтися. Але доля готовила йому тяжку пробу. Дня 10 лютого одержав він від комітету наказ — на другий день явитися у організатора, де дістане все, чого потрібно, щоб зараз вирушити в дорогу. І якраз того самого дня приїхала з Жеребок його мати, запрошена разом з сином на обивательське весілля до поблизьких Шляхтинець. Вимовлятися годі було, і Іван поїхав. Але в голові його незрушимо утвердилася думка— зараз, сеї ночі, покинути матір на весіллі в Шляхтинцях і поспішити за покликом патріотизму. Так він і зробив. До півночі ще потанцював з запалом, опісля попросив матері, щоб позволила йому трохи проїхатися, чи, може, відвідати якогось знакомого в селі. Мати позволила, не догадуючись нічого, тим більше, що син вибирався зовсім як був, в балевім фраку і легенькім плащику. Трохи тільки застановило її тото, що Івась так гаряче, так сердечно прощався з нею, немов надіявся не знати якої довгої розлуки.

— Що тобі, синку? — запитала любляча мати.

— Нічого, мамко, нічого, розігрівся трохи танцем, так щось до голови прийшло,— успокоював її син. Мати поблагословила його, нічого не догадуючись, а Івась з Шляхти-

нець погнав просто до Тернополя, на квартиру п. Сташинського, котрий від варшавського ржонду народового визначений був на організатора обводу тернопільського. Тут дістав гарного коня, тепліший плащ і в супроводі другого такого ж охотника, старого наполеонського вояка Кшечковського, заосмотрений рекомендаційними письмами до обивателів, через котрих маєтки мав переїздити, пустився в дорогу до границі, прямуючи до Замостя. Серед тисячних пригод оба добровольці пробрались через австрійський кордон до цілі. В Замості комендант кріпості генерал Сераковський ⟨... той сам, що опісля арештований генералом Скшинецьким* на підставі доносу, 15 серпня погиб з рук роз'яреного варшавського народу,⟩ радо прийняв Івана Федоровича, але, бачачи його запал і нетерпеливість, радив йому їхати до Радома і вступити до кінного полку ген. Дверницького, котрий тоді, по щасливій битві під Сточком (д[ня] 14 лютого) стояв в Радомі,— бо твердиня,— говорив Сераковський,— під час війни замкнеться, і йому прийшлось би сидіти без діла. Послухав Іван Федорович тої ради і поїхав до Радома, щоб вступити до полку Дверницького. ⟨Але тота майже двотижнева їзда серед тугої зими і тисячних невигод підкосила його здоровля,— ще заким доїхав до Радома, заболів на тифус. На додаток лиха і кляча його показалась жеребною і неспосібною до зношення такої тяжкої дороги. Пристібався до нього в Радомі якийсь повстанець з добрими радами і витуманив у недужого клячу в заміну на якогось лихого коника, з котрим Іван Федорович уже і зовсім не міг собі дати ради, так що мусив його ні за що продати. Між тим слабість його змагалася і грозила зовсім звалити його з ніг. Удавсь тоді Іван Федорович до місцевого лікаря (д-ра Балинського...)⟩. Але Дверницького не було в Радомі, і Іван Федорович поїхав до Варшави, де вписався до полку кінної артилерії, а то ось яким случаєм. Коли в дорозі раз заночував у якогось обивателя і сказав йому своє ім'я і прізвище, той обыватель запитав його, чи не свояк він того Федоровича, що єсть в Варшаві полковником при кінній артилерії. (А Федоровичів в повстанськім війську було справді кількох.) Іван відказав, що навіть не знає про нього нічого; тоді той обыватель дав йому до нього від себе рекомендаційне письмо. Перед вступленням до активної служби Іван Федорович кілька неділь стояв на квартирі у д-ра Балинського, котрий, видячи його молодість і виховання, дуже по-

любив його, ⟨прийняв його до свого дому і всіх способів докладав, щоби привернути йому здоровля.⟩ Не менше також жінка д-ра Балинського полюбила Івана як мати і при його виїзді враз із своїм благословенством дала йому пачку білизни, гарний військовий мундир і шаблю.

Молодому революціонерові не сиділося в теплій хаті д-ра Балинського, ⟨як скоро тільки слабість його крихітку попустила. Не на то він прецінь покинув рідну хату, щоб тут, в чужій, розкошуватися! Він бажав якнайскорше діла, боротьби,— і з немалим своїм жалем дізнався, що Дверницький давно вже вирушив в дальший похід і, дістав-ши 1 марта з Варшави розказ — іти з своїм полком на Волинь для скріплення готовлячогося там повстання, рушив в напрямі до Замостя. Рад би був Іван Федорович пуститися навздогін за полком назад до Замостя, але що ж, коли у нього тепер не було коня і йому прийшлось вступити до піхотного полку, котрий якраз тоді переходив коло Радома. Котрий се був полк, ми запевно не знаємо, здається, що... під проводом..., до котрого по свідоцтву ...[1] поприступало багато молодежі, свіжо прибувшої з Галичини. Але гарячі надії молодих революціонерів на небезпеченства, бої, пригоди і славу воєнного життя не оправдались сим разом⟩, і він дуже нетерпеливився, тим більше, що се була пора загального ентузіазму, викликаного першими удачами воєнними. Тоді-бо вже головний начальник військ повстанських, вибраний на місце Хлопицького, кн. Радзівілл, по кількох щасливих, але поменших битвах (під Добрим 17 лютого, під Вавром 19 лютого, під Білоленкою 24 і 25 лютого) згромадив головні сили повстання до рішучої битви ⟨під Гроховим 25 лютого⟩. Туди, здається, вирушив вкінці і наш Федорович з Варшави. Радісно, з запалом, музикою і цвітами проводжували варшав'яни молодих вояків, а пані Балинська, протиснувшися поміж згромаджений народ і ряди вояків, прилюдно вручила Федоровичеві прекрасну шаблю, котру купила була для нього. Полки стягалися коло містечка Грохова, недалеко Варшави, щоб тут поміряться з головною силою росіян, прямуючою до Варшави. Радзівілл занадто дуфав на «непоборимий патріотизм війська», по великих та кривавих утратах з обох сторін програв битву через свою непорадність. Наполеонський герой

[1] Гл. Zbiór pamiętników do historyi powstania na Podolu, Wołyniu i Ukrainie.

Хлопицький, мішаючися також до команди, наробив ще більшого баламутства, котрого не міг окупити своїм особистим мужеством ані раною, віднесеною в тій битві. Тільки генерал кінного полку Скшинецький смілим своїм атаком заслонив решту повстанського війська від остаточного розбиття і зробив те, що Дібич не міг використати своєї побіди і прямо йти на Варшаву. Внаслідок Гроховської битви ржонд народовий в Варшаві рішився замість Радзівілла вибрати іншого начальника; вибір упав на Скшинецького. Новий начальник зразу справді показався смілим і енергічним. Повернувши місяць часу на відпочинок і реорганізацію війська, він при кінці марта розбив дві російські дивізії (Гайзмара під Великим Дембом і Розена під Вавром) і вислав Дверницького с 6 000 людьми на Поділля для розбудження і зорганізування повстання, до котрого там, як ми бачили, шляхта по-своєму приготувалась. Під Боремлем удалось вправді Дверницькому опертися напорові військ російських і здобути 8 гармат, але похід його на Поділля не удався, і вже 22 цвітня мусив він з своїм відділом, уступаючи переважній силі російській, переступити австрійську границю і в Клебанівці зложити оружжя. Аж 5 мая опісля вибухло справді те повстання на Поділлі, на котре головно числив Дверницький, але начальник його, старший товариш Костюшка, 80-літній Колишко*, побитий раз під Дашевом (14 мая), а другий раз під Майданком (25 мая) мусив так само, як Дверницький, перейшовши границю коло Сатанова, віддатися з недобитками свого війська в австрійські руки[1].

Рівночасно вибухло повстання й на Литві, котре, в пору підкріплене військами польськими, могло б було цілій війні надати інший оборот, загрожуючи з-за плечей армію російську. Але Скшинецький не скористав з пори і вислав невеликий відділ [під] проводом ген. Хлаповського на Литву аж тоді, коли головна сила повстання там була майже зламана. Ще менше помогла ділу посилка на Литву ген. Гелгуда; повстання на Литві швидко було розбите і головна часть повстанців, перейшовши границю, піддалася пруссакам, а тільки невеличкий відділ з полку Хлаповського під проводом генерала Дембинського* продерся з кінцем літа назад до конгресового Королівства.

---

[1] Г.л. Wrotnowski. Historya powstania na Podolu, Wołyniu i Ukrainie.

Після перших удачних битв при кінці марта небагато вже разів щастя усміхалося повстанцям. Вправді, удалось 10 цвітня генералові Пронздінському побити один російський відділ під Ічанем, але від того часу Скшинецький попав в якусь апатію і бездільність, з котрої опісля нелегко було отрястися. «Від того часу,— говорить в своїх пам'ятниках Роман Вибрановський[1],— теряли ми дурно час на маршах і контрмаршах. Нудилось і мучилось військо без потреби, а головний начальник не хотів користати з запалу вояків, яким оживлена була армія на перших побідах». От того-то обозового життя, з тисячними трудами і невигодами, а без бою і без хісна для справи, довелось закоштувати і Іванові Федоровичеві. ‹В тім-то часі (в марті) пристав і Іван Федорович до одного з піхотних полків.› Полк волочився з одного місця на друге без цілі і без плану, переважно відлюдними і пустими місцями, поступаючи то знов вертаючи, маневруючи і лавіруючи, але не спотикаючись з неприятелем. Надсильні марші, морози і снігові замети, бівуаки під голим небом або в напівзруйнованих шопах, голод і холод і тисячні незгоди становили головний зміст того вояцького життя.

В цвітні полк крутився коло Радома ‹Варшави — Радома›, і у Івана Федоровича внаслідок морозів і невигод, до котрих він був непривичний, появилася недуга — тифус. Якийсь час, змагаючися силами, волікся недужий за компанією, але в кінці сил нестало, і він без чуття повалився серед дороги. Поблизько край дороги була кузня; ‹властитель її, коваль, підняв його з гостинця, заніс до хати і, роздягнувши, омлілого поклав на землі на соломі, думаючи, що швидко розстанеться з світом. Коваль був бідний, і йому хотілось задержати собі вузлик і збрую панича. Шаблю його він навіть, не дожидаючи його смерті, взяв з собою до кузні і повісив на стіні, запевно, щоб продати її першому-ліпшому прохожому повстанцеві. Але панич не вмирав,— противно, приходив звільна до пам'яті. Його залізна натура поборювала недугу. Ковалева жінка чим могла заходила його, але коваль, понурий і твердий чоловік, зовсім не сього бажав. Раз якось, тяжкої безсонної ночі, Іван почув за стіною в комірці, де спав коваль з жінкою, якісь шепти і уривані викрики, немовби газди його

[1] Pamiętniki generała Romana Wybranowskiego, t. 1.

спорились на чимось: коваль кляв і грозив, жінка просила і плакала. На другий день рано коваль, не кажучи нічого, виніс недужого з хати і заніс його до хліва, заборонивши жінці пильнувати його. Стара чесна жінка, скоро тільки коваль пішов до кузні, прибігла до недужого бліда і заплакана і сказала до нього: «Паночку любий, втікайте з сього місця! Тут вам недобре бути, а я не хочу, щоби в моїм домі вам, борони боже, сталося що злого!» Але куди було смертельно недужому втікати, коли він навіть на ноги звестися не міг! Прийшлось мимо тої щирої остороги лежати на місці і дожидати кінця. Щасливий случай спас нашого героя. Його шабля висіла в кузні. Втім, над'їхав якийсь пан, побачив шаблю і запитав коваля, відки се оружжя у нього взялося? Неохітно, як звичайно, відповів коваль, що се шабля вояка, котрий ось уже кілька день у нього вмирає і вмерти не може. Доктор Балинський— бо се він був,—пізнавши тоту саму шаблю, котру перед місяцем жінка його вручила була молодому повстанцеві, сейчас поскакав до хлівка і застав нашого героя, зложеного недугою і тривогою, в страшній гарячці. Сейчас зарядив, що було потрібно, щоб перевезти його до шпиталю, і зайнявся щиро його виздоровленням. Слабість сим разом була тяжча, ніж попереду,— Іван перебував страшні пароксизми. В однім з таких пароксизмів він схопився з ліжка, вибіг зо шпиталю і впав до поблизького дому панства Балинських. Єдиний синок Балинських, молодий, прекрасний хлопчина, побачивши його, так перелякався, що зо страху заразився від нього тифом і по кількох днях умер. Як жалував Іван Федорович, коли по своїм виздоровленні дізнався, що ті чесні люди такою тяжкою і болющою втратою окупили його власне виздоровлення! ...)

Куди повернувся Іван Федорович по своїм виздоровленні, сього допевно не знаємо. Здається, що (він удався до Варшави, де тоді формувалося кілька нових полків, і тут і в тім часі він познакомився і) заприязнив з ініціатором повстання Петром Висоцьким. Висоцький, мабуть, спонукав його вписатися до 10 полку, формуючогося під його власною, Висоцького, командою. Той полк становив тоді частину дивізії ген. Белінського, котра до половини мая стояла залогою в Варшаві.

Всі ділання повстанської армії в маю концентрувалися над річками Бугом і Нарвою. По цвітневих боях Дібич, очевидно, покинувши план іти прямо на Варшаву, задумав

підождати, поки не надійдуть нові сили, а особливо полки генерала Риудигера*, котрий на Поділлі розбив Дверницького і полки гвардії царської під проводом царевича Михайла. Гвардія, справді, надійшла, але заким ще здужала посучитися з армією Дібича, подав польський генерал Прондзінський Скшинецькому смілий план — вислати часть війська на Литву для роздмухання там повстання і загроження російському війську відвороту, дальше, насупроти армії Дібича поставити невеличкий корпус, котрий би як можна найдовше удержував його на стоянці в тім переконанні, що се ціла армія польська, а поки б Дібич стояв собі над Бугом, згромадити всю, яка тільки дасться згромадити, силу повстанську і ударити на гвардії, знищити їх і відтак сполученою силою впасти на Дібича. Скшинецький, хоч признавав багато дотепности тому планові, але все-таки не рішився вповні виконати його, находячи його надто смілим і ризикованим. Він післав на Литву Хлаповського, але з малесеньким відділом і з жменькою «інструкторів» для тамошніх свіжо нагромаджених повстанських сил. Так само, не знаючи нічого про долю Дверницького, післав він один відділ на полудне для підпирання повстання на руській землі — але відділ той по кількотижневій блуканині вернувся назад з порожніми руками. Не менше того зробив Скшинецький пробу сконцентрування сил повстанських; між іншими покликав він і полк 10-й з Висоцьким із Варшави до головної армії і приділив його до бригади ген. Венгерського. Але все-таки діло не йшло наперед. Скшинецький лишив над Бугом один корпус під проводом ген. Умінського для обсервації і спинювання цілої армії Дібича, а сам кинувся на гвардії цісарські. Незручне ведення сього походу не дозволило йому окружити і розбити їх,— зачалася погоня. А між тим Дібич, дізнавшися о цілім плані, випер Умінського з його становища і погнався за головною армією повстанців. Стріча наступила над рікою Нарвою в містечку Остроленці, де 26 мая, головно через непорадність Скшинецького, армія польська хоч і не пирсла відразу з поля битви, але все-таки понесла так тяжкі і так криваві страти, що битва сеся справедливо уважається початком рішучого упадку повстання польського.

Про пригоди нашого героя в тім поході над Нарву ми не маємо ніяких докладних звісток. Знаємо тільки, що Петро Висоцький дуже полюбив його і держав усе бли-

себе, головно для того, що у Івана Федоровича було дуже бистре око, тако що при обсервованні ворожих позицій Висоцький не потребував люнети, говорячи, що «Федорович вистарчає мені за перспективу». Так само з оповідань його знаємо, що перед самою битвою коло Остроленки, котрої, як звісно, польські генерали зовсім не надіялись, Іван Федорович з многими другими вояками перейшов за Нарву на болоне, розібрався і кинувся до річки купатися, коли в тім громи гарматні сполохали їх, даючи знати о наближенні неприятеля. В тій кривавій битві під Остроленкою герой наш при боці Висоцького брав уділ в пам'ятнім, хоч і нещасливім штурмі бригади ген. Венгерського на російську піхоту (полк Мартинова), котра, перейшовши через Нарву, стояла вже на шосі вздовж берега, ослонена пекельним огнем 80 гармат, котрими ген. Толь* з горба на противнім березі острілював становище повстанців. В тім штурмі Іван Федорович відніс першу, хоч і зовсім не тяжку рану[1].

Між паперами Івана Федоровича находиться ним самим зложена — бачиться в Варшаві зимою 1831 р., по упадку повстання, пісенька польська п[ід] н[азвою] «Мój 10-y puĺk», котру поміщаємо тута яко пам'ятку історичну з того часу:

Bez szemrania, bez wahania
Żołnierz rzuca jednej chwili,
I gotowy do rozstania;
Ze wszystkimi, co mu mili,
Zrywa wszystkie serca nici,
Bo marsz pułku bije jego,
Bo tam sława mu zaświeci,
Bo honor wymaga tego,
By nieść życie tam gdzie pułk.
Utul, luba, utul łkanie
Spiesz się użyć, spiesz zmiłością,
Bo czas krótki do wyznania
Żołnierz musi żyć szczerością.
Prędko zawsze, prędko zrywa
Węzły serca, jak swe życie,
Zbiera kwiaty i używa,
Lub poświęca, cierpi skrycie,—

[1] Докладний опис битви під Остроленкою і штурму бригади ген. Венгерського на «Кам'яний» полк Мартинова гляди в ділі Ludwika Mierosławskiego* «Powstanie narodu polskiego w r. 1830 i 1831, od epoki, na której opowiadanie swoje zakończył M. Mochnacki». Parys, 1845—1860, tomów 7. Том III, стор. 357—405.

Niesie życie, tam gdzie pułk.
Jeśli żyłaś mile, błogo
Choć dni kilka, pamięć twoja
Cię pokrzepi, jeśli drogą
Mignie ci chorągiew moja.
Jeśli zaś za chwilę jedną,
którąś kiedyś w szczęściu żyła,
Długo potem masz być biedną,
Pamiętaj, byś stałą była,
Niesła życie, tam gdzie pułk!
A pułk ten zwał się dziesiąty,
Wódz w nim Piotr Wysocki był,
Gdzie był czwarty, ośmy, piąty
tam się nasz pułk dzielnie bił.
Dzisiaj dziesięć ludzi z niego
Tu zostało,— reszta tam,
Gdzie kres cierpień z nas każdego,
Gdzie chorągiew wieje nam,
Gdzie marsz wieczny bije pułk[1].

Битва під Остроленкою рішуче зламала моральну силу повстання. Скшинецький стратив усяку надію на дальший успіх і почав навіть потаємно переговорюватися з росіянами. А хоч швидко опісля (10 червня) Дібич умер на холеру, то се не піднесло духу повстанців. На місце Дібича вислано фельдмаршала Паскевича-Єриванського на головного начальника російської армії в Польщі. Лиш раз ще блисло щастя польському оружжю, коли (29 мая), висланий на Литву вслід за Хлаповським, ген[ерал] Гелгуд, получившися з Хлаповським і Дембинським, побив російського ге-

---

[1] Без вагань, без нарікання
Жовнір кидає все вмить
І готовий до розстання.
З усіма, хто йому милий,
Рве усі він серця струни,
Бо марш полку його гримить,
Бо там слава його зася є,
Бо честь того вимагає , Аби нести туди життя,
Де його полк.
Стримай, мила, стримай ридання,
Поспішай до життя, поспішай до кохання,
Бо часу мало на признання.
Жовнір мусить жити щирістю.
Завжди швидко, швидко нищить він
Узи серця, як і своє життя.
Збирає він квіти життя і тішиться ним,
Або ж жертвує собою і мовчки страждає,—
Несе він туди життя,

нерала Сакена під Райгородом. Але вже 7 червня Гелгуд в битві під Вільною стратив те, що скористав під Райгородом, і повстання на Литві швидко зістало придушене. Гелгуд і Хлоповський перейшли на територію прусську і там зложили оружжя (Гелгуд зістав від одного офіцера з свого власного полку яко зрадник замордований), а Дембинський здужав з своїм невеликим відділом продертися назад до Варшави.

Між тим, коли сили російські концентрувалися, а фельдмаршал Паскевич виєднав у прусського уряду позволення переправити свою армію на лівий бік Вісли на прусській території і в тій цілі зачав будувати міст близ Торуня, в польськім таборі коло Болимова, а також і в самій Варшаві ширився нелад і розстрій. Одні підозрівали других о шпіонство і о зраду, взаємна недовірчивість хмарою залягала на умах, все свідчило о упадку віри в повстання. Інтриги і підкопи, депутації і свари заповнили собою послідній час повстанської історії. В серпні сойм варшавський скинув Скшинецького з посади головного начальника, але й поставлений на його місце ген. Дембинський, свіжо повернувший з Литви, не зумів з'єднати собі довір'я і продержався на своїй посаді всього тиждень. В тім наступили д[ня] 15 і 16 серпня в Варшаві уличні розрухи; роз'ярений народ виволік з тюрем кільканадцять людей, підозріваних о шпіонство і зраду, і повішав їх. Розрухи ті винесли наверх честолюбного ген. Круковецького, котрий, окли-

---

Де його полк.
Якщо жила ти любо, радісно
Хоч кілька днів, пам'ять твоя
Тебе підтримає, коли на дорозі
Майне тобі моя хоругва.
Якщо ж за одну ту мить,
У яку ти колись була щасливою,
Ти будеш потім довго страждати,
Пам'ятай, що ти повинна бути вірною,—
Ти несла життя туди, де полк.
А полк той звався десятим,
Вождем його був Петро Висоцький,
Де був четвертий, восьмий, п'ятий,
Там наш полк відважно бився.
Зараз десять чоловік з нього
Тут залишилося, решта — там,
Де кінець стражданням кожного з нас,
Де хоругва повіває нам,
Де вічний марш грає полк (*польськ.*) — ***Ред.***

кавши сам себе (на місце ген. Венгерського) губернатором Варшави, іменував головним начальником армії поки що ген. Малаховського, а відтак затвердив на тій посаді Дембинського. Але дні повстання були вже почислені, війська російські залізним ланцом окружали столицю, ціла будуща кампанія зводилась тільки на оборону її шанців, що при пануючім неладі і розстрою згори рівнялося смертельному засудові для справи повстання польського.

VI

Наближався послідній акт великої драми. Залізним ланцом оперезали війська російські з трьох сторін Варшаву, в котрій безрадність, замішування, взаємні підозрівання і рекримінації доходили до найвищої степені. Люди бездарні, честолюбиві та самолюбні стояли на чолі, путали і нищили все добре, чого доконували ентузіазм та посвячення немногих щирих людей та вояків. Головний начальник російської армії, гр. Паскевич-Єриванський, перейшовши Віслу на прусській території і не находячи серйозного опору, тягнув під Варшаву з півночі; туди ж зтягалися й інші корпуси російські з краю, щоб одним ударом здобути столицю і закінчити повстання.

Правда, згромаджені в Варшаві і коло неї сили польські були ще дуже значні, бо виносили около 80 000 людей. Щоб нагромадити провіанту для того війська на час облоги, а заразом спиняти надтягаючі від полудня і всходу російські корпуси і не дати їм получитися з головною армією, вислав головний комендант з Варшави два сильні відділи; один під проводом братів Хенцинських в ..., а другий, числячий около 20 000 доборового війська, під проводом француза ген. Раморіно*. Брати Хенцинські задання своє сповнили, але Раморіно, не слухаючи наказів головної команди, почав без цілі волочитися по краю і в кінці, по упадку Варшави, перейшов австрійську границю і віддався з своїм корпусом австрійському рядові.

Між тим Паскевич наближався до Варшави, і повстанці мусили серйозно думати о обороні міста. Оборону поділено між трьох генералів, і то в спосіб досить нестратегічний. Ліве крило провадив генерал Умінський, праве ген. Дембинський, а артилерію, котра властиво повинна була бути розділена по всіх головніших точках, віддано окремо під провід ген. Бема*, полягаючи на його самохвальбі, що

в разі потреби на кожде загрожене місце в кількох секундах (!) приставить 50 або й 100 гармат[1].

Укріплення Варшави було ділом повстання По битві під Гроховим, коли армія російська побила польське військо всього в віддаленні кількох миль від Варшави, і ржонд народовий мав причину боятися, що Дібич ударить на столицю, приступлено до її укріплення. Якийсь француз, Мале де Гранвіль, виробив плани, котрі мали бути виконані. Обведено Варшаву по лівім березі Вісли подвійною лінією шанців і окопів і то в такім віддаленні, щоб неприятель, облягаючи шанці, не міг бомбардувати міста. Другу лінію становив однотяглий вал, окружаючий передмістя столиці, з повисуваними наперед редутами, люнетами і різнорідними насипами, так як і в першій лінії. Всі ті шанці уоружено 150 гарматами, з котрих 50 було тяжких, неподвижних.

В першій лінії найдальше висунені точки були Кріликарня, Воля і лісок Білянський. Але всі ті, обширно задумані укріплення одно те, що не були ще скінчені і не раз будовані були більше про око, ніж для дійсної оборони, а по-друге, обчислені були на далеко більшу обороняючу силу, аніж якою розпоряджали в даній хвилі повстанці. Не маючи достаточних сил для належного обсадження всіх шанців, начальство повстанське вхопилось оригінального плану сборони: ухвалило — зовсім не обсаджувати, а тільки декуди помістити невеличкі, необхідно потрібні залоги, а решту армії держати в резерві, щоб в хвилі небезпеченства могла поспішити на загрожене місце. Додати треба, що повстанське начальство до послідньої хвилі не вірило в те, щоб Паскевич посмів штурмувати Варшаву.

Аж ось дня 6 вересня скоро світ загриміли російські гармати, котрих по ночі 80 заточено перед шанці Волі. В шанцях тих було всього 15 гармат, з котрих деякі при перших вистрілах попсувалися. Крім того, боронили Волі сусідні люнети, а також мали туди прибути деякі відділи піхоти і кінної артилерії. Залогою стояли в тих шанцях два нецілі полки піхоти, 9-ий і недавно уформований 10-ий полк, до котрого, як ми вже сказали, вступив і Іван Федорович. Начальник того полку, Петро Висоцький, прибув

[1] Про штурм і оборону Варшави д[ня] 6 і 7 вересня гляди зібрані матеріали у Фальковського: «Upadek powstania polskiego w 1831 roku».

з одним батальйоном уже в сам найстрашніший розгар штурму, і, коли швидко затим батальйон той за почином п'яного підофіцера Доброгойського утік з шанців, Висоцький з рештою остався і боронився до самого кінця. Головним комендантом Волі був ген. Совінський, знатний артилерист, котрий в війнах наполеонських стратив ногу, але все ще мимо підійшлого віку сміло і кріпко держався. Вся залога могла виносити около 4 000 людей.

Сейчас по перших вистрілах російської артилерії густий дим покрив шанці Волі. Висунена перед тими шанцями сама скрайна люнета ч. 57, боронена всього 50-ма людьми і 4-ма гарматами, не могла видержати напору російської сили. Гармати її швидко зістали здемонтовані, окопи валилися від російських куль, з залоги осталась невеличка жменька, згромаджена докола підпоручника Ордона. В хвилі, коли російська піхота зо всіх боків залляла розвалені окопи, один смілий каноніець чи навмисно, чи случайно запалив порох, находячийся внутрі окопів, наступив страшний вибух і багато людей з нападаючих і нападених вилетіло в воздух[1].

Весь напір російських сил звернувся тепер без перешкоди на шанці Волі, окружаючи їх зо всіх боків. Артилерія не допускала ні піхоту, ні артилерію польську до несення помочі Совінському. Горстка людей в шанцях боронилася, доки могла, все ще не тратячи надії на ген. Бема, котрий з гарматами мав прибути в поміч. Але коли один батальйон 10-го полку з Доброгойським в переполосі зіскочив з шанців і втік, тоді позіставші мусили попрощатись з надією і думати тільки о смерті. Гармати на наших шанцях, порозриваних та облитих кров'ю, живо затихли, російська піхота рушила до штурму, а артилерія не переставала метати в шанець свої убійчі стріли. Залога відповідала тільки огнем карабіновим, доки їй стало набоїв. Іван Федорович не раз розказував, як серед найзавзятішого бою раптом почув, що товариш, обіч нього стоячий, сильно штовхнув

---

[1] Той епізод обробив опісля Міцкевич в своїй пречудній щодо форми і пластики образування, але історично зовсім невірній і пересадженій поемі «Reduta Ordona», в котрій Ордона зробив героєм і мучеником, ба навіть «патроном шанців». Між тим Ордон, мов на передразнення Міцкевичевого патріотичного пафосу, не тільки що зовсім був непричасний до вибуху редути, але належав до немногих, котрі уціліли після того вибуху, і, вилічившися в ран, живе ще й досі в Парижі чи в Італії.

його в бік. Мимоволі відскочив він і озирнувся, і в тій хвилі побачив, що тут близь його ніг крутився по землі і сичав, мов гадюка, гранат, ось-ось готовий пукнути і зробити кінець їх обороні. Але товариш його, старий наполеончик, не тратить відваги, кинувши набік карабін, припадає навприсядки і, уганяючись хвилю за викрутасами граната, хапле його в руки і викидає за окопи, де той в тій самій хвилі пукає, задаючи значну страту нападаючому ворогові.

Але сили оборонців чимраз послабали. З усіх боків тислася російська піхота до шанців, і повстанці, видячи, що довше тут не зможуть держатися, схоронились до костьола Волянського. Висоцький з одною частиною заняв хор і поуставляв своїх при вікнах, щоб відти вистрілами разити неприятеля; Совінський з рештою вояків боронив входу. Обіч нього стояв Іван Федорович і, хоч два рази ранений уже російськими багнетами, мимо того не переставав боронитися. Але перевага росіян була надто велика: вони втислися в кінці до середини костьола; офіцер завізвав повстанців, щоб зложити оружжя. Совінський, видячи, що дальший опір даремний, пристав на те. Але в тій хвилі, коли стоячі насеред костьола повстанці похилилися, складаючи перед себе на землю оружжя, роздались з хору вистріли від Висоцького і його товаришів. Кілька росіян упало; прочі в бішеній лютості кинулись на безоружних повстанців і розсікли їх. Перший поляг Совінський. Іван Федорович, стоячий тут же обіч нього, дістав два удари багнетом в голову і, облитий кров'ю, упав на землю. Солдат, котрий його ранив, в безпам'ятній завзятості прискочив ближче і замахнувся, щоб добити його до решти, але в тій хвилі якийсь юнкер пожалів так молодого, а так хороброго вояка, вхопив солдата за руку і спас нашого героя від нехибної смерті. Він заслонив його від всіх нападів, виніс з нещасливого костьола на вільне місце і пильнував його тут, доки не з'явився відділ санітетів. Івана перевезено в полевий лазарет російський, а відти по двох днях, коли Варшава піддалася, до шпиталю Сераковських. Рани на тілі не були небезпечні, але одна рана на голові була дуже сильна: чашка була проломана, так що лікарі мусили один відломок кістки трепанувати; довго не могла та рана загоїтися, ба навіть опісля, аж до кінця життя часами слизилася.

По упадку шанців Волі (о 10-тій годині рано) штурм йшов дальше аж до ночі, але начальники повстання чимраз біль-

ше тратили голову. Особливо ген. Бем не оправдав положених на нього надій, а верховний начальник Круковецький, коли не був навмисним зрадником, як многі опісля твердили, то, певно, своєю безрадностею багато причинився до упадку цілої справи. Не дожидаючи кінця штурму, він поспішив заключити капітуляцію з Паскевичем, а хоч ржонд народовий, дізнавшися о тім, в першім пориві скинув Круковецького з начальства, то прецінь се вже на ні на що не придалося, російські сили були вже в місті, котре без опору піддалося. Ржонд народовий мусив утікати,— за ним пішла і військова старшина, а навіть багато й простих вояків, котрі не хотіли оставатися в краю на ласці побідителя.

Наслідки повстання 1830—31 року були дуже важкі для польського народу. Цар віддав зразу цілий край під неограничену власть кн. Паскевича. Багато людей арештовано і вивезено на Сибір чи то до каторжних робіт, чи на вічне поселення; видніших представників руху, котрі попалися в руки уряду (як Вікентія Немойовського), катовано і морено по тюрмах. Між іншими попався в руки уряду російського також Петро Висоцький, котрий по смерті Совінського в костьолі Волі ще боронився, стріляючи з хору, але в кінці ранений зістав взятий в полон: довгий час його в'язнили і в тяжких кайданах возили в тюрми, поки вкінці не вивезли на Сибір, де, перебувши довгі літа в арештантських ротах, він вкінці поселився і, зайнявшися фабрикацією мила, з часом доробився невеличкого маєтку; по смерті царя Миколи Олександр II враз з многими ссильними увільнив і Петра Висоцького, котрий повернув назад до краю.

Простих вояків і багато других людей, підозрених о те, що сприяли повстанню, затягнено до війська російського і погнано в далекі губернії царства. Вкінці в марті 1832 р. цар зніс стан воєнної диктатури і надав привіслянському краєві «статут органичний», котрого основні точки були: Королівство Польське стає частиною Царства Російського; коронація царя осібно на короля польського зноситься; осібне військо польське зноситься; поляки мають бути побирані до війська російського; урядниками в королівстві можуть бути і великороси; судії можуть бути касовані; поляки будуть потягані не тільки до податків, які досі обов'язували в Королівстві, але й до тих, котрі загальною обов'язують в Царстві Російськім; проекти устав

і всякі інші важніші внески, а разом бюджети річні будуть установлювані в російській раді державній; край польський буде поділений на 8 губерній; урядова комісія освіти зноситься; найвищу власть в краю має намісник, котрий може по своїй волі зміняти і касувати ухвали ради адміністраційної і т. д. Значиться, все те, що дарував був полякам конгрес Віденський, страчене було тепер через повстання. Публічні, ба навіть і приватні збори книг, малюнків, нумізматів, рукописів і документів (як ось: бібліотеку університету Варшавського, збори Товариства приятелів наук, збори родини Чарторийських в Пулавах) перевезено до Петербурга[1].

Коли в Варшаві і в цілім польськім краю відбувалася реакція проти всього, що носило на собі сліди революції, герой наш в тяжкій недузі лежав в шпиталю Сераковських. Перележавши півтретя місяця (від 15 вересня до 1 грудня), він вкінці виздоровів, а не маючи з чого дальше удержуватися, через грудень 1831 року повнив при шпиталі службу надзирателя над доставами живності. Його держали як арештанта, остаючого на вольнім стані, а його спосібності і одвертий, чесний характер єднали йому прихильність у всякого начальства, як польського, так і російського[2]. При такій прихильності начальства легко було йому уйти з Варшави і вернути домів, куди тягла його невисказана туга і жаль, особливо за матір'ю, котру він так підступно покинув і о котрій не знав, чи переживе вона той тяжкий удар і страшну непевність о судьбі свого найлюбішого сина. Як радо, бодай тепер, по році розлуки, він був би написав до родичів, подав їм звістку о собі! Так що ж бо,— у нього не було ні шеляга при душі, служба давала йому тільки прокормлення, і нічого більше,—

[1] Гляди брошуру: «Moskale w Polsce, albo treść dziennika pisanego w Warszawie przez ciąg dziesięciu miesięcy od 8 września 1831 do lipca 1831», перепечатану в книзі Зенковича «Wizerunki polityczne dziejów państwa polskiego». T. II. Polska w kraju i zagranicą, od 1831 r.», стор. 39—89.

[2] Ось, напр., свідоцтво, виставлене Іванові Федоровичу при його відході зо шпиталю його безпосереднім зверхником (оригінал находиться в віконськім архіві): «Свидетельствую, что Ян Федорович находился в веденном мною госпитале два месяца, заслужил винмание не только моего, но даже и вышняго начальства, и каждый, кто имел бы такого помощника, мог бы гордиться им; ибо его непорочное поведение заслуживает похвалу и любовь каждого начальника. Заведывающий Сераковским кошаром прапорщик барон Унгерн-Штернберг».

не було чим лист оплатити. Правда, ліверанти шпитальної живності, з котрими він щодень мав діло, завсігди готові були всунути йому що-небудь в руку, щоб тільки він не так старанно доглядав привожених ними артикулів, але не такий був Іван Федорович, щоб міг прийняти подібний, нечесно здобутий гріш. Правда також, в шпиталі побували і переходили многі з його знакомих, багатих і грошових товаришів, видалися з ним, розмовляли, але нікоторий з них не був натілько догадливий і делікатний, щоб запитатися, чи потребує він чого, а просити та жалітися — на се Іван Федорович був занадто гордий.

Вкінці найшовся щирий друг і товариш, Мартин Завадський, котрий опісля мав маєтність Оріховець в сусідстві маєтності Івана Федоровича. Видячи його сумного і тужливого, запитався Завадський, що йому хибує?

— Рад би я видістатись звідси, вернути під рідну стріху,— відповідає Іван.

— Ну, а які ж перепони? Хіба начальство так остро пильнує? — допитував Завадський.

— Ні, начальство нічого, навіть перепустку дало б.

— Так чому ж не збираєшся в дорогу?

— Проста річ,— відказав запинаючись Іван,— побрязкачів нема, от що! Подумай собі, навіть натілько скарбу не маю, щоб вислати лист до батька, подати звістку о собі. Коли лиш се зробити, то батько сейчас прислав би мені грошей на поворот.— Ех ти, голова! — крикнув здивований Завадський, дізнавшися, яка дрібниця була причиною його смутку.— Ну, сідай і пиши лист, а я вже постараюся пустити його по пошті.

Як урадувалися родичі, одержавши звістку від свого сина, котрого досі, певно, вже вважали погибшим, сього ніяке перо описати не може. В два тижні по висланні листа одержав Іван батькову відповідь і 50 дукатів з тим замітом, щоб якнайскорше вертав додому. Іван сейчас вистарався о свідоцтва від шпитальної власті[1] і о пропустку до над-

[1] Крім вище наведеного свідоцтва прапорщика Унгерна-Штернберга в віконськім архіві находиться також слідуюче свідоцтво: «Dyrekcya szpitala Sierakowskiego zaświadcza niniejszem pana Fedorowicza Jana, byłego feldfebla pułku 10 piechoty cieniowej wojsk polskich, jako tenże będąc złożony słabością, przywieziony do tutejszego szpitala d. 15 września, wyzdrowiał d. 1 grudnia 1831 roku, a od tego czasu aż do ostatniego grudnia 1831 roku był depanserem przy żywności tegoż szpitala. Jego konduita nienaganna, pełnienie powierzonych mu obowiązków jak nie mniej zdatność powoduje

граничного містечка Томашова[1], відки нетрудно йому було перекрастися через границю до Галичини. Нерадо пускали його від себе нові начальники. Його безпосередній зверхник, прапорщик барон Унгерн-Штернберг, котрий його дуже полюбив, всіми силами наклонював його остатися в службі російській, і не раз опісля в хвилях тяжкої боротьби з судьбою Іван Федорович жалував, що не пішов за тими намовами. Але туга за родиною перемогла все, а притім важко було йому глядіти на те, як розбилось і розвіялось все те, за що він тілько труда приняв і кров свою молоду так охоче проливав,— розбилось і розвіялось далеко не без вини тих, котрі перед цілою Європою видавали себе за героїв свободи, за мучеників, за невинні жертви, за вибраних репрезентантів вибраного народу — мессії. Жаль було Іванові розчаровуватись в молодих мріях і бачити, котру він серед тісних мурів школи і в тісній кімнаті серед гарячих і розентузіазмованих товаришів представляв собі так святою і непорочною,— на ділі показалася далеко не так поетична, не так піднесла, не так чиста, але так, як і всяка друга людська справа, з тисячами похибок, уламностей і брудів. Жалів Іван того навіть, що тяжким своїм трудом не дослужився хоч би до такої пам'ятки, якою був хрест з написом «Virtuti militari», так щедро сипаний різними начальниками на далеко менше заслужені груди. Правда, друг і начальник його, Петро Висоцький, поклав був і його пропозицію до тої почесної відзнаки, але

---

dyrekcyę do udzielenia mu niniejszego chlubnego świadectwa. W Warszawie d. 4 stycznia 1832 r. Dyrektor szpitala major Buduicki. Lekarz dywizyi dyrygujący służbą lekarską D. Buczyński. [Дирекція сераківського госпіталю дає це посвідчення пану Федоровичу Яну, колишньому фельдфебелеві 10-го полка маневренної піхоти польських військ про те, що він був привезений до згаданого госпіталя у поганому стані 15 вересня, вилікувався 1 грудня 1831 року і з того часу аж до останнього дня грудня 1831 року був інтендантом з харчування у цьому ж госпіталі. Його поведінка бездоганна; виконування ним своїх обов'язків, як і здібності, дають підстави дирекції видати йому це позитивне свідоцтво. Варшава, 4 січня, 1832 року. Директор госпіталя майор Будуїцький. Дивізійний лікар, начальник медичної служби Д. Бучинський.— *Польськ.— Ред.*].

[1] Пропустка, датована з д[ня] 18 січня 1832 р., гласить, що «об'явитель Федорович Ян, бывший фельдфебель полка 10 пехоты, родом из села Криниц воеводства Любельского имеет позволение возвратиться в м. Томашова». Для чого Іван Федорович бачився змушеним сфінгувати се місце свого уродження, ми не знаємо.

трагічний кінець повстання захопив поперед сповненням тої надії[1].

Не менше гіркі і прикрі чуття лишила по собі справа повстання і в Галичині, куди тепер удався Іван Федорович. Ось як представляє очевидець успособлення галицьких людей під час повстанської війни і по її закінченні: «Тут дискутовано про Хлопицького, там осуджувано Скшинецького; сей вихваляв Чарторийського, яко єдину надію Польщі, другий держав сторону Лелевеля, історика і демократа польського. Одні проклинали сього, другі того; нині аристократи, завтра демократи, нині ті, що тягли справу на дорогу дипломатичних переговорів, завтра ті, що хотіли рішати її оружжям, звались московськими шпіонами і зрадниками. Зразу поєдинчо, далі цілими громадами почали польські повстанці перебігати через австрійську границю, обшарпані, часто поранені, голі-голісінькі, а при тім проклинаючи свою долю, своїх начальників. ⟨Не один офіцер або вояк польської армії, що не мав і сорочки на тілі, одержав білизну навіть від жінок австрійських урядників⟩»[2].

З яким чуттям, з яким сердечним трепетом повертав герой з-під Волі до батькової хати! Нам здається, що чуття його були радше чуття блудного сина, котрий «проробив свою силу, сам не знає кому», ніж горде вдоволення по сповненім обов'язку. Як блудного сина прийняв його й батько. Бо коли Іван вечором вступив в батьківські пороги, застав вітця в світлиці, забавляючогося при столі з наймолодшим півторалітнім синком Альойзієм. Іван кинувся батькові в ноги, не можучи й слова проречи з великого зрушення.

«Ну, що ж там? Ти вже здоров?» Се було перше, холодне, а многозначуче запитання батька. Зате мати, котра за весь час його неприсутності ані на день не піднімалася з постелі недуги і мало що з мислів не стратила з грижі і тривоги о свою наймилішу дитину, не повинна була тепер навіть чути несподівано о Івасевім повороті. Звільна приготовлювано її на тоту велику радість, боячись, щоб надмірне зрушення не пошкодило її підірваному здоров'ю. Але зато як чудно, уздоровляюче вплинуло на ню перше

---

[1] В повстанні 1830—31 р. було рівночасно п'ять Федоровичів офіцерами, з між котрих 4 одержало хрест «Virtuti militari».

[2] Polnische Revolutionen.

звидання з сином, перші сльози радості по так довгих днях горя і смутку!

Довго ще, більше ніж півроку, бо аж до осени 1832 р., оставався Іван під батьківською стріхою. Рана в голові боліла його страшенно, і немало ще наплакалась й натужилась любляча мати, видячи його біль. Тільки найстараннішим її заходом удалось повернути його до здоров'я, так що з початком шкільного курсу міг він удатися до Львова до університету, щоби кінчити другий рік філософії.

Тодішній стан його душі малює досить добре слідуюча, ним самим, мабуть, в початку 1832 року, в Варшаві, зложена пісенька:

Łzawa wierzba u jeziora
Kąpie w niem zielony włos,
A wygnaniec co wieczora
Taki szle z wiatrami głos:
— Powiedz wietrze mej rodzinie,
Jak tu tęskno bez niej żyć,
Jak mi przykro życie płynie,—
Długoż jeszcze ma tak być?
A łagodny wiatr zarania
Od zachodniej strony wiał,
Tułaczowi śród wygnania
Taki głos pociechy słał;
— Cyt-cyt, bój się twój ukoi
Wnet cię ujrzą wszyscy twoi
Będziesz ich w obięciu miał![1]

VII

«...ских посвятив. Я говорив зовсім спокійно і умірковано, хоч серце моє було роздерте і закривавлене. Відійшли.» Ясна річ, у нас зовсім нема під рукою ніяких

[1] Плакуча верба над ставком
Купає в ньому зелені коси,
А вигнанець щовечора
Шле із вітром такий голос:
— Скажи, вітре, моїй родині,
Як мені тужно без неї жить,
Як життя моє гірко плине,
Чи довго ще так має буть?
А лагідний вітрець ранковий
Із західної сторони повівав,
Блукачеві у його вигнанні
Такий голос втіхи слав:
— Заспокойся, біль твій вщухне,
Скоро побачать тебе твої близькі.
Будеш мати їх у своїх обіймах!
(*польськ.*).— *Ред.*

даних, щоб осудити, о що тут йшло товаришам, і чи справедливо вони закидали Іванові диктаторські замашки. Дальше ідуть в дневнику рівно короткі і невиразні, хоч перед досить характеристичні нотатки. «Субота. По обіді був у мене Леандр (день перед тим іншого випущений з арешту),— говорили ми про Валигорського і Лельовського. «Знай, що на кождий знак твій люди вважають». І дальше: «Дома застав я Рунге: сумна розмова про гніт і надужиття. Пішли до гостиниці,— офіцери і шпіони листили мене». «15 лютого. По обіді у Рунге, розмова з мадяром — правда коле в очі; відтак в семінарії, розмова з Грабом, батьком, Ганкевичом...»

Окілько можна догадуватися в тих і подібних уривання нотатках, а також з оповідань пані Кароліни Федор[ович], то таємні товариства з того часу, всі ті конспірації серед молодежі мали на цілі радше тільки пропаганду засад демократичних, аніж викликання якого-небудь політичного руху в ближчій або дальшій будущині (Гл. з Ян Альціята* «Wypadki w r. 1840». Towarzystwo demokratyczne, równie jak i węglarze... nie uvzntało innego powstania (до 1836 р.) prócz propagandy zasad).

Ще одне знакомство Івана Ф[едоровича] зв'язане в тім самім часі, мусило мати, безперечно, великий вплив на цілий його спосіб мислення, на цілу його будучність. Було се знакомство з Тадеєм Василевським*, властителем чи й під той час (1837 р.) маршалком становим. Була се особистість під кождим зглядом цікава, нещасливий в родиннім житті, спосібний, гарячого серця і великою енергією обдарований, він усі свої сили, всі свої засоби посвятив для других. Між галицькою шляхтою в нашім столітті запевно дуже мало найдеться людей, котрі б молодечим запалом для добра загального, безкорисностею і любов'ю людей без згляду на їх народність і стан, вродженим так сказати демократизмом дорівнювали Тадеєві Вас[илевському]. Все, що носило на собі сліди таланту, енергії і сили, находило в нім прихильника і підпору. Особливо ж молодіж громадив він коло себе, а люди незвичайно обдаровані були мов його рідними дітьми. Василевський займає важне місце в історії демократичних змагань 30-х і 40-х років. Не належачи до ніяких конспірацій ані патріотичних клубів, займаючи якийсь час найвище становище в краю, яке тоді було можливе поза обрубом урядової служби, він перший і майже одинокий доклав рук і труда до того, щоб проло-

жити дорогу новим суспільним і національним хвилям, котрих наближення він прочував. І так він пригортає під свої крила нашого поета і громадянина Маркіяна Шашкевича*, і то в тім якраз часі, коли доля була йому якраз найприкрішою, по його виключенні з семінарії. Які були взаємини тих двох непослідніх і талантами, і патріотизмом, і народолюбством людей, про се свідчать доволі ясно листи їх до себе, напечатані в III т. «Руської бібліотеки»* (виїмки з листів). Не входячи в безпосередні зносини з емісаріями Тов[ариства] демокр[атичного]*, Василевський мимо то багато літ усильної діяльності посвятив на приготування і введення в діло однієї і то найголовнішої точки демократичного програму — знесення панщини, о чім у нас дальше буде докладна бесіда.

Не диво затим, що знакомство, а далі й тісна приязнь з таким чоловіком мусила велико і відрадно вплинути на Ів[ана] Ф[едоровича]. Правда, в ділах високої політики і конспірації Василевський не приписував собі надзвичайного суду, не посідав розроблених наукових поглядів. І взагалі був він не політик, а чоловік серця, чуття, ентузіаст і молодець до сивого волоса. В своїх поглядах на польські справи не виходив поза шаблонові, утерті фрази о єдності Польщі від моря до моря. Але сі фрази були у нього фразами, не догмами, за котрі переслідується других. Його поле ділання не була вища політика, а скромніше, хоч не раз далеко важніше і трудніше поле щоденних, дрібних взаємин людських, і тут його чисте чуття і його щирість провадили його все правдивою дорогою, не давали йому попадати в ті помилки, в котрі звичайно попадали польські демократи-політикани. Такий приятель мусив для широкої і завсігди до крайніх консерваций похапної натури Ів[ана] Фед[оровича] бути немов вудилом, стримуючим від надто прудкого лету, від надто поквапної невваги на обставини, серед котрих приходилось йому жити і працювати.

Знаючи, в як близьких відносинах стояв Ів[ан] Ф[едорович] з Вас[илевським], а то й з Мар[кіяном] Шашкевичем, знаючи також, що Ів[ан] Ф[едорович] і сам (а може, за порадою Василевського) позав'язував був живі зносини з руськими семінаристами, приходимо мимоволі до питання: чи знався Ів[ан] Ф[едорович] з Шашк[евичем], а коли знався, що дуже подібне до правди, то які були їх взаємини і який вплив показали вони один на другого? Джерела

наші о всім тім не дають нам ніякого показу, тож ми й не будемо вдаватися о дальші догадки.

Але швидко поліція впала на слід студентських конспірацій. Почались арештування (зразу рідкі, поодинокі і недовгі, але чим далі, тим більш систематичні. Поліція австрійська зносилась з паризькою, котра пильно слідила за розвоєм і діланням зв'язків польської еміграції. Якраз від 1836 року в лоні Тов[ариства] дем[ократичного] повстали напрями, жадаючі вже не проповіді тільки засад демократичних, але організування краю до оружного повстання для відбудування Польщі. І крім тов[ариства] дем[ократичного] на власну руку далі запалені революціонери бігли до краю, щоб викривати такі організації, як напр., Конарський*, вожак невдалого вибуху в 1838 році. Між тим Тов[ариство] дем[ократичне] почало думати о тім, щоб ввійти в тісніші зв'язки з краєм,— почало висилати найспосібніших своїх людей в різні сторони для організаторського ділання. Найзгіднішим місцем, немов розгаданою стацією Тов[ариства] дем[ократичного], його письм і тенденції, була вільна республіка Краківська, стояча під протекторатом трьох держав. Відти розходились емісарії Тов[ариства] дем[ократичного] в різні сторони як, напр., Северин Гощинський в р. 1836 до Львова. Правда, в тім же 1836 році Австрія виділась змушеною зайняти своїми військами Краків і перетрусити тайні скритки і папери тамошніх поляків. Найшлись сліди звиш 2 000 емісаріїв, пробувавших в Кракові без паспортів, але ані компрометуючих паперів, ані скомпрометованих людей не вхоплено майже ніяких (Polnische Revolutionen). Чим виразнішими ставали плани і замисли польської еміграції, тим більшим і тяжчим ставався тиск поліції на молодіж і на патріотів, сидячих дома. З кінцем р. 1836 почались у Львові великі арештування молодежі. (Арештовано тоді майже всіх найліпших приятелів Іванових, як Рунге, Олексинського, Пірмака, Гіцкевича, Латиніка (ченця горного) і др. Молодий Латинік умер 22 лютого 1836 р.) Іван не уйшов підозрінь поліції і був би, певно, так само, як і його товариші, пішов відвідати мурів кармелітських та бригідок*, коли б не сильна протекція, яку він мав у професорів Мауса і Гербенгера, у Василевського та других високопоставлених осіб.

В дневнику пані Кароліни Ф[едорович] розказана цікава анекдота про Івана Ф[едоровича] з того часу. Доніс

хтось батькові Андрієві, що Іван, розділяючись своїми невеличкими грішми, своєю квартирою, ба й свою одіж з товаришами, сам майже не має в чім ходити. На тоту вість батько несподівано з'їздить до Львова і застає Івана, лежачого в постелі. А було вже геть-геть з полудня. Батько буцімто й нічого не знає, розвідується, чи не слабий він, а коли син успокоїв його, велить йому вставати і убиратися та йти з ним до міста. Іван в клопоті, бо сурдут вступив був одному товаришеві, а штани другому, а сам, не маючи в що більше убратися, був змушений положитися до ліжка. На його щастя в тій хвилі повернув той товариш і швиденько, в другій світлиці знявши одіж, приніс її Іванові, котрий доперва міг одітися і піти за батьком. Розуміється, що батько хоч і бачив усе, не казав на те ані слова і по кількох днях вернув додому.

А між тим Іван, не знеохочений і не застрашений арештами, заходився, щоб зібрати докупи останки розбитої організації і скріпити її наново. В самий найбільший розгар переслідування відбувалися таємні засідання товаришів під його проводом. Та тільки конспірація на цей раз була і морально розбита. На другий день по таємнім засіданні центрального комітету, зложеного, крім Івана, ще з трьох товаришів, отримує Іван завізвання до директора поліції Сахера. Зразу в молодечій своїй завзятості він не хоче туди іти. Але знакомі, з котрими він того дня стрічався, з виразом перестраху і тривоги почали благати його, щоб вволив волю всемогучого «ока і духа цісарського» і пішов до нього. Дуже нерадо і з важкими чуттями в серці пішов Іван до поліції і застукав до дверей директорської канцелярії. Сахер прийняв його дуже щиро і сердечно і розпочав до нього широку промову на темат молодечої нерозважності, невчасного ентузіазму, невваги до небезпеченства, обов'язки взглядом себе і родини. «І я, пане Федорович, був колись молодим, і у мене були хвилі ліберальних поривів,— але все має свій час. Треба жити так, як можеться, а не так, як хочеться». Іван з зачудуванням глядів на всевладного і страшного директора поліції, не знаючи, до чого іде та його щирість.

«Ви дивуєтесь моїй бесіді, пане Федорович,— сказав усміхаючись Сахер по короткій мовчанці.—Я знаю, у вас, молодих людей, директор поліції є якимсь страшилищем, мало що не молохом, пожираючим дітей. А того ви й не знаєте, що й у мене є діти і що я дуже добре чую біль і розпуку

родичів, котрих сини, вдавшися нерозважно в небезпечні і законам нашим супротивні конспірації, самі на себе кують кайдани, самі себе гублять поквапностею, гідною ліпшої справи, от так як, напр., ви, пане Федорович».

Молодий правник змішався, але без тривоги глядів Сахерові в очі. Той, поглядівши на нього хвильку, раптом відвернувся і, немов погадавши собі щось, сказав: «От я й зовсім забув, що в тій хвилі мушу на часочок віддалитися в важній справі. Лишаю вас тут, пане Федоровичу, а щоб вам не нудилось чекати, то ось, будьте ласка, перепишіть оті папери, що тут на столі лежать, може, тут знайдете що цікавого для себе».

З тими словами Сахер вийшов. Федорович зразу і сам не знав, що думати о тій незвичайній і доволі театральній сцені, але в кінці, махнувши рукою, став коло директорського столика і почав переглядати папери. Але скоро тільки прочитав кілька стрічок, схопився мов опарений, поблід і затремтів, мов у лихорадці. Чи се можливо? Папери, котрі він держав в руках,— се була обширна реляція з вчорашнього нічного засідання його центрального комітету. Все там було докладно описане, аж до того, що кождий з комітетних говорив! Розуміється, що реляція була не підписана, але з почерку письма і з самого змісту пізнав Іван, що вона походить з-під пера одного з його товаришів, і то з-під пера одного іменно з комітетивку.

Значиться, між чотирма молодими людьми, вибраними з-поміж усеї молодежі, таки найшовся один юда-предатель, шпіон! Був се молодий студентик, принадної поверховності і люблячий строїтись, на словах великий патріот, а притім властивець «świetnego nazwiska»,— тож зовсім природно, що товариші повірили йому свою будучність і свою долю, припускаючи його до своєї організації. Вже і перед тим Іван часом дивувався, що у того товариша, котрий давніше раз в раз був в грошевих клопотах і не вилазив з довгів, від якогось часу кишені були повні, а міни веселі та безжурні. Тепер переконався довідно о цілім зв'язку, і холодний піт обілляв його тіло. Серце його з болем стискалося, коли переконався, як мало можна людям вірити і якої погані вони потрафлять допускатися. О тім, що та нещасна реляція надовго, може, й назавсігди розбивала всі його особисті надії, кар'єру, свободу і життя, о тій страшній правдоподібності, що за хвилю ввійде Сахер і скаже його закинути в кайдани та вкинути до в'язниці,— о тім Іван не

подумав і на секунду за болем над людським розпуттям, жалем та розбитими планами конспірації.

По короткій хвилі ввійшов Сахер і з усміхом своєї вищості глядів на змішаного і зблідлого молодого чоловіка. «Ну що ж, пане Федорович, видите тепер, як стоїть ваше діло і для яких людей ви посвячуєте свою будучність, свої сили і свою свободу?» Федорович нічого не відповів на ті слова. «Що ж,— говорив дальше Сахер,— правда, я міг би на підставі сеї реляції, котра впрочім не перша, карати вас і ваших товаришів, арештувати і одним почерком пера погубити вас всіх. Я надто високо ціню вас і знаю, що ви, пізнавши блудність дотеперішньої своєї дороги, повернете свої сили на інше, хосенніше, а з законами не суперечне діло. Прощайте!»

Стрілою вилетів Іван з поліції, де так немилосердно розбиті зістали в одній хвилі його молодечі, революційні мрії. Факт сей на довгий час живо остався в його пам'яті і враз з впливом Василевського і деякими другими обставинами, про котрі сейчас буде бесіда, дуже сильно вплинув на довершення в його мислях важного перевороту. Під впливом того перевороту остив значно його запал до польської справи з її конспіраціями і повстаннями, а особливо виродилася в нім велика неохота до всяких таємних зв'язків, в котрих весь успіх діла, свободи і життя найчесніших і найдіяльніших людей залежать від доброї волі першого-ліпшого продажного негідника. Відтепер прийшов Іван до того пересвідчення, що не конспіраціями і не раптовими повстанськими вибухами, але повільною, щоденною, витривалою і одвертою працею здобувається добробут, поступ і щастя як одиниць, так і цілих народів.

VIII

Стара се і загальнозвісна правда, що відносини до женщини можуть послужити найліпшою характеристикою, найліпшою мірою розвитку як цілого народу, так і поодинокого чоловіка. Нерозвитий чоловік навіть в приливі ніжного чуття останеться егоїстом і, сам того не знаючи і не підозріваючи, на кождім кроці буде вражати і топтати чуття женщини, особливо люблячої його женщини. Любов його буде раз надмірно повзаюча, унижена, то знов надмірно горда і тиранська, а в обох разах слабшій стороні — женщині — приходиться терпіти. І мотиви тої любві

будуть більш матеріальні, фізичні,— значиться, очевидна річ, що скоро ті фізичні принуки щезнуть, щезне і любов. Противно, розвитий чоловік завсігди, а найпаче люблячий, буде поважати і підносити в женщині її людське достоїнство. Його любов буде проявлятись відреченням від всяких своїх забаганок, пожертвуванням себе і своєї нам'ятності для щастя улюбленої людини. Вона буде дуже делікатна і чутка на всякий жорстокий дотик і мотиви її будуть більш духові, більш ідеальні, значиться й більш тривкі. У всіх вибухах нам'ятності розвитий чоловік постарається заховати той супокій, тоту властиву міру в поступованні, котра, не роблячи чоловіка куклою і автоматом, все-таки в жаднім разі не дозволяє йому бути ані надто униженим, ані надто гордим. І Ів[ану] Ф[едоровичу] під час його львівського побуту довелось закоштувати солодощів і терпінь любові. Була се, окільки нам звісно, його перша і послідня любов, сильна, незмінна і щаслива, якою може бути тільки любов чоловіка сильного, здорового і робучого, у котрого любов є прикрасою і осолодою трудової жизні, а не єдиним змістом, не головним вузлом життя, не єдиним предметом думок і бажань, не єдиним заповненням неробучого і бездільного життя.

Сейчас в 1834 році Ів[ан] познакомився з домом вищого урядника крайового Кароля Наглика, котрого дочка Кароліна від першої хвилі своїм образованням і своїми духовими прикметами більше ще, ніж красотою, збудила в нім глибоку прихильність і пошанування, котрі швидко выросли в гарячу, до смерті невигаслу любов. Здається, що таки з того року походить віршик, знайдений між паперами Ів[ана] і малюючий досить вірно гарні проблиски його чуття — «Kto cis Pani tak ocenta». Молоді люди швидко порозумілися, і вже від 1835 р. починається любовна кореспонденція їх, котра, мов в дзеркалі, відкриває нам цілу душу нашого героя, з всіми її благородними поривами і движенням. Розуміється, що в тих листах, особливо в Іванових, не обходилось без екстраваганції, без гіпербол, без містики,— се ж була пора самого розквіту романтизму в польській літературі, котрою Іван тоді зачитувався. І так дня 24 червня 1835 пише він: «Минувшої середи весь вечір думав я о тім, щоб бути колись перебраним перед тобою. Напр., я пішов би в чужі краї, ти, м о ж е,— заміж,— я вертаю, служу в твоїм домі, стережу тебе і аж перед смертею відкриваюсь тобі ...» Правда, чистий лицар

Тоненбург. Але такі екстравагання лучаються рідко,— здоровий, реальний погляд переважає звичайно над хоробливим романтизмом. «Тямуй, що я чоловік уломний, недосконалий; вір сильно, що злим ніколи не буду, але хоч і як би се милою могло бути для твоєї уяви забавкою, стережись надто яркими мене розмальовувати красками, не переноси мене ніколи під небо, клади завсігди дуже низько на землі, не виображай собі мене ліпшим від многих других, а тоді не найдеш мене ніколи гіршим від многих других». В листах своїх Іван Ф[едорович] часто любується в романтичних зворотах і образах для виказання свого чуття. «Чував я колись, що є на сім чи на тамтім світі край з зачарованою долиною. Коли в ню зайде перехожий, тратить напрям дальшої дороги, і хоч би кілька разів покидав долину в намірі рушити в дальшу путь, прецінь завсігди мимоволі в кінці побачиться в тій самій долині. Така, любо, есть теж і моя доля з тою тільки різницею, що той путник мимоволі завсігди вертає на одне місце, а я з охотою і вподобою кожду думку свою відношу до тебе». «Що я роблю? Що завсігди: вчуся. Світ — се мій океан, се мій човен; опертий о мачт його, стою я самітний серед вислуючих моряків, в глубокій задумі, і немов картини далекого берега перемигують перед очима мого духу найзгрішніші мислі. Моя провідна звізда — чеснота; моя ігла магнітна — ти. О тобі думаючи, тебе оглядаючи, тужить душа моя в солодкім сумуванні до своєї вітчини з вічності». «Вигляд поверховий нехай тебе не обманює. Сум на моїм чолі засідає, мов мох на спустошілій святині, але сум той іменно відкриває сердечний супокій і радість, як ніч величаві небесні простори, котрі погашує блиск денної, так як людська змислова радість гасить божество, котре пробуває в святині життя». Так і здається нам чути Байрона в тих і подібних словах. Але зовсім не байронівська хороблива, а в грунті речі егоїстична ніжність тепліється в слідуючім уступі: «Коли ти для того не приїхала, щоб не виставляти себе на людські пошепти — добре, дуже добре. Но коли ти боролась з сльозами, щоб тільки мені не перешкодити, коли ти для мого супокою зробила жертву з одного свого забагу — то стережись! Я хочу тільки сповняти, а не нищити твої бажання, причиняти тобі радощів, але не уймати. Знай, мила, що кожда хвилина, переконуюча мене о посвяченні твоїх бажань і приємностей

для мене, буде мені отрутою. Будь певна, коли б я знав, що для мого вдоволення мусиш ограничувати свою свободу, придушувати вроджені твої (свої) бажання, я би, певно, не вагувався геть віддалитись від твоїх очей. Дорога мені твоя любов, дорога твоя присутність, але найдорожче твоє щастя і вдоволення. Кожда хвиля солодка, котру ти собі вкорочуєш, буде для мене роком горечі».

Мати, батько тоді вже не жив, здається, прихильно гляділа на любов молодят. Іван Федорович мусив їй подобатись. (Вона старалась тільки для забезпечення від людського поговору заручити молодят), і вона полюбила того, як агна, і вставлялася за ним до Сахера в хвилях переслідувань, коли боялася, щоб і Іванові що злого не лучилося. Швидко молоді люди, під опікою такої матері, женщини образованої і розумної, дали собі святе слово — бути собі вірними і ждати терпеливо тої хвилі, коли будуть могли получитися нерозривним зв'язком на ціле життя. Ніжне чуття Ів[ана] Ф[едоровича] швидко почало лякатися, чи й тим, зовсім не офіціальним вузлом він не уняв свободи волі коханої женщини. «Я люблю тебе щиро. Але яка моя любов, сього ти не можеш знати так само, як я не можу знати твоєї. Моральний обов'язок наш—сповнити свій замисл, але средств поки що нема — тож ждати. А тоді, коли у мене будуть средства,— ти вільна, а прочі обставини сприяючі, то й поспішимо в обняття своєму щастю. А поки що ми не заступаймо тепер одно одному дорогу; най кожде може поступати так, як хоче; коли ожидання не сповниться, то приязнь наша все ж таки основана на надто чистім грунті, а щоб через те мала бути знищена. Кожде з нас зносімо свою долю як належиться. От тому ж то ми обоє п о м и л к у з р о б и л и, в а ж у ч и с ь а б с о л ю т н и м ч а т и с я т а к д о в г и й ч а с». Очевидна річ, що при такій з глибокого серця пливучої делікатності чуття, при такій благородній резигнації мало обходили наших молодят поговірки сторонніх людей, котрі не раз у менше сильних і менше чистих натур вистарчають, щоб розбити і затруїти й короткі хвилі найкращого життя. «Нехай собі світ своє товче,— писав Іван,— нехай він думає, що ми на то любимось, щоб побратися; ми знаймо собі, що ми-то поберемось, щоб любитися. Молодцем бувши, не знав я іншого розказу, крім голосу мого серця; коли станусь мужем,— едиными моїми владиками будуть розум і обов'язок. Я в мо-

їх листах, як і у всім — вояк — прямодушний, безцеремонний, як в поході; але так само, як військ, я не покину своєї хоругви, доки одна краплина крові б'ється в моїх жилах. Підвалиною мого обходження з людьми поклав я правду, щирість, одвертість в сильнім переконанні, що політика есть тільки штукою — обманути чемністю там, де не достає сердечного прив'язання».

Часами пересувалися маленькі, швидко щезаючі хмарки по тій безоблачній лазурі любовного життя. Кароліна була слабовитого здоров'я, і її листи, писані під впливом фізичного терпіння, не раз віяли глибоким смутком, резигнацією, сумнівом. «Ні, се не привидження, а правда,— пише вона Іванові д[ня] 24 вересня 1835 р.— я не родилась для щастя, а хто мені віддає свою любов або кому я свою любов жертвую, для того се щастя не принесе. Одне тільки додає мені сили, а іменно — пересвідчення, що я ніколи не схибила з дороги чесності і правди. Блудити, ⟨помилятись⟩ — людське діло, і я, певно, не раз блудила, ⟨помилялась⟩, але я горджусь тим пересвідченням, що я частіше блудила пересадним намаганням — бути для других пожиточною, ніж нерозвагою або злим серцем; одне тільки — люта жіноча гордість дуже велика — не супроти звичайних людей, але супроти тебе. Я, що живу тільки тим бажанням, щоб ущасливляти других, находжусь в найстрашнішім положенні — вражати, а може, й нещасливим зробити найблагороднішого чоловіка. О, щоб я могла своїм життям змити й споминку о собі з твоєї пам'яті!» Такі уступи непокоїли, мучили Івана, він старався втишувати сумні мислі своєї милої гіперболічними запевненнями і своєю любов'ю,— впадав навіть в пересаду, даючи волю своїй бурхливій фантазії. «З всіх нам'ятностей, чеснот і блудів моїх найбільшою є гордість, тото бажання—існувати самому через себе. Се ж бо й є єдина часть божества в нашій груді, знак нашої безсмертності,— і тільки злість та пустота людська заклеймила її парою. Пізнавши тебе, довгий час боровсь з собою. Бо коли ти так сильну і велику чуєш любов, то яка ж мусить бути моя, котрого чесноти і блуди середини не знають. Гордість тільки в її найчистішім значенні, твоя холодність, безграничне вшанування, повість окруження, серед котрого я знайшовся, покривали льодовою шкаралущею палаючий в моїм серці вулкан. Але коли холодна образу терпінь моїх покрівля, мов сніг, на твої розтаяла груди, коли одну по другій всі найтайніші

пізнав я серця твого, душі твоєї небесної тайни, коли на кождій чесності лиця твого нові особні творив собі світи, коли кождий вираз твоїх очей заяснів мені властивим виразом життя мого, коли в душі твоїй я побачив божество, твоє тіло зображало мені гармонію світа,— люба, дай же мені слова для вираження тої любві, котрою я полюбив тебе! Всі глибини життя мого, як незлічимі ріки землі, зіллялися в твоє серце; в тобі мій світ, мій віддих, моє життя, я сам. Як божевільний, в різних боках шукаючи виходу з кліті, вкінці завсігди на те саме вертає місце, так і я надармо відриваю думку свою від тебе, відлітаю в інші умислові простори, щоб забути о тобі,— по короткій і безцільній боротьбі вертаю самовільно до солодкої неволі, де душа найлюбіше собі обрала осідище. Не досить, бачиться, що заняла ти ціле моє серце,— хочеш і думку виключно приковати до себе, щоб нічим іншим, крім тебе, не міг я занятися. Любо, до незвичайної любові вертепа додай чистоту неба, висоту божества, безкінечність вічності, а маєш слабий образ, як я тебе люблю. Гордість не позволила мені досі визнати перед світом, навіть перед тобою я встидавсь виявити, кільки місця заняла ти в тім серці, котре для людськості тільки битися повинно. А тепер, коли я гордість поборов, коли вже нічого не маю, щоби я міг тобі посвятити, коли ще що мав, віддав я тобі і нічого за те не жадаю, крім любові, коли я упокорився до визнання, що визнав, що згубив я себе, щоб знайтися повніше в тобі, ти мені говориш, що все те ідеали без реальної підстави, сама думаєш о смерті і мені кажеш забути о собі. Чи ж диво, що я мало не збожеволів, коли, з запалом хопивши твій лист, находжу в нім мисли о смерті? Другий був би стратив з мислі. Я ж ще й жити не зачав, а ти вже хочеш, щоби умер. Бо чи ж думаєш, що смерть твоя не потягла б і моєї за собою? Я пережив би ще тебе, мене не поховали б разом з тобою, але я вмирав би щохвилини, не раз, але кождої хвилі по 1000 разів, щоб віджити згадкою о тобі і знов боротись зі смертю по твоїй страті. Відбери віддих чоловікові — скажи йому жити!»

Незавидне фінансове положення і конечність заробляти собі на хліб працею механічною, противною його натурі і вбиваючою духа, також часто відзивається гіркими нотами в його кореспонденції з Кароліною. «Я знаю, що листи мої не тільки короткі, але й недосконалі, беззв'язні, пусті. Але вважай, чи може висказати вірно, що чує той

хід різнорідними занятий трудами, щохвилі мусить перелітати від одного предмета до другого, не маючо страшнішого для мислячого чоловіка, як той вічний неспокій, вічні перечності його занять. Заледво збуджуся, вже численні ждуть мене обов'язки, кожда година, кожда минута що іншого насуває моїм гадкам: тут право, тут політика, тут адвокатура, тут візита, тут сей інтерес, тут той інтерес; сяду до одної роботи — тисячу разів мушу перервати, відійти, що іншого питати або писати. Чи ж диво, що так мало тепер в мені находи зв'язкуе. Сумна дійсність мого буденного життя каже мені вертатися в світ матеріальний, але, вступаючи в нього з тим духом, з тою думкою, котра найбуденніші своєю силою усвячуе труди і надае їм ціху вищості, в котрій проявляється божество, так як відбивається образ пречудної околиці в живописнім блиску на поверхності болотяного озера. Ах, яке гарне життя для чоловіка, котрий зуміе відкрити і поняти його поваби, сховані правдичною мудростею від очей змислової, безмежної товпи. Справді, терпіння і противності земні становлять найкраще, найсолодше джерело розкоші чоловіка. Ох, коли б ти чула, як то мило бути вищим над власну долю, бачити несповнені надії всіх, а прецінь резигнувати добровільно з уживання приемності життя для власного вшанування, посвячати себе для щастя других, творити добро людям не для надії нагороди, але для власного переконання!» А 22 грудня, перед різдвяними святами, він так пише до неї: «Бідачко люба, як ти тепер мусиш бути втомлена! Але знай, що й коло мене чортівськи гаряче, рахую весь день і мало не ошалію, а не можу кінця найти. Бо міг би я бути сторожем в пеклі, ніж Кастором* в небі!»

Пора вакаційна бувала для нього випочинком і відсвіженням по таких трудах. Листи його з Жеребок дишуть супокоем і світлим гумором. «Іду спати звичайно о 12, встаю всіляко, часом о 3, часом о 11, майже щодня маю візити від шкільних або військових товаришів або і від інших сусідів,— сам рідше виїжджаю. Їм дуже мало, каву п'ю кілька разів на день, горілку і інші не п'ю, дуже рідко, купаюсь часом в болоті, бо ріка висохла, виходжу дуже рідко, майже ніколи, лінивствую страшенно. Виглядаю доволі зле, бо жию, як український козак під час війни, пишу, крім листів до тебе, майже нічого, вправляюсь в скакні, а надовсе — в їзді верхом, їжджу по 3 години денно, часом кілька разів упаду з конем (Wohlgemerkt,

разом з конем, ніколи з коня!) і їду дальше. Ах, любо, коли є який рай, валгала, елізіум, небо, то бігме, що і коні верхові там мусять бути. Знаєш, любо, або щоб ти мене зовсім порозуміла, скажу тобі «wisku sic», що прогулка о виході сонця, серед ночі, під час бурі і уливного дощу на бистрім коні є іменно те, о чім св. Павло сказав: «Ані око не виділо, ані ухо не чуло» і т. д. Часом для розривки придивляюсь господарству. Лиш часу, і все добре буде: й сам не знав, що так багато відомостей в тім заводі посідаю. В стріляннї не так добре мені поводиться: стрілив я доперва раз, забив разом лиса і хлопа: але не бійся, хлоп жие, вже навіть здоров, я раз в раз його заходив,— впрочім, се тільки мала дурашка, котра, крім видатку кількападцяти дукатів, і се ще коштувала, що моя дорога мама кілька разів умліла. Не маючи затим щастя, повірив я ту часть нашої розривки молодшому братові Аріанові, котрий у всім є моїм невідступним товаришем. Брат старший і молодший зовсім заняті господарством, не зле обом ведеться. Над сестрами часом засмучуся, особливо коли то гадаю, так мало Берця і Юльця вміють; але ще час. Сусідів маю до вибору: добрих і злих, дурних, порядних і розумних. Мушу тут ще згадати про мого брата Аріана — що за веселий хлопака! Часом мушу його аж відганяти від себе. Щохвиля — новий дотеп, думати мені не дає. Саме життя,— як, проте, й щохвиля в нову переміняється подобу, уживає життя і оживляє все, що його окружає. Раз якось будиться вночі і питається мене, чи сплю, кажу, що ні. «Ніколи,— відповідає мені,— не хочу много знати, бо виджу, що такі школьники, як ти, навіть спати не можуть». Або чи ж не мусять зрушити кождого такі прояви ніжного, всеобіймаючого чуття, що стрічаються в його дневниках з тої доби, як напр., «Жаль мені хлопа, що чекає на мене, а його, може,— любляча жінка».

В погіднім настрої духу під час вакації листи Івана впадають часом в дидактику,— він радо і обширно розправляє особливо про становище женщини супроти мужчини, показуючи тут вповні свій мужеський, дільний характер, хоч впрочім теоретично не виходячи з рамок тих понять і представлень, які о женщинах мали польські романтики. «Коли я часом в устах мужа, котрого ціню високо, почув гарячі вирази для женщини, завсігди було мені се прикро, бо ж я думав і думаю, що мужчина не повинен за найвищу ціль свого життя обирати любов до женщини. Природа,

творячи женщину, одне тільки призначила їй звання (?), а тим є любов; нею керована, повинна осолоджувати трудні обов'язки мужа і нагороджувати йому їх труди; в нім, в дітях своїх живучи, не знає других потреб понад їх виховання. Прочі случайності світа мало її обходять,— в серці її живе одне тільки бажання, а се є бажання рівної любові з сторони мужа, яку вона чує для нього. Віддана тому виключному (?) чувству, ним тільки займається, в нім жие, і не диво, що в ній самій те чувство до найвищої доходить степені. З того згляду затим не перечу, що женщини більше, живіше любити можуть і люблять, ніж мужчини. Бо ті мусять бути стерниками. Кождий з них після вподоби і спосібності як душі, так і тіла повинен займатися порушуванням різних колісець тої великої машини, котру зовемо світом. Для того одержав він від природи відповідні до свого покликання сили і відвагу, зарозумілість, бажання слави, знання, щоб погорджував небезпеченствами, не пускався на примхи других, з запалом змагав до раз повзятих цілей і сквапно заглиблявся в тайники природи, щоби, таким робом творячи щастя для других, сам був творцем і так осягав велику ціль свого призначення. Але як тепло і недостача його — студня — суть є єдиною первісною силою цілої природи,— так само і в мужчині ті дві сили повинні бути керівниками всіх других: нам'ятність і рівнодушність. Перша творить героїв в чесноті або і злобі,— друга спиняє розгін, удержує рівновагу і робить те, що мужчина есть холодним і рівнодушним, щоб тим способом, мало дбаючи о власне добро, жив більше для других». Як бачимо з цілої тої бесіди, — теоретичне розумування не удавалось Іванові,— йому не ставало достаточного наукового грунту; зате там, де з-під теоретичного розумування прориваеться наверх його власне чуття і його власні характер, слова, його яснісь чистим огнем щирості і правди. Наведем тут ще один обширний уступ о тім самім предметі, в котрім показуються цікаві погляди Івана на те, що ми назвали б «емансипацією жіночою». «Говориш,— пише він до Кароліни,— що мужчини не люблять, коли женщини відзиваються о вчених предметах, і відповідно се до мене. Ну, правда се, що чоловікові дивовижним здається, коли женщина, тут і там нахапаними чужоземними виразами, розправляє про юридичні, політичні, дипломатичні або другі предмети, вимагаючі серйозних і глибоких студій (як бачимо, Іван вичи-

слив тут без розбору такі предмети, котрі йому самому були противні, о котрих сам він ніколи не диктував, котрих сам серйозно не дискутував або о котрих не знав навіть, чи вони дають поле до серйозних студій, як напр., дипломатичні шахрайства — бо ж, певно, Ів[ан] не думав тут о дипломатії яко політичній науці історії), а котрих вона, певно, основно не розуміє (а коли розуміє, то , значиться, нехай і розправляє! — *Авт.*) Але коли женщина о справах людського серця (чому і не науки?) і людської судьби (певно, ворожка буде!) розмовляє з тою глибиною і з тим теплом, в котрих ясно видніється чистота і глибина її власних благородних переконань і чувств,— то може тільки таким мужчинам бути не до вподоби, у котрих низше образовання, бездарна, поверхово блискуча, але на ділі зовсім ничтожна філософія вистудила голову і серце до всього благородного і котрим нічого до смаку не приходиться, крім чудацьких і простакуватих виражень всякого роду або де під добірними словами і гарними фразами висказується тільки нужденна, груба змисловість. Або ж мало б вище образовання женщини, котрого взагалі всі ми бажаємо, вже для того самого уменшувати вартість женщини? Або ж чи ж образованій женщині не мало б бути вільно брати участь у всім найкращім і найвеличнішім, що тільки має світ і до чого нас творець призначав, у взаємній обміні думок і випливаючім з неї образованні, ублагородженні і ущасливленні братів наших. Я думаю — і бачиться не без підстави — що розмови мужчин і женщин маються до себе так, як сухі тези філософічні до моралі гарної новелі. Тисячі слухають і читають філософію,— найбільше, що при тім розум їх занятий, а серце при них ув'ядає; між тим, коли свіжі щепи і життєві случаї показані в повісті, де автор надто ще вміє захопити цікавість читателя, збуджують також його співчуття тривкий вплив на його практичне поступування. Але ж чи різнорідні, з трудом набуті знання женщини мають німіти? Чи ж найясніші переконання мусять тільки в спальні її безплідно ржавіти?— Еге,— повідують мені,— женщина має мати, сестри, мужа і дітей, тим нехай уділяється, а в прочім нехай буде скромна. Он що! Але ж яке право мають мати, сестри, муж і діти забирати в виключний свій хосен все образования людини, коли те образование здобуте наймудрішими людьми всіх століть і для того є життєвим доробком всієї людськості? Тільки той мужчина, той любовник

може покладати пута на язик женщини, котрий натілько підлий, що віддає своє серце і свою руку людині, котрій не може у всім звіритися. Але женщина, котра не сталася жертвою такого нікчемства, нехай говорить вільно і свобідно завсігди, коли тільки серце її для правди палає».

Як бачимо затим, і тут приміси логічно досить невироблені і неповні, але конклюзія, в котрій показується ціле благородне і гуманне серце Ів[ана], ясніє безперечною красотою і інвастикою стилю та непритворною теплотою і щирістю чуття. В кореспонденціях з 1838 р., незадовго перед шлюбом, стрічаємо ще кілька дуже гарних заміток про становисько жінки до мужа, котрі тут для доповнення сього образка виписуємо: «Від жінки залежить, яким муж для неї має бути. Часто нарікають жінки, що мужі змінюють їм. Правда, більша часть мужів — худоба, що йде за поривом своєї нам'ятності, — але що ж тоді сказати, коли муж або любовник, котрий поняв і почув власть розуму, відмінився?»

Під впливом такої любові, а також під впливом тих різнорідних обставин, і знакомств, і случаїв, котрі ми старались показати в попереднім розділі, звільна відбувався в душі і переконаннях Ів[ана] Ф[едоровича] важний, хоч і болюший зворот. Він доходив уже до мужеських літ, коли чуття тратить перевагу над розумом, а розум, особливо загартований в твердій школі досвіду, починає глядіти на всяке діло критично. Притім же ж і любов його, вдача в науках, приязнь людей образованих та чесних, обставини родинні насували йому надто заманчиві, надто близькі і ясні картини родинного життя, а дізнані заводи і прикрості в конспірації чимраз більше розсівали мрії о швидкім відбудуванні «роздертої вітчини». І от серед таких-то обставин Іван Федорович...

IX

Нема, може, в цілій новішій історії події так страшної, відслонюючої нам таку глибину людської нам'ятності, таку закаменілість чуття, таку многоту дикої жорстокості, як події з 19, 20 і 21 лютого 1846 року. Те, що доховали до нашої пам'яті криваві перекази про гайдамачину 1789 року* або про ще давніші війни хлопські в Західній Європі, трохи чи не блідне перед тими живими подіями, що відбулися на наших очах. Люди не тільки вби-

вають, вішають, живцем палять других людей, братів своїх по народності і мові, але завдають їм страшенні муки, такі, що саме оповідання про них морозить кров в чоловіці. Одним вибивають зуби сокирами, вбивають в горло заострене кілля, випікають очі розпаленими дротами, живцем випорюють кишки, других прибивають гвоздями до стін і обливають окропами, молотять ціпами, проверчують свердлами і т. д. Правдиво пекельні події і правдиво пекельні нам'ятності, котрі могли довести людей до їх виконання!

Але хоч і як багато подробиць із тої страшної історії ми знаємо, то прецінь нема події в новішій історії, котра би в цілім своїм обсягу, в своїх причинах дальших і ближчих була так темна і з різних боків, для різних цілей так систематично затемнена, як іменно криваві події 1846 року. Списана о них ціла купа паперу, а прецінь всі ті писання до вияснення справи дуже мало причинилися, бо відповідно до становища і партії пишучого одні свідоцтва і факти промовчуються, а натомість зовсім безцеремонно видумуються інші або накручуються знані вже, щоби обтяжити і найтяжчими закидами обкинути сторону противну. Що найприкріше мусить вражати безстороннього дослідувача, так се те, що се з одної і з другої сторони стрічає від початку до кінця певні утерті, шаблонові погляди чи радше переконання, котрі згори ставляться як незрушимі догми і до котрих опісля підбираються правдиві і видумані або накручені факти. Нам'ятності, котрі викликали і довершили страшну драму 1846 року, не зістали погребені разом з її жертвами, але гуляють і досі, каламутячи своєю отрутою правду історичну. Правда й те, що часи перед 1846 роком і ті різнорідні змагання, котрі на той вибух складалися, досі ще зовсім не суть так роз'яснені, як би того випадало жадати. Але все ж таки й те, що досі о них знаємо, дає нам багато цінних сказівок до вислідження чистої правди і до спростування тих пересудів, якими її стараються затемнити різні сторонництва.

Стрібуємо ж приглянутись тим судам і пересудам неупередженим критичним оком!

Дві партії, дві, так сказати б, школи стоять насупроти себе в толкуванні і вияснені подій 1846 року: партія патріотично-польська і урядово-австрійська. До першої числиться ціла громада писателів, публіцистів і бесідників парламентарних, поляків і неполяків родом, належачих до

найрізнорідніших напрямів політичних, од консервативного магната, маркіза Велопольського*, аж до радикально-демократичних видавців паризької часописі «Demokrata polski»* . Всі вони згідно, хоч і з більшими або меншими різницями в підрядних питаннях, звалюють вину тих страшних подій на уряд австрійський, на бюрократію і її головного представника Меттерніха. Всі вони твердять, що різня була приготована і наказана урядом, що найвищий його представник в Галичині, губернатор архікнязь д'Есте*, по попередній нараді формально підписав декрет, засуджуючий шляхту польську на загладу і вимордування; що передовсім урядники окружні в Тарнові, староста Брайндль, комісар Хоминський* і другі завзивали мужиків до убивання панів, давали їм накази і платили за привезених до циркулу революціонерів; що в кінці єзуїти вмішали в ту чортівську гру також свої брудні руки, підмовили губернатора до підписання фатального декрету, заохочували хлопів до різні і опісля на сповіді давали убійцям розрішення за поповнені криваві діла. Всі ті тяжкі завини од першої хвилі з такою однодушностею кинено на уряд австрійський,— вони так широкою луною загоготіли по цілій Європі, відбилися в парламентах французькім і англійськім, ширилися в тисячах статей, просяклих такою ненавистею, таким фанатизмом, дишучих таким певним і незрушимим переконанням о їх правдивості, що рідкі голоси противної сторони майже зовсім не доходили до прилюдного слуху, не впливали і не могли вплинути на зміну раз утверджених поглядів на ту страшну справу. Додаймо до того ще велику і справедливу ненависть, яка панувала у всіх свободолюбивих кругах цілого світу проти австрійського канцлера кн. Меттерніха, уважаного за демона реакції і бюрократичного гніту; ненависть тота згори вже успособлювала людей до радого принімання всяких, хоч би й найпочварніших і найбезпідставніших вістей, котрі тільки кидали чорну пляму на ім'я і політику ненависного канцлера. Додаймо дальше й те, що оборона австрійського уряду супроти піднесених з польської сторони закидів була, так як і вся Меттерніхова політика, крайне слаба, нерішуча, недостаточна, а то й просто баламутна; що більша часть виданих в тім дусі брошур носила на собі надто виразно ненависне цілому світу клеймо бюрократичної, урядово згори наказаної писанини,— а тоді порозуміємо докладно, для чого серед таких обставин так тяжко було

і досі видобутися непофальшованій правді з-під кори пересудів та навмисних брехень на світ божий.

Поперед всього кождому мусить впасти в око дивна суперечність в поглядах на сю справу. Польські революціонери, навіть найрадикальніші демократи, ані на хвилю не хотять припустити, щоб події 1846 року могли бути випливом руху людового, визваного попередньою історією; вони не вірять, щоб люд міг сам рушитись в який-небудь бік. Люд у них есть тільки мертвою масою, есть бездушним знарядом в руках першої-ліпшої темної сили, котра тільки захоче вхопити і похитнути його. Демократи і революціонери, котрі донедавна приписували тільки собі тоту всемогущу силу, що зможе двигнути люд і поперти його до таких цілей, які вони йому визначать, ті самі демократи тепер, охолонувши після кривавої купелі, почали приписувати таку саму силу Меттерніхові, бюрократії, Брайндлеві, Хоминському, кождому, хто тільки їм навернувся під руку, щоб тільки не припустити, що есть якась жива, движуча сила і в самім народі. На перший погляд се може здаватися дивоглядом, а прецінь се зовсім прямо випливає з самих основ польського еміграційного демократизму. Основи ті були: невіра в власний народ, а натомість віра в відродження Польщі при помочі зразу всеєвропейської революції, а відтак, коли надія на її вибух сповзла, при помочі і виключно тільки посредством сцентралізованого товариства демократичного. Не диво затим, що, виходячи з таких основ, централізація товариства демократичного в Франції уважала тільки себе за єдину представницю польського (і руського, литовського і др.) народу, за єдину іскру живого огню, з котрої мусить розгорітися широкий пожар в цілій тій мертвій масі. Все, крім неї, було мертвечина, могло бути добре яко знаряд, але не більше. А коли раптом знаряд піднявся против того, хто хотів ним завладіти і завдав йому такі сильні удари, о яких йому і не снилося, то що ж се могло значити? Очевидна річ, що не знаряд сам мав в собі яке-небудь життя — такого життя, крім в лоні емігрантської централізації*, ніде не сміло бути! — але якась чорна, ворожа сила поквапилась скорше завладіти мертвим знарядом і повернути його против правовитого пана. А раз дійшовши до такого заключення, розум демократів-централізаторів мусив всіма силами подразненого егоїзму вхопитися за нього. Темні сили, на котрі можна було звалити вину всього нещастя, були тут

же під рукою, а звалюючи всю вину на них, обминалося щасливо дуже неприємну річ — розбирати своє власне поступування і признаватися до своїх власних блудів та помилок.

Поперед всього закидають поляки австрійському рядові, а особливо ж кн. Меттерніхові і його підручному львівському начальству, що вони заздалегідь з холодною розвагою приготовили різню мазурську*, що різня тота була органічним і конечним випливом бюрократичного способу правлення в Галичині. Бюрократія, твердили вони, від першого свого вступлення на землю галицьку проявляла тенденції 1) ворожі польській народності яко такій і 2) ворожі польській шляхті як єдиній представниці тої народності. Ворожою польській народності була бюрократія, раз, для того, що була чужорідна (з німців та знімечених чехів), а по-друге, для того, що була бюрократія, т[о] є[сть] природний ворог всеї різнорідности, всякого самостійного руху і життя. А ворожою шляхті польській була бюрократія для того, що вважала ту шляхту елементом революційним і неспокійним; що підозрівала її о ненастанні змагання і конспірації в цілі відбудування Польщі. З тої ненависті бюрократії до шляхти польської пояснюється ціле поступування австрійського уряду в Галичині. Бюрократія від першої хвилі старається опертися на елементах нижчих, невдоволених, старається позискати прихильність селян, видобуває,— ні, творить русинів, щоб тільки ослабити силу шляхти і польського елемента взагалі. Бюрократія вбивається клином не тільки між дві від віків з'єднані народности, але також між двір і хату, живші досі в найкращій гармонії. Вона звалює на дідичів судівництво над хлопами, але застерігає хлопам право удаватися, в разі покривдження, до циркулу. Вона звалює на дідичів обов'язок — достарчувати рекрута між тим, коли патенти цісарські ограничують і регулюють панщинні повинности. Вона визискує зарівно панів, як і хлопів, але звалює на панів обов'язок допомагати збіднілим хлопам. Вона не тільки показує хлопам таке лице, немовбито тільки уряд і цісар були правдиві други і добродії бідного люду, але не цурається навіть при помочі своїх нижчих органів, возних, комісарів і т. д., прямо підбурювати хлопів, ширити ненависть до панів. І все те діялось — твердять поляки —довгі літа, систематично. Приготовувано забійну

сокиру на случай потреби, на случай вибуху, котрого всі надіялись. А коли вибух наближався, бюрократія в своїй чортівській завзятості не тільки не перешкодила йому, напр., арештуючи головних ініціаторів, о котрих всіх, як і о терміні вибуху, дуже добре знала, але противно, дала тому чирякові доспіти, щоб відтак відрізати його разом з членом. В тих страшних хвилях, говорять обвинителі, бюрократія наперед роздала хлопам докладні накази, мало що не листи проскрибованих, котрих треба було вирізати, роздавала навіть оружжя, а відтак платила за помордованих, і то за живих менше, ніж за мертвих. Вона вкінці до тої степені посунула свою рафіновану завзятість, що постаралася при помочі услужних і на все готових жидів відібрати навіть розум хлопам, щоб тим сміліше мордувати: в тій цілі буцімто виданий був шинкарям наказ — в тих страшних днях видавати хлопам задармо тілько горілки, кілько запотребують.

Се єсть перша і головна група обвинень, кинених на галицьку бюрократію. Послухаймо, що відповідають на то речники уряду і що взагалі треба думати о тих обвинених і о тій обороні.

Що жалоби поляків на бюрократію суть в значній часті справедливі, сьому не заперечить ніхто, знаючий справи нашого краю в тих часах. Що бюрократія та дуже неприхильно дивилася на бутну польську шляхту, рада була не раз робити їй всякі пакості і ненастанно підозрівати її о революційні конспірації (з попереднього бачили ми, що підозріння ті зовсім не були безпідставні), се також певно і з тим навіть не крилися представники її в своїх письмах (напр., Сахер в своїй книжці «Polnische Revolutionen» або й оглядний Саля в своїй історії 1846 року). Але припускати, що та бюрократія для подавлення революції шляхетської приготувала революцію хлопську, котра остаточно могла статись рівно небезпечною і пагубною не лиш для шляхти, але й для самої бюрократії,— се значить зовсім не розуміти діл і змагань тої бюрократії. Вона ж природний ворог всякої неправильності, всякого «буйства», вона не понімає ніякого ділання, крім канцелярійного, не числить на ніяку силу, крім на свою власну. Так само неправдивий єсть закид, як коли б бюрократія ненавиділа народність польську. Адже ж багато зайшлих урядників в короткім часі переполячилось! Адже ж рух 1846 року не мав зовсім цілі національної: навіть в Горожані, де руські селяни ки-

нулись на польські повстанські кадри, о противенстві національнім не було згадки. А вже чисто смішним в устах демократів і революціонерів польських єсть закид, буцімто бюрократія втислася клином між двір та хату, зіпсували віковічну нібито між ними гармонію, держачись засади: divide et impera![1] Гармонії такої, сміємо твердити, ніколи не було, бюрократія не потребувала доперва штучно піддувати ненависть хати проти двора, бо вона здавна тліла, мов іскра в попелі. Улегшення, які уряд австрійський подавав хлопам в їх тяжкій долі, ті невеличкі, духом часу вимушені, улегшення не повинні би в устах демократів і революціонерів служити за притоку до підозрівання в них навіть «бюрократичної інтриги».

Чи бюрократія справді так добре знала о всіх польських конспіраціях і приготуваннях до повстання в Галичині, як твердять a posteriori[2] поляки, се також велике питання. Може бути, що французька поліція доносила до Відня о всіх планах польських демократів і присилала докладні рисописи кождого емісарія. Але проте емісарії по рокові або й по кілька літ ходили по Галичині, укривалися, агітували і конспірували, хоч, конечно, не без перешкод з боку уряду: що уряд не навмисно попускав їм поводи, доказом того численні і ненастанні арешти, великі процеси і засуди, накладання значних цін на голову поодиноких емісаріїв і заняття Кракова австрійським військом в р. 1846 на тій підставі, що відтам ширилася революційна пропаганда по всій Галичині. Що уряд далеко недостаточно був поінформований о планах і о силах повстанців, доказує найвиразніше переціпювання тих сил в самій хвилі вибуху, доказує той панічний пострах, який огорнув був бюрократію і військо в Західній Галичині на вість о вибуху повстання в Кракові. Дня 13 лютого, на тиждень перед самим вибухом, писав тарнівський начальник окружний Брайндль до губернатора архікнязя д'Есте: «Демократична повстанська партія позискала в західній часті Галичини неймовірну перевагу, завладіла симпатією і національним чуттям усіх, пірвала з собою всіх чи то намовами, чи погрозами. Всюди відбуваються шляхетські з'їзди, на котрих радиться і ухвалюється справа повстання. Вся шляхта в західних округах противна нам, старається через мандаторів і при помочі духовенства вплинути на

[1] Розділяй і владарюй (*лат.*).— *Ред.*
[2] Заднім числом (*лат.*).— *Ред.*

простий народ і силується як тільки можна підкопати повагу власті і вірність війська. З усім тим вона й не таїться вже, але заходиться я в н о: не поодинокі вожаки грозять нам небезпеченством, але в с і о б и в а т е л і задумують покликати своїх слуг, урядників і кого тільки можна до з а г а л ь н о г о п о в с т а н н я. Вони наміряють зовсім явно оголосити день вибуху і масовим движенням переняти в свої руки всю власть в тій часті краю. Вони переконані, що п е р е в а ж н и м и м а с а м и зможуть виконати те діло без розливу крові, що військо уступить їх переважі, а уряди без опору передадуть їм власть. П о ч а с т н і а р е ш т у в а н н я н е з а п о б і ж а т ь у ж е н е щ а с т ю, а тільки більше роздразнять присяжених»[1]. Очевидна річ, що Брайндль надмірно лякався сил повстанських, і що боязнь тота, може, навіть самими повстанцями чи то прямо, чи посередньо в нім утверджена, не дозволила йому завчасу поарештувати головних вожаків повстання. По інших повітах, особливо в Східній Галичині, скоро тільки надійшли з Відня певні, паризькою поліцією уділені вісті про близький вибух повстання, предпринято дуже численні арештування шляхти і приватних офіціалістів, так що в другій половині лютого 1846 року звиш 4000 «панів» в Східній Галичині заповнило окружні арешти. Що се не сталося і в Західній Галичині, на се ми не бачимо ніякої другої причини як тільки ту, що в тих сторонах повстанська партія була сильніша і так зуміла стероризувати власть, що тота не важилась робити арештувань, боячись роздразнення і месті повстанців. Коли б се неарештування повстанських вожаків справді було умисно намірене в тій цілі, що тим певніше видати їх в руки розлючених хлопів, то ми цілковито не можемо поняти, для чого би подібний план не був виконаний однаково в цілій Галичині, для чого би бюрократія не старалась віткнути топір в руки і руським хлопам, у котрих, крім вражди соціальної, жила проти панів ще й нехіть національна.

Коли ми вище назвали дивовижею те, що демократи-революціонери в своїх судах о 1846 році не показують ані сліду віри в народ, в його силу і ініціативу, а тільки вважають його бездушним знарядом в руках бюрократії, то не меншою дивовижею покажеться кождому мислячому дослідникові й те, що іменно бюрократія в своїх судах о

[1] F r. M. v. S a l a. L. cit., стор. 183—184.

1846 році стає в значній часті на тім становищі, на якім повинні стояти демократи: в значній часті приписує вона цілий рух і його криваву розв'язку власній ініціативі народу і тим історичним причинам, котрі мусили до тої степені здичити і обезчоловічити той народ, що він міг холоднокровно виконувати такі страшенні вбійства. Довговіковий гніт польської шляхти — говорять речники бюрократії — зробив хлопам, зарівно мазурським, як і руським, до глибини душі ненависною польську шляхту і Польську шляхетську державу. Під панованням Австрії хлопи, так само як і за Польщі, не бачили щирості і прихильності від панів, хоч тепер, по утраті самостійного державного биту, пани польські мали найліпший час направити давні блуди. А між тим якраз пани допускалися тисячних надужить над маєтком, працею і особою селянина, вони найзавзятіше опиралися всяким пільгам і поліпшенням, які уряд час від часу заводив для хлопів. Чи ж диво, що самі слухи о приверненні Польської держави, т. є. о відновленні нічим не ограниченої власті шляхтича над хлопом були достаточні для викликання серед тих послідніх кривавої реакції?

Кождий безсторонній і з поглядами народними знакомий чоловік мусить признати, що закид той єсть зовсім правдивий. То тільки чи вистарчить сеся з а г а л ь н а причина до витолкування м і с ц е в о г о, часткового характеру мазурської різні? Конечно, що ні. Ми знаємо, що слухи о вибуху польського повстання носилися довго між народом, майже від самого 1831 року. Ми знаємо дальше, що вони не менше розширені були серед народу руського, як і серед мазурського: бійка в Горожані близ Львова доказує навіть, що й між руським народом супротивлення польським повстанським замислам було не менш тверде і завзяте, як і в Тарнівщині. Ми знаємо дальше, що повстання в лютім 1846 року приготовувалось так само в руській, як і в польській части Галичини, і що в руській части воно дійшло так само до одного невдалого вибуху близ Нараєва, як в польській части в Хохолові Сандецького округу, а також в Сяноцькім і в Ясельськім округах. Що ж се значиться, що ніде в тих місцях не прийшло до такої катастрофи, як іменно в Тарнівщині, відки доперва буря розширилася на деякі сусідні округи?

Для витолкування сеї будь-що-будь цікавої прояви речники австрійської бюрократії пригадують, що іменно

в тих сторонах ще в тридцятих роках вели свою пропаганду «комуністичні» зв'язки*, як зав'язана Залевським і Станіславом Малиновським в р. 1837 конфедерація люду польського, котра переконувала хлопів о конечності «революції соціальної», т. є. о конечності — вирізати панів і їх урядників. О діяльності тих «комуністичних» зв'язків і о їх «комунізмі» була вже у нас мова в розділі VII, так що тут ми не потребуємо повторяти, що така проповідь, яку вели ті панове, не могла викликати сама цілої катастрофи. Притім же ми бачили, що така сама проповідь велася деякими людьми (Каспром Ценгалевичем* і др.) також в Східній Галичині і на руській мові, і так само осталася без наслідків. Дивно нам затим, що й така бистра критична голова, як Спасович* в своїй «Історії польської літератури» прихиляється до тої думки австрійських бюрократів і приписує цілу вину різні іменно польським «комуністам». Та, впрочім, він не сам і не перший виступив з такою думкою. Також Ю. Б. Островський* (з Побуян) в своїй, ще 1849 р. писаній статті о товаристві демократичнім звалює цілу вину різні тарновської на доктрини того товариства, забуваючи, що доктрини ті, уже іменно для того, що були доктринами, черпаними з книжок, а не з життя, не були ані приступні, ані зрозумілі для народу, що коли б «комуністична» проповідь залевських, малиновських і братії їх була мала силу порушити народ мазурський, була б порушила його тоді, коли зв'язки їх існували і агітували, як сього й справді Малиновський бажав, що противно, нема ніякого сліду, ніякого свідоцтва о тім, щоб ті панове «комуністи» хоч би трібували втягати простий сільський народ до своєї організації — коли не вважати такою пробою комедію, відіграну у дідички Хшонстовської на обжинках, що в кінці рух 1846 не мав в собі абсолютно ніякої ціхи комуністичної. Нам здається, що всі ті панове, говорячи о страшних конспіраціях і агітаціях комуністичних, котрі буцімто попхнули тарновських хлопів до різні, значно перецінюють силу і донесліть тих недозрілих конспірацій 30-их років, а оп'ять-таки не хотять добре оцінити власної ініціативи народу і других могучих впливів. Коли взагалі з проповіді демократів 30-х років і впало яке-небудь зерно між народ, то воно було радше тільки заквасною, побуджуючою спросоння власні мислі народу, було коренем, з котрого виростали дивовижні, неясні, а тим самим і страшні слухи, нічим впрочім не подібні до яких-небудь комуні-

стичних теорій, але зате розпалюючі лютість і нам'ятність народу.

З усім тим, однако ж, нам здається, що й бюрократія австрійська, а особливо тарновська, не зовсім без вини в катастрофі 1846 року. Вже саме усильне обмивання всякого позору вини через її речників кидає тінь підозріння на її тодішнє поступування. А з другого боку, записки сучасних людей — припустім, що й не зовсім безсторонніх — подають таке множество дрібних, характеристичних фактів, свідчачих о не зовсім чистих замірах і поступках уряду, що нам годі поминути їх мовчанкою. І так напр., в книжці польського писателя Тессарчика* п[ід] н[азвою] «Rzeź galicyiska 1846 roku», хоч і писаній сторонничо і подаючій багато видуманого, але містячій в собі при тім багато цікавих оригінальних дописей від різнорідних людей — очевидців різні, згадується про такі, напр., факти, як те, що хлопи добивали покалічених шляхтичів уже в самім місті, перед будинком окружної власті; що вояки, призначені до конвоювання переловлених хлопами повстанців з одного міста до другого, не боронили їх перед побоями хлопів і навіть спокійно заховувалися, коли хлопи вбивали панів перед їх очима на смерть, хоч не раз одне їх слово могло би було спасти нещасливих. Не о добрі свідчить і той поляками — щоправда — до пересадних розмірів роздутий факт, що хлопам, котрі привозили до Тарнова переловлених повстанців, чи то живих, чи й повбиваних, платив староста за «фірманку» по 10, а далі по 5 зр. від фіри. Що не тільки польські пани, але й мазурські хлопи уважали ту платню яко премію за ловлення, а то навіть за мордування повстанців, се доказує уділена нам з тих сторін, досі ще в устах мазурського люду живуча пісенька:

Dziesięć reńskich dostać
Piękna mi nagroda:
Zabiję ja pana
Choć go trochę skoda[1].

З тих і тим подібних фактів, котрих багато переховали нам оповісті очевидців, ледве чи зможе цілковито обмитися тарновська бюрократія перед судом історії. Хоч і як ми

[1] Десять ринських дістати —
Гарна винагорода,
Замордую я пана,
Хоч трохи його й шкода (*польськ.*).— *Ред.*

не віримо тому, щоб та бюрократія могла і вміла була приготовити тарновську різанину звільна, довгими літами, по певному, хитро уложеному плану, і щоб архікнязь губернатор Фердінанд д'Есте, чоловік взагалі добродушний і некровожадний, міг був підписати декрет на вирізання шляхти, то тим не менше нам здається, що тарновський староста Брайндль, заляканий смертельно перед вибухом повстання, коли 18 лютого побачив, що вибух не був такий наглий і сильний, як йому здавалося, що хлопи не пішли на сторону повстанців, але навіть роззброїлися і поарештували в присілку Лисій Горі першу партію повстанців враз із головним проводирем цілого замаху, графом Веселовським, і доставили всіх тих повстанців здорових і нетиканих до циркулу, що тоді міг Брайндль запалати лютостею, властивою людям слабого характеру, і дати хлопам інструкцію — не надто панькатись з панами. Виплата грошей за фірманку довершила діла. А до того ще повстанці, що звичайно були уоружені, дуже часто не хотіли піддаватися, стріляли до хлопів, ранили і вбивали їх, збільшуючи тим самим і доводячи до крайності їх роздразнення.

От такі, по нашій думці, обставини складалися на приготування і викликання страшної катастрофи 19—23 лютого 1846 року. Жертвою її впало в повітах Тарновським, Бохенським і Вадовицьким около 400 (не 4000, як голосили революційні польські газети) людей, переважно дорослих мужчин, хоч в числі тім находиться також кілька женщин і недоростків. Хоч і як невеликим може видатись те число, в порівнянні, напр., з числом жертв людських, гинучих в одній битві, то все ж таки серце наше болісно стискається, коли читаємо, що, напр., в Тарнові з-поміж звезених там в перших чотирьох днях 116 трупів тільки 30 мож було розпізнати, хто вони були, прочі ж 116 так були збиті і покалічені, що їх ніяк не мож було пізнати. Арештовано в тих бурливих днях в Західній Галичині около 1000 людей.

Ми задержались трохи довше над критичним розбором різнорідних судів о подіях 1846 року вже хоч би для того, що жадне з опублікованих досі о тій справі діл не представляє нам достаточної певності і безсторонності, щоб ми вірно могли йому слідувати Доки не будуть опубліковані і критично розібрані всі до тої справи дотикаючі документи і акти судові, доти й не буде написана докладна і правдива історія того часу.

А тепер розкажемо ще коротко про те, як жилось і як поводилося нашому героєві Іванові Федоровичу під час тих страшних, і бурливих днів. Здається нам, що не потребуємо й приготовувати читателя на те, що й конспірації, попередивші 1846 рік, так само як і львівські конспірації 30-их років, не обійшлись без його уділу і що він займав в них визначне становище. Тільки ж після попередньої аналізи того звороту в мислях і чувствах Івана Федоровича, який доконався в нім при кінці 30-их років і впрочім випливав прямо з його характеру, кождий легко зрозуміє, що тепер його поступування і його становище в конспіраціях революційних було зовсім інше, ніж в літах молодості і шкільного ентузіазму. Тепер уже він не був ініціатором, не був spiritus movens революційної організації, глядів холодніше на всі замисли, критикував плани і тактику ініціаторів і взагалі приймав уділ в роботах революційних не радо, видячи, що голови ініціаторів цілого діла повні ілюзій, що уста їх повні нахапаних зо всіх світів фраз, але зате розум їх убогий ясними і тверезими поглядами, а навіть моральність їх публічна не стоїть на зовсім тривких основах. Він принимав на себе тяжке і небезпечне діло тільки для того, щоб не дати його в руки легковажні, а то й нечесні, котрі могли б з нього зробити пожар, руйнуючий цілу країну.

По знаних нам погромах революційно-демократичних конспірацій в роках 1841—43, по величезних процесах і острих засудах конспіраторів панувала майже два роки глуха понура тиша в Галичині. Шляхта, особливо багатша, горнулася до столиці, гуляла в салонах архікнязя-губернатора та барона Крига*, грала з гумором французькі водевілі і комедії в аристократичних аматорських театрах; дрібніша шляхта мовчала, а хлопи робили панщину, як давніше. Правда, деякі з шляхти, за почином Тадея Василевського, Губицького і др. думали нишком і навіть агітували за знесення панщини; деякі попи, особливо в Західній Галичині, старались заявити свій патріотизм бодай пропагандою тверезості, надіючись таким способом приєднати до себе народ на случай якої потреби. Але все те робилось потихеньку, помаленьку або мало вигляд такої лояльності, що уряд не мав причини тому супротивлятися.

Товчок до нового руху, котрий мав закінчитися такою страшною для польського народу катастрофою, вийшов з Конгресівки. Двигачем його був Едвард Дембовський*,

походячий з аристократичного роду і властитель дібр Руди в Варшавській губернії. Відмолоду виріс він в ненависті до шляхти і в фанатичній любві до Польщі, для відбудування котрої постановив посвятити свій маєток, свій рід і свої сили. Від початку 40-их років працював він в Варшаві над заложенням і розширенням революційного зв'язку, звертаючись при тім до ентузіастичної молодежі, дрібних урядників, адвокатів і писателів, котрих поривав своєю вимовою і своїм рішучим, смілим характером. Плодом його праці мало бути повстання, котрого вибух назначений був на весну 1844 року, якраз на той час, коли цар Николай мав приїхати до Варшави. Повстання мало вибухнути разом в Конгресівці і в Познанщині; Галичина — думали конспіратори — по вибуху і сама підійметься, ідучи за їх прикладом. Провідниками повстання в Конгресівці мали бути адвокати Веньковський, Карпінський і Гросс; Дембовський мав удатися до Познанщини і дати там знак вибуху.

Незалежно від тої конспірації повстала в Варшаві серед молодежі друга патріотична конспірація. Були се кружки молодежі, котрих основателями були Венжик, Еренберг і Владислав Дзвонковський* Душею тої конспірації був ксьондз Сцегенний*, котрий головно радив конспіраторам звернути головну увагу на простий люд, збудити в нім національне самопізнання і даруванням панщини зробити з нього правдивого громадянина, так щоб люд той мав інтерес і сам повстати для виборення собі народної і громадської самостійності[1]. До тої ж самої конспірації належав і учитель шкіл Лютівських в Варшаві Левіту; коли солдати прийшли його арештувати і окружили хату, він, не хотячи датись їм в руки, спалився враз з хатою. В р. 1843 відкрито і розбито обі конспірації. Арештовано їх начальників; Сцегенного укарано найгостріше: закованого в заліззя його відвезено в Сибір, відки вже не вернув ніколи; Дзвонковського випущено по кіль-

---

[1] Подробиці про конспірацію Сцегенного чув я від пані Дзвонковської, вдови по Владиславі Дзвонковськім, котрій завдячую теж слідуючу характеристику анекдоту. Разом з Сцегенним арештовано також кількох хлопів «спропагованих до повстання». Сам Паскевич переслухував їх.

— A co,— сказав він до них,— chcieliby ście panów rznąć?

— Nie, proszę wielmożnego pana,— відповіли добродушно хлопи,— tylko tych juchów moskali chcilibyśmy rznąć.

кох місяцях; Дембовський здужав уйти до Познанщини, а другий завзятий конспіратор Мазуркевич* — до Галичини. Дембовського засуджено в Варшаві позаочно, добра його сконфісковано.

В Познані застав Дембовський розгалужену організацію демократичну, до котрої яко відпоручник централізації мав прибути Гельтман* з Парижа. Дембовський вніс жар в розгарячені й без того уми: він пер до повстання і усною проповідею, і огнистими статтями, печатаними в часописі «Rok»*. За ті статті зістав він прусським рядом арештований і видалений за границю. Тоді він удався до Брукселі*, пробуваючий від 1836 року Лелевель заложив був політичний зв'язок демократичний «Zjednoczenie»[1]*. Мабуть, не дуже корисно мусив представитись йому той зв'язок і його представителі Лелевель і Зверковський*: вічні свари еміграційні, підозрівання та зневаги взаємні відразили від себе його гарячу, живої діяльності вимагаючу душу. Він повернув назад до Познані, певно, не одержавши від Лелевеля такої лінії, о якій говорив Саля,— «піднімати люд польський в Познанщині і Галичині в ім'я теорій комуністичних до повстання проти панів». Такої місії Лелевель не міг дати Дембовському, і Дембовський ніколи її не сповнював. В Галичині і в Познанщині він був двигачем головно повстання ш л я х е т с ь к о г о, політичного, не соціального,— а коли й зносився з простим людом, то, безперечно, пропагував посеред нього тоті самі думки — освободження політичне, конечно, ще й з примішкою таких соціальних змін, як знесення панщини, скасування монополів державних і т. д. Тільки ж як далека така пропаганда від комунізму, се кождий неупереджений легко порозуміє, і треба бути або зовсім несвідущим суті і цілей комунізму, або прямо сторонничим, щоб одно з другим змішати.

В Познані застав Дембовський живі приготування до повстання, котре тоді вже поставлене було централіза-

[1] П. Саля, хотячи, очевидно, накрутити цілу історію на свій згори повзятий погляд, що буцімто різня 1846 року викликана зістала «комуністами», називає «Zjednoczenie» зв'язком крайньорадикальним і комуністичним. Окілько такий суд єсть безпідставний, доказує, напр. слідуючий відзив «Demokraty polskiego» о «Zjednoczeniu»: «Zjednoczenie» było negacyą demokracyi; w niem tworzyły się nawet oddzielne gminy arystokratyczne; demokracya «Zjednoczenia» była tylko koncesyą dla czasu». Demokrata polski, 1844.

цією товариства демократичного в Парижі і означене на лютий місяць 1846 року. Тут застав також Дембовський емісарів централізації паризької і організаторів повстання: Людвика Мирославського, Гельтмана, Альціяту і др. і уконституйований Rząd Narodowy*, котрий поручив йому організацію повстання в Західній Галичині. Для Східної Галичини призначений був секретар централізації Теофіл Вишньовський*, котрий прибув туди аж пізніше, в половині 1845 року, так що Дембовський від лютого до червня 1845 р. розтягав свою діяльність на цілу Галичину. Безприкладна досі сміліть і енергія того емісара, його зручність в укриванні свого пробування, швидкі переходи з місця на місце і численні та несподівані його метаморфози, котрими він змилював чуйність пошукуючих за ним властей поліційних, все те окружило швидко особу його якимсь поетичним німбом, мглою анекдот і міфології, нагнало чимало страху і гризоти львівській поліції і її директорові Сахерові, котрий з властивою йому пересадою змалював діяльність того емісара в Галичині враз із міфологічними додатками, характеризуючими, з одного боку, ограничений розум поліції, а з другого боку, симпатію, яку здужав позискати собі Дембовський серед місцевої шляхти, молодежі і урядництва. Різносторонню його діяльність, а заразом той поетичний німб, яким окружено його особу, характеризує незле гарний — хоч очевидно пересадний в малюнку — вірш п[ід] н[азвою] «Emisaryusz», виданий на окремій картці, здається, 1848 року, але написаний, очевидно, з кінцем 1845 р. (автор не знає нічого о смерті Дембовського), з котрого тут наводимо дві послідні строфки:

Znacie Morawca, starca, górala,
Znacie żebraka, kominiarczyka,
Węgra, Cygana, Włocha, Moskala,
Co ledwie przyjdzie, natychmiast znika,
Co dziś jak flisak do Gdańska płynie,
Jutro jak handlarz do Węgier zmierza,
Co dziś w Stambule, jutro w Londynie,
Dziś u wieśniaka, znów u papieża,
Dziś w głębi Litwy, jutro w Poznaniu
A wszędzie mówi o zmartwychwstaniu?
Znacie człowieka, co zaparł siebie,
Co dla ojczyzny, braci, wolności
Przebiegł pól świata o suchym chlebie,
Wyrzekł się żony, dziatek, miłości,
Co mu wiatr zesiekł wychudłe lica,
Chlebem powszednim — cierpienia troski,
Uściskiem — stryczek, grób, szubienica?..

To emisarjusz Edward Dembowski,
Co za to wszystko w chwili skonania
Chce tylko słyszeć dzwon zmartywychwstania.[1]

З червнем 1845 року прибув до Галичини висланець паризької централізації Теофіл Вишньовський, що мав зорганізувати повстання в Східній Галичині. Тоді Дембовський перенісся зразу в Тарновське, де поручив ведення діла двом братам, графам Веселовським, і положив на них завдання — доконати революції в повітах Тарновськім, Яслиськім і Вадовицькім, а сам під кінець року поїхав до Кракова, де мало бути наразі головне огнище революційного руху. Ми не будем подрібно розказувати подій революції Краківської, в котрій Дембовський грав важну ролю, ані сумнославної «битви» під Гдовом, ані різні в Подгуржу*, в котрій поляг і Дембовський (тіла його не найдено), ані заняття Кракова військами австрійськими. Все те цікавий читатель найде в часто цитованій нами книзі М. Саля*, хоч і не без натягання фактів розказане. Нас обходить тут передовсім Східна Галичина.

Уже Дембовський в початку 1845 року, вандруючи по краю, звернув свою увагу на Івана Федоровича яко на чоловіка спосібного, з революційною і конспіраторською традицією, і частенько гостив у нього. Тут збиралися також наради околичних шляхтичів і приватних офіціалістів, котрі становили головні кадри революційного руху.

---

[1] Чи знаєте ви моравця, старого гураля,
Чи знаєте його, жебрака і сажотруса,
Угорця, цигана, італійця, москаля,
Що тільки з'явиться, тут же зникає,
Що сьогодні, як плотар, пливе він до Гданська,
А завтра, як гендляр, прямує до Угорщини,
Що сьогодні у Стамбулі, а завтра — у Лондоні,
Зараз у селянина, а потім — у папи,
Сьогодні у далекій Литві, а завтра — у Познані,
І скрізь він говорить про вокресіння.
Чи знаєте ви людину, що зреклася усього,
Що задля вітчизни, братів, свободи
Пройшла півсвіту на сухому хлібі,
Що зреклася дружини, діток любові,
Що їй вітер висушив схудле обличчя;
Його хліб щоденний — страждання й турботи,
Обійми — петля, труна, шибениця.
Це емісар Едвард Дембовський,
Який за все це у хвилину сконання
Хоче лише чути дзвін воскресіння (*польськ.*).— *Ред.*

Коли ж ведення діла в тій часті краю обняв Теофіл Вишньовський, то скромний дворок Івана Федоровича в Білитівці стався справдивим огнищем руху і для самого Вишньовського безпереченою пристанню та гостинним притулком на кождий раз, коли тільки він гостив в тих сторонах. Не менше придатними, як особа Івана Федоровича, були Вишньовському також його широкі зв'язки з різними людьми по цілім краю. Особливо брат пані Кароліни Федорович, Кароль Наглик в Горожанні коло Львова, живо перенявся планами Вишньовського і втягнув до них цілу родину тамошнього посесора Чаплицького, а також чимало людей з околичної шляхти, посесорів і панських офіціалістів.

Рівночасно з тихою, хоч гарячковою працею революціонерів, важко плило життя щоденне і публічне, особливо в найближчім окруженні Івана Федоровича. Правда, він поробив в тім часі деякі знайомства, котрі на будуще мали показати великий вплив на ціле його життя — таке було, напр., його знайомство, а далі й щира дружба з властителем Грималова Антимом Никоровичем, о чім у нас буде докладніша бесіда в слідуючих розділах,— не менше також зискував він через свою людяність і практичну мудрість чимраз більше поважання у всіх низьких і високих, що тільки мали з ним яке діло. Але тяжка якась, зловіща хмара висіла над цілим тодішнім життям. Тернопільський староста Сахер, брат львівського директора поліційного, держав цілий повіт в залізних лапах, був погрозою і пострахом для всеї шляхти. Два його підручники, Пискозуб і Орловський, були так само, як він, всемогучими панами над свободою і безпеченством кождого чоловіка в повіті. З звичайною всім низьким і зопсутим натурам бистротою в підозріннях вони дошукувалися революції в кождім слові, робили з кождої мухи слона і снувалися раз в раз по повіті, обурюючи всіх своїм надутим льокайством. Розуміється, що дійсних революційних заходів, котрі робилися у них майже перед очима, ті панове недобачили. Особливо два факти зворушили в тім часі уми всіх жителів Тернопільського повіту Один з фактів, то була страшна та таємнича смерть графа Голейовського в спальні. Голейовський був чоловік бутний і гордий до крайності, для хлопів, підданих своїх, безсердечний і жорстокий, правдивий тип здичілого магната з-перед розбору Польщі Підданих своїх за якунебудь провину казав він бити терновими різками або держав їх по кілька годин зовсім голих на найлютішім мо-

розі[1]. Той пан Голейовський зайшов собі чогось в сварку з старостою Сахером і своїм звичаєм ударив його в лице в салоні. Староста запалав лютим гнівом, але замовчав. В кілька неділь найдено пана Голейовського в спальні в калюжі кривавій, страшенно покаліченого і неживого. Очевидно, два сильні хлопи, озброєні в ножі, довгий час мусили боротися з безоружним, але надзвичайно сильним графом, заким повалили його на землю, ослабленого ранами і упливом крові, і дорізали. Почалося слідство за вбійцями, але не викрито нічого,— тільки знов таємничим способом умер жидок тернопільський, повірник старости Сахера, з очевидними признаками отруття. Говір пішов по повіті, що жидок з поручення Сахера наняв убійців, що омочили руки в крові графа, й опісля чи то добровільно, чи з поручення Сахера відправився на тамтой світ. А хоч все те були тільки домисли, то все ж таки мусили вони кинути на околичну шляхту чималий страх. Аж в кількандцять літ опісля вияснилася та темна справа отільки, що один із убійців на смертній постелі признався до вбійства і признав заразом, що зробив се з другим товаришем, бувшим льокаєм Голейовського, іменно за порадою того жида, що отруївся в Тернополі, і за порученням з його сторони, що їм нічого не станеться. Чи жид зробив се на власну руку, чи з якого вищого поручення, се остаточно ніколи не було вияснено.

Другий подібного роду голосний факт був такий, що інший бутний і «по-старопольски дотепний» дідич Віктор Розвадовський з Рожиська казав по кілька годин замкнути до хліва «яко арештантів» двох урядників з староства, котрі прибули до нього в якійсь немилій йому урядовій справі і почали собі згорда поступати в його присутності. Розвадовського на розказ старости ув'язнено і тягано цілий рік в кайданах з одного арешту до другого, аж поки здоров'я його не було до остатку зруйноване і маєток також. Жінка його мусила продати Рожиськ і перенестись

[1] Один очевидець оповідає, що, під'їздячи раз в йорданські свята до двора п. Голейовського, побачив здалека крізь розтворене стріхове вікно голе тіло людське. Під'їхавши ближче, переконався, що се висів прив'язаний за зв'язані руки до бантини зовсім голий чоловік. Коли опісля запитався самого графа, що се у нього за чудасія така на стриху, той рівнодушно, махнувши рукою, сказав: «A to Iwan, bestija, odbywa swoich sześć godzin! [А це Іван, чортяка, відбуває свої шість годин! — *Польськ.— Ред.*]

в інші сторони, а сам Розвадовський швидко по випущенні на волю помер.

Серед таких обставин приготовувалося повстання. Коли надійшла вість, що речинець вибуху означав центральний Rząd Narodowy на 21 лютого 1846 року, то Вишньовський скликав до Грималова, де жив Антим Никорович, генеральну раду сприсяженої шляхти! Розложено на столі мапу і поозначувано місцевості, в котрих в означенім до вибуху дні мали згромадитися повстанці, кинутися на стоячі там залоги військові, а роззброївши або поборовши їх, опанувати уряди, захопити в свої руки власть, каси і папери, а уконституавшися, яко власть провізорична в імені польської Речі Посполитої покликати до оружжя народ і з так зміцненими силами спішити до центрів, т. є. до міст повітових, а відтак до столиці, котра після уложеного плану мала бути рівночасно окружена зо всіх боків і без опору заллята повінню повстанням. Іванові Федоровичеві приділений зістав на тій раді повіт Заліщицький, в котрім він повинен був станути на чолі повстання. Але він оперся тому планові, котрого головна сила лежала в тім, щоб підступно, ззаду напасти на людей, не надіючихся нічого, і побороти, а то й вимордувати їх.

«Яко русин я не годжусь з вашими цілями,— сказав Іван Федорович при кінці своєї довшої промови, в котрій критикував план повстання,— а яко вояк і чесний чоловік, я не годжусь з вашим способом розпочинання війни і ніколи руки до нього не приложу. Поставте мене в рядах військових,— я радо згину в одвертій і чесній боротьбі за свій край, але підступно нападати, мордувати нікого не буду!»

Можна собі представити, яке враження мусили на присутніх, сфанатизованих революціонерів, зробити ті тверезі слова! Докори і погрози посипались градом на голову смільчака, котрий поважився в такий спосіб осудити план вибуху, уложений «самим» Мирославським і цілою премудрою централізацією. «Піднялась така страшна буча,— пише в своїм пам'ятнику пані Кароліна Федорович,— якої я ще зроду не чула. Слухаючи тих криків і погроз в сусідній світлиці, я тільки дрижала, плакала і молилась. Але він не піддався. Загрозили йому революційним судом і на тім розійшлися. Місяць опісля Вишньовський був уже арештований».

Ми не знаємо, як порадив собі опісля Вишньовський, коли Іван Федорович відказався приняти на себе началь-

ство в повстанні Заліщицького повіту. Здається, що повіт той так і оставлено без начальника і що в Східній Галичині таких повітів було досить много.

Тим часом наближався лютий 1846 року. Глухі вісті о повстанні ходили поміж народом; уряд метався сюди й туди, прочуваючи лихо а не знаючи, як і з якого боку йому запобігти. Почалися систематичні загальні арештування: забирано і везено до повітових арештів усіх шляхтичів, спосібних до ношення оружжя. Але се не відбирало позіставшим відваги. Кілька разів були визначувані дні, коли має вибухнути повстання: первісно 21, потім 19 лютого. Ті дні були для Івана Федоровича правдивою тортурою. Жона його в половині лютого виїхала до Галущинець до брата Аріана, щоб пильнувати його жону, а свою сестру при її наближаючімся розв'язанні. Але поліція, мабуть, добрих мала повірників по селах і бачним оком слідила діяння федоровичівської родини, бо швидко донесено до Тернополя, що жона Івана Федоровича двома саньми заїхала до Аріана Федоровича: в одних санях сама з дітьми, а в других санях великий куфер — очевидно, повстанське оружіе! Тої вісті досить було для комісара Орловського: він пудом полетів до Галущинець, велів перешукати, перетрясти весь дім, а хоч і нічого на найшов, хоч страшний куфер показався наповнений жіночим шматтям і білизною, то все ж таки він, не теряючи доброї нагоди, велів закувати в ланцюги не тільки господаря дому Аріана Федоровича, але і гостячого у нього брата Антонія, і під ескортою відставити їх обох до Тернополя. На плач переляканих женщин він відповів брутальними насмішками, а побачивши паню Кароліну, сказав до неї злобно: «Ого, пані тут, а вашого чоловіка вже так само окованого повели до Тернополя!»

Се була свідома брехня Орловського, але вона до смерті перелякала бідну женщину. Орловський, не дбаючи о те, поїхав, не принявши навіть гербати, котрою його честовано, запевно боявся, щоб кому-небудь не прийшла охота отруїти такого потентата, як він. Але зараз по його від'їзді пані Кароліна, не зволікаючи ані одної хвилі, в смертельній тривозі сіла на свої сані і веліла везтися додому.

Був се страшний час. Природа і люди гідно зложилися на те, щоб увіковічнити його в історії. Страшенна буря і сніговійниця шаліла надворі; вітер обалював з ніг пішохода, засипував його цілими горами снігу; студінь була нестерпима. Ціла подільська рівнина виглядала як одно

величезне снігове море, розбурхане виючим вихром і повстаючими аж під небо непроглядними туманами снігу; світу не було видно. Серед того реву і тої метелиці Іван Федорович, травлений пекучою гарячкою і неспокоєм, дожидав речинця вибуху повстання. Він не міг заснути вночі перед 19 лютим, не міг усидіти весь той день, ждучи умовлених знаків, ждучи яких-небудь вістей. Нічого не було, крім невтихаючої бурі.

Надходила ніч, страшна, бурлива, але Іванові Федоровичу навіть на думку не приходило лягати на спочинок. Він виліз на дах свого дому, щоб відтам визирати умовлених огневих знаків вибухаючого повстання. Помимо страшенної бурі і заметі, котра тої ночі дійшла до найбільшої сили і своєю лютостею головно, як стверджують многі очевидці, перепинила вибух повстання в тих сторонах, Іван Федорович пробув цілу тоту ніч на дасі свого дому, безсонний, в тисячних мислях, визираючи знаків серед пітьми. Але знаки не показувались, тільки буря вила, котячи цілими сугробами снігу та свищучи поміж берегами.

Знов один день гарячкової ожиданки. Знов ніч безсонна, на дасі, серед сніговійниці, в визиранні умовлених знаків. Нема й нема. Ціле Поділля мов вимерло; з села до села всякий слід проходу щез до неслідності. Ніякої вісті, ніякої новини, ні доброї ні злої! Іван Федорович запевно й не догадувався, які криваві новини діялись в тім самім часі в Західній Галичині!

Аж ось на третій день що се чорніється серед непереглядної снігової площини? Що се за поїзд копається і з трудом двигається через глибокі замети сипкого снігу? Поїзд наближується до Білитівки звільна-звільна; спінені коні важко дишуть, грязнучи по черева в снігу. Простують до двору. Уже недалеко, може, яких тисячу кроків, коли, втім, сані западають в заміть, коні, шарпнувши, ламають дишель — дальше їзда неможлива! Із саней вискакує молода женщина, скидає з себе тяжке хутро, котрим була обвита, і в легкій сукні, в черевиках, пускається щодуху бігти до двору. Але ноги її в'язнуть в глибокім снігу, котрий тає на її черевиках, обліплює їх грубою верствою, тамує її хід. Добуваючи послідніх сил, вона спішить дальше, через сугроби і замети, не зводячи очей з двору. Один черевик її загубився в снігах,— вона біжить далі, не чуючи навіть, що ступає в снігу босою ногою. Ось вона добігла — двері відчинилися — і напівомліла кинулась Каро-

ліна Федорович в обняття свого любого мужа: «Так ти ще вільний,— прошептала вона,— тебе ще не взяли!» Більше сказати не ставало їй голосу.

Глибоко задумався Іван Федорович, коли по довгій хвилі жона його, успокоївшися трохи після страшної перебутої тривоги, розказала йому, що сталося в Галущинцях і що їй лучалося по дорозі. При в'їзді в кожде село стрічали її узброєні в коси і вили варти мужицькі, і хоч всюди, чи то були знакомі, чи то незнакомі мужики, її сані пропускали без задержки, то все ж таки не в одній групі мужиків лучилось їй почути насмівання, а навіть і погрози. Тоді Іван Федорович пригадав собі, що ще з початком лютого чув він від деяких старших громадян білитовецьких, що з циркулу прийшов до громади наказ — держатися на осторожності і не перепускати нікого чужого через село. Хоч, може, й знав він, що так дуже строго наказ той — впрочім зовсім не новий і не надзвичайний в тих часах, коли-то без паспорта не можна було поїхати зі Львова до Тернополя,— не виповняється, то все ж таки, пригадавши собі непоявлення умовлених знаків, мусив доміркуватися, що ціла революція або зовсім не зачиналася, або коли й зачалась, то не удалась. А тут ще жона розповіла йому, що Орловський говорив о його ув'язненні, розповіла о недузі і розпуці сестри своєї, а жони Аріанової, по арештуванні Аріана. Сього було досить, і Іван Федорович в одній хвилі рішився, що має робити. Він казав запрягти легкі саночки і як стій поїхав до Тернополя, прямо до самого Сахера.

Дуже мусив здивуватися Сахер, коли той, кого він уважав одним з головних верховодників революційного руху в повіті, сам приїхав ставитися під арешт. Се мусило йому подобатись,— тож коли Іван Федорович, віддаючись рядові добровільно в руки, попросив Сахера о часове випущення брата його Аріана, котрого жінка хора, близька розв'язання, а до того лишена сама, без помочі, то дерев'яне серце бюрократа порушилось, і він, арештуючи Івана, випустив Аріана на вільну стопу.

В в'язниці тернопільській застав Іван Федорович уже більшу часть шляхти, мандаторів і посесорів з цілого повіту,— а ще день в день приходили нові арештанти. Назбиралось їх около 500 люда Що там не обійшлося без криків і голосних проклять, що доходили й до слуху самого Сахера, се розуміється само собою. Гордий повітовий мандарин

не стерпів того і, щоб показати арештантам ad oculos[1] свою верхову власть, велів одного дня в присутності всіх арештантів за якесь непокірливе слово насеред в'язничного подвір'я простягнути на лавці одного з «політичних арештантів», якогось судію домініального чи посесора, і врізати йому цісарських двадцять і п'ять. Але сей брутальний поступок Сахера не присмирив, тільки обурив всіх арештантів. А коли ще до того зо світу надійшли страшенні вісті про різню мазурську в Західній Галичині, вісті, розуміється, вдесятеро побільшені, то в мурах тернопільської в'язниці почався правдивий бунт. Всі політичні арештанти бігали і кидались мов божевільні, кричали, кляли і плакали, мучені страшенною тривогою о свою родину, полишену без охорони на волю збунтованого — як думали — народу. Найтвердіші в тім притиску тратили свою твердість, найсміліші терпіли. Лиш у одного Івана Федоровича найшлось досить сили і твердості, щоб не тільки самому не піддатися розпуці, але потішити і успокоїти по можності прочих товаришів недолі. В їх і своїм імені написав він письмо до Сахера, представляючи йому страшне положення ув'язнених в виду того, що діється по селах. «Не доводіть нас до розпуки,— писав він в тім письмі,— бо в розпуці чоловік тратить і застанову і кидається не раз на таке діло, о якім би в звичайнім стані ледве й подумати смів. Наші жінки і діти, наша рідня і наші маєтки — все те полишене без опіки і охорони; вважайте, що вже те саме есть в стані збудити між темним та розворушеним народом жадобу легкої добичі, рабунків, а далі й убійств; есть в стані розгнітити пожар, котрий потому нелегко буде вгасити і котрий, заким його вгасите, може цілий край, вас разом з нами довести до руїни і погибелі!»

Таке сміле і, певно, що небезпідставне слово не пропало даром. Сахер хоч нібито й робив вид, що не піддається ніяким намовам ані погрозам, то прецінь почав випускати щодень по кілька й по кільканадцять арештантів на вільну стопу, і то тим безпечніше, чим більша була певність, що в Західній Галичині і народ успокоївся, і всі проби повстання остаточно придушені і розбиті. Одним з перших випущених на волю був Іван Федорович. Ув'язнення його тривало около восьми неділь, бо випущений був аж в половині цвітня 1846 року. В марті писав зі Львова щирий

[1] Наочно (*лат.*).— *Ред.*

друг його Гіцкевич лист потішаючий до пані Кароліни, з котрого наводимо слідуючий цікавий уступ: «Одержав я відомість о ув'язненні коханого Яся. Хоч чуття моє переповнене болем над безміром горя нещасної нашої вітчини вже майже задеревіло, то прецінь сей свіжий удар болісно діткнув мене зразу. Але коли перша тривога о судьбу найдорожчого з моїх другів минула, коли з спокійнішим умом почав я розважати знані мені обставини і Ясів спосіб мислення, то швидко набрав я потішаючої надії, майже внутрішнього переконання, що він не може бути дуже скомпромітований і що затим його ув'язнення не потриває довго... Адже ж до того вже дійшло у нас, що в'язниці стаються м і с ц е м о х о р о н и. Говорять тут також, що вже прийшов до тутешньої власті з Відня розказ, щоб швидко — запевно д[ня] 19 сього місяця, в день цісарських уродин,— повипускати всіх ув'язнених з в'язниць. Бо ж неможлива річ, щоб з так величезним числом ув'язнених в цілім краю — а має їх бути звиш 4 000 — мали переводити звичайні інквізиційні процеси і всіх карати. Я більше того боюся, щоб не справдилися ті вісті, котрі тепер всюди даються чути, о взбуренні умів і відгрожуванні ся хлопів».

Що вісті ті, о котрих згадує при кінці сього уступу Гіцкевич, а також і інші непокоячі вісті між шляхтою і хлопами держались уперто ще довгий час після страшної різні, се показує нам наглядно слідуючий уступ з листа Адама Ковальського, друга Іванового, а властителя місточка Бірчі[1].

«Дня 15 жовтня,—писав п. Ковальський Іванові в листі з 18 жовтня,— був відпуст на Кальварії, де зійшлося з 80 000 людей, а третя часть усіх їх тягла через Бірчу. Можеш собі подумати, який то був приємний вид придивлятися тим убійцям, що йшли на Кальварію* позбуватися своїх кривавих гріхів, поповнених перед кількома місяцями, та щоб при найближчій нагоді могли знов те саме повторити.

---

[1] Єсть се той Адам Ковальський, котрий в лютім 1846 року здобувся на відвагу — уоружити своїх хлопів насупротив мордуючих і рабуючих банд мазурських. І справді, удалось йому таким способом спинити розширення убійств і рабунків дальше на схід. Бірча, з переважним населенням польським, і Бахур, село тож в Сяноцькім, з переважним населенням руським, се були едині місцевості, де хлопи стали в обороні панів против хлопів-мазурів.

На Кальварії було би, безперечно, дійшло до якогось забурення, але в близькості були 4 компанії війська і 4 гармати. Але одної ночі, здається, злодії наробили тривоги і всі давай утікати, куди хто міг. Ні з сього ні з того розійшлася вість, що ріжуть — хто? кого? — о те питали. Ріжуть! Вирізали десять люда! сто люда! тисячу люда! — ну, і можеш поміркувати, який там заколот мусив зробитися серед такої маси народу! Комісари, що повинні були дозирати порядку, так ті перші повтікали; попи уніатські і ксьондзи латинські аж патинки погубили удираючи, куди очі видять, а панни львівські в одних сорочках блукали по лісах і дебрах та ховалися по гущавинах. Опісля військо хвалилося, що «якби, мовляв, не ми, то були б вас тут всіх полюси вирізали» (?) — а се, як бачиш, навмисно, щоб ще тим більшу ненависть збудити між народом».

Оповідання се барвне, хоч очевидно пересадне, характеризує прецінь досить добре погляд панів на хлопів після кривавої різні. Ще досадніше малює успособлення панів взглядом хлопів-«різунів» слідуючий уступ з листа того самого Адама Ковальського, писаного до Івана Федоровича дня 18 лютого 1848 року, в два роки по різанині: «Знаєш о тім добре, які страшенні кари зіслав бог на західні повіти, на тих розбійників і різунів, котрі допустилися таких нечуваних проступків. Гинуть, як мухи, аж страх бере дивитися. Зараза страшенна, немов морове повітря, багато сел таких, в котрих мало хто живий остався. І у мене вимерло їх чимало, хоч і як ми старалися зо двора їх рятувати; в дворі майже всі хорували, а вмер лиш окомон і двоє челяді. В наших сторонах обиватели вирізані або зрабовані, не чувати, щоб які-небудь інтереси робили. Всі гроші з сих західних повітів вивезено на Поділля, а тут пустка. Бірчу зовуть в Сяноцькім золотим яблуком».

Нам остається ще небагато доповісти про події з лютого 1846 року. На організатора повстання в Тернополі призначений був Адольф Розвадовський, брат вищезгаданого гумористичного Віктора. Йому до помочі призначений Митро Чубатий, котрий мав зорганізувати в самім Тернополі рух молодежі гімназіальної і підрядних урядників. Конечно, арештування і буря перешкодили вибухові, але Адольфові Розвадовському удалось минути арешту. Кілька неділь він укривався по домах околичної шляхти, особливо в Білитівці у Івана Федоровича, поки йому удалось перекрастися за границю.

В Чортківському повіті до вибуху не прийшло, хоч там працювали давній конспіратор і знакомий Федоровича Горський і мандатор Цихоцький. Назначений був навіть з'їзд повстанців до Івана, для нападу на Заліщики, але задля бурі людей з'їхалось дуже мало, та й ті, побачивши свою безсильність, роз'їхались назад додому.

В Золочівському повіті зібралося дня 21 лютого в Підгірцях на бродському тракті до замку князя Ржевуцького у графського секретаря Вшелячинського около 30 уоружених людей. План їх був під проводом залозецького посесора Валеріана Косаковського напасти на військові залоги в Олеську і Білім Камені, а роззброївши їх, заосмотрившися оружжям і кіньми і зміцнившися новими силами, рушити на місто Золочів. План був добрий, але не було кому його виконати, і повстанці, посумувавши трохи, роз'їхалися кождий в свою сторону.

В Станіславівському повіті, де в 30-их роках, як ми попереду бачили, рух революційний був досить живий, розбуджений особливо поетом Маврикієм Гославським*, сим разом дуже мало було зроблено приготувань до повстання. Ми не знаємо навіть, хто мав організувати повстання в самім місті. З позаміських місцевостей тільки одна фабрика цукру в Тлумачу представляла корисне поле для революційної пропаганди, і туди подались два брати Єліясевичі для зорганізування і зреволюціонізування тамошніх робітників, котрих було около 800. Мабуть, робота їх не дуже споро йшла, бо коли в половині лютого на якийсь донос староста станіславівський велів поарештувати кільканадцять люда, а між ними й Єліясевичів, то вже о вибуху опісля не було й мови.

Далеко живіші були приготування до вибуху в Самбірському повіті, і то в турчанських горах. Певна річ, що коли б там було прийшло до повстання, то воно вже задля самого гірського терену могло б було довго держатися і статися небезпечним. Мабуть, і Rząd Narodowy добре почував важність самбірських гір, коли для організації повстання вислав туди двох найгарячіших конспіраторів і демократів Юліана Госляра* і Леона Мазуркевича. Ті панове швидко позискали собі братів Пшестшельських, посесорів турчанських, Войтіха Стшелецького, сина дідича з Комарник, і багато других посесорів, дідичів і офіціалістів. Никодим Пшестшельський удержував зв'язок самбірської конспірації з сяноцькою. На означенім для вибуху дні зібралась уже на турчанськім шляху досить спора громадка

повстанців, коли в тім рознеслась між ними вість (як опісля оказалося, неправдива), що з Самбора вирушила до Турки значна сила війська і вже от-от наближається. Та одна вість вистарчила, щоб розпорошити повстанців. Вони розбіглися по домах, а емісари, не довго думаючи, втекли в гори і перебралися на Угорщину. Осмілений тою панікою повстанців окружний протоколіст в Турці Костгейм кинувся робити ревізії по всіх знаних йому конспіраторах, налапав багато оружжя, нав'язав цілу роту невдалих повстанців і — здобув орден на груди і аванс в службі.

Остається нам ще розказати про дві серйозніші події з того часу: про вибух в Нараєві і про різню в Горожані. О півмилі від місточка Нараєва, в Бережанськім повіті, в відлюдній корчмині, званій «Под Кронглєм», згромадилися дня 19 лютого около 60 людей, узброєних в шаблі і стрільби. Між ними був і Теофіл Вишньовський, котрий, представивши себе згромадженим, яко комісар центрального Ржонду Народового, взяв від них присягу, що «будуть послушні цивільному і воєнному рядові революційному і доти не зложать оружжя, доки не проженуть ворога з кождого закутка вітчизни». Затим він сказав їм, що в тій хвилі вибухає повстання в усіх частях давньої Польщі і що їх завдання єсть — напасти поночі на військову залогу нараївську, стоячих там гусарів заскочити в стайнях, роззброїти або розігнати, оружжя їх і коні забрати і затим іти в дальший похід на місто Бережани. Позаяк в Нараєві були три цісарські стайні, то рішено — розділити повстанців на три купи; кожду купу мав провадити чоловік, що служив в війську і був обізнаний з місцевостею. Але поки що сили зібраних були замалі на виконання того плану, тож рішено — перечекати ще пару годин в корчмі, заки збереться більше повстанців, котрі, певно, запізнилися до збірного місця задля бурі і сніговійниці. Повстанці розложилися в корчмі, а на гостинці, ведучім до Нараєва, поставили варту. Але поки вони нараджувались, підслухав їх бесіду один жидок, живучий близ корчми, а щоб не збудити ніякого підозріння, вислав одного знакомого собі хлопа до Нараєва до командуючого тамошніми гусарами полковника, щоб упередити його о грозячім нападі. Та тільки ж полковник, мабуть, не довіряв тій вісті, бо замість заалярмувати і покликати під оружжя всю залогу, він в порозумінні з мандатором нараївських дібр Годлєвським вислав «Под Кронглє» одного жандарма, одного капрала

і 4 мужа гусарів на санках, щоб розвідались, що там такого робиться. Коли вони наближалися ід корчмі, варта повстанська наробила крику,— зворушені повстанці вихопилися з корчми і повітали їх вистрілами. Жандарм Кіс, ранений, випав з санок,— гусари ж обернули щодуху і втекли до Нараєва. Тепер повстанці бачили самі, що їх план — напасти на залогу несподівано — розбився; тож рішили—не ділитися на часті, але разом, не тратячи часу, іти на місточко. Між тим в Нараєві несподівана відомість о дійснім нападі повстанців наробила страшного замішання. Полковник уставив ремонтистів для оборони стаєнь, а сам з усього 25 гусарами вирушив напротив повстанців; проча часть залоги спала далеко від стаєнь і в запальнім замішанні, здається, не була навіть в пору заалярмована, тож і не прибула на місце битви. Малесенька горстка гусарів на конях, що щохвиля по самі черева западали в глибокім снігу, ледве-ледве посувалась наперед і зустрілася з повстанцями зараз же за міським кладовищем. Скоро тільки повстанці побачили військо, зараз розскочилися набоки, обступили гусарів півколесом і з криком «Hurra, bracia!» розпочали завзяту пальбу на військо. Зараз при перших вистрілах один гусар упав забитий на смерть, другий зістав смертельно, а кількох — легше ранених; стріли гусарів не робили повстанцям, укритим за сніговими заметами, ніякої шкоди. Тоді полковник, князь Левенштайн, рішив вертати до міста і там, занявши сильніше становище, ударити всею силою на повстанців. Та тільки сей його добрий намір розвіявся парою, бо скоро тільки затрублено до відвороту, гусари пустилися без ладу навтікача. Повстанці з криком за ними, так що швидко вся залога міста Нараєва опинилася за містом, на гостинці, ведучім до Бережан. Та ба, страх родить другі страхи: ні з сього ні з того серед переляканих гусарів розійшлася вість, що великі купи повстанців заняли і запалили Бережани, що урядники там порізані, військо розбите, каси сплюндровані. Тоді полковник кн. Левенштайн рішився, покидаючи Нараїв на ласку божу, пуститися чвалом до Бережан — рятувати, що було мож. Чи дуже він здивувався, заставши місто Бережани зовсім нетикане і погружене в блаженнім сні, і чи дуже похвалило його начальство за тоту чоловіколюбність, з якою він спішив на поміч бідним Бережанам, лишаючи своє становище без бою на волю повстанців,— о тім мовчить історія.

Але й повстанці, очевидно, також не були такі герої, за яких вони в бесіді видавалися. Вони й не думали використовувати як-небудь свою легку побіду, не обсадили Нараєва, не завели в нім революційної власті, не забрали навіть оружжя, але, прогнавши гусарів, вернули назад «Под Кронгле». Відти удались — одні саньми, а другі піхотою, до села Болотного, де Теофіл Вишньовський надармо старався приєднати хлопів для справи повстання. Не схіснувавши нічого між хлопами, подались повстанці до Поморян, де розтаборились у ксьондза Шершника, що також належав до революційної змови. Тут мали зібратись більші сили повстанські, з котрими задумано було вирушити для завоювання міста Бережан. Именно мала рівночасно з вибухом нараєвським зібратися друга громада повстанців в Потуторах під проводом дідича з Хороброва, графа Ігната Коморовського. І справді, на означений час зібралося було в Потуторах раптом чотири хлопа війська, причім дідич Хороброва показався настільки хоробрим, що й зовсім не явився. Ті чотири люди, перечекавши трохи, роз'їхалися назад до домів своїх. Таким способом, зібрані в Поморянах у кс. Шершника повстанці не могли довго ждати на підмогу з Потутор. Не можучи діждатися ніякої вісті, а ще до того залякані не зовсім приязним захованням поморянських міщан, котрі грозили всіх їх перев'язати, повстанці покинули думати про напад на Бережани і роз'їхалися домів.

З яким серцем глядів гарячий Теофіл Вишньовський на такий нужденний кінець того діла, на котре через довгі літа потрачено було так багато шумних фраз і дорогих сил молодежі,— сього годі списати. Сам він, по роз'їзді повстанців, лишився зовсім на леду, згори засуджений на погибель. На його голову наложена була урядом ціна 1000 зр. Він укривався ще лиш два тижні: дня 3 марта знайшов його Іван Будник, селянин з Манаєва, в своїй пасіці і віддав його зв'язаного в руки золочівського старости. Суд львівський засудив його на смерть і дня ... зістав він разом з Капусцінським*, убійцею ярослиського старости Меркля, у Львові повішений. «Вишньовський був середнього зросту, сухорлявий, брюнет, лице овальне, трошки протягле і немовби набрескле. Коли сидів і мовчав, видавався зовсім звичайним чоловіком, на котрого нема що й уваги звертати. Коли ж встав, випростувався і заговорив, а його невеликі чорні очі розгорілися внутрішнім огнем, тоді здавалось, що він

і більший, і сильніший, ніж був на ділі». Так характеризує Вишньовського в своїм оповіданні пані Кароліна Федоровичева.

Перейдім тепер до подій в Горожані, на котрих і закінчимо перегляд тих невдалих, не то сумних, не то смішних вибухів. Душею присяження в тій околиці Львівського повіту, що припирає до Дністра, був, як ми вже сказали, брат пані Кароліни Федоровичевої, ксьондз Август Наглик, латинський парох в Рівнім. Він ще в семінарії духовній в 30-их роках належав до тодішніх семінарських конспірацій, тож не диво, що й тепер Вишньовський по старій знакомості частенько гостив у нього і поручив йому єднати людей для справи задуманого повстання. І справді, удалось кс. Нагликові поєднати поперед всього мандатора в Горожані Фердинанда Чаплицького і його двох братів, а відтак ще кількох околичних посесорів, писарів, мандаторів і прочих офіціалістів. А позаяк кс. Нагликові годі було самому взяти на себе привід вибуху, то Вишньовський назвав на привідцю повстання в Горожані львівського техніка Мавркія Сікорського, чоловіка гарячого і талантливого. Сікорський прибув д[ня] 19 лютого до Горожани в супроводі Макса Міллера, концептового практиканта при прокураторії камеральній і Йосифа Велигорського, маніпулянта при «Газеті Львівській»*. Рівночасно також надоспів молодший Чаплицький, діюрнист при Львівськім магістраті. Слідуючого дня поїхав Сікорський з двома своїми товаришами до кс. Наглика до Рівного, де вже застав давнього конспіратора, кс. Кинцля, що 1843 р. засуджений був на смерть, а недавно разом з Гіцкевичем і другими уласкавлений і випущений на волю. Тут також був революційний емісар Ян Валигорський, котрий днем перед тим приїхав туди з Любіня з великою скринею, повною шабель і старих карабінів. З тою скринею всі революціонери, крім кс. Наглика, вернули до Горожан. Наглик мав прибути на другий день. Рівночасно з тою поїздкою Сікорського до Наглика об'їздив наймолодший Чаплицький Владислав сусідніх спропагованих окомонів і офіціалістів, сповіщаючи їх, щоб сейчас їхали до Горожан. Прибули туди: Николай Бучинський, окомон з Горвачів, один там же працюючий швець і Ян Кузян, писар при гуральні в Угерцях. А обіцялись на другий день (і прибули, справді) Тома Лапчинський, посесор з Опарів, льокай Казимир Вайда, домінікальний писар з Щирця Йоганн Бреде-

маєр і горожанський лісничий Тадей Лашкевич. Тоді мандатор Чаплицький видав наказ, щоб як стій явились в його канцелярії війти з сіл, належачих до панства Горожан, а іменно з сіл Ричилова, Горожани, Новосілки і Саського. Коли війти зійшлися, то Чаплицький, перший раз назвавши їх «панове», наказав їм, щоб слідуючого дня (21 лютого) всі мужчини з усіх громад, а особливо урльопники в мундирах, зібралися перед канцелярією, дальше, щоби прибули «форшпани» і то з живностею і пашею на 2 або 3 дні. Між тим війт з Горожан, Митро Кухар, котрий ще днем перед тим мав якесь діло у мандатора, завважив, що коїться щось нечистого, і догадався, що тут, мабуть, чи не готовиться повстання против цісаря. Сю його догадку скріпив свіжо одержаний від Чаплицького наказ, і, вийшовши з канцелярії, він розповів свої догадки другим війтам. Не видячи іншої ради, всі чотири таки тої ночі удалися до поблизького місточка Дроговижа, де стояла військова залога, просячи о поміч для запобіження повстанню. Але начальник дроговизької залоги, майор Екерт, відповів їм, що помочі дати не може, і радив їм послухати наказу мандатора і донести йому о тім, що станеться завтра. Від себе ж зробив Екерт лиш те, що сейчас вислав кінного післанця з докладною звісткою о тім, що чув від війтів. Післанець прибіг до Львова аж слідуючого дня в полудне; командуючий генерал, прочитавши депешу, поручив сейчас концептовому практикантові Сумперові в супроводі 50 люда війська удатися до Горожан, арештувати повстанців і приставити їх до Львова. Сумпер справді прибув до Горожан вечором, коли вже було по всьому і кривава драма скінчена.

Дня 21 лютого зібралися повстанці в канцелярії домінікальній, з червоними кокардами на грудях, поприпоясували собі шаблі, взяли до рук карабіни — готові рушити в похід. Але рівночасно подвір'я заповнилося народом; селян зійшлось дві до три тисячі, між ними багато жінок і дітей. Поки повстанці зброїлися в канцелярії, Митро Кухар сповістив громаді, що по наказу майора з Дроговижа треба буде задержати повстанців доти, доки не прийде військо і не забере їх. Затим народ густими товпами стиснувся около мандаторського двірка, ждучи, що далі буде. Аж ось вийшов мандатор Чаплицький з якимсь папером в руці, підняв руку до неба і присяг, що буде говорити саму чисту правду. Затим він голосно сповістив зібраним громадам, що

від нинішнього дня нема ані панщини, ані ніяких податків, що сіль і тютюн будуть дешевші, що всі будуть рівні, свобідні і браття між собою, і що нехай усі беруться до кіс, сокир і ціпів, а хто має стрільбу, нехай хапає стрільбу, щоб прогнати з краю німців і цісарських урядників, котрі суть причиною всеї хлопської недолі. На те відповів Чаплицькому Митро Кухар, що «так воно не буде, як пан мандатор каже, бо ми не хочемо, щоби до нас вернулися назад часи старої Польщі, коли-то пан міг хлопа забити і заплатити за нього, як за пса». Зчинився страшенний крик між народом,— роздавалися прокляття на стару Польщу і погрози на тих, котрі тепер хотять її повернути. Се трохи охолодило революціонерів; вони пізнали, що поступили нерозважно, громадячи таку многоту противного їх намірам народу. Мандатор Чаплицький і лісничий Лашкевич почали тепер просити хлопів, щоб розійшлися спокійно додому, але се були пусті слова. Хлопи закричали: «Ні, панове, ми вже тепер не вступимось, поки не надійде військо цісарське,— то собі з ним поговорите!»

Щоб окружені в дворі повстанці не могли порозумітися з своїми спільниками, вислали хлопи на всі дороги сильні варти з наказом — арештувати кождого чужого, що буде зближався до села, а рівночасно вислали аж трьох післанців до Дроговижа з просьбою о поміч військову. І справді, варти швидко з усіх сторін поприводили арештованих повстанців, що їхали на збірне місце, а іменно: кс. Наглика і його візника, Вайду і Бредемаєра, а також батька мандаторового, старого Чаплицького. Всіх їх заперто в домінікальнім арешті насупротив канцелярії. По довгій хвилі важкої і понурної ожиданки, під час котрої уоружені повстанці нараджувалися в канцелярії, прибіг в кінці з Дроговижа післанець, війт Яцько Телех, з наказом від майора, що війська прислати не може, але нехай хлопи візьмуть повстанців і відставлять до Дроговижа. Тоді Митро Кухар сказав зібраним в канцелярії повстанцям, щоб зложили оружжя і піддалися, а коли вони сього не слухали, казав поперед всього взяти тих, що були заперті в арешті, в'язати одного за другим і везти до Дроговижа. Виведено насамперед старого Чаплицького і зв'язаного положено на санки. Тоді мандатор і брат його Владислав стрілили з вікна на хлопів і положили двох з них трупом. Щоб стріляння їх зробити не так шкідливим, запалили хлопи загату з гречаної соломи, котрою для зими обложена

була стіна канцелярії, а щоб дим ішов до внутра канцелярії, то повибивали всі вікна. Але се не відстрашило повстанців,— посипались дальші вистріли, і знов два хлопи лягли трупом. Тоді хлопи запалили солом'яну стріху мандаторського будинку, так що повстанці мусили або згоріти в огні, або вихапуючися з хати, попасти в руки стовпленого народу. Але і те страшне положення не зламало відваги повстанців; коли вже верх горючого будинку туй-туй мав завалитися, вирвались вони стисненою купою, мов камінь з пращі і, протиснувшися крізь уступаючий народ, дісталися до домінікального арешту. Там, крім названих вище, заперто ще й свіжоприбувших: Лагонського, Антикарчука зі Львова, і Білевича, касієра з Комарна. Продершися туди з горючої канцелярії, повстанці увільнили пов'язаних арештантів і не переставали завзято боронитися. Се розлютило хлопів до крайності, вони запалили й арешт і змусили тим способом повстанців знов показатися надвір. Тільки ж тим разом утікати було нікуди. Хто тільки вихопився з горючого будинку, падав трупом під ударами розлюченого народу. Так погибли: Фердінанд Чаплицький, Лашкевич, Велигорський, Бредемаєр, Лагонський і Білевич. Наймолодший Чаплицький, Владислав, поляг, трафлений случайно кулею свого власного брата Генріха. Тільки два повстанці, Сікорський і Міллер, вихопившись ще перед тим з горючої канцелярії, звернулися в інший бік, в сторону поблизького лісу. Втікаючи, вони раз за разом оберталися, цілячи своїми набитими карабінами до мужиків, що гнались за ними в погоню, і тим зупиняли їх. Вже було близько лісу, коли в тім з противного боку показалась друга товпа хлопів, женучи за ними. Бачачи, що нема рятунку, вони намірили свої карабіни один на другого і вистрілили. Сікорський на місці упав трупом, а Міллер дістав тяжку рану, з котрої опісля вилічився.

Прочих повстанців, котрі не ставили ніякого опору, хлопи більше або менше побитих пов'язали і передали вечором в руки Сумперові, що прибув з військом на місце бою. Трупів, ранених і здорових арештантів відставлено затим до Львова. Ксьондз Наглик зістав завезений на Шпільберг до в'язниці, відки повернув 1848 року. Умер недавно, в році 1881.

Се були головні революційні події в Східній Галичині пам'ятного 1846 року. Коли порівняємо величезні приго-

тування, ненастанну 15-літню пропаганду, многоту всяких конспірацій і таємних зв'язків, велику силу найдорожчих жертв з самого цвіту молодежі, арештованої, гоненої, мореної і катованої по тюрмах,— коли порівняємо всі заходи з тими аж до смішності малими здобутками всеї тої праці, то справді сумно нам стане, і ми питаємо самі себе: що за фаталізм якийсь завше був тоді над тими людьми, провадив їх так уперто на манівці і злорадно обертав на зло й найщиріші не раз наміри, найчистіші чуття? Але, приглянувшися критично всім тим подіям, ми побачимо, що зароди злого лежали в самих намірах, в самих ідеях і поглядах, з котрих вони виплили. Сам ентузіазм, самі чисті і щирі чуття не здужають ще повернути коліс історії в інший, новий бік; до того треба твердої, систематичної праці на самім грунті, треба поперед всього докладного знання того грунту і його властивостей, а всього того, як ми бачили, у тодішніх революціонерів і конспіраторів не було. «Mierz siłę na zamiary, nie zamiary podług sił!» повторяли вони враз із Міцкевичем, і чи ж диво, що виконання великого заміру — подвигнення народу до боротьби за свою громадську і політичну самостійність — показалось не під стать їх слабим силам? «Pracy naszej» — писав в фатальнім якімсь омані Теофіл Вишньовський. 1843 року в статті «Pansławizm czyli wszechsłowiańszczyzna»* — szukać należy nie w czynach, ale w plismach, jakie w tym czasie pojawiły się, i w myślach, jakich z pism domniemywać się można». І чи ж диво, що коли всі письма зміряли до викликання загальнопольського повстання, що коли в мислях люд польський був народом вибраним, народом — спасителем світу, народом — Христом, розп'ятим і погребеним, і воскресаючим із мертвих, на ділі широка революція явилася яко смішний по своїй безсильності «путч» нараївський, а польський люд показався лютим звірем, видвигнув наверх такого репрезентанта, як Якова Шелю!*...

А герой наш, Іван Федорович, перебувши разом з цілим краєм тяжку кризу 1846 року, не переставав трудитися дальше в своїм тихім домашнім крузі, конечно, не спускаючи з ока загальнокраєвих справ. Доля його відтепер рішуче поправляється. Пора боротьби для нього минула. Дня 23 червня 1846 року записує він в своїм дневнику слідуючі цікаві слова, котрими ми й закінчимо сей і так надмірно довгий розділ нашої повісті: «Днесь кінчу 35 літ.

П'ять літ тому назад писав я також свого дневника. Тоді був я залежний, терпів багато, без певної будущини, окружений клопотами. Через п'ять літ я терпів, боровся, змагався, але не впав ніколи і сповнив, що обіцяв. Ціль моя була — статися ліпшим, чеснішим — і ось нині, по так многих і так великих терпіннях, по лютімсього року, стою під кождим зглядом ліпше. Становище моє красне — трудне, але високе! Душа моя чиста і спокійна, будущина, правда, непевна, але повна розумних і ясних надій. Так, значиться, за тих п'ять літ я поступив морально і матеріально ... Ліпше мені єсть,— так се свідчить, що дорога, котрою я йшов була добра. Значиться, нею треба йти дальше. Вірний богу, собі, чесності і гонорові — сміло наперед! Коли і так скінчиться се життя — що мені до того! Я вояк, бо борюсь. Моє діло — дбати лиш о те, щоб в кождій хвилі міг я гідно смерть зустрічати!»

Писано у Львові від 15 жовтня до 20 падолиста.

X

Криваві події 1846 року ярким, осліплюючим блиском освітили всю бездарність пануючої в Галичині бюрократії і вадливість політичного та суспільного устрою. Звільна, по довшім часі центральний уряд в Відні прийшов до того переконання, що повстання не було ділом шайки комуністів ані навіть загорілих фразерів-демократів, але коренилось далеко глибше в існуючих відносинах; що з одного боку, майже вся шляхта симпатизувала з повстанням, а коли й не вся схапувалася при першім вибуху до оружжя, то тільки для того, щоб не компромітуватися перед часом, але виждавши, яка буде вдача горячіших і нижчих, більше демократичних революціонерів, в разі поводження прилучатися до них з своїми впливами і капіталами[1] і забрати верховодство в свої руки; що в кінці

[1] Дня 19 марта 1846 року доніс губерніальний президент Криг центральному рядові, що якраз перед 19 лютим в західних повітах Галичини пани під застав своїх маєтків або на векселі позичили в загальній сумі 1 357 800 зр. м. к. Очевидна річ, що шляхта приготувала ті капітали на случай, коли б революція удалась за першим вибухом і коли б після міркування панів була пора і потреба їм самим активно виступити.

з другого боку панщизняні відносини між панами та хлопами для тих послідніх невиносимі і домагаються конечної направи.

Особливо на старого представника і поборника реакції, канцлера кн. Меттерніха, події галицькі зробили сильне, потрясаюче враження. «Ні, говорив він, се не була проста бурда ані простий «непорядок»,— се була перша гримуча хвиля надходячої всесвітньої революції! А коли теперішній систем не те що не оперся першому валові, але допустив йому навіть зробити такі страшні спустошення і довести мало що не цілу провінцію до крайнього неладу, мало що не до анархії,— то що ж доперва станеться, коли правдива буря розшаліє? Чи опреться їй хоч на часок спорохніла і безсильна будова австрійського абсолютизму?»

Був се справді трагічний момент в житті канцлера, момент, коли той завзятий консерватор, під напором страшенних подій зачав думати о радикальних реформах соціальних і адміністративних. Та що ж,— думи ті прийшли запізно, тож не диво, що й не довели до ні до чого, тим більше, що помимо радикальних замислів кн. Меттерніх остався все однаково нерішучим, незручним, непевним і нещасливим в діланні. Найкращою ілюстрацією до сього нашого суду служить поступування ряду австрійського в Галичині після різні 1846 року аж до вибуху мартової революції 1848 р. в справі панщизняній. Ми вже не раз в попередніх розділах натикались на ту справу. В замислах революціонерів польських, демократів і аристократів питання о панщині занимало дуже важне місце. «Панщина мусить бути безплатно дарована!» — твердили демократи. «Панщина мусить бути викуплена або перемінена на чинш»,— обставали аристократи. Але всі годились на те, що так, як єсть досі, надальше остатися не може.

Коли розпочалися в Галичині бесіди о знесенні чи там даруванні панщини, сього напевно не знаємо. Певна річ, що серед молодежі бесіди ті розпочалися ще від 1832 року, коли то, повертаючи з повстання, молоді люди внесли до Галичини цілу масу нових, революційних ідей. Але як взагалі всі ідеї, так і ідея освободження люду від панщини була в молодих головах неясною, необробленою, так що й важним двигачем їх діяльності ніколи не сталася. Ми навіть не находимо виразних слідів, щоб коли-небудь ідея та неслася там, де була б могла найживішою луною залунати — щоб її (розуміється, перед 1846 роком) голошено

народові по селах. Діяльність таких революціонерів, як Ценглевича в Золочівськім і Дембовського в Хохолові, що ті, як ми вище говорили, пробували «зіллятися з народом» і вести між ним пропаганду,— їх діяльність есть, раз, що надто мало вияснена, а по-друге, надто багато має признак чисто патріотичної пропаганди. А вже ж такого факту, як знані нам сентиментальні обжинки у пані Хшонстовської, ніщо преціньі в рахунок покладати.

Із оповідань Рапацького знаємо, що в Західній Галичині одним з перших обивателів, що перенялися ідеєю увільнення селян від панщини, був Губицький, дідич з Накваші, котрий разом з своїм сином Генріком і з своїми двома доньками розпочав був в тім дусі дуже пильну агітацію в другій половині 30-их років. Як понімали Губицькі саму суть панщини і якого увільнення бажали, сього ми зовсім не знаємо. Те тільки певно, що коли 1839 року їх арештовано, найдено у них велику многоту революційних брошур, що казало справді догадуватись оживленої діяльності. Губицькі на Шпільбергу відпокутували свою діяльність — дівчата, мабуть, так і померли в тюрмі.

Оскільки ми знаємо, серед загалу старших галицьких дідичів і шляхтичів аж до самого 1846 року зовсім не хотіла принятися думка навіть якого-небудь увільнення селян. Тільки гарячіші і поступовіші між ними если й говорили о знесенні панщини, то понімали під тим словом все тільки викуп селян або переведення їх на чинш*. Але навіть се видавалося для загалу шляхти надто радикальним, і перший внесок, тикаючий тої справи, був зовсім іншого роду. А іменно, вніс Казимир гр. Красіцький* дня 2 цвітня 1842 року на сойм становий свій меморіал в справах селянських[1]. «Найголовнішою перешкодою, яку стрічаємо в нашім господарстві, есть, безперечно, н е д о с т а ч а р о б і т н и к а. Не походить се з недостачі людності. Але nasz chłopek не бачив потреби працювати більше над те, що есть конечною потребою і повинностею. Випливає се з природи самої, бо ж селянин, не маючи ніякої власності, не можучи її ніколи яко такої набути, а з другого боку, маючи потреб до життя дуже мало, а з природи склонний до лінивства, старається тій наклонності поперед всього

[1] Відпис того меморіалу враз із резолюцією Тад. Василевського находиться між рукописами бібліотеки Оссолінських, ч. 2843, а також між документами, зібраними Країнським, ч. 2945, ч. док. II.

догоджувати. Тому лиху можна би зарадити, надаючи грунтам рустикальним* табулярну вартість, т. є. нехай вільно буде селянам ті грунти, на котрих сидять, разом з тяготіючими на них тягарами, дарувати, продавати, задовжувати, заставляти, тільки не ділити (розрядка оригіналу), установлюючи при тім в кождій домінії чи там обводі громадським книги грунтові.

Бо теперішній маєток господаря сільського есть те дожизнене уживання грунту: властиво панського. Що ж, коли той грун, т[ак] зв[аний] рустикальний, властиво ні до кого не належить, есть річ мертва, без ніякої реальної вартості, бо чого я не можу спродати, задовжити, дарувати, те не має ніякої реальної вартості. Селянин відповідає за довги, податок і повинності свої тільки своїм подвижним маєтком, тож і старається, щоб того подвижного маєтку мав якнайменше, або коли що й має, то таїться ж тим, щоб ніхто о тім не дізнався, бо де нічого нема, там і цісар право тратить».

В такім роді і тоні ведеться бесіда в тім меморіалі, порушуються, а не обговорюються найрізнорідніші предмети: і umoralnienie ludu, і школи людові, і потреба інституту кредитового для селян, але головний сук меморіалу лежить в тім, щоб, як ми се вище навели, грунти рустикальні зробити власностею табулярною. Чи через те внескодавець хотів виразити своє бажання — надати селянам справді власність грунтову? Нам здається, що зовсім ні. Грунти рустикальні були, як сам він говорить, ані панською, ані хлопською власностею, а роблячи їх de titulo власностею хлопів, отворились би тим самим ворота вивлащенню хлопів через панів. Пану Красіцькому ходило не о надання хлопам власності, але попросту о побільшення хлопської гіпотеки*, щоб хлоп не тільки своїм подвижним маєтком, але також і грунтом відповідав за податки, довги і за панщизняні повинності, і щоб пан, в разі недоповнення тої повинності, міг той грунт відібрати не як досі тільки для надання його якомусь другому, послушнішому підданому, але для заокруглення ним своєї власності. П[ан] Красіцький і сам, очевидно, почував можливість такого закиду, коли усправедливляється з нього. «Закид,— говорить він в своїм меморіалі,— як коли б то в тім случаї дідичі, користаючи з можності купування грунтів рустикальних набували їх,— не має підстави, бо й так існуючі грунти домінікальні задля недостачі

робітника не можуть бути належито управлені». Що така оборона зовсім не видержує критики, се кождий сам відразу бачить, бо коли, напр., сього року в певній стороні робітника нема, слідуючого року може бути аж надто: недостача робітника єсть явище часове і місцеве, а устава, пропонована п. Красіцьким, повинна б була мати важність для цілого краю.

Сей меморіал, поданий до виділу станового, дістався до реферату знаному нам уже другові Івана Федоровича і Маркіяна Шашкевича, Тадеєві Василевському, віце-маршалові становому. Що Василевський віддавна вже думав про зміну існуючого суспільного ладу в Галичині і то про далеко радикальнішу зміну, ніж її пропонував Красіцький, се для нас не підлежить ніякому сумнівові, се доказує впрочім і його повість «Pan Szymon Brzeski», писана ще при кінці 30-их років, де в принагіднім світлі представляється життя селян, увільнених від панщини, життя дідича — добродія селян, і сам акт знесення панщини[1]. Він не тільки мусив пізнати небезпеченство такого закону, який пропонував Красіцький, але не менше й те, що для остаточної цілі — знесення панщини — постанова тота зовсім не причиниться, бо ж опісля проекту Красіцького панщина опісля, так як і досі, мала тяготіти на грунтах рустикальних. Правда, в крайній консеквенції вона щезла б сама собою, якби дідичі сталися властивцями всіх грунтів рустикальних, але хлопи, не маючі грунту, стались би тоді вже не підданими, але слугами і невільниками панів. От задля того-то — а не, як твердить п. Красіцький, з особистої амбіції і зависті — Василевський рішився відложити до актів меморіал Красіцького, написавши на нім слідуючу резолюцію: «Се подання говорить о важних предметах і містить багато справедливих поглядів, котрі при спосібності повинні бути зужитковані. Але позаяк порушені в нім предмети трактують загально (cumulatio) і поверховно в формі конверсаційній, без ближчого означення задуманих цілей і потрібних для їх осягнення средств, то й не надається воно до осібної розправи, для того ad acta. Тадей Василевський».

Що гр. Красіцький гнівний був на Василевського за

[1] Повість сеся не була досі печатана, крім одного невеличкого уривка, надрукованого в «Dzienniku literackim» 1853, вже по смерті Василевського.

таке «легковажне» полагодження його внеску, се легко зрозуміти, тим легше, що гнів той пробивається ще й з його дописків до того меморіалу, роблених в 1880, т. є. в 30 літ по смерті Василевського. В тих дописках оповідає він, що помимо того зложення ad acta, він прочитав меморіал на поуфнім зібранні шляхти, де він загально подобався. Але знаючи амбіцію Василевського, котрий бажає, щоб такий важний для цілого краю внесок вийшов ні від кого, тільки від нього, він рішився передати йому на власність свої проекти і просити його, щоб він сам на слідуючім соймі становім зробив відповідні внесення. Кілько правди в тім оповіданні п. Красіцького, ми не можемо осудити: те тільки певно, що Василевський, ставлячи 1843 р. свій внесок, дуже мало покористувався помислами гр. Красіцького, але пішов далеко дальше. Правда, в нашім поніманні і внесок Василевського був далеко не радикальний. На поуфнім зібранні членів сойму станового д[ня] 20 вересня 1843 вніс він: вибрати комісію, котра б занялася проектами поправи стану підданих, наділення їх власностею грунтовою і зміни повинностей панщизняних. Як бачимо, внесок сам собою був дуже скромний і так загально сформульований, що хоч би й був принятий, то все ще нікого б до нічого не обов'язував. Та ба, більшість присутніх делегатів станових підняла против нього завзяту опозицію. «Многі — пише в своїх дописках гр. Красіцький,— супротивлялися цілковито дотиканню того предмету на соймі, другі знов супротивлялися внескові тільки для того, що він походив від Василевського, т. є. не графа ані князя, але просто шляхтича. Ба, навіть ті поступовіші делегати, що були в засаді за внеском, узнавали його (як сам Красіцький) «нетактовним», певно, для того, що Василевський в тім своїм внеску перший поважився проречи публічно те страшне слово «зміна повинностей панщизняних». Очевидно, що така радикальна фраза не могла бути допущена навіть на розправи в plenum сойму станового, і то по довгім дебатуванні, за усильною агітацією самого Василевського рішено допустити внесок на повний збір сойму, але з певними модифікаціями. Як виглядали ті модифікації, се побачить кождий, хто порівняє первісний внесок Василевського з ухвалою сойму станового з д[ня] 22 вересня 1843, точка IX, котра звучить:

«На внесок я. в. п. Василевського, віце-маршала тих королівств і депутата станового, ухвалено по розправах, виясняючих діло більшостею голосів 86 против 15, донести покірному просьбу до н[инішнього] пана, щоб н. пан станам ласкаво дозволити хотіли — вибрати на будущім соймі з-поміж себе комісію, котрої б задача була — зобопільні між властивцями земськими та селянами сього краю відносини взяти під розвагу, пізнати їх в належний спосіб з оглядною розвагою і взглядом заведення поліпшень і змін в тих же відносинах зборові соймовому в своїм часі такі внески подати, які, відповідаючи цілі і згоджуючи добро властивців земських з добром селян, були б тим самим згідні і з добром загальним, щоб на тій підставі стани могли дальші свої просьби зложити до стіп н. пана».

Правда, що модифікації геніальні! Наші поляки так часто і так славословно покликуються на ті ухвали і внески, що ми вважали потрібним навести тут все дослівно, щоб показати, як-то щиро дбали вони в тих часах про зміну відносин підданських. А між тим, досить буде тільки поверхово глянути на ту ухвалу сойму станового, щоб переконатися, що се була тільки іронія з внеску Василевського і засуджувала згори цілу справу на невдачу. Не тільки-бо, що з внеску Василевського видавлено весь сок, викидаючи з нього навіть згадку про «зміну відносин панщизняних», але в додатку ще зроблено цілу справу залежною від волі цісаря, від волі того самого уряду, о котрого неохоті і недовірливості до себе шляхта була переконана. Гіркою іронією звучить, проте, лист Василевського до Івана Федоровича, писаний дня 12 грудня 1843., т. є. два місяці після ухвали того внеску в соймі становім. «Пригадуєш собі, дорогий Іване, що я радив твоїй жоні, щоби сама кормила Людмилку. Отже ж, переконуюсь чимраз більше, що все лихо йде з мамок. І так Василевський, шляхтич з батька і матері, з родичів хрестних, котрих мав кілька пар, і з ксьондза, що його хрестив,— але що мати не мала корму, то й ссав 18 неділь (усього 18 неділь!) груди мамки-хлопки,— і гляди ж, тепер обстає за хлопами, хоче нам відібрати панщину,— а наші маєтки так стоять панщиною, як Польща колись стояла безурядницею! Аджеж бог з іншої, порцелянової глини уліпив шляхтича, а з простої, гончарської, хлопа! І яка ж буде різниця між

шляхтичем та хлопом, коли пан перестане бити, а хлоп робити панщину? Тоді хлоп так розгордиться, що навіть шапки передо мною здалека зняти не схоче!»

Може бути, що, приймаючи мов в малесенькій части внесок Василевського, шляхта галицька уповала на консервативність уряду та особливо на неприхильніть самого архікнязя-губернатора до всяких змін в відносинах панщизняних і мала надію, що внесок той при своїй неясності прямо і безповоротно піде до коша. Але не так склалося, як жадалося. Архікнязь-губернатор, хоч і не був за радикальною зміною відносин панщизняних, але, проте, бачив ясно конечність деяких і то зовсім не маловажних змін, і може бути, що іменно задля неясності ухвали, під котру можна було втягнути все, що кому хотілося, рішився видати о ній прихильну реляцію і предложити її до Відня для одобрення цісарського, з тим тільки від себе додатком, що «більшість членів сойму станового бачилась спонуканою до голосування за тим внеском лиш для того, щоб уникнути закиду, буцімто галицька шляхта супротивляється всьому тому, що змагає до поліпшення долі селян».

В відповіді на те велів цісар найвищим постановленням з д[ня] 9 липня 1844 р. звістити станам, що «його величество завсігди бачну мають увагу на відносини між панами та підданими і на їх поправу, окілько така може доконатися без нарушення благонабутих прав і без ніяких примусових средств. З радостею приняли його величество вість о тім, що й становий збір звернув свою увагу на той важний предмет. Та тільки ж його величество при неозначеній і загальній постанові станового збору не узнають за відповідне вибирати якусь комісію, котрої завдання ані щодо предмету, ані щодо напряму її праць не єсть достаточно определене і не дає поруки, що в тій трудній справі дійде до якого доброго кінця з захованням всіх взглядів, вимагаючих пильної уваги. Впрочім зборові становому не забороняється на будуще внести законною дорогою новий внесок з виразно означеними цілями і способами його переведення».

Сеся цісарська відповідь прямо попихала шляхту до дальших виразніших кроків в справі панщизняної реформи. На зборі становім 1844 року повзято ухвалу — «виразити перед урядом, що становий збір бажає розпочати дискусії над наданням власності

підданим і над заведенням книг грунтових, сполученим з наданням власності». Рішено затим «просити цісаря о позволення — вибрати на найближчім становім зборі комісію, котра би взяла під розвагу вище виражені внески і способи їх переведення і мала би здати о них справу становому зборові, а на підставі того справоздання збір міг би занести до трону свою всепідданішу просьбу». Се есть той преславний рішучий крок галицької шляхти, се есть те жадання, на котре так часто люблять покликатися наші сучасні демократи польські. Коли б ми не мали перед очима тої ухвали, ми би ніколи не повірили, щоб з такої мізерної мухи сторонниче засліплення в кілька літ опісля могло зробити такого великого вола. Бо погляньмо лишень, чого і в який спосіб домагалася в тій ухвалі шляхта галицька! Поперед всього домагалася призволення — розпочати дискусію над наданням власності підданим. Очевидна річ, що ще сама дискусія, котрої бажала шляхта, зовсім не пресумує, чи результат тої дискусії був би за надання, чи против надання власності підданим, отже, на підставі того жадання годі ще сказати, чи шляхта хотіла надання власності, чи, може, хотіла в дискусії докладно виказати неможність надання власності підданим. А по-друге, чи ж надання власності підданим значить те саме, що знесення панщини? Чи ж хлоп, маючи свою власність грунтову, тим самим перестав би вже бути підданим і робити панщину? А до того ще внесок шляхти зовсім нічого не говорить о тім, на яких вимінках, за яку ціну шляхта бажала б надати підданим тоту власність. Але поминувши все те, шляхта, очевидно, напудилась і тої ухвали і для того постаралась бодай протягнути на довгий час її виконання. Бо погляньмо, як ураджено в тім взгляді поступити. Ухвала западає в році 1844, щоб просити цісаря о дозвіл вибрати комісію. Дозвіл приходить в р. 1845 і в тім же році збір становий вибирає комісію. Комісія перепроваджує дискусію і в 1846 році предкладає соймові становому свої внески: чи і в який спосіб можна би наділити підданих власностею. Ті внески сойм становий приймає 1847 р. і укладає на їх підставі просьбу о дозвіл вибрання комісії для практичного переведення тих внесків. В р. 1848 приходить децизія цісаря, і сойм становий вибирає комісію, «котра б застановилася...» і т. д.

Комісія «застановляється» і 1849 р. передкладає соймові становому свої рішення, сойм становий приймає їх за під-

ставу до нової просьби ... і так могла б була справа тягтися ще 20 літ, а хлоп був би за той час як робив, так робив панщину, а шляхта була б як домагалася, так домагалася знесення. Та, на щастя, історія пішла коротшою дорогою і насилу розтягла вузол там, де його при тісноглядстві шляхти і запутаній бюрократичній процедурі уряду не могла розв'язати.

Цісар 1845 року справді пристав на внесок сойму станового з р. 1844 і позволив вибрати жадану комісію. Комісію тоту вибрано справді восени 1845 року: в склад її ввійшли, крім камерального прокуратора і двох річезнавців з сторони уряду, по два шляхтичі з кождого галицького округа, разом 39 людей. Та тільки ж події 1846 року, мов наглий вихор, розбентежили давній порядок, і комісія ніколи не сходилася ані своєї «дискусії» о наданні хлопам власності не розпочинала.

Позаяк душею дотеперішніх ухвал станових і душею тої комісії був іменно Тадей Василевський, то ми й позволимо собі навести тут згадане вище письмо його, містяче систематичний виклад його поглядів на панщину і на її знесення. Оригінал сього документа находиться в віконськім архіві.

«Дорогий Іване,— писав Василевський до Івана Федоровича дня 23 цвітня 1844 року,— о чім я прирік тобі писати — пишу. Хто сидить на чужій землі — справедлива річ, щоб віддавав властивцеві часть пожитку з тої землі. Чи він буде давав тоту частину в грошах, чи в панщизняній роботі, се зовсім не змінює природи їх взаємних відношень[1]. Коли села наші закладалися, грошей не було, а осадник нічого, крім сил фізичних, не приносив, то ж і годі було інакше з ним угоджуватися, як хіба на часть плодів (осипи, десятини, кури, яйця і т. д.) або на роботизнину. Але властивець землі, котрий дуже велику її часть лишив для себе, не лакомий був плодів, але рук потребував до її управи,— тож і найчастіше ставали умови на роботизнину. Слід і доказ тих умов заховали наші інвентарі донині. (?Авт.). Панщина у нас не есть повстала з неволі ані з за-

[1] Се цілковита неправда і неконсеквенція. П[ан] Василевський каже спочатку, що сидячий на чужій землі повинен віддавати властивцеві часть п о ж и т к у з тої землі. Але ж п р а ц я п а н щ и з н я н а не есть пожитком з тої землі! Праця панщизняна есть чимсь більшим від просто чиншу,— вона есть заразом поневоленням особи, чого п. Василевський немов і зовсім не бачить!

воювання; обов'язок її відроблювання єсть відношення зовсім цивільне: робота заступає чинш з грунту[1].

Першу умову заключили перші осадники, а кождий наслідник, беручи грунт на свій ужиток, на ню згоджувався (?Авт.). Панщина єсть означена quoad (? Авт.) quantum et quale, відповідно до обширності грунту, за котрий відробляється, єсть в одних місцях більша і тяжча, ніж в других, бо вартість грунту була різна в різних часах, коли села повставали[2], затим наш титул до її посідання єсть справедливий, у с в я ч е н и й в і д в і ч н и м п о с і д а н н я м[3]. Відбирати те право, нарушувати посідання дідичів і уменшувати їх маєтки я не думаю. Адже ж я й сам що маю, то маю в землі і в панщині, а тратити не хочу, бо маю семеро дітей.

Панщина в своїх початках, о котрих я згадав, була malum necessaruim. Тепер сталась уже злом непожиточним ні для кого, а шкідливим 1) для того, хто її відроблює, 2) для того, хо її побирає і 3) для цілого краю. Не походячи з неволі, виглядає так, як неволя, і такі ж тягне за собою наслідки. Для того хочу її позбутися, але не зміняючи правних відносин, не відбираючи нікому власності, замінюючи тільки недогідний спосіб користання з права

---

[1] Теорія п. Василевського о повстанні селян на нашій землі єсть зовсім фантастична і неісторична: в подібний спосіб повставали тільки слободи, та й то не зовсім так, як говорить п. Василевський. Десять літ перед тим писав інший шляхтич, не признаючийся до «червоних» демократів, слідуючі пам'ятні слова: «Dzisiejszy skład społeczności i wolności włościan — u nas przynajmniej — przez niesprawiedliwość, przez rabunek własności i wolności włościan» [«Сучасна структура суспільності і свободи селян — у нас принаймні,— у зв'язку з несправедливістю, грабуванням власності і свободи селян» (*польськ.*).— *Ред.*] — і писав се в своїх історичних розслідах о селянах польських! (I. B. z Pobujan. Badania, t. V, стор. 104).

[2] На нещастя і сеся, здавалось би, чисто економічна теорія п. Василевського єсть в данім разі зовсім фантастичною. Чим властиво регулювалась кількість панщини, се показав наглядно д. В. Антонович в своїй цікавій роботі «Исследование о крестьянах в юго-западной России по актам 1700—1798». Виводи його (стор. 40) ось які: «Коли порівняємо з собою інвентарі, списані в різних сторонах України в протягу XVIII віку, то бачимо: чим дальше місцевість віддалена від степової окраїни і чим густіше заселена, тим тяжчі повинності поносять селяни; і чим ближче до наших часів, т. е. чим більше розмножується народу селянського, тим також тяжчими стаються повинності.

[3] «W istocie trzeba mieć wygodne polityczne sumienie, by przypuscić, że rabunek, o niesłuszne posiadanie, dzierżone przez wieki już przez to staje się nietykalnem». I. B. z Pobujan, v. 104.

на догідніший для всіх,— а коли й зажадаю від кого жертв, то тільки потрібних для удержання цілості і хвилевих, котрі в короткім часі відплатяться більшим пожитком. Приступаю до доказів мого твердження. Ad. 1) Хто платить чинш з грунту, віддає часть доходу, який з нього своєю працею здобув, отже ж, віддає, подібно як хлоп панщизняний, часть своєї праці. Але чиншовник не дає ані більше, ані менше, як угодився, сплативши чинш, єсть паном свого часу і може з своєї посілості тягнути весь пожиток, який тільки своїми силами витягнути потрафить. А хлопові панщизняному збіжжя достигло — пора жати; він через понеділок, вівторок і середу йде на панщину, а коли в четвер спаде сльота, то збіжжя його поросте або злетить з колоса. Те саме діється з оранням, сівбою, косовицею і возовицею. Його тягло завсігди на своє поле приходить уже вимучене панщиною; сам відриваний від свого газдівства не може йому щиро віддатися. Панщина затим коштує хлопа більше, ніж приносить панові пожитку, хоч би й найсумлінніше відроблена. Але ж ніхто ніде не відробляє її сумлінно. Найчесніший і найпильніший робітник на панщині отягається, шанує своє тягло і себе, робить неохітно, бо робить з мусу. Постав лишень насупротив себе двох людей, з котрих один робить з мусу, а другий його наганяє до роботи,— і нехай так стають насупротив себе по три рази на тиждень, від літ підпарубочих аж до старості,— чи не постане між ними нехіть, не виродиться ненависть, тим небезпечніша в наганяючім, що знаряд примусу має в руках,— тим глибша в працюючім, що годована таємними сльозами? ... З тих двох джерел плине багато злого. Панщина, доводячи хлопа до страт і шкоди, не дозволяючи йому добре газдувати, а ще знеохочуючи його до пана і удержуючи його ненастанно в гніві і сумованні, знеохочує його заразом до праці, відбирає йому охоту, робить необачним на будучність, попихає до п'янства і т. д. Ad. 2) Купуючий село — продаючому, посесор — дідичеві заплатив за панщину, певно, що дешевше, ніж за роботу наємну або роблену власною худобою і наймитом, але все ж таки заплатив згори вартість, яку має день, вироблений ліниво, слабою худобою і недбалим робітником. Від такої ж вартості платить податок урбаріальний. Але при обчисленні тої вартості не взято в рахунок — новий посідач заплатив згори за дні з «пусток», котрих хлоп чи то через недугу свою або худоби, чи то через непослух не

відробить. Не ввійшло в рахунок число дозорців, котрих при панщині потрібно; не ввійшло в кінці в рахунок і те, кілько в році винесуть запомоги для збіднілих хлопів, запомоги, котрі по кількох літах, може, й відбереш без процента, а може, й пропадуть; юрисдикція політична і цивільна; відповідальність за посесорів, офіціалістів і слуг; відповідальність за громадські податки і всі ті тягарі, котрі по інших краях суть публічними, а у нас звалені на домінії, бо ті мають панщину! Ба, й панові панщина не дозволяє добре газдувати, бо кожда робота відбувається помалому, нездарно, не в свій час. Коли в першій половині тижня рушив з цілою силою, то в другій половині тижня вся робота дармує; а в газдівстві все залежить від вихіснування пори, від скорого і справного порання. Нехіть і недовірливість хлопів, породжена панщиною, не позволяє панові повимінювати і попримірювати грунтів, закруглити фільварків, устроїти добру плодозміну, позаводити штучні сіножаті і лісові запусти, бо хлоп всюди його обкрадає, ворюється, випасає і задля панщини, вважаючись невольником, коли пустить спутаного коня в панське збіжжя, то успокоює свою совість таким міркуванням, що «і те панське, і я панський, і моя худоба панська». Окомон маркує панщину: де треба 10 людей, він зганяє 20, каже їм переходити о півмилі від одної роботи до другої і час дармо гаяти, бо хоч знає, що пан за панщину заплатив, то пречінь же не мусить щодень за ню видобувати гроші з кишені. Значиться, у пана коштує панщина більше, ніж варта, а відбирає йому потрібний для всякого предприємства спокій, силує його до ненастанної боротьби з лінивством і недбальством, затруює його життя і, як хлопа, так і пана, деморалізує, бо в ненастанних передирках рветься терпливість, псується характер. Не один вийшов зо шкіл з ліберальними замислами — бути батьком своїх селян, але в щоденних перепалках з нехіттю і недбальством утомився і повірив вкінці своєму окомонові, що тільки буком і погрозою можна той народ держати в карбах. Ad. 3). Те, окілько більше коштує панщина хлопа і пана, ніж сама варта, есть чистою стратою, котра нікому хісна ніякого не приносить. Коли б можна було рахунком обрахувати страту часу і шкоди в обопільних газдівствах, кождий з нас задрижав би, бачачи, яка то величезна маса сил народних з року в рік пропадає і марнується. Був час, коли шляхтич від молодості аж до сивого волоса на коні, в бурку

одітий, уганявся за татарами або урядував, соймував і радив, а хлоп за нього дома на хліб робив. Тоді і хлоп був бідний, і пан. Шляхтич коли часом і збагатився, то хіба з староства від короля або з дожизненого посідання від вельможного пана, але не з своєї ріллі, не з газдівства ані з промислу. Тоді-то й хлоп почував, що йому пан потрібний, бо був його защитою, за нього бився або радив, і дерев'яні двори шляхти не так відбивали від хлопських хат, як наші нинішні «палацики». Ті воєнні часи минули. Нині кождий народ стоїть промислом і багатством, нині хлопа беруть в рекрути, а панич байдики б'є. І нам треба промислу і багатства, і ми їх бажаємо. А чи ж можуть багатства громадитись в краю, де велика часть сил народних на панщині безхосенно пропадає? Чи може повстати промисл в краю, де на $4^1/_2$ мільйона жителів більше ніж 4 мільйони, т. є. більше ніж 8/9 частей жиє в нужді, не знає ніяких потреб, нічого не збирає і де гроші майже зовсім не обертаються?

Отже ж, знесення панщини домагається порівно добро панів і добро цілого краю, як і добро селян. В наших руках панщина — дуже непевне добро. Воля уряду або перше-ліпше замішання в краю можуть нам її відібрати, і то в першім случаї без достаточної, а в другім без ніякої для нас винагороди. Нині ще можемо о ню торгуватися, можемо її зречися на корисних для нас условинах. Зробімо ж се! Погодімся з народом, запевнім собі будучність, хоч би се й не обійшлось без жертви з нашого боку. Не роблю собі ніяких утопійних надій, але внаслідок свобідної праці, внаслідок живішого обігу грошей задля самої потреби уплати чиншу, з одного, а наймлення робітника, з другого боку, піднесеться між народом трудолюбність, а затим і вартість землі, і доходи з неї, так що по немногих літах без панщини маєтності наші варті будуть далеко більше, ніж тепер з панщиною.

Єсть такі, що хоч переконані о конечності знесення панщини, не видять можности, як би то освободити селян темних, несвідучих, нецивілізованих. Хочуть, отже, попереду уцивілізувати їх. Значить се — відкладати діло на неозначений час, а хто ж нам заручить, що маємо ще багато часу? Уцивілізувати раптом усіх, молодих і старих, годі. Отже ж, коли, візьмім так, заложиш школу, то що буде? Буде з неї виходити рік відроку по кілька освічених селян, і поволі будуть обнімати грунти вимираючих батьків. Але

за той час, поки ще батьки живуть, що почнуть освічені сини? Чи схочуть за батьків робити панщину, спати під веретою, їсти бульбу без солі? Маємо вже нині в кождім селі по кілька або й по кільканадцять господарів розсудних, газдовитих, тверезих, що то у них стіжки з року в рік переховуються,— від тих зробім початок,— другі, бачачи, що тим добре ведеться, звільна підуть за їх прикладом. Шкіл треба нам — то правда, але закладання їх повинно наступити разом з знесенням панщини, так щоб одно на друге не чекало.

Другі знов бояться, що хлоп, увільнений від панщини, пересидить радше в коршмі той час, який йому останеться вільний, розіп'ється до решти і газдівство розтратить. Така боязнь не справдилася ані в Пруссах, ані в польських селянах в Познанщині, ані навіть в англійських колоніях, де увільнено муринів, темніших, дужче розп'яничених і здичілих, ніж наші хлопи, і виходячих з тяжчої неволі.

Щоб, однако ж, тій боязні навіть в одній часті не давати підстави, а з другого боку, щоб властивець, не нараз тратячи панщину, не почув ущербу в газдівстві і мав досить часу собі порадити, радив би-м не зносити відразу цілої панщини, але розложити її знесення на яких 15 або 20 літ, увільнюючи кождого року певне число господарів в кождім селі, котрим дідич, піп і громада дадуть свідоцтво, що суть газдовиті і свободи на добро будуть уживати.

Не раджу перемінювати панщину на осип або на інші данини натуральні, бо тоді щороку буде багато суперечок о гатунок зерна, о його вичищення і т. д. З часом хлоп забуде, за що дає ті данини, і вони стануться так само прикрі і ненависні, як нині десятина. Кожда річ з часом відмінює свою вартість. Вимовиш собі жито або овес,— а хто ж тобі поручить, що за 200 літ народ наш не буде їв хліба пшеничного або бульбляного, а коней годувати бобом? Що ж тоді почнеш з осиповим житом і вівсом? Що почнеш в такім році, коли іменно те збіжжя, яке ти собі вимовив, загально не зародить? І гроші змінюють свою вартість;і чинш грошовий, умовлений в певній монеті на вічні часи, в протягу літ станеться або неможливим до сплачення для зобов'язаного, або надто маловартним для побираючого. І чинш вічний стається тягарем зношеним. А нам треба погодитися з народом назавсігди і замкнути ворота всяким причинам до сварів і неохоти. Вношу затим, щоб

ми допустили викуп. Коли панщина хлопа А варта річно 20 зр., то нехай буде йому вільно за сплачення дідичеві 400 зр. зараз увільнитися від неї назавсігди. Найдуться бодай в західних циркулях кмети, котрі з того добродійства будуть могли користати. Для прочих пропоную слідуючий спосіб: 1) признати грунти, находячіся в посіданні селян, їх власностею цілковитою, з тим тільки ограниченням, щоб становили майорати і щоб не вільно було їх ані ділити, ані куснями розпродувати, бо поділ до безкінечності помножує тільки з часом число бідняків, а бідняки суть тягарем, не силою краю. 2) Запровадити книги грунтові (табули сільські), в котрих би кожде господарство мало своє фоліюм, а панщина, з того господарства припадаюча, або її еквівалент були б записані як тягар грунтовий на першім місці в тій табулі in statu passivo. 3) Заложити товариство кредитове для селян, після взірця такого ж товариства заложеного для панів[1]. Хлопові, увільняючомуся від панщини, товариство кредитове дає 4-процентову позичку і то в такій сумі, щоб її процент вирівняв вартості його річної панщини. Тоту позичку зараз в табулі сільській треба буде вписати на те саме перше місце, котре досі займала панщина. На тоту позичку товариство видасть 4-процентові листи заставні і вручить їх панові як сплату за всю пащину. А увільнений хлоп буде відтепер щороку сплачувати по 5 % від позиченого капіталу, т. є. 4 % провізії та 1 % на уморення капіталу, так що по 41 літі вся операція скінчиться. Якби в котрім півроці не уплатив рати, товариство ліцитує його дотеперішню панщину, котру буде мусив відробити. Але надіятись, що до того не прийде, бо ж ніхто, раз увільнений, не схоче повернути до панщини,— тож буде заробляв наперед, щоб стягнутися на уплату рати, тим більше, що й наші, скоро панщина урветься, будуть мусили наймати робітника, так що зарібку, певно, не хибне.

Се есть головний начерк мого плану. Діло се важне, рішуче: іде тут о наші маєтки і о долю мільйонів братів. Для того рад би я, щоб діло се сталося предметом щоденних розговорів. Нехай одні доказують, а другі збивають,

[1] Не лишнім буде запримітити при тій спосібності, що іменно Тадей Василевський був першим мотором і головним організатором існуючого досі товариства кредитового земського. Цікавою в тім взгляді пам'яткою есть його брошура «Uwagi nad towarzystwem kredytowem w Galicyi». Lwów, 1839. (*Авт.*).

нехай мене критикують, посуджують, але нехай мислять, розбирають, спорять — тільки тим способом діло вияснить-ся і загальний погляд витвориться. Всі наші суспільні відносини в'яжуться з панщиною: її знесення відіб'ється на всіх відносинах і спровадить потребу зміни в цілім праводавстві. Забезпечення вірителів супроти дідичів,котрі без їх відома продали значну часть панщини і через те зменшили свою гіпотеку,— судівництво, котре нам покинено раз з відвічальностею яко тягар, зв'язний з панщиною, котрий і поносимо лиш доти, доки вживаємо панщину, запомоги для хлопів — право побирання дров з панських лісів, пасення в лісах і на панських луках та пасовиськах — пасовиська громадські — урегулювання фільварків, помір грунтів,— все те суть питання, котрі постараюсь розібрати в будущих листах. Але ж і ти пиши: відповідж мені на кожду точку, чи згоджуєшся на ню, чи ні, випитуй, завдавай трудності і закиди, а за кождим разом донеси мені, як живеш сам, і твоя жона, і брат Аріан, котрого я рад би якнайшвидше повітати тут, у Львові. Заховай мене в своїй щирій приязні, а над справою, котра так обходить цілий край, як панщина і її знесення, працюймо оба!»

Ми навели весь цей цікавий документ, раз, для самої його історичної важности, а по-друге, й для того, що він дуже добре характеризує погляди поступової часті галицької шляхти того часу. Що люди з такими поглядами, як Василевський, були тільки малою фракцією серед консервативного загалу тодішньої шляхти, се доказує не тільки тон його власного листа, в котрім він сподівається численних супротивлень, але показує найнагляднішe історія його внеску в зібраннях станових, котру ми повище розказали. А прецінь же внесок Василевського зовсім не був радикальний, опирався, навіть більше ніж треба, на існуючих обставинах, на легальності панщизняних відносин! Прецінь же якраз о 4 роки пізніше австрійський уряд сам, наперекір панам, зніс панщину далеко радикальнішим способом*, ніж се пропонував Василевський. Правда, і панам, і хлопам не довелось поживитися плодами того урядового радикалізму, а з цілої операції скористали переважно тільки жиди-капіталісти, так що проект Василевського, в пору прийнятий з деякими конечними поправками, з трохи більшими з боку панів жертвами, ніж він жадав, і переведений належно, чесно і розумно, був би для краю нашого далеко кращі приніс плоди: нині були б ми мали не тільки спла-

чену вже панщину, але яко безплатний додаток сильно зорганізоване і могуче капіталом селянське товариство кредитування та й упорядковані селянські табули! Та ба, не судилось, мабуть! Ми нині маємо ще на довзі величезну суму індемнізації, а про упорядковані книги грунтові, а про кредитове товариство земське для селян поки що і бесіди нема. Ми не хочемо звалювати вину всього на шляхту галицьку 40-их років,— ми радо признаємо, що й на уряд австрійський, на бюрократію перед 1848 і по нім спадає велика часть вини. Але не вся! Шляхта могла була помимо перешкод багато зробити, а не зробила нічого, зволікала уперто справу для неї самої корисну, не хотіла зирнути ясним оком в будучність, не вірила ані в люд, ані в поступ, і чи ж диво, що випадки завсігди заскакували її неприготовану?

Конечно, всього того ми не відносимо до Івана Федоровича. Він в многих зглядах стояв ближче сільського люду, бачив ясніше його потреби, відчував живіше його бажання, ніж сам Василевський. Ми вже бачили в розділі IX, що скоро тільки обняв господарювання в Білитівці, так зараз першим його ділом було — помимо крайньої ограниченості власних средств — улегшити долю своїх підданих скасуванням всяких данин в натурі, котрі в многих, особливо подільських місцевостях, виносили половину вартості всеї панщини. Правда, знести цілком панщину він на разі не міг, хоч в принципі був за цілковитим і безплатним її даруванням, але в початку 1846 року, коли ще тільки зачався гомін по краю о даруванні панщини, він був одним з перших в тих сторонах, котрий дарував панщину в своїх маєтностях і — за призволенням Антима Никоровича — також в тих маєтностях, котрі від нього держав в посесії.

Але вернімся назад до свого оповідання! Поки стани галицькі радили і проволікали внесок Василевського, схопилася страшна буря 1846 року, котра розвіяла вибрану 1845 року комісію станову і всі її наміри. Після бурі суспільність галицька, а особливо шляхта, здавалось, одебеліла на якийсь час: перестрах відібрав їй на цілі два роки всю силу волі і ініціативи. Ані в р. 1846, ані в 1847 не виходить з-поміж шляхти жаден голос в справі знесення панщини. Справа тота ведеться тихим, закулісовим способом в канцеляріях центрального уряду в Відні і намісництва во Львові.

Ми вже бачили, яке глибоке і потрясаюче враження зробили на австрійського канцлера кн. Меттерніха криваві галицькі події 1846 року. Він бачив в них першу хвилю наближаючоїся всесвітньої революційної потопи і почав думати над тим, як би охоронити Австрію перед грозячим кораблекрушенням в бурних хвилях революції. Він почав думати о широких реформах, о перестроєнні цілого суспільного ладу на нових підвалинах, і то поперед всього в Галичині, де недуга насамперед вибухла так остро. А тою новою підвалиною нової будови мало бути именно знесення панщини і панського судівництва, надання хлопам грунтів на власність за мірною індемнізацією, зорганізування державної поліції і жандармерії і т. д. Очевидна річ, що дуже трудно осудити, чи ті Меттерніхові плани, навіть введені в життя, могли б були охоронити Австрію від революційної заливи, але то дуже правдоподібне, що знесення панщини, розпочате і приготоване перед 1848 роком, зроблене не для цілей виключно політичних, було б могло доконатися з більшими користями для селянства і для краю, аніж воно опісля на ділі сталося.

Але ті плани Меттерніха мали именно в Галичині сильного і завзятого противника: був ним сам губернатор галицький, архікнязь Фердінанд д'Есте. Архікнязь був поперед всього гордий і за нізащо не пристав би на зроблення якої-небудь уступки там, де могло здаватися, що уступка тота була вимушена. Крім того, не вважав він дотеперішній лад таким-то вже слабим та підгнилим, щоб при розумних поправках не можна було його дальше удержати; зате лякався він — і справедливо — безмірних коштів, яких вимагало би задумане Меттерніхом здвигнення і удержання цілої великої монархії на основах чисто поліційних. Противно,— твердив архікнязь,— если наближається революційна залива, то не належиться нам валити і ламати старої будови, бо нової перед її наближенням ми не здвигнемо, а обаливши стару, ми тільки потрудимось именно для тої революції, бо усунемо їй з-перед ніг могучу — будьщо-будь — запору. Ходило затим кн. Меттерніхові о те, щоб позбутися архікнязя з Галичини, а його посаду замістити кимось, хто би був більше податливий на його плани. Нагода до того живо найшлася.

Незадовго до різні, бо в другій половині цвітня 1846 року архікнязь-губернатор поїхав до Відня, покликаний

туди цісарським письмом для важних нарад, почались звичайні двірські інтриги і позаплечні обмови та докори, обчислені на те, щоб архікнязь, почувши їх, сам подався до димісії з своєї посади. Але архікнязь не звертав уваги на ті шепти, але почав відразу допитуватися, коли відбудеться та нарада, на котрій він мав бути присутнім. Зразу сказано йому, що нарада відбудеться по великодних святах. Тим часом предложено йому проект до цісарського патенту з д[ня] 13 цвітня 1846 р., в котрім на внесок подвірного комісара Залеського мали бути — для полегшення хлопам галицьким панщини — знесені далекі фірманки і надчислова поміч хлопів на панських ланах в літі. Архікнязь не мав нічого против тих — впрочім дуже незначних — улегшень, але замітив, що причина невдоволення підданих лежить деінде, а іменно в тім приписі панщизняного патенту з р. 1787, де сказано, що піддані мають свої жалоби напроти власних панів вносити на руки іменно тих панів, ну, а звісна річ, що таку скаргу, вимірену напротив себе самого, пан не тільки кидає до коша, а ще й мститься за ню на жалібщику. З тої причини в усній нараді з цісарем архікнязь домагався передовсім знесення того припису і дозволення, щоб хлопи з своїми жалобами оберталися прямо до урядів циркулярних. Се на внесок архікнязя зістало приняте і додане яко третя точка до патенту з д[ня] 13 цвітня 1846 року. Але майже рівночасно з тим внеском попалось архікнязеві в руки розпорядження надвірної канцелярії, вислане д[ня] 15 цвітня до Галичини на руки губерніального президента бр. Крига, в котрім поручено галицькій губернії і галицькому судові апеляційному розпочати наради і досліди в справі сконстатування тих грунтів, які вживають піддані селяни, і заведення книг грунтових, дальше в справі наміреного цілковитого або почасного відмінення панщини чи то на сплату грошову, чи на платний відробок або на чинш, і також о способах постепенного переведення тої переміни. Се були ті предмети, над котрими мала в Відні відбутися рада правительственна при участі архікнязя-губернатора; але бачачи, що над всіми тими проектами ще іно що розпочато в Галицькій губернії вступні, приготовуючі роботи, котрі, певно, ледве в кількох місяцях будуть могли скінчитися, архікнязь побачив, що оставатись йому довше в Відні нема чого. Він рішився затим якнайскорше повертати назад до Галичини, де його присутність і для оконечного усмирення

краю, і для нарад над цісарськими постановами була конечно потрібна.

Тут нам пора розказати, що діялося в Галичині безпосередньо по різні, щоб докладно порозуміти, для чого архікнязь-губернатор не зважав на жадні двірські інтриги і шепти і уперто домагався повороту на своє становище до Галичини. Що народ, особливо в західних округах Галичини, не швидко успокоївся по такім страшнім розворушенні, се розуміється само собою. Особливо довго опирались хлопи в Тарнівщині робити панщину, і тільки покликання сильної залоги військової до міста, розсилання сильних патрулів по селах і загроження найостріших кар для непослушних могло з часом привернути в тих сторонах який-такий порядок. На раді губерніальній в перших днях марта 1846 року рішено було між іншим «не давати ані не обіцювати підданим ніякої пільги, а тарнівському старості наказати, щоб по острих упімненнях приступив до примусових средств супроти тих громад, котрі б не хотіли робити панщини. В тій цілі велено висилати до непослушного села значне число війська, затим «спокійно і поважно» повторити упімнення, а коли би се і евентуальне арештування проводирів опору не помогло, ужити на упертих громадян постепенно приписаних кар тілесних, уважаючи, щоб при тім заховане було людське і безпристрасне поступування. Скоро таким способом власть діб'еться послуху в одній громаді, повинна таку саму процедуру перевести в другій і т. д. за чергою, хоч есть надія, що примір одної громади відстрашить всі прочі від даремного опору. А щоб в разі чинного опору — котрого не випадає надіятись — невчасна тривожливість не пошкодила вдачі цілого діла, поручається старості, в такім случаї без взгляду на всякі можливі випадки, ужити оружжя, а в разі вибуху явного бунту оголосити в цілім окрузі стан облоги».

Незадовго по виданні тарнівському старості того розпорядження зістав архікнязь завізваний до Відня. Але се розпорядження, хоч і як строге, не відразу успокоїло народ. Тарнівські селяни довго опиралися власті і не хотіли робити панщини. Навіть в повітах Яслиськім, Бохенськім і Решівськім, де перед тим уже майже зовсім народ був успокоївся, почали проноситися уперті слухи, що панщина зістала знесена і робити її не треба, або знов, що в страснім тижні буде нова різня і т. д. Чи і котрі громади

доводили свій опір до конфлікту з властями і чи були усмирювані після повищих приписів, того не знаємо: те тільки певно, що аж по великодних святах, коли страсний тиждень минув спокійно, неспокій по селах почав утишуватись. До того причинились потроху й ті, хоч і як незначні улегшення, які дані були цісарським патентом з д[ня] 13 цвітня, хоч панам дуже була не до солі та постанова, котра, на внесок архікнязя, дозволяла хлопам з своїми жалобами звертатися прямо до властей циркулярних, обминаючи домінії.

Так стояли діла в Галичині, коли архікнязь-губернатор рішився, не гаючи дарма часу в Відні, вертати назад до Галичини. А щоби освідомити цісаря о своїх поглядах на справу панщини і заразом дізнатися, чи і окілько ті погляди згідні з волею децидуючих сфер, списав їх архікнязь і передав дня 23 цвітня архікнязеві Йоганнові. В своїх замітках губернатор Галичини обставав за тим, що цілковито зносити панщину зовсім не треба, і подавав різні способи, як би її улегшити, поправити і охоронити від надужить. Так само супротивлявся він цілковитому знесенню патрімоніального судівництва і твердив, що недогодам, пливучим з того судівництва в Галичині, можна зарадити часовим засуспендуванням. Опісля ж повинні б мандатори і судії домінікальні (юстиціарі) бути настановлювані не дідичами, але урядом, і плачені з кас державних,— тільки плату тоту уряд стягав би від тих доміній, в котрих урядують дотичні мандатори. Правда, архікнязь-губернатор бачив добре, що така установа становила б тільки тінь патрімоніального судівництва, але йому йшло іменно о захованнятої тіні для того, щоб правительство, зміняючи зовсім судівництво в Галичині, не розбудило тим способом і в інших провінціях яких-небудь претензій до побідної реформи. А трохи відмінні порядки Галичини можна б було витолкувати революційним успособленням галицьких доміній. Заведення книг грунтових,— писав дальше архікнязь,— річ пожадана; наділення селян на власність тими грунтами, котрі вони досі посідали і оброблювали, і то наділення за сплатою, уважав архікнязь ділом хоч і не дуже злим, але далеко не конечним, бо через те «дасться неспосібним і непорядним галицьким хлопам нагода до обдовження і змарнування господарств». Се були головні уваги архікнязя Фердінанда.

Очевидна річ, що в виду задуманих кн. Меттерніхом ширших, «радикальних» реформ, на ті уваги архікнязя не послідувало жадної відповіді. Правда, справоздання о ділах галицьких ішли всі до рук архікнязя, але двірська камарилья проволікала його від'їзд з дня на день. Так минув місяць май. А тим часом напружені відносини цісарського двору до архікнязя сталися предметом численних сплетень салонових, де швидко виросли і окрилися мглою міфології. Пішов шепіт, що архікнязя очарувала у Львові одна прекрасна дама з польської шляхти і засліпила його до тої степені, що він не тільки не бачив революційних підходів польської шляхти, але навіть не хотів слухати пересторог тарнівського і львівського директора поліції і через те дався неприготовано заскочити революції. При такім некориснім загальнім настрої старалися свояки архікнязя наклонити його до зречення, але надармо. Архікнязь уперто обставав при тім, що Галичина вимагає його присутності і, приготовившися до виїзду, звістив цісаря, що коли тільки одержить його призволення, то сейчас слідуючого дня готов в дорогу. Аж коли на тоту оповістку кілька день жадної відповіді не дістав, побачив архікнязь, що й сам цісар не бажає собі його повороту до Галичини, і подав дня 21 червня просьбу о увільнення його з становища губернатора Галичини. Дня 2 липня відручним письмом цісарським зістав він справді з тої посади увільнений.

Між тим в Галичині президент губерніальний бр. Криг, одержавши від канцлера Інцабія міністерське розпорядження з д[ня] 15 цвітня 1846 р., скликав для наради над відносинами панщизняними комісію з урядників і покликав до неї також двох з відносинами крайовими знакомих обивателів, членів виділу станового Агенора Голуховського* і Маврикія Країнського*. Крім тих двох і Крига яко предсідателя, засідали в тій комісії: радця губерніальний Еммінгер яко референт, начальник адміністрації скарбової Краєвський, радця надвірний Пеке, управитель дібр камеральних дрогобицьких Мицеський і циркулярні старости Мільбахер, Чеч і Мартинович, а також радця губерніальний Відман.

Наради тої комісії тяглися дуже довго, а зібрані нею матеріали і внески принесли лиш тілько плоду, що д[ня] 12 падолиста 1846 р. видане зістало постановлення цісарське, котрим н а д а н о п р а в и л ь н и м п о с і д а ч а м г р у н т і в р у с т и к а л ь н и х в л а с н і с т ь т и х г р у н-

т і в, дозволено затягати на них довг до високості 2/3 їх вартості і звільнено їх від обов'язку, в разі уступлення з грунту, представляти зверхності громадській на своє місце іншого здатного господаря, а в кінці увільнено дідичів від обов'язку давати своїм підданим запомогу хлібом і зерном; те увільнення мало ввійти в життя аж в три роки по заведенні книг грунтових, що небавом мало наступити.

Між тим управа краю перейшла вже була в інші руки. Зараз, кілька день після димісії архікнязя Фердінанда, назначений був цісарським відручним письмом моравсько-шлеський губернатор граф Рудольф Стадіон надзвичайним надвірним комісаром для Галичини. Йому дано власть урядову цілої надвірної канцелярії і поручено виступити в краю особисто і діяльно, звести до ладу і згідності всі постанови, конечні для тривкого успокоєння дідичів і підданих, старатися о енергічне і скоре виконання дотичних розпоряджень, а крім того, дбати, щоб всі потрібними признані органічні зарядження і поправи добачених хиб в політичній адміністрації якнайскорше і якнайдокладніше були обдумані, вибрані і приготовані і вкінці відповідно переведені. Хто би думав, що по такім шумнім повномочію замірені радикальні реформи посиплються, мов з міха, тим більше, що дотичні наради губерніальні нагромадили для них досить матеріалу. Та ба, міх був порожній, і з нього не посипалося нічого. Замісто постановленого цісарем знесення патрімоніального судівництва і заведення по всіх більших містах цісарських судів першої інстанції, іменовано 50 окружних комісарів третьої класи, і в кождім окрузі пороблено циркулярні експозитури, по котрих уряд надіявся бог зна якої благодаті, а котрі задля свого зовсім хибного урядження не зробили зовсім нічого. Під рукою тих циркулярних експозитур були в західних повітах домінікальні, але з уряду настановлені (ще самим архікнязем, зараз по різні) мандатори, а в східних повітах остались панські мандатори нетикані. Другим, так само як і перше, невдалим ділом надвірного комісара Стадіона було у р е г у л ю в а н н я п а н щ и н и, котре приняте було цісарським постановленням з дня 12 падолиста 1846 року. Се постановлення, з великою нарадою оголошене по краю окружником губерніальним з дня 25 падолиста 1846 року, в § 1 постановляло слідуючу засаду: «Половина доходу з всіх посілостей підданських, виказаного провізоріальними кадастрами, повинна по відтрученні коштів

управи грунтів рустикальних служити мірою повинностей, які мають посідаючі ті грунти піддані відбувати панам. Для того решту, остаючу по відтрученні вичисленої після кадастру вартості дрібніших данин, котрі й надальше мають остатися незмінені, треба почислити на панщину, розложити її на грунтові посілості рустикальні після теперішньої стопи податкової і вписати після клас кождому посідачеві поокремо яко підданську повинність». Після тих засад обчислено загальну належитість панщизняну і розложено її на селян після стопи податкової, установлено також класи, після яких та належитість поодиноким посідачам грунтів підданських мала бути яко повинність приписана.

Очевидна річ, що така цісарська постанова викликала загальний ропіт між шляхтою, не вдоволила й підданих, хоч обіжник губерніальний кінчився віщим запевненням, що така ласка цісарська викличе безмірну радість і вдячність між селянами. Народ надіявся цілковитого скасування ненависної повинності, а нові улегшення були й зовсім не такі значні і ще до того обставлені такими формальностями канцелярськими, що й радості з них великої не могло бути. Додаймо до того ще от що: для публікації і пояснювання того окружника веліла губернія висилати до кождого села циркулярного комісара — звичайно німця,— а той, витолкувавши хлопам значення нового цісарського добродійства, мав жадати від громади підписання протоколу. А що народ наш в тих тяжких часах безграмотності, тисячних кривд і довголітніх процесів дуже боявся всякого кавалка паперу, а ще дужче боявся дати до чогонебудь свій підпис, котрого обов'язуючу силу він аж надто часто почував на своїй шкірі, то ж звичайно громади опиралися й таким комісарам, не хотіли підписувати протоколів публікаційних, а навіть піднімали формальні бунти та прогонювали комісарів, так що декуди треба було аж військової сили уживати для усмирення селян, розбентежених цісарською ласкою[1]. Але ще далеко більше невдоволення мав обіжник губерніальний між шляхтою. По страшенній науці 1846 року шляхта хотя-нехотя мусила переконатися, що панщизняних відносин в цілій силі удер-

[1] Maurycy Kraiński. Zbiór materyałów do historyi zniesienia stosunku poddańczego w Galicyi. Biblioteka Zakładu Nar. Ossolińskich, rękopis 2945, t. 1.

жати довго їй не вдасться, і для того рада була позбутися того небезпечного привілею, але, розуміється, не дарма, а за «відповідною» винагородою. Тота «відповідна» винагорода повинна б була виносити щонайменше тілько, кілько винесла б капіталізована панщина, з данинами з р. 1845. Що тота панщина перед завірюхою мусила виносити далеко більше, ніж половина вартості доходу з грунтів рустикальних, се річ певна, хоч докладних вислідів о тім ділі досі не зроблено. А тут нараз цісар береться регулювати панщину по-своєму і призначає, що вона має рівнятися половині доходу з грунтів рустикальних з потрученням коштів управи тих грунтів і з потрученням вартості дрібніших данин натурою. Тут, очевидно, цісар сам підносив руку на той капітал, котрий шляхта вважала святим і нетиканим; уменшуючи вартість панщини, він уменшував і вартість евентуальної індемнізації, без котрої шляхта не могла собі представити знесення «відносин піддапських». Що й саме правительство почувало, що тою цісарською постановою зістало нарушене право власності через уменшення вартості панщини, доказує письмо з д[ня] 27 падолиста 1846 року, в котрім цісар застерігається, що «податок урбаріальний від ухилених повинностей панщизняних буде урегульований, а за ухилення роботизни з скарбу державного нікому не буде дане ніяке відшкодування. Тільки в разі надзвичайного ущербу в дотеперішніх повинностях панщизняних має сойм становий рішати і цісареві своє рішення предложити, чи і під якими условинами може бути признана справедлива винагорода з средств крайових». Письмо се, хоч з одного боку, признає можність ущербу, і то навіть значного ущербу в повинностях панщизняних, то, з другого боку, не тільки не признає панам ніякого відшкодування за ті ущерби, але противно, само завдає їм ще один, і то зовсім уже несправедливий ущерб, кажучи їм платити урбаріальний податок і за ті повинності, котрі внаслідок свіжої регуляції мусять відпасти, і то платити аж до будущої регуляції того ж податку, т. є. до часу зовсім не означеного.

Очевидна річ, що всі ті цісарські постанови мусили викликати між галицькою шляхтою велике невдоволення. До того причинилося ще й третє рішення цісарське, котре завідомляло виділ становий, що сойм становий на р. 1846 не буде скликаний. Зо всіх сторін краю дідичі подавали до виділу станового подання і жалоби на регуляцію. З тих

подань велів виділ становий референтові Маврикію Країнському уложити обширний реферат о вадливості нової установи і предложити його урядові. Реферат той справді зістав предложений і доказував, що «регуляція оперта на фальшивих заложеннях, бо не дасться погодити з засадами справедливості ані з заходами около економічного піднесення краю». Рівночасно 43 обивателі внесли подання до президії губерніальної, щоб цісар позволив їм з-поміж себе вибрати депутацію, котра би предложила йому жалоби галицького обивательства і заразом його жадання та плани до найвідповіднішої зміни відносин панщизняних.

Як бачимо, надзвичайний надвірний комісар для Галичини гр. Рудольф Стадіон не мав щастя яко реформатор. Обі його реформи, що мали розпочати перестрій цілої галицької суспільності на нових основах, не тільки що нічого тривкого не збудували і нікого не вдоволили, але ще навіть викликали загальне невдоволення та знеохочення до уряду. Центральне правительство в Відні, бачачи його неспосібність, відкликало його з Галичини дня 27 грудня 1846 р. Найвища власть над Галичиною опинилась сього року другий раз уже в руках президента губерніального, бр. Крига.

Дня 17 цвітня 1847 року прийшло з Відня найвище постановлення цісарське в відповідь на реферат виділу станового і подання 43 обивателів. Те постановлення удержує в законній силі постановлення з 12 падолиста 1846 р., але дозволяє «в цілі прискорення і доповнення реформ предложити цісареві дальші внески і скликати в Галицькій губернії комісію з радців губерніальних, членів виділу станового і деяких старостів в цілі дальших нарад над тими реформами». Майже рівночасно з тим цісарським постановленням, бо дня 21 цвітня 1847 р. прибув до Львова і новоіменований губернатор, брат надвірного комісара, граф Франц Стадіон*. Іменування його на губернатора галицького стрічено було в Галичині досить симпатично. Гр. Ф. Стадіон не перший раз входив до Галичини, противно, в тім краю розпочав він свою службову кар'єру, зразу яко підрядний урядник при губернії, а пізніше яко комісар циркулярний в Самборі. В кілька день по своїм приїзді скликав він до себе кільканадцять пробуваючих у Львові обивателів і держав до них довшу промову, котру закінчив чудною трохи фразою: «Мої панове, вас роблю відвічальними за удержання спокою в краю». На ті слова

гр. Казимир Красіцький мав вимовити вголос: «O sapercnent»,— що викликало загальний сміх. Затим подав Стадіон Країнському його до цісаря поданий реферат в справі регуляції панщини, велів йому головніші точки прочитати на голос, а коли присутні об'явили свою згідність з тими думками, обіцяв доложити свого впливу перед цісарем, щоб справа сеся на загальне вдоволення була полагоджена.

По мислі цісарського постановлення з д[ня] 17 цвітня вибрано комісію, до котрої від виділу станового делеговані були знов граф Голуховський і Країнський. Комісія зійшлась в червні 1847 року. На першім засіданні відчитав радця губерніальний Еммінгер внесок до зміни окружника губерніального з д[ня] 25 падолиста, але внесок його не вдоволив делегатів виділу станового. Вони освідчили прямо, що обстають при тім, щоб панщина і всі повинності підданські були цілковито знесені, і подали навіть випрацьований план, як би можна се перепровадити. Коли ж більшість комісії, зложена з урядовиків, внески делегатів відкинула, вони застерегли собі, щоб їх vota separata[1] були запротоколовані і їх проект поданий вищій власті[2].

Коли так комісія нівечила одне діло надзвичайного надвірного комісара, то друге його діло, що мало бути початком реформи галицького судівництва, уже й зовсім було погребене. Новий губернатор застав в справах судівничих в Галичині великий нелад, зроблений головно тими преславними експозитурами, по котрих його брат так великої благодаті надіявся. Щоб побільшити робочі сили урядів циркулярних, а не розстрілювати їх в різні боки, гр. Ф. Стадіон скасував ті експозитури і запровадив в судівництві зовсім давній лад, увзгляднюючи тільки той патент цісарський, що дозволяв підданим заносити жалоби на панів прямо до циркулу, а не, як уперед, на руки доміній, т. є. тих же самих панів. Таким способом, з великої бурі Меттерніхових радикальних реформ в Галичині упав

---

[1] Окремі голоси (*лат.*).— *Ред.*

[2] Ті внески, а також інші меморанди, проекти, протоколи нарад комісійних і другі дуже багаті матеріали до історії знесення панщини в Галичині, згромаджені бувшим членом виділу станового М. Країнським, находяться в бібліотеці закладу Оссолінських. Жаль тільки, що з чисто формальних причин я не міг користувати тими пребагатими матеріалами і виджуся змушеним докладний їх розбір залишити до окремої, спеціальної праці.

дуже маленький дощ. Причиною того було те, що кн. Меттерніх, хоч, може, й бачив ясно ціль, до котрої би треба йти дорогою реформ, але не бачив іменно тої дороги. Крім того, бюрократія, виплекана в Австрії його системом державним, показалась тепер дужчою від нього самого, машина адміністраційна не була послушною його замислам, а й найвищі, пануючі сфери, котрі готові були йти за його планами, поки боялися вибуху соціальної революції в Галичині, звільна відсунулися від нього, коли галицькі хлопи успокоїлись, і все ввійшло на стару, утерту колію, по котрій — думалось їм — піде любенько та тихенько і до кінця світу. А між тим буря була вже за порогом!..

Коли надзвичайний надвірний комісар для Галичини, гр. Рудольф Стадіон показався чоловіком зовсім недорослим до полагодження тих великих трудностей, які представляв заряд Галичиною, то й брат його Франц, новий губернатор, не о много його переріс, не був тим могучим геніем, котрий би зажадав усмирити розбурхані хвилі галицького суспільного життя. Особливо наради комісії і жадання делегатів виділу станового, домагаючихся не регуляції, не дрібних улегшень для хлопів, але цілковитого знесення відносин панщизняних і, розуміється, «відповідної заплати» за цілу панщину (з 1845 року) були для нього твердим горіхом на слабі зуби. Він довго вагувався, що зробити з ухвалами і окремими внесками тої комісії, поки в кінці, 14 падолиста 1847 року, не рішився предложити їх надвірному канцлерові 'Інцабіему з реляцією з свого боку, в котрій запримітив, що «внесок делегатів станових о знесенні панщини і примусовім викупі всіх повинностей урбаріальних не тільки переступає границі, визначені для нарад комісійних, але єсть навіть неможливий до виконання, бо ані обиватели, ані піддані до так наглої зміни не суть приготовані».

Того ж таки 1847 року подали між іншими Іван Федорович з Білитівки і Антим Никорович з Грималова до президії губерніальної просьбу о позволення заключати дідичам добровільні умови з своїми селянами взглядом знесення панщини і заміни її чи то на чинш, чи на сплату. Не чекаючи на те позволення, ті обиватели справді позаключали з своїми селянами умови, надіючись, що така їх просьба, зовсім стояча на грунті права приватного, не найде в урядових сферах ніякої перешкоди. І справді, в губернії взято той внесок під обради і не найдено проти нього ні-

яких закидів. Уже виготовлений був проект до патенту цісарського, дозволяючого дідичам приватні умови з своїми підданими,— уже й слухи о тім патенті розійшлися по краю,— коли в тім нараз все затихло. «Контакти моїх умов з громадами Підлісся, Мазурівки і Замур'я,— пише дня 30 січня 1847 року Антим Никорович до Івана Федоровича,— як були передані циркулові, так-таки й донині там пропадають. Деякі думають, що уряд їх потвердить, але я тому не вірю. А доки вони не потверджені, то ми повинні перед урядом так чинитися, немов то громади наші роблять і досі таку саму панщину, як уперед. Я своїх ще й толокою наділив. Тут о нічім не говорять як тільки о патенті та патенті. Люди хорують на патент, мруть на патент,— чиста зараза патентова!»

Сеся гірка іронія Антима Никоровича показалася зовсім справедливою: патент не прийшов ніякий, а виготовлений в губернії проект кинено до коша. Таким способом змарновано ще один рік, не зробивши для селян зовсім нічогісінько. Буря, що нагрянула в марті 1848 року, застала, як писав губернатор, «неприготованими до великої зміни» не тільки дідичів і селян, але ще більше й сам уряд.

Хоч про ті бурливі події 1848 року, що затрясли аж до самої основи цілою будовою Австрійської монархії, що погребали під руїнами багато старого фурфантя, а вивели наверх і покликали до нового життя багато досі утаєних сил, буде у нас в дальших розділах обширна бесіда, то все ж таки ми доповімо те коротко, для одноцілого зв'язку, ті факти з 1848 року, котрі тикали знесення панщини, і розкажемо кількома словами дальші колії, якими пішла та справа відтоді аж до наших днів, розколовшися на дві головні течії: справу індемнізації і справу сервітутів*.

Наради комісії і подані нею до Відня внески в р. 1847 були, здається, в найвищих сферах уважані пустою забавою, бо отсе вже минуло три місяці від вислання тих праць до Відня, а ніякої відповіді не було. В половині марта 1848 зібралося кілька обивателів в кімнатах Маврикія Країнського, щоб порадитися, що робити шляхті в виду тої мовчанки найвищих сфер. Рішено подати адрес до цісаря з просьбою о якнайскорше скликання сойму станового, котрий мав би занятися остаточним знесенням панщини «за справедливою винагородою». Але позаяк зібраних на раді було замало для вислання такого адресу тільки в своїм імені, тож рішено в слідуючих днях зібратись в більшім

числі і збирати, крім того, якнайчисленніші підписи на той задуманий адрес. Уже зібрані мали розходитися, коли в тім доручено Країнському лист з Відня — о несподіваних бурливих подіях 13 марта! Вість тота в одній хвилі обалила, стерла з лиця землі плани зібраних обивателів. Вони порозуміли, що тепер уже не пора до адресів і просьб, що ані дозвіл цісарський, ані наради сойму станового тут на ні нащо не здадуться, що тепер пора самим робити, закасавши руки, — порозуміли се і — розійшлись.

Між тим у Львові вість о віденських подіях викликала силою ліски чародійської наглий, могучий, всіх поривающий рух. Плодом того руху був адрес мешканців Львова, вручений при величезнім збіговищі народу губернаторові гр. Стадіонові дня 19 марта. Уступ 10 того адресу домагався цілковитого знесення панщини, з котрої обиватели галицькі хотять своїм підданим зробити дарунок, знесення обопільних сервітутів і урегулювання посілостей. Майже рівночасно з тим першим рухом рознеслась чутка, що цісар дня 15 марта надав конституцію. Зачалися бурливі сцени д[ня] 20 марта во Львові,— почала формуватися гвардія народова* і рівночасно зав'язалася преславна Rada Narodowa* під проводом людей загорілих в роді Яна Добжанського* і Осипа Дзержковського*. Була се та фатальна інституція, котра цілий рух львівський 1848 року мала змінити в безплідну трагікомедію і котра — як з сього оповідання побачимо,— принесла нашому краєві і нашому розвоєві величезні шкоди. Окружений клекочучим виром того руху, малодушний і безрадний Стадіон хоч і таїв в глибині душі нехіть до свіжонаданої, а для бюрократів зовсім не пожаданої конституції, прецінь приняв адрес мешканців Львова і обіцяв прихильно вставитись за ним у цісаря. Розуміється, що се він так тільки про око говорив, а на ділі між галицьким губернатором та новопокликаним до міністра справ внутрішніх Піллерсдорфом велась переписка головно о тім, як би можна удержати в Галичині звихнений сильно авторитет власті супроти нового руху і чимраз завзятіших та ширших агітацій і претензій Rady Narodowej. І справді, мусимо признати — і читателі наші з слідуючих розділів і самі се побачуть, що поступування тої інституції було до крайності провокуюче і прямо визивало власть губерніальну до скритої, але тим пагубнішої боротьби. Скріпившися особливо великим числом звабле-

них до краю конституцією емігрантів та випущених з в'язниць конспіраторів і революціонерів 30-их і першої половини 40-их років, Rada Narodowa почала не тільки агітувати, але й прямо тероризувати людей, незгідних з її поглядами, окричувати їх зрадниками і шпіонами, розганяти немилі для неї зібрання, диктувати закони людям і корпораціям, котрі зовсім нічим до неї не доторкалися, одним словом, присвоїла собі верховодство в цілім краю. Особливо перла і агітувала вона, щоб дідичі якнайшвидше дарували панщину своїм підданим, а заразом розсилала агітаторів між народ та розкидала друки (вроді знаної, польським письмом печатаної пісні «Прилетіла зозуленька»), розбуджуючи в народі тисячні ожидання, надії на волю і завзиваючі при тім до єдності з ляхами. Перелякані тим наглим і грізним рухом, дідичі почали й справді оголошувати своїм підданим дарування чи то панщини самої, чи й усіх повинностей, і то або зовсім дарма, або з застереженням «справедливої винагороди». Ті даровизни посипались так нагло, відбувались з такою остентацією, що боязливий Стадіон мусив відразу впасти на догад, що тут іде не о добро хлопів, а о цілі політичні, о позискання люду на случай революції, котрої тоді всі леда день надіялися. Становище губернатора було серед таких обставин дуже трудне; відвічальність лежала на нім велика, а з другого боку, компетенція його в тих ділах майже ніяка. Не знаючи що діяти, не бачачи ніякого виходу, він пильно писав о всім рапорти до Відня, доказуючи, як здається, конечність рішучого кроку для зашахування розбурханої шляхти, а, з другого боку, старався, окілько було можна, гамувати рух по провінції. І так зараз по принятті адресу мешканців міста Львова, таки 20 марта, він вислав окружник до старостів циркулярних, в котрім, звіщаючи їх о тім адресі, поучає заразом, що уступ 10 того адресу не домагається беззглядно знесення панщини, бо жадає рівночасно знесення сервітутів і комасації грунтів. Конечно, все те говорить Стадіон старостам в тій цілі, щоб вони в тім дусі повчали народ і остерігали його — не надто довіряти панам, котрі готуються до революції. «Так само і всі ті даровизни панщини, писав в тім окружнику Стадіон, суть фактичними проявами агітацій партії революційної, котра змагає до відбудування Польщі при помочі позисканого тим способом народу». Поручає затим старостам, щоб всіма силами старались спинятн той рух, а зара-

зом щоб наказали громадам ловити і доставляти до циркулу всіх бродячих агітаторів.

Але Стадіон в обох боках перечислився. В Відні годі було урядові серед пануючого там загального замішання і розбентеження умів здобутися на який-небудь рішучий поступок, а знов в Галичині раз розпочатого руху годі було спинити. Таким способом уже 29 марта в новім окружнику до старостів Стадіон показує менше увірення в своїх силах: він наказує старостам заховуватися зовсім нейтрально, коли панщину дарує дідич, до того маючий право, т. є. такий, котрого добра не суть задовжені і котрий не єсть ограничений в розпоряджуванні своїм маєтком. Се був наказ — попросту при таких даровизнах пильнувати виповнення дотичності устави здавна обов'язуючої. Але щоб і з свого боку хоч трохи досолити панам, заборонив губернатор старостам і з другого боку мішатися в відносини між панами та підданими, т. є. на случай, коли б піддані і без даровизни не хотіли робити панщини і відбувати прочі повинності, то щоб старости не сміли їх до того силувати. А між тим в Відні уряд зовсім тратив голову. Слабенькою пробою — вхопити в свої руки вирвані вудила державні, особливо в Галичині,— був невдалий проект до патенту, містячого деякі полегкості для підданих, але заховуючого панщизняні відносини в даній силі. По короткій розвазі проект той кинено до коша.

Щоб хоч що-небудь зробити в Галичині, бодай для показання, що се єсть якийсь центральний уряд, скликано цісарським рескриптом з д[ня] 2 цвітня галицький сойм становий. Але був се поступок зовсім не тактовний, котрий викликав великі бурі во Львові і скінчився нічим, про що ми ще далі поговоримо.

Майже рівночасно прийшло з Відня на руки Стадіона письмо гр. Монтекукулі, маршалка сойму станового долішньо-ракуського. В тім письмі доносив Монтекукулі, що рескрипт цісарський поручив йому скликати до Відня делегації від усіх станів «німецьких провінцій Австрії» для спільної наради над уладженням відносин панщизняних і підданських. Не роздумуючи добре, о що тут ходить, а тішачись, що єсть хоч яка-небудь притока показати народові, що ось, мовляв, уряд прецінь щось робить, Стадіон скликав зараз 4 цвітня до себе виділ становий і, прочитавши зібраним письмо Монтекукулі, просив їх, щоб зараз-таки вибрали з-поміж себе чотирьох делегатів, котрі б

якнайшвидше поїхали до Відня для наради. І справді, вибрані були того ж таки дня на делегованих від галицького виділу станового Лев Сапега*, Тит Дідушицький, Маврикій Країнський і львівський обиватель Флоріан Зінгер, а коли Дідушицький не прийняв вибору, то вибрано на його місце Яна Чайковського. Ті делегати зараз виїхали до Відня, але застали там іншу депутацію, від жителів города Львова і другу таку від Кракова. Обі ті депутації попривозили адреси до цісаря з жаданнями, подібними, як були в адресі, поданім Стадіонові д[ня] 19 марта. Зложивши ті адреси в один соборний адрес, вручили його цісареві, а здибавши делегатів станових, порадили їм не брати уділу в нарадах з'їзду станового, аж поки від цісаря не буде відповіді на їх адрес. Се делегати й справді зробили. Але позаяк в адресі, поданім львівсько-краківською депутацією, була порушена і справа знесення панщини, для котрої делегати станові прибули до Відня, то й вони рішились дожидати відповіді цісарської на той адрес.

Між тим наради з'їзду станового під проводом гр. Монтекукулі не довели ні до чого. Делегати станів чеських, так само як і делегати галицькі, згори відказалися від уділу в нарадах — а швидко й прочі делегати побачили, що такі спільні наради не доведуть ні до чого задля великої різнорідності обставин в різних краях. Аж тоді Монтекукулі завважив, що властиво не потрібно було приклнкувати делегатів станових аж з Галичини, бо рескрипт цісарський велів йому скликати делегатів тільки з німецьких провінцій. «Впрочім, щодо Галичини,— сказав він полякам,— то й так наші наради були б безпредметні, бо отсе Франкфуртський собор порушив уже справу відбудування Польщі, так що в Галичині леда день треба надіятись наперед змін».

Що такі бесіди і слухи мусили впливати далеко не успокоюючe на розгарячковані і без того уми поляків, се розуміється само собою. Ще ж до того свіжо надана вільність, заведення гвардії народової — все те підносило високо їх надії. «Головне наше завдання в тій хвилі,— писав розгарячкований не менше других Тадей Василевський д[ня] 3 цвітня 1848 р. до Івана Федоровича,— поєднатися з народом. Дві речі стоять тому на заваді: з одного боку, чути тут, що деякі уряди циркулярні й поодинокі урядники не перестають хлопів баламутити і впоювати в них недовірство до панів; а, з другого боку, суть і межи нами такі, що

раді би панщину, і низькі хлопські поклони, і буки задержати й до суду-віку. Збирається тут во Львові котерія, котру «Dziennik mód»* з д[ня] 1 с[ього] м[ісяця] дотепно назвав «конфедерацією тарговицькою»[1], а навіть імена ті самі в ній фігурують: Ржевуцький жонатий з Браніцькою і др. Не тобі, дорогий Іване, стану я вказувати, що маєш робити. Але сли годиться пробуваючому в осередку краю повідомити тебе, чого вимагає теперішня хвиля, то смію просити так: 1) щоб ти працював над околичною шляхтою і старався наклонити її до поступування, згідного з духом часу і потребою народу; 2) коли уряд циркулярний перешкоджає нашому поєднанню з народом, то присилай мені якнайскорше копії розпоряджень, виданих після 19 марта, а крім того докладні безсумнівні факти, які науки дають народові розсилані по селах урядники: присилай їх мені в такій формі, щоб я, яко автентики, міг показати їх вищим властям; 3) сповнивши все те і забезпечившися так, щоб по твоїм віддаленні з дому ніхто не міг цілого діла попсувати, прибувай сюди, щоб сполученими силами працювати насупроти тарговицької конфедерації».

З того листа ми бачимо довідно, що й тоді ще, посеред клекочучого руху, по таких науках і досвідах велика часть галицької шляхти була противна знесенню панщини і уперто опиралась всяким новаторствам. Але над новаторами і над консерваторами разом грянув грім — цісарський патент з д[ня] 17 цвітня, котрим цісар «опираючися на розпочатій, а недовершеній регуляції, на случившихся в краю подіях, вимагаючих надання відмінного напряму і більшого обсягу заміреним способам до піднесення добробуту краю, а також покликуючися на освідчення посідачів земських, що хотять підданим своїм дарувати повинності панщизняні чи то безплатно, чи то за рівночасне знесення сервітутів, розпорядив:

«1) Відносини підданські враз зо всякими повинностями як господарів грунтових, так і халупників і комірників зносяться. 2) Сервітути існуючі остаються нетикані, але повинні вживатися тільки з відповідною оплатою, високість тої оплати залежить від добровільної умови. 4) Властивці дібр з днем 15 мая звільняються від оплати

[1] Конфедерація, зав'язана р. 17[92] в місточку Тарговиці, була найяскравішим проявом шляхетської буйності та анархії і головно причинилася до розбору Польщі. Тарговичанин в польській поговірці значить те саме, що зрадник.

податку урбаріального, від обов'язку давання запомоги своїм підданим, від обов'язку закладання і провадження книг грунтових, від уплати податку на удержування сторожі безпеченства, від заступування підданих в справах спірних, від достави рекрутів і сполучених з нею видатків і від додатку на кошти лічення підданих. 5) Рівночасно з заведенням перших інстанцій будуть властивці дібр увільнені від тягару побирання і заряду постійних податків, а також від виконування судівництва цивільного і заряду справами політичними. 6) З увільненням від тягарів минеться цілковито й октава, а претензії по дні 15 мая будуть зменшені на 16-ту часть. 7) Повищі улегшення становлять одну третину винагороди, припадаючої дідичам за утрату панщини і данин підданських. Другу третину становить вартість сервітутів, а третя третина буде виплачена з скарбу державного, а обчислена буде після цін, принятих в провізоріум податку грунтового, з чого, однако ж, відшибнено буде 5 % на кошти побору».

Патент той, зроджений чисто політичними планами і цілями, мов грім з ясного неба, вдарив на всі замисли і надії поляків. Аж тепер вони пізнали, що треба було робити давніше і не дати випередитися урядові. «Зрада, огидна зрада! — писав зараз 22 цвітня, т. є. в сам день оголошення патенту, Гіцкевич зо Львова до Івана Федоровича.— Уряд видав патент, в котрім оголошує від себе знесення панщини від 15 мая, обіцяючи дідичам винагородження з каси державної! Той огидний підступ уряду конституційного викликав у всіх найбільше обурення. Пан Антим каже тобі написати, щоб ти якнайскорше в його імені, без відволоки, оголосив дарування панщини, бо тут діло квапне, щоб випередити оголошення урядове. В тій самій гадці старайся наклонити й усіх сусідів. Аж нині пополудні ми дізналися о тім огиднім підступі — патенти вже напечатані. Нині о 5-тій іде численна депутація до Стадіона, щоб спинив публікацію того патенту, а швидко, здається, рушить депутація й до Відня з протестом против сього огидного і найбезправнішого поступку[1]. Видокруг наш дуже затемнюється. Бог знає, що то вийде з такого зрадливого поступування. Тільки ж вина не буде наша!»

А між тим, на нещастя, діло стояло якраз навпаки,

[1] П[ан] Гіцкевич в своїм розбурханім гніві ошибся,— ані до Стадіона, ані до Відня ніяка депутація з протестом не ходила

і именно ті панове від Rady Narodowej і гвардії, що так грізно кричали на новий патент, вони самі своїм поступуванням викликали його, вони були виною всього. Бо послухаймо, що говорив міністр Піллерсдорф в своїм листі до губернатора Стадіона з дня 19 цвітня, пересилаючи йому копію свіжого патенту цісарського. «Позаяк Rada Narodowa, зложена з елементів неспокійних і революційних, не тільки во Львові чимраз більше ширить свою агітацію, але задумує й по провінції закладати свої філії, то бездійство власті супроти тої агітації значило б не тільки зречення ся цілої провінції, але й нараження цілої держави на необчислені небезпеченства і удари. Бо ж тоді партія екзальтована, змагаюча до незалежності і відриву від Австрії, без перешкоди захопила би всю власть в свої руки. Тота партія мусила б для угрунтування своїх змагань і свого існування довести край до революції і до цілей революційних повернути всі свої сили і средства. Средства ті суть: доходи краю, позискання прихильності між народом і армія, стояча в краю. Коли б партія революційна натрапила на опір в найчисленнішій верстві людності, т. є. у хлопів, то ужила би супроти них війська, а коли б лякалася якогонебудь небезпеченства з боку Росії, то старалась би впутати цілу державу в фактичну війну з тим моцарством. Так прийшло би до розливу крові, утрати краю і армії побіч анархії і війни домашньої, між тим коли поступування ваше після сказівок міністерства, без сумніву, відверне ті нещастя, а навіть в найгіршім разі, т. є. коли б дійшло й до утрати цілого краю, зробить можливим бодай виведення армії». Дальше міністр просить Стадіона, щоб, бачачи на стан краю і монархії, піддав свої переконання під волю міністерства. Прислану копію патенту поручає йому оголосити в разі потреби швидше, ніж буде урядово опублікований (Стадіон і справді оголосив її зараз д[ня] 22 цвітня, між тим коли урядова публікація наступила аж 11 мая). Що ж тикається небезпеченства з боку емігрантів, то Піллерсдорф зовсім згоджується з думкою Стадіона, що всіх їх нараз вигнати з краю годі, але радить небезпечнішим з-поміж них о с т р о н а к а з а т и, щоб як стій д о б р о в і л ь н о з краю забрались, а в разі опору — загрозити їм примусовою висилкою на місце уродження і передання в руки компетентної власті.

З сього вельми цікавого листа бачимо довідно, що уряд австрійський велико боявся польського руху в Галичині

і, щоб зашахувати той рух, видав вищенаведений патент. Не менше цікаве в тім листі й те, що помимо наданої конституції урядники задивлюються на діла державні зовсім по-автократичному. Се впрочім і донині не зовсім перевелось.

Патент з д[ня] 17 цвітня зробив між галицькою шляхтою якнайгірше враження. Деякі дідичі спішили ще перед урядовою публікацією патенту дарувати своїм підданим панщину. В добрах Пельтенберга зробив се Іван Федорович ще, мабуть, перед одержанням Гіцкевичевого листа зі Львова, бо вже 24 цвітня пише управитель дібр Краснянський: «Відповідно до поручення доношу: громадам з Кута, Перекалія, Вікна, Красного, Ставок і Саджавок оголошена зістала нині о 3-тій годині безглядна даровизна панщини яко добровільне зречення зо сторони властителя Пельтенберга. Акт той виконав повномочний п. Водня дуже оглядно і розсудливо: він розповів громадам, що незадовго має наступити оголошення цісарського патенту через комісарів циркулових, і представив, що патент цісарський буде тільки потвердженням даровизни, зробленої панами. Надіюсь, що тим способом найліпше далося запобігти всякому можливому лихові. Селяни дар той приняли дуже добре, з подякою і недвозначним вдоволенням, тільки просили, щоби їм дати се на письмі, що ми їм в найкоротшім часі обіцяли. В Новосілці також даровано панщину, і народ приняв се над всяке сподівання добре, навіть з унесенням радості. В Раштівцях одна часть ніби не довіряла, але більша часть буда вдоволена. Прошу вірити, що доношу се все по-совісті, бо ніщо так мене не гнівае, як утаювання подій, діючихся не по нашій мислі, для того тільки, що ми раді би все польське бачити в найліпшім, або знов перекручування фактів через нехіть для справи».

З того цікавого листа ми бачимо, що народ справді не дуже довіряв панам і що даровизна панщини хіба тоді відбувалася добре, коли даруючі покликалися сяк чи так на цісарський патент. Що хододне і недовірливе захования народу многих зраджувало, на те маємо в паперах Івана Федоровича дуже цікавий доказ. Єсть то лист Адольфа Розвадовського, того самого революціонера і демократа, що то в р. 1846 мав з поручення Теофіла Вишньовського організувати повстання в Тернопільщині, опісля втік був за границю, а тепер, дякувати конституції і загальній амністії, повернув назад до свого села Туровки. Лист його

з д[ня] 24 цвітня — отже, рівночасний з листом управителя Краснянського — найліпше показує, що се був за демократ. «Коли ти в Тернополі при роз'їзді говорив мені о своїм проекті зглядом панщини, у мене зовсім що іншого було в голові, і так уже та матерія мені обридла, що я й говорити о ній не хотів. Спішу затим листовно об'явити тобі своє в тім згляді переконання. Ти сказав мені, що, дарувавши панщину, ти так угодишся з хлопами, щоб тобі таке саме число днів відроблювали за гроші. Я думаю, що се все-таки буде примусова (?) робота, котрої по знесенні панщини не повинно бути. Тож я за твоїм прикладом не піду і, де ржачися свого переконання, буду старатися, щоб громада сама прийшла до мене з просьбою, в противнім разі панщини не знесу, хоч би й усі довкола се зробили. Занадто се велика жертва, щоб ще з погордою мала бути принята, а сли раз панщину дарую, то вже беззглядно, застерігаючи собі тільки сьогорічне жниво!»

Комічно виглядає тота гордість у демократа-революціонера і тота упертість в тім часі, коли панщина de facto була вже знесена — цісарським патентом!

А між тим три делегації польські в Відні (станова, львівська і краківська) ждали та й ждали на цісарську відповідь на адрес, домагаючийся знесення підданства в Галичині! І довго мусили ждати, бо аж 19 мая уряд пригадав собі о них і сповістив їх, що жадання їх уже сповнене і панщина в Галичині знесена, хоч і не так, як їм сього хотілося.

В червні 1848 року опустив Стадіон Галичину, покликаний до Відня. Дня 30 липня іменований зістав губернатором Галичини перший раз поляк — Залеський (Вацлав з Олеська)*. Ще в половині липня зібрався в Відні перший конституційний сойм австрійський, в котрім розпочались довгі і бурливі розправи над внеском Кудліха* о знесенні панщини. До того внеску поставлено було 37 поправок, з котрих в кінці зредагована зістала остаточна ухвала, котра послужила підставою до цісарського патенту з д[ня] 7 вересня 1848, зносячого панщину в цілій Австрії. Позаяк патент той панщини в Галичині вже не застав, а в многих точках різнився від першого патенту з д[ня] 17 цвітня, то й почалися спори, чи і окілько може він відноситися до Галичини.

Губернатор Залеський умер з початком січня 1849 р., а д[ня] 24 січня того ж року іменований зістав губернато-

ром Галичини Агенор Голуховський. В перших днях цвітня 1849 року завізвав він до себе панів Країнського, К. Красіцького, адвоката Тустановського і обивателя Ієронима Лодинського і сказав їм, що одержав від міністра Баха наказ — вибрати чотирьох обивателів, обзнакомлених з відносинами крайовими, і вислати їх до Відня для нарад в комісії, котра має остаточно полагодити справу відшкодування панів за знесену панщину. Отож він вибрав їх і просив сейчас удатися до Відня. Прибувши туди, делегати Голуховського представилися Бахові, котрий поручив їм випрацювати проект і предложити йому. Делегати здали тоту роботу на Красіцького і Країнського. «Одного дня,— оповідає Країнський в своїй рукописі,— приходить до мене греко-католицький парох о. Литвинович*, пізніший митрополит, і жадає, щоб і його припустити до уділу в працях делегації. Я замітив йому, що нас вислав Голуховський і не уповноважив нас принімати ще когось постороннього до себе, а коли о. Литвинович не вступався, але налягав чимраз дужче, я був примушений попросту випросити його за двері».

Поки ще делегація працювала, ряд видав новий патент з д[ня] 15 серпня 1849, в котрім старався усунути різниці, заходячи між постановами патенту з д[ня] 17 цвітня 1848 р., виданого тільки виключно для Галичини, та патенту з д[ня] 7 вересня 1848 р., виданого для цілої монархії. Той патент постановляє:

§ 1. Патент з д[ня] 17 цвітня 1848 р., що тикається випливаючих зо зв'язку підданського повинностей урбаріальних і десятинних, а також щодо уплати винагородження за їх знесення, має бути отільки виконаний, окільки приписи його нинішнім патентом, виданим на підставі закону з д[ня] 7 вересня 1848 не суть змінені або доповнені. До того винагородження не мають права ті властивці дібр, котрі своїм підданим повинності підданські безплатно дарували.

§ 2. За внесені повинності комірників і халупників ніяке винагородження не буде дане, а то на підставі § 5 зак[ону] з д[ня] 7 вересня 1848, котрий говорить, що «права і користі, випливаючі з особистих зв'язків підданства, в відносин опікунських, з зверхнього права юрисдикції і зверхництва сільського зносяться без винагороди».

§ 3. Комісія крайова має розпізнати і означити, чи ще й інші повинності мають без винагороди минутися.

§ 4. Силою § 3 зак[ону] з д[ня] 7 вересня 1848 минулася за відплатою всяка десятина, на грунтах постійно тяготіюча, а не випливаюча з відносин підданства або панської зверхності.

§ 5. Противно, належитості натурою, що були складані не після права десятинного, але яко незмінна данина церквам, парохіям або на інші цілі громадські, не зістали знесені, але також повинні бути викуплені.

§ 6. Належитості, на випливаючі з відносин підданських, але повстаючі з особистих контрактів, патентом з д[ня] 17 цвітня 1848 року не були нарушені, але після зак[ону] з д[ня] 7 вересня 1848 мають бути знесені за оплатою.

§ 7. Часові контракти аренди і найму остаються проте нетикані.

§ 8. Права збирання цвітів і пасення по перелогах і стернищах законом з д[ня] 7 вересня 1848 зноситься без винагороди.

§ 9. Інші сервітути остаються нетикані, але мають бути оплачувані.

§ 17. Винагорода за повинності, знесені патентом з д[ня] 17 цвітня 1848 р., має бути вимірена після цін урбаріальних і цілковито виплачена з кас державних; тільки ті піддані, котрі хотять позістати в уживанні існуючих сервітутів, платити будуть до кас державних тоту часть винагороди, котру на підставі патенту з д[ня] 17 цвітня мали складати властивцям грунтовим.

§ 23. Винагорода єсть тягарем, тяготіючим на посілості грунтовій поперед всіми другими тягарами гіпотечними.

Як бачимо, в обох патентах, обов'язуючих в Галичині, т. є. з д[ня] 17 цвітня 1848 і з д[ня] 15 серпня 1849, згідно говориться, що сплата за знесені повинності піддансьké буде панам виплачена з кас державних. Але в законі з д[ня] 7 вересня 1848 р., виданім для прочих країв Австрії, було постановлено, що фонди для покриття індемнізації мають бути утворені з джерел крайових. Правда, оба вищезгадані патенти для Галичини не лишали в тім згляді ніякого сумніву,— та ба, швидко опісля вийшло розпорядження міністеріальне, котре наказало і в Галичині заложити фонд індемнізаційний з джерел крайових, т. є. з податку, спеціально на те установленого. Тото розпорядження міністеріальне, приречене повищими патентами, сталось мимо того вихідною точкою тисячних бюрократичних шту-

чок і підходів, котрими вкінці весь тягар індемнізації з скарбу державного перевалено на край.

Між тим пани делегати випрацювали і предложили Бахові своє вияснення в першій половині серпня 1849 р. «При непевності,— говорилось в першій часті тої обширної праці,— яка панує в краю щодо признання власності грунтів чи то будучих в посіданні селян, чи також колись бувших підданськими, а нині будучими у дідичів, треба означити слідуючі засади:

1) поступування при признанні власності;

2) при заведенні книг грунтових для забезпечення признаної власності;

3) освободження і правне зрівняння всяких грунтів, а також означення і уплата відшкодування, признаного патентом з д[ня] 17 цвітня 1848 р.;

4) переведення засад, означених під 3), розпорядженнями адміністраційними, а именно — установлення окремих комісій і мировых судів.

На те предложення замітив Бах, що деякі його точки зістали вже полагоджені патентом з д[ня] 15 серпня 1849 р., і відіслав цілий операт Голуховському з заміткою, виражаючою признання для праці делегатів.

В другій половині вересня 1849 р. розпочались вкінці наради комісії. В склад її ввійшли: радця міністеріальний Еммінгер яко предсідатель, рад. мін. Стройновський, крилошанин Куземський, крил. Шашкевич, проф. Прокопчиць, прот. Литвинович, рад. мін. Калхберх, М. Країнський, К. Красіцький, М. Тустановський, референт, радця секційний Беер і конципіст М. Семяновський яко протоколянт. Зараз на початку засідання члени, вислані Голуховським, звернули увагу предсідателя, що вони думають брати уділ в нарадах сього комітету не яко репрезентанти краю, але яко люди приватні. Коли б затим ухвали сеї комісії мали бути обов'язуючими, то вони згори застерігаються против всяким наслідкам, а то тим більше, що, як бачать, покликано їх сюди не яко мужів довірія, але яко представників дідичів, супроти котрих засідають тут й чотири представники хлопів, так що при данім складі комісії в разі голосування вони все могли б остатися в меншості.

На те відповів Еммінгер, що міністерство покликало всіх членів по то тільки, щоб поінформуватися о відносинах галицьких. Ухвали сеї комісії не будуть мати обов'я-

зуючої сили, погляди поодиноких членів уважані будуть не яко аргументи против другої партії, але яко обставини, котрі в постановах урядових повинні бути безсторонньо виконані. Затим референт Беєр відчитав урядовий проект до утворення галицького фонду індемнізаційного і до переведення в життя цісарських патентів. Наради над тим проектом тяглися до 25 жовтня (засідань було 15); делегати Голуховського поробили багато уваг до поодиноких точок і затим поїхали домів. В марті 1850 року їх завізвано до поновних нарад. Уряд предложив новий проект, мало чим відмінний від першого. Делегати Голуховського, ображені тим маловаженням їх поправок, запримітили, що, мабуть, присутність їх не потрібна, бо прецінь в попередніх нарадах уряд мав досить часу пізнати їх погляди, а коли їх не увзглядннв, то видно, що й не хотів. Мимо того вони й сим разом взяли уділ в нарадах. Почалось знов переливання з пустого в порожне. Наради тяглись аж до 27 червня 1850 року. Того дня відбулась послідня нарада, при котрій були й Бах, і Голуховський. Референт Беєр в короткій промові підніс основні точки проекту урядового, по чім міністр порушив питання, яким би способом сплатити довг індемнізаційний, але покинув його нерішене. По нім промовив Литвинович, представляючи, що обтяження піддаиих яким-небудь датком для утворення фонду індемнізаційного при їх бідності і при одержаній від цісаря обіцянці, що заплата дідичам за повинності підданські дана буде з скарбу державного, довело би їх до кривавої революції, котрої вся армія австрійська не була би в силі усмирити. На таку промову відізвався Голуховський з острою приганою на Литвиновича, але про те, як і відки сплатити майже 70-мільйоновий довг індемнізаційний, не сказав нічого. За ним промовив Країнський, звертаючи увагу на те, що питання, хто має сплатити той довг, не підлежить ніякому сумнівові, бо ж оба патенти цісарські, з д[ня] 17 цвітня 1848 і з д[ня] 15 серпня 1849, виразно вкладають той обов'язок на скарб державний. Ті слова немов укололи Баха; він схопився з крісла, підніс рамена догори, а похиливши голову набік, сказав: — Nein, meine Herren! Politische Rücksichten haben diese Allerhöchsten Bestimmungen veranlasst![1]

[1] Ні, мої панове! Політичні міркування привели до цих високоповажних рішень! (*нім.*) — *Ред.*

Сказавши се, уклонився і вийшов, даючи тим знак, що засідання скінчене.

Се була, здається, послідня нарада, в котрій уряд, щоб заховати хоч форму конституційності, призивав до участі в нарадах також «общественні сили». Від того часу почалась цілковита реакція. 1853 року заведено в Галичині справді податок індемнізаційний, а аж 1858 зачато дійсну виплату індемнізації, коли проценти від первісного довгу наросли на суму 18 мільйонів. На тім ми й скінчимо своє оповідання про знесення панщини.

XI

Заким перейдемо до обширного оповідання цікавих і бурливих подій 1848 року, мусимо ще позволити собі одно збочення і розказати про особисті відносини нашого героя Івана Федоровича. В тих-бо часах, коли в Галичині супір різнорідних сил і змагань приготовував цілковиту зміну порядків суспільних і громадських, лучились і з нашим героєм такі приключки, котрі показали великий вплив на ціле його слідуюче життя.

Яко пролог до того оповідання нам прийдеться розказати цікаву історію розтрати колосальних дібр, належавших колись до родини Ржевуських. Добра ті, до котрих належали також Гриналів, Вікно, Красне і др., ще в 20-их роках нашого століття належали до пані... Ржевуської, primo voto Любимирської, а sec. voto княгині Вальдштайн. Пані Вальдштайн, очевидно, навкучилося наше благодатне, золоте Поділля, і вона задумала спродати батьківщину і перенестися з своїм мужем до Німеччини. Жаль, що ми не можемо нічого докладного сказати о тій цікавій і в своїм роді, може, одинокій транзакції. Продажею дібр, на котрих і так уже тяготіли значні довги, занявся з поручення пані Вальдштайн адвокат віденський Пельтенберг. Він поступив собі коротко: виставив добра на ліцитацію, а позаяк околичні дідичі, як звичайно, були «не при грошах», то й вийшло так, що майже все за півдарма дісталося в руки жидівські. Головно бродська фірма «Hausner und Violand» закупила богато сіл, а між іншими й Гриналів, чисто на спекуляцію. Сам Пельтенберг скористав на транзакції найліпше, бо за свої труди взяв собі 5 сіл: Вікно, Красне ...

В тім самім часі, коли в Тернопільськім повіті лучилася та катастрофа в маєтностях одної з найможніших

в давній Польщі родин, жив собі в Відні один гарний та хвацький офіцер, галицький вірменин з роду, Антим Никорович. Був він ад'ютантом при якімось вже немолодім генералі. Ні з сього ні з того забажалося генералові щастя родинного. Впала йому в око гарна віденка, мабуть, дочка якогось промисловця, Катерина Ляймзнер, котра, крім своєї принадної красоти і свого живого темпераменту, могла внести в дім будущого мужа ще з півмільйона маєтку. Старий генерал рішився ущасливити її своєю рукою. Але не будучи майстром в ділах любовних, він осудив, що найкраще до тої стратегії післати на перший огонь свого молодого ад'ютанта. І ось він поручив нашому Никоровичеві посередництво між ним та Катериною. Ад'ютант, конечно, послухав приказу і вирушив в повнім оружжі здобувати серце багатої німки. Чи довго він вів облогу, які штурми припускав, про се мовчить історія. Досить того, що вихід цілої справи був в певнім взгляді щасливий, твердиня піддалася і віддала свою руку і свій маєток — молодому ад'ютантові. Бідний старий генерал остався в дураках; резолютка Катерина сказала йому в очі, що вона волить авансувати з молодим, ніж іти на пенсію з старим.

Катерина Ляймзнер внесла Никоровичеві 300 000 зр. мон[ети] конв[енційної] чистого гроша посагу. Розуміється, що при такім маєтку і при молодій гарній жінці нашому поручникові швидко надоїла військова служба, і він виступив і рішив вертати до Галичини. Знакомий його, адвокат Пельтенберг, що якраз тоді так добре попасся справою пані Вальдштайн і волею судьби стався галицьким властителем великих дібр, звернув увагу Никоровича на добра Грималівські, закуплені бродськими жидами для перепродажі. Никорович справді, не надумуючись довго, закупив Грималів, старе замчище перестроїв на палац і спровадився туди десь в половині 20-их років.

Домашнє життя його не зовсім було щасливе, хоч бог поблагословив його двома синами і одною дочкою. Був се чоловік дуже прямодушний і щирий і умів собі своєю одвертостею з'еднати немало ворогів, хоч люди розумні і чесні дорожили його приязнею. Ми вже в попереднім розділі згадували о його людськім поступуванні з селянами, котрим ще 1847 фактично дарував панщину і пасовиська. Тут мусимо додати, що, розумний і ширше глядячий на діло, він добре пізнав небезпеченство, яке грозить рільникам — і більшим і дрібним — від зорганізованої в один войовни-

чий лад, могучої капіталом, хитростею і беззглядностею сили — жидів. Для того-то остерігав він сусідніх дідичів перед союзом з тими небезпечними приятелями, і задумав сам свою господарку зовсім виемансипувати від їх підмоги. Почалася небезпечна уперта боротьба в Грималові між двором та жидами, котрі на Поділлі, почуваючи свою силу, тогди вже, в початку 40-их років, були мало що не так само горді і бутні, як тепер. Поперед всього задумав Никорович відібрати від жидів пропінацію і шинкарство, щоб таким способом відразу перетяти головну жилу, котрою жиди висисають, з одного боку, селян, а з другого боку, дідичів. Та тут-то якраз він і натрафив на твердий сук. Жиди всіма силами оперлися на своїм становищі; шинкарі-християни, котрих попоставляв Никорович в своїх корчмах, ніколи не були певні свого життя і здоровля,— перемитництво горілки грозило цілком підкопати пропінацію,— а в кінці, видячи упертість Никоровича, жиди постановили зломити його самого і кинули на нього в половині 1844 року хайрем, т. є. велику клятву, після котрої ані один жид не смів Никоровичеві і його дворові ані продати що-небудь, ані від нього що купити, а противно кождий обов'язаний був по силі можності причинятися до псування його інтересів. Никорович зразу легковажив собі жидівську клятву, але швидко почув на цілім своїм господарстві її тяготіючу силу. Аж до половини 1846 року він не міг продати ані збіжжя, ані горілки,— магазини стояли повні, а купців мов заміть замела.

В цілім господарстві далася чути пекуча недостача капіталу, а з нею разом розстрій і занедбання. Сам Никорович наслідком домашніх гризот і завзятої, а так фатальної війни з жидами, зробився прикрий, квасний і дразливий. Як на біду, задерся він в ту саму пору із всемогучим тернопільським старостою Сахером, подібно як Голейовський. Страшне убійство Голейовського, в котрім вся околична шляхта мусила добачити местну руку гордого бюрократа, кинула пострах і на Никоровича, так що він, бачачи неможність удержатися при таких обставинах в Грималові, постановив виїхати на якийсь час на життя до Львова, а Грималів випустити в аренду. Найвідповіднішим чоловіком, котрому можна було се діло поручити, видавсь йому його друг і одномишленик, білитовецький посесор Іван Федорович.

XII

Рік 1848 зачався для Івана Федоровича досить сумно. Кохана жінка його Кароліна від нового року занедужала і майже цілі два місяці перележала в ліжку. Дневник Івана Федоровича з того часу весь майже заповнений нотатками, сердечними викликами, тривогами і надіями по поводу тої слабості. Часом тільки вечорами він відривається від домових клопотів, заглибляється в свої любимі книжки, пускає поводи мислям, застановляючися над життям і долею чоловіка і народів. Листи знакомих в початку року також малочисленні, переважно говорять о приватних справах; життя в дворі грималівськім ішло своїм звичайним ладом, тихо, одностайно, потрохи навіть душно, аж поки не розбурхала його велика з заходу надтягаюча буря.

Дня 4 марта надійшов невеличкий лист зі Львова від Валентія Гіцкевича, в котрім поміж різними приватними відомостями стояли також слова: «В Парижі, як доносять, вибухла революція. Король зрікся престолу і схоронився до Англії. Гізо* мав згинути. Оголошено республіку. Щоб тільки ті події не навели нових нещасть на нашу так уже многими нещастями побиту країну». Ті слова були першим відгомоном великих світових подій, що продерся в тихий грималівський закуток. Вони, впрочім, дуже добре характеризують загальний настрій в Галичині, коли рознеслися перші слухи о Лютовій революції в Парижі, давні галицькі революціонери і конспіратори в першій хвилі перелякалися; гіркий досвід попередніх літ здержував радість. Але се була тільки хвилева слабість,— швидко нові вісті почали робити зовсім інше враження.

Відтепер майже всі листи знакомих до Івана Федоровича говорять коли не виключно, то в значній часті о ділах публічних. Дня 8 марта пише з Коширь полковник Желевський: «В виду історичних і страшних подій, які відбулися в Парижі, подобає майже на зухвальство говорити о собі і о своїх дрібних ділах... В горах (куди Желевський власне перед тим перейшов із своїм полком) така нужда, що навіть хліба не мож було дістати. Всюди стрічали ми якнайстрашнішу бідність, напівопустілі і повимерлі села, а ще й тепер підкошує тут і в околицях тифус многі-многі жертви. І для нас тепер надійдуть дуже важні події. Після моєї особистої гадки, царство пера натепер скінчилося, а по-

чинається апеляція до меча. Яко вояк бажаю я війни цілою душею. Тільки ж коли спотикатися, то вже з заграничним ворогом, але не приведи господи війни домашньої!»

Ті нові вісті зробили велике враження на живий і ясновзорий ум Івана Федоровича. В дневнику своїм нотує він д[ня] 11 марта: «Паризькі події зразу оглушили мене. Але по зрілій розвазі бачу, що вони зовсім природні, і я успокоївся. Хто знає історію, той знає також, що путь її мусить довершитися. Але кілько-то жертв мусить упасти!»

Між тим буря, зачавшися на бульварах паризьких, потягла на всхід, загрохотала в Берліні, а далі і в Відні. Дня 13 марта вибухла там революція, котра одним смілим подувом розломила і опрокинула спорохнілу будову бюрократичного деспотизму. Ми не будем тут розказувати обширно віденських подій; самі по собі вони для нас не такі важні, як їх наслідки. В тиждень по тім, д[ня] 19 марта, В. Гіцкевич, позбувшись уже зловіщої боязні, тремтячою з зрушення рукою писав до свого друга в Грималові слідуючі слова: «Події штурмом набігають одні за другими. Мусите вже знати о революції в Відні, о приреченій конституції, свободі печаті, уоруженя міщан і студентів яко гвардії народової і розоруженні війська. Нині у нас, в редакції «Dziennika mód» у Кульчицького, всі без різниці станів, князі, графи, шляхта, міщани, академіки, жиди і що жиє, підписують адрес до уряду о заведення язика польського в школах і урядах, відрубну зовсім адміністрацію для Галичини, знесення панщини, котрої шляхта добровільно зрікається під тим условієм, щоби тягарі, випливаючі з відносин підданських, також були знесені, зрівняння всіх верств суспільності перед правом, явність судів і суди присяглих, репрезентацію всіх станів, ревізію конституції провінціальної і невідложне згромадження станів (сойму крайового), цілковиту амністію для в'язнів політичних; уоруження всіх міст для безпеченства краю[1]. Множество людей всякого роду облягає каменицю Кульчицького і тиснеться до підпису. Адрес читають голосно на улиці для

[1] Ось дослівний переклад того адреса: «Найясніший пане! Від двох літ в королівстві Галичині не скликувано сойму. Позбавлені одинокого органу, через котрий би край свої зажалення і бажання перед троном в н[ашого] пана міг занести, чуються нижчепідписані властителі дібр і мешканці міста Львова, спонукані, а нинішніми обставинами принаглені, в інтересі добра крайового, в інтересі удержання порядку і правного розвивання поступу, відповідного

товпи. О 6-тій годині занесе його депутація на чолі згромадженого народу до губернатора. Вечором буде місто ілюміноване, перший раз, може, з власної охоти. В тій хвилі довідуються, що амністія вже буде оголошена в'язням і що з Шпільбергу вже вертають. Вертаючи додому з обіду, бачу кількатисячний стиск народу перед каме-

---

до нинішніх часів, удатися до тебе, н[аш] пане, з довір'ям для усунення причин недолі краю і вислухання справедливих, а нинішнім часом відповідних жадань.

Завсігди з довір'ям дожидали ми мудрих розпоряджень н[ашого] пана, між тим події послідніх часів грізною навалою на нас упали, а коли де потрібно окілько можна міцнішого розвинення сили народної, так се, без сумніву, в Галичині, де нещасливі події з р. 1846 стались джерелом так великого розділу між обивателями і підданими, що аж грозить цілковитим розряженням всіх вузлів суспільних.

Політичні процеси, несправедливі і неприродні запори, поставлені розвоєві і уживанню мови народної, народових обичаїв і свобідному виражуванню мислей, на нічім не основані і нічим не даючіся усправедливити переслідування, на котрі крайові люди суть наражені з боку урядників, перенятих зглядом них ненавистею, все те викликало взбурення умів, котрого якнайскорше усунення сталося невідложною потребою. Задля недостаточної на соймі репрезентації жителів краю, не можна пізнати правдивих потреб крайових. Існуюча процедура судова есть одною з головних причин упадку кредиту і не дає ніякої поруки, що справедливість вимірюється безсторонньо. Надмірна опіка над громадами сільськими та ограничування міщан у всіх справах, дотикаючих міст, сталося головною завадою для піднесення міст. Цілковите занедбання шкіл людових і випливаюча відси темнота народу зробила можливими нещасні події 1846 року. Стани галицькі вже від многих літ просять, а досі безплідно, о регуляцію відносин підданських, а навіть о знесення всяких підданських повинностей; по цілковитім, насильнім розірванню в лютім 1846 вузла патріархального, що досі лучив властителя дібр з підданими, показується цілковите знесення всяких підданських повинностей і підданських відносин, як також унормування посілостей, необхідною конечностею.

Рівність горожанська і політична всіх жителів краю всяких віросповідань перед правом і у всіх горожанських відносинах есть справедливим вимогом часу а сильним бажанням тих, котрі для неї жертви поносять. З радостею повітали ми великодушну постанову, котрою ти, н[аш] пане, повірив обивателям міста Відня удержання супокою і порядку і постановив комісію для наради над відповідними до нинішнього часу реформами. То наповнює нас надією, що зволиш, н[аш] пане вислухати виявлені тут бажання, котрі ми в слідуючих точках висказуємо:

1) Загварантування польської народності, а затим знесення всяких ограничень, сгоячих на заваді її свобідному розвоєві, заведення польської мови в школах, в судах і в урядах політичних.

2) Віддільна адміністрація провінціальна.

3) Загальна політична амністія.

ницею Кульчицького. Ян Добжанський, редактор «Dziennika mód paryskich» відчитує з балкону на цілий голос адрес до правительства, об'яснює кождий уступ, за кождою точкою народ кричить «браво», агітація, рух безмірний, по улицях рої людей, поліція ані не показується,— нечувані досі речі. Все досі спокійне, але за наймен-

---

4) Ревізія конституції станової і репрезентація всіх верств жителів на соймі, котрий якнайшвидше має бути скликаний.

5) Знесення цензури а заведення прав репресійних (Sic! Певно, автори хотіли сказати «прасових»).

6) Загальне якнайспішніше уоруження міст в цілі удержання супокою і порядку, безпеченства осіб і власності.

7) Уділення устави муніципальної, основаної на якнайширшій підставі.

8) Загальне заведення шкіл для люду.

9) Публічне і усне судівництво з судами присяглих.

10) Цілковите знесення панщини і всіх підданських повинностей, з котрих галицькі властителі дібр своїм дотеперішнім підданим хотять дар учинити; так само цілковите знесення підданських відносин і сервітутів обопільних, існуючих досі між властителем та підданими і рівночасне урегулювання посілостей.

11) Цілковита рівність горожанська і політична перед правом всіх верств і віросповідань жителів.

12) Обсадження урядів людьми крайовими, тут зродженими, в Галичині, та виключення чужоземців.

13) Військо крайове має стояти в краю, мати народову інституцію і крайових офіцерів.

Нижче підписані, виражаючи ті гарячі бажання краю, ожидають від мудрості вашої ц. к. милості якнайспішнішого їх сповнення, бачачи в тім одиноке средство до запобіження небезпеченствам, котрими загрожений есть супокій, порядок, життя і власність, і укріплення морального і матеріального добробиту краю. Львів, д[ня] 18 марта 1848».

Не хотячи переривати тексту нашого оповідання, ми подали сей документ — і подаватимем також другі — в примітках, і тут також позволимо собі придивитися йому критичним оком, щоб зрозуміти його дух і тенденцію.

Коли се правда, що говорить дописуватель в нижчецитованій брошурі Вурцбаха*, що автором того адресу був Смолька*, то ми маємо в ній цікавий документ до характеристики тої зміни чувств і поглядів, яку на колишніх революціонерах і демократах зробили криваві події 1846 року. Бо, приглянувшися ближче сьому адресові, ми переконаємось, що есть він в своїх мотивах наскрізь ретроспективний, що властиво causa movens його аргументації есть різня 1846 року. Бо і якже ж? Ті люди в Львові роблять шумні демонстрації, трохи не повстання, поліція не сміє показатись, ворога ніякого не видно, в Відні приречена конституція, а вони твердять, що «спокій, порядок, життя і власність суть загрожені». Хто загрожує? Сього не кажуть, але кількаразові натяки на р. 1846 даються сього аж надто добре догадувати. Що при словах о «загроженні» автор адреса мав на гадці селян, уоружених в коси та ціпи

шим товчком буря може вибухнути. Боюся, щоби вечором при ілюмінації не прийшло до чого. До підписування адреса все раз у раз тиснеться. Вілюсь Мальсбург[1] писав з Відня, що єсть уоружений і робить службу. Галичани мали найбільше причинитися до викликання революції (?) в Відні,— видко в тім палець божий. Меттерніх утік, віддалений від правительства, палата його має бути знищена, в бургу цісарськім всі вікна повибивані, Шенбрунн спалений, кілька галичан мали погинути. В Празі чеській також має бути взбурення, так само і в Кракові».

Для повного образу подій д[ня] 19 марта додамо ще пару слів з німецької сучасної брошури[2], містячої в собі також листи зі Львова, а виданої Костянтином Вурцбахом в Відні. Поперед всього опис пам'ятного дому кравця Кульчицького, де був уложений адрес: «На пляцу Фердінанда, так названім на пам'ять давнішого губернатора (архікнязя Ферд. д'Есте) — тепер він буде назива-

---

(хоч і селяни в тім часі сиділи тихо, ба ні, тисячами мерли з голоду і заразних хвороб), се посвідчає нам і друга не менше цікава особливість того адреса — його шляхетсько-міщанський характер. Адрес єсть ніби «адресом народу галицького», а на ділі в нім говорять тільки «властителі дібр і мешканці Львова». Вони домагаються «загального і якнайспішнішого уоруження міст»— очевидно, для оборони від можливого нападу селян,— а коли й згадують о тих селянах, то або при случаю різні 1846 р., або знов (точка 10) тоді, коли хотять їх для себе придобрити дарованиям панщини, або допоминаючись уряду о закладання для них шкіл, щоби розсіяти темноту, котра 1846 р. так страшні принесла плоди, і котру вони самі через довгі часи коли не насаджали, то бодай преспокійно толерували. Вкінці дуже непідхлібне поняття дає нам автор адреса о своїй спосібності до логічного мислення, коли закидає урядові «zbytne opiekowanie się wiejskiemi gminami[1]», а сейчас же о стрічку нижче жалується на занедбання шкіл людових. Видно, що не так надто дуже опікувався уряд громадами сільськими, колн не дбав о їх школи!

Як бачимо затим з тенденції сього адреса, рух галицький в 1848 році зараз від першої хвилі станув на хибній, узько партійній та класовій дорозі, не говорячи вже о тім, що в адресі, списанім на руській землі, нема ані найменшої згадки о мотуванні якихось русинів. Тою хибною дорогою, на шкоду цілому краєві, рух той пішов дальше, аж поки не дійшов до оконечної катастрофи д[ня] 29 і 30 вересня.

[1] Вільгельм Мальсбург, син тої пані, у котрої Ів. Федорович був на квартирі під час своїх університетських студій; ще того самого 1848 року він разом з матір'ю спровадився до Грималова, щоби під час неприсутності Федоровича доглядати господарки.

[2] Galizien in diesem Angenblicke. Ein dringendes Wort in dränden Zeit. Wien, 1848.

тись пляцом Конституції, а улиця Валова — улицею Стадіона, стоїть дім, з птичої перспективи подібний до стоячого стіжка; один фронт виходить до пляцу, а другий на улицю Валову; тут находиться контора редакції «Dziennika mód paryskich», котрого редактором підписується кравець Кульчицький, але дійсним редактором єсть Ян Добжанський. В тій конторі находилася петиція галицького народу, котру панове Добжанський і Дзержковський поперемінно на весь голос відчитували чимраз новим напливаючим товпам народу». А ось оповідання про ілюмінацію того вечора: «Все відбулося в найкращім порядку, без помочі поліції; тільки одному канонікові на Галицькій улиці, котрий задля скупості не казав був освітити свої вікна, побивано шиби. Те саме було би сталося і з вікнами державної бухгалтерії, що находиться в ратуші і яко незамешкана не була також освічена, коли б хтось не був ще в час вияснив сеї причини».

Як бачимо, той «найкращий» порядок виглядав досить тумультуарно, але се був тільки початок; слідуючих днів хвилі розворушення львів'ян збивалися чимраз вище догори. Даємо тут знов слово очевидцеві, В. Гіцкевичеві, котрий д[ня] 20 марта ось що пише до Івана Федоровича:

«La revolution fera la tour du monde[1]», слово виречене котримось французом, починає справджуватись. Так і у нас перша хвиля революції перейшла вчора, слава богу, без кривавого хресту і досить спокійно. Адрес, про котрий я вчора писав, має вже кільканадцять тисяч (говорять, що 23 000) підписів людей різних верств, полів і віку, навіть женщини і діти підписували. Коло години 5-ої пополудні вибух пожар десь на Жовківськім, случайно чи навмисно підложений для зроблення диверсії і звернення уваги товпи, але се не о много зменшило зібрану масу, що чекала на похід депутації з адресом до губернатора. Коло години 6-ої безмірна маса людей всякого роду і верств залягала поблизько шкарпи коло помешкання губернатора, чекаючи на депутацію. Депутація та з 20 чи 30 осіб з різних верств суспільних зложена, а іменно з шляхти, міщан, професорів університету і молодежі (між іншими: Сапєга, Василевський, Стронський*, кравець Кульчицький і Громадзінський, літератори Добжанський і Дзержков-

[1] Революція обійде весь світ (*франц.*).— *Ред.*

ський, адвокат Петро Романович, здається, і молодий Кароль Никорович і много других), деякі в чумарках, другі в фраках, а інші попросту в сурдутах, навіть один жид, ледве потрафила продертися крізь стиск згромадженого народу, вітаючого її окликами радості і обсипаючого цвітами. В брамі губернаторського дому стало кілька гренадерів з карабінами і не хотіли пропустити депутації; було би, може, прийшло до якої авантури, але сам Стадіон зійшов на долину, велів сторожі пропустити і ласкаво прийняв депутацію. По хвилі кількох з депутації вийшло на балкон губернаторського помешкання, взиваючи народ, щоби держався тихо і спокійно, бо тепер будуть губернаторові читати адрес. По якімось часі виступив губернатор з цілою депутацією на балкон; по голоснім привітанні наступила тиша, по чім Стадіон сказав: «Ich habe die mir durch die Deputation vorgetragenen Wünsche des Volkes angenommen und werde sie se. Majestät vorlegen. Was die politischen gefangenen anbelangt, wir werden sie baldigst gegen Bürgschaft von zwei Statsbürgern für einen jeden in Freiheit gesetzt. Was aber die Einführung der Nationalgarde anbelangt, so wird folglich eine Kommission eingesetzt, um die Art der Einführung derselben zu beraten»[1]. По тих словах розляглись радісні окрики цілої маси: «Най жиє! Віват Стадіон!» Затим промовляло ще кількох з депутації, напоминаючи до порядку і супокою, щоби спокійно розійтися, а в вечір під час ілюмінації ніяких ексцесів не робити. Смерком по всіх домах вікна освітлено, хоч на те не було ніякого розказу з поліції ані з магістрату. Жиди випереджували в тім християн, безмірно радуючись. Навіть будинки публічні, палата губернаторська, губернія, апеляція, форум і т. д., а навіть поліція і кримінал були освітлені. Чи всім та радість із серця йшла, особливо урядникам von draussen[2], можна легко догадатися: в адресі була також точка, щоби тільки крайових людей до урядів припускати. Через якийсь час військо задля алярму, вдареного на пожар, стояло зібране на своїх становищах під

[1] Я одержав представлені мені депутацією побажання народу і передав їх його величності. Щодо політичних ув'язнених, то ми якнайшвидше випустимо їх на волю з тим, щоб за кожного поручилися двоє громадян. Що ж до введення народної гвардії, то для цього згодом буде призначена комісія, щоб обговорити спосіб введення цієї гвардії (*нім.*).— *Ред.*

[2] Ззовні (*нім.*).— *Ред.*

оружжям, викочено гармати з запаленими люнетами, але ні з одного, ані з другого боку зачіпки ніякої, противно, перед ідучими гусарами і перед піхотою народ знімав шапки і вітав їх віватами, а вони за те взаємно салютували. Вечором постягано військо з становищ. Рої народу говірливого і веселого тягли улицями, придивляючись ілюмінації. Можна було часом бачити групи академіків з кількома молодими кадетами від війська, ведучихся запідбоки. Все відбулося спокійно, без ексцесу, хоч поліції ніде не було видно. Кілька лишень вікон неосвітлених, між іншими одному кафедральному каноникові, дітвора потовкла. Василевський поїхав зараз вечором до всіх в'язниць і обвістив в'язням, що завтра будуть вільні. Нині (20 марта) рано комісія з депутації під проводом Сапєги, зложена в закладі Оссолінських, принімала поруки від зголошуючихся горожан і видавала їм сертифікати, з котрими ті удавались до в'язниць і забирали в'язнів з собою. Незліченні маси народу облягли в'язниці, радісними окриками вітаючи кождого виходячого в'язня, а декотрих аж на руках виносячи. Годі описати радісний запал між всіма верствами народу, а навіть між жидами. На балконах і вікнах сусідніх каменіць женщини з білими хустками в руках і оплесками вітали кожного в'язня, дуже багато видно було плачучих з радісного розворушення, мені самому не раз сльози закрутилися в оці. В'язнів видирано собі майже, щоби їх взяти до свого дому. Відтак рої народу веселого, гомонячого, з погідними лицями снуються раз в раз по улицях і ринку. Депутація згромадилася знов у губернатора, щоб нарадитися над уформуванням гвардії народової. Призволено на уоруження академіків під начальством Стронського. Шляхта має вписуватись до гвардії у Сапєги, укінчені юристи і адвокати — у Петра Романовича, але супротив того повстає опозиція, не хотять його провідництва, тож ураджено вписуватися у адвоката Сенковського, міщани у Кульчицкого, урядники, здається, у Сахера. Академіки, як чути, мають бути насамперед уоружені. Так і я буду мусів ще «до гліду рукувати» з карабіном. Конституція надана для цілої монархії, але яка, сього не знати. Мальсбургова знов дістала від Вілюся лист з Відня: там уже панує супокій, але академіки і міщани ще під оружжям і всі варти удержують. Акциза знесена. Тільки пролетарі поповнюють різні ексцеси і рабунки в околиці Відня, кілька фабрик спалено. Погибло

тільки тридцять і кілька осіб з народу, а кількадесять ранених. З поляків ніхто не погиб».

Дописуватель до брошури Вурцбаха з неменшим ентузіазмом і зовсім згідно з повикшим описує сей день. З опису його долучаємо тут ще деякі цікаві подробиці. Під час випускання в'язнів особливий ентузіазм розбудили дві випущені дами: Богушева (жінка замордованого 1846 мазурами дідича Богуша) і Дембицька. З балконів дами кидали кокарди між народ: навіть деякі «маршандемодки», котрі, звичайно, на таких хвилях патріотичного запалу роблять добрий інтерес, кидали задармо білі, шовкові, густовно зложені кокарди між народ. Тільки одна з них, котра від кількох літ багатій шляхті галицькій достарчувала паризького фурфантя, визначила за таку поєдинчу стяжку з білого шовку, котра не могла коштувати й срібного гроша, цілого срібного цванцігера*, але мусила за те від одного «енергічного патріота» приняти заслужене упокорення. Як бачимо, патріотичний запал був обов'язковий; у кого він не являвся добровільно, того сейчас «енергічні патріоти» зуміли натовкнути на властиву дорогу властивими средствами.

Дальші події того дня — був се понеділок — описує Гіцкевич в листі до Івана Федоровича з д[ня] 22 марта в в слідуючий спосіб: «Загальна, неописана радість тривала цілий день. Вечором знов в цілім Львові всі доми, навіть урядові, освітлені без жадного попереднього наказу. По всіх улицях видно було громади народу щасливого, розрадуваного». «В театрі,— додає до того опису дописуватель до брошури Вурцбаха,—відспівано «Boże coś Polskę», але по улицях під вечір не було вже тої голосної, свобідної радості, що вчора. Противно, якась понура тиша залягла над містом, мов перед надходячою бурею. Академічна молодіж нетерпливилась, чому їй уже не дають оружжя; її відпоручники бігали від Понтія до Пілата; розгарячені молодці почали підозрівати Стадіона, що він їх обманює, що його поступування криє якийсь підступ,— розбурення і роздразнення збільшалося». Але ніч перейшла спокійно і погідно засвітав новий день, в котрім гарячкове розбурення тих днів мало дійти до найвищої точки.

Хто читав «Іліаду» Гомера, той знає, що в значній часті вона складається з поодиноких глав, названих впорядниками: ἀϱϛστεια, т. є. геройські діла сього або того начальника. Отже ж, історії львівського руху з д[ня] 21 марта

1848 року можна би досить справедливо надати титул: ἀρίστεια Яна Добжанського. Той чоловік, русин родом, але далекий від тих живих конспіраційних рухів 30-их років, з котрих остаточно виклювались початки руського відродження, вихований в душній атмосфері панських передпокоїв, стається того дня головним представником типу фанатика — «патріотника» польського, крикливого не по розуму політика і демагога, типу антипатичного і для самих розумних поляків. Мов сухе поліно, випливає він наверх зараз в першім почині «мартових хвиль» і дня 21 доходить до зеніту своєї популярності хоч, розуміється, і опісля не перестає удержуватись на верху розбурханих хвиль життя суспільного. Про його давніше життя небагато нам відомо. Здається, що 1842 чи 43 р. скінчив він права, вчасно найшовши опікуна і добродія в особі маршалка Тадея Василевського. Д[ня] 4 лютого 1844 він оженився, не зробивши докторату, але зате діставши посаду гувернера у кн. Сапеги в Красічині. В ту пору (д[ня] 7 лютого 1844) ось що писав о нім Тадей Василевський до Івана Федоровича: «Дізнав я вітцівської потіхи, благословляючи в місце бать[ка] до шлюбу Яся Добжанського, сина мого вибору. В неділю 4 б. м. повінчався він з Кароліною Суроховською. Дивна то була любов. Я не приятель вчасних любощів, але тій я не мав нічого закинути, бо се була любов щира, а предмет її гідний Ясевого вибору, панночка скромна, тиха, лагідна, дуже відповідно вихована. Тільки я радив наперед докторат, а потім жінку, але думка, занята любов'ю і перешкодами получення, а також інша робота для удержання опізнили докторат, а тепер дав бог хліб, то і жінки чимскорше захотілося. Єсть він від вересня мин[улого] р[оку[учителем сина кн. Сапеги в Красічині, учить при тім і княжі, і сільські діти в шкілці. Пізналися на нім, полюбили і хотять задержати, аж поки син не дорасте. Побирає коло 1 000 зр. м. к. річно, а крім того, визначили йому окремий домик на мешкання і ординарію».

Чи довго був Добжанський в Красічині, сього не знаємо; 1847 року випливає він у Львові яко редактор «Dziennika mód paryzkich», видаваного кравцем Кульчицьким. 1848-ий рік зробив його «трибуном людовим» на лихо нашому краєві. Але перейдім до оповідання, головно за листом Гіцкевича з д[ня] 22 марта.

«Дня 21, в вівторок, рано відправилося в костьолі домініканів жалібне набоженство з музикою і виставленим ка-

тафалком за поляглих в повстанні віденців. Костьол не міг помістити згромадженого народу. Товпи стояли перед костьолом. Відділ війська з полку Дейчмейстера віденського, що без оружжя був на тім набоженстві з офіцерами, вітано гримучими віватами і обсипувано цвітами; множество людей залягало ринок і головніші улиці». Тут наступає в листі Гіцкевича перерва, котру ми поповнимо з брошури Вурцбаха. Рівночасно з службою божою у домініканів удався комендант маючої форсуватися гвардії академічної до губернатора на чолі депутації з академіків, щоби допоминатися о оружжя. Стадіон прирік, що о 12-ій годині оружжя дістануть. Коли депутація вийшла від Стадіона, вже на мурах були поприліплювані плакати, напоминаючі народ до порядку і тишини. Але плакати ті мали наслідки якраз противні,—народ чимраз густіше громадився, на улицях рух змагався, всі почали допоминатись оружжя. Молодіж, в числі около 1 000 голів, згромадилась в академії, ждучи на сповнення губернаторської обіцянки.

Ще перед полуднем зійшлося перше в тих часах згромадження знатніших обивателів до зали ратушевої, щоб радити над біжучими справами. Добжанського вибрано головою того згромадження. Почалися шумні дебати, в кінці стало на тім, щоб вибрати комітет і післати до губернатора депутацію з завідомленням, що зав'язався такий комітет, котрий має бути посередником між урядом і народом і впливати на його успокоєння в теперішніх обставинах. До комітету на радощах вибрано аж 40 людей. Не чекаючи вибору депутації, що мала йти до Стадіона, Добжанський схопився і, поручивши ведення дальших нарад свому другові від редакції «Dziennika mód» повістяреві Дзержковському, сам побіг до губернатора. При самім виході до ратуші впав він, мов бомба, в зібрану на ринку масу народу, з криком «do gubernatora!». Мов іскра електрична, збудив сей окрик загальний ентузіазм. Розляглись безкінечні громові вівати, найближче стоячі підхопили Добжанського на руки і понесли в тріумфі до губернії. «З своєї живої трибуни,— оповідає дописуватель до брошури Вурцбаха,— почав він заохочувати народ, загрівати його до патріотизму і приводити всім на пам'ять, що вони поляки, найблагородніший, найхоробріший і найвеликодушніший народ на цілім світі».

Згромаджені в ратуші обивателі, бачачи таку дивну процесію і почуваючи, що таким способом дуже легко і так

уже розворушений народ довести до крайньої безпам'яті і до небезпечних розрухів, що ввиду стоячого наготові війська могло грозити стратою всіх хоч і як непроблематичних здобутків кількох послідніх днів, рішили якнайскорше вибрати депутацію і післати її слідом за походом Добжанського. І справді, за кілька минут депутація була вибрана і під проводом Дзержковського, не мішаючись з товпою, окружаючою Добжанського, удалась до помешкання губернатора. Добжанський прибув уже туди вчасніше і зліз із своєї живої трибуни, але придверний зупинив його в сінях губернаторської палати, освідчачи, що губернатора нема дома. Те саме свідчив він і прочій депутації, що надоспіла трохи пізніше, додаючи, що губернатор уже удався до університету роздавати оружіе академічній молодежі. Хоч се була правда, та прецінь величезна товпа народу, що принесла сюди Добжанського обурилася тим; деякі почали кричати, що то зрада, підступ, що губернатор зводить народ, щоб не дати йому оружжя.

«До університету!» — крикнув Добжанський. І знов серед безкінечних віватів товпа підхопила його на плечі і понесла. «Не розходіться! — кричав Добжанський щосили.— Народ мусить дістати оружіе! Я вам його здобуду, аби тут не знати що!» Знов безкінечні вівати.

Деякі з членів депутації почали уцитькувати Добжанського, представляючи йому, що весь народ, як тут є, оружжя дістати не може: тільки посідання або інтелігенція надають право до одержання оружжя.

«Що там посідання і інтелігенція,— крикнув Добжанський «im heiligen Eifer der Rede», як каже дописуватель до брошури Вурцбаха, а по нашому сказати б, в цілковитій безпам'яті,— кождий поляк, хоч будь він і найнижчий з люду, варт носити оружіе!»

Се обійшло трохи депутацію. «Пане Добжанський, — сказав котрийсь з її членів,—ми не потребуємо диктатора!»

«А мене ваш комітет нічого не обходить!» — крикнув роз'ярений Добжанський і потяг дальше. Депутація й собі ж, окремо. Добжанський цілу дорогу не переставав говорити до народу; він уже давно забув, о чім говорив, з нього говорила гарячка. «Польща ціла в давніх границях мусить бути привернена!» — ту фразу мусив він много разів повторяти, бо передає її і Гіцкевич, і дописуватель брошури Вурцбаха. Перетягаючи з товпою коло одваху, він почав кричати до стоячих там жовнірів, щоби зложили

оружіє, і був би, може, в тім місці допровадив до розливу крові, коли б товпа не була понесла його дальше, до академії. Тут уже від якогось часу був губернатор в великій залі, занятий роздаруванням оружжя академікам. З арсеналу привезено під сильною військовою ескортою кілька брик оружжя до академії. «Губернатор,— наводимо дослівно оповідання Гіцкевича,— казав відчитати, чи навіть сам відчитав академікам роту присяги, що не ужиють оружжя, як тільки на поклик начальства в обороні порядку, а також що будуть вірні цісареві австрійському, конституційному королеві Галицькому». Молодіж жадала, щоби замість «галицькому» сказав «польському», на що Стадіон згодився і сказав «польському». На те піднявся радісний крик з тисячів уст: «Най жиє», котрий поданий зараз до маси народу, залягаючої цілу Краківську улицю, зістав з найбільшим унесенням тисячократно повторений. Затим губернатор зачав роздавати поодиноким академікам оружжя, причім кождий мусив ім'я своє вписати до листи. Коли, втім, двері отворилися і до зали ввійшов червоний з натуги і заточуючися, мов п'яний, Ян Добжанський. Непевним кроком приступив від до губернатора і запитав його прямо: «Коли властиво буде відбудована Польща в давніх границях?»

Стадіон замішався на таке безпардонне запитання, а відтак, похиляючи набік голову, сказав: «Поки що я можу говорити тільки о тій часті, що зветься Галичина і стоїть під моєю опікою».

Добжанський, уже майже зовсім одурілий, почав ще щось говорити, але вже зовсім нескладно і незрозуміло; він не здужав уже скінчити бесіди, захитався і —зомлів. Його підхопили на руки і винесли. Велика часть народу повалила за ним, кричачи віват. «Хвиля була не до описання,— оповідає Гіцкевич.— Я бачив людей, уже не молодих і не загорілих, котрі виглядали мов божевільні. Майже в такій самій екстазі бачив я і маршалка Василевського. Говорять, що Добжанський справді вчора був збожеволів, що есть дуже подібне до правди, бо від трьох день чоловік той майже ані на хвилю не спочив в своїй агітаторській діяльності, що мусило його сили фізичні і духові довести до найвищого напруження». Його занесли додому і положили до ліжка. Народ заповнив улицю перед його домом. Що п'ять минут виходив хтось із стоячих при нім патріотів на ганок, викрикуючи бюлетені о його здоровлю.

— Уже йому трохи ліпше!
— Тепер пускають йому кров!
— Тихо, народе, він спить!
— Іно що зажив гофманівські краплі!
— Каже вам ознайомити, щобись-те в нім покладали надію, він вас не опустить!
— Тепер він молиться за вас![1]

Коли винесено Добжанського з академічної зали, приступила до Стадіона депутація від ратушевого комітету і, представляючи йому розбурення народу, ознайомила о зав'язанню комітету і жадала, щоби губернатор признав його легальним, бо обставини необхідно домагаються його існування. «Народ розбентежений і доконче домагається оружія; тільки обивательське посередництво може запобігти грозячому небезпеченству; в разі опору уряду супротив того домагання може легко прийти до розрухів і розливу крові, за що чей же губернатор не схоче приняти на себе відвічальності». Але губернатор не дався збити з пантелику обивательськими погрозами. «Комітет зав'язався нелегально, без мого дозволу, отже, яко такий не може існувати,— прошу вас панове, сейчас розв'язатися і розійтися». Се була його відповідь. Він сейчас переслав її через уста бурмистра львівського радячому в ратуші зібранню, просив також депутацію, щоби йшла те саме ознайомити і, чуючи, що трудно буде наклонити зібрання до розв'язання, обіцяв, що, скоро скінчить уоруження гвардії академічної, прибуде й сам до ратуші. Около 4-ої години пополудні міліція міська заповнила сіни ратушеві; дейчмейстри стали перед дверми зали, де радило зібрання, держачи навхрест багнети; в супроводі офіцерів ввійшов до зали Стадіон і, не допускаючи нікого до голосу, розв'язав зібрання.

Взагалі пополудні того дня всім здавалося, що якісь тяжкі хмари носяться над містом. Около 2-ої години знов так само, як і попереднього дня, виступило військо в повній збруї на означених становищах. «Викочено,— оповідає Гіцкевич,—гармати і набивано острими ладунками карабіни перед народом. По місті пішов страшенний пополох, склепи позамикано, але народ не дуже розходився». Дописуватель брошури Вурцбаха оповідає, що около академії туй-туй уже мало прийти до серйозного забурення. «Народ, бачачи уоружених академіків, а сам так довго і надармо

[1] Galizien in diesem Angenblicke.

домагаючись оружжя, задумав приступом взяти авлю академічну, щоб забрати собі те оружжя, котре там ніби находилося. Але молодіж оперлася тому і з величною неустрашимостею остоювалась супротив скаженіючої товпи, що вже хотіла виламувати браму. Вкінці, коли не було іншої ради, взявши низом настромлені багнети, розігнала народ від брам. Товпа, розбігшися з одного боку, нагромадилась в такім самім намірі на другім боці. Провідник гвардії др. Стронський виступив на підвищення, щоб своєю бесідою втишити розбурхані хвилі; коли втім, ледве він показався, якийсь смільчак збоку замахнувся на нього шаблюкою і був би, певно, розрубав йому голову, коли б молодіж в саму пору не пхнула Стронського набік. Що та хвиля не дала почину до різанини, завдячити треба тільки уміркованню і тактові Стронського, котрий своєю бесідою справді потрафив потрохи улагодити розбурення народу і наклонити його до супокою[1].

Конечно, народ не розійшовся і тепер по домах. «Товпи,— пише Гіцкевич,— роїлися по ринку і головних улицях, ніхто їх не розганяв, тільки академіки-гвардисти просьбою і персвазією наклонювали, щоб розходилися. Найбільший був острах, щоби де не прийшло до якого конфлікту між народом та військом, бо се, безперечно, дало би було знак до боротьби і розливу крові. Вечором ціле місто мало воєнний вигляд: всюди військо, на ринку піхота і кіннота, дві гармати викочені і звернені одна на улицю Галицьку, а друга — на Краківську, наоколо властивого міста (середмістя) всюди військо з гарматами, коло арсеналу відділ численний, густі ведети і форпости, але переходячих ніде не задержувано ані словом, ані ділом. Численні патрулі академіків з карабінами перебігали в різні сторони, намовляючи народ, щоб розходився; за ними знов в певнім віддаленні патрулі військові, певно, для контролю.

Тривожні вісті обігали, що челядники ремісницькі хочуть напасти на академіків і відібрати їм оружжя; чути було навіть відгрожування з деяких груп. Академіки в великій були тривозі і колізії, як собі поступити, коли б

---

[1] Гіцкевич о тім задуманім штурмі на академію не знає нічого; нічого не згадують о нім і сучасні дневники, головно навчасніший із них «Dziennik narodowy». Остається тільки один дописуватель брошури Вурцбаха, котрий о тім оповідає.

справді челядники на них напали. Але богу дякувати, до того не прийшло, і ніч минула спокійно».

То есть — і не зовсім спокійно. Дописуватель брошури Вурцбаха подає ще й о тій ночі деякі цікаві вісті. Поперед всього між народом розійшлася раптом вість, що губернатор велів військовій патролі стеречи Добжанського. «Зрада, зрада!» — роздались окрики між сфанатизованим народом, котрий по старій привичці думав, що його трибуна ось-ось закують і повезуть на Шпільберг. З деяких улиць почало вже формуватись збіговище ід домові, де Добжанському в ліжку прикладали зимні оклади. Тим разом якийсь сміховалець успокоїв народ, говорячи, що варта вправді стоїть коло Добжанського, але то варта гонорова, зложена з гвардії.

Між тим вісті про занепокоєння і роздразнення між простим народом, особливо між ремісниками, чим далі в ніч, тим ставались страшніші. Поговорювано, що ремісники задумали, не діставши карабінів, уоружитися в коси. Щоб тому запобігти, велів губернатор ще таки сеї ночі зо всіх складів поконфіскувати коси. Зібрано їх і знесено до арсеналу таки тої ночі около 280 сотнарів. Так минув той бурливий день, котрий міг Львовові принести вуличну революцію і бомбардування, але не приніс нічого.

На другий день само небо взялось на розум і спустило дощ. «День 22 б. м.— пише того ж таки дня вечором Гіцкевич,— перейшов спокійно, без особливих подій. Рух на улицях менший задля сльотливої погоди. Губернатор і поліція видали обвіщення, забороняючи носити оружжя тим, котрі не належать до уорганізованої гвардії,— бо в вівторок дуже многих видно було при шаблях; дальше, щоби купами не згромаджуватися і не промовляти до народу, а також щоби ті, котрі не замешкують во Львові, до 24 годин виїздили і т. д. Губернатор установив комітет для формування гвардії народової на основі посідання і інтеліґенції. Комітет той складається з полковника Бордольо, гофрата Етмаєра, радці губерніального Голуховського (тепер бурмистра в місце усуненого сими днями Фегтенберга), Адамського, купця Мізеса і кн. Сапеги. Крім того, установив губернатор і інший комітет для посередництва між правительством та народом, з 12 членів (лякерник Бочковський, Казимир Дідушицький, Грос, адюнкт філософії Стронський, Міликовський, Мізес, Смолька, Шайноха*, Сапега, Людвік Скшинський, Флоріан Зінгер і адвокат Віль-

чинський). Але комітет сей не носить назви комітету і не має характеру публічного,— має тільки право предкладати губернаторові жадання публічності і свої проекти».

Закінчення довгого листа Гіцкевича, з котрого ми так багато відомостей о тих цікавих днях видобули, подає деякі вісті о рівночасних подіях в інших містах Галичини і різні кружачі тоді слухи, котрі ми тут яко свідоцтва історичні наводимо. «В Тарнові на відомість о подіях львівських повстало також порушення; ціла людність облягла циркул, домагаючися оголошення конституції, багато бесідників промовляло до народу, пригадуючи забійства з р. 1846, толкуючи, хто і в якій цілі до них причинився. Староста казав скликати війтів поблизьких сіл і велів їм присягти на вірність; війти не хотіли, кажучи, що в 1846 р. були ошукані і не вірять ніяким обіцянкам. Тоді мав виступити кн. Сангушко і оголосити, що всім своїм підданим дарує панщину, що величезне зробило враження на народ: падали з плачем до ніг і перепрошали за свої давні поступки. Подібні порушення мали вибухнути і в Перемишлі, і в других містах. О порушеннях хлопів против шляхти ніде досі не чути. В Берліні мало прийти до страшенної боротьби між народом та військом, багато дуже з обох боків полягло, вкінці військо перейшло на сторону народу, король утік. Подібні вісті бігають в Варшаві і Росії; певності о тім нема, але в теперішніх часах не есть то нічого неможливого, де вже ми бачили так много подій, котрі днем перед тим видавалися зовсім не можливими. Суть також вісті, що і в Познані вибухло повстання. У нас тут нині, д[ня] 23, спокійно, але бог знає, чи на тім скінчиться. З боку уряду видно якнайбільшу осторожність,— все напоготові. Вчора арештовано кілька осіб, а між ними й Дзержковського, котрий в неприсутності Добжанського проводив розв'язаному комітетові, і Земялковського, члена того ж комітету. Але коли губернаторові представлено, що се могло би викликати цілу бурю, зістали всі по кількох годинах випущені. Організація гвардії народової поступає, але як того можна надіятись по членах, складаючих комітет організаційний, дуже повільно, що велике будить невдоволення».

Що такі несподівані та дивні вісті мусили розбудити цілий давній запал, давню енергію Федоровича, се річ певна. Правда, зразу вони немовби придавили його своєю нечуваною новиною; споминки про страшні події 1846 року

були ще надто живі, він леда жадав якоїсь катастрофи, особливо коли з листів Гіцкевича міг довідно переконатися, що рух львівський досить далекий від принципіальної ясності, починає сходити на уличні тумульти і збіговища під проводом фанатичних крикачів. Дня 25 марта стрічаємо в його дневнику слідуючі, очевидно, під враженням Гіцкевичевих листів записані слова. «Доба, в котрій ми живемо,— страшна: вічне хитання між буттям та знищенням, між освітою та вандалізмом. Може, природа допускає такий стан лиш на те, щоб душу людську і в такій пробі загартувати, щоби навчалися зносити тисячні тортури такого положення? Але хто все може стратити, той не може нічого любити!..»

Йому не сиділось дома в таку пору, його діяльна вдача рвала його на світ, і він виїхав до Львова. Тут застав все в руху. Антим Никорович вибраний був начальником одного відділу гвардії, відмолоднів серед молодих людей. Правда, будучи цілий час у Львові і придивляючися зблизька цілому рухові, він мав багато причин не вірити в його тривалість. «Граємо комедію до якогось часу,— говорив він Федоровичеві.— Я приступив до неї головно в тій цілі, щоби здержувати надмірний запал молодих людей, не дати їм надто далеко загнатися». А пані Федоровичева, побачивши ту цвітучу молодіж, ясніючу щастям і надіями, одіту в гарний гвардійський уніформ і установлену в ряди, заплакала мимоволі,— їй пригадався в тій хвилі Сахер, молоді і многонадійні товариші її мужа, Давид Тірман, Олексинський і другі, що в цвіті літ погибли по тюрмах. Були се віщі сльози,— до катастрофи, що мала постигнути сих людей, було всього лиш півроку.

Організація гвардії народової в початку цвітня — побіч справи знесення панщини — занимала всі уми в столиці дуже гаряче. Дня 8 цвітня зверхнє начальство над гвардією обняв генерал Іосиф Залуський; діло почало вестись по-польськи, т. є. не маючи ще армії, утворено вже штаб; шефом штабу іменував Залуський капітана військ польських Белінського, ад'ютантом штабу поета Вікентія Поля*, шефом-інструктором піхоти майора Лося. Антим Никорович при тих широких розмахах держався збоку, хоч своєю щиростею і своїм поступуванням відразу зумів позискати собі серця всеї молодежі. До нього удавалася та молодіж яко до посередника між нею та «вищим начальством», предкладаючи свої жадання. Зараз д[ня] 9 цвітня

новоіменованому зверхникові предложив Никорович в імені гвардії подання, в котрім гвардія домагається:

1) щоби в цілім краю без відволоки зорганізовані і уоружені були гвардії;

2) щоби на хоругвах гвардії приняті були «знаки народові»;

4) щоби до гвардії принято також всіх крайових челядників ремісницьких, за котрих моральність і добре захованнє мають ручити їх майстри.

Конечно, домагання ті видатися мусять для нас дитинними, особливо в виду многих інших, безмірно важніших справ, котрі в тім самім часі рішалися, а на котрі не було кому звернути увагу. Для тодішніх людей, іно що вийшовших з-під тяжкого тиску абсолютної монархії, не свідущих про суть і цілі конституції, гвардія народова в своїх маленьких зав'язках видавалась бог зна якою порукою безпеченства, спокою і легальності. І хоч попри гвардію не переставало існувати й регулярне військо, супротив котрого гвардія в ніякім разі не могла би була устоятись, і хоч тодішні люди самі існуванню того війська не противились, то все-таки й на гвардію великі покладали надії. Д[ня] 22 цвітня в 26 н-рі «Dziennika narodowego*» польський економіст Супинський старається навіть уложити певного роду бюджет для всекрайової гвардії, котрий ми тут яко цікавий екземпляр економічних замків на леді наводимо в докладнім скороченні. Уоруженнє кождого гвардиста після п. Супинського мало коштувати: штани 20 кр., блуза 1 зр. 10 кр., ладівниця 1 зр. 10 кр., шапка польська з паперової тектури, обшита цератою, 16 кр., шліфи 24 кр., т. є. цілий мундир 3 зр. 40 кр.; карабін 6 зр. 20 кр., разом екіпованнє одного гвардиста — 10 зр. Тепер шукає п. Супинський фондів, з котрих би можна було черпати на те екіпованнє. Після його думки в краю находиться около 2 700 000 зр. публічного капіталу, а іменно міста мають 2 млн., а публічні інституції 700 000 зр. Зібранння народове могло би ухвалити на цілі гвардії: з міських капіталів 10 %, т. є. 200 000 зр., а з капіталів інституції половину, т. є. 350 000 зр. Дальше мусив би кождий селянин, котрий по увільненні від панщини робити буде за гроші, дати на гвардію річно по 20 кр., се після п. Супинського учинило би суму 300 000 зр. Вкінці «з добровільних складок від тих осіб, у котрих на вазі обов'язків власний череп все в долину тягне», можна би зібрати

150 000 зр. Се вчинило би разом 1 мільйон річного приходу, т. є. суму, котра вистарчила би «на 100 000 вояків народу, одного з найхоробріших і найвитриваліших на світі. Крім того, міста поставили би гвардистів 30 000, а більші посідателі грунтів своїм коштом умундирують і уоружать своїх офіціалістів і урядників».

Але поза такими, більше або менше дивоглядними та фантастичними справами, котрими забавлявся народ столиці, точились також звільна, неповною ходою справи важніші, тикаючі самих принципів конституції. Одною з таких справ була реформа дотеперішньої системи репрезентаційної, а взглядно надання прав виборчих селянам і автономії сільським громадам. Д[ня] 28 марта видав цісар в тім предметі відозву до сойму станового долішньої Австрії. Сойм становий ухвалив, щоби тоту безмірно важну для будущини справу обговорити насамперед на виділі, котрий би мав бути зложений з делегатів усіх провінцій монархії. По довших дебатах з правительством стало на тім, що такий виділ з делегатів шляхти і міст буде дійсно якнайскорше скликаний до Відня і що він застановиться над двома основними точками: 1) розширення інституцій станових, 2) перетворення уряджень громадських.

В перших днях цвітня дістав і львівський губернатор завідомлення о тій ухвалі станів долішньої Австрії і сейчас сповістив о тім раду міста Львова, котра без проволоки вибрала від себе на делегатів купця Флоріана Зінгера і адвоката Чайковського. Рівночасно завізвав губернатор на день 5 цвітня о 10-тій годині рано членів сойму станового до себе на нараду в тім ділі. Зійшлось їх 94. Коли губернатор об'явив їм, що річ іде о вибір від станів галицьких двох делегатів до виділу, що має радити над новими уставами репрезентаційними, забрав голос насамперед гр. Александр Фредро*, звісний комедіописатель, і запитав губернатора, чи вибір сей буде доконаний урядово, чи ні? Коли губернатор відповів, що не урядово, тоді Фредро замітив, що такий вибір на ніщо не здалий, нелегальний і неконституційний. Вніс за тим, «щоби зібрані тут члени сойму станового для улегалізування свого поступування рішуче поставились на основі адреса з д[ня] 18 марта і щоб делегати могли бути вибрані тільки з-поміж тих, що підписали той адрес. Князь Людвіг Яблоновський категорично освідчив, що він не чується уповноваженим до ніякого вибору і завізвав також прочих, щоб ознаймити те саме. Тадей

Василевський завізвав присутніх, щоби через повстання освідчили, що стоять на основі адреса з д[ня] 18 марта. Фредро оперся тому і зажадав голосування і спорядження протоколу з цілої наради. Тому противний був губернатор, а коли і більшість згромаджених не досить рішуче стояла по стороні опозиціоністів, то вони, числом 10 (між ними Фредро, Яблоновський, Ант. Никорович) вийшли з зали і віддалилися. Оставші 84 члени самі доконали вибору: вибрано до делегації Тіта Дідушицького, Льва Сапєгу і Маврикія Країнського. Факт сей, досить звичайний в історії повстаючого конституціоналізму, наробив у Львові великого шуму. Ярі опозиціоністи, котрі адрес 18 марта порівно з гвардією вважали за найбільші святощі народні, трохи що не зрадниками і запроданцями окричали вибраних делегатів шляхетських. Дня 8 цвітня скликано навіть велике зібрання народне, ⟨перед котрим Дідушицький в довгій мові мусив толкуватися з того, що приняв сей вибір⟩, котре мало від вибраних делегатів жадати усправедливлення, яким правом вони могли приняти вибір. Здається, що ані Сапєга, ані Країнський на тім зібранні не були, тож інтерпеляції проводирів вічевих звернулися до одинокого присутнього делегата Тіта Дідушицького, хоч той ані на зібранні у губернатора не був, ані позаочного вибору не приняв. Помимо того Тіт Дідушицький, видячи, що народ розбурений, виступив на зборі з обширною бесідою, в котрій з політичним спокоєм і стальною логікою старався представити зібраним, що властиво ані конституції, ані свободи ще нема, що треба доперва здобувати їх повільною і спокійною працею і що всякі розрухи і тумульти можуть тільки пошкодити ділу. Уже в тій бесіді, так як і в виданій прикінці політичній брошурці «O zgromadzić się mającym sejmie», Тіт Дідушицький остро виступив проти львівського крикацтва, против того, як він виражався, «сторонництва дражливого, нам'єтного і голосного, котре хоч, може, й щиро бажає добра краю, але не завсігди буває щасливе в виборі і дорадчуванні средств, ведучих до тої цілі». Яке враження зробила його бесіда ⟨досить суха і теоретична⟩ на зібраний народ, сього не знаємо напевно, здається, що не мусила всіх вдоволити, бо коли делегація від'їздила до Відня, часописи проводжали її саркастичними увагами, зовсім без того ентузіазму і тих золотих надій, з якими проводжувана була депутація, везуча до Відня адрес 18 марта. Ми вже в однім з попередніх розділів роз-

казали за словами одного з членів тої депутації, М. Країнського, як ціла та депутація в Відні без ніяких нарад розійшлася з нічим.

Але між тим, коли важніші справи розвиваючоїся конституції ішли поволі, розбивались о формальності або о таємні, реакційні та бюрократичні крючки правительства, інша, драстична і сенсаційна справа розворушила цікавість львів'ян.

Ото з Станіславова прибула численна депутація до губернатора з обширним меморіалом, в котрім станіславівська шляхта і багатше міщанство підносили жалобу против деяких урядників і кількох вояків полку Маццукелі, обвинявчи їх не більше і не менше, як о підбурювання хлопів села Цуцилова словом і приміром до різні, до мордування. Після слів тої петиції, перечитаної сейчас окремою брошурою під назвою: «Sprawa Cucyłowska w obwodzie Stanisławowskim», річ малася так. «Д[ня] 31 марта 1848 приїхав окружний комісар п. Остерман до Цуцилова і в присутності війта, трьох людей з громади і співдідича цуцилівського Кароля Новаковського ознайомив, що слідує: «Не дайтеся баламутити обіцянкою дідичів, що вам обіцюють дарувати панщину. Ніхто не має права те зробити, як тільки сам уряд. Вправді, подали пани просьбу о дарування панщини, але що ж то за дар, коли собі застерегли, щоби їм хлопи заплатили. Найдальше до липня цісар сам дарує вам панщину, єсли не більше як половину, то половину певно». Чуючи такі слова, а може, і ще з інших причин, громада цуцилівська почала буритися, з буками і ціпами збиратися в купи, а в корчмі і поза корчмою далися чути голоси: «Ще сього місяця буде кінець полякам і жидам. Ми з їх батьками жили в згоді, але тепер зле буде на світі! Або ми від вас, або ви від нас мусите погинути». А коли питано хлопів, для чого так бунтуються, відповідали, що так їм війт казав.

В таких грізних обставинах обиватели цуцилівські завізвали асистенцію військову. Та прибула враз з комісаром Геном, котрий, не звертаючи уваги на місцевих обивателів, а порозумівшися набоці з дяком, вернув до Станіславова, а за ним повернула військова асистенція, лишаючи на залозі чотирьох рядових з полку Маццукелі на жадання пані Заячківської. Тих чотирьох рядових якнайгостинніше приняв Книгиницький, співдідич Цуцилова, котрий запросив

вояків, щоб один з них у нього на квартирі остався. Коли затим Книгиницький освідчив, що зібрався їхати до Станіславова, почали ті вояки насамперед гамувати його в виїзді, а один з них, що відтепер почав грати головну ролю, хотячи поперти свій заказ виїзду (?), вихопив шаблю і з цілим розмахом ударив Кничиницького в голову; кров бризнула річкою, і Кничиницький зомлів. Вояк-головник почав його бити вістрям і рукояткою шаблі по руках і плечах, збитого казав всадити на запряжену бричку і завіз перед корчму, де його шнурами зв'язав, зламавши на нім стрільбу на кусні і б'ючи його залізною люфою так довго, аж поки курки не повідпадали. Хлопство в мовчачій, але понурій поставі, числом звиш 100, з війтом на чолі, стояло вже зібране перед корчмою. Тут зачинається підбурююча роля вояка-головника. «Не вірте полякам,— кричав він до хлопів,— то зрада на вас, люди! Держіться вкупі, ляхів хапайте, бийте на смерть, на шибеницю з ляхом! Слухайте, я маю такий наказ, я за те відповім!»

Знать, ті слова не впали на пусту ріллю, бо скоро показався 70-літній Галецький, співдідич Цуцилова, що на крик Кничиницького, взиваючого помочі, поспішав на місце кривавої події, крикнув війт і озвалися голоси з громади: «Лапай старого поляка!» Галецький почав утікати, але хлопи зловили його і, б'ючи, привели перед вояка-головника. Той почав його палашем і люфою від стрільби немилосердно бити, тричі пхнув його багнетом в живіт і вкінці казав хлопам його зв'язати. Те саме сталося з Решетарським і Вольським, котрих виволочено з дому, хоч їх побої не були такі небезпечні. Не пропущено й женщинам, бо паню Ржевуцьку, живучу в домі Галецького, вояк-головник ударив в лице і шаблею по плечах, а коли вона почала благати війта, щоби її рятував, той відповів: «Я маю такий розказ».

Але не досить на тім кривавім учинку, вояки враз з хлопством кинулися рабувати доми Галецького і Кничиницького; хлопство вислало двох урльопників до Станіславова з тим донесенням, що відповідно до розпорядження полапано бунтуючихся поляків. Військо з комісаром Геном і надоспівші жандарми урятували від смерті ті чотири пов'язані і на соломі в хлопській хаті зложені жертви. Однако ж, помимо тих грозою проймаючих подій, помимо застрашуючого духу бунту, що проявлявся в окриках вояків і хлопів, п[ан] комісар Ген не бачив причини розпо-

чати енергічні кроки, бо після його понимання, як свідчить його рапорт, факт той не був нічим іншим як тільки корчемною бійкою. Доперва уряд обводовий в особі п. Фестенбурга оголосив на місці проступку суд доразний, арештував і відставив до Станіславова чотирьох верховодників-хлопів, словом, поступив собі рішуче і згідно з мислею рядовою».

Ми навели ціле те оповідання, раз, для того, що воно само по собі цікаве, а по-друге, і головно для того, що воно мало великий вплив на дальші події 1848 року в Галичині, відсвіживши, бодай в уяві шляхти, криваві події 1846 року, котрі, як ми досі бачили, мов тяжка змора, лежали й досі на цілім новім руху. Правда, оповідання саме, так як його розказує наша брошура, есть в многих точках дуже неясне і будить дуже важні сумніви в своїй докладності, помимо копиці під ним уміщених підписів, NB, людей, з котрих ані один тих подій на місці не бачив. Взагалі ділання осіб в тім оповіданні суть нічим не умотивовані. Книгиницький просить вояків до себе, а сам опісля напирається до Станіславова — для чого? за чим? Вояк-головник заховується мов божевільний, діяльність комісара Гена дуже дивна і загадкова, не менше загадкове й поступування хлопів. Але будь-що-будь,— чи «справа цуцилівська» була, як рапортував Ген і як писала урядова «Gazeta Lwowska», простою корчемною бурдою, чи мала які глибші, соціальні або політичні мотиви,— се нас тут обходити не може; нас обходить тільки потрясаюче враження, яке викликало на всю шляхту, особливо Східної Галичини, повище представлення тої справи. Всі львівські газети заговорили о «справі цуцилівській», многі бачили в ній тільки невинний пролог до страшенної драми, котру нібито приготовує уряд в Галичині для здавлення революційного духу. Свіжі набутки конституційні, а особливо гвардія народова, видались тепер ще сто раз важнішими для охорони «маєтку, життя і порядку суспільного». Рівноважним видалося зав'язання у Львові спеціального комітету з філіями по всіх окружних містах для якнайспішнішого організування гвардії. І справді, під свіжим враженням станіславівських новин, д[ня] 15 цвітня зав'язалася у Львові преславна Rada Narodowa під проводом Яна Добжанського і Осипа Дзержковського. Позаяк зв'язок сей так само, як і перший публічний комітет, не був дозволений губернатором, то прибрав назву редакції і взяв

собі за ціль видавати газету під тою ж назвою «Rada Narodowa». В склад того зв'язку ввійшло наразі 25 людей (між ними два русини і два жиди) різних станів, з котрих ледве восьма часть могла справді мати на оці газетярську ціль, а деяких не було навіть у Львові, як, наприклад, вписаного туди для наради челядника столярського Яна Димницького, котрий находився тогді в Відні в депутації з адресом з 18 марта і ще таки того самого місяця в Відні умер. Дня 19 цвітня показався перший н-р «Rady Narodowej» під редакцією Яна Добжанського. В проспекті на чолі того н-ра висказані цілі зв'язку. «Для згорнення,— говориться там,— всіх променів життя народового в краю в одно огнище і надання їм одностайного практичного напряму зібралась тут громада обивателів всіх верств і віросповідань, котрих опінія публічна вказала як людей, посідаючих загальне довір'я. Часопис, котрий та громада починає видавати яко орган не поодинокого сторонництва, а тим менше поодинокої особи, але соборного, всі народові елементи представляючого тіла, буде немовби у р я д о в и м д н е в н и к о м о п і н і ї п у б л і ч н о ї. А щоб тоту загальну опінію тим докладніше вирозуміти, порозуміється наша столична громада з подібними кореспондуючими громадами по всіх містах обводових, що в своїх округах мають бути такими самими огниськами опінії і морального впливу, яким головна редакційна громада наша задумує бути для столиці, а через порозуміння з громадами провінціальними — для цілого краю. «Рада народова» буде принимати всякі донесення і справозданя з діяльностей обивательських, попирати домагання і уділювати найсвіжіших відомостей о стані речей в столиці, в краю і за границею. Становище ради народової «єсть становищем найчуйнішої охорони краю і потреб народових взглядом (wobec) ряду і против всяких реакційних, добрій справі шкідливих змагань». Як побачимо вже з того проспекту, розмах комітету був великий. Він не тільки здужав замаскувати своє самовільне і самозванче зав'язання якимось містичним «їх вказанням через опінію публічну», але відразу, сам ще будучи нелегальний, розширяє власть свою на цілий край над повітовими, ще не існуючими радами і узурпує собі власть— виключно промовляти в імені опінії публічної, т. є. ставиться на становищу трохи не дельфійської піфії*. Не менше виразно маркує комітет також своє опозиційне становище супротив ряду, а ім'я відвічального редактора і го-

лови того комітету Яна Добжанського, аж надто виразно свідчило, що під «моральним впливом» на публічну опінію мається розуміти не що інше як наскрізь політична, сепаратично польська агітація. Впрочім на дальших сторонах того самого 1-го н-ру «Rady Narodowej» тенденції новозав'язаного комітету виступили ще яркіше наверх. Перша стаття — то був поклик до всіх жителів Галичини, ознайомляючий о зав'язанні ради народової і завзиваючий до зав'язання таких же рад повітових, котрі би, будучи в щоденній кореспонденції з р[адою] нар[одовою] центральною, повідомляли її о успособленні мешканців, о опінії, пануючій в околиці, і о кождім факті, котрий би міг грозити безпеченству особи і майна. Дальше оповіщає «Рада нар[одова]», що д[ня] 14 цвітня оголошене зістало дозволення формувати по цілім краї гвардії народом і обіцює також в тім згляді місцевим комітетам свою поміч. Дальше завзиває до збирання складок «на покриття коштів кореспонденції і на удержання та запомогу для повертаючих з чужини емігрантів». Друга стаття завзиває властителів дібр до дарування підданим панщини найдальше до д[ня] 23 цвітня, т. є. до лат[инського] великодня, що, як знаємо, не сповнилось. Слідує відозва до «Braci Rusinów», завзиваюча їх до згоди і єдності в імені «wspólnej ojczyzny». Дальше слідує прямо викликана цуцилівською справою петиція до губернатора, уложена радою народовою, котрою той комітет задумав нанести смілий а потрясаючий удар рядові: коли б точки, виражені в тій петиції, були сповнені, то центр тяжкості в цілій Галичині від ряду був би, безперечно, перейшов на раду народову. Яко цікавий і дуже характеристичний документ до історії тих часів ми наводимо її цілу в примітці[1].

---

[1] Ваша ексцеленціе! Зо всіх сторін нашого краю надходячі донесення о безправностях, яких допускаються органи рядові, впливають якнайнекорисніше на успособлення загалу. Події в Цуцилові і Станіславові і донесення зо всіх сторін суть нам сказівкою, до чого ті роботи змагають. Повищих подій фактами попирати (?) не будемо, бо ті були би надто численні, а відтак і припустити не можемо, щоб вашій ексцеленції яко начальникові ряду якнайдокладніше не були відомі; ограничаємось тільки на поданні конечних запобігаючих средств, без котрих годі уникнути наслідків 1846 року.

Позаяк бюрократія галицька розірвала огнива, з'єдиняючі народ з рядом, а тепер нівечить всякі змагання добре мислячих, виступаючих в обороні справи публічної, маючих на оці безпеченство

Конечно, петиція та не могла принести таких плодів, яких її автори по ній сподівалися, вона тільки дала поняття губернаторові о тім розмаху і о тих намірах, якими двигався новий комітет; о остаточних цілях його агітації могло його лишній раз переконати і ч. 3 «Rady Narodowej», в котрім рада народова помістила відозву «до обивателів, візваних на сойм становий на д[ень] 26 цвітня». Шумними фразами виносить р[ада] нар[одова] в тій відозві «два найможучніші документи» польської народності: адрес 18 марта і адрес сполученої львівсько-краківської депутації з д[ня] 6 цвітня (повторення першого, з краківськими доповненнями). «Ними-то,— говорить р[ада] нар[одова],— перший раз вирекли ми сміло те, що в глибині серць наших кількадесять літ було ув'язнене. А цісар слухав нас жичливо,

---

осіб і влаєності, а передовсім впливу морального на народ, тож конечна нині річ:

1. Повидалювати якнайспішніше не тільки з урядів, але і з краю всіх урядників, котрих опінія публічна наклеймила яко підпалячів бунтів хлопських а котрих гідні віри обивателі кождого повіту поіменно назвуть і подання свої фактами попруть: відомо нам, що до такого засуду ваша ексцеленція має повну власть.

2. Жандармерія досі мала двояке призначення: поперед всього мала пильнувати безпеченства і спокою в краї, а по-друге, після об'яснень до її інструкції, печатаних в рядовій друкарні 1847 р., була тайною поліцією. В першім призначенні заступила її зовсім гвардія народова; друге її призначення зістало відкликане розказом міністра справ внутрішніх з д[ня] 28 марта, зносячим тайну поліцію. Затим конечна річ — сейчас скасувати жандармерію яко непотрібну а незгідну з духом конституційного правління. А если би ваша ексцеленція не мав в тім цілковитої власті, то остається тоді ще провізоричне завішення цілої інституції сейчас, бо люди, входячи в її склад, замість причинюватися до удержання порядку і безпеченства, противно суть подвижниками забурень.

3. Скликати до полків всіх урльопників, котрі в нинішніх неспокійних часах можуть бути знарядом до викликання таких самих нещасть, якими по найбільшій часті були в 1846 р.

4. Увільнення війтів від таємної, в р. 1846 виконаної присяги і відібрання від них нової присяги в присутності обивателів на конституційну форму правління, так само як від гвардії народової.

5. Позаяк досі часть урядників не дала нам ніякої поруки прив'язання до краю, а кожда проїздка урядника найшкідливіші лишає сліди, і спокійний досі народ, в потаємних з ним нарадах урядників, в дивне якесь розбурення вводить, то ми вносимо, щоби кожда чинність урядника з селянами могла бути виконана тільки в присутності двох через гремію обивателів вибраних асесорів. Заким, отже, наші подання до найяснішого пана остаточно будуть приняті, зволить, ваша ексцеленція, наші внески увзглядниги і якнайскорше виконати; ми-бо переконані, що так як щире

а народ німецький відповів нам тисячними окриками: «Б у д е т е м а т и П о л ь щ у!» Стоячи на тих адресах і тих окриках, рада народова уважає давній сойм становий за неважний і розв'язаний і «не радить» бувшим його членам згромаджуватися на поклик губернатора.

Впрочім не тільки рада народова, але й вислана до Відня з адресом 18-го марта депутація починає і собі ж виступати як якась власть, диктувати крайові розкази і ставати в опозиції до ряду. Се послідне й не диво, бо ряд справді водив депутацію за ніс. В справі агітації против зібрання сойму станового депутація пішла рука в руку з радою народовою, але здається, що в інших разах зачинала вже кого глядіти на той самозваний комітет, котрий без церемоній забирав в свої руки всю власть в краю, між

і одверте поступування уряду може утвердити супокій, так знов таємні ділання органів рядових, суперечні в засадами конституційними, спровадять найбільші нещастя. Єсли б ваша ексцеленція, наших справедливих внесків сейчас не вислухав, тогді, в разі заворення, ваша ексцеленція, взяв би сам на себе відвічальність перед світом і історією за невинно пролиту кров».

Документ сей дуже цікавий для оцінки цілого руху галицького в 1848 році. Страх заставив тогдішніх проводирів говорити від серця, виявити свої бажання без дипломатичних фінт, в цілій їх нескладності і неконсеквенції. З одного боку, вони руками й ногами стоять на грунті конституції, прокламують усюди «Wolność, Równość, Braterstwo!» — се була іменно девіза ради народової, а з другого боку, домагаються, щоб ціле публічне громадське життя найбільшої часті людності, селян, поставлене було під курателю їх власну. Не говоримо вже о дивоглядній точці 4, котра домагається увільнення війтів від таємної присяги з р. 1846, хоч на існування такої присяги ціла рада народова, певно, не в силі б була дати ані одного автентичного доказу. Дальше домагається в тій петиції рада народова не більше, не менше як проскрибування тих урядників, котрі не подобаються їй і її адгерентам. В кінці просить і о скасування жандармерії, обіцюючи за те вложити поліційні обов'язки на гвардію народову. Зате сільські урльопники суть для неї великим пострахом, і вона просить, щоби їх якнайскорше покликано до їх полків, забуваючи, що 1) урльопники зовсім не могли бути джерелом, з котрого плило невдоволення і роздразнення народу, а з їх покликанням те невдоволення далеко би не вменшилося, але противно, і 2) покликані урльопники не тільки збільшили би контингент армії, котрої місце мала прецінь з часом заступити гвардія народова, але вирвані з своїх родин перед упливом урльопу, оп'ять-таки збільшили би число невдоволених і могли би як-небудь прискорити катастрофу. Впрочім, історія того самого 1848 року показує нам довідно, що се якраз і сповнилося: при бомбардуваннях, котрі розбили пишну однодневницю-конституцію з марта і мая 1848 р.— брали участь іменно такі урльопники, яко завзяті противники конституціоналістів і революціонерів.

тим, коли депутація все-таки виросла з першого, найгарячішого руху і могла б скорше до такої власті мати бодай позір права. Здається, що й сама рада народова чула, що між нею та депутацією в Відні розгорається певне суперництво, хоч Добжанський, голова ради нар[одової], був заразом і членом депутації, але швидко вернув з Відня. Тож для позискання більшого терену і уникнення небезпечного суперництва рішила рада народова всіх членів депутації приняти в свої члени. Ті факти, а також деякі другі цікаві подробиці, розказує коротенько, сумарично Гіцкевич в своїм листі до Федоровича з д[ня] 21 цвітня, котрий тут яко сучасне свідоцтво наводимо:

«Політичне наше життя розвивається чимраз більше. Маємо вже комітет чи то раду народову з публічними нарадами в залі редутовій в будинку театральнім Скарбка*, на котрої утворення Стадіон вкінці, по довгих наляганнях, зізволив. Обсяг її ділання вправді тільки моральний, т. є. давати напрям і зосередоточення опінії публічній і бути посередницею між рядом та народом; але з часом вона розширить свою власть, а і тепер уже стає часом в опозиції до ряду. І так, наприклад, видала та рада, так само як і депутація наша в Відні, відозву, щоби розписаний і скликаний рядом на 26 с[ього] м[ісяця] сойм зовсім не згромаджувався, будучи вже через доконані події de facto розв'язаний. Не єсть се вправді наказ, але подана членам соймовим рада, але думаю, що швидше буде сповнена, ніж наказ рядовий. Подібну відозву видала рада народова, щоби в кождім циркулі конституювалися філіальні ради обводові, щоби зносилися з радою народовою, а також з-поміж себе висилали по одному членові для засідання в раді народовій. Досі складається рада народова з двадцяти і кількох членів, але майже щодня побільшується новоприбуваючими членами, а нині ухвалено, щоби всіх членів депутації віденської, скоро повернуть, приняти до ради. На подану тою депутацією петицію до цісаря нема ще відповіді, бо міністр внутрішніх справ зажадав насамперед від Стадіона вияснень, котрих той ще не надіслав. В тій цілі, щоб приспішити у Стадіона ті вияснення, приїхали нині три члени депутації з Відня,— прочі лишалися аж до видання резолюції. Та сама депутація вислала кількох членів до Пешта для зав'язання зносин з уграми, а також до Праги. Також задумують звідси з ради народової вислати депутацію з кількох членів до Франкфурта, щоби при соймі

зв'язку німецького попирати справу привернення Польщі. Видає також рада народова під редакцією Добжанського дневник, котрий містить відомості о діланню ради, а також інші вісті політичні. О дозволенні формування гвардій народових по містах, містечках і селах, а також о виданій в тій справі урядовій інструкції, певно, вже знаєш. Склад, приписаний окружником губерніальним, не вдоволив комісії організаційної, бо в організуванні гвардії лишає великий вплив урядникам циркулярним[1]. Рада народова

[1] Статут для організування гвардій народових в цісарстві Австрійськім виданий зістав в Відні д[ня] 8 цвітня. Після того статуту (§ 1) «гвардія народова має бути: защитою конституційного монарха, ослоною конституції і законів, підпорою удержання спокою і порядку внутрі, поборницею непідлеглості і цілості держави, т. є. відпором всякого ворожого нападу навні». До чинної служби в гвардії обов'язані були всі горожани від 19—50 літ віку, крім челядників, ремісничих, слуг і зарібників (§ 2). Гвардія мала підлягати властям цивільним, а остаточно міністрові справ внутрішніх (§ 7), і тимчасово мала бути запроваджувана тільки по містах, містечках і селах, маючих більше як 1 000 жителів (§ 9). В кождій такій осаді власть окружна іменувала коменданта гвардії і раду адміністраційну, що мала заниматись уорганізуванням гвардії. Головою тої ради був комендант місцевої гвардії; засідали в ній: один урядник адміністраційний і найменше 5, а найбільше 11 членів гвардії, самою ж гвардією вибраних (§ 10). Кошти удержання і уоруження гвардій, окілько їх не могли поносити самі гвардисти, спадали на місцеву громаду (§ 12). Гвардія мала сповнювати двояку: звичайну і надзвичайну службу. Звичайна служба в границях дотичної громади, котру гвардія мала сповняти або сама, або спільно з військом рядовим і міліцією оборони крайової, обнімала всі ті галузі служби, які потрібні були б до удержання пануючого або до привернення забуреного супокою і порядку в обрубі тої громади (§ 32 і § 33). Надзвичайна служба гвардії народової поза обрубом громади могла мати місце в двох случаях: а) коли сторожа безпеченства, військо рядове або міліція оборони крайової не були б достаточні до конвоювання транспортів рядових або в'язнів кримінальних з одного міста до другого, і б) коли б сусіднім громадам, в котрих супокій публічний зістав або загрожений, або справді забурений, треба було дати поміч (§ 36). До тої надзвичайної служби покликує гвардію в обрубі округа тільки староста окружний, а в обрубі краю тільки губернатор; лиш в разах наглої потреби може бурмистр або начальник політичний загроженої громади покликати бурмистрів або начальників політичних громад сусідніх до помочі з гвардією, що, однако ж, мусить бути рівночасно оповіщене й старості окружному (§ 38). Надзвичайна служба гвардії поза обрубом громади не повинна виносити більше як 8 день, коли поклик вийшов від старости, бурмистра або начальника політичного, а не більше як 14 день, коли поклик вийшов від губернатора. Тільки в надзвичайних разах служба та може бути продовжена до sum-

домагалася у Стадіона зміни того окружника яко незгідного з виданою в тім згляді інструкцією міністеріальною,— досі не дав рішучої відповіді, але, запевно, призволить, бо остро до нього беруться і грозять заскарженням до Відня. Обіцяв також губернатор, що поусуває урядників, бунтуючих і баламутячих народ, скоро йому буде фактами доказано, що котрий так поступає. Всяка чинність урядова висланих на село урядників має діятися в присутності дідича або його заступника. Жандармів обіцяв також в якнайкоротшім часі знести. Еміграція з Франції прибуває тут товпами: є вже багато емігрантів у Львові, а ще більше

---

mum 20 день (§ 40). Коли гвардія в надзвичайній службі пробуде поза обрубом своєї громади довше як 24 години, дістає ленунк, харчі і підводи так само, як військо (§ 41). Коли б гвардія народова замість служби окружної хотіла заниматись нарадами або відмовила послуху власті, то губернатор може її тимчасово розв'язати за затвердженням міністра справ внутрішніх. Цілковито розв'язати її може тільки сам цісар (§ 56).

Статут той опублікований зістав в Галичині окружником губерніальним з д[ня] 16 цвітня, ч. 33 103. В тім окружнику Стадіон узнав потрібним зробити деякі важні додатки до статуту. І так на самім вступі підносить він, що «гвардія народова, одна з найсильніших підпор устрою конституційного, може тільки уставою, ухваленою на Державній раді, одержати остаточну організацію», а теперішнє уряджения есть, значиться, тимчасове. Дальше зміняє губернатор § 10 міністерського статуту в слідуючий спосіб: «Комітет[ети] до організування гвардій в кождій місцевості складати мають: а) в містах циркульових староста циркульовий або його заступник, магістрат міський, шість членів виділу міського, котрих сам виділ на те вибере і призначений туди офіцер; б) в інших містах: комісар урядовий з окружного уряду на те визначений, магістрат і шість членів виділу міського; в) по селах: комісар урядовий, дідич або його заступник, війт, два радні і депутовані громадські, а в недостачі їх найбільше 4 господарі, громадою на те вибрані».

Як бачимо, зміни особливо щодо складу комітетів організаційних були дуже важні; в комітетах галицьких дійсно «народового» не осталось майже нічого, крім дідича, котрий мав один голос,— все проче були або прямо урядники, або люди, на котрих прихильність уряд міг числити. Але й того ще не досить було губернаторові, наполоханому шляхетсько-польським рухом. В слідуючім уступі свого окружника приписує він,що коли би в комітетах сільських та місточкових зайшла суперечка, чи кого приняти до гвардії або ні, в такім разі рішає староста окружний. Значиться, досить було комісарові опертися приняттю до гвардії, наприклад, дідича, його економа або якого іншого енергічного патріота, то вже тим самим признаття його виходило з компетенції комітету, а підпадало рішенню старости. Як бачимо, уряд робив що міг, щоб цілу справу звести на просту комедію.

сподіваних: робляться на них різні складки і оферти принимання до домів».

Ми навели в цілості сей обширний і дуже цікавий лист Гіцкевича, щоб схарактеризувати діяльність ради народової і її аспірації в перших днях її існування. Дуже жаль, що з днем 22 цвітня, в котрім Гіцкевич в повних обурення викриках доносить Івану Федоровичеві о цісарськім патенті, даруючім хлопам панщину, переривається ряд листів Гіцкевича аж до 4 червня! Лист, вище наведений, відкриває нам деякі факти, звідки-інде незнані, а мавші, запевно, значний вплив на дальший хід руху галицького, а особливо на захованія уряду супротив поляків. Найважніші з тих фактів суть: порозуміння з уграми, котрі вже тогди під проводом Кошута приготовувалися до революції, дальше порозуміння з чехами, котрі під проводом Палацького*, Рігера* і Туна* якраз тоді повзяли план — скликати великий, головно против німців, звернений Собор слов'янський до Праги*, і в кінці намірена висилка депутації польської до сойму франкфуртського, котрий, як звісно, також дуже неприязно відносився до Австрії. Всі ті заходи, котрі, розуміється, не були тайними для уряду, мусили викликати і зміцнити в урядових сферах переконання, що поляки зовсім не думають вдоволятися одержаними вільностями конституційними, але бажали би, з одного боку, самі ті вільності (гвардію народову), а відтак і зв'язок з сусідніми опозиційними та республіканськореволюційними елементами використати на шкоду Австрії та на користь своїх сепаратичних, реставраційних мрій. Тлумний наїзд до Галичини емігрантів, між котрими були звісні з 1846 року Альціято, Гельтман, Зенкович і др., також не малою тривогою мусив наповнити Стадіона, коли він, переписуючись з міністром Піллерсдорфом о небезпеченстві, грозячім Галичині від ради народової, велику вагу кладе й на тих емігрантів.

Переглянемо тут ще за «урядовим дневником опінії публічної», [т. є. за «Radą Narodową» дальшу діяльність ради народової до 25 цвітня. Дня 22 цвітня видає та рада відозву до консисторій, звертаючи їх увагу на «дивне» успособлення простого народу взглядом змінених відносин політичних взглядом польських кокард («które są tylko słabem odbiciem naszych uczuć wewnętrznych: wolności, równości і pojednania»), і «передсвідчена о справедливості свого відозву», просить їх, щоб листами пастир-

ськими веліли з казальниць оголосити і витолкувати народові, «що всі ми поміж собою єсьмо братами, рівними перед богом і правом, але і мешканцями землі п о л ь с ь к о ї, а затим помимо різниці в і р о с п о в і д а н ь, о б р я д і в і м о в и (не народності!) завсігди і все обивателями одної землі».

В тім самім (4) н-рі «Rady Narodowej» стрічаємо також подання «згромаджених обивателів львівських» до ради народової в справі знаного нам окружника губерніального о формуванні гвардій народових: обиватели висилають від себе депутацію до губернатора і просять раду народову, щоб і від себе прилучила до неї кількох членів; та депутація має жадати від губернатора, щоб окружник свій сейчас відкликав, бо в противнім разі його заскаржать до трону «за зламання наших прав конституційних».

Ми не знаємо, як губернатор приняв ту депутацію; те тільки певно, що рада народова, досі ще не признана легально, мусила чутися дуже стісненою в своїх движеннях, а заразом мусила напевно підозрівати, що око губернаторське невпинно слідить за нею і рука його готова в кождій хвилі розв'язати її так само, як мартівський «комітет публічний». Ті причини спонукали раду народову вистилізувати датований д[ня] 23 цвітня адрес до міністра справ внутрішніх, в котрім, оскаржуючи галицьку бюрократію о «пам'ятні нам аж надто минувші (1846 р.!), а в великій часті ще й нині повторяючіся забурення (справа цуцилівська!), представляє міністрові, що обивательство тутешне мало собі за обов'язок спільним порозумінням скликати і зложити раду народову, котра, тісно держачися в обрубі засад конституційних, своє покликання і ціль совісно (!) подала друком до відомості народу» (отже, не до відомості конституційної власті!). Уважаючи себе «тілом уконституйованим і від народу признаним (?)», рада народова подає се до відомості міністра. Адрес сей напечатаний зістав в органі ради народової, ч. 5 з д[ня] 25 цвітня. Зараз за ним слідує ніби якийсь прихвостень, недатоване навіть «Подання народу (!?) до губернатора» в слідуючих словах: «Ексцеленціе! З волі і вибору нашого зав'язалася рада народова. Потребу ради народової цілий народ признає, а теперішній склад її усвячує порівно столиця, як і округи, піддаючіся під її вплив моральний, відносячіся до неї во всім в тій гадці, щоб в браку іншого репрезентуючого весь народ збору ради народової представляла урядові всякі потреби краю.

Уряд конституційний повинен доходити волі народу. Нині рада народова може зібрати всі поодинокі погляди в один вираз волі народної. Отож, прийшли ми до тебе, губернаторе, щоби ти вислухав той нинішній орган волі народної, бо він тільки може вияснити наші потреби». Кождому, хто тільки прочитає сю шумну та темну стилізацію, відразу ясно стане, що промовляє тут зовсім не жаден «народ», а тільки ті самі пани добжанські та дзержковські, котрі, вихопившися своїм крикацтвом на верх бурної хвилі, тепер силувалися захопити якнайширшу власть над цілим краєм.

Але в той сам день, коли ті відозви печатались в «урядовім органі опінії публічної», у Львові діялись дуже цікаві і для краю нашого важні речі. Дня 25 цвітня припадали уродини цісаря Фердінанда*; на слідуючий день, як ми вже вище згадували, скликав був губернатор також галицький сойм становий. Рано затим відбулося в кафедральнім костьолі парадне богослуження при участі численно з краю на сойм згромадженої шляхти. Розуміється, що й рада народова, уважаючи себе за одиноку легальну репрезентацію краю і народу, зійшовшися насамперед в залі нарад в театрі Скарбка, відтам in corpore[1] остентаційно рушила до кафедри і відповідно до своєї високої гідності заняла місця тут побіч губернатора, «ze skromnością istotnej powadze właściwą»[2], як сама о собі (R. Nar. 7) виражається. По набоженстві відбулася на ринку нарада гвардії народової, по чім рада народова з помпою вернула до своєї зали заниматися кермуванням опінією публічною. Рівночасно згромадилися також обиватели, покликані до сойму станового, в залі закладу ім. Оссолінських, щоб застановитися над тим питанням, чи справді устава конституційна ipso facto[3] розв'язала сойм становий і чи належиться їм приступати до нарад після давніх норм, чи здержатися до нових, конституційних виборів. Позаяк кілька день перед тим именно рада народова рішуче висказала в тім згляді своє veto, то й між зібраними членами сойму станового появилися різні міщіння. Ще днем перед тим, д[ня] 24 цвітня, в помешканні гр. Казимира Стадницького зі-

[1] Повністю (*лат.*).— *Ред.*

[2] Зі скромністю, властивою справжній серйозності(*польськ.*).— *Ред.*

[3] Тим самим фактом (*лат.*).— *Ред.*

йшлись були приватно деякі депутати для наради над тим питанням, під проводом Тіта Дідушицького. Хоч і на тій приватній нараді деякі промовляли затим, щоб сойму не зачинати, то все-таки переважила думка розважніших, щоб не покидатися й того, що є, але старатись, оскілько можна, взяти нового духа в стару форму. На пропозицію Тіта Дідушицького ухвалено приступити до нарад соймових, коли до нього допущені будуть бодай ще депутації з більших міст, університетів Львівського і Краківського і інституту Оссолінських. На публічнім зібранні в великій залі закл[аду] Оссолінських д[ня] 26 цвітня ті вчорашні ухвали приватні мали бути передискутовані і приняті для предложення їх губернаторові. Що більшість зібраних обивателів зовсім не була противна такій мислі, сього найліпшим доказом есть те, що й сим разом на провідника нарад вибрано Тіта Дідушицького, головного сторонника сойму. Але вийшло інакше. Почуваючи, що часи тепер змінилися і що й будущий сойм становий, коли тільки збереться, з конечності буде мусив бути зовсім не тим, що давніші сойми постулатові, і що затим відтепер треба йому стати на новій дорозі, зібрані депутати рішили зразу вислухати голосу опінії публічної, а властиво тої корпорації, котра хоч нелегально, але зате сміло і голосно об'явила себе органом опінії публічної краю. Одним словом, ухвалено запросити раду народову до вияснення своїх поглядів. Вислухавши такої просьби від справді легальних представників краю, хоч і після давніх засад, рада народова гордо відповіла, що яко корпорація на збір шляхти удатися не може, «бо то було би свого роду признанням легальності соймової становому, між тим коли загальна (?) опінія як в столиці, так і в цілім краю, котрої-то опінії виразом есть іменно рада народова, як найторжественніше против такого сойму освідчилася». Однако ж рада позволила поодиноким своїм членам приватно брати участь в нараді шляхти,— і сейчас побігла їх туди значна часть з Дзержковським на чолі.

В залі закладу ім. Оссолінських велися наради під проводом гр. Тіта Дідушицького. Говорили за чергою Казимир Красіцький, К. Кшечунович, Пшцінський, Пясецкий і др. за с о й м о м. Численніші голоси відзивалися против соймові, між котрими, звісно, найсильніший був голос Дзержковського, що, мабуть, належав до тих «niektórych» бесідників, котрі після справоздання «Dziennika Narodo-

wego», ч. 29 «виражалися непарламентарно». На се натякає в своїм рукописнім оповіданні й Маврикій Країнський[1], за котрим розказуємо й кінець тої наради. «Після справоздання Rady Narodowej по кількагодинних розправах показалося довідно в дорозі щирого і спокійного порозуміння, що відбування сойму станового було б пагубне для цілої будущини народу». Але після оповідання наочного свідка М. Країнського се «щире і спокійне порозуміння виглядало так, що молодіж і згромаджена на улиці товпа під проводом Добжанського з криком вірвалася до залі нарад і, вимахуючи палками понад головами парламентуючої шляхти, розігнала нараду, криками своїми заглушила всякі протести, голосячи, що сойму станового не хоче[2]. Провідник збору, Тит Дідушицький, щоб зробити кінець тумультарній сцені, змушений був вложити капелюх на голову на знак закриття засідання, з гірким чуттям висказуючи, що навіть в Парижі в р. 1830 подібної сцени не бачив[3].

Губернатор, бачиться, аж ввечір дізнався о тій афері. І коли рано ще в костьолі його урядницька гордість була подразнена ароганацією самозванської ради, то тепер він попросту мусив урадуватися, маючи в руках зачіпку, за котру, як йому здавалося, можна буде ненависну для нього корпорацію розв'язати і одним замахом убити розпочату нею агітацію. Не розважившись належито, що пора зовсім невідповідна до автократичного поступування, народ роздразнений, шляхта нерішуча, а до правительства з многих причин неохітна, губернатор видав розказ поліції, щоб на другий день ще перед світом сконфіскувати всі движимості і папери ради народової, опечатати і сторожею обставити локаль її нарад і плакатами оголосити раду

---

[1] Бібл[іотека] Оссолінських, рукопис, 2945, т. 1.

[2] Подаємо тут дослівний переклад оповідання М. Країнського, щоб нас не посуджено о яку-небудь сторонничість або пересаду: «Наради шляхти над тим, чи зачинати сойм чи ні, відбувалися первісно у Казимира Стадницького, а в передодень сойму в залі закладу Оссолінських. Найзавзятішим противником згромадження соймового був презес ради народової Дзержковський. Наради ті не довели ні до якого результату, особливо ж послідне зібрання в залі Оссолінських не могло ухвалити ніякого рішення, бо м о л о д і ж а к а д е м і ч н а і і н ш а впала до зали і, грозячи палицями, окричала кождого зрадником, хто би поважився взяти уділ в соймі».

[3] Kronika domowa Dzieduszyckich, Lwów, 1865, стор. 448.

народову розв'язаною, а початок нарад сойму станового замість 26 на день 27 цвітня. Все те поліція сповнила.

На другий день, д[ня] 26 цвітня, урадила була рада народова відправити на Гицлівській горі коло Львова, на місці страчення Теофіла Вишньовського і Осипа Капусцінського, жалібне богослуженя, демонстраційно в день після радісного богослуженя задля уродин цісарських. Правительство пізнало інтенцію ради народової і ранесенько вислало також туди військо, котре розібрало прилагоджений для богослуженя вівтар і не допустило до відправи. Коли так одна часть членів ради народової серед сльоти і хляпавки з злобою і обуренням в душі вертала з Гицлівської гори, друга часть ще в більшім обуренні ждала вже на них перед театром Скарбка, найшовши двері до зали редутової запечатані і обставлені сторожею військовою.

Але губернатор, думаючи таким чином розбити раду народову, перечислився; противно, його власна повага понесла того дня рішучий удар. Скоро члени ради народової дізналися о тім справді неконституційнім замаху і о наказанім з губернії розв'язанні ради, повстали всі однодушно супротив такого поступування. Численно згромаджений на вулиці народ додавав їм смілості і заохочував до витривалості, і сам знов від них переймався обуренням. Тим часом дощ не унимався. «Будемо радити в приватнім домі, а коли нас і відтам губернатор прожене, будемо радити на улиці, на дощі!» — так говорили члени ради. Численні міщани почали запрошувати раду до своїх домів; особливо усильно просили її академіки, щоб ішла радити до авлі університетської. Рада народова відмовила тій просьбі, «не хотячи ослонюватися силою молодежі і визивати її до оборони нетикальності осіб, котрих достаточно ослонює святість справи народової і голос опінії цілого краю». Удалась затим до дому приватного.

Швидко прибув на її засідання начальник гвардії, ген. Залуський, «з своїм штабом», він уже вперед дізнався був о всім, що сталося, і поспішив сейчас до губернатора. Тепер, повертаючи від нього, ознайомив раді ті причини, задля яких її губернатор розв'язав, а іменно її арогантське захованя в костьолі, тумультуарний вплив на зібрання шляхти і взагалі її антисоціальні і революційні змагання. «Упоминає дальше губернатор,— говорив Залуський,— щоб рада не важилась дальше збиратися під загрозою стро-

гих кар не тільки на членів її, але і на тих, котрі відступлять покої для зборища. Вкінці ледве дався наклонити, що призволив, щоби рада вибрала з-поміж себе і прислала до нього 5 членів для вияснення справи». «Хоч і як,— пишеться в справозданні ради народової о тих подіях,— прикра була місія до губернатора, в котрім всі бачили нехтовника свобід конституційних, наданих цісарем, а затим непослушного цісарській волі урядника, то рада народова, бажаючи спокою, вибрала і вислала з-поміж себе жадану депутацію». Губернатор приняв її закидами, іронією і повторив остаточно свій приказ, щоб рада розв'язалася. Депутація, вийшовши від нього, представила віце-презесові губерніальному, що жадання губернатора неможливе і пагубне, бо народ ранішніми подіями дуже роздразнений, і готово прийти до якого вибуху, так що рада уважає своїм святим обов'язком для удержання спокою не розв'язуватись, але радити дальше. З тим делегація й пішла.

З радою приходилось круто. Подразнена гордість не дозволяла їй уступити, але грозьба губернатора також щось значила. В такій тісноті рада приступила до вибору заступників кождого радного, котрі зобов'язувалися, в разі поарештування сих радних, сейчас в іншім місці уконституюватися в нову раду і занести без проволоки протест до трону против потоптання свободи конституційної. Але се була одна тільки хвиля перелому. В тій тяжкій хвилі, мов манна з неба, спала вість, що якраз з Перемишля прибув біскуп Вержхлейський з каноником Чайковським, спішачи на засідання скликаного губернатором сойму станового. А що якби так тих архіпастирів, несвідомих ще стану справи і не дуже далекоглядних в політиці, втягнути на раду? Уряд чень же не поважиться їх арештувати,— значиться, і проча рада за ними, мов за щитом, може уцілити? Така щаслива мисль блисла комусь в раді народовій; її підхоплено і зараз виконано, і вона вповні удалась. Не минуло й двох годин по приїзді тих духовних достойників до Львова; не давши їм докінчити снідання, члени ради народової ніби ласкою і ніби силою потягли їх на засідання. Аж коли вони засіли серед того нелегального зборища, члени його легше відітхнули.

Втягнення тих двох достойників до свого круга було великим coup d'état[1] ради народової; тим вона спасла себе

[1] Державним переворотом (*франц.*).—*Ред.*

і запевнила собі на довгий час верховодство на тим більшу шкоду нашого краю. Коли рознеслася вість, що біскуп і каноник перемишльський також засідають в раді народовій, все почало до неї горнутися. Появилося кілька депутацій з різних міст Галичини, сповіщаючи, що і в тих містах позав'язувалися окружні ради народові, котрі в львівській узнають свій центр. Ще тремтячи перед губернаторською грозьбою, рада народова тямуючи, що в більшій компанії заєць відваги набирає, задержувала всі депутації in corpore при собі, щоб тільки мати якнайбільше людей прикупі. Около 12 години прибула ще одна і то найважніша поміч — шляхта. Нинішній поступок губернатора з радою народовою обурив і шляхту, а приступлення достойників церковних дало послідній товчок: шляхта рішила відкинути жадання губернатора і не збиратися на сойм становий, а зате масою вступити в члени ради народової. Рада народова, безмірно втішена тим поворотом діла, зажадала, щоб шляхта сама з-поміж себе вибрала 20 людей, котрі би мали статися членами ради народової. Таким способом того дня уросло число членів ради до 80 членів дійсних і, друге, стільки заступників.

Сейчас же розпочалися дальші наради. Поперед всього шляхта внесла, щоб завідомити губернатора о рішенні членів сойму станового — не громадитися на той сойм і о постановленні їх — приступити до ради народової «яко одинокого органу», викликаного бажанням (chęciami) цілого народу і посідаючого загальне довір'я. Рада народова ухвалила, щоб шляхта сама від себе внесла те завідомлення. Воно, справді, зараз же зістало зредаговане і осмотрене 92 підписами, між котрими стрічаємо обох братів Веселовських, Віктора Розвадовського, Кшечуновича і др., але не стрічаємо ані Країнського, ані Василевського, ані Вержхлейського, котрий, здається, побачивши, як стоїть діло і чого його сюди втягнули, спасся бігством[1].

[1] Щоб, однако ж, не наражуватися на уличні інсультації і підозріння о зраду, решта членів сойму станового, именно ті, що не згідні були з острою протестацією, уложеною під інспірацією ради народової, з свого боку подали до губернатора простий адрес, в котрім сповіщають, що сойм становий уважають неіснуючим і себе не вважають уповноваженими в нім засідати. Адрес той підписало 87 обивателів, по більшій часті тих самих, що підписали і протестацію,— тільки що тут знаходимо на самім чолі підпис Вержхлейського.

Дальше постановлено внесок — сейчас завідомити всі округи о побільшенні ради народової і о нелегальнім поступуванні уряду при її розв'язанні і рівночасно ще раз поручити дідичам, щоб, не дожидаючи д[ня] 15 мая, сейчас дарували своїм підданим панщину.

Рада народова побідила. Замах Стадіона замість обалити її, стався причиною її скріплення, і губернатор мусив мовчки признати її існування і видати арештовані папери. Побіда та ще більше вбила в гордість її провідників, тим більше що в той же час почали прибувати до Львова чимраз нові емігранти, конспіратори і революціонери з професії, як Гельтман, Альціято, Зенкович і др.[1] Ті панове, очевидно, зараз почали «вносити революцію» в рух, викликаний радою народовою. Загорілі доктринери, вони думали, що досить буде наробити в краю якнайбільше заколоту, а вже ідеал їх — Польща в давніх границях — буде осягнений. Рада народова давала їм до того якнайкращий привід. Рішили затим:

1) раду народову, з природи чи походження революційну, бо повставшу серед революційного гамору на улиці, зробити огнищем руху, скріпити її людьми, даючими для революції найбільшу запоруку і представниками всіх елементів, як те: дідичів, інтелігенції, молодежі, духовенства обох віросповідань, жидів, міщан, а навіть, окілько дасться, і селян; такі самі огнища позакладати і по прочих окружних і інших містах. 2) Підпирати і заохочувати всі часткові стоваришення, в'яжучи з собою людей однакової суспільної верстви або зближаючи тих, котрі в однім дусі бажають працювати. 3) Для знейтралізування неохоти простого народу уживати всяких можливих средств, а іменно, надати властивий напрям питанню скасування панщини. 4) Роздвоєння, викликане питанням руським, звести на мирову дорогу при помочі запевнень, не нарушуючих єдності народової. 5) Оживлювати духу публічного і образувати його як найобширнішою письменною пропагандою і публічними обходами та нарадами в товариствах.

6) Доложити всяких старань, щоб гвардія народова могла

[1] Громадний прилив емігрантів до Кракова стався головною причиною того, що іменно 26 цвітня власті краківські, трібуючи видалити тих непожаданих гостей, викликали формальний бунт з барикадами і неохибно за тим слідуюче бомбардування міста — перший дотикливий удар, який того року впав на революцію.

в цілій провінції зорганізуватися, заосмотритись в оружжя і приспособитися до польової служби.
7) Слідити і відкривати надужиття ряду і всяких властей в цілі переконання опінії публічної о облуді правительства.
8) Зав'язати і піддержувати зносини як з іншими провінціями Польщі, так і з народами, особливо пограничними, і зв'язаними з польською справою спільностею мисли[1].

Як бачимо, рада народова брала на себе величезне завдання, котре далеко переходило її сили. Але не йшло тут о серйозну працю, до котрої польські емігранти всього менше були спосібні. «Раджено тільки,— говорить самовдоволено Гельтман,— раджено ненастанно і всюди». Рада народова поділилася на множество секцій. І так, в самім Львові були: рада центральна, виділ конференційний, виділ комісійний, виділ духовий і науковий, виділ кореспонденційний, виділ опіки, виділ фінансовий, виділ гвардії народової, виділ справ крайових і виділ управляючий. Очевидно, раді народовій здавалося, що вона вже становить суверенне правительство в Галичині, а виділи суть не більше й не менше як міністерства!

Гордість тоту піддержували ще й ради окружні, котрі відносячись з чим-небудь до ради народової, не залишали ніколи обов'язкового для неї кадила, вроді, наприклад, того, що «уважаємо вас одиноким органом, котрий щиро і правдиво може факти заносити до трону». Правду кажучи, ніякі знамена небесні ані земні ніколи не давали раді народовій монополю на щирість і правдивість ані на заношення фактів до трону. Та й факти ті були неабиякі характеристичні. З безкінечних криків о реакції та махінаціях бюрократичних вилущуються хіба ось які факти: «В селі Ракові якийсь хлоп ходив по цілім селі і закликав людей, щоб оружились, бо поляки прийдуть і будуть хлопів різати. В селі Городищі жандарм Дундер в присутності цілого села причепив псу кокарду — і не зістав укараний! Передміщани самбірські, уоружившися в коси і сокири, відбували д[ня] 19 цвітня нічну варту. Бюрократія, хотячи мати хлопів на кождий поклик до різні, оголошує дарування панщини не через дідичів, але через уряд». І в кінці найяркіший факт, котрий пізніше послом Дідушицьким з великими примішками міфології був піднесений аж в соймі віденськім, се «kosia muzyka» в Станіславові, котру ка-

[1] Гл. Wiktor Heltman. Demokracya polska, стор. 290.

меральний радця Жулевський розігнав військом, причім убито студента гімназіального Стефана Гошовського. Того самого Жулевського обвиняли також, що «має на своїх розказах тисячі гуцулів з сіл камеральних, відданих його неограниченій власті, і що вже під час кривавих випадків 1846 року уоружив 250 хлопів і припровадив до Станіславова»[1]. Що властиво робила львівська рада народова тими фактами, сього не знаємо, бо протоколи її нарад досі не суть опубліковані, здається, однако ж, що до трону їх не носила, а хіба тільки до губернатора.

Але що ж робив губернатор, що робили цісарські власті супротив сього політично-просвітньо-фінансового народового трибуналу? Губернатор з звичайною всім бюрократам упертостею, може би, був склонився до насильних кроків і репресалій, котрі, певно, були би викликали тоді вже такі сцени, як в Кракові або як у Львові д[ня] 1 падолиста,— тільки що в цвітні, при свіжім ще конституційнім ентузіазмі, справа для уряду була би сталася далеко труднішою і прямо фатальною. Ми навели вже давніше уступ з переписки між Стадіоном та міністром Піллерсдорфом, де міністр радить Стадіонові і просить його, щоб «зі взгляду на стан краю і монархії піддав своє переконання під волю міністерства. Що ж тикається небезпеченства зі сторони емігрантів, то поділяє Піллерсдорф цілковито думку Стадіона, що їх всіх нараз видалити не можна, але небезпечнішим поміж ними треба остро наказати, щоби добровільно з краю забиралися, і загрозити в разі опору примусовою висилкою до їх вітчини і видачею в руки компетентної власті»[2].

Та не тільки губернаторові, але й сільським обивателям галицьким починало бути замного духу революційного, пануючого в раді народовій і розливаного відти на цілий край. «Розсудна, уміркована, патріотична часть аристократії галицької бажала знищити існуючі ради,— говорить іронічно Гельтман[3]. Хотіла вона під назвою «комітету народового» утворити інституцію, котра б контролювала діяльність губернатора. Ніякі устави, розпорядження і інструкції для підрядних урядників не могли б бути оголошувані без порозуміння з тим комітетом,— всі мусили бути контр-

[1] Гляди дневник: «Rada Narodowa», № 6—9.
[2] Рукоп[ис] библ[іотеки] Оссолінських, ч. 2945.
[3] W. Heltman. Demokracya polska, стор. 292.

асигновані бодай одним з його членів». Гадку ту предложено губернаторові, і він приняв її — але для визискання в власних цілях. Щоб супротив ради народової поставити якусь іншу, ніби конституційну і ніби національну інституцію, рішився він з покликаних через себе самого людей зложити — не комітет контролюючий — але обивательську прибічну раду з голосом дорадчим для надання санкції своїм постановам. До тої ради покликав він зараз таки з кінцем цвітня єп. Яхимовича*, кн. Кароля Яблоновського, гр. Казимира Стадницького, гр. Олександра Красіцького, гр. Маврикія Дідушицького (котрий швидко виступив), гр. Агенора Голуховського, совітника губерніального Осипа Відмана, віце-прокуратора камери Адольфа Пфейфера, обивателів Гвальберта Павликовського, Петра Тшцінського, адвоката Рачинського, Зінгера, Скаржинського, ксьондза Баранецького, сов. консист. Михайла Малиновського*, Михайла Куземського і Ант. Скибинського, вкінці рабинів Авр. Кона і Рахміля Мізеса. Не приняли місця в тій раді між іншими: Тіт Дідушицький, Мечислав Даровський (член ради народової), Маврикій Країнський, гр. Казимир Красіцький, Смолька, Чайковський і Вільчинський. Розуміється, що при бюрократичних інтенціях Стадіона рада та згори засуджена була на те, щоб бути плодом мертвородженим,— жителі охрестили її зловіщою назвою «Байрату»*, Рада народова почала кидати на ню завзяті стріли, окричувати засідаючих в ній членів зрадниками краю, урядовими запроданцями і знарядами реакції бюрократичної,— що наведу тільки першу строфку пущеної тогди в курс парафрази першої псалми Давидової:

Błogosławiony, co na zgubę światu
Nie dał się nigdy wciągnąć do bajratu
Ani też kiedy ku ojczyzny zdradzie
Zasiadał krzesło w świętojurskiej radzie[1].

Місяць май приніс нові розрухи в Відні і патент д[ня] 9 мая, котрим поперед всього унормовано вибори до будущої конституючої ради державної в Відні. Конституанта австрійська після того патенту мала зібратися в Відні д[ня] 26 червня і складатися з 383 членів, без поділу на дві

[1] Благословенний той, хто на загибель світу
Не дав себе втягнути до Байрату,
І хто ніколи на вітчизни зраду
Не увійшов у святоюрську раду (*польськ.*).—*Ред.*

палати, як се первісно в конституції з д[ня] 25 цвітня було постановлено. З того числа на Галичину, Буковину і Краківське припадало 143 посли,— вибори однако ж розписані були тільки на 105.

Місяць май упливає в Галичині на агітаціях передвиборчих. Рада народова напружала всі свої сили, щоб переперти своїх кандидатів. В маю ще видано дуже гарно написану «Відозу до братів міщан, селян і жидів», в котрій толкується народові про важність предстоячих виборів і, поучає його, кого має вибирати[1]. А перед самими виборами в послідніх днях мая видала рада народова інструкцію для всіх рад окружних слідуючого змісту: «1) Розвивати якнайбільшу діяльність в тій цілі, щоби з наближаючихся виборів на послів до сойму віденського як на виборців, так остаточно і на депутованих або послів тільки такі люди були вибрані, котрих не зап'ятнана минувшість, теперішнє публічне поважання, образования розуму і цілий характер можуть дати поруку, що для добра вітчини нашої в н а ш і м д у с і сильно ділати будуть. 2) Всякі особисті непорозуміння треба відложити набік і підпирати тільки найгідніших. 3) Ділати треба особисто кождому членові, в разі потреби кождий може собі вибрати одного або й кількох заступників, за котрих особисто відповідає. 4) Ділання виборчі мають бути ведені з всякою до так святої цілі потрібною правотою і оглядностею. 5) Ділання ті мають бути легальні. 6) Як скоро в вашім окрузі виборці будуть вибрані, повинна рада окружна сейчас донести раді народовій результат і поіменний спис вибраних виборців. 7) Рада окружна повинна уважати на кождий крок про-

[1] «Odezwa do braci mieszczan, sielan i izraeltinów». Позаяк «Відозва» та есть нині, як здається, рідкостею бібліографічною (бібліографія Естрайхера її не виказує), а сама собою становить документ дуже цікавий, то ж наводжу її в дослівнім перекладі. Відозва та, напевно, не вийшла з ради народової, — жаль дуже, що на ній не підписано ані автора, ані місця друку, ані дати. А звучить вона ось як: «Браття! Знаєте вже, що наш найясніший пан надав конституцію, то є право, що нам вільно радити о наших потребах, вибирати в тій цілі депутованих, а що ті депутовані в нашім імені скажуть, то буде правом, котре найясніший наш монарха потвердить. І ви, браття, маєте тепер вибирати депутованих, бо патент конституції мовить, що хто має 24 літа, не єсть в ніякім ганьблячім слідстві кримінальнім або політичнім, не був за ніяке злочинство засуджений, хто, крім того, шість місяців в тім місці мешкає, де його візвання до вибору пленіпотентів застане, той має право вибирати виборців і депутованих».

тивного і неприязного нам сторонництва, знівечити його якілько можна, а коли б при виборах допустилося важніших надужить, сейчас о тім повідомити раду народову. 8) Доносіть спеціально, котра громада вибере на виборця свого дідича, бо де подібне існує довір'я, там не трудно буде перевести вибори по нашій мислі; однако ж не вадить, коли виборцями будуть люди різних верств суспільних, щоб тільки результат — посол — добрий вийшов. 10) Інструкція та має бути секретна і служити до ужитку тільки членів ради окружної». Ми найшли її між паперами Івана Федоровича, до котрого нам тепер пора повернути.

Що наш герой від самого початку досить критично задивлювався на цілий рух 1848 року, а особливо на той рух, який ширила рада народова з своїми філіями по повітах, доказом сього єсть, що він, хоч завізваний і вибраний в члени тернопільської ради, майже ніякого уділу не брав в її нарадах та спорах. В його дневниках з того часу, щоправда, дуже уривкових, ми не стрічаємо ані одного сліду, що він занимався тернопільською радою народовою. Там верховодили інші люди, поперед всього К. Грохольський*, котрий усильно старався о посольський мандат і для того дбав, щоб рада якнайбільше «документів» випускала в світ з його підписом. Між кореспонденцією Івана Федоровича находимо один лист Грохольського з того часу, в котрім оповіщає, що вибори виборців ідуть добре і просить о деякі інформації. Було се в червні. Цілий той і слідуючий місяць був в Галичині порою виборчої боротьби головно по селах. Що Федорович в тім часі не дармував, але пильно студіював зміняючіся бурливо обставини політичні, се доказують нам його случайні замітки в дневниках. І так, д[ня] 4 мая нотує він: «Бог держить суд на Європою,— часи дуже серйозні. Я як малий атом цілості мушу поділяти долю цілості, але дух мій свідомий своєї сили. Я буду слідити закони його буття, вічні закони природи, а коли бог пошле мені ласку — статися гідним якого покликання, коли вибере мя своїм орудієм, тоді — але аж тоді буду ділати». Гадка, що в тих бурливих часах прийде черга і на нього, прийдеться йому виступити на ширше видовище, не покидає його і додає йому певності і такту. Д[ня] 29 липня замічає він по-французьки: «Ton jour viendra! Il sera dur, mais glorieux. A bon!»[1]

[1] «Твій день прийде! Це буде важко, але славно. Гаразд!» (*франц.*) — *Ред.*

В другій половині червня Іван Федорович знов поїхав до Львова, щоб докладно самому приглянутись життю і політиці столиці. Про ту подорож ми не маємо ніяких ближчих відомостей, знаємо тільки, що по недовгім часі Іван Федорович повернув до Грималова, а швидко опісля приїхав туди з родиною і п. Антим Никорович, котрий забавив там аж до 1 серпня, по чім виїхав знов до Львова до своєї служби при гвардії народовій.

В перших днях серпня відбулися вибори з міст. Відпроводжуючи Никоровича до Тернополя, Федорович вступив на передвиборче зібрання, щоб прислухатися бесідам кандидатським. Якраз говорив Грохольський. Федорович, чуючи в його бесіді багато неладностей, виступив з спростуваннями і сказав перший раз публічну мову, котра випала блискуча і збудила загальний ентузіазм. Члени ради окружної, а особливо тернопільські жиди, почали налягати на нього, щоб кандидував о мандат посольський з міста Тернополя. Не надумуючися довго, Федорович вволив їх волю і удався до божниці, де виголосив другу мову до жидів, здається, о правнім положенні жидів і о конечних при конституційній управі змінах в тім положенні. З деяких натяків в дневниках можемо вносити, що та кандидатська мова мала ту саму основу, що пізніша парламентарна мова з д[ня] 5 жовтня, котру наведемо дослівно в слідуючім розділі. Обі ті мови дали тернопільським горожанам в Федоровичі пізнати знатного бесідника, чоловіка мислячого і політично образованого, і дня 3 серпня 1848 р. зістав він майже одноголосно вибраний послом до конституанти австрійської з города Тернополя.

А тепер на закінчення сього розділу скажемо ще кілька слів о результаті виборів в прочій Галичині і Буковині. Як сказано було вище, замість 143 розписано було в наших краях лиш 105 виборів. До Відня прибуло їх лиш 100[1]. В тім числі було дідичів 26, державців 2, юристів і адвокатів 7, епископи 2 (Вержхлейський і Яхимович), попів латинських 6, попів руських 4, два жиди, п'ять міщан, 4 доктори медицини, 2 вчителі (одинокий вибраний проф. гімназіальний був русин Прокопчиць), 2 урядники камеральні, і 37 хлопів, і бувший губернатор галицький Ста-

[1] Гл. Sitzordnuug im Reichstagssaale sämmtlicher Herren Abgeortneten um ersten constituirenden Reichstage in Wien mit genauner Angabe ihres acaranters und Wahlbereiches.

діон. Позаяк хлопи-мазури і в Відні стояли загалом против панів, то цілу галицьку делегацію можна було поділити на дві великі партії: руcько-хлопcько урядову, котра числила звичайно 46, а в разі приступлення латинських попів 52 члени, і польcько-шляхетcько патріcтичну, в котру входила решта послів.

Як бачимо з тих чисел, агітація ради народової не дуже блискучі принесла плоди, не здужала запевнити патріотично-революційній партії числові переваги в делегації галицькій. Причиною того була — сильно в ту пору розвинена агітація руcька під проводом головно Яхимовича і Шашкевича, а також і немалий вплив уряду при виборах, котрими ще перед своїм від'їздом до Інcбрука (д[ня] 2 червня; до Інcбрука) схоронився був під той час цісар, не чуючись у Відні досить безпечним. Очевидна річ, що по тих виборах з сіл, так дуже незгідних з бажаннями партії ради народової, ціла та партія піднесла страшенний крик, котрий могучою, хоч зовсім нешкідливою луною загомонів також на перших засіданнях віденcького cойму при верифікаціях виборів посольcьких. Але діло тих виборів, хоч і як цікаве саме по собі, далеко єcть від нашого предмета, тож ми й заниматись ним не будемо. Та й ще одно. Хоч русини в тім соймі віденcькім мали так значне число своїх і прихильних їм польcьких послів-мужиків, то все-таки вони яко народ дуже мало що скористали з того cойму і в не дуже кориcнім світлі показалися перед іншими народами Авcтрії, не маючи ані ясного поняття о парламентаризмі, ані ясної думки о тім, чого хотіли і куди йти. Та се оп'ять-таки не сюди належаче діло.

XIII

Не маючи наміру писати повної історії бурливого 1848 року, ми в попереднім розділі тільки для того вдались в обширніше оповідання о перших початках львівcького руху і ради народової, бо до того оповідання найшли ми в віконcькім архіві досить цікавий матеріал, котрий треба було використати, а по-друге, що докладне розсвічення іменно тих початків дає ключ до зрозуміння й дальших подій в Галичині, котрі довели вкінці до бомбардування Львова д[ня] 1 падолиста 1848 року. Відтепер ми, покидаючи всякі дигресії на історичне поле, займемось особою і працями нашого героя Івана Федоровича.

Правда, ставшися чоловіком публічним, послом на сойм законодательний в Відні, він і сам стається частиною історії, і для того ми надіємось, що, розказуючи подрібно його участь в тім соймі, ми розкажемо також ще один уступ з історії 1848 року, і то уступ далеко не безінтересний.

Вибір на посла з міста Тернополя, та й то вибір переважно доконаний жидами, не дуже був по душі Федоровичеві. Він рад би був, щоб селяни узнали його гідним довір'я, і запевно робив навіть деякі старання, щоб бути з сіл вибраним на посла. Се однако ж йому не удалося,— з округа Тернопільського вибрано селянина Матвія Лейчака. Мусив Федорович почути на тім виборі певний жаль до своїх родимців і дати вираз тому жалеві в листі до поручника Пельтенберга, перебуваючого в Чернівцях, коли той, твердий прихильник давньої системи, д[ня] 4 липня пише до нього: «Нехай Вас не смутить, що Вас не вибрали до Відня. Яке там діло для Вас між хлопами, анархістами, скаженими радикалами і політикою оп'янілими студентами? Я починаю взагалі сумніватися, чи рада державна збереться. Треба ще далеко-далеко більше лиха, щоб вкінці добро настало,— так говорив звичайно один старий мадяр, і правду говорив»[1]. Зате по виборі Федоровича на посла оп'ять-таки з Чернівець прийшло письмо гратуляційне від окружного комісара Сичеського з д[ня] 27 серпня. Сичеський, свояк Федоровича по жінці, ось що пише до нього: «Вість, що Ви зістали вибрані на посла до ради державної, дуже нас утішила, бо ми переконані, що поклик той відповідає Вашим бажанням, з другого боку, Ви яко чоловік інтелігентний і свідущий політичних, економічних і правних відносин крайових будете могли сказати про них не одне сильне слово і подати державному соборові не одне важне пояснення, так як з Галичини тільки немногих до законодавчого збору спосібних людей туди повибирано і, як видно із справоздань, збір той не має ясних поглядів на тутешні обставини». Лист сей, як ска-

[1] До характеристики того офіцера, сина адвоката Пельтенберга, властителя Вікна і др. послужить слідуючий уступ з його листа до Ів. Федоровича д[ня] 4 липня: «В Чернівцях маємо аж надто часті бурди (spektakel): народ властиво зовсім не знає і чого йому хочеться, бо при такій мішанині (misterkarte) народностей і релігій ніщо й думати о яких-небудь одноцільних змаганнях. Єсть се тільки манія — робити бурди». Замітимо при случаю, що сей Пельтенберг, висланий з кінцем 1848 року до Угорщини, погиб там в війні з мадярами в р. 1849.

зано, писаний був уже до Відня, коли рада державна розпочала була свої наради; тож і Сичеський не залишає сказати в нім кілька слів pro domo sua[1]. «Сими днями,— пише він дальше,— від'їздить п. Негруш в заступстві тутошніх камеральних державців до Відня, щоб налагодити деякі супереки між тими державцями та камерою, отже ж, користаючи з тої оказії, пересилаю Вам своє поздоровлення і запевняю Вас, що ми в справозданнях соймових з гордостею будемо вичитувати ім'я нашого швагра. Щодо моєї особи, то я ще дужче би радувався, яко би Ви при случаю яких-небудь нападів на окружних урядників дали справедливе пояснення о їх давнішім стані, що вони справді після свого тодішнього обов'язку заступали систем, признаний нині злим, але ж вину за давніші нещастя приписати треба не їм, а вищим керівникам держави; надіюсь прецінь, що бодай Ви маєте переконання, що окружним урядникам (про нижчих канцелярських урядників задля дрібного об'єму їх ділання ніщо й говорити) пересічно не можна відмовити справедливості і пильності». Лист сей ми наводимо яко примір, як бюрократія вміла підладжуватись і під зовсім відмінні обставини, щоб переждати бурливу пору і опісля знов піднести голову. На парламентарну діяльність Федоровича лист той не мав ніякого впливу, бо о урядниках окружних йому не доводилось говорити.

Дня 5 серпня відбулися в Тернополі торжественні богослужения в християнських церквах і в жидівській божниці на інтенцію нововибраного посла. Іван Федорович прощався з жінкою і дітьми, готуючись в далеку дорогу на неозначений час. Прощання те перервали йому жиди, просячи, щоб удався до їх «чудотворного» рабина, который уділить йому благословенства на дорогу та помаже його якимсь бальзамом. Федорович одному й другому відмовив, що між забобонними жидами викликало гнів і невдоволення. Особливо два жиди, що під час виборів агітували проти нього, виступили й тепер: були се Вайсман і Парнас, послідній, як правдивий шекспірівський Шейлок, носив в серці гнів на Федоровича за те, що коли перед 10 літами він за якимось ділом був у о. Андрія Федоровича і напився води зі склянки, Іван казав склянку виполоскати. Але помимо крику тих двох противників виїзд Федоровича на нову публічну діяльність відбувся торжественно,

[1] Для власного дому (*лат.*).— *Ред.*

при вистрілах з моздірів і звуку дзвонів. В листі до нього з д[ня] 7 серпня пані Кароліна передає нам цікавий відзив о. Андрія о тій почесті, якої доступив його син. «Папа,— пише пані Кароліна,— сказав: щодо особистого Іванового інтересу, то я волів би, щоб той був не приняв того посольства. Але дві причини промовляють за тим: тішуся, що поїхав помимо тількох ворогів, котрих мав і котрі насміювалися, що не доступить свого заміру, а тепер зо встидом потихли, бачачи, що й без його старання народ його вибрав, а по-друге, хоч натепер мало надіюсь хісна, то для нього пізнання ширшого світу і знатних людей і напізніше буде пожиточне.— Мож було пізнати,— додає пані Кароліна,— що родичі гордяться своїм сином».

З Тернополя передала рада народова окружна новообраному послові письмо до інших рад народових, поручаючи їм подавати в переїзді Федоровичеві всякі вісті про стан краю для ужитку парламентарного. Окілько знаємо, Федорович не робив з того письма ніякого ужитку, хоч в дневнику його стрічаємо виражений намір — говорити о стані Галичини. Намір той мусив розвіятися, коли Федорович станув в Відні і пізнав ту парламентарну машину, котрої й сам мав бути частиною. Д[ня] 6 серпня він був у Львові, відки виїхав диліжансом і д[ня] 7 станув в Решові, де спіткався з Тітом Дідушицьким, також їдучим до Відня; д[ня] 8 прибув до Кракова, звидів могилу Понятовського* і вечором був свідком ілюмінації, при котрій, не знати яким способом, набавився слаботи, так що слідуючий день мусив перележати в ліжку. Аж д[ня] 11 серпня, в п'ятницю, прибув до Відня і представився в соймі, де й зложив посольську присягу. «Тепер ти чоловік публічний,— пише він в своїм дневнику під датою того дня,— всі твої сили, кождий твій крок належить до загалу».

Сойм віденський в ту пору радив уже звиш місяця. Наради його розпочались були ще 10 липня, т. є. майже о місяць перед докінченням всіх виборів. Вісім перших засідань (від 10 до 20 липня) посвячені були працям вступним, т. є. виборові різних комісій, випрацюванню регулямину і верифікації виборів. Уже ті перші засідання були дуже бурливі. Д[ня] 22 липня наступило торжественне отворення ради державної, без присутності цісаря і без мови тронової. Затим пішли дальше вибори комісій, верифікації виборів, причім особливо галицькі посли пописувалися довгими бесідами, обвиняючи правительство о впливи

і надужиття при виборах. Посли поділилися на секції після лавок, в котрих сиділи, кожда секція мала свій виділ і відбувала спільні наради; крім того, сходилися в клубах посли однакових думок, з одних провінцій також на спільні наради. Найтісніше зорганізовані були чехи,— вони держалися найбільш окремо від прочих послів, в опозиції до німців,— й як скоро тільки почалися в Відні розрухи, вони, бачачи, що о властивій конституційній бесіді серед таких обставин не може бути мови, гремі́ально покинули сойм і виїхали з Відня.

Д[ня] 14 серпня Федорович перший раз говорив в клубі і дався пізнати своїм товаришам яко симпатичний і розумний бесідник, бо мова його нагороджена була оплесками.

З дому прибували до нього часті листи: від жінки, від щирого друга Гіцкевича, котрого він по своїм виборі спровадив зі Львова до Грималова для надзору над родиною і господарством, дальше від Айгнера і Бавера, урядників грималівських, котрі доносили йому о всім, що діється в окрузі. Листи ті представляють немалий інтерес історичний,— в них розказано доволі фактів, характеризуючих тодішній стан і настрій народу в Тернополі, в своїх бесідах парламентарних Федорович не раз на них покликається,— тож і ми постараємось важніші з них уступи яко матеріал історичний подавати дослівно.

І так пише Айгнер д[ня] 9 серпня: «Нині побив один хлоп присяжного з Мазурівки за те, що той же якісь гроші для Матвія Лейчака, котрий з Теребовлі зістав вибраний послом до ради державної, на розклад депутатів громадських збирав. Здається, що п. Лейчак мусить хлопам якісь дурниці писати. Прошу там в те взглянути і Лейчакові сказати, аби до Лошнева ані до громад ніяких банялюків не писав, бо хлопство тутешнє покликується на його писані листи і для нього ніби якісь складки збирає, о чім однако ж добре довідатись не можна». Д[ня] 11 серпня знов пише Айгнер о тім ділі: «З певного джерела довідуюсь, що не так Лейчак, як Василь Гарматій, посол з Микулинець, тутешнє хлопство баламутить. Вчора писали грималівські міщани і селяни лист до Гарматія о поля і ліси. Говорять, що Гарматій казав збирати підписи, щоб Галичина була поділена на руську і польську губернію». Справа тих листів, котрими посли-селяни з Відня нібито бунтували народ по селах, мусила тогди бути дуже голосна і наробити між дідичами та їх офіціалістами немало пополоху, коли з різних сторін

люди о тім самім пишуть до Федоровича. Пані Каролїна під д[ень] 21 серпня доносить: «Лейчак-посол курйозний лист написав до свого округа, в котрім жадає, що коли хлопи мають які домагання о луки, ліси або що подібного, щоби йому їх посписували і на кождій просьбі поклали 500 підписів. В кількох селах так урадили, що хто знає, чи се він писав, може, то яка зрада, що тільки підписів жадають,— най ся діє воля божа,— що там урадять, то так буде, а підписів таких не дамо». А Бавер також д[ня] 27 серпня: «В день 21 с[ього] м[ісяця] внесла грималівська громада сим attinentiy просьбу на адрес п. Матвія Лейчака в Відні, в котрій домагається: 1) своїх (т. е. рустикальних) піль з р. 1813; 2) лісу; 3) пасовиська. Заразом протестують против запровадження гвардії народової і против н а ш о ї (не знати якої, бо Бавер — німець і лист пише по-німецьки) народності. Посол до ради державної Матвій Лейчак сам намовив до того громаду частими листами з тим запевненням, що міністерство справ внутрішніх в дорозі приватній, а не на засіданні соймовім, постарається ті точки полагодити після їх бажання. Заразом пише М. Лейчак в своїм до Антона Пирога адресованім листі з д[ня] 7 серпня (що можу свідками ствердити) і остро завзиває громади слідуючими словами: «Шляхти не слухайте, наказів ніяких не сповняйте, бо старі права покасовані, а нових ще не маємо».

Ті писання о подіях або зовсім непевних (як збирання складок для п. Лейчака), або таких, котрі супротив конституції не представляли нічого нелегального, як завзивання, щоб громади списували свої домагання і жалоби в петиціях і подавали їх до сойму державного[1], дразнили Федоровича і склонили його до першого, досить невдалого виступу в парламенті при дискусії над поданням посла Гоя. Діло було ось як: руський мужик посол Гой, не вміючи німецької мови, під час дебати над внеском Кудліха о знесенні панщини казав собі виробити бесіду і предложив її президентові соймовому з просьбою о її відчитанні. Президент не знав, що з нею зробити: чи вважати її яко мову, чи яко петицію, і предложив ту справу соймові. Розпочалась

[1] Таких петицій і жалоб громадських, справді, вплило до ради державної в тім часі велике множество; в списах петицій, публікованих при стенографічних справозданнях з нарад сойму, находимо вичислених... петицій галицьких громад, а именно...

довга дебата, в котрій посли-поляки промовляли досить роздразненим тоном. Перший раз тогди (д[ня] 10 серпня) забрав голос публічно Федорович. «Позаяк посол Гой,— говорив він,— сам німецької мови не вміє, то мусив же прецінь хтось йому те письмо виробити. А що кождий за свої слова особисто відповідає, а пос[ол] Гой за те письмо відповідати не може, бо його на німецькій мові не розуміє, то смів би я внести, щоб висока палата ухвалила, нехай він назве того, хто йому се письмо зробив, щоб ми були в стані осудити, чи се був чесний чоловік, чи ні».

Очевидно, сей зворот був ані не логічний, ані не парламентарний,— тож і не диво, що на тім місці перервали бесіду Федоровича крики: «Ні! ні!» і ознаки невдоволення, а посол Сераковський вніс перейти над цілою справою до порядку дневного. Федорович, покидаючи справу посла Гоя, ось як дальше говорить: «Прошу ще о слово. До мене прийшли нині листи з Галичини, в котрих доноситься, і о чім я ще на будуще буду просив о слово, що один з послів каже там від хлопів збирати гроші і присилати до себе всякі жалоби». Але і се закінчення не зробило ніякого враження на палату і зістало перерване яко неналежаче до речі. Письмо Гоя по довшій нараді передано комісії петиційній.

Та невеличка афера, так звичайна в кождім, а особливо так новім парламенті, як був тодішній віденський, дала багато до мислення Федоровичеві. Він пізнав свою ошибку, а заразом пізнав, як то легко свіжому, не знаному ще чоловікові стягнути на себе невдоволення згромадження, котре потому дуже тяжко розсіяти. В дневнику своїм під днем 19 серпня нотує він: «Нерозважно вирвавсь я о Гою,— то було причиною, що я не договорив — неприготований». Він рішив відтепер добре обдумувати кожду справу, о котрій хоче говорити в парламенті, а численні нотатки і шкіци бесід свідчать о тім, що він совісно сповняв ту постанову і міг зовсім справедливо до повищої нотатки в дневнику дописати д[ня] 7 вересня: «Вийшло ми се на добре».

Між тим в соймі вже звиш місяця велася бурлива дебата над внеском Кудліха о знесенні панщини і всіх з панщизняного зв'язку випливаючих данин і повинностей. До того внеску з різних сторін поставлено 37 поправок, котрі або розширювали, або ограничували його, а особливо орікали, чи знесення має бути безплатне, чи за індемнізацією і хто має ту індемнізацію платити. Почуваючи велику важ-

ність того внеску, Федорович готовився д[ня] 21 або 22 ориня також забрати голос в тій справі; в листі до жінки з д[ня] 21 серпня пише виразно: «Нині або завтра буду держати першу бесіду з мовниці о трудних питаннях», а між паперами його найшли ми справді кілька разів переписуваний, доповнюваний і черканий очерк тої бесіди, котра однако ж виголошена не була,— для того ми й подаєм її в примітці в дослівнім перекладі[1].

---

[1] Чвертка паперу з н-ром! «Маючи честь перший раз говорити, і то ще чужою для мене мовою, прошу високої палати о ласкавий взгляд, котрий, запевняючи мені свобідне висказання мого особистого погляду, дасть мені можність так розвинути свої погляди, яко я обов'язаний перед своїм сумлінням і достоїнством вис. палати. Коли розважу саму суть занімаючого нас предмета, то бачу дві головні точки. Щодо першої, а іменно: щоб відносини підданчі враз із всіма з них випливаючими тягарами і данинами якнайшвидше були знесені,— на те, здається, всі панове бесідники одноголосно згоджуються. Зате щодо другої точки, а іменно щодо засади, після якої те знесення має наступити, і що затим іде, чи знесення має бути з відшкодуванням, чи без ніякого відшкодування, показалася велика незгідність думок. Та незгідність стається тим важніша, бо навіть набирає первородної ваги, коли роздумаємо, що тут розходиться о засади, котрі й на будуще при рішанню всіх перед нами лежачих справ будемо мусили узнавати раз на все принятими і обов'язуючими. Зібрати докупи всі в тім згляді висказані погляди, порівняти з собою і зважити після їх важності всі за і против наведені докази,— се була б задача дуже вдячна до сповнення по так довгій дебаті. Але, не почуваючись в силі до такої задачі, мушу ограничитись на освітленні того предмета в цілім його переведенні після мого індивідуального погляду з становища суспільної економії, політики і права, а іменно поперед всього з становища сусп[ільної] економії яко найближчого до сеї справи.

Вже один заслужений французький економіст, подорожуючи по наших благословенних краях, висказав таку думку, що тільки панщина і інші її подібні тягарі суть причиною бідності тих природою так щедро обдарених країв. Той погляд, висказаний теоретиком сусп[ільної] економії, на моїх очах в практиці щоденно потверджується. Дідич, котрий спекулює на хлопський піт, ошукує сам себе; тих пару сот ринських, котрі в найліпшім разі можна з бідного хлопа рівно негідним, як тупоумним способом (borwirterweise) видушити (abrwicken), не мають ніякої вартості для образованого рільника; не тут джерело його доходів; він буде радше волів подарувати хлопам без жадних касуючих законів всі ті дрібничні данини, котрих стягання приносить більше ненависті і коштів, ніж пожитку; він буде старатися власними підмогами, добрим приміром, прямим освічуванням і всякими можливими способами до того намагати, щоб тих бідних, занедбаних людей збудити з вікового сну, розвинути у них любов до життя і добра, витворити в них охоту до праці і заслуги і причинитися до того, щоб вони свою сво-

бодну, добровільну, а тим самим і більше варту роботу повертали на піднесення свого власного господарства, де тільки якнайширші, рішучі і добре обчислені, але зате швидко припиняючі звик вкладати більших капіталів, становлять певне средство до збагачення. Сам бог так хоче, щоб кожде добре діло саме себе нагороджувало,— і се вже лежить в природі речей, що тільки побирає много доходу, хто много робив видатків. Панщина може подобатись тільки скупяреві,— принести пожиток не може нікому. Для управленого затим єсть вона безхосенна, а для зобов'язаного гнітуча, затим взагалі шкідлива, так як і всяке ограничування господарства; бо тільки цілковита свобода в господарюванню грунтовім, неограничене хіснування і уживання землі в кождім любім напрямі може побільшити її видатність в міру затрачених сил, може затим примножити багатство як одиниць так і цілої держави. Затим всяке обтяжування землі зі взглядів сусп[ільно]-економічних єсть шкідливе. (Що се правда, доказало довідно знесення панщини в Познанщині і в Галичині. В кількох літах взросла вартість дібр в Познанщині помимо знесення панщини, а у нас арендна ціна панських дібр не о много пожуплася, хоч панщина не існує — доказ, що вона небагато приносила хісна). *Уступ в клямрах в оригіналі перечеркнений, дальше напис:* становище політичне — *і рукопис уривається.* Для доповнення того уривка і схарактеризування поглядів Івана Федоровича також на інші боки тої многоважної справи, а рівночасно також для показання, кілько праці він задавав собі над тою бесідою, наводимо тут важніші уступи з першого макуляра тої ж мови, перечеркненого при остаточній редакції, з карточок, носячих власноручні номери 1, 2, 4, 5 і 7. По вступі, тотожнім з повищим вступом (стор. ... нотка, строчка ... до ...) так говориться дальше в макулярі: «Як життя поодиноких людей, так і життя народів має різні від себе відділені образованням і обичаями розличні ступні розвою. Кождий слідуючий ступінь єсть доразу витвором попереднього і конечним условієм слідуючого; їх історичне призначення єсть — реалізація законів природи і розуму. Народи, котрі по упадку Римської держави кинулися на велику здобичу і перлися одні почерез другі, не знали, очевидно, ніякого іншого титулу, ніякого іншого права посідання, як право захвату, право сильнішого. Але се були народи в пеленках, народи в першім дитинстві, а час їх був часом варварства. Чим більше ті народи розживалися на однім місці, чим більше замість ремесла воєнного почали привикати до праці рукодільної і торгівлі, чим сильніше давалась чути потреба основання власності, тим більше розвивалася дитиняча думка тих народів до понімання власті і права; показалась потреба законів, а не маючи власних, вони принімали чужі, переважно римські. Розширення християнства злагодило (?) обичаї: невольники стались кріпаками (?) своїх побідителів і управляли землю своїх панів. Про які-небудь контракти або писемні угоди між панами та мужиками не могло бути й мови, бо панська воля була тоді одиноким законом для бідного мужика, а письма не знали тоді ніякого крім кривавого. Коли в протягу часів деякі найбільш могучі з-поміж князів поробилися королями над рівними собі і принялись ослаблювати силу магнатів, повидавали закони для охорони хлопів, вправді немногі і недостаточні. У нас перший цісар Йосиф II з правдивого чоловіколюбства висказав такий закон в означеній формі, переміняючи кріпаків в підда-

них і признаючи хлопам права чоловіка, але притім вкладаючи на них певні означені обов'язки взглядом панів*. Через ті закони цісаря Йосифа стратив пан історичне право до особи хлопа, але задержав, проте, право до всеї (?) по праці в панщині, десятині, зсипщині; право те, втягнене в інвентарі і табули крайові*, становило тільки часть недвижимого панського добра Тут починається другий ступінь в розвою нашого народу: тут кінчиться право історичне, а зачинається позитивний закон. Позитивний закон не руйнує всього історичного, а тільки лагодить його і сам вдосконалюється аж до горожанського законодавства, котре ще більше зближується до права природного* і обнімає всі права обивателів держави. Законодавець через оголошення, народ через радісне повітання дають тому законодавству свою санкцію ... (*слідує люка, так як стор. 3 хибує*). Коли зберу докупи все досі сказане, то показується мені, що власність, здобута в першій добі нашого державного розвою на підставі права історичного, в другій добі також дорогою позитивних законів, одержала повну санкцію законності, єсть, отже, святою, бо єсть законною (*тут приписані в боку сентенції:* «Ліпші злі закони, ніж жадні» і «коли б ми схотіли доходити з правності або неправності кождого маєтку, то що ж робили б адвокати?», *се, певно, також мало бути вплетене в текст мови*). Тепер ми находимось в другій добі розвою, в добі зближення до первісного права природного і розумового, в добі свободи і верховладства народного. Верховладний народ через своїх заступників єсть покликаний видати нові, духові часу відповідніші закони і таким способом стерти недоладності і суперечності давніх, сотворити нове горожанське законодавство. Заким приступимо до того великого діла, мусимо поставити засаду на будуще, котра би стояла понад всім і становила б найвищу, одиноку, провідну нитку, під котру все мусило б бути підпорядковане і з котрої все мусило б випливати. Такою засадою єсть с в о б о д а і р і в н і с т ь в с і х п е р е д з а к о н о м.

Досі існують ще закони старого порядку і мусять так довго обов'язувати, доки не будуть заступлені новими, затим ми можемо, повинні і мусимо видати нові закони. Ну, але як же маємо ті закони видати? Зовсім так, як би їх видавав сам народ, котрий ми тут респектуємо. Народ, коли б так згромадився, то по нараді рішала би більшість над меншостею, закон був би в такім разі тим досконалішим, чим більше відповідав би бажанням всіх, чим більша більшість би за ним освідчилася. Стрібую затим зрезюмувати все сказане досі і по можності вирівняти різниці поглядів, висказаних в високій палаті. Треба нам завсігди мати перед очима нашу найвищу провідну засаду. Поперед всього мусимо тямити, що ми свобідний, конституційний народ, а закони наші мусять відповідати інтересам якнайбільшої многоти, а якнайменше інтересів нарушувати, мати на оці постійність того, що існує, не все обалювати, поки ще нове не побудоване. А тепер прямо до речі!

Чи зв'язок підданський має бути знесений? Відповідь випливає із сказаного досі сама собою. Він повинен і мусить бути знесений, бо не відповідає засаді свободи конституційного народу ан рівності всіх перед правом, а державі єсть шкідливий і під зглядом економічним, і політичним. Друге питання: чи і яке належиться відшкодування? Тут поперед всього треба відповісти на питання чи панщизняні обов'язки досі відбувались правно чи неправно,

а властиво законно чи незаконно[1]. Коли були неправні, незаконні, то зовсім логічно о ніякім відшкодуванні й мови бути не може. Для мене нема й сумніву, що дідичі були управнені жадати підданських повинностей і будуть ще так довго управнені, доки існуючі закони новими постановами не будуть скасовані. Для того я й не сумніваюся, що з тої причини мусить їм бути признане право до певного справедливого відшкодування, бо в противнім разі відмовний закон мов шарпнув би інтереси коли вже не більшості, то, певно, дуже поважної меншості, в котру, окрім безпосередніх властителів, ввійшли би також всі інститути грошові і їх безчисленні віритслі, так що весь кредит державний міг би через те бути доведений до руїни. Адже ж тут говориться не лиш до чувства, але й до кишені, а правно і трудом набутої власності ніхто радо позбутися не хоче. Через справедливе відшкодування дано би многим довжникам можність посплачувати свої довги. Єсть для мене й ще одна причина, задля котрої я промовляю за відшкодування. Я не сумніваюся, що вис. рада державна яко найвища власть народна має повне право зажадати і повернути хоч би й найбільшу часть власності приватної на конечні цілі державні. Бо коли держава має право жертвувати життя многих людей для відвернення війни, то може жертвувати й пару сот мільйонів зр. для відвернення війни домашньої. Але я сумніваюся о такій конечності, а зате многі резони державної мудрості промовляють затим, що така постанова ані внутрі, ані навні держави не була б радо принята. Бо коли ми видамо закон, відбираючий так багато власності, то через те всім властителям нагонимо великого страху, що ось, мовляв, хто знає, чи завтра рада державна не видасть нового закону, в котрім знов бухне за 400 мільйонів. А в кінці воно й не добре було би, якби в краю зовсім не осталось ніяких багачів! Бо бідних завсігди буде досить чи то з лінивства, чи з нещасних случаїв. Отже ж, я єсм за справедливим відшкодуванням — з чиєї кишені? В жаднім разі не повинні поносити його самі хлопи, бо тоді ціль цілого закону — і в суспільно-економічнім, і в політичнім згляді — була б зовсім схиблена. Отже ж, евентуально має те задання держава, т. є. кождий горожанин по мірі тої охорони, які від держави одержує. Впрочім відшкодування те не буде так велике, бо тягарі, випливаючі з патронату домінікального, відпадають і повинні бути без проволоки знесені. Ближче означення способу і вислідження високості того відшкодування повинно бути завданням спеціально до того вибраного виділу, ви[щого] міністерства і соймів провінціальних... (*Люка в рукописі, хибує стор. б*). Що тикається сервітутів на панських грунтах, а особливо в лісах, то консеквентно до нашої засади треба б їх найшвидше позносити яко заваду для свободного господарювання грунтового — а іменно: позносити їх або за справедливим відшкодуванням хлопів, або при наділенні громад частею лісів і пасовиськ, потрібних для їх удержання. Юрисдикція патріміоніальна мусить пропасти, і то, конечно, чим швидше, тим ліпше, і заступлена іншими установами. Мушу тут сказати, що особливо сей рік проявляє пекучу потребу такої зміни. Я сам управнений до

[1] Rechtlich oder unrechtlich — gesetzlich oder ungesetzlich в термінології Федоровича «Recht» — право неписане, природне або історичне, а «Gesetz», право писане, позитивне, «закон», буква.

Вже з того очерка бесіди в справі знесення панщини можна міркувати, яке становище заняв Іван Федорович при голосуванні над внеском Кудліха і пододаваними до нього поправками. Голосування те протяглося около двох тижнів, головно задля того, що роздразнені партії запровадили спосіб іменного голосування над кождою справою. «Скажу вам щось смішного,— пише о тім сумнім явищі Федорович до жінки д[ня] 2 вересня.— Ото зажерлись ми з другою партією і на злість голосуємо поіменно, щоби себе взаємно нудити: вони зачали, ми кінчимо, раз вони, а раз знов ми жадаємо того способу голосування, а всі з того сміємось,— а л ю д и ч е к а ю т ь с п а с е н і я в і д н а с». Ті послідні, з глибини душі пливучі слова дуже добре характеризують Федоровича, повного щирих

такої юрисдикції і заявляю, що з нею чимраз тяжче вправлятися і дальше її ведення може довести до хлопських розрухів. Мої панове! Єсть добра ще більші від маєтку, одно з таких дібр — честь! Коли дотеперішні властителі урбаріальних повинностей перед очима властей побирали ті повинності незаконно, то передаймо їх всіх вкупі разом з усіма властям, котрі до того допускали яко здирців (Erpresser) чужої власності карним судам! Але поки ті суди свою засуду не видадуть, не п'ятнуймо доброї слави цілої верстви народу! Адже ж вона не винна, що народилась перед мартом 1848 р. і вихована була в хитро придуманім системі оглупленя, що жила під законами, котрі їй запоручали згадані права! Злими бувають поодинокі осібники, але ніколи цілі верстви. Впрочім ще кілька день, і всі привілеї упадуть. Чи ж зможемо ми в той час повітати тих, як наших братів, котрих нині всіх загалом клеймимо? Куди ж ми подінемо їх в будущім громадськім порядку? Їх, з котрих найбільша часть досі була самою передовою частею суспільності під зглядом інтелектуального і морального образованя? Теперішність розвивається з минувшості. Неблагородна месть єсть власним пониженням. Ми не судії над історією; історія сама на картах своїх і ту справу осудить. Ми ж берім собі давні зла за осторогу, а добре — за примір! Віднині проч з неблагородною помстою, проч з роздорами, проч з кастовостею, проч з привілеями, окрім одинокого привілею — пожертвування для рятунку нашої спільної вітчизни!»

Як би хто не думав про ту бесіду, котрої остаточної редакції ані повного бруліону ми не маємо перед собою, того одного годі заперечити, що аргументація її в часті історичній дуже слаба, в часті правничій обертається в блудним кругі спекулятивних і абстракційних доктрин і загалом грішить надмірним доктринерством. Але не забуваймо, що таким же доктринерством грішили тоді мало що не всі бесіди молодого австрійського парламенту і що повищих закидів не можна піднести проти початкової повищої мови, виготовленій в послідній редакції — значиться, в разі дійсного виголошення мова та вийшла б була реальнішою і зв'язнішою.

бажань і намірів і вкиненого в вир, серед котрого він мусив чутися безсильним. В листах поіменно голосуючих послів стрічаємо його голос, відданий за індемнізацію взагалі[1], за фатальною для Галичини поправкою Смольки[2], орікаючого, щоб індемнізація плачена була по провінціях з ф о н д і в к р а й о в и х (не державних), а на підставі котрої правительство швидко опісля й галицьку індемнізацію вкинуло на плечі галицькій людності наперекір виразній постанові первісного цісарського патенту з 18 цвітня 1848, орікаючого, що індемнізація буде панам заплачена з фонду д е р ж а в н о г о. Перше рішуче виступлення Федоровича на арену парламентарну датується з д[нями] 1 і 2 вересня. Голосування йшло над поправкою (Ленера) Ляцеля до внеску Кудліха, а іменно о знесення т[ак] зв[аного] горілочного і пивного примусу (Bier-und Branntwein-zwang). Звичай примушувати підданих до купування пива і горілки у їх дідича існував не тільки в німецьких провінціях; знаний він був і в Польщі бодай в XVIII віці, але се не була установа ідентична з установою пропінації, котра регулювала не консумцію, а продукцію горілки. Отже ж, при дискусії над поправкою Ленера зійшла зовсім природно бесіда на то, чи Bier-und Branntwein-zwang есть то само, що пропінація, чи ні, і чи, касуючи той «примус», касується тим самим і пропінація, чи ні. Зробився великий галас в залі соймовій. Доктринери вроді Борроша жадали, щоб касувати все загалом, що тільки ограничує яку-небудь свободу. Тоді між іншими виступив і Федорович з коротенькою, але маркантною мовою, вказуючи властивий обсяг предмета і спосіб його трактування. «Я вибраний послом з міста, котре відносин панщизняних не знає, а проте знає право пропінаційне*, котре приносить йому 50—60 тисяч зр. к. м. Чув я, як посол Кудліх ставив свій внесок і як раз у раз при тім говорилося о зв'язку підданськім, тож думаю, що право пропінаційне повинно становити предмет осібної дебати. Адже ж бачите, що право се з зв'язку підданського не випливає, а само собою належить до найважніших і становить ще більшу часть національної власності, ніж досі покасовані тягарі. Наша рада державна має право все зносити і все установлювати, окілько що при-

[1] Verhandlungen des oesterreichischen Reichstages und auch der stenographischen Aufnahme.
[2] Verhandlungen, т. II, 166.

знасть потрібним, але все те повинно робитися осібними ухвалами, а не так загалом, причім грозить небезпеченство, що найважніші права були б покасовані без ніякої дебати!

Против того я протестую. Після моєї думки сей предмет не належить до речі в нинішній нараді».

Хоч і як дразливою справою мусимо вважати те право пропінаційне, то все ж таки признати треба, що Федорович заняв в тій дебаті становище і формально, і мериторично зовсім коректне. Він не виступає, яко защитник права пропінаційного, хоч, безперечно, з знесенням того права його власні інтереси були б дуже потерпіли; він згори признає, що рада державна може і те право знести, але, з другого боку, остерігає перед сумаричним трактуванням справ різнорідних і перед рішенням справ необговорених і невияснених. З того погляду треба розуміти сей і слідуючі його виступи в справі пропінаційній, а не робити з нього, як деякі поверховно з ділом познакомлені творять, гарячого защитника пропінаційного привілею. Коректність Федоровичевого становища признав і сам внескодатель поправки ⟨Ленер⟩ Ляцель, котрий в протягу дискусії відступив від своєї поправки. Але страсті партійні вже були знов розгорілися. Посол Демель приняв поправку Ляцеля на себе і перепер її голосування; більшість показалася по його стороні. Не треба, мабуть, і додавати, що руські і мазурські хлопи, як один муж, голосували за тою поправкою — примус пивний і горілочний знесено. Розуміється, що в кругах інтересованих се викликало велике занепокоєння: особливо міста і дідичі — властителі пропінацій в Галичині, Чехах, Моравії і др. підняли ропіт. Зараз на другий день посли дотичних інтересованих груп внесли протести, а іменно, перший протест вніс сам Федорович в слідуючих словах: «Вчорашньою ухвалою високої палати принято другу часть поправки посла Ляцеля до поправки посла Ціммера (до внеску Кудліха). Позаяк не означені ближче слова Bier-und Branntwein-zwang в міру різнорідних провінціальних відносин допускають крайне різнорідне толкування, а затим і постанови закону, котрий евентуально опреться на тій ухвалі, допускаючи різнорідне толкування, могли б загрозити існуванню таких прав, о котрих в цілій дебаті не було і споминки і котрі затим не можуть бути субсумовані до постанов сеї ухвали, то застерігаюсь отсе тим нинішнім протестом против всякого такого толкування спімненої ухвали, котре би права

многих виборців, а іменно права міста Тернополя в чімнебудь могло нарушити і прошу рівночасно комісію, котра має бути вибрана, щоб повзяту ухвалу о знесенні пивного і горілочного примусу ближче означила і в такій формі виразила, котра би не допускала ніякого сумніву, ніякої самоволі в її толкуванні, причім застерігаю собі також конечні пояснення, а то тим більше, що й сам посол Ляцель цофнув свій внесок для ближчого вияснення, так що продовження дебати над тим внеском могла тільки висока рада державна ухвалити, а ухвали такої на ділі не повзято. Відень, д[ня] 2 вересня. Іван Федорович, д-р. прав». Другий протест против розтягнення передоднішньої ухвали на міста, де пропінація не випливала з відносин підданських, внесло 94 посли з міст, між котрими стрічаємо імена Гельферта*, Пражака, Палацького, Вержхлейського, і др. Федорович також підписав сей протест. Позаяк протести ті, раз внесені, пропали, як камінь в воду, то Федорович intra parenthesim' ще раз повертає до тої справи в бесіді о жидівськім податку на дню 5 жовтня, о котрій ось що пише до жінки в листі д[ня] 6 жовтня: «Говорив я о жидах і при тій спосібності приплів згадку о нашій галицькій пропінації в тій цілі, щоб слова, висказані в раді державній, успокоїли край; бо ж очевидно, коли рада державна признала мої слова, то се найліпший доказ, що пропінація не скасована. А то, коли ухвалено було скасувати Bier-und Branntwein-zwang, галицькі пани дуже тим перетривожилися, думаючи, що се скасовано пропінацію». Отсе єсть все, що з·находячихся у нас під рукою матеріалів можна було зібрати о виступленні Федоровича в справі пропінаційній.

Для характеристики розправ ради державної над внеском Кудліха і того інтересу, т. є. загального знетерпливлення, яке ті розправи збудили в краю, а особливо в Відні, подаємо тут уступи з віденського сатиричного листка «Wiener Charivari. Katrenmusik. Politisches Tagesblatt für Spott und Erust mit Karrikaturen», котрий тоді був органом німецького радикального сторонництва і мав великий вплив на загал. В ч. 49 з д[ня] 13 серпня подає «Шаріварі» К о р о т к и й п е р е г л я д п о п р а в о к д о в н е с к у К у д л і х а о з н е с е н н і з в ' я з к у п і д д а н с ь к о г о.

П о с. К а в ч и ч: Всі підданські зобов'язання зістають знесені, а панам за те має держава понапихати кишені.

Пос. Гляйзбах: Панщина зноситься. Але «цілую ручку вельможного пана графа» має остатись і надалі аж до дальшого розпорядження.

Пос. Гайнерль: Відносини підданські мають вправді скінчитися, але не нараз, а поволеньки, приміром в такім темпі: Immer langsam voran! Immer langsam voran! Das professor Heinerl noch kommen kann![1]

Габрі, Шторц, Пінтровський: Назва «підданий» повинна бути зовсім вимазана з словника німецької мови. Кождий словник, в котрім від нинішнього дня та назва появиться, мусить бути сконфіскований яко реакційний. Хто скаже те слово, зістане в три погибелі закований (Krasum geschlossen). Тільки Стадіон і Гляйзбах можуть в самотніх хвилях самі до себе те слівце шептати.

Троян. В другій стрічці, третім параграфі випущена точка над і. Вношу, щоб висока палата по зрілій зостанові ухвалила додати ту точечку.

Вакано: Висока палата ухвалить, що відносини підданські мають перестати.

Полячек: Щоб відносини підданські перестали, ухвалить висока палата.

Догіяк: Перестати мають відносини підданські — висока палата ухвалить.

Ціммер: Проч з примусом пивним! Впрочім, нема нічого злого.

Ляцель: Ні! Ще одно зло єсть: примус горілочний.

Герндль: Жодного відшкодування! Що там відшкодування! Батоги замість відшкодування: Ставлю внесок, щоби дідичам повіддавати всі ті буки, котрими вони своїх підданих трактували. Sakkerment — nochamal, жодного відшкодування, раз кажу!

Ганцволь ставить внесок, щоби вибрати комісію для стравлення (Verdaungs Kommission); її першим ділом мусило б бути стравлення всіх тих поправок. Стадіон і Нейман мусили б без супереки бути членами тої комісії, бо вже многостороннього доказали, як багато потрафлять стравити.

Ав ч. 69 з д[ня] 7 вересня, вже по скінченім голосуванні над внеском Кудліха, пише «Шаріварі»: «А ось тут бачите засідання ради державної, на котрім ухвалюють, що хлоп

---

[1] Завжди поволі вперед! Завжди поволі вперед! Професор Гайнерль ще має прийти! (*нім.*) — *Ред.*

також єсть чоловіком, тільки що за те мусить заплатити відшкодування».

Розправа над внеском Кудліха була першою важнішою працею нового сойму і показала всі його добрі і злі прикмети. Годі заперечити, що злі — особливо в виду множества важних питань і в виду чимраз тяжчих внутрішніх обставин держави — переважали над добрими. Доктринерство і пустий формалізм найбільшої часті бесідників псували добрі починання немногих людей з ясними поглядами. Дискусії над кождою дрібницею затягались в безкінечну довготу, розогнювали партійні і національні пристрасті. Взаємні підозрівання нерідко доводили до скандалів, особливо наші бідні руські мужики-посли були предметом частих і пристрастних громів зі сторони польської партії. І так на однім засіданні посол Губицький публічно оскаржив Стадіона, що намовляє руських селян, не розуміючих німецької мови, голосувати так, як йому подобається, а пос[ол] Сераковський «найвищий муж в соймі, з фізіономією чесного різника», як його характеризує віденський фейлетонист[1], засів навмисно «на горі правиці», відки би міг арговим оком пильнувати селян-послів перед всякими можливими покусами з боку Стадіона. Непотішний образ того сойму і соймового життя рисує нам і Іван Федорович в листах до жінки; і так пише він д[ня] 2 вересня: «Пишу в соймі і о соймі. Граємо комедію, якої навіть діти довго грати б не хотіли, така нудна. О ніщо, о чисте ніщо говоримо вже звиш тижня. І так, я жінку, дітей, господарство покинув, щоб тут робити менше ніж нічого! Тут тиша,— як довго ще потриває, богу відомо. А знаєте, як ми тут жиємо? О сьомій п'ю каву, по восьмій іду до виділу, відтам до сойму, а там сидимо — як ось нині — до четвертої або п'ятої без їди». А д[ня] 5 вересня так продовжує: «Сторонництва в соймі доперва формуються, але щиро і коротко вам кажу, коли б о то не йшло, щоб я не був першим виступаючим з сойму, то вже давно я був би назад у вас. В тім міститься все проче. То страх, що тут за гамір! Нині інтерпелювали міністрів — аж волосся на голові стає слухати, що тут говориться. Говір, писати трудно». Слідуючого дня: «Нині цікаве було засідання: Republik zu Monarchie?[2]»

---

[1] Reichstags-gonnerie. Geschriebene Porträts der hervorragendsten Deputierten des ersten österreichischen Reichstages. Wien, 1849.

[2] Республіка чи монархія? (*нім.*).— *Ред.*

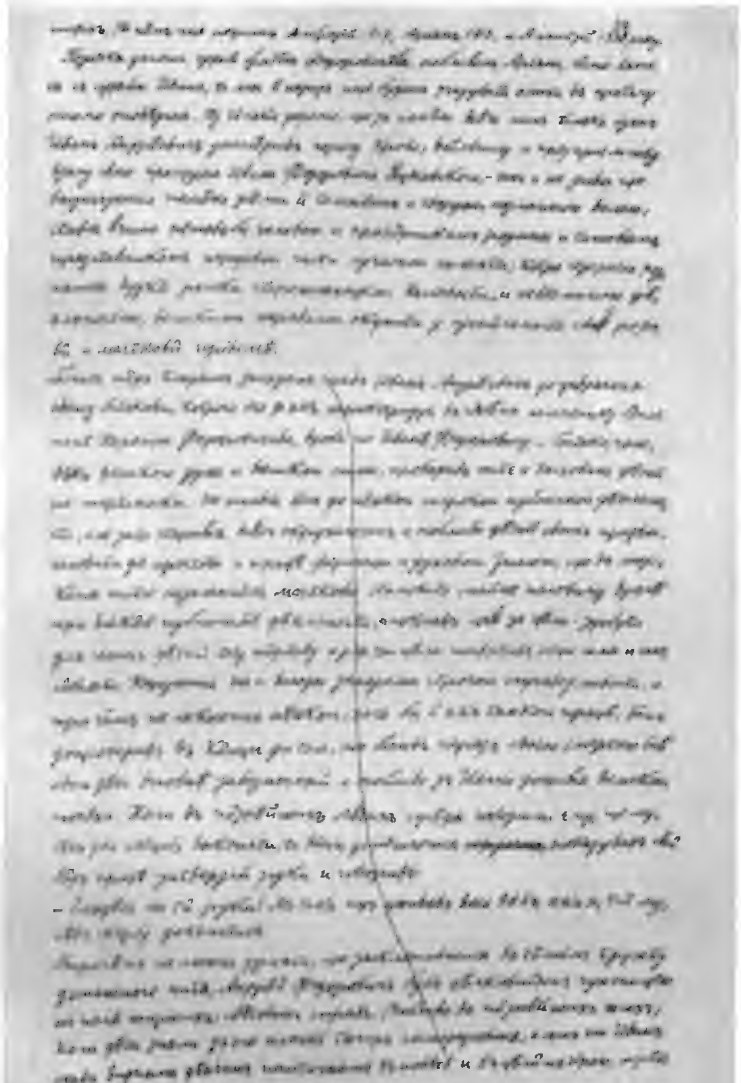

Сторінка автографа праці «Життя Івана Федоровича і його часи»

III

Сказано вже, що Іванъ Федоровичъ родився 10 червня 1811 року въ Тернополі. Мати Корнила його 14 літнимъ. Я тогдішній конт вже зовсім обходивъ без няньки и рад свободно, гуляючи цілими днями за хлопцями. Жінъ дбчей по кар тернопільскихъ ставивъ. За малку вже тесло его до Коней и Кобил только мочь допроситися возника, щобъ той его покарівъ напередъ себе на Коня. То малий Іванъ самъ себе кидавъ до радости. Ледви тілка вільше вдержавъ бідъ земли, почавъ и самъ дрепатися конт гривою и вилазити на Коня. Тота любовь до Коней и до Кобилъ буде опісля у него до кінця жити. „Іванъ, писавъ вінъ до своєи каріечки 1837 року, буде на бистрій Коні вечерами въ бурю, не есть и мясо те, гдіно и Павло писавъ, що „анї окомъ не вирвало, анї ухомъ не чуло". „Коли есть такий небезпечний Конь, Еліziюлю, Вампаня, небезпечно и Конь вершний тамъ мусять бути. А на иншій місци спитаєшъ рівно характеристичну его замітку: „Щоть тому винонъ що бувъ чоловіка на улиці потворивъ?" Такъ умило его перше дитинство, подобно мінь стававъ а Кобилъ. За малку вже покидувавъ надзвичайну сміливість и быстроту мысленя, такъ що й найбільш

У Въ тімъ часі Тернопіль — цілий ще място-выходовий обрусь що Галичинян каже, мало до Россіи и аже 1815 р. належавъ на, дарь до Львова и здав первого окружного Тер, нопільского.

Як бачимо, погляди Федоровича на новий сойм в перших початках його присутності були далеко не оптимістичні. В листах від любимої жінки він находив відраду і заохоту до витривання. «Згадуеш,— пише д[ня] 4 вересня пані Кароліна,— що, може, швидко знов побачимось, так як би се було для нас пожадане. Але я тепер не бажаю, щоб ти відривався, поки не удасться тобі узискати що-небудь для краю пожиточного, бо яко щирий друг признаюсь тобі, що для тебе се потрібно далеко більше, ніж для не одного іншого. Адже ж знаеш, що — як тато каже — багато маеш ворогів, котрих би я хотіла заставити інакше мислити і говорити о тобі. Вони думають, що ти тільки за славою гониш — ті діти»! А в п'ять день опісля пише пані Кароліна: «Твій лист з д[ня] 2-го, в соймі писаний, засмутив мене. Відголос того самого твого чуття звучить і в дневниках. Що то та депутація так слабо зрозуміла своє важне покликання! Вони там бавляться, між тим коли нас тут роздори шарпають і весь край ослаблений до вас звертає очі. О, щоб тобі бог допоміг і ти сильним голосом причинився до висвободження свого краю! Не числи на вінки і оплески, бо тих тут ніхто по справедливості не дістає, але зважай на голос совісті і надгороду у бога, коли принесеш пільгу загалові».

Однако ж, помимо так нерожевого успосіблення, Федорович в тих днях і в соймі не дармував. З листів від знакомих, одержаних при кінці серпня і з початком вересня, дізнавався він чимраз більше страшних вістей о холері, котра безупинно ширилася по всхідних повітах краю. Зберемо тут той матеріал докупи яко причинок до сумної історії 1848 року. І так ще 27 серпня писав Сичеський із Чернівець: «Отсе ми пережили тут дуже сумні часи. Від 15 липня сильно лютилась холера; вмерло звиш 1 000 люда на 18 000 людности города Чернівець з передмістями. Від 8 днів слабість упялася, і тепер рідко вже появляються случаї смерті, зате по селах пошесть тим сильніше панує. Урядові рапорти подають далеко замалі числа, бо не всі случаї смерті доходять до відома властей». А вже слідуючого дня пише з Грималова Гіцкевич: «Чути, що в Тернополі холера страшно лютилась; говорять, що вже около 1 000 людей померло там на ту страшну слабість, але се може бути пересадне. Тепер там дуже пусто,— маетніші повтікали, склепи позамикані». Того ж самого дня пише і Айгнер з Грималова: «Холера у нас від 21 начала дуже

панувати. Одинадцятеро людей, між котрими 6 християн та 5 жидів, померло. Холера убиває дуже швидко, ледве 3 до 4 години подовжить. В Тернополі вмирає 30—40 люда денно; в Грималові до кінця ориня на 4 000 людності вмерло 24». Можна собі подумати, якою тривогою наповняли ті вісті серце Федоровича о життя любимої жінки і дітей, тим більше, що о якій-небудь помочі лікарській не було нічого чути, а одинокий лікар грималівський, Франкфуртель, легко міг прийти в положення неможності до несення помочі його родині. Тривога о власну родину дала йому пізнати смертельну тривогу тисячів інших родин в його повіті, ще менше маючих надії на лікарську поміч в разі нападу страшної недуги. Се спонукало Федоровича до внесення д[ня] 5 вересня слідуючої інтерпеляції до міністерства справ внутрішніх: «Одержав я почасти листовно, а почасти з статті, поміщеній в «Wiener Zeitung» з д[ня] 31 серпня відомості о тім, що холера страшенно ширіться в Тернополі і в сусідніх громадах (картини тих спустошень я не хочу тут малювати,— змальована в повищій статті урядової газети згідно з моїми відомостями). Щоб не тратити часу, звернувся я до вис[окого] міністерства з просьбою, щоб в дотичних округах не тільки не хибло лікарської помочі, але також щоб з кас урядових видано потрібні задатки для позакладання больниць. Мене запевнено, що все те якнайшвидше буде зроблено. Але отсе наново завзивають мене мої комітенти, щоб їм донести, що в тій справі зроблено і що я сам удіяв Для того-то я вважаю своїм обов'язком яко посол міста Тернополя запитати міністерство:

1. Чи вже видано розпорядження, щоб не тільки саме місто, але й окружні громади одержали потрібну лікарську поміч, так як тамошні лікарі почасти перетяжені, почасти недостаточні, а почасти й самі занедужали?

2. Які розпорядження і які старання пороблено, щоб ті громади, котрі не суть досить великі, могли з каси державної одержати потрібні (на лікарів і больниці) задатки грошові?

3. Позаяк місто Тернопіль, оскілько мені бачиться, не жие в найліпшій гармонії з магістратом, то вважаю своїм обов'язком запитати, чи міністерство зарадить що-небудь, щоб вдоволити справедливі бажання тамошніх горожан?»

На ту інтерпеляцію, так реальну по своєму змісту і умірковану по тону і визначаючуся тим дуже корисно

з-поміж множества пустих і загонистих інтерпеляцій інших послів, відповів міністр справ внутрішніх Добльгоф*: «Що міністерство зарадило взглядом холери, те завтра буде випечатано в «Wiener Zeitung», де також буде поміщене докладне справоздання о стараннях уряду, щоб улагодити те нещастя в Галичині. Міністерство вислало туди 12 чи 15 лікарів, всі свідомі мови крайової, за ними в короткім часі послідує новий транспорт. Один радця міністеріальний з міністерства внутрішніх справ поїде особисто до Галичини, щоб наочно переконатися о тамошніх відносинах санітарних. Також лікарі, вислані перед тим до Шлезка, упоравшись там, поїдуть до Галичини. Властям окружним наказано постаратись о больниці, а також о засмотрення громад в живності, так як пануючий в многих околицях голод дуже допомагає ширенню холери». Окілько і як були виконані ті міністеріальні розпорядження, сього ми не знаємо. В Тернопільщині около половини вересня холера почала притихати; д[ня] 10 вересня пише Айгнер Федоровичеві: «В нашім Грималові стан здоровля стається чимраз більше потішаючий,— були такі дні, в котрі ніхто ані не вмер, ані не занедужав. Зате в Скалаті холера змоглася. Хтось там скалатським міщанам сказав, що холера буде там тривати аж до коляди,— так що робити? — давай колядувати! Так колядують і кричать, що вечорами аж місто ходором ходить». Рівночасно з обіцяним совітником міністеріальним виїхав до Галичини і посол Фішгоф, щоб наочно переконатися о знищеннях, які тут поробила холера. Д[ня] 25 вересня ось як пише о його приїзді Айгнер: «Перед моїм приїздом до Тернополя був тут Фішгоф з Відня (значиться, десь між 15-го вереснем). Тернопільська рада народова урядила для нього снідання, де багато бесідувано о політиці і підношено численні тости за німців і поляків. Звідтам удався він до Чернівець. Його відвідини в Галичині мають, здається, значення більш політичне, ніж тикаюче холери, о котрій він тільки мимоходом спом'янув». Заключимо ті виписки про холеру в Тернопільщині нотаткою Бавера, після котрої «в Грималові числять померших на холеру звиш 136 люда» (лист з 29 вересня).

Між тим відносини державні запутувались чимраз дужче. На Угорщині вибухла революція, супротив котрої виступив бан хорватський Єлачич*. Цісар Фердінанд, слабий і нерішучий, не був тим смілим стерником, котрий би

серед тих бурливих хвиль міг ціло перепровадити судно державне. «О боже,— пише д[ня] 23 вересня Іван Федорович, звиджуючи Шенбрунн,— чому ж іменно т о й ч о л о в і к, котрий так багато міг би зробити, єсть уломним на дусі! Чому ж ти мені дав так маленький круг ділання? Чи, може, мій час ще прийде?» А час справді йшов страшний, фатальний, в котрім, як здобуток всіх революційних бур того року, мали вирости гіркі, убійчі плоди — кривавої реакції. Не наше діло розказувати обширну історію того трагічного перелому,— о нім написано вже стоси книг і брошур[1]; в тій безбережній повені фактів занімати нас буде тільки особа Івана Федоровича, котрий серед бурі справді виростає на перворядного парламентарного бесідника, видного представителя ради державної, котрого автор брошури «Reichsrats gallerie» трафно характеризує слідуючими короткими, але маркантними словами: «Федорович — елементарний огнистий дух, непочата натура, повна здорового, природного і неохибного інстинкту. Він не много думає, не много розважає, не довго нагадується,— справляється швидко, коротко, зв'язно, але по найбільшій часті й трафно. Довгих бесід він не говорить, а тільки робить уваги, але ті уваги суть не раз многоцінними замітками (Rándglossen), котрі в кількох словах криють цілий скарб здорового суду і бистроумності. Хто не пригадує собі його з днів жовтневих? Його погляди принімано звичайно з радісними окликами, бо вони ж, звичайно, кидали світлу мисль, розв'язку запутаного клубка. Єсть се щаслива мішанина остроти, сердечності і енергії, котрій недостає тільки відповідної міри знання наукового; оригінальність єсть в нім надто пануючою і для того на організатора він менше спосібний». Постараємось затим звести докупи цінні бесіди, замітки з дневника і з листів Федоровича і зробити з них не тільки причинок до характеристики його особи, але також до історії «жовтневих днів». Зачнемо ті виписки з днем 11 вересня, в котрім Федорович, відповідаючи на заохочуючий лист пані Кароліни, ось що пише: «Говориш, що я тут щось мушу для краю зробити. Ти мене знаєш — більше нічого не скажу. Взагалі я постановив собі о політиці ані говорити, ані писати ні-

[1] Найкраще розказана історія «жовтневих днів» і слідуючої за ними реакції в великім 5-ти томовім ділі Гельферта «Geschichte Oesterreiches seit den Octobertagen 1848».

чого. Пішовши о 12-тій спати, справедлива річ встати о 7-мій. Одіваюся і снідаю до 8-мої, відтак переглядаю папери на слідуюче засідання, іду до секції о 9-тій, відтам — до сойму, з котрого перед 4-тою рідко коли виходимо. Відтам, змучені сидженням — на обід, о 5-тій вже — до клубу, а решту нічних годин — на читання цілих оберемків щодень роздаваних нам паперів: де хто що видумав, виснив або вивчив, хто з ким посварився, все те друкують і — до сойму. Для того я задумав собі без гомону і балакання тихесенько через знакомства перепровадити тут кілька інтересів і пишу о тім. Податки жидівські урвуться від 1 падолиста 1849, в акцизі пороблені будуть зміни, о шляхетстві швидко напишу лист до тата. Вчора від'їхала відси депутація угорська[1] в червоних шапках і з червоними перами,— було їх 200, в тім самім готелі, де я живу,—але зле їх прийнято,— здається, що там страшенна буде буря, на Угорщині. Передучора виступив був один посол з відважною інтерпеляцією, а вечір зроблено йому факельцуг; а що живе в тім самім готелі, що й я, то ж і я поділяв той факельцуг, котрий тривав три години: багато там було співів і промов, а я глядів і думав, як то легко дійти до лаврів, котрих, однако ж, не бажаю для себе. При тім якась пані дала пізнати злий гумор, що їй не дають спати,— тож на другу ніч зроблено їй котячу музику,— і так я бачив одне і друге. «Шаріварі» все ганьбить; мене ще, богу дякувати, не було чим». Пам'ятного д[ня] 13 вересня рано, не придвиджуючи ще нічого, Федорович ось як продовжує вчорашній лист: «Ти мене знаєш наскрізь, ти знаєш, що мої бажання тільки добрі і чисті і що у мене єсть відвага,— але що ж тут робити? Переконуюсь, що досі я найліпше робив, не виступаючи, як тільки дуже умірено. Досі крайові питання ще не прийшли на денний порядок, тож взагалі ще чекаємо, але робиться багато в спосіб парламентарний, творячи силу «поза домом», щоб опісля здобути чого треба. Одно нас дуже спиняє, а то се, що віденці починають нас контролювати: що тільки їм не сподобається, так зараз буря. І так, в понеділок пересадили ми (я не голосував) дуже дурну, але права слов'янські узнаючу ухвалу, що всі розправи соймові можуть вестися на всіх язиках, т. є. хто не вміє по-німецьки, нехай говорить по-руськи, а другий

[1] Ся депутація приїздила до цісаря; пізніше інша депутація удавалася до сойму, о ній дальше буде бесіда.

має толкувати,— і на всіх 14 язиках мають справоздання печататись. Німецькі хлопи кричали на ринку, що нас розженуть і спалять дім, в котрім ведемо наради. А при тім інтереси чимраз більше перепутуються: вчора міщани робили «кравал», Добльгоф мусив утікати і т. д.— що ж тут затим можна робити? Тепер ще лиш те скажу, що будьте зовсім спокійні о мене: я, може, аж надто дуже тямлю, що маю вас і дітей. Добре, що я тут був, багато дечого навчуся, але моє поле ділання не тут».

Як бачимо з сих виписок, в Відні вже від довшого часу кипіло,—поменші збіговища і бурди діялись майже щодня. Як у Львові рада народова, так у Відні т[ак] зв[аний] виділ п'ятидесяти (Fünfziger-Ausschuss), згрупувавши около себе общенімецько-радикальні елементи, тряс опінією публічною і пер народ чимраз дальше до одвертої революції. І міністрам, і раді державній закидувано реакційні забаганки, трохи не зраду народності і справи німецької. Крикачі вроді помершого недавно Куранди* або Феннеберга ширили невдоволення, оранжували бурди, збіговиська та котячі музики. Вкінці довго громаджені пальні матеріали вибухли першим полум'ям д[ня] 13 вересня. Ось як розказує Федорович події того дня в листі до жінки, писанім зараз д[ня] 14 вересня. «Вчорашній день був найдивоглядніший з усіх, яких я тут дожив. О 11-тій зачався «кравал» в місті, вдарено на алярм, депутація за депутацією приходить до сойму, де велась дуже бурлива дебата над тим: чи подякувати італьянській армії (з Радецьким*) за її побіди над італьянцями, чи ні? Я, як звичайно, сидів нім. Коло 12-тої зачато дуже смілими інтерпеляціями мальтретувати міністерство, в залі чимраз голосніше, надворі алярм, о 1-ій доносить мін[істр] війни Лятур*, що військо входить до міста, що багато народу громадиться на Judenmarkt. Тепер щохвилі нові донесення — пора дуже інтересна. Перший раз бачив я тих людей в хвилі ділання! Я тільки обсервую і вчуся — велика тут школа. Отже, щораз нові донесення, щораз грізніші вісті, міністри віддаляються, але щочверть години один з них приходить і здає рапорт. Дійшло до конфлікту. В соймі піднесено гадку о перманенції (т. є. щоб сойм продовжив свое засідання і не розходився доти, доки ціла справа не буде полагоджена і спокій привернений). Тут я подумав, що хвиля рішуча надійшла, перервав мовчанку, говорив коротко, але сильно, щоби вибрати комісію для ділання в імені сойму,

бо серед такого крику годі що урадити». Перервемо тут оповідання Федоровича і подамо в дослівнім перекладі його бесіду по поводу перманенції ради державної (Verhand Cnugen, II, 378):

«Мої панове! Важність сеї хвилі спонукує мене говорити до вас,— інакше я не забирав би вам часу. Мої панове! Я брав участь в двох революціях і маю те переконання, що при великім згромадженні не дійдемо до ніякого ладу. Коли нема ніякого небезпеченства, то нічого нам тут вкупі сидіти; але коли небезпеченство грозить, то мусить палата— але то тільки для сього случаю — голосувати за перманенцію. Я се тепер кажу, щоб не здавалося, що нам не стало відваги остатися. Ми єсьмо тут, щоб в кождій хвилі дати доказ, що в кождій хвилі готові вмерти за свободу (*Браво!*) Мої панове, дякую вам, але я не дбаю ані о похвалу, ані о нагану, я хочу тільки висказати те, що чувствую, і запевняю вас з досвіду і переконання: ми хочемо мати можність до ділання, то мусимо з-поміж себе утворити виділ, бо коли прийде яка вість, а ми схочемо насамперед над нею деліберувати, то будемо радше спиняти, ніж ділати,—а ми хочемо ділати і рятувати, що ще врятувати дасться. Я скінчив».

Хоч бесіда та, безперечно, зробила певне враження, але внеску Федоровичевого не виконано, він потонув в бездоннім потоці дискусії, котра за сим розпочалась, щоб тягтися цілі чотири години без ніякого результату. Не диво затим, що Федорович, видячи таку нерішучість сойму, з горечею в серці записує вночі того ж дня в своїм дневнику слідуючі слова і рефлексії. «Які малі ті люди там, де треба ділати! В світі іде, як в господарці en gros[1]: не о осібники, а о провінції. Чи там кілька тисяч погине в Угорщині — невелика біда, але за пару неділь супокій. Політика «Naturordnung». Наводимо дальше оповідання самого Федоровича, виняте з його листа до жінки з д[ня] 14 вересня. «Відтак по чотирьох годинах чимраз відмінні вісті, внески. Вечір о 8-мій зажадали ми видалення війська з міста. Був то крок рішучий. Сойм в одній хвилі з тіла нараджаючогось зробився найвищою властею екзекутивною, в одній хвилі знищив наміри уряду, власть міністрів. Внесено, ураджено, вислано комісію до міністерства і авлі[2], котру військо

[1] Загалом (*франц.*).— *Ред.*

[2] Авля — велика зала в університеті, під той час осередок уоруженої яко гвардія народна революційно успособленої молодежі.

одним відділом було окружило. Військо почало відступати, народ успокоюватись, а ми по 10-тій вечір знесли перманенцію і пішли додому. Не можу вам докладно описати стану столиці,— то певно, що обі сторони мали більші, дальше сягаючі цілі, але обі партії спаралізували ми,сойм. Бо і реакція сил своїх розвинути, і ультрапартія виступити не сміла. Що дальше буде — не знаю, але нині цілком тихо, і кілька день буде тихо. То дивне диво! Кільканадцять тисяч людей уоружених стояло насупротив себе, кількадесять тисяч було готових поперти їх по одній або по другій стороні,— і так стояли цілий день, і ані один вистріл не упав, а вечір о 11-тій спокійно, гарно, і повертаюча гвардія співала. Відень як море — хвильку тиша, потім буря».

По тій хвилевій бурі справді настала невеличка тиша: в душі Федоровича прояснюється ситуація, він старається пізнати ті сили і змагання, котрі тут стоять супротив себе і взглядом котрих він і цілий його край також мусить заняти таке або інше становище. Виразом тої праці мислей єсть обширний лист до жінки з д[ня] 17 вересня, з котрого наводимо слідуючий важний уступ: «Німці властиво хочуть Речі Посполитої в Франкфурті, але франкфуртське згромадження не може з тим виступити, бо боїться урядів ще існуючих королів і короленят. Щоби затим зміцнити силу франкфуртського згромадження, партія німецька радикальна всіма силами старається ослабити всякі правительства, особливо Прусси і Австрію. Для того множество емісарів, що 14 день роблять революції в Берліні та в Відні. Плани такі під різними формами укриті, дуже сквапно принимаються, особливо людьми молодими, академіками; в соймі маємо також кількададцять, що туди ж намагаються. Ті виступають найміцніше, бо їх справа в моді, кричать на міністерство, на двір цісарський, а те подобається. Всі хлопи, німецькі і наші, думають, що то їх властиві приятелі, бо вони все їм обіцяють, щоб тільки обалити міністерство і правительство, зірвати сойм і т. д. Ті затим, котрі натепер бажають порядку в Австрії, суть против них в опозиції і в очах публічності ніби по стороні реакції. Одним словом, партії в соймі натепер маємо дві: одна — під маскою демократичної свободи з тенденцією деструкційною, р а д и к а л ь н о - н і м е ц ь к а,— друга, резервуюча цілі провінціальні — кождий для себе напотім, з тенденцією удержання нинішньої цілості,— к о н с т и т у-

ційно-австрійська. Затим ані реакції сліду, ані властивої опозиції або консерватистів нині не маємо, бо ті, що нині суть ніби консерватистами, по поборенні партії, німецької будуть в опозиції. Але коли радикальні кричать і збирають оплески в соймі і поза соймом, конституційні не можуть так сміло говорити, бо і газети їх шарпають, і молодіж не розуміє. Впрочім все те, укрите під масками різної барви, ділання парламе тарне відбудеться більше поза соймом, ніж в соймі, і, як звичайно в політиці, всюди під цвітами шумних слів і чемностей криється труп фальшивості[1]. Що я тут можу зробити? Наші справки ще не

[1] Той суд Федоровича о сторонництвах в віденськім соймі просимо порівняти з судом, який видає о нім п. Генрик Янко, посол з Комарна на той же сойм, в допнсі своїй до часописі «Dziennik narodowy», ч. 113 з д[ня] 8 серпня: «Від 15 липня пробуваю тут, знакомлюсь з станом речей, акліматизуюся, бо се немала річ привикнути до тутешньої поганої води, до удушливих, 5—6 годинних засідань соймових, до смердячих німецьких цигарових засідань в секціях і не менше критичних в нашім клубі. Крім тих трьох місць не був я досі ніде. Посли чеські мають перевагу вимови і політичного образования перед всіми, наші мають більше основності від німців, але бесіда німецька становить для них запору, надіюсь, однако ж, що і ту трудність за часом переламають. Партії ось які: німці ліберальні з проектом злучення з Франкфуртом, з ними голосують німці — посли з Чех, з полудневого Тиролю і з інших губерній потроху, в міру як суть вибрані в німецькім дусі; на чолі німців ліберальних стоять: Ленер, Фішгоф, Гольдмарк, Віолянд. Німці-федералісти без Франкфурта хотять через федерацію скріпити Австрію; на чолі тої партії Стадіон, Піллерсдорф, Нейман. Партія слов'янська, бажаюча також федерації австрійської, але на менше зцентралізованій підставі, як того бажає Стадіон. Ми, поляки, можемо з певностею числити на 60—70 (?) голосів, ловлять нас затим і слов'яни, і німці-ліберали; перші покликуються на наші симпатії і на спільність інтересів, другі обіцяють нам відосібнення в справах наших, не хочуть нашого сполучення з Франкфуртом, щоб тільки ми не попирали слов'ян загалом і чехів в тенденціях федераційних, але голосували за їх получення з Франкфуртом або бодай здержались від голосування. Нині ще ми не рішились, з котрою партією іти. Коли підемо з слов'янами, то найправдоподібніше нова революція розв'яже сойм, бо тут ненавидять чехів, а чепилась їх манія одноцілості з Франкфуртом. Чехів і тих, що ідуть за Австрією, зовуть шварцгельберами; противники суть шварцгольдроти. Революція віденська приняла ті барви і їх консеквенції, очевидно, затим схоче їх удержати. Чи уляже, чи побідить в тім значенні, нас все-таки в однім і другім разі лихо не мине; уляже, то давній порядок вернеться,— побідить, то тоді, певно, не дасть нам тілько, кілько б дала нині. Дальше, ідучи з чехами, т. є. з партією слов'янською, і припускаючи, що наше рішення Відень прийме, зміцнимо через те Австрію — буде в ній переважати елемент слов'янський. Чехи тоді будуть в Відні двору-

надоспіли. Наймудріші мовчать, щоб собі не попсувати імені. Довго тут нічого не триває: нині бесідника величають під небеса, хотять зробити міністром, а то й диктатором, а завтра пси на нім вішають. Отже ж, ціла штука в тім, щоб заховатися цілим і не наразитися сторонництвом без потреби, а коли прийде рішуча хвиля, виступити з новим незіпсованим іменем. Моє становище дуже трудне, бо не можу випертися, що я русин. Русини жадають поділу Галичини, пишуть і пишуть, тих, що з поляками держать, зовуть перекинчиками,— а прецінь же я не можу бути за поділом. Впрочім, хлопи тут дуже бачно не мене дивляться, досі дуже мене цінять, навіть зближаються, може, коли мені й повірять. Одним словом, я чую, що моя пора ще не надійшла, але швидко надійде. Німці сваряться за кокарди, б'ються по мордах на Грабені,— але се пустяки. Угри дуже кепсько стоять, але здається, що там кінець близький, бо і угорські війська переходять до Єлачича».

Між тим в раді державній д[ня] 14 вересня Іван Федорович на хвильку забирає голос в справі внеску Брестеля* і Гольдмарка. Брестель вніс, щоби збіднілим віденським ремісникам дати підпомогу з каси державної в сумі двох мільйонів і на ту суму признати міністерству кредит, а позаяк перед тим уже признано було на подібну ціль кредит 1/2 мільйоновий, так, отже, щоб того півмільйона вчислити вже в повищу суму, евентуально вотувати тепер $1^1/_2$ мільйони. Гольдмарк зробив поправку до того внеску, щоб вотувати цілих 2 мі..ьйони, не вчисляючи давнішого пів-

вати, і сього іменно найбільше лякається партія ліберальна віденська.— А хочете знати, який то іменно дух в тій чеській партії? Се монархізм з жадобою дворування і загарбання урядів; коли б Лобкович жив, був би головою тої партії,— тепер есть Паляцький, дуже зближений до Стадіона. Се ті самі, що нас притискають своїми фігурами, почавши від горальні аж до амбона. Дальше питаюсь: чи ми повинні занедбувати думку відзискання Польщі та переллятися в слов'янщину? Коли так, то в такім разі треба нам лучитися з чехами. Але коли хочемо відзискати свою вітчину, то здається, що легше будемо могли відірватися від Австрії. Коли будемо з нею сполучені важним федераційним зв'язком, а вона іншими провінціями примане до Німеччини, ніж коли б всі її складові часті без згляду на Німеччину складали окрему державу; такій державі на Галичині багато буде залежати, і вона ж без завзятої війни з федераційного вузла не випустить. Я виїхав з краю поляком, в тій вірі і певності, що голосувати буду з партією демократичною, дано мені вота,— чого округ Комарнянський хоче, того хоче й цілий край,— і для того я стою за сполученням з ліберальною, революційною партією» («Dziennik Narodowy», 1848, стор. 474—475).

мільйона. Над тим внеском почалась довжезна дебата, властиво ж кажучи, не над внеском, але по поводу внеску. Кождий посол (особливо посли чеські) старався в якнайяркішім світлі представити нужду ремісників в своїй околиці, доказуючи, що коли потрібно запомоги для віденців, то двічі потрібно її для провінцій. Боррош постановив внесок о уділенні такого ж кредиту для ремісників чеських. Одним словом, дискусія зовсім відбігла від властивого предмета, і предсідатель не міг собі дати ради. В своїй коротенькій замітці Федорович звертає увагу палати на те відступлення від властивої речі. «Первісно була тут мова о тім, щоб ми вотували суму 2 мільйонів. Звісна річ, що всяку таку постанову повинна насамперед обговорити і ухвалити комісія фінансова (і вона, справді, ухвалила внесок Брестеля). А тут нині предкладають нам не 2, але 4 мільйони до вотування. Я думаю, що без попереднього розбору і ухвали в комісії фінансовій ми тих нових двох мільйонів вотувати не можемо. Міркую затим, що внесок Борроша поперед всього треба відіслати до комісії фінансової». Ті прості і ясні слова положили кінець предовгій дискусії; внесок Брестеля принято, поправку Гольдмарка відкинено, а внесок Борроша відіслано до комісії фінансової.

На Угорщині справи стояли чимраз гірше. Єлачич, з одного боку, банатські серби, з другого боку, робили угорській партії революційній багато клопоту. Коли депутація до цісаря не принесла ніякого хісна, вислано нову депутацію до сойму, просячи, щоб він як вираз волі всіх народів держави причинився до поєднання угрів з цісарем. Як бачимо, другий раз політичні обставини тягли сойм з вузької стежки нарад конституційних на дорогу політичної акції. Звісна річ, була се дорога дуже небезпечна і при данім складі сойму майже неможлива. Депутація угорська на самім вступі спіткала непревиджені труднощі. Коли-бо зажадала, щоб її допущено до зали нарад соймових, де би перед цілим соймом могла усно виложити свої жадання, їй відказано навідріз, покликуючися на виразний припис регулямину соймового, шо «ніякі депутації не можуть бути допущені ані на засідання соймові, ані до секцій, ані до виділів». Угри, стрітивши таку запору, звернулися до поляків, апелюючи до їх відвічної дружби і просячи о виєднання їм вступу до зали нарад. Поляки не могли відмовити. Сераковський поставив внесок, що з припису регулямино-

вого на сей раз зробити виємок,— внесок, котрий задля своєї незручної стилізації згори малі мав шанси, тим більше що чехи рішуче були противні допущенню і вислухуванню угорської депутації. На таку евентуальність, коли б внесок Сераковського упав, поставив Федорович слідуючий внесок: «Вношу, щоб з ради державної вибрати комісію, котра би вислухала домагання угорської депутації і здала о них справу вис[окому] соймові». Як бачимо, внесок сей, хоч не так далеко ідучий, як внесок Сераковського, дуже зручно обходив припис регулямину, змагаючи все-таки до одної цілі, щоб справу угорську поставити на порядку дневнім нарад соймових, отже, впровадити сойм на поле акції політичної, як се було бажанням Федоровича вже й 13 вересня.

Сейчас на другий день оба ті внески прийшли під нараду в соймі. Внесок Сераковського поперли німецькі радикали, як Боррош, Брестель і др. Але чехи, особливо Рігер і Палацький, дуже сильно виступили против угрів і против їх допущення на засідання соймове. Затим прийшла черга на Федоровича мотивувати свій внесок. Він промовляв коротко, але досадно. Між його паперами з часів соймових знайшли ми занотований олівцем скелет бесіди з датою 19 вересня на листовій коверті. Скелет той складається з слідуючих немногих речень: «Коли часті терплять, терпить цілість ... В спорах народів рішають кабінети ... Не єсть тут збір цеховий, ані збір зв'язковий (Verens — komener), але збір народів. Ми обов'язані на будуще допоминатися о зупинення ворожих кроків ... Де тільки кров плине, ми мусимо її втишити, бо ми не знаємо, як далеко сягають спільні артерії». На підставі того ескізу виголосив Федорович слідуючу бесіду з трибуни парламентарної (Verhandlungen, II, 469).

«Мої панове! Досі був звичай в Європі, що між народами, воюючими з собою, посередничили кабінети. Тепер згромадився в Бельгії парламент з мужів усяких народностей, котрі поставили собі за ціль мировою дорогою полагоджувати межинародні питання. Мої панове, деякі браття нашої держави терплять тепер під ударами руйнуючої війни. Що тикає частини, мусить тикати й цілості; ми не можемо знати, коли та війна довше потягнеться, на чім вона стане. Отсе являється перед високою палатою депутація — не депутація якогось товариства, якогось цеху, якоїсь громади, ні, але депутація цілого народу до пред-

ставителів народів австрійських. Я не можу признатися до того погляду, коли устава наша виразно каже, що ся депутація не повинна бути допущена, щоб я вносив для неї якийсь виїмок; бо яко защитник законів, мушу поперед всього стояти за безвзглядним пошануванням законів. Але, з другого боку, я вважаю се своїм обов'язком і самому ділу допомогти, а іменно тою дорогою, яку я предложив, сьому ділу допоможеться. Мої панове, я думаю, що вже для кождого одиничного чоловіка був би се закид, коли б він відправив когось, не вислухавши його жадань. А тут народ звертається до нас! Ми не можемо його висланців відси відпустити, навіть не вислухавши попереду їх справедливих бажань, о котрих тепер ще не можемо нічого рішати ані постановляти. (Б р а в о!) Я не хочу довго розводитись і кінчу з тою просьбою, щоб мій внесок був попертий і принятий» (Г о л о с и о д о б р е н н я).

Але як 13 вересня, так і тепер, о тиждень пізніше, не удалось Федоровичеві втягнути сойм на дорогу політичної акції. Надто великі були суперечності в поглядах і інтересах різних груп. Гельферт поставив внесок якраз противний внескові Сераковського, а іменно: щоби депутацією угорською не робити ніякого виїмка від регулямину, і внесок той більшостею 186 против 108 голосів зістав принятий. За тим внеском голосували чехи, русини, міністри, з інших послів, між іншими Міклош і Тіт Дідушицький. Проти нього між іншими голосували Федорович, Кобилиця*, Кудліх і др. При тій нагоді мусимо додати, що славний опісля «король гуцульський», посол вижницький Лук'ян Кобилиця заприязнився в тім часі з Федоровичем, котрий йому і ще кільком послам селянам відступив безплатно частину свого помешкання в готелі. З приняттям внеску Гельферта відпали рівночасно внески Сераковського і Федоровича і в квестії вислухання або невислухання депутації угорської зробилася tabula rasa[1], так як регулямин соймовий не містив в собі ніякого позитивного припису о тім, як належить трактувати депутації. Тоді посол Ляссер, пізніший централістичний міністр, поставив внесок, щоби президент сойму запросив угорську депутацію, щоб свої жадання внесла письменно через бюро президіальне до вис[окого] сойму. Внесок сей також зістав принятий. Розуміється, що таке рішення рівнялося цілкови-

[1] Чиста дошка (*лат.*).— *Ред.*

тій відмові і було навіть отільки гірше від категоричної відмови, що старалось укрити її під маскою формалізму і політиканства. Депутація від'їхала, не подавши до сойму на письмі нічого.

Виступлення Федоровича за угорською депутацією прийнято було в Галичині дуже прихильно. В кілька тижнів опісля пані Кароліна пише йому: «Був тут вчора Вінкентій Розвадовський (той сам, котрого Сахер мучив в тюрмах),— сердечно тебе поздоровляє і тішиться, що ти одверто виступив з своєю думкою для нещасливих угорців». Так, як Розвадовський, думала тоді дуже велика часть галицької шляхти і запевно вся еміграція, котра опісля, як звісно, під проводом ген. Висоцького* уформувала була польський легіон в угорськім війську.

Д[ня] 22 вересня Федорович знов виступає в раді державній з довшою промовою, а то в слідуючій справі. Многі виборці міста Берна внесли до ради державної просьбу о розписання в Берні нових виборів на місце тих послів, котрі під час свого посольства приняли платні уряди державні. Комісія петиційна, залагоджуючи ту просьбу, поставила перед plenum ради державної слідуючі внески:

1. Коли який посол, що під час свого вибору не був урядником державним, в часі тривання конституючої ради державної прийме службу державну, або
2. Коли посол ради державної, котрий вже під час свого вибору був урядником державним, в часі тривання конституючої ради державної поступить в вищу категорію службову, то належиться для дотичучого виборчого округа розписати нові вибори.
3. Ті постанови належиться розтягнути на всі досі случившіся випадки.

Очевидна річ, що та петиція, а тим паче внески комісії виплили з боязні тодішніх радикальних елементів перед «реакцією», котра від самого початку свобіднішого руху того року мов змора висіла над головами проводирів і спонукувала їх до чимраз нових кроків, якраз потягаючих за собою конечність реакції. Деякі посли-урядники в соймі, як, напр., Стадіон, стягнули на себе загальну ненависть именно за те, що опиралися німецьким радикалам, бажаючим розділу Австрії. Але ж сього, крім урядників, бажало й багато таких послів, котрих свобода переконань нічим не могла бути заквестіонована. Помимо того, радикальні елементи вмовили в себе, що уряд міг би при першій важ-

нішій нагоді купити через надавання урядових посад так значну більшість послів, що сойм мусив би статися попросту його власним органом. Отже ж, супроти тої мари урядового перекупства радикальна більшість комісії петиційної вимірила свої внески, а щоб позбутися зараз деяких нелюблених послів, причепила ще й точку 3, жадаючу для тих постанов взад дійствуючої сили. Звісна річ, не вся комісія петиційна була так не по розуму радикальною. Найшлася уміркованіша і розумніша меншість, котра докладно бачила, що ті внески тикають самої конституції і аж при дебатах над конституцією можуть прийти на порядок дневний, а також що ні сяк, ні так постанова соймова не може мати взаді дійствуючої сили — і в тім дусі внесла своє votum separatum.

Для ліпшого охарактеризування виступу Федоровича в тій справі подамо вкоротці образ цілої дискусії, яка над нею вив'язалася. Поперед всього виступив пос[ол] Ленер з довгою, чисто теоретичною бесідою о обов'язках конституючих послів, з одного, а обов'язках урядників, урядуючих ще після старої системи, з другого боку, доказуючи, що ті дві категорії обов'язків не дадуться з собою погодити. Мова та, майстерська під взглядом логіки, служить найкращим образцем тої доктринерської односторонності, якою воював тодішній радикалізм німецький. Другий бесідник, пос[ол] Фляйшер, згодився вповні з теоретичними виводами Ленера, а до внеску комісії точки 3 поставив тільки таку (принципіально дуже важну і з виводами Ленера незгідну) поправку, що ухвали сойму на попередні дві точки тоді тільки мають взад дійствуючу силу, коли буде доказано, що виборці, вибираючи посла, не знали о тім, що він єсть урядником державним, т. є. іншими словами, коли послові доказане буде просте ошукання виборців. Затим виступив Ляссер як справоздавець більшості комісії. Не входячи в принципи, він попросту твердить, що «так комісія думала», що розписання нових виборів буде властиво тільки «запитанням виборців о те, чи вони не довіряють свому послові», і що заквестіонований посол може сидіти в раді державній аж до переведення нових виборів. Слідуючий бесідник, пос[ол] Гагенавер згоджується з виводом Ленера, але бачить в внеску комісії рівночасно полагодження петиції міста Берна і самостійний внесок, входячий на поле постанов конституційних, котрий затим треба передати комісії конституційній до докладного

розсліду і почути о нім її справоздання. Другий раз виступає Ленер з обширною теоретичною промовою. Він виказує суперечності в твердженнях Ляссера. Посол, що став по виборі урядником державним, має — так думає Ляссер — бути послом, доки нові вибори його або не затвердять, або не відкинуть. Але ж вибори можуть бути розписані лиш тоді, коли місце порожне; розписання нових виборів зовсім не єсть запитанням виборців о те, чи довіряють свому дотеперішньому послові. Може лучитися так, що сидячий тут посол уважає себе правним послом, а тут округ виборчий присилає іншого. Увінчання виводів Ленера єсть категоричне твердження, що посол, приймаючи уряд державний, тим самим тратить довір'я виборців і перестає бути послом. Слідуючий бесідник Кратохвиль замічає, що повище твердження є вже узнане в уставі виборчій. Ляссер простує Кратохвиля, нагадуючи, що речення те узнане було не в уставі виборчій, але в конституції з д[ня] 25 цвітня. На те речення Ленера згоджується і Брестель, радить тільки, щоб ограничитись нині на однім данім случаю і відповісти виборцям берненським: так або ні, а не ухвалювати нічого загального. Проти того і проти внеску Гагенавера о відслання внесків комісії петиційної до комісії конституційної виступив Боррош, жадаючи принципіального налагодження сього питання, und wenn auch dabei ein Stück Constitutionsarbeit mitgetan wird[1].

Против Борроша виступив в острій, іронічній промові пос[ол] Гайн. «Здається, що пос[ол] Боррош дуже любить робити все кусничками та прихапцем і думає, що так само кусничками та прихапцем можна й конституцію зробити». Остерігає перед несхибними суперечностями при такій роботі і радить рішати принципіальних справ на перший-ліпший внесок комісії петиційної. Тепер виступає Федорович з слідуючою промовою:

«Мої панове! Від досить уже довгого часу я задавав собі труду студіювати регулямин соймовий, і мушу признати, що ще й до нині я не дійшов з ним ладу, а се не моя вина, се постороння вина, а іменно та, що ми в день ставимо новий принцип на порядку деннім. Один вимовний член замітив тут нині, а то при случайності предложення в справі

[1] І якщо при цьому потрібно буде зробити щось для встановлення конституції (*нім.*).— *Ред.*

фінансовій, на яке небезпеченство палата наражується, коли прожогом закони ухвалює. Нинішню справу розважаю я з двох боків: або се має бути полагодження просьби одної одиничної громади, або се має бути закон важний для всіх подібних случаїв на тепер і не будуще. Поперед всього рад би я знати, що ми хочемо ухвалити. Чи хочемо сказати, щоб сей або той посол, котрий тут єсть, не був тутечки? Се єсть ясне питання. Але коли ви, мої панове, на внесок комісії петиційної хочете ухвалити, щоб в тій справі виданий був закон, і то закон дуже важний, становлячий сущну часть будущої конституції, то против того я мушу дуже застерегтися. Мої панове, або ми маємо основні закони, або не маємо їх. Коли маємо, то повинні ми їх консеквентно шанувати, без застережень для яких-небудь партійних взглядів. Я в тій справі зовсім безсторонній, я не маю нічого проти самої засади, зовсім нічого, бо жаден розумний чоловік не буде мав проти неї нічого закинути, але, мої панове, ми виставляємо себе на страшне небезпеченство, коли по поводу одиничних случаїв станемо видавати закони. Громада берненська зажадала, щоб її посол піддався новому виборові,— се і нічого іншого єсть предметом нинішньої наради; ми маємо право тільки те рішити, чи той посол має піддатися новому виборові, чи ні. Але саме те питання, який закон в тім взгляді має служити раз назавсігди нормою, ми рішимо тільки тоді, коли о тім предметі зроблений буде внесок, предложений палаті як проект закону і над ним западе ухвала в палаті. Мої панове, один високоповажний посол (Боррош) передо мною висказав ті слова, що не завадить при тій спосібності зробити й кусничок конституційної роботи, а я вам кажу, що се кусничок дуже важний і, власне, для того я противлюся його ухвалюванню і стою за внеском п. Гагенавера, бо не хотів би-м, щоб ми видавали конституцію по кусничку. Працюємо вже три місяці, і пора вже конечна, щоб ми раз з тою працею упорались; а так ми з нею, певно, не упораємось, коли схочемо по кусничку видавати такі ухвали замість законів. Мої панове, роблю вас уважними, що не можемо знати, що нас чекає. Коли так напрудко ухвалимо частину конституції як поодинокий закон, то хто знає, чи не прийдемо небавом в таке положення, що знов по поводу одної якої-небудь петиції, ким-небудь поданої до палати, ухвалимо щось такого, що для загальної нашої свободи може бути крайне небезпечне. Я попираю затим всею си-

лою внесок п. Гагенавера і прошу, щоб сей случай був зважений яко спеціальний случай і яко такий порішений, але коли б ухвала палати мала статися загальним законом, щоб попереду в тій справі предложені були соймові внески, напечатані і трактовані так, як проекти закону. Бо коли ми надумуємось при ухвалюванні податків, котрі вкінці, хоч би нам прийшлось і два місяці над ними промучитись, таки, без сумніву, мусять бути ухвалені, то що тим більше й далеко більше повинні ми надуматися над ухваленням закону, котрий становити буде о будущині нашого народу».

По Федоровичу забрав ще голос посол Тінфельд і в гарній бесіді сильно попер гадку Федоровича і Гагенавера, повторивши в головній основі Федоровичеві аргументи. Позаяк Гагенавер формального внеску не поставив, то поставив його Федорович в слідуючих словах:

«Висока палата зволить ухвалити, щоб внесок комісії петиційної приложити тільки до спеціального случаю, а іменно — до просьби громади Берна, а щоб загальний закон для таких случаїв аж тоді міг мати важність, коли буде окремо внесений і як законопроект перетрактований».

З противного табору вніс пос[ол] Ленер:

«Висока палата зволить ухвалити, що кождий посол, котрий в часі свого посольства приймає уряд державний або, сли яко урядник державний був на посла вибраний, дістане вищий уряд, має вважатися яко виступивший з палати, і внаслідок того сейчас повинні бути в дотичачім окрузі виборчім нові вибори розписані».

Внесок Федоровича в обох його частях зістав принятий, внесок Ленера і додаткові внески інших послів упали.

Від того дня аж до 3 жовтня слідує десятиднева павза в парламентарній діяльності Федоровича. Правда, в тих десяти днях було лиш 3 засідання ради державної (зас. 46, 47, 48), між засіданням 48 (д[ня] 30 вересня) та 49 була 2-днева павза. Але та 10-днева павза не була для Федоровича спочинком. В політиці європейській в тих днях почав виразно зазначуватися рішучий перелом: в Франкфурті вибухла революція, котра по короткій боротьбі зістала розбита, франкфуртське згромадження зістало розігнане, надії на общенімецьку республіку мусили потерпіти страшний удар і визвати у всіх своїх прихильників роз'ярення. «Теперішній стан політичний,— пише Федорович під вра-

женням тих подій д[ня] 30 вересня до жінки,— єсть як склянка води: малі хробачки плавають в склянці, сквапливо будують собі цілі окремі світи, з планами, надіями ... Пані дому нараз, може і без мислі, бере склянку і мішає воду, а малий хробачок вже не тою летить дорогою, куди хотів летіти, але, захоплений загальним виром, доти крутиться, доки або рух не втихне і все наново не усядеться, або вода бризне на землю і хтось, ногою розтираючи, знищить все відразу. Так і з нами. Радимо над всякою всячиною, а може, сильніші події, нові потрясення нараз знищать все досі зроблене. То певно, що мій побут тут не єсть без користі для загалу: працюю тихо, без претензій на оплески, але працюю». В тім же листі додає він: «Нині бомбардують Пешт; війна угорська буде мати великий вплив на тутешні відносини»,— немов предвиджуючи, що за тиждень по написанні тих слів, іменно з поводу угорської війни, вибухне в Відні фатальна жовтнева революція*.

Але не самі справи ширшої політики занімали Федоровича в ті дні, противно, можна сказати, що занімали вони його дуже мало. Далеко важнішими були для нього справи крайові, котрі тепер зачали потроху приходити на порядок денний. З цілим запалом кинувся Федорович до праці над тими справами. І так, д[ня] 26 вересня розпочалась по поводу предложення міністра фінансів розправа над податками, а поперед всього над податками консумційними. Зараз, того ж дня, виступив Дилевський з обширною і основною бесідою о економічнім стані Галичини. Федорович приготовується до рівно обширної бесіди о положенні жидів і податках жидівських і до другої бесіди о пропінації в Галичині, котра мала бути виголошена при дебаті над акцизою від горілки, але не зістала виголошена для того, що до дебати над акцизою задля непредвиджених перешкод не прийшло. Очерк тої бесіди, найдений в соймових паперах Федоровича, поміщуємо в дослівнім перекладі в примітці[1].

---

[1] «Приписи о способі стягання податку консумційного від горілки, а особливо приписи, тикаючі контролі затирів і куріння горілки, вже первісно видані без достаточного увзгляднення ум'єтностей, лежачих в основі того промислу, і без найменшої уваги на місцеві обставини, з часом перестаріли і теперішній порі і обставинам зовсім не відповідаючі, суть не тільки шкідливі для економії національної, але також гнітучі, шкідливі і пакісні (уеха-

torisch) для промисловців. Позаяк наразі годі й думати о зміні ціло способу податкування тої галузі промислу, то я бажав би тут якнайзв'язніше й найкоротше піднести найбільше гнітючі недогоди і заразом вказати найлегші способи, якими-бо ті недогоди по найбільшій часті далися усунути без найменшого ущербу для самої суті способу оподаткування, ба, навіть запевно з більшою користею для самих фінансів.

1. Час випалювання затиру, вимірений правно найвище на 14 годин і при поодиноких наповненнях, мусить ділитися на години і минути. Вже ограничення часу ферментації на певну означену довготу нищить велику часть алкоголю з шкодою національної продукції; але те ограничення самої кількості затиру, після котрого, як звісно, вимірюється і побирається податок, має бодай яку-таку підставу, а іменно, уможливлює строгу контролю. Але ся підстава відпадає зовсім при ограниченні часу куріння, і есть воно для продукції тим шкідливіше, що тільки малі гуральні о 60—80 відрах, які устава первісно мала на оці, можуть завсігди в тім часі упоратись, але не можуть сього зробити більші гуральні з 150—200 відрами затиру денно, які поповставали з поступом гуральництва і у нас загально зістали позапроваджувані. Такі гуральні не можуть в так короткім часі видобути із затиру весь існуючий в нім алкоголь, і страта їх бувае тим більшою, окілько лиш повільне випалювання дає найбільший здобуток. Впрочім, лежить се вже і без того в інтересі продуцентів, по-можності якнайбільше вкорочувати час куріння, щоб через те заощадити на опалі, коштах робітницьких і інших видатках. Але ж якість матеріалів, призначених до куріння, сирість дерева, несприяюча погода, а особливо теперішне ослаблення всякої карності між службою, її ненастанна переміна, а час від часу й цілковита недостача не раз стаються причиною запинок, котрих продуцент і при найліпшій охоті не завсігди може уникнути. І при всім тім мусить він точно ограничитися на приписаних 14, а властиво лиш 12 годин, ані о півгодинки більше ані менше, ба, мусить кожде поодиноке наповнення в означених минутах зачинати і кінчити! Урядова контроля має властиву ціль, щоб не роблено більш затиру, ніж є оподатковано,— повинна затим пильнувати тільки кількості затиру. Але тепер кождий надзорця стражі фінансової має право контролювати початок і кінець кождого наповнення, отже, 14 разів на день застати одно завчасно, а друге запізно, затим зробити закид, котрого наслідком —довгі слідства, безкінечна писанина і тяганина самого промисловця, а часто й кари грошові або страта оплати. І се все потягає за собою різниця о які-небудь чверть години або кілька минут, о котрій судить надзорця, по найбільшій часті не посідаючий годинника. Дійсно, порядок сей так само смішний, як і обурюючий; смішний, бо тут вимагається хронометричних означень, котрих неможливість сама фізика доказуе; обурючий, бо нечистим характерам дає спосібність кинути підозріння на горожанина з найліпшою славою, його після своєї вподоби обвинуватити і ненастанними, систематичними секатурами його змусити, щоб унижувався до нелегальних підкупств або наражувався на безкінечні угризки, не гідні чесного чоловіка. Вимушення і кубанярства, які при тім діються, звісні цілому світу, і коротко кажучи — не сам податок, але установлена при нім контроля есть невиносимою. Чи й тепер ще, в конституційних часах, мусить вона тривати? Адже ж домовий

податок вимірюється і побирається після власних фасій властителя; а чей же ж і промисловець, котрий за половину року від своєї гуральні платить 3 до 4 а то й 5 тисяч зр. податку і денно затирає 200 відер, заслугує на крихту довір'я після права bonae opinionis і не полакомиться на те, щоб пару відер утаїти перед оподаткуванням. Інтелігентний промисловець оподатковує звичайно більше, ніж на ділі продукує, бо, як звісно, після правил хімічних рідкий затир дає більший здобуток алкоголю.

Кажуть, що оплата ⟨умова⟩ (Abfindung) запобігає всьому лиху. Але від того залежить приняття оплати ⟨умови⟩? Хто має право зупинити її після своєї уподоби? Іменно ті, в котрих інтереси лежить виволікати вічні слідства і комісії. Умова, котру кождий надзорець через самовільно виказані завчасності або запізності може знищити, не есть ніякою умовою. Право умови повинно бути законом унормоване раз назавсігди так, щоб не потрібно було кождого місяця його наново вижебруватн, а коли покажуться які надужиття або переступлення приписів, нехай закон визначить які хоче осібні кари — чи грошові, чи які другі, але не страту умови. Бо в такім разі тратить, очевидно, тільки скарб державний, котрий при відмовленні умови не тільки мусить вдоволятися частковими уплатами, а ще і з тих мусить відступати поборцям податковим 2 % за їх труд, але й особливо при теперішніх обставинах мусить наражуватись на всякі случайності і непевність більших скарбових сум в приватних руках. Між тим, при умові, всі ті недогоди для скарбу відпадають, і тільки тим способом можна осягнути те, тепер так дуже пожадане, точне впливання більших сум до каси державної. Як радо не один умовився би і заплатив би наперед на три, а може, й на більше місяців. Які користі вийшли би з того дня скарбу державного! Але як довго уділення умови залежить від самоволі нижчих урядників і мусить щомісяця у них бути випрошуване, а може бути й відмовлене, так довго та умова не має тої вартості, яку повинна була мати після наміру праводавця, бо кождий надзорець фінансовий після свого уподобання через просте приписання якого-небудь надужиття в аркушику ревізійнім може доконати її знесення.

Але навіть вище спімнений 14-годинний час куріння при більших гуральнях єсть тільки ілюзоричний. Приписи наказують, щоб в зимових місяцях мішання не зачиналось перед 6 годиною рано і що куріння надалі до 7 години вечір має бути укінчене. Отож, найбільша часть парових апаратів має тільки один паровий котел, т. є. один прилад, витворюючий пару. Та мусить передовсім ненастанно бути повертана на кип'ячення затиру так, що до самого паленія аж тоді можна братися, коли скінчиться мішання, котре має зачинатися о 6 годині, а триває, певно, не менше як годину, значить до 7-ої. Коли затим паленія о 7 вечір мусить бути укінчене, то властивий його тривок — усього 12 годин. Бачите затим, що тут самі приписи суть з собою в суперечності.

Всяке дальше входженія в спеціальні подрібності було б тут злишнє, бажаю тільки, щоб слідуючі, на зрілій розвазі і практичнім знанні всіх подробиць сього діла оперті внески знайшли ласкаве увзгляднення і для запобіженія многим недогодам якнайшвидше стались законною нормою:

1) Кожда гуральня, заосмотрена тільки одним котлом паровим а мішаюча денно більше як 160 відер, має право жадати 16-годин-

Ще одна справа, спеціально тернопільська, занімала в тім часі Федоровича. Ще д[ня] 15 вересня писав до нього з Тернополя жид Манес Аксельрод, «виборець і член комісії», слідуючі слова: «Ходить тут о питання жизненне для міста, цілого округу і дальшої околоці Тернополя. Гімназія, котра досі у нас існувала і до котрої численні ученики ходили, причинялася не тільки до образования молодежі з міста і околиць, але також до піднесення добробуту міста Тернополя. Внаслідок знесення в Тернополі колегії єзуїтської, котра удержувала ту гімназію і ліцей філософічний, остався той заклад без учителів, і між тим коли конституція всюди показує свої спасенні наслідки, нас вона через опорожнення вищеназваного вчилища наповнила великим смутком. В Новім Сончі існувала також гімназія, проваджена єзуїтами, а преціньміністерство з повним правом повеліло обсадити ту гімназію світськими учителями між тим, коли просьба міста Тернополя о дальше існування тутешньої гімназії аж до нової регуляції шкільництва зістала відкинена. В імені міста Тернополя і всіх виборців упрашаю: будьте так добрі і причиніться всіма силами в раді державній і в міністерстві, щоб наша гімназія існувала дальше і на р. 1849 і обсаджена була світськими вчителями».

При кінці вересня дістав він о тій самій справі і другий обширний і то офіціальний лист — від презеса тернопільської ради народової Дениса Поглодовського, писаний і висланий д[ня] 23 вересня, з необхибним епіграфом W. R. B. (Wolność, Równość, Braterstwo). Лист той, ста-

---

ного часу куріння, але так, щоб те куріння завсігди найдалі о 10-ої години вечір скінчилося.

2) Сплата податку консумційного від горілки способом умови за один або кілька місяців прислужує по закону кождому властителеві гуральні, і право те в жаднім разї не може йому бути відмовлене або відібране. Коли б показалися з його боку які переступлення приписів, то ті мають бути карані карами грошовими або іншими, але нікому — утратою права умови.

3) Вимірювання, поділ і контроля того денного, по закону занятого часу палення на кожде поодиноке наповнення, має відтепер зовсім перестати. Кождий властитель гуральні має затим право, не важучись, при поодиноких наповненнях до певного означеного часу ужити цілий йому дозволений час палення на палення затиру, але має також право, в міру потреби, вкорочувати час палення, а затим в кождій порі дозволеного часу палення те палення закінчити, щоб тільки перед установленою годиною не зачинав ані по означеній годині палення не продовжав».

новлячий подекуди публічний документ до історії того часу, поміщаємо в цілості в примітці[1]. Ті просьби і зазиви, враз із долученою від міста Тернополя петицією, спонукали Федоровича занятися тернопільською гімназією. На-

---

[1] «Поважаний обивателю! З встидом зачати треба від усправедливлення опізненої відповіді на лист з д[ня] 24 серпня б. р , бо перше моє заняття було — приготовити петицію о школи, без котрих для Тернополя приготовано несхибний поворот до давньої нікчемності,— а відповідь з петицією задержали відмовлені підписи «Ausschussmenuet-ів», послушних скритій але ненастанній реакції свого «Bürgermeister-а», котрий старався переконати своїх заушників, що місто не повинно приняти на себе ніякого видатку на школи і не повинно нівечити доходів своєї пропінації, а він іншою дорогою виєднає заведення шкіл. Один з тих до реакції ужитих репрезентантів додав мені, що філософії навіть не потребують, бо би знов формовано імпонуючу компанію гвардії, котрої собі не бажають з академіків складати. Такі були ті дивоглядні толкування, котрі спонукували мене думати, що находжуся в товаристві, призначенім до піярів*. Помимо того підписав генерал, циркулярні і фервальтерійні (т. є. камеральні) урядники, а також обивателі і не підлягаючі реакційним підшептам мешканці обох віросповідань. Тільки староста дуже занедужав, а президуючий заступник п. Пивоцький доповнив число підписів циркулярних. Петиція уложена по-польськи, а прилучено до міністра переклад німецький,— інакше-бо міщани не зрозуміли. Будь ласкав за тим, добродію, не щадити ніяких средств, щоб охоронити Тернопіль від кождої, хоча би найменшої перерви наукової, бо та потягла би за собою бодай почастний упадок торгівлі, ремесел, заробковості і людності. Побіч будущої нової системи наук не завадить, коли з закладів по західних округах по одному платному учителеві відділять і до Тернополя зашлють, а коли не вистарчить, то й ми поміж собою найдемо спосібних людей для доповнення того, чого нова система вимагає Син мій Зенон, що засідає в комітеті академії львівської для уложення плану наукового, запевнював мене, що зголошувалися люди, спосібні до обов'язку учительського, в числі навіть для Тернополя достаточнім, а з тих многі готові були навіть безплатно приняти тимчасові посади, а затим ходить нам тільки о дозволення, о викватирування війська з ліцею і о поручення магістратові, щоб зреставрував ліцей в частях, на шпиталь перероблених, так щоб хоч від першого падолиста 1848 зачались бодай спізнені курси наук, згідних з новою системою.

«Bürgermeister» усправедливляється, що не відраджував підписів, але навіть рад був підписам, тільки що сам не хотів підписати, раз, для того, що власті місцеві винуватимо о впровадження (до ліцею) холерної больниці і о заповітрення першої міської улиці і пляцу костьольного, а по-друге, для того, що репрезентанти-німці опиралися переніманню оплати префекта з фонду пропінації, а затим «Bürgermeister» проти їх волі не хотів принимати відвічальності. Для переконання нас о своїх добрих намірах просив о позволення вступу до нашої ради, де об'явив, що за надіслання для гвардії 50

карабінів заплатив з каси магістратської і не тільки видасть призначені вже на оружжя 1500 зр., але пізніше виєднає ще й другий такий фонд. Те питання з фондами для нас дуже важне, бо без оружжя ціла гвардія пішла в розсипку і ледве можна її докупи стягнути. Так і по других округах — всюди недостача оружжя і прив'язання до тої служби, а тим часом робота чорно-жовтих* в спілці з ужитим ними за знаряд руським племенем чимраз більше здобуває терену. Надіємось, однако ж, що Тернопіль не так скоро перехилиться до планів повернення абсолютизму і не зігне карк, хоч декан місцевий також працює над тим, і в цілі збирання підписів на поділ Галичини, уложення оборони і запевнення прав до лісів, пасовиськ і т. д. Вкінці для наради взглядом залізниць на д[ень] 28 б. м. через курсорію покликав до Тернополя попів і всіх православних.

Рада центральна львівська гнівається на депутованих в Відні, що не зробили внеску і не поставили того, як Галичина має вважатися взглядом інших країв, бо з свого становища Галичина не повинна би допускати, щоб чужі люди рішали о предметах, властиво належачих до сойму провінціального, і я сам думаю, що жертви з маєтків, зроблені дотеперішнім підданим, мусили б бути узнані як дар серця і доброї волі, коли б їх ухвалив сойм у Львові в виду депутатованих селян, а не люди чужі, котрих селяни не розуміють або думають, що без волі тамтих се не моглось би стати. Але що більше, коли б загальна рада державна узнала становище Галичини в її розтяглості і закругленні, може б, тим ограничила можність поділу на губернію руську і мазурську, єсли б пізніше проект такого поділу раді державній предложено: бо раз признавши цілість краю, мусила б відкинути всякий пізніший план його роздроблення і охоронила б нас від нього на будуще. Той план убезпечує тільки чужих урядників, бо коли б відділена була руська губернія, тоді буде задержана німецька мова і урядники, бо руської мови до процедури ще уживати не можуть, а тим тутешні урядники потішаються, а ми з нашими дітьми хоч також русини, так, як досі упосліджені, будем тільки могли проклинати ісконні плани поділу, перед котрим давні багаті руські родини зраджені, задумують виноситися і землю свою поспродувати жидам і німцям, так що найкращу руську землю посядуть магнати—жиди і німці, а народ складатись буде тільки з попів і хлопів, без маєтків, без сили і відваги цивільної, за котрим ніхто не посміє упімнутися.

До напору на міністра можна би і слідує упросити кількох послів з Чортківського і Золочівського округів. Ті, не маючи закладів наукових, належать до тернопільських петентів. 311 кв. миль і мільйон мешканців не мають закладів наукових крім одного тернопільського, а і той декретом міністеріальним розв'язаний або завішений, а будова ліцею, на котру вичерпано шкільний фонд і котра єсть одинока в своїм роді на всю Галичину, віддана на військові больниці — чи ж се не єсть варварство і здичілість, заповіджена для наших наслідників? Напослідку, коли б міністр не хотів з західних округів по одному вчителеві платному сюди вислати, нехай тільки каже війську уступити, зреставрувати і нам віддати, а ми найдемо з-поміж себе безплатних учителів і бодай охоронимось від спустошення і здичілості, хоч би аж від 1-го падолиста, коли швидше не можна. Чув я, що репрезентанти з магістратом подали окрему петицію, але, добродію, попирай отсе сю нашу пе-

тицію, де над 500 підписів, цілий циркул, фервальтерія, генерал і пр.

Здається, що посли дістають печатані справоздання з діяльності і нарад соймових в двох примірниках. Чи не можна би посилати нам по одному, щоб ми й самі були спокійні і вміли боронитися від закидів, які можуть бути нам роблені, що не знаємо, що діється.

З Грималова стараюся трохи не о щоденну відомість, бо нас дуже обходить поводження осіб найдорожчих тобі, впов. пане, і коли б була того потреба вимагала, я би сам з досвідченим нашим лікарем, заступаючим місце Фінгера паном Буберле, поспішив туди, щоб бодай успокоїти того, котрий для нас зробив таку велику жертву, котру ми вміємо цінити. Але бог хоронить і заховує їх здорових,— уже навіть з Грималова вніздити не будуть.

Холера діткнула бідну верству людей, з котрих около 600 осіб Тернопіль утратив, а між тнми вмер мій возний, найчесніший з того розряду людей, може, в цілій Галичині, швагер от Земялковського. Тернопіль, д[ня] 23 вересня 1848 р.»

В кілька день пізніше дістав Іван Федорович також з Теребовлі просьбу від тамошніх міщан, щоб попирав їх петицію. Просьба та тим цікавіша, що Федорович не був послом з Теребовлі, і свідчить о довір'ї, яке мав він і між тамошнім міщанством. Хоч просьба та не мала для Федоровича ніяких дальших наслідків — коли тільки він своїм звичаєм не старався приватною дорогою зробити дещо для міщан теребовельських,— то ми поміщаємо й її яко документ з того цікавого, а досі у нас так мало прослідженого часу.

«Вельможний пане добродію! В надії, що пан добродій не схоче відмовити своєї ласки для міщан города Теребовля, котрі о своїм довір'ї для дуже шановної особи вашої дали докази під час вашого побуту в Теребовлі в часі виборів, удаємося з просьбою, щоб пан добродій зволив вставити до високого міністерства, до котрого петиція тутешніх міщан через руки посла Матвія Лейчака ще в місяці серпні зістала подана, а то в слідуючій справі:

1. Щоб урядники тутешнього магістрату, котрим загальне добро міста від давен-давна ніколи на серці не лежить і котрі тільки при кождім ділі свій власний інтерес мають на оці а яко противники наданих прав конституційних, не менше тож як не поступаючі в дусі справедливості, кривдячі касу міську і через те вкінці не посідаючі довір'я міста Теребовля, були від своїх обов'язків відсунені, а місцева юрисдикція в мисль законів конституційних щоб могла бути виконувана через членів міста, вибраних з громади, на польській мові.

2. Позаяк інтереси місцеві не суть так численні, то щоб число урядників, хоч би пізніше і з міщан вибираних, було вменшене, на чім каса міська, віддавна немилосердно через панів урядників шарпана, хоч раз би схіснувала.

3. Вважаючи на те, що в цілій монархії народ узискав ласку і даровизнину, як ось, напр., підданим даровано грунти в дідицтво, а від панщини цілковито їх увільнено, а о нас, міщанах королівського вільного міста Теребовля, цілком позабуто, щоб і нам найласкавіший монарха хоч якусь часть наших власних грунтів, званих «міcько-регестровими»», за котрі магістрат несправедливо від нас, ніби титулом продажі около кількадесяти тисяч зр. виекзеквував, а навіть і тепер екзекуцією гнобить і здирає, між поодиноких мі-

діючись, що петиція та швидко буде полагоджена, він для її попертя в раді державній приготовується з бесідою, котра однако ж з тої самої причини, як і попередня, не була виголошена, і осталась в очерку між соймовими паперами Федоровича, відки її в дослівнім перекладі понижче в примітці поміщаємо[1].

щан безплатно на дідицтва розділити позволив, а то тим ласкавіше, що для удержання урядників надалі каса посідає достаточні капітали і буде могла оплатити їх з процентами і інші умірковані видатки міські поносити.

Отсе суть точки нашого вищезгаданого подання, котре ми післали на руки посла Лейчака. Здається нам, що те подання, хоч по-німецьки, трохи недоладно було устилізоване, тож просимо ласки пана добродія, щоб ви там о тім переконалися і нас по доброті своїй через руки і поштмистра Ольнинського сповістили; за ту ласку ми безкінечну вдячність для вашої особи заховати прирікаємо. Коли б случайно там те подання справді недокладно було зроблене і через те грозило йому безскуточне відкинення, то ми радо уложимо інше і виразніше і подамо до Відня, але насамперед чекаємо ласкавої відповіді. При тім маємо велику приємність заслати вельможному пану добродієві наше глибоке пошанування і поздоровлення. В. пана добродія назавсігди унижені слуги: Гнат Лещисік, Іван Мандзюк, Юліан Бродецький, Деміон Василецький, Рох Неуковський, Василь Домбровський, Петро Оконський. Теребовля, д[ня] 28 вересня 1848».

[1] «В році 1820 заложена була в окружнім місті Тернополі в Східній Галичині гімназія, а кілька літ опісля також ліцей філософічний. Виклади в обох тих училищах давали законники колегії езуїтської. По знесенні сеї весни езуїтської колегії перервано виклади в обох тих училищах. Яко посол міста Тернополя прошу затим вис[оке] міністерство обсадити учительські кафедри в тернопільській гімназії і в філософічнім ліцеї світськими учителями і оба ті наукові заклади вже з початком находячого шкільного року, а то якнайскорше для учащоїся молодежі отворити. Причини наводжу слідуючі:

1. Існуючі в Тернополі заклади наукові були одинокими в своїм роді для всеї учащоїся молодежі не тільки самого Тернопільського, але також сусідніх округів, не маючих ані одної гімназії, а то: Золочівського, Жовківського, Заліщицького, а що тикається філософії, також Бережанського і Станіславівського. Цілий той обшир краю, обнимаючий около 600 кв. миль, т. є. становлячий трохи не третю часть цілої Галичини, мусить вдоволятися тільки виключно тернопільськими закладами науковими. Через скасування тих наукових закладів в Тернополі віднято би найбільшій часті шкільної молодежі всіх вищеназваних округів всяку можність дальшого образования, бо найближчі того роду заклади наукові у Львові і в Чернівцях надто суть віддалені, життя в тих містах надто дороге, а затим і школи тамошні для всіх менше заможних цілковито неприступні. Заклад чернівецький єсть для галичан мало доступний, бо тенденція цілої комунікації більше звертається до внутра краю і для того нагода приміщення шкільної молодежі дома

Але не ограничуючись на повільній парламентарній дорозі, Федорович через особисте представлення справи міністрові освіти виєднав і без парламенту полагодження сеї справи на радість міста і округа Тернопільського.

В кінці д[ня] 3 жовтня виділ конституційний ради державної вніс перед палату проект основних законів консти-

---

єсть далеко легша і більше пожадана. Через знесення вищезгаданих закладів наукових в Тернополі мусив би затим натиск молодежі до львівських закладів наукових статись так великим, що се не тільки тамошнім учителям мусило б статись дуже великою перепоною в виконуванні свого так високого покликання, але й для учащоїся молодежі під кождим зглядом приносило би значні шкоди.

2. Доказом сього єсть також число вписаної молодежі, котра учащала до тамошніх закладів наукових. Списи учащихся там молодців від р. 1820 до р. 1838 представляють таке число учеників, яким жаден інший подібний заклад науковий в Галичині похвалитися не може. Тільки надмірна і чимдалі тим гірша тенденція єзуїтів до затемнювання розуму молодежі довела послідніми роками до того, що число учеників в Тернополі вменшилося.

3. Вже задля свого природного і комерційного положення єсть місто Тернопіль призначене на осідлище вищого закладу наукового. В осередку Східної Галичини на середині одинокого торговельного і військового гостинця між Львовом і Чернівцями, головний етап всяких зносин і торгівлі між обома тими столицями, транспортова пристань всіх продуктів, проводжених з Росії і до Росії, лежить Тернопіль в одній з найплодніших околиць цілої Австрії. Вже давно перед тим, коли ще Тернопільський і Чортківський округи належали до Росії, в Тернопільськім окрузі існувала гімназія, а іменно в Збаражі. Тернопіль головно через те надається на осідлище вищого закладу наукового, що, лежачи на плодороднім Поділлі, подає ученикам найбільшу легкість в діставанні всякого роду средств до життя потрібних, і тим самим представляє природно найдогіднішу точку для уміщення вищого закладу наукового.

4. В р. 1820 був Тернопіль незначним містом обводовим; заложення вищих шкіл стягло туди багато заможних родин; з значними коштамн побудовано, при підмозі державного фонду, великий будинок гімназіальний і колишню колегію єзуїтську, позаснувано пансіонати, побудовано конвікти, численні будинки для поміщення учеників; торгівля оживилася, промисл піднісся, різнорідні комерційні зносини позав'язувалися і звільна розбудилося те життя, котре нині робить Тернопіль одним з найлюдніших і найзначніших міст Галичини, шпихліром цілої Австрії. Знесення шкіл зруйнувало би те, що з так многими жертвами зістало здвигнене, підкопало би саме місто, ба навіть в не однім згляді принесло би дуже великі шкоди для цілого краю, а то й для цілої монархії.

5. Вкінці не без глибокого значення і гідне затим доброго увзгляднення єсть, по моїй думці, пророцтво єзуїтів, що разом із знесенням їх закону поупадають також школи. Не хочу о тім більше нічого говорити, бо справдження або несправдження того пророцтва залежати буде тільки від рішення вис[окого] міністерства».

туційних (grund rechte), зложений з 30 параграфів. Розпочалась дебата над тим, в який спосіб взяти той проект під пленарні наради. Деякі бажали, щоб зараз без дальшої проволоки розпочинати дебату, другі знов були за тим, щоб предложений проект насамперед розібрати в секціях. В тім дусі промовив і Федорович слідуючими словами:

«Я думаю, що кождий член має подвійне право: ставити внески і радити над ними. Вис[ока] палата вибрала виділ конституційний, щоб він о найважнішій справі зробив нам предложення, котре нам ось роздано. Я вважаю його внеском виділу конституційного і думаю, що через те ще жаден член не стратив право, в разі коли се узнасть потрібним, і з свого боку ставити внески. Коли затим палата сейчас зачне нараду над основними законами, то мусимо ждати нових внесків, т[ак] зв[аних] поправок; але коли сей внесок передамо секціям і дамо їм досить часу, то найбільша часть тих поправок там буде внесена, передискутована, а деякі будуть взяті назад. Позаяк уже пос[ол] Дилевський поставив посередничачий внесок, то я бажав би оба ті внески злучити в одно і вношу затим, щоб секціям дати час, нехай 10 день, бо в тих днях, коли відбуваються наради пленарні, в секціях нічого робити не можна; таким способом оба внески будуть з собою погоджені».

Палата прихилилася до того внеску Федоровича і проект основних законів зістав переданий секціям до 16-тиденного розбору; наспівша між тим революція присипала його грубою верствою всяких розвалин, поки на короткий час він знов не виплив в Кромержижу, щоб там разом з самою радою державною бути розвіяним і уступити місце новій однодневниці, октройованій конституції з 1849 року.

Між тим дебата над фінансами, а спеціально над податком консумційним тяглася дальше. Особливо т[ак] зв[аний] податок жидівський довго занимав увагу палати. З обширною промовою проти того податку виступив поперед всього віденський рабин і посол бродський, Мангеймер, «правдивий апостол гуманності», як зве його автор «Reichstagsgallerie». По нім д[ня] 5 жовтня виступив в тягу довгої дебати також Федорович з обширною бесідою, одинокою між його виголошеними парламентарними бесідами, котра тикається не формального трактування, але входить в meritum rei[1]. Ось та бесіда:

[1] В заслугу (*лат.*).— *Ред.*

«Мої панове. Я знаю, що високе згромадження отсе вже третій день занимається сим дуже важним предметом, але не можу наперед приречи, що бесіда моя буде коротка, бо я не числив своїх слів; але можу запевнити вас, що буду строго держатись предмета і що забираю слово для ради самої речі, а не з жадного іншого згляду. Многі панове бесідники висказали тут дотично жидівського податку такі речення, проти котрих я мушу виступити; поставили твердження, в котрих попросту находжу суперечності; впрочім цілу річ загалом трактовано з такого становища, з котрого б я не хотів, щоб її трактовано; а вкінці бачу, що навіть проти проекту комісії фінансової поставлено внесок. Проти всього того я мушу виступити, а то тим більше, що походжу з краю, на котрий припадає найбільша часть жидівського податку, а се єсть доказом, що в тім краю находиться найбільша часть людності жидівської. Звісна річ, що в нашім краю жиди становлять найбільшу, переважаючу часть людності містової. Я досить докладно познакомлений з їх обставинами. Не буду тут наводити всіх спеціальностей, але короткну тих точок, котрі вже досі були порушені.

Один впов. посол хотів тут поперед всього твердити, що в оподаткуванні жидів міститься певна нерівність, а то нерівність на користь жидів самих. Сьому мушу я попросту заперечити; я хочу доказати, мої панове, що жиди платять всі податки, які платять всі інші мешканці краю, щонайменше у нас, і що натомість платять многі податки, котрих інші горожани державні не платять. Коли жид має грунт, платить податок грунтовий; але се рідко лучається, бо жиди мало мають грунтів. Коли має дім, платить податок домовий, коли споживає що-небудь, підпадаюче під загальний податок консумційний, то платить акцизу так, як і кождий інший мешканець; а коли затруднюється яким зарібком, то платить податок зарібковий, і то, бодай у нас в Галичині, зовсім не в меншім вимірі, як всякий інший зарібник, а коли б йому часом і крихту менший вимір накладано, то думаю, що се не його вина, але урядника, котрий се зробив і запевно не задармо зробив.

Була тут умова й о квартирунках військових. Можу вас запевнити, що в тім взгляді жид не тільки не дізнає ніякої ласки, але підлягає острішому квартирункові, ніж інші. Отсе приходять цивільні і військові кватирмахи і торгуються з жидом, чи кватирувати у нього в помешканні

вояків, чи ні; коли той торг скінчили, бух, жадають від нього ще другої кватири, а то окремої кватири,— а коли тут не зуміє відкупитись ані відпроситись, то остаточно, і то в найбільшім числі случаїв, так як у нас, де стоїть кіннота, накують йому до гостиниці, одинокого джерела його зарібку, велике число вояків, котрим він надто ще нараз мусить давати солому і світло. Не можна затим сказати, що жид в тім згляді дізнає якогось привілею, бо коли поносить всі податки, які другі поносять, то що ж тут за ласка йому діється?

Але, мої панове, він платить ще й такі податки, яких другі не платять, а котрі випливають з його окремішнього положення. Вже той сам п. посол сказав тутечки, що жиди по більшій часті скопичені по містах. Се і у нас так само,— з сіл вони по найбільшій часті були виключені, не сміли набувати селянських посілостей та домінікальні грунти, тільки з такими ограниченнями, котрі майже рівнялися неможливості. Для того мусили переважно стіснюватись докупи по містах. Правда, бувало дуже часто, що жиди находилися й по селах, по більшій часті в корчмах, але, мої панове, з початком кождого року публіковано острі укази, забороняючі їм під тяжкими карами пробувати по селах, затим їздили від села до села окружні комісії, а що з того виходило? Жиди по селах оставались, як були, але nota bene, не без певного податку толераційного.

Скопичені по містах, вони не мають ніякого іншого способу заробкування окрім торгівлі. Торгівля залежить від двох речей: від капіталу і кредиту. Єсть се річ природна, що капітал торговельний консолідується в руках поодиноких людей, і таким способом дійшло до того, що з часом по містах найшлось тільки кілько жидів-багачів, грошовитих; всі прочі, 500—600, а не раз і більше родин мусили на тім ограничуватись, щоб жичити від багачів гроші, по 50—100 зр. на нечувані проценти, около 50 %, ба не раз і більше, і тими грішми торгували. Правда то єсть, що вони не раз відбивали собі ті проценти на селянах (В е с е л і с т ь), але ж остаточно їм не оставалось нічого іншого, а жити потрібно було й їм. Мої панове, запевняю вас з власного доочного переконання: в однім місточку заложив один чоловіколюбець касу пожичкову для жидів, з котрої їм випожичається на рік не більше як 25, щонайбільше по 50 зр., котрі мусять ратами із п'ятниці сплачувати, і то лиш з 4 % річно. Ті люди вважають се бог зна яким щас-

тям, коб тільки дістати тих 25 зр., сплачують в році тих 25 зр. і виживлюють з їх доходу цілу свою родину.

Тепер же представте собі, як можуть ті люди жити! Мої панове, один впов. посол представив нам генто в тій палаті нужду шлезьких мешканців. Коли б я мав його вимовність і не дорожив часом вис[окої] палати, то міг би я змалювати вам тут образ бідності жидів, котрий затьмив би собою все, що ви досі чули. Запевняю вас, мої панове, вони так пригнетені під зглядом фізичним і моральним, що нужда многих іншых людей може ще зватися добробитом супротив їх нужди. Вони бідні під зглядом одежі, бо їх діти бігають по більшій часті голі, а коли й бувають одіті, то одіж та єсть так брудна, що око чоловіколюбця з обридження мусить від неї відвертатися, від того виплоду толеранції. (О д о б р е н н я.) Вони бідні під зглядом помешкання, бо їх помешкання по більшій часті гірші від стаєнь. Вони бідні під зглядом поживлення, бо те заледво вистарчає, щоб їх удержати при житті. Відси їх каліцтва і болізні. Вони виставлені й на холод. Селянин або має дрова з панського лісу, або має солому, заробляє собі вимолотки, але жиди не мають за що купити собі опалу і мусять терпіти студінь, і справді терплять з резигнацією, їм тільки властивою, котру мало хто знає. (Б р а в о!)

Мої панове! Серед таких обставин нужди і вбожества мають вони ще бути оподатковані? Мають платити податок від м'яса, ті самі, котрі не мають за що купити собі світла! І се називається жидівський податок! Ні, мої панове, се єсть правдивий жебрацький податок! Він спадає не на багатих, але спадає по найбільшій часті на бідних. На багатих не спадає також для того, бо податок сей побирається способом видержавлювання (dusch Verpachtung), а держявцями суть прецінь самі багачі, котрі не платять нічого, а весь тягар звалюють на бідних. Сказано тут також, що сей податок рівняється податкові доходовому. О тім я й говорити нічого не хочу. Адже ж о податку доходовім там тільки може бути мова, де єсть якийсь дохід. А жиди по більшій часті не мають зовсім ніякого доходу, вони не мають навіть зручності і сили, потрібної до якого-небудь зарібку, бо їм досі навіть не позволялось працювати! (В е с е л і с т ь.)

Один п. депутований зробив тут закид, що прецінь же все багатство сконсолідоване в руках жидівських. Ну, се правда, що деякі між ними багачі, але ж оподаткуймо

тільки їх. Єсть се ще один доказ, промовляючий за якнайшвидшим запровадженням податку доходового, котрий затяжить на тих, що щось мають, а не на тих, що нічого не мають. Мої панове, нехай мені буде вільно при тій спосібності ще один предмет порушити. В послідним часі велика часть жидів у нас позаключувала контракти взглядом права пропінаційного. Вість о знесенні примусу пивного і горілочного навела тих людей на хибну думку, що й саме право пропінації зістало знесене, що прецінь зовсім не має місця. Я користаю з сеї спосібності, щоб перед вис[окою] палатою об'явити, що вони ошибаються, що право пропінаційне не зістало знесене, і се нехай як жидам, так і християнам служить за спростування, а нам за осторогу, що закони повинні бути ясно і виразно стилізовані.

Хочу тепер сказати дещо про становище, на якім ту справу постановлено. П[ан] міністр фінансів в своїм предложенні сказав, що й сам він переконаний, що сей податок містить в собі несправедливість і стоїть в суперечності з першими основами конституції і гуманності. Тішить мене, що п. міністр висказав се переконання. Стара система на тій точці справді поповнила великий блуд. В р. 1846 ожидали у нас жиди загально, що через знесення того податку вірність їх буде надгороджена; сього не зроблено. Жиди почали міркувати, чого їм можна надіятися, і тепер з тим більшим запалом повстали нові порядки, бо були переконані, що тепер на основі рівності всіх прав узискають те, чого давніше не могли узискати. Думаю затим, що маємо й політичну причину, для котрої податок жидівський мусимо знести.

Дальше висказав тут і міністр фінансів свою увагу, що знесення жидівського податку ще й тепер стрічає трудності. Правда то є, що ми не зробились через ніч багатшими, ніж були перед тим. Посеред найглибшого супокою в протягу 30 літ не були ми в стані так упорядкувати свої фінанси, щоб можна було без ущербу знести жидівський податок. А чи стали ми тепер багатші. Мої панове, я скажу, що так, ми стали багатші, бо маємо волю знести всі несправедливості, без всякого взгляду на фінанси, а тільки з тим одиноким зглядом, що се несправедливість! Вже один посол з Галичини (Дилевський) зробив тут увагу, що недобір, який би мусив повстати по знесенні жидівського податку, може бути покритий цілковитим або частковим знесенням стражі фінансової. Правда, п. міністр фінансів

Сторінка газети «Діло» з статтею І. Я. Франка «Середні школи в Галичині в рр. 1875—1883» (1884, № 105)

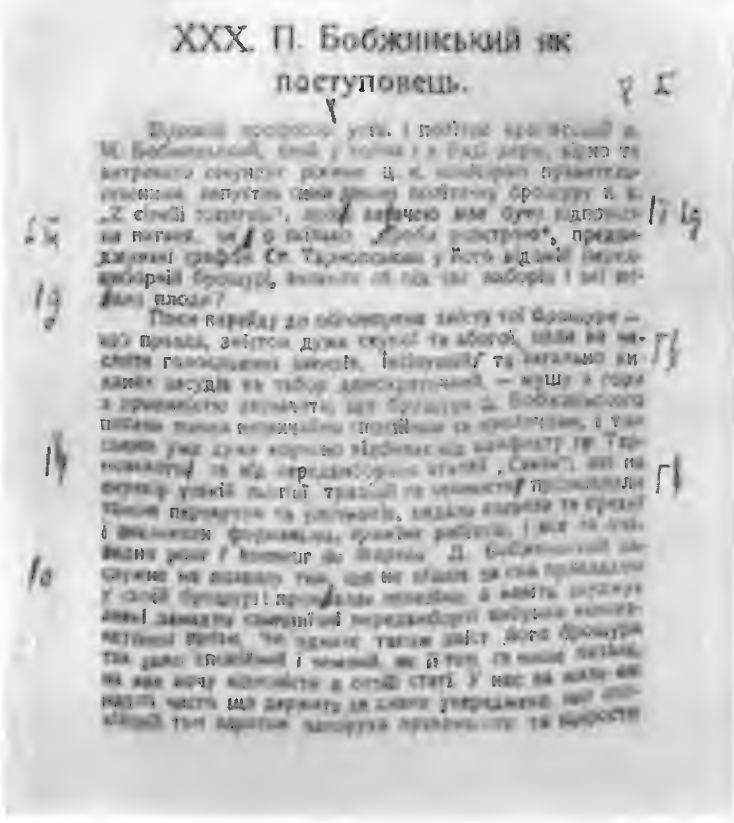

XXX. П. Бобжинський як поступовець.

Сторінка статті І. Я. Франка «П[ан] Бобжинський як поступовець» з авторськими виправленнями

сказав, що страж фінансова потрібна для пильнування границі. Ну, на се я відповім, що та сама причина існувала й давніше, коли прецінь стражі фінансової ще не було. Дальше каже і міністр фінансів, що страж фінансова потрібна для охорони інших монополів, як тютюну і пр. Ну, мої панове, ми знаємо, як діло стоїть за тими монополями; ми знаємо, що найбільша часть між ними більше коштує, ніж доходу приносить. Дальше, що страж фінансова потрібна до чування над податком від горілки. Незважаючи вже на те, що ті панове ціле літо не мають нічогісінько до роботи, бо гуральні в ту пору позамикані, то й надзір над тим податком легко може статися злишнім через запроваджения умови (Abfindung).

Мої панове, я не хочу руйнувати, я хочу будувати. Я в засаді є затим, щоб екзекуційна власть була сильна, та щоби силою, рішучим і енергічним поступуванням могла положити запору чимраз більше на ширячомуся розлюзованні. Але я мушу одверто признатися, що коли будемо надто уперто держатися постанов старої системи, осудженої голосом цілого народу, то дамо підставу до можливого підозріння, як коли б ми в певнім згляді до старої системи знов хотіли повертати. (Одобрення серед лівиці.)

Звертаюсь тепер ще до високої палати і прошу в імені тих, котрих я не безпосередньо заступаю, щоб без всяких інших зглядів на фінансові і тим подібні обставини, а тільки з взгляду на правду і на засаду рівності сей податок сейчас же був знесений».

Бесіда Федоровича о жидівськім податку, одинока мериторична бесіда в його короткій парламентарній діяльності, була заразом одною з найкращих і найосновніших бесід, держаних в тім же парламенті. На ню покликувались пізніші бесідники, як Дилевський і Шузелька*, і з неї ми можемо догадуватися, якою парламентарною силою був би стався Федорович в часах спокійніших, коли б обставини дозволили були соймові взяти під обраду самі приписи конституції, а також економічне положення поодиноких провінцій, для котрих-то справ, як ми бачили з його листів, він від самого початку постановив себе резервувати.

І в Галичині бесіда та, особливо між жидами, зробила дуже корисне враження. «Пан Федорович починає рушатись»,— говорили радісно тернопільські жиди Гіцкевичеві. Дня 6 жовтня рано о 9-тій годині писав Федорович до

жінки: «Податки жидівські знесені. Тішить мене, що й я міг до того причинитися. Коли б не поляки, то було б не перейшло. Так ото сей народ вільний,— о, коли б тільки показався сього гідним». Ну, надто гідним сього він не показався, а спеціально самому Федоровичеві напсували жиди багато крові. Чи ж диво, що кільканадцять літ опісля, видячи руїну, до якої жиди приводять народ*, Федорович з глибини серця жалівсь:

В поля, в хати жид іде...
Тепер жидівська голота
Бере цвинтар на вигін...
А вже прецінь, може, час,
Щоби і жид щез від нас!

Дискусія над податками консумційними була майже послідньою реальною, цілої держави дотикаючою справою, над якою судилось радити соймові віденському. Дня 6 жовтня почалась в Відні революція, котра для сойму і свободи цілої Австрії мала скінчитися дуже фатально*. Ще попереднього дня писав Федорович в листі до жінки: «В Угорщині справи стоять чимраз гірше,— відси йдуть тамтуди війська», не знаючи, які наслідки потягне за собою та постанова міністра війни. А другого дня опівночі вже ось що пише: «Нині рано почалася революція. Постановлено було вислати батальйон тутешніх гренадієрів до Угорщини: вони опиралися, народ їх не пускав, було се на північній залізниці. Збігся народ і гвардії. Вислано інше військо, щоб змусити той батальйон до відходу,— народ взяв його між себе, коло першого моста над Дунаєм, за залізницею, котру розруйновано. Військо почало стріляти на народ і на той батальйон, о котрім я згадував, народ почав відстрілюватися, упало зо 200 люда. Народ відібрав 4 гармати — військо уступило, капелюх забитого генерала принесли до міста во тріумфі. О другій годині гвардія билася з гвардією на пляцу св. Стефана, о четвертій на Гребені народ — з військом, о п'ятій впав народ до міністерства війни, витягли міністра війни Лятура, котрого особисто боронили Смолька і Сераковський, але се не помогло, збитого повісили на ліхтарі. Військо уступило з міста, тільки leughans, обсаджений 500 вояками, і дві компанії гвардії до них прилучилися. Тепер від години десятої штурмують його,— там рясний огонь ручний і гарматний. Ми держимо ненастанну перманенцію, від четвертої дотепер, і оста-

немось, бог зна як довго. Розділились ми на виділи і різні депутації, одна іно що вернула від цісаря з новим міністерством. Тепер о ту посаду не трудно, бо народ сам вибере, кого узнасть гідним свого довір'я. Села довкола повстають і тягнуть сюди. Досі нас поважають. Хвилю стояв я при вікні, Zeughaus горить, гармати б'ють, ми сидимо, а ви, може, спите». Слідуючого дня рано дописка на тім же листі: «Цілу ніч ми пересиділи,—нині трохи втишилося».

Ми не будемо обширно оповідати випадків ані сього, ані слідуючих «жовтневих днів», се завело б нас задалеко, а цікавих відсилаємо до вищеназваної книги Гельферта, вдоволяючись тут короткими нотатками з листів і дневника самого Федоровича. Замітимо тільки до повищої виписки, що ся друга перманенція сойму потривала над сподівання довго, ба аж до 1 падолиста, а справоздання з того ненастанного (по числу порядковім 52-го) засідання обнімає цілий третій том стенографічних записок з нарад соймових. Вість о повстанні селян, котрі нібито мали прийти на поміч повставшим віденцям, була радше виразом побожних бажань самих повстанців, ніж фактичного стану речей, і показалась не лиш неправдивою, але й отілько фатальною, що утвердила повставших на раз повзятій небезпечній дорозі, а опісля завела їх в таке положення, з котрого не було вже ніякого виходу. Д[ня] 7 жовтня цісар Фердінанд другий раз віддалився з Відня, зразу до Інсбрука, опісля до Голомуца.

Серед тої страшної і несподіваної бурі сойм не раз побачився в положенні страшенно труднім. На всі сторони хиталась під ним і круг нього земля. Стати одверто на стороні революції він не міг, вже хоч би задля різнорідності своїх складових частей. Ось як в тім згляді писав Федорович д[ня] 8 жовтня: «У нас в Галичині будуть агітації, щоб лучитись з уграми,— в такім разі камарилья здисперована викличе різню,— тож на бога заклинаю вас— тільки супокій! Попирайте наш сойм і вірте, що потрафимо радше вмерти, а не дамо ошукатися і край погубити!» Як бачимо, посли галицькі, котрі по виступленні чехів становили найповажнішу слов'янську депутацію, не могли виступити за революцією, маючи перед очима ненастанно червону погрозу різні. Але ж виступити одверто за цісарем і його правительством було для послів майже так само неможливо. З своєї подорожі почав цісар видавати маніфести зов-

сім неконституційні і накази, зміряючі до придавлення революції, а сойм находився в Відні, в огнищі революції і під пресією революційних елементів, де одне публічне виречене слівце, даюче можність до підозрівання якогось посла о реакційні наміри, могло для нього мати дуже фатальні наслідки. Оставалась затим для сойму ще тільки одна кладочка до виходу, а се була— засада легальності. Де проти сеї засади виступить цісар або його відпоручники,— там сойм проти них; де виступить революція — там сойм проти неї. Але кладочка се була дуже хитка, бракувало їй головної опори — тих законів, котрі би для всіх трьох сторін були рівно святі. Дотеперішні патенти конституційні, одне те, що дуже неповні і недокладні були, по-друге, хоч і вимушені революційними бурями, та все-таки не випливом ухвал соймових, але випливом цісарської волі, і цісар уважав себе вправі в данім разі відкликати їх як вимушені і невідповідні. Для революції ж, стоячої на грунті французьких ліберальних доктрин, були ті патенти далеко не виступаючими, а затим також і не обов'язуючими, вже хоч би після засади, висказаної в соймі Боррошем д[ня] 13 жовтня: «Die Revolution ist ein heiliger Volkschutz, ist eine Tatsach, die sich nicht selber zu garantiren braucht[1]». А що основні питання конституційні не були ще в соймі на порядку дневнім, то легко порозуміти, якою хиткою і непевною мусила бути та кладка «засади легальності», на котру сойм був приневолений вступити. Була вона впрочім відповідна доктринерському успособленню найбільшої часті послів, але зовсім неспосібна була винести на собі велике, на долю сойму випадаюче діло: поєднати правительство з народом, утишити криваву бурю, а рівночасно спасти народні права і свободи від загального крушенія.

Від самого початку бурі почував сойм своє несильне і хитке положення. Почуттю тому зараз д[ня] 7 жовтня дав вираз пос[ол] Боррош, вносячи, щоб рада державна вибрала з-поміж себе комісарів, котрі б «роз'їхавшися по провінціях, поборювали всякі ворожі замисли, які там повстати можуть, і надали провінціям якнайповніше переконання, що рада державна тут сповняє свої обов'язки

[1] Революція — це оборона народу, це такий факт, що сам себе не може гарантувати (*нім.*).— *Ред.*

взглядом вітчини, свободи народної і наслідственного престолу». Як бачимо, внесок сей мав двояку ціль: 1) з уваги на нетверде положення сойму між революцією і реакцією здобути для нього довір'я по провінціях і 2) евентуально помирити обі воюючі сторони. Тільки що средство, пропоноване в сій цілі Боррошем,— висилка комісарів соймових,— було зовсім ничтожне і не могло оправдати положених на нього надій. Федорович промовляє коротенько за тим внеском Борроша, але завдання, яке він вкладає на проектовану комісію, есть зовсім інше і дуже характеристичне для Федоровича. «Я попираю внесок посла Борроша,— говорив він,— а то тим більше, бо я переконаний, що чим дальше віддалитися від Відня, того огнища свободи, тим більше можна надибати останків старої системи, особливо по наших окраїнах. Я затим також був би тої думки, щоб рада державна для добра вітчини вислала комісію по провінціях, а то з двох причин: по-перше, щоб додала їм потрібного успокоєння, а по-друге, щоб якнайдокладніше пересвідчилася о стані тих провінцій». Як можна виносити з тих слів, Федорович не поділяв надій Борроша на те, що така комісія потрафить утвердити в провінціях повне переконання в надійність і силу ради державної і далеко ближчий був до реальної правди, міркуючи, що комісія багато доброго зробить, коли здужає бодай на якийсь час успокоїти роздразнені голови і на власні очі переконатися о стані провінцій. Помимо запавшої в раді державній ухвали, прихильної тому внескові, ми не знаємо, чи подібна комісія взагалі й зачинала свій об'їзд по провінціях; те тільки знаємо, що хісна для держави вона не принесла ніякого.

Між тим революція в місті робила чимраз більші поступи. Цейггавз здобуто,— висланий на поміч його залозі полк галицький Нассав перейшов в ряди революції*,— проче військо оставалось уже за містом. Революція віденська відразу показалась не дуже прихильною соймові, підозріваючи більшість його о реакційні наміри. Послам ставалось чимраз душніше в віденській атмосфері, многі почали роз'їздитися з відпустками і без відпусток. Се спонукало Борроша д[ня] 8 жовтня поставити внесок, щоб усі посли, котрі роз'їхалися, за 14 день ставились знов в соймі, бо в противнім разі узнані будуть виступившими і на їх місце будуть розписані нові вибори. Над тим внеском розпочалась довга і завзята дебата, в котрій посли-ради-

кали старались перетягнути сойм на своє становище і вказати кождому послові обов'язок — попирання революції. Почуваючи велике небезпеченство для сойму і для держави в тім намаганні, але, з другого боку, почуваючи й для себе небезпеченство, коли би схотів явно спротивитися тому намаганню, Федорович все-таки рішається сказати й своє слово, коротке, ніби недосказане, але тим не менше виразне і рішуче. «Мої панове,— говорить він,— уважаю се найсвятішим обов'язком кождого посла, в тій хвилі не сказати ані одного слова, котре б не було абсолютно конечним. Але власне для того мушу замітити, що кождий посол має двоякий обов'язок: поперед всього взглядом своєї совісті, взглядом бога,— і сей єсть для нього найвищий,— а відтак обов'язок зглядом своїх комітентів. І припустім, що мої комітенти висказали б таку думку, що я не поступаю після їх волі, або коли б те було противне моїй совісті, то мені не осталось би нічого іншого, як тільки зложити мандат посольський. Се, чень же, мені признаєте? Більше в тій хвилі не кажу нічого, але застерігаю собі право в разі потреби й більше сказати». Як бачимо, протест против революційного становища сойму був дуже резервований, але все ж таки виразний, крім обов'язків зглядом совісті і своїх комітентів посол не знає ніяких інших обов'язків, менш усього обов'язків зглядом «святої» революції, не згідної з інтересом його комітентів і його совісті. Рівно виразною була й та погроза, що в разі перетягнення сойму на те небезпечне становище посли галицькі готові зложити мандати і здекомплетувати, розбити сойм.

Пересторога Федоровича не осталась без впливу на радикальних послів, котрі остаточно мусили відступити від свого наміру. Внесок Борроша зістав принятий, але задля недокладної стилізації і не досить загального оголошення, а також задля бурливих обставин політичних не приніс раді державній майже ніякого хісна, ніякого скріплення.

Зараз на слідуючий день почали над зревольтованим Віднем громадитись чорні хмари. Д[ня] 9 жовтня пише Федорович до жінки: «В місті супокій,— військо за містом. Єлачич, побитий цілковито через угрів і пертий їх силою, єсть уже в Бруку, в миль відси». Вість сеся належала також до тих зрадливих фата моргана, котрими віденці потішалися. Єлачич не був побитий, але спішив на розказ цісаря для усмирення Відня; рівночасно й міністр Долішньої

Австрії, кн. Аверсперг* дістав наказ, станувши на чолі стоячого перед Віднем війська, получитися в тій же цілі з баном хорватським. «Ми держимо ненастанну перманенцію,— пише дальше Федорович.— Не сидимо вправді раз на раз в залі соймовій, але де хто хоче: в читальні, їдальні, в відділах, в залі конференцій, але завсігди в будинку соймовім, готові кождої хвилі на поклик до нарад. Виділ безпеченства вже четверту добу сидить день і ніч і ненастанно працює,— міністерства ще нема. Цісар був вчора в Зіґгардкірхен, нині, може, вже є дальше. Вцілості наша справа виграє, коби тільки в краю був спокій». І затим при кінці звичайний рефрент: «Коб я тільки якнайшвидше був з вами. Чую, що в будущині там моє поле ділання,— тут сили надто розприскані, партій забагато». Рівночасно нотує в дневнику: «Ненастанні засідання і виділи. Єлачич наближається». Д[ня] 10 жовтня: «Рано засідання, о 3-тій алярм. Багато послів уже порозбігалося, поляки з гонором в серці всі ще тут». Д[ня] 11 жовтня: «Середа. Жадного листа з дому,— почта не прийшла. Засідання як звичайно, членів знов менше. Тут стан облоги — нині ще вправді лиш моральний, але завтра може бути й фізичний».

Замітки ті були аж надто правдиві. Єлачич наблизився до Відня і оба з Аверспергом розложили свої війська круг столиці, а самі стали квартирою в Шенбрунні, осамотілім цісарскім дворі. Місто, почуваючи, до чого воно йде, почало готуватися до оборони. Поперед всього виділ п'ятдесяти кинувся зміцнювати гвардію,— рішено було покликати до неї всіх спосібних носити оружжя і передано сей проект до затвердження соймові. В дискусії над тим проектом пос[ол] Гляйзбах поставив внесок, щоб до гвардії не покликувати слуг, а пос[ол] Сидон,— щоб не покликувати тих журналістів, котрі були допущені на галереї ради державної для публікування справоздань о її засіданнях; в кінці Боррош вніс, щоб не покликувати до гвардії чужих, пробуваючих в Відні менше як 6 тижнів. Особливо внесок Гляйзбаха, хоч опертий цілковито на статуті о гвардії народній, мусив в тім разі бути дуже не на руку зверхності Відня, бо затикав найголовніше джерело, з котрого оружна сила революції могла була почерпнути дуже значне скріплення. Не диво, що над тим внеском вив'язалась завзята дискусія. Федорович, своїм звичаєм змагаючи до вкорочення тих довгих і безплідних дебат, виступає з слідуючою

короткою увагою, спеціально до внеску Борроша: «Хотів я вже давніше зробити свою увагу, але позаяк не дозволено було робити уваги до поодиноких точок, тож позволю собі тепер сказати слово. Властиво ми вже найвищій команді дали повномочіє, що всі спосібні до оружжя мають бути піддані під її розпорядження, так що тепер неможлива річ увзглядняти всі поодинокі случаї, як сього пос[ол] Борош жадає зглядом чужинців; в такий спосіб можуть показатися ще й інші спеціальні случаї. Для того я думаю, що ми мусимо лишити найвищій команді повну міць рішати о таких спеціальних случаях, бо інакше ми могли би прийти в таке положення, що й поодинокі особи схотіли би до нас звертатися і ми мусили б голосувати о таких особистих ділах».

При голосуванні принято внески Гляйзбаха і Сидона, а внесок Борроша, відповідно до замітки Федоровича, передано раді громадській, взглядно найвищій команді військовій.

Найвищим комендантом всеї оружної сили Відня зістав вибраний звісний нам уже з попереднього розділу Венцель Мессенгавзер*, пенсіонований надпоручник, занимаючийся писательством і журналістикою, знакомий і друг Федоровича і його жінки. «Була хвиля,— пише в своїм дневнику пані Кароліна Федоровичева,— коли вибір на коменданта міста вагувався між Іваном і Мессенгавзером, жаль тільки, що на попору сього твердження нам не удалось найти ніякого доказу, бо вибір Мессенгавзера на коменданта, досить несподіваний навіть для його близьких знакомих, єсть досі, окілько знаємо, ще не зовсім роз'ясненим фактом». «Бажання і змагання їх,— пише дальше пані Кароліна, — були однакі (?). І Мессенгавзер несправедливо зістав страчений, бо він не хотів ділати для себе, а тільки для добра загалу; фальшиві і зрадливі донесення погубили його. Була се одна з тих чистих душ, котрі світ божий і добро людей ставлять собі одинокою цілею життя. Вийшовши з закладу військового, дослужився швидко рангу офіцера і, жиючи тільки хлібом і водою, складав той скупенький свій дохід, щоб удержувати стару матір і купувати собі папір та чорнило до писання, бо, сидячи в вільнім часі по бібліотеках, обібрав собі працю — писати всесвітню історію, в котрій уже далеко був поступив. Буваючи часом в нашім домі, дуже був рад, що міг поговорити о вищих предметах, а найбільше о улюбленій істо-

рії. Не раз, мовби в якій екзальтації повторяв: «Ах, Ганнібале і Фрідріху Великий, ведіть мене своїм духом». З фігури і поверхності був зовсім подібний до Фрідріха Великого прусського. Шкода того чоловіка!»[1]

Того ж самого дня (12 жовтня) на вечірнім засіданні виступив міністр фінансів Кравс з жаданням дальшого кредиту на потреби державні. Рада державна ще на самім вступі дебати бюджетової признала була міністерству фінансів кредит в сумі 20 мільйонів. З тої суми передано було міністерству зараз тоді 6 мільйонів, а опісля вотовано на внесок Дилевського других 6 мільйонів. Тепер виступив міністр Кравс, котрий при ухваленні внеску Дилевського не був присутній, допоминаючися цілої решти, т. є. 14 мільйонів, і, освідчаючи при тім, що і з тими грішми ледве вистарчить сей місяць, а на другий місяць і так буде змушений жадати нового кредиту. На те Дилевський почав усправедливлятися, що свій онодишній внесок о уділення на сей місяць не цілої признаної суми, а тільки 6 мільйонів, поставив тільки для того, бо не знав правдивого стану фінансів державних, а бажав задержати в бюджеті яку-таку рівновагу. Німецький радикал Демель вносить, щоб ухвалений внесок Дилевського відкликати, а натомість вотувати 14 мільйонів. Против того виступив в обороні Дилевського Земялковський. Піллерсдорф вносить, щоб, ігноруючи внесок Дилевського, вотувати попросту жаданих міністром 14 мільйонів. Федорович виступає з слідуючою промовою: «Мої панове! Що чинимо, що вис[ока] палата ухвалює, те ухвалює завсігди з найповнішим переконанням, з найпевнішим поглядом. Ми ухвалили тільки признання дальших шести мільйонів, отже, разом 12 мільйонів, бо вис[ока] палата дійсно була в тім переконанні, що ті гроші якийсь час вистарчать на покриття біжучих потреб. Ми не знали тих обставин, котрі нам іно що вияснив і міністр фінансів. Се есть ухвала палати, і вона не може бути змінена. Але ж тепер, коли п. міністр фінансів есть присутній — а я жагую йому, що він і вперед через случай не міг бути присутній — вільно йому предложити вис[окій] палаті дальше домагання і поперти його потрібними мотивами, щоб ми могли йому й решту признати. Се вже тоді буде залежати від вис[окої] палати, чи признасть йому остаючих ще 8 мільйонів, чи ні. Але, щоб ми відкликували

[1] В віконськім архіві хоронитьсяавтограф Мессенгавзера.

свою попередню ухвалу, се не лежить в наших силах. (Б р а в o!)

В предложений мною спосіб ціла справа буде полагоджена, жадання п. міністра фінансів заспокоєне, а наші ухвали остануться ненарушені».

Міністр Кравс радо пристав на такий вихід і сейчас же поставив внесок о уділення до попередніх 6-ти ще й рештуючих 8 мільйонів. «Я поважаю ухвалу палати,— сказав він,— бо остаточно й 6 мільйонів також щось значать, тільки що сим разом на потреби не вистарчать». Затим Федорович, немов в відповідь на закид о пустім формалізмі сього внеску, ще раз взяв слово. «Мушу тут поперед всього запримітити, що форма не завсігди есть тільки формою; не раз форма містить в собі й духа. Запримітивши се, покликуюсь на свідоцтво цілої вис[окої] палати, що ми попередню свою ухвалу повзяли не з якого-небудь недовір'я до п. міністра; противно, ми віддавали йому найвищі похвали, що з так немногими мільйонами зумів вийти доладу. Але ж ми зв'язані також святим обов'язком і мусимо за те відповідати перед своїми комітентами, щоб ми робили все, що тільки вважаємо можливим до зроблення для їх добра. Отож ми держались того погляду, що треба шанувати кредит банку державного, і для того ми призволили тільки дальших 6 мільйонів. Тепер же п. міністр фінансів навів нам причини, котрі вперед не були нам відомі, а іменно, що в найближчім місяці падолисті буде мусила бути заспокоєна виплата процентів від довгу державного. Се есть нова причина, котра може нас спонукати для призволення тих нових 8 мільйонів. Задля тої причини попираю я внесок і міністра фінансів». Внесок той зістав принятий.

По залагодженні сеї фінансової справи виступив Борош з новим внеском, зміряючим до запобіження домашній війні і поєднання правительства з народом. В тій цілі вніс він — вислати адрес до цісаря з предложенням, щоб скликав всі народи Австрії на конгрес до Відня, в котрім-то конгресі взяли б участь також теперішні посли і міністерства обох половин держави. Внесок сей, чисто доктринерський і непрактичний, так як і все, що виходило від Борроша, був немовби тою стебелиною, за котру хапається потопаючий. Особливо посли сторонництва радикального живо вхопилися за нього. І так, пос[ол] Циммер вніс, щоб внесок Борроша передати перманентному виділові безпе-

ченства (bicherhcits ausschuss), котрий би завтра предложив о нім правоздання і проект адреса. Пос[ол] Фішер вносить, щоб, коли сей адрес переданий буде цісареві, завізвати рівночасно армії угорську і хорватську до завішення оружжя. Пенчиковський вносить здержатись з тим адресом аж до повороту депутації, висланої вчора до цісаря. Против того виступив Найвиль, налягаючи, щоб висилку адреса по-можності прискорити. В тім самім дусі промовляли також Сирекер і Ціммер, ударяючи завзято на двір цісарський і ворожачи малу вдачу адресові. «Не слухали нас в наших власних справах, то не послухають і тепер, коли ми задумали вмішатися в справи угорські. Двір бажае побіди, і коли ми будемо отягатися або виєднувати завішення оружжя, то двір за той час стягне докупи такі маси війська, що нас всіх буде міг відразу роздавити».

Так говорив Ціммер, немовби думаючи, що посли своїми адресами і депутаціями зможуть сьому перешкодити. За внеском Борроша виступив і Піллерсдорф, твердячи, що діло тут йде не тільки о два краї (Долішню Австрію і Угорщину), але й о інтерес трону. Тепер виступив Федорович і промовив ось як:

«Мої панове! Опісля мого погляду діло розходиться тут не тільки о Долішню Австрію, але й о інші краї монархії. Я як посол завсігди старався говорити тільки о фактах, бо тільки о фактах слідує послові суд видавати. Але ж, панове, треба нам бути одвертими і не таїти нічого перед самими собою. Маніфест, котрий іно що перед кількома хвилями зістав нам з трибуни оголошений та котрий його величество цісар під час своєї подорожі видав, оповіщає нам, що діється в інших частях монархії. Ми, конституюча рада державна, есьмо тут, ми осталися, і справді, в тій хвилі ми есьмо тут не так для того, щоб установляти закони, як радше для того, щоб охоронювати благородну кров віденського населення. Мої панове, сповняймо аж до послідньої хвилі свій обов'язок. Чи сповнить його двір, чи сповнить його цісар,— се не лежить в нашій силі, але сполнімо ми свій обов'язок. Вислання депутації такої, якої домагається пос[ол] Боррош, зашкодити не може. Він сказав виразно, що йому тут не ходить о завішення оружжя, і я також зовсім далекий, щоб се діло в такий спосіб зрозуміти. Як обставини зложилися, так мусять дійти й до розв'язки; але ми, мої панове, не залишім стрібу-

вати і сього средства, котре нам тут зістало предложене та котре, після мого погляду, не може нічого защкодити, але все-таки може що-небудь помогти». (Одобрення.) Внесок Борроша зістав принятий і йому самому поручено уложити адрес, котрий зараз же на другий день (13 жовтня) рано прийшов під обраду сойму, перейшовши перед тим критичний розбір з комісії, до котрої також Федорович був вибраний. Адрес не вдоволив великої часті послів. Декотрі вважали його занадто розтяглим, занадто млявим, занадто лояльним. Пос[ол] Надлер, між іншим, сказав: «Отсе вже четвертий раз збираємось ми вислали депутацію до його вел[ичності] цісаря. Перший раз післали ми посла Ленера (Голос: Ні!); другий вислано було одного посла з відповідею бана Єлачича до цісаря, але той посол не доступив навіть честі бути до є. в. допущеним; третій раз вислала вис[ока] палата депутацію до є. в., але й та, окілько можна догадуватись, нічого не вдіяла. Що вдіє та четверта депутація з сим адресом, на се нема що й надіятись. Адрес єсть лояльний, але, проте, я не покладаю на нього жадної великої надії». Щоб закінчити предовгу дебату, в котрій по більшій часті або становлено мало значачі стилістичні поправки, або повторювано те, що вчора було переговорено, виступив Федорович з слідуючою коротенькою промовкою: «Справа та на всякий спосіб вимагає дуже основної і зрілої застанови; але іменно та наглість діла, котра вчора нас спонукала до ухвали, щоб адрес до є. в. якнайшвидше був уложений, спонукає нас також до того, щоб той же адрес якнайшвидше до є. в. був висланий. Всі панове знаєте, що ми находимось в надзвичайнім положенні. В нашій палаті були розправи завсігди утяжливі, а тепер будуть, запевно, ще утяжливіші, бо тикаються предметів надзвичайних, виємкових. Палата вибрала і наділила своїм довір'ям комісію для розбору того адреса. Комісія та посвятила кілька годин на її розбір, а коли ми схочемо мати на увазі іменно те, о що тут найбільше ходить, т. є. час, то я прошу вис[оку] палату, щоб зволила приняти той адрес так, як він єсть». По промовах Борроша і Гольдмарка (сей послідній жадав острішої стилізації) адрес Борроша принят і приступлено до вибору депутації, котра б мала його занести цісареві. Видячи, що й тут заноситься на довгу дискусію, Федорович промовив: «Щоб вкоротити час, ставлю внесок, здати се на президента палати, щоб він з-поміж присутніх послів іменував членів депутації». Вне-

сок сей принято, і президент Смолька членами депутації іменував Фішера, Вержхлейського, Гагенавера, Геціга і Прато, а коли сей послідній зрікся, замість нього посла Турко.

Між тим Федорович непокоївся дуже тим, що не дістає ніякої вісті з дому, гадаючи, що, може, його листи не доходять. Для того просив Мангеймера, щоб через жидів передав відомість о нім до Тернополя. Сей лист Мангеймера, писаний до тернопільського купця, жида Регля, також находиться в віконськім архіві, і ми виймаємо з нього цікавіші уступи, де Мангеймер говорить про Федоровича. «Мій високоповажний друг, п. пос[ол] Федорович просить мене сею дорогою подати о нім звістку його родині, позаяк здається, що на 7 листів, котрі він від 6 с. м. написав додому, ані один не дійшов. Прошу вас затим попереду всього завідомити його родину і приятелів, що він не тільки свіжий, здоровий і в добрім стані находиться, але надто показався дуже талантливим, невтомимим, вимовним і сміло переконань своїх боронячим мужем в тих бурливих часах і позискав собі найповніше поважання цілої палати і публічності. Так як галицькі посли взагалі показались людьми гідними всякого поважання, то іменно Федорович належить до найвизначніших поміж ними». Аж ось д[ня] 13 жовтня одержав Федорович лист від жінки, і знов кілька день шле лист за листом додому, оповіщаючи про все, що робиться в Відні. І так пише він д[ня] 14 жовтня: «Тут діла остаються майже без ніякої зміни. Єлачич і Аверсперг на наше завізвання відступили трохи від міста, а може, скорше з обави перед уграми, котрі мають сюди надтягнути. Але на лініях ненастанні перепалки. Говорять, що Віндішгрец* тягне сюди. В місті і за містом єсть звиш 100 тисяч людей уоружених, людей повних серця: гвардії, студенти і що хочеш. По-правді, від рана до вечора думаю: тут точка, з котрої цілій людськості можна надати довільний напрям. О, коб тільки бог дав кождому совість, натхнув їх правдою, щоб той народ, добрий і повний посвячення, не вивели на бездоріжжя. О, коб бог освітив цісаря і його раду! Ми, сойм, держимось досі справді гідно, але на провінціях всюди стараються нас представити в найгіршім світлі, а пречінь же тілько ми тут ще все удержуємо*. То мене тішить, що маємо тілько гідних людей, котрі, вірні свому покликанню, остались тут, щоби кілько можна і доки можна повздержувати розлив людської крові. Я не трачу надії,

що все те ще якось виясниться. Чехи від'їхали майже всі і скликають сойм до Берна*. Я там ніколи не поїду. Мій мандат есть до Відня, останусь тут, поки буде можна, поки честь буде того вимагати, а як не можна буде довше оставатись, зложу свій мандат в руки своїх виборців: я боронив його до послідньої хвилі з гідностею, яку винен я собі і їх імені. Єсть тут велика недостача людей енергічних,— легко би можна високо станути. Мессенгавзер, той сам приятель п. Черні, вибраний провізоричним комендантом гвардії, т. є. цілої оружної сили. Але не гідностей, а тільки добра загалу бажає муж правий».

Того самого дня в раді державній предложив неустаючий виділ безпеченства остаточну резолюцію, котра мала бути доручена банові Єлачичові з домаганням, щоб випровадив своє військо з-під Відня. Розпочалась дебата над тою резолюцією. Потоцький пропонує деякі формальні поправки. Піллерсдорф, для котрого резолюція єсть занадто остра, рад би, щоб обі сторони поєдналися і без неї, т. є. щоб Відень капітулював. Против подібної інсинуації виступає остро віденський трибун людовий і провідник авлі Гольдмарк. По нім піднімається Федорович і говорить:

«Мої панове! Ухвала, котру ми тепер маємо повзяти, есть так важна, що я вважаю своїм святим обов'язком ще о ній дещо сказати. Мушу тут добре приглянутись становищу нашому і становищу, яке заняли обі перед Віднем стоячі армії. Мої панове! Наші комітенти і історія видадуть суд, чи ми яко конституюча рада державна донині сповняли свій обов'язок, і я думаю, що вони к честі нашій будуть мусили потвердити се питання. Ми завсігди поступали тільки в дусі поєднання. Коли в Угорщині вибухла війна між хорватами і мадярами, коли депутація угорського сойму стояла тут перед нашою палатою* і коли ми ставили внески, щоб наша рада державна взяла в свої руки посередництво для привернення спокою і порядку, то нам сказано, що ми не компетентні мішатися в чужі діла. Мої панове, що ж сталося? Армія хорватів, о котрій наше міністерство виразно казало, на кількаразові запитання говоримо, що не єсть австрійською армією, а тільки дістає удержання для того, бо з угорського скарбу ніякого удержання дістати не може, значиться, мої панове, що се єсть армія ворожа,— та сама армія хорватська підступає з Угорщини до Австрії. Покликають тут на подібні слу-

чаї з історії. Коли ворожа армія перейде на територію нейтрального краю, яке право має тоді край, з котрого армія уступила? Моє право жадати від нейтрального краю розброєння тої армії. Так сталося з армією польською в р. 1831; вона зретирувала на австрійську територію і мусила зложити оружжя (О д о б р е н н я.) Отож і тепер хорватська армія вступила на нейтральну територію,— тож і повинна була зложити оружжя. Вона сього не зробила, противно, армія та сповістила, що не тільки не зложить оружжя, але йде за громом гармат, а окілько я знаю, був той грім гармат не за нею, але перед нею, бо напрям її був не взад, але вперед, значиться, грім гармат віденських вночі д[ня] 6 жовтня звабив її сюди. Питаюсь затим дальше, мої панове, коли та армія не зложила оружжя, яке право дає тамтому краєві право народів? Дає йому право жадати, щоб та армія ще нині зложила оружжя або, коли сього не зробить, щоб той край сам собі право зробив. Мої панове, в тім згляді думаю, що ми ще до сеї хвилі не схибили з свого становища, ми не можемо ще й нині наказати уграм, щоб дали спокій, бо вони роблять тільки те, що диктує їм право народів.

Але ми можемо ще щось інше зробити і робили вже: ми кілька разів домагалися від бана Єлачича, щоб уступився з-під Відня,уступився в ім'я боже, куди йому сподобається, щоб не давав нових причин до разливу крові. Мої панове! Недавно ще мали ми цісаря поміж собою, мали міністерство поміж собою, мали власть екзекуційну. Питаюсь вас, мої панове, де поділась та власть екзекуційна? Цісар віддалився, міністерства нема. (С м і х.) Прошу вас, мої панове, справа се дуже серйозна, ми находимось в самім осередку небезпеченства, поділяємо те небезпеченство (О д о б р е н н я), ми не уступили з своїх місць, цісар і міністерство нас покинули (О д о б р е н н я і б е з к і н е ч н і о п л е с к и); питаюсь вас затим, мої панове, і се нехай чують наші виборці, нехай чують всі в краї Австрії, нехай чує ціла Європа, і нехай запише історія Австрії: чи ми сповняємо свій обов'язок, чи ні? Вони мусять відповісти: «Так, ми сповняємо свій обов'язок». Іно що перед кількома годинами вислали ми депутацію до цісаря з повномочієм — вияснити йому без оговорок ціле положення і заклинати його, щоб ужив всяких средств для запобіження розливові крові. Оба генерали стоять під його розказами; одним почерком пера міг би він се зробити, що

армія відступила би від Відня. Мої панове! Ви знаєте, як нашу депутацію принято і з якою відповідею її сюди до нас відіслано — і наше положення не змінилося. Ми, скликані для установлювання мирних законів, для урядження конституції, сидимо тепер тут, щоб рішати ухвали, чи бан Єлачич має бути уважаний ворогом краю, чи ні. Наше положення, се наш найвищий закон. Мої панове! Єсть хвилі— і одна з таких хвиль настала тепер,— де мусимо в'язатися тільки тим найвищим законом, законом конечності. Місто загрожене; ми не можемо брати на себе відповідь за бана Єлачича, за те, що він досі не підлягав нашим домаганням. Нехай він сам, він сам за те бере відповідь на себе, коли кров зачне плисти. Затим я після сього вияснення, котре я по своїй совісті обов'язаний був тут подати, не вагуюся внести, щоб вис[ока] палата зволила внесок комісії прияти». (Грімке одобрення.) Внесок зістав принятий і резолюція в стилізації виділу безпеченства до Єлачича вислана, хоч розуміється, хісна для міста не принесла ніякого.

О тій мові ось що нотує Федорович того ж самого вечора в своїм дневнику: «Рано нічого важного. Вчора трохи бились форпости на Макир-лінії. Нині пополудні внесок виділу — послідня відповідь Єлачичові. Я сказав рішучі слова, толкуючи з права народів його поступування і наше — сойму — положення, наше легальне, гідне поступування. Слова мої рішили. Ліно, я тепер говорю, коли другі мовчать, може, ти се чуєш?» А до жінки писав він д[ня] 16 жовтня слідуюче: «У нас нині комплетний супокій на лінії докола міста. В Шенбрунні стоять Аверсперг і Єлачич, по сім боці лінії стоять гвардії, робітники, академіки, все оружне, але супокійне. Часом стрілять до себе кілька разів з гармат або з ручного оружжя, упаде кільканадцять, тих стягнуть на кургу, і знов найліпша в світі гармонія, говорять до себе і т. д.,— одним словом починають люди привикати до того, і здається, що з часом буде війна для розривки так потрібна, як тепер казино. Сойм радить. Хотячи раз скінчити довгі дебати, сказав я в суботу (14) вечором правду народові і Єлачичові, говорив перший раз одверто і ясно, але ж бо зате мало галерія не завалилась, таке браво дістав я. Вже тепер ніхто не скаже, що я не говорив. Я читаю раз в раз «Magia Veterum» — дуже мені смакує. Може бути, що сойм наш перенесуть в інше місце, до Голомуца або до Берна,— тоді я вернув би додому. Замість

гостей закватировано тут в готелю 80 студентів з Граду, оружних,— крик такий і галас, що й писати трудно».

До вияснення уступу в повищім листі: «Вже тепер ніхто не скаже, що я не говорив» — треба нам тут додати, що майже кождий лист, який Федорович діставав з дому, приносив йому жалоби тернопільських виборців на те, що замало говорить і замало посилає справоздань до тамтешньої ради народової. І так ще д[ня] 25 вересня писав Айгнер: «Д[ня] 20 с. м. був я в Тернополі; жалуються, що в. пан не пише ані до ради народової, ані до нікого з обивателів міських, і роблять таку увагу, що в. пан досі в соймі дуже мало коли промовляє і виступає. Мені здається, що не зле би було, як би в. пан писав часом до ради народової, а часом до Михайла Перля і повідомляв їх о відносинах соймових, котрі не завсігди друком бувають оголошені». Д[ня] 1 жовтня пише знов якийсь Казимир Булиш: «Вважаю своїм обов'язком донести тобі, що виборці тернопільські на кождім згромадженні ради народової, т. є. три рази щомісяця, завсігди довідуються, чи і до кого з ради ти писав, а позаяк від хвилі твого виїзду тільки один лист від тебе мав Поглодовський, відходять досить невдоволені. Дізнайся в Відні, чи пос[ол] Гарматій так часто пише до виборців свого округа: майже щотиждень буває з'їзд в Микулинцях або в Лючці у його вітця, де читають листи, котрі він присилає на руки попів». Навіть любима жінка того самого д[ня] 16 жовтня пише йому: «Міщани тернопільські дуже жалуються, що їм мало доносить, що там діється». Очевидно, що у всім тім мало було вини Федоровича: при такій многоті занять і серед таких бурливих часів годі було йому думати о частій кореспонденції з радою народовою. Селяни могли се робити частіше, так як вони по неграмотності своїй не працювали в комісіях ані виділах і не виступали взагалі з нічим публічно.

Ще раз заноситься на те, щоб сойм, хоч серед грізних і спінених хвиль революції і реакції, взявся за властиву конституційну роботу, за порядкування справ крайових. Руський посол Шашкевич поставив многоважний внесок, зложений з кільканадцяти параграфів, внесок по своїй важності і далекосяглості рівний майже внескові Кудліха. Перший і найголовніший параграф того внеску звучав: «Заходить потреба зложити в Галичині виємково комісії для мирового суду, котрі би розслідили справи тих грунтів, лук, лісів і інших ужитків, які колишні дідичі своїм був-

шим підданим повідбирали; згадані комісії мали б о тих справах в першій і послідній інстанції розсудити». В склад комісій в кождім окрузі після внеску Шашкевича мали би ввійти: один урядник політичний і 12 присяглих з бувших підданих і бувших дідичів. Нормою посідання мали бути покладені йосифінські інвентарі*. Внесок той, кілька разів ставляний на порядку дневнім, все не міг діждатися своєї черги для навалу несподіваних случаїв. В кінці д[ня] 15 жовтня Федорович, котрий ним дуже живо заінтересувався, промовляє при кінці ранішнього засідання: «Позволю собі зробити увагу, що вже на тім порядку дневнім, котрий тепер зістав перерваний, стояв внесок пос[ла] Шашкевича зглядом вибору комісії для полагодження процесів між хлопами та бувшими дідичами; той внесок був на порядку дневнім, і я просив би, щоб його знов туди поставити». Сойм згодився на те, але все-таки ще два дні внесок Шашкевича дожидав своєї черги, поки аж д[ня] 17 жовтня не прийшов під дискусію.

Між тим сойм змушений був заніматися переважно справами спеціально віденськими. І так, д[ня] 16 жовтня йде довга дискусія над уставою дисциплінарною для змобілізованої оборони народної. Знетерпеливлений безкінечними бесідами німців, Федорович виступає з слідуючою увагою: «Я думаю, що в кодексі військовім існують уже приписи о суді воєннім, то, може би, можна їх і до сеї оборони народної ужити. Тож, може би, коменда військова або теперішня коменда оборони народної далась упросити, щоб на підставі того субстрату завтра предложила нам нарис о складі суду воєнного, де би могли бути ужиті ті преміси, котрі, певно, вже суть в кодексі зріло обдумані».

Того ж самого дня перед внеском Шашкевича прийшла на порядок дневний інша справа, котра була немовби прологом до дискусії над тим внеском. Комісія петиційна предложила петицію мешканців Стрийського округа слідуючої основи: «З поводу знесеної панщини повстало в Галичині багато спорів, особливо між державцями і властителями, а також новокупившими добра. Для їх полагодження «рішено майже загально» не тільки у Львові, але і по містах окружних поустановлювати суди мирові, котрі много справ щасливо полагодили. Се не подобалось заступникові президента намісництва гр. Голуховському, котрий розпорядженням з д[ня] 11 липня ч. 13 141 велів попам з амбон оголосити, що такі мирові рішення спорів не суть дозволені».

До пояснення і спростування тверджень тої петиції треба додати отсих кілька слів. Інституція судів мировых для рішення спорів між дідичами і державцями походила не з жадного «майже загального» рішення, але з наказу ради народової, котру тодішнє правительство підозрівало о революційні тенденції* і ненавиділо за ароганцію її виступлень і за самоволю, з якою старалась утворити немовби якесь осібне правительство в краю. З тої причини уряд уважав своїм обов'язком, де тільки можна, перебороджувати постанови ради народової, і зробив те саме й з установою судів мировых, наказуючи циркуляром з д[ня] 21 (не 11, як стоїть в стеногр[афічних] справозданнях сеймовых) липня старостам окружним, щоб перестерегти всі магістрати, зверхності місцеві і громадські перед всякою стичностею з тою, законам противною установою ради народової, наказуючи дальше, щоб з цілою строгостею права виступили против подібних властей судейських і пояснили сторонам, а особливо легковірним громадам, що умови і засуди, видані з волі осіб, властею до того не уповноважених, або з волі судіїв покутних, не мають ані ваги, ані обов'язуючої сили. Заступник намісництва не перечить, що з заведення подібних мировых судів могли би для краю вийти користі, але яко причину повищої заборони наводить те, що уряд крайовий не може дозволити, щоб товариства приватні запроваджували правні інституції.

Вповні признаючи хосенність судів мировых, особливо в справах так трудних, як сервітути, ми, однако ж, мусимо признати повну справедливість заступникові намісника Голуховському в тім разі, що не дозволяв товариству приватному, яким будь-що-будь була рада народова, запроваджувати і відповідно до своїх цілей організувати ті суди. Правда, що устава судова дозволяла в Австрії і перед тим для кождого спеціального спору вибирати сторонам суд мировий, котрого засуд, однако ж, як акт приватний не мав дефінітивно обов'язуючої сили; судів таких і Голуховський в своїм циркулярі не заборонив. Але рада народова зробила щось більше, ніж просто звернення уваги народу на користь подібного мирового полагоджування спорів; вона зі взгляду, що ніхто не може бути примушений приймати на себе обов'язок мирового судії і заниматися чужими справами і щодо того потрібно правого характеру і певних відомостей, завізвала від себе обивателів, спосібних до

сповнювання тих обов'язків, котрі об'явили готовість услужити сторонам, удаючімся до них добровільно». Значиться, рада народова немовби керувала в кождім окрузі кілька посад офіціальних судіїв мирових, поставила на ті посади «обивателів», котрі майже завсігди мусили бути судіями в своїй власній чи то особистій, чи класовій справі, а о увзгляднені противної сторони, розуміється, і не думала. З того становища вважаючи, діло се не було ані так невинне, ані законне.

А прецінь польська журналістика тогочасна, з самої тої причини, що суди мирові для краю корисні і установою не заборонені, ігноруючи прочі критичні обставини, завзято накинулись на Голуховського за його циркуляр. «Єсть се,— писав в ч. 107 з д[ня] 1 серпня 1848 р. «Dziennik Narodowy»,— новий доказ висказаної і доказаної вже нами неспосібності теперішнього уряду політичного. Чого ж могли б ми надіятися від такого начальника крайового, если б ним мав зістати теперішній заступник, котрий не знає, що суть права «догадкові» (радше звичаєві) та установлені, котрий заборонював провінціальні знаки народові, котрий не знає праводавства цивільного, а недавно перед одним професором признався, що зовсім не розуміється на школах? Питаємось, що він уміє? Ловити емігрантів, чого незбиті докази дав, будучи ще комісаром окружним, бо уживав в тій цілі навіть перехапування листів в своїй власній особі». З тої маленької проби читатель пізнасть спосіб і тон тогочасної газетної полеміки, а ми поки що перейдемо до оповідання дискусії, яка вив'язалася над вищенаведеною жалобою панів-дідичів Стрийського округу.

Комісія петиційна внесла, щоб передати цю петицію міністерству справедливості до належного розпорядження. Пос[ол] Веньковський, виказавши несправедливість того розпорядження (розуміється, що при тім поминув нами вищенаведені точки і мотиви заступника губернатора) вніс: поручити міністерству справедливості, щоб те розпорядження, яко незгідне з духом устави, відкликано. Сього видалось замало Дилевському, і, вдаривши завзято на Галицьку губернію, він вніс, щоб сьому циркулярові сойм туй-таки уділив нагану, яко постанові антилегальній, і щоб відтак поручити міністерству його відкликання. Затим виступив міністр Кравс, представляючи, що поступаючи так напруго, треба би прецінь вислухати вперед мотивів намісництва. Позаяк циркуляр сам до петиції не був при-

ложений, то мотиви ті справді не були нікому звісні, і не вияснила їх друга промова Веньковського, котрий голословно твердив, що губернія в тих мирових судах підозрівала якусь зраду. По нім виступив Федорович з слідуючою промовою:

«Мої панове! Не тільки у нас так буває, але й по всіх провінціях, де юридичний кодекс має силу: нерідко лучається, що процеси тягнуться 20—30 літ і не можуть дочекатися рішення. У нас се діється більше, ніж деінде. В послідніх часах, коли обставини так многократно поперепутувались, діло з процесами вийшло ще гірше, а особливо в самім найновішім часі, коли-то повага доміній так дуже зістала ослаблена і загалом по судах все попало в стагнацію, дійшло до того, що ми вже не знали, як собі інакше порадити, і в найщиріших намірах, щоб тільки якось інтереси з місця подвигнути і процесам відтяти дорогу, подана зістала рада, щоб сторона з стороною вибирали собі мужів довір'я для розсудження справи, що прецінь зовсім відповідає духові устави. Але й на се поглянено з фальшивого становища. Та тільки ж в виду того, що нас тут з нашої провінції есть досить велике число і щоб нам тут не зроблено закиду, що судимо в своїй власній справі, то я вношу, щоб ту справу передати вис. міністерству для ближчого розсліду». (Одобрення.)

Мусимо припустити, що Федорович, справді, не знав ближчих, критичних обставин сього діла, не знав мотивів циркуляра; але все-таки належиться й тут повне узнання для його такту і почуття справедливості, що оперся скрайньому внескові Дилевського, а навіть більш умірковано му внескові Веньковського, але зумів в тій дразливій справі стати на становищі правдиво безстороннім, яке заняла комісія і міністр Кравс. Однако ж сим разом внесок його не зістав принятий,— поляки, а за ними й німці-радикали більшостею приняли внесок Веньковського, щоб поручити міністерству відкликання циркуляра губерніального яко негідного з духом устави. Рада народова ще раз, і то послідній раз, побідила.

Надійшов вкінці день 17 жовтня, коли на порядок дневний нарад соймових мусив прийти вищезгаданий внесок Шашкевича. Федорович дуже живо занимався тим внеском і полагодженням викликавшої його справи. З Галичини, а особливо з різних сторін Тернопільського округа, він уже від довгого часу діставав ненастанні відомості о за-

непокоенні селян по поводу лісів і пасовиськ. Ми навели вже тикаючий сеї справи уступ з листа Бавера до Федоровича д[ня] 27 серпня (стор. 213). З датою слідуючого, 28 серпня, стрічаємо між паперами Федоровича знов два листи о тім самім предметі. І так Марцель Вислоцький пише: «У нас в Тернопільськім і Чортківськім в тих днях майже половина селян єсть загрожена мріями (urojeniami) других о віддані їм т[ак] зв[аної] «батьківщини»; в Заліщиках не хотять навіть принимати (aprędowac) юстиціярських вироків, але самі нападають на грунти і орють. Я в Копичинцях мусив кілька вироків прискорити для погамування подібних самовладностей. Коли б суди взагалі хотіли увзглядняти такі претензії, то багато дармоїдів, котрі за часів панщини о грунтах ані не думали, а противно, самі з грунтів змітувалися, прийшли би тепер до посілостей, а теперішні посідателі, чесні господарі, остались би без хліба в нужді. Впрочім впроваджування нових посідателів на відзискувані грунти довело б до великого збурення, а преціньже ми мусимо се робити, коли від міністрів не прийде яке розпорядження, щоб в тій справі здержатись з урядуванням, а політичним властям — коли остро не накажуть — дбати о захованя супокою». Того ж самого дня пише, між іншим, і Гіцкевич з Грималова: «Тутешні хлопи мали в тих днях писати до свого репрезентанта, щоби старався о скасування гвардії, запровадження руської губернії, надання їм пасовиськ, лісів* і т. д., і що вони тільки до цісаря хотять належати. В імені других мав те подання підписати якийсь Антін Пиріг». Тої ж самої справи тикають і питання, котрі д[ня] 1 жовтня переслав Федоровичеві якийсь Боржемський з Вільшівця для поставлення їх в соймі чи то яко інтерпеляцію, чи яко окремий внесок. Питання ті слідуючі:

«1) Відомо тобі, що велика часть бувших дібр єсть обтяжена десятиною попівською. При знесеній панщині бувший обиватель не єсть в стані добра ті оброблювати, бо, даючи жниво за сніп і з того десяту часть попові, питаюся, чи останеться властителеві за насіння, плуги, словом, за оброблення того грунту? Коли десятина останеться, то грунти, обтяжені тим обов'язком, будуть стояти неуправлені. Поміркуй, який вплив се мусить показати на продукцію крайову.

2) Під час війн французьких багато господарів, лякаючись рекрутчини, винеслося на осідлення до Волощини,

грунти, полишені в Галичині, обняв бувший обиватель під титулом пусток в уживання і уживає їх донині декуди в значній многоті. Бувший господар до краю не вернув, в сумаріум грунти ті втягнені як пустошаки рустикальні*,— важне питання заходить: чи нині бувший обиватель есть обов'язаний по мислі існуючих прав звернути ті грунти сільським посідачам?»

Як бачимо з тих питань, справи власності грунтової дійсно були у нас дуже попутані. Особливо в послідніх часах немало причинився до тої путаниці й сам уряд, видаючи численні часткові, не раз з собою суперечні розпоряджения, оголошуючи їх кусничками, не раз на нерозумілій для народу мові, оставляючи інтерпретацію возним, вислуженим воякам і іншим того роду малограмотним людям. Пример подібної путаниці представляє Казимир Булиш в цитованім вище листі до Федоровича з д[ня] 1 жовтня, в слідуючім уступі: «В послідним своїм листі прислав посол Гарматій своїм виборцям патент о знесенні підданства (виданий на підставі ухваленого внеску Кудліха, д[ня] 4 вересня, отже, не відносячийся до Галичини), всіх 11 точок. Слідувало толкування зовсім самовільне: так «збирання цвітів», то значить, що кождому вільно в лісах збирати паливо. Не знаю, в котрій точці має там щось бути о спільних пасовиськах, nota bene, на полях домінікальних*,— на полях громадських тільки для громади, з виємком давнього дідича; сіножаті перше руно для пана, потім може пасти хто хоче,— так толкував кс. пробощ обр. гр. К. Патент той, по-німецьки писаний чи друкований, толкує кождий, як йому сподобається. Циркул оголосив тільки 9 перших точок, і то також лиш по-німецьки, по селах, де на 300 мешканців 1 розуміє ту мову, і то один, не належачий до громади. Толкування дивне і зовсім свобідне, бо у нас тут конституція триває помимо реакції зовсім того самого крою, як ти її лишив».

Читаючи всі ті оповідання і предложения, переглядаючи сотки петицій, котрі о тім ділі від галицьких громад вплили до ради державної, Федорович при своїм живім темпераменті мусив перенятися важностею внеску Шашкевича. Як уже сказано, д[ня] 17 жовтня внесок той прийшов під дебату. Розпочав її сам внескодавець обширною і основною промовою, котрої змісту не будемо тут подавати, відсилаючи читателя до окремого опрацювання цілої тої справи. Ціла рада державна відразу поняла її важність.

Пос[ол] Пайтлер поставив внесок, щоб для розсліду і представлення внесків Шашкевича вибрати осібну комісію. Полячек сейчас же заповідає поправку, щоб ухвали сойму, які западуть на внесок Шашкевича, були повзяті не тільки виємково для Галичини, але розтяглись також на всі прочі краї Австрії. По нім виступив Федорович.

«Спори о посілості грунтові в нашім краю,— говорив він,— суть так важні, що я сам був би поставив такий внесок, коли б перед недавним часом високоповажний посол Шашкевич не був об'явив, що має намір такий внесок поставити. Внесок, котрий для мене має дуже велику вагу і вимагає, щоб якнайшвидше був полагоджений і виконаний. А позаяк всякі справи поприділювано певним комісіям, котрі поки що з своїми працями ще не упорались, тож я прошу, щоб для того внеску вибрано окрему комісію, котра б сейчас же над тим предметом взялась до роботи і довела його до кінця, щоб можна було приступити до першого і другого читання, тим більше що многі члени готуються ставляти поправки. Щоб те діло якнайпростіше уладити, повинні бути з кождої провінції свідущі люди вибрані до комісії, через що робота скоротиться. Ще раз кажу, мої панове, справа се так важна, що в інтересі нашого краю тільки бажати треба, щоб окрема комісія з цілою енергією якнайшвидше взялась до сього діла».

Председатель: П[ан] посол Федорович вносить вибрати для його провінції осібну комісію; може п. посол схоче висказатись також щодо числа членів тої комісії?

Федорович: Я сейчас свій внесок сформулюю і передам президії.

Між тим забрав голос коротко пос[ол] Демель, згоджуючись з внеском Федоровича. Потім Піллерсдорф, котрий також з внеском Федоровича згодився, але додав, щоби комісію зложено після секцій, так як се звичайно при інших комісіях робилося.

Федорович: Я в своїм внеску виразно предложив, щоби члени були вибрані після губерній, а позаяк я в тім взгляді супротивляюся високоповажному предбесідникові, то мушу тут піднести, що і для того обстаю при своїм погляді, бо кожда провінція найліпше знає своїх мужів, котрі найкраще познакомлені з урядовими обставинами, отже ж, найспосібніші висказати в тім взгляді свої погляди. Вибір

після секцій міг би дати такий результат, де, може, з одної провінції зійшлось би кілька послів, а інша провінція не була б зовсім заступлена, а тоді, може, не були б увзглядненi своєобразні обставини якогось краю в такий спосіб, як сього вимагає потреба. Для того я думаю, що мій внесок, щоб до тої комісії вибирати членів з кождої провінції, має свою підставу.

Председатель: Внесок посла Федоровича звучить: «Вношу, щоб для випрацювання закону, предложеного пос[лом] Шашкевичем, вибрано осібну комісію, а то по три члени з кождої губернії».

Над сею другою частиною внеску Федоровича знов ив'язалась дискусія. Боррош і Дилевський спротивились так численній комісії, доказуючи, що вистарчить по одному членові з кождої губернії. Пос[ол] Пауль, щоб не робити кривди ані одній, ані другій стороні, вніс, щоб вибрати по два члени з кождої губернії.

Федорович: Прошу вис. палату дарувати мені, що тут в тій справі так часто забираю голос; але позаяк предмет такий важний, то думаю, що треба його й вичерпати. Я для того предложив по три члени з кождої губернії, бо думаю, що комісія сама в малім розмірі повинна вже сполучати в собі ті відомості і тоту безсторонність, котрих тут конче потрібно. Для того, конечно, мусить бути з кождої губернії в склад її покликаний один член з верстви будущих жалобщиків, именно селян, затим один з другої верстви, котрий знає обставини противної сторони, а вкінці третій, зовсім безсторонній чоловік, по-можності вчений правник. Задля тої причини предложив я трьох.

З тих заміток Федоровича можемо бачити, як живо він занимався внеском Шашкевича і як щиро бажав безстороннього, справедливого і для жадної сторони не кривдячого полагодження сервітутового діла. Рада державна, справді, приняла першу часть його внеску, а именно — вибір окремої комісії після губерній, але щодо числа членів пішла за внеском Борроша і Дилевського і вибирала по одному з кождої губернії. З Галичини зістав вибраний Дилевський, з вищої Австрії — Пайтлер, з нищої Австрії — Піллерсдорф і т. д. Але дні віденської ради державної були вже почислені, комісія за нагрянувшою катастрофою не мала вже часу посвячати свою працю внескові Шашкевича, і так сей для нашого краю многоважний внесок пішов

ad acta[1], на величезну шкоду нашого народу і цілої нашої суспільності.

Бачив, здається, Федорович, що так воно станеться з тим внеском і з всякою реальною роботою, яка тільки розпочнеться в соймі, коли того ж дня 17 жовтня вечором писав до жінки: «Стан наш однаковий: війська доокола, в Відні тихо, як в таборі оружнім, готовім до бою. Я особливо в тім часі з'єднав собі загальне признання, всі мене цінять, знак, що йшов я дорогою розсудною. Але щиро мовлячи, чую потребу супокою,— тут могло б обійтись і без мене. О публічну посаду не вбиваюся, голос мій інші заступлять, тож здається, що мав би я право уступити». Але була се тільки одна хвиля знеохочення, які часто лучаться у людей з так живим, гарячим темпераментом,— діяльність парламентарна і події віденські зараз же знов заняли, оживили його. Зараз, на другий день, радикальні посли віденські предложили раді державній проект поклику до народів Австрії, подиктований більше почуттям грозячого Відневі небезпеченства, ніж холодною розвагою. Поклик той містить в собі так багато острих нападів на правительство і на цісаря, що майже всі посли провінціальні мусили справедливо лякатися серйозних забурень при його оголошенні, а тим самим і наближення крайньої реакції. Дискусія над тим «Покликом до народів» спонукала Федоровича до виголошення слідуючої славної бесіди на темат «свобода і реакція»:

«Забираю голос, бо моя совість каже мені, що коли б я в тій хвилі не висказав того, що думаю, то я согрішив би, то мусив би собі сказати: ти не є ж свобідний, бо не маєш смілості висказати те, що думаєш. І для того я забираю голос, передо всім, щоб бути свобідним як защитник свободи. Мої панове, ми мусимо приглянутися цілому нашому положенню ближче, ясніше і зовсім свобідно. Маємо свободу — маємо реакцію. Питаюсь вас: що се таке реакція? Де вона? Чи вона в тих неприязних нам військах? Я кажу вам, мої панове: ні! Для мене ті неприязні нам війська показуються безчисленні і то на всіх сторонах, де тільки знаходяться люди, ворожі теперішньому станові речей. (О д о б р е н н я.) Мої панове, реакціонером есть не той, котрий явно висказав, що не хоче того, що тепер діється, реакціонером есть той, котрий при нових порядках лякається ще що-небудь утратити або вже що-небудь утратив. Єсть вічні закони

[1] До протоколу (*лат.*).— *Ред.*

природи, мої панове, і ті суть вищі, ніж всі закони людські, і хоч би собі ми, хоч би всі народи Європи або й цілого світу робили, що хотіли, то все-таки не зможуть обалити ані одного з тих законів природи, бо вони вічні, бо походять від бога. До тих законів природи належить також наклін самозаховуючий: скоро тільки чоловік чується новими порядками в своїх інтересах загроженим, стається в більшій або меншій мірі ворогом тих нових порядків, если тільки нема в його душі правдиво християнської засади, високої і божественної засади самопожертвування. Мої панове, я вам кажу, реакціонерами суть ті, котрі через видані досі закони понесли страти: чи вони суть властителі великих дібр, посідаючі багатих пребенд, урядники і т. п., чи вони потратили пенсії чи які-небудь інші відзнаки та гонори, вони по природі своїй — реакціонери. Правда, мої панове, не можна сказати, щоб всі були такі; єсть між ними й люди благородні, і я сам знаю много таких, котрі радо віддали б не тільки свої багатства, але й усе своє послідне майно, щоб тільки для всіх інших людей здобути рівні права. Багато таких єсть і між вищеназваними категоріями, але багато знов єсть і таких, котрі не занедбують ніякого способу, щоб все тільки повернути такий стан речей, при котрім би один чоловік міг загарбати в свої руки всі фізичні і моральні права, щоб тільки використувати других людей, своїх ближніх. То суть реакціонери, і ті реакціонери розсіяні по всіх краях світу, по всіх закутинах наших провінцій, нехай хоч і далеких, і з найкрайніших окраїн і чимраз ближче к Відневі розсілась велика родина реакції, зв'язана з собою спільними інтересами, спільними цілями і тісною організацією.

Сказано вам, мої панове: ми єсьмо тут, щоб заступати свободу. Де ж єсть та свобода? Стрібую раз бути так смілим і приглянутись їй ближче. Які суть наші здобутки? Де вони? Тут, в Відні, я бачив їх, будучи присутнім при посвяченні хоругви: я бачив, що народ має свободу згромаджень. У нас дома того нема; всі ті здобутки суть там доперва in spe, в надії. Я все ще дістаю письменні докази, що там робиться зовсім наперекір тим засадам, до котрих тут й саме міністерство признається. Я не хочу в тій хвилі занимати увагу вис. палати тими справами[1]. Я хочу тільки

[1] Письменні докази, о котрих тут згадує Федорович, ми зберемо докупи в слідуючім розділі, представляючи зріст і побіду реакції в Галичині в р. 1848.

сказати, що після мого переконання одинока, правдива свобода, за котру нам треба боротися, єсть поки що те основне право, право скликання конституючої ради державної. В нім лежить ціла будущина, бо через нього монарха дав народові право, щоб на будуще сам собі становив закони*. (Б р а в о!) Народи скористали з того права, і виразом того права в тілесній формі єсьмо ми, рада державна. Як довго ми тут сидимо, так довго сидить тут народ, так довго єсть свобода; але скоро рада державна кимнебудь буде розбита, то народ перестане тут сидіти, позбавлений буде права сам собі становити закони; а народ, котрий сам собі не становить законів, не єсть свобідний, бо мусить приймати те, що йому хтось дає, але не те, що розумні мужі, держава, горожани держави урадять і самі для себе спільно з своїм монархом установлять. Так я розумію свободу, і тоту свободу повинні ми тут охороняти, се наша перша задача. Досі ми дуже мало сповнили з тої задачі, ми ще не видали майже ані одного закону; навіть той один закон, котрим запоручено свободу нашим браттямселянам, єсть переведений тільки в одній частині, а в другій частині жде ще на доповнення, а коли та друга частина не буде переведена в тій засаді, в якій єсть задумана, то ще грозить небезпеченство, що ціла цілість може бути звихнена. Найважніші закони, основні закони конституційні ми заледве розпочали розбирати, але й тут ще не довели до ніякого результату. Отож-то я питаюся: який єсть наш обов'язок? Наш обов'язок єсть — охороняти поперед всього се наше осідище, становище ради державної, то єсть, охороняти народам право й дальшого на будуще соймування та установлювання законів. Тут, в тій раді державній, спочивають згромаджені всі інтереси, інтереси не тільки Відня, але й провінцій, всіх міст, всіх місточок, всіх сіл; бо всі мешканці сеї великої держави мають тільки те однісіньке право.

А тепер питаюсь вас, мої панове, як може те право бути нам видерте? Фізичною силою? Коли народи раз порозуміли свободу, коли поняли і полюбили її, то тоді нема такої сили на світі, котра б здужала 40-мільйоновому народові вирвати його право. А коли народи самі ще свого права не розуміють, коли се так — чого я не можу і не хочу припускати,— то в такім разі чи ж можемо ми, як нас є 383, охоронити те право і супротив могучої переваги? Ми могли б своїми трупами охоронити честь народів, але не

їх права. Мої панове, я йду дальше і кажу: ми покликані охороняти права народів. Але яким же способом ми найліпше ті права охоронимо? Коли тим, що нам дали се право, не дамо ніякого поводу нам те право назад відібрати. Се ж есть угода, мої панове, так як і всяка інша угода: ми маємо право сидіти тут і соймувати, і як довго ми сидимо і соймуємо на тім становищі, на котре ми зістали покликані, так довго ми охороняємо свободу, свободу Відня, поза Віднем і всюди.

Я при іншій спосібності висказався вже о віденських обставинах[1]; я сказав, що ми, заступники провінцій, готові також місцеві інтереси Відня своїми особами і своєю кров'ю охороняти, і повторяю ще раз, що вони наші браття, і що ми своїх братів в тій хвилі небезпеченства не покинемо. (Гучні оплески.) Але охороняючи і обороняючи Відень, признаючись одверто, що любимо тих віденців, ми, проте, не повинні забувати, що там по провінціях також наші браття, мільйони наших братів чекають уже 4 місяці і благають нас: приносіть нам закони для охорони наших прав! А ми досі не дали їм нічого, а може бути, що вони в тій хвилі находяться на краю пропасті. О них ми також мусимо подумати, адже ж і вони наші браття, а ще до того наші виборці. Отже ж, в інтересі, в добре понятім інтересі тих виборців мушу й я одверто сказати, що ся прокламація, в такій формі як есть, для нашого краю могла б мати дуже шкідливі наслідки, і для того прошу також, щоб для перегляду і поправлення віддана була до комісії».

Не унимаючи вартості іншим парламентарним бесідам Федоровича, ми можемо сміло сказати, що ся його бесіда о свободі і реакції була найсмілішим і найталантливішим його виступом, свідчачим о такій ширині погляду і о такій тверезості суду, яких в тім гарячковім часі між соймуючими членами дуже і дуже було небагато. Серед зреволюціонізованого Відня в очі всім тим радикалам на лавках посольських і на галерії, котрі поза Віднем і Німецькою республікою не бачили і не хотіли бачити такої Австрії, як вона есть, т. е. переважно слов'янської, котрі дуже і дуже близькі були до того радикального деспотизму, говорячого: революція і свобода, то ми, — в виду всіх

[1] Сей висказ нам незвісний, запевно, мало се місце в якім засіданні секційнім, котрих протоколи не суть опубліковані і ледве чи й існують.

тих елементів сказати явно і одверто: революція се ще не свобода, а свобода, се не ви,— на те треба було неабиякої смілості. Тим елементам, одержимим манією революції, барикад та гвардій народних, сказати, що властива свобода — се легальність, і що в тій хвилі не революція покласти може підвалини свободи народів, але легальна і реальна праця конституючого парламенту, котра покладе тривкі підвалини именно для легального та свобідного життя народів,— на се треба було справді твердого, здорового, хлопського розуму. Відень, котрий в проектованій прокламації ставлявся недосяжимо високо яко маршируючий на чолі австрійської свободи, в бесіді Федоровича делікатно спихається з того п'єдесталу показом на те, що, крім Відня, есть ще й провінції, так само загрожені підходами реакції; що свобода Відня ще не становить свободи тих провінцій, між тим коли свобода провінцій, свобода всіх народів австрійських есть єдиною твердою запорукою також свободи Відня. Спихаючи сойм в інтересі Відня на дорогу нелегальну, проектована прокламація тим самим знищила б грунт під ногами того сойму, а відібравши провінціям сю одиноку надану їм свободу, знищила б тим самим остаточно й свободу всіх народів, а затим і свободу Відня. Такий був зв'язок аргументації в бесіді Федоровича, не диво затим, що палата, в такий спосіб роздумавши діло, повзяла ухвалу, згідну з поглядом Федоровича, і до комісії, маючої занятись переробкою тої прокламації, вибрала 9 членів, а в їх числі побіч Борроша й Пайтлера, також Федоровича[1].

Прокламація та аж на третій день (20 жовтня) прийшла знов перед plenum палати, де зістала відчитана. Задля великого гамору під час читання, задля котрого многі дальше сидячі посли не все могли виразно чути, Федорович відізвався: «Мої панове, позаяк я належав до комісії, котрій була поручена ревізія тої прокламації, і позаяк та прокламація есть дуже важна, то смію звернутись з просьбою до президії, щоб прокламація та була ще раз відчитана, так щоби всі члени сеї вис. палати з моеї провінції могли її чути». Очевидно, Федоровичеві йшло дуже о успокоєння галицьких послів, котрі першим проектом прокламації му-

[1] Щоб показати читателям, чи і чого справді можна було лякатися по первісно проектованій прокламації, а рівночасно також чи і окілько погляди Федоровича найшли вираз в її остаточній редакції, наводимо тут і перший проект і остаточну ре...

сили бути чимало затривожені. На доказ того, що Федорович ясно бачив всі консеквенції своєї бесіди, так як ми повище їх представили своїми словами, послужать послідні уступи слідуючої виписки із його листів додому з д[нів] 18 і 19 жовтня, де представляється коротко положення Відня і сойму в тих днях: «Нас чимраз менше; здається, що швидко й решта розійдеться, бо що ж робити в соймі, в котрім нема й половини послів. Війська стягають доокола Відня, а відтак предложать точки угоди, і так здається, що ціла річ полагодиться. Коли б прийшло до бою, то буде він завзятий, але короткий, бо околиці не поможуть Відневі. Чи сойм перенесуть, чи лишать тут — не знати, але розв'язувати його не будуть». Надії Федоровича і запевно й многих других людей на мирне полагодження справи не суджено було оправдатися. Хвилі подій то підносилися, то опадали нагло, гарячково. Д[ня] 19 пише Федорович: «Надія в нас повертає. В тих часах, де треба посвячення і смілості, я говорю частіше, і всі вдоволені, особливо земляки, гучні відбираю оплески. Бесіди мої завсігди сильні, огнисті, трафляють до переконання. Ратую легальність палати. І ти всім тільки те голоси, щоб про-віч заховували супокій, супокій краю, — бо кожде порушення погубило б нас!»

На завізвання сойму, ухвалене за внеском Борроша д[ня] 8 жовтня, щоб всі посли, роз'їхавшися без урльопів домів, до 14 день вернули назад до Відня, вилило до сойму запитання намісництва Стрийського, щоб рада державна звістила, котрі стрийські посли суть неприсутні в соймі. По поводу сього запитання внесла комісія петиційна, щоб Стрийському намісництву відповісти, а пос[ол] Демель з свого боку вніс, щоб ухвалити рішуче, що, котрий посол в протягу 14 день не поверне на засідання ради державної, в того округі будуть розписані нові вибори. Оба внески ухвалено. Тепер підпесено увагу, що те саме було вже ухвалено перед тим, т. е. д[ня] 8 жовтня, і щоб затим зараз же д[ня] 22 розписувати нові вибори в округах тих послів, котрі до того часу не повернуть. Правда, декотрі посли піднесли сумніви, чи та ухвала д[ня] 8 жовтня була належито по всіх усюдах оголошена; на запитання відповіло міністерство, що вона була оголошена в віденській урядовій газеті,— чи оголошували її й провінціальні урядові газети, сього не знати. Один посол сповістив, що сам він від-

читував ту ухвалу на провінції. Загалом тверджено, що вже в першій ухвалі з д[ня] 8 жовтня загрожено було неповертаючим послам новими виборами, хоч та ухвала містила в собі тільки просте завізвання до повороту. Чим дальше тяглась дебата, тим більше робилось путаниці і суперечностей. Щоб положити тому кінець, промовляє Федорович:

«Мої панове! Мушу вам одверто признатися, що всі ми в невеличкім блуді: нинішня наша ухвала єсть перша, так я порозумів її. Ми ухвалили завізвати всіх послів, щоб прибували сюди; коли не прибудуть за 14 день, тоді буде ухвалене розписання нових виборів. (Голоси: Так! Ні!) Позвольте,— кажіть собі прочитати ухвалу! В однім з найважніших кроків ми не маємо ясності. Ті 14 день ще не минули. Ухвалу повзяли ми правосильно доперва нині,— се єсть моє глибоке переконання; нині доперва сказали ми, що хто за 14 день не поверне, на того місце будуть розписані нові вибори. Але тут повстають два питання, котрі яко факти мусять тут бути сконстатовані. 1) Чи наше перше завізвання було належито оповіщене, чи ні? Мої панове, сього не досить, як один з панів послів каже, що відчитував його десь на провінції. Може, в других провінціях його зовсім ніхто не відчитував. Адже ж тут розходиться о велику річ, бо не тільки о честь наших членів соймових, але також о те, щоб не було подвійних виборів, єсли один посол не уступить, а другий на його місце буде вибраний. 2) Розходиться також о те, щоб ми нашу нову ухвалу яко закон належито опублікували. Лежить се в природі закону, що він швидше не може мати обов'язуючої сили, поки не зістав належито опублікований. Ну, ми доперва нині його ухвалили; заходить питання і треба означити: як він має бути опублікований і коли набирає обов'язуючої сили? Поки ті три точки не будуть докладно полагоджені, доти грозить нам небезпеченство, що наші закони самі через себе будуть обалюватися». Признаючи справедливість тих заміток, Пайтлер і Гольдмарк внесли, щоб остаточний речинець до повороту послів означити на 10 день після оголошення нинішньої ухвали. Внесок сей зістав принятий, але сповнення його сойм уже не діждався.

На тім же засіданні виступив ще раз Федорович з коротенькою оповісткою в імені посла Кірсті, котру тут для повноти наводимо: «Пос[ол] Кірсті, не владаючи німецькою мовою, просив мене оповісти вис. палаті, що коли йому

не признано урльопу, він останеться тут ще кілька день, а коли його здоров'я не поправиться, тоді він зложить свій мандат; до того часу він останеться, щоб вис. палаті не робити перешкоди». Се оповіщення, не знати для чого, приняте було оплесками.

Ще раз д[ня] 20 жовтня здавалося, що справа буде могла полагодитися мирною дорогою. Від цісаря з Голомуца прийшов маніфест до ради державної, в котрім, жалуючись на революційне успособлення Відня, цісар з похвалою підносить діяльність сойму і його легальне становище. Маніфест той, відчитаний в соймі, зробив на всіх дуже відрадне враження. Та тільки ж рівночасно з тим маніфестом парламентарний виділ предложив соймові жалобу віденської ради міської на те, що стоячі круг Відня війська не допускають до міста довозу живності. Дальше оповістив комітету, що в тій справі рада міська висилає депутацію до цісаря, і предложив, щоб рада державна і від себе, «з покликанням на повне признання, яке є. в. цісар висказав на все те, що рада державна постановила для удержання спокою, безпеченства і порядку, зволила завізвати командуючих генералів, щоб допустити вільний довіз живності до Відня». Дилевський в додатку до того вніс ще, щоб і міністерство з свого боку завізвало Аверсперга яко намісника долішньої Австрії, а затим свого підчиненого до занехання ворожих кроків супротив Відня. В тім же дусі промовив і Федорович:

«Я цілковито згоджуюсь з обома сими внесками; тільки б ще бажав я, щоб комендантів запитати самих о виясненя. Коли фактично буде доказано, що довіз живності єсть запертий, то тоді не може бути й сумніву о тім, що тут іде о облогу Відня. П[ан] генерал повинен висказатись, чи має на те розказ, чи ні і хто йому дав такий розказ. Генерали раз кажуть, що узнають міністерство, а другий раз не узнають його. В чиїм же імені вони роблять? Не може бути й сумніву, але буде доказаним фактом, коли довіз живності окажеться відтятий, що маємо не що іншого як облогу міста,— а се єсть такий вчинок, про котрий мусимо їх спитатися, чи відповідь за нього приймуть на себе, чи схочуть звалювати на кого другого, а в такім разі нехай нам скажуть, хто властиво наказав їм тоту облогу?» (Г у ч н і о п л е с к и.)

Шузелька яко справоздавець виділу безпеченства резюмує внесок Федоровича і ставить питання: чи в відозві

до генералів має міститись інтерпеляція тільки щодо довозу живності, чи має та відозва піти дальше і спитати їх, чого властиво хочуть. Федорович, думаючи, що Шузелька противний його внескові, другий раз забирає голос.

«Позаяк справоздавець з моїм внеском не згоджувавсь, то здається мені, що мушу ще ось що додати. Я завсігди мав якнайбільше поважання для відозв панів командуючих генералів. Спокійно, зовсім спокійно я придивлявся, як панове генерали розтаборювали свої війська доокола Відня. Спокійно також я дивився на перепалки, які лучалися на форпостах. Все те може ще бути відмінне. Але коли місту, числячому кілька сот тисяч мешканців, перетинається довіз живності, то тому годі вже спокійно придивлятися, се есть такий стан, о котрім ми ані на хвилину не повинні бути в непевності. Ті панове, котрі се добре почувають, не можуть на те не звернути увагу. Я не припускаю, щоб генерал, командуючий армією, не знав, що його армія робить і для чого вона се робить. Я не припускаю, щоб йому було не звісне те, що його вояки спиняють довіз живності і не допускають на місце призначення. Я жадаю і обстаю при тім, щоб рада державна предложила панам генералам категоричне запитання, чи справді вони спиняють довіз живності; а коли справді се роблять, то на чий розказ. Я припускаю, що тут може зайти помилка; я знаю, мої панове, що контролюючий відряд, зложений з кількох мужа, може не раз зробити щось без розказу або й против розказу начальства, але іменно для того жадаю, щоб рада державна таке питання предложила, щоб на всякий случай, чи на те питання прийде твердяча чи обминаюча відповідь, ми могли знати, в якім положенні находимось. Тоді будемо могли сказати виразно: находимось в стані облоги, але тоді нехай беруть на себе панове генерали всю відвічальність за те, що з такого стану може виплисти. Досі ми уживали всяких средств, щоб охоронити спокій і порядок,— се есть і буде завсігди задача ради державної, се есть і буде завсігди законним. Але коли спинення довозу живності допровадить до якого іншого стану, то нехай же за те відповідають ті, котрі до сього допровадили!»

На ту бесіду відповів Шузелька, що він про себе не тільки не противний внескові Федоровича, але бажав би навіть ще острішої його стилізації. Затим Федорович сформулював свій внесок як слідує: «1) Чи і від кого генерал (Єлачич) має наказ облягати Відень? 2) Чи і від кого має на-

каз спиняти довіз живності?» По довшій дискусії Федорович бачився спонуканим взяти назад першу часть свого внеску: друга часть, тикаюча довозу живності, прийшла під голосування і зістала принята.

На те запитання ради державної бан Єлачич справді відповів, що облягає місто. Відповідь та глибоко потрясла соймом. Д[ня] 22 жовтня зав'язалась над нею дискусія, після котрої ухвалено, що сойм уважає облогу Відня неправильною. Ось що пише того дня Федорович в своїм дневнику: «Неділя. Супокій. Ми ухвалили дуже важне право: облога незаконна. Люди ті не знають, що роблять, ідеї розбуджені, але не дійшли ще до ясного почуття правди; відси загальне розворушення, підсичуване частковими інтересами одиниць, так що заледве сила може всьому тому кінець зробити. Але сила теперішніх правительств заслабла, тож події, мов повінь, виступлять з берегів, криваві досвіди навчать людей оглядності,— держави будуть перебудовані, сила свободи, зміцнена законностею, буде панувати так, як досі панує абсолютизм або давніше варварство». Того ж самого дня вечором стрічаємо в дневнику слідуючий вилив чуття: «Дорога жінко, діти, родино, приятелі! Вже 20 день не мав ніяких вістей від вас і ви, може, від мене не маєте. Бог видить, що мене спокій не покидає, хоч тут нині декретовано стан облоги і право дорадне. Але думка, що вас непевність мучить! Та думка невиносима. А затим хоч думкою поздоровляю, цілую вас! Нехай ангел-опікун думку мою хоч в сні вам уділить, нехай бог вас хоронить і потішає! А може, той сам бог по бурях знов нас сполучить в супокою. Ліно, твоя ангельська душа, твої і матері моєї, і дітей молитви виєднають се у бога!»

Але не можучи довше знести того стану непевності, Федорович слідуючого, 26 жовтня промовляє о тім ділі в соймі. «Наше положення тут єсть загальнозвісне, але до того добавляється ще й та обставина, що наші родини, наші жінки і діти вже від 18 день не мають від нас ніякої вісті. Тривога, в якій вони находяться, робить і на нас також подавляюче враження,— мусимо затим старатися, щоби зносини листові відбувалися без перешкоди. Але позаяк я не знаю, що єсть властивою причиною тої задержки почтової, чи вона лежить тут чи деінде, чи винні тому власті і військові чи цивільні, то ставлю внесок загально: високе міністерство повинно у військових і цивільних властей поробити потрібні кроки, щоб почта правильно прихо-

дила і відходила! «По короткій дискусії над тою справою принято внесок Борроша: щоб від міністерства зажадати свобідної почтової комунікації і заразом слідства о тім, хто винен дотеперішнім задержкам. Але, мабуть, не пора вже була на таке слідство. Генерали, ділаючи в порозумінні з цісарем, залізним перстенем окружили місто. До помочі їм прибув і генерал Віндішгрец, той сам, що в червні бомбардував Прагу. Д[ня] 25 жовтня відчитано в соймі цісарський маніфест, котрим сойм перенесено до Кромерижа, місточка в Моравії, на д[ень] 15 падолиста. «Публікують нам в соймі перенесення того ж до Кромерижа на 15 падолиста,— отже, нинішне засідання, може, послідне. Що за мисліі Такий кінець приняло се велике діло!» Такими словами зазначив в своїм дневнику Федорович той факт. Сейчас на другий день розпочалась канонада, бомбардування Відня. Не вдаючись в опис тої великої історичної трагедії, ми наведемо тут тільки уривані записки, уваги та викрики Федоровича з тих днів (26—31 жовтня), дохо-вані в його дневнику.

«26. Четвер, 9-та рано. Розрух починається, канонада,— боже! Вечір, 6-та. Не маю слів, щоб описати нинішній день. Майже весь день був я на обсерваторії, слухаючи тисячних вистрілів, дивлячись на величезний огонь і на народ віденський. Се хвиля, котрою чоловік ані управляти, ані котрої спинити не може,— горе тому, хто її розбурхав. Тепер вечір, ненастанний алярм, канонада і надзвичайне жарево на небі, огонь мусить бути страшенний, бо цілий небозвід ніби палає».

«27. П'ятниця, 9-та рано. Нині, слава богу, тихо. Весь день гармати в супокою,— тривога загальна. Вечір ходив я по бастіоні о 10-тій оглядати огні».

«28. Субота, 7-ма вечір. Моряки під час бурі морської, коли щезла всяка надія урятування корабля, кидають в море фляшку, в котрій зложені листи прощальні; корабель гине, а фляшку часом хвилі викинуть на берег, і так оставші свояки мають послідні слова своїх милих. Що буде завтра, годі сказати. Нині від рана докола всіх ліній грали гармати — штурм загальний. Я був на обсерваторії, відтак коло Kävntlunev-Tov, глядів на горючі ракети,— в 30-ти минутах перелетіло їх звиш 20. Потім бачив я гармати наші на Schotten-Thov, вимірені на хорватів. Уже ввійшли через Landstrasse. Тепер стріляння притихло, передмістя горять, місто в тривозі, розпуці. Велич рідка,

благородність, нікчемність, підлість обіч себе,— переважає егоїзм. Що станеться— бог знає. Можуть бути сцени страшенні, коли бог не відверне. Боже, змилуйся над терплячою людскостею!»

«29. Неділя, 7-ма вечір. Відучора донині в 24 годинах що за зміна! Leopololstadt здобуто, інші передмістя піддалися. Був я на Alt-Wieden — що за зміна! Що вікно — біла хоругов! Товпи народу — вирази чувств — правдива радість — укрита розпука — індиферентизм. Місто ще під оружжям, нараджуються о згоді — бідний, бідний народ! Найнебезпечніша хвиля для міста надійшла. Ще 24 години! Боже, хорони народ свій! Моя жінко, діти, приятелі! Ще кілька годин, і я буду свобідний, поспішу до вас! Тривога неописана!»

«30. 3-та в полудні. Знов алярм — штурм — збіговище — замішанина — чутка розійшлась, що видно десь битву. О народе! О боже! Який то кінець тому буде! Вечором вісті: угри б'ються — ляндштурм надходить, з Грацу — 10 000 мужа,— битва за містом. Угри справді були! Цілу ніч як в котлі, раду міську хотіли розігнати — stultitia hominum!»[1].

«31. Вівторок, рано, 12-та година. Угри справді були, але в малім числі, тільки якась патроль. О ляндштурмі ані гадки. Тепер від 12-тої канонади на Mariahilt. Чверть на чверту найстрашніший грім гарматний в місті — ракети — гранати. Чверть на шосту перший вояк — білі хоругви — вхід на Грабен — битва — огонь горючої бібліотеки,— зараз опісля народ по улицях, як по балу, і я ходив додому до гостиниці — вернув назад. Арбейтери бились добре і ніякого ексцесу не зробили».

«1. Падолист. Середа. Наше послідне засідання соймове — було нас 138. Я говорив в парламенті. Вечором обходив я башти,— багато домів ушкоджених,— мусило около 800 до 1000 стріл гарматних упасти на місто. Пожарів було кілька в різних місцях. Сойм пророгований до 15 грудня 1848».

Дня 30 жовтня писав Федорович додому: «Боротьба тривала кілька день. Подробиць не описую. Передмістя піддалися, а нині і місто переговорюється, освідчивши вже, що піддається. Випадки, що тут сталися, суть так величезні, що шкода слів на їх описування. Маю й інші причини, щоб не розводитись довго» ... Очевидно, що під тими іншими

[1] Глупство людей (*лат.*).— *Ред.*

причинами Федорович розуміє стан облоги, котрий не дозволяв навіть в приватнім листі надто свобідного слова.

Від 26 до 29 включно сойм не засідав. Д[ня] 30 зібрались посли, щоб вислати адрес до цісаря до Голомуца і просити його о помилування для зруйнованого Відня. Розпочалась довга дебата над тим, хто має уложити адрес. Забрав голос і Федорович, щоб, як звичайно, звести дискусію на властиву дорогу. «Мені здається,— говорив він,— що дебата віддалилася від властивого предмета. Виділ безпеченства вніс уложити адрес,— заходить питання, хто має його уложити. Позаяк виділ поставив сей внесок і найліпше знає все, що осталося, позаяк ми на членів виділу вибрали таких людей, котрі посідають наше повне довір'я, то думаю, що сам виділ повинен уложити той адрес і завтра нам тут його представити. Тоді ми зробимо з ним дальше, що буде треба, так як досі не раз уже робили. Але в тій хвилі не ходить ні о що, як тільки о означення тих, що мають адрес уложити, і повторяю, я єсьм за тим, щоб уложення адресу поручити виділові».

Однако ж ціла та дискусія була зовсім безпредметна, бо сойм не був уже в комплекті, потрібнім до рішення ухвали, тож і не міг ухвалити висилання адреса. Другого дня, т. є. 1-го падолиста, було його послідне засідання, на котрім відчитано другий маніфест цісарський о перенесенні сойму до Кромержижа на 1-го грудня. Було се коротке, сумне засідання. Піднеслось питання, чи з сього засідання, де сойм не єсть комплетний, мають бути роблені стенографічні записки,— живо промовив затим Брестель. Шузелька представив на прощання образ діяльності виділу безпеченства під час бурливих жовтневих днів; затим промовив Федорович.

«Мої панове! Хоч мій передбесідник, пос[ол] Брестель, сказав, щоб ми коротко висказувалися, то все-таки я позволю собі ще звернутися до вас з кількома словами. Так як справоздавець парламентарного виділу розказав нам тут дещо про діяльність того виділу, то й я почуваюся до обов'язку сказати кілька слів і о нашій загальній діяльності. Коли мої виборці мене сюди посилали, сказав я їм і сказали вони мені: будемо працювати, доки буде можна. Мої панове! Зразу мало ми знались, то й мало що могли зробити. Під час нашого спільного побуту в тім місці дійшли ми вже до того, що наше особисте знакомство давало нам можність швидше братися до діла. Аж ось якраз в той день,

коли ми хотіли основні закони взяти під обраду, лучились ті події, о которих ви, мої панове, знаєте. Ну, ми остались, щоб трудитися над удержанням порядку, супокою, над охороненням честі, людськості. Ми не становили ніяких законів. Говорю тут одверто, як говорив не раз з сього місця, так само й нині: се було законно, і все, що ми чинили, було непреложно конечне. Нині, мої панове, я мушу також обстати за тим поглядом, що й мої передбесідники: про наше послідне засідання і про причини, для котрих дальші засідання нині мусять бути відложені без згляду на те, чи ми єсьмо в комітеті, чи ні, мусить бути виготовлений документ. Ми не ухвалюємо ніякого закону ані постанови, котра б в'язала народи, але ми винні се своїй честі і своїй совісті — лишити по собі документ, котрий би показував і наш послідній крок, а таким документом єсть протокол і стенографічні записки. Для того я думаю, що вони повинні бути проваджені, і бажаю також, щоб мое послідне слово дійшло до прилюдного слуху!» (О д о б р е н н я.)

Чи думав, чи віщував Федорович, що се його слово справді буде послідне, сказане ним в житті з парламентарної трибуни? По перенесенні сойму перше його старання було — вирватись якнайшвидше з нещасного Відня додому. Всі посли подіставали з уряду легітимації на дорогу, щоб помимо стану облоги могли спокійно вертати. Д[ня] 2 падолиста пише Федорович в своїм дневнику: «Четвер. В моїм готелі ціла ніч була ревізія. Взяли студентів стрийських». Звісна річ, що таких ревізій роблено в тих днях дуже багато,— не минула ся доля навіть кімнат соймових,— всі папери і справоздання соймові зістали забрані. Комендант гвардії віденської, Мессенгавзнер, почувши, що за ним шукають, сам ставився судові, хоч міг утікати, і зістав засуджений на смерть і розстріляний д[ня] 15 падолиста. Д[ня] 4 в суботу виїхав Федорович з Відня. «Гарний день по довгих клопотах,— пише він в своїм дневнику.— Виїздячи з Відня, звидів я сельце коло Флорісдорф,— хлопи дурніші від наших». Так кінчиться його віденське послування.

Які зміни застав Федорович в Галичині,— о тім буде мова в слідуючім розділі,— тепер доповімо ще кінець його посольської діяльності. Д[ня] 11 падолиста він був уже в Тернополі, де перед згромадженими виборцями виголосив справоздання з своєї діяльності в Відні. Здається, що справоздання те було імпровізоване, так як і більша часть його віденських бесід, бо в паперах з цього не дохо-

валось ніякого сліду. Д[ня] 1 грудня він уже з поворотом був в Кромержижу. Того ж дня пише він додому: «Я зовсім здоров, квартиру наняв близько сойму в маленькім домику — скромна, але тиха і тепла, у старих людей,— так і здається мені, що я в селі. Міністри, центрум і лівиця палати оголосили програми досить успокоюючі на будуще. Сойм трішки, як кажуть, жовтий, бо осінь, але зате розумніший, може, й ліпший». Слідуючого дня: «Цісар Фердінанд нині рано зрікся корони цісарської, передаючи її своєму братанкові Францу-Йосифу, котрого отець також резигнував. О годині пів до другої чекали ми в соймі на міністрів,— прийшли, і Шварценберг відчитав нам резигнацію Фердінанда та вступлення на трон Франца-Йосифа І. О соймі нині ще нічого не пишу, бо, може, завтра мандат зложу».

Думка о зложенні мандата, як ми вже не раз бачили, не покидала Федоровича майже від самого початку його парламентарної кар'єри. Щодо Кромержижа він їхав уже з тим твердим постановленням — зложити будь-що-будь свій мандат, се посвідчує в своїм пам'ятнику й пані Кароліна Федоровичева. «Повернув до Кромержижа з постановою зложення мандата, бо поступування там (?) з ними (чие?) обурювало його і не хотів бути знарядом повертаючих деспотичних забагів нового правительства». Як бачимо, вість та, списана a posteriori[1], не зовсім ясна і вільна від суперечностей, але факт остається фактом. Правда, в Кромержижу, серед давніх парламентарних товаришів і нових надій, йому прийшлось перебути тяжку боротьбу з собою, поки міг остаточно рішитися. Д[ня] 3 грудня пише: «У нас нічого нового. Літаю, щоб розпізнати становища партій, бо від того буде залежати, чи зложу мандат, чи ні, але будь певна, що без глибокого застановлення не зроблю так важного кроку». Рівночасна нотатка в дневнику: «Цілий тиждень зійшов на роботах в виділі. Дні ладні, вечорами в світлиці при столику працюю та роздумую о зложенні мандата». В кінці д[ня] 5 грудня він рішився: «Слідуючого четверга, т. є. 7-го, складаю мандат і вертаю до вас. З того можете порозуміти, як тут діла стоять. Мимо того маю надію, що для нашого краю прийде відси деяке, хоч невеличке добро, але я остатись не можу». Мандат свій зложив він справді, та не 7-го, як обіцяв, але аж 9-го. «Тяжка була

[1] На основі досвіду (*лат.*).— *Ред.*

боротьба, але бог дасть, що вийде на добре»,— пише він того ж дня в своїм дневнику і розвиває ту саму гадку ширше слідуючого дня. «Здається, чую, що я добре зробив, складаючи мандат, бо люди, закаламутивши розум сутолокою світових відомостей, опертих на фальшивих і блудних виображеннях в організації держави, обалюючи відвічні права, враз із злим нищать і добре і вкінці з надто великого бажання добра віддадуть панування злому. Відтепер посвячуся для добра моїх ближніх, окілько в тіснішім обрубі бог дасть мені средств творити їм добро, а ціле своє життя, цілу свою душу скерую туди, відки вийшла — до бога». Можна думати як хотіти о тих словах Федоровича,— нам їх тон видається форсованим,— немовби він силувався вмовити в себе, що не зовсім добре зробив, складаючи мандат. Мотиви неясні, затемнюються ще більше слідуючим уступом з листа до жінки д[ня] 15 грудня: «Д[ня] 9-го зложив я свій мандат, котрий-то акт д[ня] 11 на публічнім засіданні зістав відчитаний. Голос, який вирвався з уст цілої палати при тім оповіщенні, був надгородою моїх трудів і порукою, що обов'язки свої сповнив я совісно: тислись до мене, стискали руки і кождий мовив: шкода нам вас, відкличте се! Можу сміло сказати, що я нікого не наразив, а многих приєднав, і маю поважання у всіх сторонництв, бо поступав я щиро і правдиво. Нині ще ліпше пізнаю, що я добре зробив, а події швидко се вияснять. Останусь тут ще до нового року, щоб Тернополеві дати честь вибрати мого наслідника,— тим часом буду боронити тут їх прав, кілько моєї сили. Коли б хто питався о причину, скажи, що праці соймові потривають ще більше як рік, а я так довго остатись не можу. Чи справді сойм так довго потриває, чи ні, се залежати буде від внішних подій, бо щодо палати, то, певно, потужнішої ніколи не зберуть». Ті самі мотиви до зложення мандата подає Федорович і в відозві до своїх тернопільських виборців: «Причини, котрі мене спонукали до так важного кроку, випливають з моїх особистих відносин і обов'язків родинних, вам звісних, не менше також з об'єму праць соймових, котрі до свого окінчення вимагають більше як рік часу». Що в серйозність другої причини сам Федорович не вірив, се ми видимо з його повищого листа,— чи його обставини домашні були того роду, щоб задля них мусив зложити мандат,— о тім не беремось судити. На його місце послом тернопільським вибраний зістав тамошній почтмейстр Мандль.

Федорович виїхав з Кромержижа д[ня] 21 грудня, опівночі, проводжуваний кількома товаришами. «Чи буду мав коли-небудь ще раз таке поле до ділання?» — те важке питання вирівається з глибини його душі і виливається словами в його дневнику. «Не знаю»,— звучить непотішна відповідь. Але швидко йому довелось почути недостачу широкої діяльності, котру покинув. Уже 8 цвітня 1849 року ми знаходимо в його дневнику важкі, повні трагічної грози і глибокої правди слова: «В Відні я не сповнив своєї місії з боязні, щоб не змарнувати з турботи о жінку і дітей. О мудрість людська! Який я дурень був! Коли б я був пожертвувався, я був би багато здобув. Я був би зістав міністром, міг би був зробити багато добра,— але я заховався для дітей! Бог забрав мені дочку Людмилу. В великих днях треба жертвувати себе цілого, так як Христос себе жертвував».

Нагуєвичі, д. 20.V—13.VI 1884

КРЕСТЬЯНСКИЕ СТРЕМЛЕНИЯ И МЕЧТАНИЯ; РАСЧЕТЫ НА ВОЙНУ С РОССИЕЙ

В дополнение к известиям, сообщенным в 48 №-ре «Вольного слова»* позвольте мне прибавить кой-какие наблюдения, сделанные мною в нашем Подгорье. Живя не один год среди крестьян и при крестьянской работе, я часто имею случай слышать задушевные желания и мысли наших крестьян и убеждаться, как ошибаются т[ак] зв[аные] интеллигентные люди, наши и польские, даже прогрессисты и радикалы, которые твердят, что наша чернь не имеет никаких идеалов, не проявляет никаких высших стремлений, а представляет инертную, темную массу, которая за рюмку водки и кусок колбасы продаст свои драгоценнейшие права. Что народ наш безучастно относится к идеалам и стремлениям н а ш е й наличной интеллигенции,— это, конечно, правда, но это и понятно, если вспомним, что заботит наших неисправимых схоластов, вообразивших себя интеллигенцией: «чистота греко-униатского обряда, неиспорченная этимологическая правопись и общерусский литературный язык» и т. п. заботы наших т[ак] наз[ываемых] москвофилов, или даже громкие, но туманные и ни к чему не обязывающие фразы наших лженародовцев или украинофилов о «моральном и материальном поднятии народа», — вещи, которые прикрывают гораздо более скромные, хотя и более практические расчеты самих авторов их вроде надежд попасть в члены сейма и т. п. Не удивительно, что, когда, например, во время выборов перед нашей чернью выступают люди с такими идеалами, то она отдает предпочтение тому кандидату (обыкновенный польский пан или чиновник), который хотя и мало обещает, но дает взамен выбора осязательные, хотя бы и временные, выгоды: выпас в своих лесах или уступку в арендной плате и т. п.

Зато далеко не так уступчивы наши крестьяне в делах, касающихся их основных экономических интересов или даже их вековых общественных идеалов. Что касается первых, то я укажу только на многочисленные, чрезвычайно упорные и долголетние процессы наших громад с панами и с короной за громадские земли (грунты), леса и выпасы,— процессы, которые доводят до открытых бунтов. Эти процессы и бунты начались задолго до отмены барщины (1848), и можно догадываться, что они тянутся от самого начала австрийского владычества; по крайней мере я имею перед собой документы о процессе нагуевской громады с короною с двадцатых годов, который кончился бунтом и усмирением военной силою (в 1838—1839 гг.). Жаль, что у нас никто не занялся собранием сведений об этих аграрных процессах и бунтах, о которых даже в новейшее время только очень немногие известия проникли в газеты. Но что в свое время они очень беспокоили господствующие слои, видно из сеймовых прений 60-х годов*, из вечных нареканий польских панов на «страшную наклонность хлопов к процессам с панами»[1] и даже из польской беллетристики 60-х годов[2]*.

Еще меньше сведений имеется о движении нашего народа во имя других, не прямо экономических, а напр., политических его стремлений, но, конечно, не потому, чтоб таких движений не было, но потому, что наша интеллигенция в своем узкоглядии и схоластицизме не обращала внимания на всякие проявления народных идеалов, гораздо более широких и реальных, чем ее стремления. И тут много материала дают сеймовые прения 60-х годов, особенно прения относительно нового устава громадской администрации, во время которых украинские мужики-депутаты говорили много, при чем обнаружилось, что мужики эти и их политические вожди, «интеллигентные русины», чиновники и попы, не понимали друг друга и, хотя голосовали заодно (мужики за интеллигентными, которым тогда еще доверяли), но стремились совсем не к одному*. Когда

---

[1] См., напр., один из новейших выпусков «Wiadomósc statystyczne o stosunkach krajowych w Galicyi», издан[о] сеймовым комитетом (вып. 1, за 1882 г. o stosunkach włościanskich), в котором с удовольствием говорится, что «наклонность к процессам с панами у мужиков уменьшилась».

[2] См., напр., повести одного из выдающихся пол[ьских] беллетристов того времени Яна Захарьясевича*.

«интеллигентные русины» даже более образованные, как вице-председатель сейма Лавровский*, не шли дальше формальностей и юридических тонкостей и крючков, мужики стояли за такую широкую автономию громад, от которой открестились бы руками и ногами наши депутаты интеллигентные,— и русины, и поляки, и попы, и паны, если бы мужики умели систематично высказать свои взгляды. Что эти стремления наших мужицких депутатов, а особенно таких энергических, как Демков* (убитый по подговору панов одним евреем под конец сеймового срока) и Ковбасюк* (именем которого звали польские политики всех русинов), не были личными взглядами, а именно выражением вековых народных стремлений, ищущих правды в громадском самоуправлении, на это я нашел в последнее время два интересных доказательства. Как раз на то время, когда в львовском сейме утверждался новый устав громадский, приходится т[ак] наз[ываемое] «правление жабьевского губернатора». Этот «губернатор» был простой громадский писарь в гуцульском селе Жабье, около Косова. Это был человек грамотный и очень любимый громадой и соседними гуцулами. Когда разнеслись вести о новой конституции и громадском самоуправлении (далеко нашему громадскому уставу до настоящего самоуправления!), жабьевский писарь собрал свою громаду и объявил ей, что теперь от цисаря пришла такая вольность, что громада будет «сама в соби», т[о] е[сть] сама будет постановлять себе право, сама по-своему судиться и никому не будет подчиняться, кроме самого цисаря. Жабьевская громада очень обрадовалась и начала действительно сама собою управляться и судиться. К сожалению, я не знаю подробностей о том, какие порядки завела жабьевская громада, но знаю, что писарь ее не принимал никаких бумаг ни от староства (губернатора, или пожалуй, исправника), ни от уездного управления, что всякие провинности судились почти целый год самой громадой и что, по одобрению громады, писарь писал послания или «рады» другим громадам о том, как и что надо устроить. Целый почти год тянулось это самоуправление, пока село не заняла войсковая экзекуция, высланная староством для взыскания податей, которых Жабье не платило ни цента, пославши прошение цисарю о сложении их и ожидая ответа на это прошение. Писарь или «губернатор», как его внасмешку называли чиновники, был арестован и судим в Станиславове. В газетах, кажется, об этом деле не было

и вести. Я же сам слышал этот рассказ от жабьевских гуцулов и одного косовского чиновника в 1880 г. Другой современный пример подобного и широкого понимания громадского самоуправления нашими крестьянами я встретил недавно в громадской книге приговоров села Добривлян Дрогобычского уезда*. Тут, вслед за учреждением нашего жалкого устава, о сельском самоуправлении, мужики совсем не так его поняли, как предержащие власти, и стали решать все дела, полицейские, уголовные и гражданские, по своему обычному праву, пока через несколько лет дрогобычский староста с ужасом перечитывал столь нелегальную книгу и велел громаде нанять себе другого писаря и поступать по законному уставу.

Ввиду таких примеров, я позволю себе думать, что если б в свое время наша интеллигенция сумела понять народные нужды и стремления, выразить их и настоять на их сколько-нибудь цельном осуществлении, то и наша государственная конституция, и областная автономия имели бы другой вид и были бы действительно интересны народу. Конечно, что тогда и политическое развитие народа в свою очередь расширилось бы, приблизившись к развитию действительной интеллигенции, а не наших схоластов и польских романтиков.

Случилось иначе, но народ далеко не впал в индифферентизм, как кажется многим, сверху стоящим. Именно в последнее время мысль его сильно работает. С одной стороны, допекает народ экономическое разорение, особенно с д и р с т в о чиновников и государства, а с другой — и самосознание народное все-таки растет: популярные книжки, как они у нас не плохи, читаются с любопытством и дают народу немало фактов и сведений о текущих событиях, каковыми сведениями народ пополняет свои соображения касательно своего положения. Довольно многочисленные читальни, открытые по селам, немало оживили и разбудили мысль народа. Всего любопытнее то, что, читая газеты и брошюрки наших схоластов, народ вовсе не усваивает идей и направлений издателей, часто даже и не замечает их, а выбирает себе только факты, вплетая их затем — и иногда удивительнейшим способом — в свои собственные мудрствования, или опирая ими свои собственные надежды.

Вот вам несколько примеров.

Сижу я недавно и считаю по епархиальным шематизмам (справочным книжкам), сколько земли у нас имеет духо-

венство. Приходит сосед-крестьянин, неграмотный, но в течение двух уже лет почти ежедневно ходящий к нам «послухати, що там по газетах нового чувати».— Что это вы делаете? — спрашивает.— А вот, говорю — рассчитываю, сколько по селам земли у попов;— и прочитал ему несколько цифр: там 50, там 60 моргов, там столько хлеба, столько капиталу и т. д. — Ну, разве же это не обида богу,— говорит крестьянин,— жалуются (попы) на бедность, домагаются больших доходов,— а оно вот как! И сколько бы то бедных мужиков могло жить на этих землях! Да будет ли это когда, о чем было слышно, что хотят у попов земли отобрать?

Этот слух об отобрании земель от попов долго ходил по нашим селам и возбуждал много надежд. Я объяснил собеседнику, что на это теперь нет надежды, что именно теперь в венском парламенте верх взяли попы и паны, которые себе, конечно, обиды не сделают; а что, впрочем, если бы это случилось, то громадам от того легче не будет, так как церковные имения возьмет себе государство, а громады должны будут платить попам жалование.

Крестьянин покачал головой. «Ну и беда с теми «кадигробами!» — сказал он.— Везде они верх берут. Вот если б у нас такое случилось, как в прошлом году во Франции: взять бы и выгнать этих дармоедов! Да где там? Наш немец (писарь) этого не сделает. Но пусть только маскаль придет, он с ними также сделает, как там на Украине, что попов покасував». Напрасно я, несколько раз рассказывая соседу об украинской штунде, толковал ему, что русское правительство враждебно относится к ней; мой собеседник упорно верует, что «маскаль» сам заводит штунду на Украине и заведет ее со временем и у нас. «Да кто же вам и теперь мешает самим так сделать, как там люди делают?» — спросил я. Сосед почесал затылок. «Да оно, видите, и не худо бы, да одному как-то не идет вырываться. Если бы вся громада, то оно как-то и смелее ... а так одному ... Кто знает, может быть какая-нибудь поволичка будет (тяжба по судам)». Я объяснил, что именно при обращении целой громады может быть «поволичка», а наши законы ясно разрешают каждому порознь переходить в какое хочет вероисповедание, или вовсе остаться без вероисповедания. На том сосед мой и ушел.

Что с давних пор приход «маскаля» в Галицию в понятии нашего народа связывается з надеждами на важнейшие

аграрные и общественные реформы, это у нас более или менее известно каждому. «Маскаль» и жидов «присмирит», или совсем выгонит, и панам «руки обкроит», и бедных землей наделит, и наконец, «попов скасует». Теперь же, в виду частых толков о войне Австрии и России, которые пронеслись из газет и между народом, надежды эти оживают и увеличиваются. Вот вам мой разговор с несколькими мужиками об этом предмете.

«Что там нового пишут? Будет маскаль с нашими биться?» — спрашивают меня. Я рассказываю, что знаю из газет об вооружении России. «Так, так: без того не обойдется. Если уж он так наладился, то, конечно, недаром. «Ну, а если наш его переможет?» — закидываю я.— «Кто?! Наш — маскаля?! — восклицают собеседники.— Да что вы говорите! Где же нашему его перемочь? Да если бы до этого дошло, то не только все солдаты из наших, а и все наши громады перейдут к маскалю. Разве бы дурак кто был, чтоб за немца стоял. Немец сидит себе в Вене да с панами водится, а с народа дерет последнее. Отдал нас в руки и жидам, и панам, и чиновникам, а самому и дела нет до народа. Еще вот тогда, сейчас по уничтожении панщины, как взяли, было, немного панов в руки, то немного народу льготнее было, даже дышать легче стало. А теперь — так уж пришла беда конечная. А маскаль пусть бы только слегка отворил да жидов и панов немного унял, а то уже не дают и дохнуть человеку».— «Ну, а если б маскаль нашу конституцию да автономию скасовал?» — закидываю я вновь. Мужики в смех. «Вот вы что выдумали! Вот добро великое — было б по чем плакать! Какая это конституция, какая это вольность?! Что каждому вольно нас обдирать да кривдить?! По такой конституции мы, конечно, не заплачем. А, впрочем, не бойтесь: как только эти уезды, да староства, да прокурорские камеры поскасуют, то и без конституции у нас большая вольность будет».

Наши мужики совсем правы, говоря так о теперешней нашей конституции. Она не дала им не только экономического облегчения, но даже какого-нибудь самоуправления и его плодов: ни своего суда, ни своей школы, а только отдала их вольных de jure и бессильных de facto на беспрепятственную эксплуатацию*. И народ оглядывается по сторонам, ища себе помощника-избавителя. Другой вопрос о степени основательности надежд нашего народа на «маскаля». Несомненно, что если б Россия точно завоева-

ла Галицию, а участь народа не улучшилась бы, то свет бы увидел опять зрелище украинской неблагодарности,— «шатостей», на которые жаловались в XVII—XVIII вв. московские воеводы и чиновники*.

Вот вам маленький пример «шатости» австрийских украинцев за последние 30 лет. В 1848—49 гг. наш народ пел:

Просим бога за цісаря і святої матки:
Дарував нам цар панщину, дарує й податки!

А теперь поют:

Ой, цісарю, цісарику, яке ти ледащо,—
Береш людей, береш гроші, та й не знати за що!

НАШЕ ТЕПЕРІШНЄ ПОЛОЖЕННЯ

I

Новела до закону шкільного в палаті панів* перейшла. Вона, безперечно, в недовгім часі перейде в палаті послів*, одержить санкцію цісарську і станеться обов'язуючим законом. Та ні, у нас вона не зовсім буде обов'язуюча, так як ми, Галичина, задля наших «особенних відношень крайових» виняті з-під многих її параграфів. Окремої новели для нас не зроблено, ані не обіцяно, хоч ніхто не перечить, що коли де, то певно у нас шкільництво потребує основної реформи in capite et membris[1]. Рада державна мовчки згодилася на жадання поляків, що в ділах шкільництва, в котрих нас не обов'язують параграфи новели, рішати буде — сойм крайовий. Від нього, отже, вийде доповняюча легісляція о наших школах. Значиться, свіжо прийнята новела шкільна розширила компетенцію нашого сойму крайового.

Хто уважно читав справоздання з розправ палати панів над тим ділом, той, безперечно, мусив догадатися, що ціла штука була наперед уложена, сказати б, законтрактована. Різнорідні партії, різнорідні інтереси національні, різнорідні погляди політичні і конфесійні стикаються в наших законодательних тілах, а спеціально в лоні самої «правительстующої» правиці. Утворення тої правиці було можливе тільки способом такої угоди, картелю. Do ut des, facio ut facias[2]— се було одне-однісіньке условіе, на котрім помирились взаїмно різнорідні фракції і подали руку правительству. Кожна фракція старалась виторгувати що-небудь від других фракцій і від правительства, правительст-

[1] У голові і членах (*лат.*).— *Ред.*

[2] Даю, щоб ти дав, роблю, щоб ти зробив (*лат.*).— *Ред.*

во ж робило їм уступства, щоби тільки мати правильно ухвалені бюджети, а особливо нові закони о збільшенню армії, о продовженню обов'язку асентерункового і т. д. Ціною мільйонів, ухвалюваних щорічно по волі правительства, чехи купили собі університет, тирольці — новелу шкільну і залізницю арлетанську, поляки залізницю трансверсальну і — побільшення компетенції сойму крайового, а ціла правиця — реформу виборчу, запевняючу їй перевагу над централістами. Се був зовсім правильний картель; протестувати проти нього зі взглядів моральних, зі взглядів якоїсь абстракційної «рівноправності народностей і інтересів», або навіть старатися змінити його просьбами та петиціями, се значить — не розуміти політики, не розуміти перших основ «купна — продажі». Коли б у нашої дипломатії і взагалі у правительственних органів не вийшло з моди вживання «простої хлопської» мови на вираження простих і очевидних речей, то, напр., в відповіді на петицію ради руської в справі новели шкільної вони з чистою совістю могли б сказати: «Мої панове русини! Хто грошей не має, най на торг не ходить! Як ви смієте жалуватися на своє виняткове положення! Коли ви будете мати свою силу політичну і будете могли бути порядним клавішем в тій великій клавіатурі наших різнонаціональних змагань, тоді приходіть сюди. Ми приймем вас так радо, або й ще радше, як поляків, будемо робити вам такі ж уступства, як і їм, nota bene[1], під тим условієм, що ви ані на хвилю не забудете золотого правила «do ut des». Як кажу, можна гніватися і жаліти над тим, що так єсть, але ж це єсть логіка фактів, проти котрої ніяким вибухом чувства не порадиш. Це тверда логіка, котра знає тільки одну корективу — противні факти. Як довго ми не становимо політичної сили, т. є. як довго у нас нема доброї, вишколеної організації народної, так довго ми eo ipso[2] слабі, так довго будемо нічим, як тільки misera contribuens plebs[3],— так довго верховодячі партії — будь вони собі поляки, жиди чи хто там буде стояти наверху — будуть за наші гроші купувати собі уступства у центрального правительства і будуть ті уступства, розуміється, повертати нам же на шкоду. Ніякі петиції, меморанди ані протести нам ані крихти не поможуть, бо се ж був би чистий нерозум верховодячих партій,

[1] Зверніть увагу (*лат.*).— *Ред.*
[2] Тим самим (*лат.*).— *Ред.*
[3] Вбогий плебс, що платить податки (*лат.*).— *Ред.*

коли б вони для наших гарних очей робили нам якісь уступства з того, за що вони заплатили, так само як нетакт був би зі сторони правительства, коли б воно робило нам, слабим, якісь уступства в тім самім часі, коли за ті уступства інший, сильний, йому добре заплатить і коли в разі непризнання їх йому — оскорбиться і відсунеться від правительства. Треба ж нам предсі раз поняти, що висказання гр. Таффе* — «правительство стоїть понад партіями» — єсть тільки фразою, немаючою найменшого значення. Правительство конституційне завсігди мусить стояти по стороні одної — і то сильнішої — партії. Бо скоро раз припустимо, що в парламенті суть партії, т. е. громади людей, стремлячі до різних, а навіть з собою суперечних цілей, то мусимо також припустити, що правительство мусить з-поміж тих существуючих стремлінь вибрати одне і ділати в його дусі. А предсі ж очевидна річ, що слабшого вибрати, на меншості опертися не може, бо більшість могла б його в кожній хвилі звалити. Значиться, тільки на більшості може опертися правительство, будь вона природна і суцільно зорганізована, або штучна, спряжена з різнорідних елементів.

В нашому австрійському парламенті природної, одноцільної більшості нема і теперішнє правительство мусить, як сказано, опертися на картелю, на дуже мішаній компанії різнорідних і часто суперечних з собою фракцій. Німецькі клерикали, чеські феодали і демократи, польські пани, всі вони ідуть рука в руку так довго, доки в тому видять кожний свій інтерес. Вони попирають одні других з обов'язку картелю, не з обов'язку совісті і обивательської повинності. Вони голосують нераз за такими справами, проти котрих тихцем аж зубами скрегочуть і кулаки стискають; такий скрегіт прорвався недавно аж в печать, во всеуслишаніе; — говоримо о острім суді чеської «Politik»* про новелу шкільну і вийняття з-під неї Галичини.

Що польські пани в віденській раді державній і в палаті панів стараються о то, щоби компетенцію сойму крайового чимраз більше розширяти, проти сего ми в з а с а д і не можемо мати нічого. Ми, русини, від давен-давна були і єсьмо елементом автономічним і федеративним; ми переконані, що тільки на дорозі найобширнішої культурної, адміністративної і судової автономії поодиноких племен і їх дружнього федеративного зв'язку дасться перевести регенерацію державного життя, дасться охоронити тепе-

рішні, податками і довгами перетяжені держави від нехибної економічної руїни і банкротства, дадуться вдосконалити, приноровити до відношень місцевих, а заразом зробити дешевшими і менше утяжливими всі функції суспільно-політичного життя. Кожний крок до тієї цілі є нам пожаданий і мусить стрічати нашу симпатію,— а таким кроком, безперечно, єсть всяке розширення компетенції нашого автономічного тіла, чи то взглядом шкільництва, чи взглядом культури крайової (при уставі о комасації грунтів селянських). Тільки ж яко автономісти і тут мусимо ставити conditio sine qua non[1], щоби в тім нашім автономічнім тілі не ухвалювалося і не рішалося о нас без нас, а той проти нас. Ми були б за якнайбільшим розширенням компетенції сойму крайового, але тільки тоді, коли б ми в нім мали силу повернути ті компетенції і права на хосен для свого народу. Тоді тільки міг би сойм бути правдивим автономічним тілом, тоді він був би репрезентантом всіх інтересів, а не полягав би на майоризуванні одної народності через другу, менших посідателів через більших.

Тепер, жалься боже, так не єсть, ба навіть не заноситься на щось подібного. Адже ж кожний розумний одразу мусить догадатися, що коли поляки в Відні великими жертвами окупують розширення компетенції сойму крайового, то вони роблять це, певне, не для русинів, не для того, щоб ділити з ними по-братерськи ті нові автономічні набутки,— але противно, вони роблять се в тім твердім переконанню, що русини в соймі будуть зером, що їм або удасться до разу витиснути нас з нашого крайового автономічного тіла, або зредукувати нас до такого мінімум, котре ніяким способом не перешкодить їм газдувати собі в нашім краю, нашим грошем по своїй уподобі. Опираючися на дотеперішній безсильності русинів в соймі львівськім, поляки не бояться вже давати для того сойму більшого поля ділання, думаючи, безперечно, що кожна справа, яку їм удасться від компетенції ради державної відбити для сойму, єсть для них чистий зиск, бо тут в соймі вони без крику, без опозиції і без лишніх коштів та трудів переведуть її так, як це їм буде любо. Сойм єсть, по їх думці, найбезпечніша пристань: раз впровадивши до нього яку-небудь справу, вони мають її немовби в кишені.

[1] Необхідна умова (*лат.*).— *Ред.*

А супроти тих великих політичних сил, супроти того картелю в віденських тілах законодательних, супроти безвглядної майоризації в соймі що ж робити нам, русинам? На кого нам надіятися, з ким в'язатися? Положення наше, безперечно, так сумне, що велика пора поглянути холодним, критичним оком на нього, зважити добре свої і противні сили і — що на тепер найважніше — позбутися всіх злудних надій, всіх безпідставних пересудів політичних, всіх неуправнених бажань і стремлінь, бо інакше всяка бесіда о якій-небудь поправі нашої долі буде і вічно стане риторичною забавкою, набором пустих фраз.

Поперед всього треба нам добре затямити собі ті основні закони всякої політики, котрими ми зачали свою статтю: що доки ми не будемо представляти з себе моральної і матеріальної сили, дототи ніщо нам надіятися на які-небудь уступства зі сторони наших противників, дототи ми, мов безвладна колода, все будемо предметом для їх більше або менше фантастичних, а нам шкідливих експериментів. На зміну правительственного системи нам ніщо надіятися, раз для того, що тепер на то не заноситься, а поки сонце зійде — роса очі виїсть, а по-друге, і для того, що ніякий правительственний систем, хоч би він, напр., і як був противний полякам, не надасть нам в одній хвилі ані політичної, ані суспільної сили, коли ми її не маємо, коли ми її самі з себе не виробимо. А коли ми будемо мати таку силу, тоді і без зміни правительственного системи ми здужаємо допімнутися своїх прав і настояти на тім, щоб нам їх — не признано на папері, але дано на руку. А як довго ми суспільно і політично слабі, то навіть хоч би яким несподіваним спливом обстоятельств ми і дісталися одного гарного ранку наверх, так як це було в 1848 році, то ми там довше дня не здужаємо удержатися, і не тільки що не зуміємо використати свого становища, але своїми помилками скомпрометуємо себе і зробимо себе надовго неможливими. Взагалі, треба нам то твердо тямити, що політика рахування на яку-небудь чужу, случайну поміч не єсть політикою розумних людей, але десператів, котрі, тонучи, хапаються за трісочку, хоч знають, що трісочка не здужає їх врятувати. Розумний чоловік в тяжкім положенні не буде спускатися на те, що ось: хто знає, може не нині, то завтра правиця в Відні розпадеться, може, зміняться політичні границі, або бог знає що подібного станеться. Розумний чоловік знає, що такі думки — то фантазія, дитинячі забавки,

і він оставить їх дітям, дорослим і недорослим. Сам він почне шукати під ногами опори, почне числитися з даними обстоятельствами, не закриваючи перед собою нічого, хоронячись всякого самообману і всякої пересади чи то в надії, чи в безнадійності. Се нам треба поперед всього твердо собі затямити.

II

Історія нашого сойму крайового в своїм розвої представляє під певним взглядом дуже цікаву картину. Коли в р. 1861 в залі редутовій львівського театру перший раз зійшлися заступники галицьких народів, було межи ними, правда, переважне число більших посідателів і шляхти польської, але при тім і немале число мужиків та священиків руської і польської народності. І зараз от першого разу, немов почуваючи єдність своїх інтересів, мужики і поляки, і русини, а почасти і священики-русини засіли разом, прикупі, заманіфестували свою солідарність, котра через протяг цілої соймової каденції дуже далася взнаки панам-полякам. Правда, зараз на першім засіданні пани під проводом гр. Адама Потоцького старалися інсценувати більше комічний, ніж торжественний акт згоди во ім'я «рівності і братерства»; деякі недалекоглядні священики руські, як Софрон Витвицький* і митрополит Литвинович подали руку до тої комедії, але зараз перша важна дебата тої сесії — о сервітутах — показала, що панські слова о «згоді і братерстві» були пустими фразами, що згода не залежить від слів там, де стоять супроти себе представителі суперечних з собою інтересів.

Пани обманулися на мужиках. При наданні конституції їм здавалося, що ось тепер прийшла пора «поєднати двори з хатами», роз'єднані ще від 1848 р. будьтоби зависною бюрократією. Правда, вони не дуже радо дивилися на численні вибори священиків і мужиків-русинів до сойму, але все-таки толерувати їх, а подекуди навіть робили собі надію приєднати їх до себе. А коли се не вдалося, коли ані апелювання до м'якого серця мужицького, ані крутанина парламентарних дебат і формальностей не могли збаламутити руських послів, не могли затушувати суперечності межи інтересами дворів а хат, межи інтересами Русі а Польщі, тоді представителі дворів і Польщі в нашому соймі ски-

нули маску з лиця, крикнули одверто «Niema Rusi»[1], забули о тім, що недавно говорили о «поєднанню і збратанню» і горді своєю більшістю і силою, почали вести політику на власну руку, не оглядаючися на ті ненависні, вічно скрипливі «задні колеса».

А задні колеса скрипіли та й скрипіли. Ні одна дебата не обійшлася без «borby», хоч і безплідної для опозиціоністів, зате ж прикрої і женуючої для побідителів. Вони почали докладати старання, щоби позбутися ненависної опозиції. Дневники (навіть «демократичні») почали обкидати їх болотом, осміювати прізвищами, підбурювати проти них сліпі страсті неосвічених людей та вуличників. На львівському бруку уродився преславутий «ковбасюк»*, epitheton ornans[2] кожного русина. При найближчих виборах почалось деморалізування і силування виборців, почалась виборча корупція і пресія.

Від того часу почало в соймі чимраз зменшуватись число послів-русинів і мужиків. Особливо найенергійніші і найзавзятіші з-поміж них уступили місце польським кандидатам. Дебати в соймі ставалися чимраз спокійніші і монотонніші, відколи не стало ярих опозиціоністів. Сонна мертвеччина залягла над залою соймовою, особливо в новім будинку соймовім; зала тая, немов нарочно збудована для такого збору, котрий не потребує чути того, що в ній говориться, щоб часом надто голосна бесіда не перервала любого сну якого депутата. Засідання відбуваються в'яло, в лавках посольських багато і чимраз більше пустих місць; тої совістливості, з якою наші мужики пріли в перелюднених засіданнях, не опускаючи залі під часи дебати і стараючись здати собі справу зі всього, що говорилося,— тої посольської совістливості, здаєсь, нема тепер і сліду. Многі посли часть цілого засідання проводять в буфеті. Над найважнішими справами крайовими голосується майже без дебати, ліниво, віднехотя, так як найнятий і лихо плачений робітник під сонячним скваром ліниво і віднехотя робить свою роботу. Здаєсь, що всякий інтерес до справ крайових вигас між послами, так що навіть польські дневники, що недавно уїдали завзято на руських послів-неугомонників, тепер, коли округ за округом «zdoby-

---

[1] Нема Русі (*польськ.*).— *Ред.*

[2] Епітет для прикраси (*лат.*).— *Ред.*

wają kandydaci narodowi»[1] по кожній сесії соймовій сухо нотують: «і ta sesya była senna і bezpłodna jak zwykle»[2].

Що це має значитися? Чи той нічим не замутимий спокій — знак сили, певної себе, чи, може, знак моральної і інтелектуальної посухи та бідноти? ...

Та не досить того. Вперед, коли ще сойм оживляла значна фаланга русько-мазурських опозиціоністів, всі паниполяки голосували дружно, як один муж, проти «wrogich elementów»[3]. Де поділася нині тая єдність! Сойм наш, подібно як правиця віденського парламенту, розпадається на чимраз більше число «партій», чи властиво фракцій та котерій «станьчики» * і «подоляки»*, «атеньчики»* і «резолюціоністи»*, «поступовці» і «консерватисти»,— всі ті назви, хоч і не криють під собою ніяких суперечних, відмітних програм, ніяких відрубних, ясно означених суспільно-політичних переконань та стремлінь, хоч не суть ознаками ніяких віддільних п а р т і й, то все-таки суть то «риси в мурі», знаки роздвоєння, незгоди, не раз сусідських квасів та невдоволень, опертих більше на різницях фантастичних, ніж реальних, на незгідності, напр., в пониманню минувшої або будущої «Polski w dawnych granicach»[4], ніж на незгідності в пониманню добра краю.

Чи потребуємо доказувати, що такий стан есть застоєм, що такий спокій есть розкладом, що така побіда есть властиво нещастям не лиш для цілого краю, котрому дорого приходяться фантастичні та й ще при тім зовсім незаймаючі панські забавки, але есть нещастям і для самих тих верховодників, котрі в побіді аж показуються слабими і неспосібними до енергічного і розумного ведення діл крайових?

Історична Немезис* мститься над нашими верховодцями. Виелімінувавши зі сойму один з елементів крайових — мужицтво, одну з народностей крайових — русинів, вони тим самим відірвалися від живого грунту, зависли в воздусі, почали гонити за всякими фантастичними марами, стратили почуття крайових інтересів, стратили віру в свое призвання, стратили моральну силу, і усхли, як усихає рослина, вирвана з рідної землі. Одна-однісінька енергія

---

[1] Здобувають національні кандидати (*польськ.*).— *Ред.*

[2] І ця сесія була в'ялою і безплідною, як звичайно (*польськ.*).— *Ред.*

[3] Ворожих елементів (*польськ.*).— *Ред.*

[4] Польщі в давніх кордонах (*польськ.*).— *Ред.*

осталась ще у них — енергія до самозахования. Вони всіма фібрами свого существа держаться за своє становище, за своє верховодство в краю, знаючи добре, що раз зіпхнуті з нього, вони стратять все і не здужають вже ніколи виплисти наверх. Повага урядів, шумні звуки титулів, сила матеріальна і грошова, примус і підступ — все однако добре для них, щоб тільки остатися на своїх місцях; а як вони стоять на них, що роблять, се їх не обходить. Щоб тільки «zwyciężył kandydat narodowy»[1] при виборах, щоб тільки «nie dopuścić świętojurca»[2], щоб тільки залу соймову заповнила, «plejada świetnych nazwisk»[3] (уважайте добре: не плеяда знатних л ю д е й, але тільки знатних назв, ся фраза якраз характеризує спосіб мислення і ділання наших верховодців!) — а там опісля нехай собі і трава не росте.

І що ж ми, русини-демократи, хлопи, попи та авскультанти робим серед такого товариства? Ми робили і робим опозицію, хоч, що правда, опозиція наша в соймі щораз ослабає. На передпослідній сесії визначилася була вона ще промовою посла о. Качали* проти запомоги інтернатові змартвихвстанців*, а на послідній сесії вже майже не було її слідно. Причин того ослаблення опозиції єсть, безперечно, більше, але між іншим єсть дуже важна тая причина. Буває такий противник, проти котрого остогидне чоловікові тривати в опозиції вже навіть поминувши те, що тая опозиція не приносить жодного пожитку. Такий противник всяку опозицію, хоч би вона була і як об'єктивна і принціпіальна, уважає личною образою, і не досить того, що здавить тебе своєю матеріальною перевагою, але в додатку подасть в підозріння моральну чистоту твоїх мотивів, оклевеще тебе і понівечить. Так предсі якраз сталося по опозиційній промові о. Качали проти запомоги змартвихвстанцям.

І що ж за прояв бачимо ми в соймі по постепеннім числовім і моральнім ослабленні нашої опозиції? Бачимо ф а к т, що польська більшість щораз більше розпадається і в щораз більшу впадає в індоленцію. Крайню індоленцію показала вона при кінці передпослідньої сесії під час дебатів і голосування над правительственним квестіона-

---

[1] Переміг національний кандидат (*польськ.*).— *Ред.*
[2] Не допустити святоюрця (*польськ.*).— *Ред.*
[3] Плеяда блискучих прізвищ (*польськ.*).— *Ред.*

рем в справі реформи адміністрації. Будь-що-будь тая індоленція пансько-польської більшості в соймі має для нас і свою добру сторону,— вона підготовлює н а м грунт, вона приспішує н а ш у п о р у. Нам треба тільки уміти добре зорієнтуватись, добре розглянутись в своїх власних силах, розпізнати, де іменно наша головна опора — і зробити рішучий крок.

В минувшій каденції сойму було наших послів дуже мало; не знаємо, як випадуть для нас предстоячі вибори. Маємо надію, що випадуть лучше, і у ж и й м о в с і є ї с в о є ї е н е р г і ї, щ о б и в и п а л и л у ч ш е, але допустім також случай, що випали б навіть гірше, чого наші противники з цілого серця бажають. Які ж з того вийшли би для нас наслідства? Противники наші крикнуть тоді ще голосніше: «Niema Rusi», бо нема в соймі стільки а стільки руських заступників!

На то ми кажемо ось що. Нехай собі поляки тисячу разів кричать, «Niema Rusi»,— то доки Русь тая чує себе Руссю, жиє духовим життям, розвивається і організується по-своєму, дотя весь їх крик буде пустою забавкою, компрометуючою крикунів. Ніхто на світі не увірить тому, тим більше, що і нам же не заборонено ніколи печатно перед цілим світом і усно на народних зборах та вічах заявляти свої права. Хіба ж ми дорогою парламентарною зискали коли-небудь хоч одно уступство від поляків? Все, що ми маємо, маємо або запоручене основними параграфами конституції,— значиться таке, чого нам поляки і парламент ані дати, ані відібрати не можуть,— або признане в дорозі судовій, resp. найвищим державним трибуналом у Відні, або, вкінці, здобуте власною силою, працею коло розвою народу, агітацією суспільною та політичною на легальнім, але від парламенту зовсім незалежнім грунті. Що Русь наша жиє, винні ми не бесідам наших послів у Відні і у Львові, а теплому хоч печатному слову наших популяризаторів та проповідників, винні ми більше «Просвіті»* і «Батьківщині»*, ніж послам-бесідникам у Відні. Що нині Европа, і учені, і політики, знають о нас і займаються нами, винні ми також не нашим парламентарним бесідникам, котрі предсі досі ніколи не здобулися на такий грімкий голос, яким заманіфестував був Гавзнер* в р. 1879 становище польське,— ні, і те знакомство з нами Европи винні ми в першій лінії героям пера і науки, таким Антоновичам*, Міклошичам*, Житецьким*, Огонов-

ським*, Пипінам*, таким Рамбо*, Ральстонам*, Тіссо* і де-Губернатіс*.

А спитаймо себе в покорі духа, чому ми винні то, що ми нині в Галичині на політичнім полі так низько упали, дійшли майже до зера? Яка тому причина, що під час, коли інтелектуально і навіть суспільно ми, безперечно, хоч поволі, поступаєм наперед, в тім самім часі іменно на полі парламентарнім чимраз більше тратимо місця, чимраз мізернішу граємо ролю? Не говорячи вже о програмових широкого закрою бесідах парламентарних, котрі би перед цілим світом маніфестували права, стремління і діла руського народу — ні, навіть в спеціальних дебатах, вимагаючих вже не широкого політичного знання і такту, а доброго фахового образования і пильних студій над даним предметом, і в таких дебатах наші парламентарні заступники не виступають з добре обдуманими, талантливими і основними бесідами. Многі, для нашого народу дуже важні случаї, особливо економічні, переходили і переходять через обради думи державної і сойму крайового, а наші посли не можуть якось в таких разах здобутися на слово, а коли здобудуться, то звичайно не порушать ані противників, ані прихильників. Що се все значить? Звідки це походить? Невже ж таки весь руський народ, всю руську інтелігенцію треба міряти після її репрезентації? Противники наші дуже радо се роблять, ба, навіть ті, котрим так пильно вислугувалися деякі наші віденські посли,— централісти німецькі, поза високопротекційним тоном, з яким у нас говорять, скривають зовсім недвозначне маловаження «der indolenten, passiven Ruthenen»[1]. Чи це есть те почесне становище в житті політичнім, якого би нам бажати треба?

За причиною того сумного явища не далеко нам треба шукати. Наші репрезентанти не виступають ні з чим, не працюють в комісіях парламентарних не для того, що вони не спосібні до сього. Хрань боже! І не для того, як коли б добро Русі не лежало їм на серці. Ні,— той би зовсім не порозумів нас, хто би з нашої бесіди хотів виміркувати для них закид непатріотизму. Нам здаєсь, що причина зла тут не есть лична, що вона лежить глибше. Наші репрезентанти — скажім це сміло і відверто,— не мають на чім опертися, не чують за собою тої сили народ-

[1] Нездарних, пасивних русинів (*нім.*).— *Ред.*

ної, котра одна може надати сміліcть і резолютність бесідникові. Вони чують нашу слабосильність, не вірять в силу руського народу в Галичині і тим самим підтинають в самім корені всю свою парламентарну кар'єру, засуджують себе на вічну блуканину з одного табору до другого. А не маючи віри в народ, вони не можуть і в народі збудити до себе довір'я; не чуючи сили в народі, вони не лиш самі себе роблять безсильними, але ще більше обезсилюють народ і знеохочують його до всяких виборів, до всякого парламентаризму. Єсть се circulus vitiosus[1], блудний безкінечник, з котрого тільки смілий і рішучий крок потрафить нас вирвати.

Причина зла — політична безсилість народу. А яка причина тої безсильності? Народ єсть тая родима скала, на око холодна і пасивна. Але во внутрі її дрімають іскри великого огню. Треба доброї сталі, треба смілої і совісної праці, щоби з того каменю викресати іскру. Такою сталлю повинна бути інтелігенція. Чи вона досі була нею, чи гартувалась вона в жаркій грані політичних фактів і в холодній воді здорової, тверезої критики? В то не хочемо входити. Але то, здаєсь, без чиєї-небудь урази можемо сказати, що праці для викресання тої живої іскри з народної маси інтелігенція наша докладала мало, і особливо там, де тая праця найтяжча і найдовшого потребує заходу — на полі політичної агітації і організації. Єдиний у нас орган політичної акції, «Руська рада», проспала благополучно багато добрих случайностей до політичного пробудження і здвигнення народу. І ще тепер, жаль сказати, іменно на тім полі у нас дуже небагато робиться. Правда, популярно-політичні часописи вже отворяють очі народу на то, що діється круг нього, але того ще не досить. Сила лежить не в пізнанні, а в ділянні, а підставою ділання єсть не сама свідомість, але організація. Пора нам пізнати, що наша політична сила лежить тепер ще не у Відні, не в соймі, а по селах і місточках, в тих тисяч наших селах і містечках, в тих міліонах наших селян і міщан, в котрих поки що печатне слово будить почуття народне, а в котрих відповідна організація може збудити енергію і зродити акцію народну.

[1] Порочне коло (*лат.*).— *Ред.*

III

Ціла наша інтелігенція, а особливо польська, привикла з давніх-давен називати наш простий народ пасивною і крайнє консервативною масою. «Нехай буде, як бувало»,— се єсть звичайний рефрен всього того, що говорять наші інтелігентні люди о простім народі. Коли поляки в р. 1848 старались а не могли зентузіазмувати його до якої-небудь гвардії народової, а пізніше до рад повітових, до цілої автономічної господарки і до своєї фантастичної політики, то вони все і всюди старалися затушувати тую немилу, не завсігди пасивну опозицію, утертою кличкою: «Народ консервативний і інертний, боїться всякого руху, всякої новості, всякого поступу». Вони ніколи не подумали навіть над тим, чи їх видумки справді суть поступом, чи суть хосенні для народу і чи має той народ розумну причину ентузіазмуватися до них.

Жаль сказати, що між нашою руською інтелігенцією, котра так любить називати себе демократичною, по приміру поляків досить часто стрічаються такі чисто аристократичні погляди. Вплив польської журналістики, польської літератури, польського способу мислення у нас надто ще сильний, і то зовсім не на користь нашу. Хоч і як декотрі навіть з наших старших проводирів на полі національнім і обрядовім борються проти польського впливу,— то предсі дуже мало ще у нас виступається проти нього там, де він єсть, може, найбільший, бо ненастанний, тихий а глибокий і для нашого самостійно-народного характеру дуже шкідливий. Наша полемічна література з послідніх 20 літ виказує чимало статей і брошур, в котрих справедливо і несправедливо поборювалося то «москво-», то «україно-», то навіть і «полонофільство», але це послідне зовсім не з літературного і не з умислового боку. А між тим, пора нам пізнати, що коли де, то іменно тут польський вплив особливо сильно і сумно відбивається якраз на тій верстві народу, котра по-своєму призначенню повинна би бути «сіллю народу» — на інтелігенції. Не тільки школи і уряди полонізують нас: ми самі полонізуєм себе ще гірше вдома. Наші сини і брати, а особливо наші доньки і сестри читають і зачитуються польськими пустословними повістями, польськими квасно-патріотичними і шумно-фразистими поезіями, польською популярною, т. є. крайнє безкритичною і шляхетсько-сторонничою історією. Відти вони

набирають того польського духу, котрий есть правдивим злим демоном не лиш руського, але й польського народу і з-під котрого впливу тільки немногі польські уми здужали виломатися. Відти набирає наша молодіж, а особливо наші женщини, того легкого і поверхневого облиску, що звик крити внутрішню пустоту, тої манії до салоновості і дистинкції, котрою маскується недостача простого і щирого чувства, тої церемонності і прив'язання до пустих форм і дрібниць, тої відрази до всякого сильного і правдивого слова, коротко кажучи, набираються всього того, що властиве перестарілій і замираючій кастово-шляхетській цивілізації, а що так противне здоровому, прямому і щирому духові нашого народу. Що така духовна асиміляція близька до винародовлення, не треба, здаєсь, доказувати. Так само чей не потребуєм доказувати, що це з нас не говорить руський шовінізм, котрий виключає все чуже для того, що воно чуже. Ні, ми радо і вдячно приймаємо все чуже, коли побачимо, що воно розумне, здорове і хосенне для піднесення людей, але чей же маємо право виступати проти чужого, коли бачимо, що воно псує наш смак літературний і артистичний, псує наш народний характер, а взаміну за те дає нам дуже мало або й нічого здорового і хосенного, коли бачимо, що твори польських пустомельських писателів розходяться сотками серед наших родин, між тим коли наші рідні хоч і найкращі твори вважаються хлопськими та тривіальними, а здорові і сильні твори сучасні других європейських літератур розходитися не можуть.

Одним з таких шкідливих, від польщизни нами перейнятих поглядів есть переконання о консервативності нашого мужика. Так довго товкли нам польські журналісти і писателі, всякі добжанські, лями, захаріясевичі, крашевські і мілковські о консерватизмі мужика, що ми, вкінці, і повірили їм на слово. А повіривши, ми відвернули очі і увагу від того мужика, занедбали слідити пильно та з любов'ю прояви його питомого духовного життя, того життя, котрого нездужала в нім приглумити ні монгольська, ні польсько-московсько-татарська руїна, ні кріпаччина і панщина,— того життя, котре заявило себе в многих кривавих і геройських боях за свободу і ідеали питомі, в тисячах чудових і з здорового гуманного серця пливучих пісень. Ми занедбали слідити за проявами того життя у нашого мужика; під впливом переможної польщизни вибилися з рідного

народного світогляду і перестали розуміти власний народ, хоч говорили його мовою. Ідеали мужицькі перестали бути нашими ідеалами, стремління його, ясні для кожного видячого, сталися темними і неозначеними для нас, а на часті случайні прояви мужицького духовного життя гляділи ми або з сміхом або з погордою. І що ж з того вийшло? Вийшла обопільна шкода: і для мужиків, і для інтелігенції. Не розуміючи мужиків; не знаючи, чого їм треба і чого вони хотять, інтелігенція і їм не помогла, і себе в їх очах здискредитувала. Де вони хотіли хліба, ми давали їм цукерок, або й нічого не давали. Де йшло о питання економічні, ми зводили діло на політику; де народ процесувався і тратився за «ліси і пасовиська», ми замість вияснити йому діло і потребуючим дати юридичну пораду і поміч, сварилися о азбуку.

В послідніх часах ті сумні відношення зачинають змінятися, хоч до цілковитої зміни ще дуже далеко. Така зміна — повторяємо ще раз — наступити може аж тоді, коли серед самої нашої інтелігенції пробудиться не тільки національна, конфесійна і політична, але й літературна і взагалі умислова реакція проти польщини. Та все-таки в теперішній хвилі помалу увага нашої інтелігенції більше звертається на простий народ, ніж це було колинебудь досі. Ми звільна привикаємо вважати його не інертною, мертвою масою, але організмом живим, котрий жие не тільки хлібом, але й духом. Прояви того здорового і свіжого життя, духовного, особливо в послідніх роках значно множаться. Популярні часописи належать у нас до тих, котрі найпильніших мають читателів; популярні книжечки розходяться тисячами; ба, навіть початки самостійних народних організацій в цілях наукових і політичних повстають і ростуть перед нашими очима. Говоримо тут о читальнях сільських і міщанських, о котрих повстанню і розвою часописи наші раз у раз доносять з всіх кінців нашого краю. Єсть се об'яв в наших обставинах так характеристичний і так безмірно важний для нашої будущини, що вартості його і переціннти не можна. Показує він, що не тільки цікавість до науки і до знання збудилася в нашім народі, але також і той дух спільності, дружності і асоціації, той дух — працювати згідно соединенними силами, котрий єсть першим признаком і необхідним условієм сильного життя і розвою кожного народу. З-поміж всіх народів слов'янських, ос-

кільки знаємо, тільки чеський та сербський випередили їх в тім ході. У них, а особливо у чехів, по всіх селах народ зорганізований тісно в зв'язки в цілях наукових і політичних, і чехи справедливо можуть гордитися тою своєю працею. Коли перед двома роками чеський депутований, д-р. Тоннер розказував у Львові нашим полякам о тій дивній організації цілого чеського народу, то мова його звучала такою теплою і гордою радістю, що наші поляки, безперечно, мусили в душі дивуватися, як можна так обширно і з таким заняттям говорити о — «хлопах», а не згадати при тім ані о пишних маніфестаціях та овоціях, ані о пишних строях та будовах. Правда, відчит д-ра Тоннера був для наших поляків сильним підбудженням — кинутись і собі ж в тім направленні, помалпувати чехів і показати, що ось то: «І ми не послідні». Вони в подібнім дусі начеркнули план і задачу «Maciérzy»*.

Але тут-то якраз і показується, що діло народне, почате без щирої, гарячої любові до народу, почате з панської фантазії єсть і мусить бути ділом мертвородженим. «Maciérz» і досі не знає, що їй робити, і зачинає благополучно ступати слідом дотеперішніх случайних видавництв польських без всякої програми і без внутрішньої вартості. Дарма, що «хвали на два столи», коли їсти і на однім ніщо. Маймо надію, що діло, почате з фантазії, фантазією довго не простоїть; в такім ділі тільки гаряча, безгранична любов до народу — не гроші — єсть nervus vitae[1], а «Maciérz» такого нерву не має і з природи своєї, яко основана в польській інтенції на руській землі, не може мати.

Тільки ж все те не повинно наповняти нас незаслуженою гордістю, не повинно будити в нас мислі: ми побідили або побідимо. Ми ще не в чім і нікого не побідили, а чи побідимо, се буде залежати від того, чи ми в першій лінії побідимо себе самих, своє котерійне та партійне самолюб'я і свій індеферентизм до справи народної. Наша побіда над противними нам силами буде не одним великим і рішучим ударом, не якимсь катаклізмом національним і суспільним, а сумою безчисленних дрібних, буденних побід, незначних, тихих а зріло обдуманих і неумолимою працею здобутих. Меншекрові, а більше поту! — се повинен бути оклик нашої будущої історії.

Мертвонародженість польської «Maciérzy» і всіх поль-

[1] Нерв життя (*лат.*).— *Ред.*

ських заходів около позискання нашого народу повинна для нас бути не успокоєнням, а побудженням до чимраз нової невтомимої і різносторонньої діяльності і праці над самим собою і над народом. Здобуваймо науку, щоби подавати її невченим браттям — не каламутну, фальшовану, але здорову і чисту. Закладаймо читальні, організуймо політичні товариства, товариства для забави, для співу, для театральних аматорських представлень, робімо все, що може зближати людей до людей, будити між ними почуття спільності і почуття сили, лежачої в тій спільності. А особливо стараймося нав'язати між тими частковими, місцевими організаціями порозуміння, стичність, щоб вони знали о себе взаїмно, знали о всім, що робиться у других селах і містах нашого краю, і тим заохочувалися і у себе до дальшої, успішнішої роботи, мали те, що називається Fühlung[1] між собою. Довершення такої всекрайової організації буде, безперечно, більшим тріумфом нашого народного діла, ніж вибір десяти послів до сойму крайового,— бо се буде насінням на будучність. От де поле, на котрім нам треба розвинути найбільшу і неутомиму діяльність, а будьмо певні, що тільки in hoc signo vincemus![2]

---

[1] Контакт, зв'язок (*нім.*).— *Ред.*

[2] Під знаком цього переможемо (*лат.*).— *Ред.*

ДАВНІ МАТЕРІАЛИ ДО ОЦІНЕННЯ НОВИХ ЗАХОДІВ ОКОЛО ПОЛЬСЬКО-РУСЬКОЇ УГОДИ

По «щасливім» переведенні виборів* до сойму крайового, шляхта польська в Галичині приготовується до дальшого і запевне іще «успішнішого», ніж досі, ведення нашої господарки крайової через слідуючих шість літ. Многі «пекучі» питання мають бути в тім часі полагоджені, а передовсім проклятуще «питання руське». Газети польські віддавна вже поговорюють о тім і зовсім недвозначно ставлять одною з перших задач нового сойму «переведення угоди між поляками і русинами в Галичині». Що питання справді дуже пекуче, о тім запевно ніхто не сумнівається, так само русини не сумніваються о тім, що між поляками, особливо в «немиродайних сферах», находиться багато і зароджуються чимраз більше людей, котрі бажали би те питання полагодити на підставі строгої справедливості т. є. на підставі повної самостійності і рівноправності обох спорячих сторін; але «миродайні сфери» польські своїм поступуванням і своїми голосно виказуваними поглядами наповняють русинів не надією і не вірою в ліпшу будучність, а тільки чимраз більшою тривогою. Бо, припускаючи, що поговірки польської преси о польсько-руській угоді мають основу в якихсь серйозних заходах і намірах, спитаймо себе самі: яка може бути та угода, до котрої заключення шляхта польська з такою завзятостею, з такими грошовими видатками і з таким явним нарушенням прав конституційних постаралася не допустити якраз тих, о котрих в цілім ділі найбільше ходить — русинів? Оскільки сягають наші інформації в зв'язку з деякими висказами польських газет і брошур, поляки хотіли би збути «руське питання» хитро-мудро, а невеликим коштом і за ціну звісного віддавна «zrzeczenia się cyrylicy i juliańskiego kalen-

darza»[1] ущасливити нас деякими більше блискотливими, ніж реальними, більше обіцянками, ніж щиро поданими уступками.

Розуміється, що ми згори уважаємо всі панські забіги до заключення такої «угоди поляків з русинами», при котрій властиво русинів не буде, пустою і безцільною забавкою. Угода може заключатись тільки між рівноправними, а не між поваленими на землю з одної, а сидячими йому на грудях з другої сторони. Вже з тої самої очевидної правди випливає, що результатом такої угоди не можуть бути якінебудь ближче або дальше сягаючі уступки та ласкаві датки, але признання повної рівноправності обох народів в школі, уряді і парламенті, та й то не признання на папері, але запорученя її на ділі. Доперва на тій необходимій підставі можуть показатися овочі угоди — згідне ділання обох народів в справах, дотикаючих обопільних інтересів, в справах економічних, політичних і культурних. Доки поляки вповні і одверто не стануть на тій підставі, доти — се ж предсі для кожного ясне і конечне — русини не можуть успокоїтися, мусять уважати себе покривдженими і упослідженими.

Дивна річ! Був час, коли і полякам — особливо передовим і щиро мислячим,— зачинало світати в голові, коли они понимали справедливість жадань русинів, і хоч з невеликою охотою, а все-таки приставали на ті жадання. Ми подаємо нашим читателям два дуже цікаві і важні документи з 1848 року, котрі, кидаючи світло на праці і змагання слов'янського з'їзду в Празі, іще цікавіше світло кидають на мало висвічені досі відношення між русинами і польськими членами празького з'їзду. Між тим, коли в Галичині, а особливо ві Львові, під проводом головно бувших демократів-конспіраторів та емігрантів в 1832—1846 рр. чимраз дужча і пагубніша розгоралася братня ненависть і незгода між поляками а русинами*, в Празі, на нейтральнім полі, серед загального ентузіазму і серед того високого настрою духового, який породила у всіх свіжо надана свобода і перший живий вибух почуття широкого слов'янського братерства, велися оживлені, але щирі, дружні і щирослов'янським та демократичним духом навіяні переговори о уладженню всяких межиплемінних усобиць.

[1] Відречення від кирилиці та юліанського календаря (*польськ.*).— *Ред.*

Правда, переговори ті не довели до пожаданої цілі. З'їзд празький, не докінчивши своїх нарад і не затвердивши печатаних нижче точок угоди поляків з русинами, зістав розігнаний князем Віндішгрецом по збомбардуванню Праги. Але «точки» самі, доховані до нашого часу в рукописі, остаються все-таки цінною пам'яткою змагань і поглядів тодішніх діячів, як русинів (Гинилевича*, Борисикевича* і др.), так і поляків (Юрія Любомирського* і кн. Льва Сапеги).

Жаль сказати, нині кожний безсторонній мусить признати правду того суду, котрий видав о галицьких поляках варшавський учений Володимир Спасович: «Кривава різанина не так в руських округах, як в Тарнівськім, замешканім виключно польським людом, була грізною, хоч зовсім безхосенною пересторогою для інтелігенції польської, свідчачою, що она пішла на манівці. Не на хосен тій інтелігенції вийшли й загальноєвропейські розрухи 1848 року: обі ті страшні науки нікого не спинили і нічого не навчили»[1]. Адже ж нині — сміх сказати! — навіть найліберальніші між поляками (як нпр. д-р Червінський*, автор брошури «Polityka nerwów», по-майстерськи розібраної минувшого року пок[ійним] Вол. Барвінським в статтях п[ід] н[азвою] «Політика шовінізму»), коли заговорять о руcько-польській згоді, зупиняються на таких річах, як календар і азбука, до котрих щиро мислячі сусіди, яко до наших чисто домашніх справ, і зовсім не повинні б мішатися! А що сказати о множестві тих нижчих, сліпіших, «пресмикающихся» представителях польської «опінії публічної», котрі навіть за такі далеко не радикальні і русинів не вдоволяючі уступки, як були пропоновані д-ром Червінським, уважають себе в праві і обов'язку зривати з ним всякі зношення і контакти, навіть з його кривдою! Сумно стає нам, коли перечитуємо ті пам'ятки з 1848 року і порівнюємо їх з нинішньою хвилею! Кілько-то горя моглось би було обминути, кілько-то дорогих потрачених сил ощадити і на кращі діла повернути, кілько стародавніх, віковічних ран загоїти, коли б поляки галицькі пішли були за слідом і за думками празького руcько-польського комітету! Та, мабуть, не судилося!

[1] Wł. Spasowicz. Dzieje literatury polskiej. Warszawa, 1882, c. 547.

Уваги ті насунули нам слідуючі два документи з 1848 р., прислані до ужитку нашої редакції в[исоко]пов[ажаним] ветераном нашого літературного відродження о. Йосифом Лозинським з Яворова враз з слідуючим його листом.

«Посилаю в[исоко]п[оважаній] редакції письмо б[лаженної] п[ам'яті] Григорія Гинилевича, бувшого схоластика і совітника консисторії перемиської і пр., писаний з Праги 9 червня 1848 р. [де він був на слов'янськім зборі] до ради руcько-народної яворівської, а адресований на ім'я вс[е]ч[есного] о. Стефана Добрянського, тодішнього сотрудника в Яворові, а нинішнього приходника в Рогізні. Понеже содержаніе сеї грамоти есть дуже важне для нашої історії і цікаве для кождого русина, то треба її печатею обнародувати. До того листа була прилучена також карточка в польськім язиці, заключаюча в собі точки тодішньої угоди, заключеної межи русинами і поляками, котру також посилаю. Отже, просив-бим, щоби в[исоко] п[оважана] редакція обі ті грамоти в «Ділі» випечатала, по чім прошу оба подлинники доручити бібліотеці «Народного дому»* для захованя. Письмо се диктував д-р Гинилевич, а писав віденський академік Попель*; однак, підписав його власноручно д-р Гинилевич і також дописав іще власноручний додаток». Лозинський.

Письмо Григорія Гинилевича[1]

Чесні браття!

Хотя й випадало би перед вами витолкуватися, що я не устоявся в слові щодо мого писання до вас, однако ж, зіставляючи тоє до усної бесіди, поспішаю вам донести о найважнішій речі, якую власне нині з великою трудностею до скутку припровадилисьмо з поляками найстислішую федерацію на засаді наступуючих пунктів залучених:

Угода русинів з поляками[2]

(Копія)

§ 1. Відповідно до більшості населення польського або руського в кождому окрузі офіціальною мовою має бути

[1] Письмо Григ. Гинилевича наводим дослівно, зміняючи лиш правопис і деякі разячі полонізми.

[2] Текст угоди подається в перекладі з польської.— *Ред.*

мова польська або руська. Проте для всіх сільських і міських управлінь застерігається право на вживання тієї мови, якою говорить більшість місцевого населення, а для кожного місцевого жителя застерігається право на вільне вживання при кождому зіткненні з владою мови польської або руської і на одержання відповіді цією ж мовою. Кожен житель краю незалежно від національності має право на посаду. Але при заміщенні невиборних посад вимагаємо врахування співвідношення національностей. В місцевостях з мішаним населенням службовець повинен вільно володіти обома мовами.

§ 2. В селах школи парафіальні, тривіальні і нормальні будуть вестись мовою більшості населення, проте меншість має право мати й свої національні школи. В цілому краї у третьому класі нормальної школи мають викладатися мови: польська в руських школах і руська — в польських. Гімназії для руської і польської національності будуть окремі. Заснування їх і кількість залежатиме від потреби молоді тієї, чи іншої національності, що зголошуватиметься на навчання. В кождій гімназії викладатимуться обидві мови. В ліцеях і університетах дозволяється викладання кождою мовою.

§ 3. Галицька національна гвардія, яка буде де-небудь організована, обирає своїх командирів більшістю голосів і так же вирішує про вживання руської або польської команди. Її відзнакою будуть герби обох національностей, розміщені поруч себе.

§ 4. Цілий край має спільну центральну владу, яка листуватиметься з руськими властями по-руськи, а з польськими — по-польськи; спільний сейм, що складається з депутатів, вибраних згідно правил, які будуть встановлені. Застерігається право на вільне вживання в сеймі мови руської чи польської. Постанови сейму та розпорядження властей публікуватимуться обома мовами.

§ 5. Урівноправнення в краї усіх віровизнань, а також духівництва як щодо сану, так і щодо конгруї.

§ 6. Конституція має якнайвиразніше ухвалити повне людське, політичне і віровизнанневе рівноправ'я між поляками і русинами, яке випливає з святості і недоторканості кожної з представлених в Галичині національностей.

§ 7. Визнання потреби і встановлення терміну поділу Галичини на два окремі адміністративні округи є справою законодавчого сейму.

Прага, дня 7 червня 1848.

Леон Сапєга, Григорій Гинилевич,
Іван Борисикевич,
Антоній-Зигмунт Гельцель,
Кс. Щенсни Бухвальд, Юзеф Мідович,
Кароль Маліш, Заклинський Олекса,
Зенон Поглодовський, Людвік Стецький,
Маурикій Країнський.
Єжи Любомирський, голова комісії.

Увідомивши вас о тім, що нас найбільше обходить, мушу вам в короткості вспімнути о натурі тутешнього слов'янського збору.

Наміренням його єсть: загварантувавши собі обопільно народовість, получитися в союз відпорний і зачіпний. По-друге, получитися до утримання держави ракуської. По-третє, уложити засади стосунку, в якім маємо ми, слов'яне, так до інших народів ракуських, як до заграничних слов'ян стояти.

Цілий збір поділився на три секції. Першу становлять русини і поляки, другую: словенці, хорвати, серби і далмати, третю: чехи, моравці, шлезаки і словаки. Кожда з тих секцій вибирає до так званого «збору великого» 16 членів, котрі-то нараджатися мають над справами відносячимися в огульності до слов'ян. Опріч того належать до того «великого збору» три урядники кождої секції, так що «великий збір» складається в 57 членів, опріч старости і двох секретарів.

Щодо нашої секції, тая складається з 63 членів: з тих 20 русинів, 20 заграничних поляків, один росіянин*, а один прусський шлезак, решта поляки з нашого краю. Президентом — доктор Лібельт з Познаня, віце-президентом і секретарем Залеський першим, а другим Семенський, підсекретарем Заклинський.

Секція тая наша поділилася на дві комісії: руську і польську. До комісії руської належать: Борисикевич, Дзідушицький, Гинилевич, Стецький, Сапєга і Заклинський; до комісії польської: Бухвальд, Гельцель, Країнський, Любомирський Юрій, Маліш і Мідович.

В тих комісіях пертрактуються речі кождої народовості, а так розбирані в поєдинчих комісіях, приходять до комісії так званої «галицької», складаючоїся з членів комісії польської і руської.

Опріч тих двох комісій єсть ще третя в нашій секції, складаючаяся так же з 6 членів, найбільше заграничних, а тії всі три комісії разом становлять одну комісію для квестій загальнослов'янських.

Такий в загальності єсть склад тутешнього слов'янського збору. Що поєдинчі комісії обрадять, приходить доперва на секцію, де новая дискусія буває. Тим способом прийдуть і наші уклади з поляками до обрад секції руcько-польської, де не обійдеться без многоговорення. Немало маємо тут трудів з поляками, особливо з познанськими і з кількома так званими «rusynamy», як наприклад з Cięglewyczom і з Puzynow, котрого остатнього, однак, не хочемо за русина узнавати, бо на русинів як найбільший враг повстає. Найумірковапішим з тих, котрі тепер признаються за русинів, здає ми ся має бути князь Сапєга. Однак, крім нього і всі решта русини власну носимо кокарду, то єсть «золоте на синім полі», крім того слов'янськую трикольорову: синю, червону і білу. Ведля укладу нашого будеться на будуще кокарда руська і польська носити, як такую вже тепер граф Стецький, Поглодовський, Маліш, кн. Любомирський і т. п. носять.

Чехи здаються досить нашій справі прихильні бути, як-єм тоє міг повзяти з уст Палацького, Шафарика* і інших знакомитших мужів того народу; также і з того, що на обіді, який дав тутешній губернатор гр. Тун (Thun), для слов'ян, межи 20 гостями, котрії властивим білетом запрошені були, з нашої секції тільки чотирьох запрошених було, то єсть: один поляк з Галичини, Волевський; один поляк з Познанського, Цибульський, літерат; а нас двох: я і Борисикевич.

Довго в нас чекати треба, аби ся розвинув так, як ту, народовий патріотизм. Гвардистів вже коло десять тисяч, пісні патріотичні в устах навіть дітей. Гвардисти, особливо студенти, машеруючи, опріч музики, співають хором. Рада народова, котрої предсідателем сам губернатор Тун, нараджується над важнішими речами краю; а що чехи по віддаленні ся цісаря з Відня до Інсбрука цілком зірвали комунікацію з міністерством віденським, отож з ради обирають секції для справ таких, котрії властиво до різних міністрів належать. Бюрократія тут зовсім знесена. На німців поукладали найзабавніші пісні. Словом, чехи зовсім ся зачали самі радити, і тільки тримаючися династії Габсбурзької, цісаря Фердінанда на короля свого узнають.

Нас всіх досить гречно прияли, а так нам, як і академікам нашим, котрії з Відня тут попріїжджали, а котрихсьмо для нашої помочі в Празі затримали, повизначали мешкання по приватних домах. Я, однако ж, і Борисикевич зістали-сьмо таки в гостиннім домі «zum schwarzen Ross»[1], а то найбільше для того, що і самим сходитися часто випадає до обрадження і близько нам єсть до музеум, де ся секції збору відбувають; але праця така велика, що мало коли перед другов годинов ідеться спати. Доказательством того єсть, що перший лист доперва від мене читаєте, і то, як видите, за писаря просивєм си академіка нашого Попеля.

Тепер укладаємо разом з поляками петицію до монарха, де межи іншими просимо, щоби якнайборше був скликаний сойм во Львові, складаючийся з післанників, вибраних через наш люд на засаді найліберальнішій. В Відні трудно, щоби перед нашим соймом прийшов вальний сойм (Reichslandtag) до скутку, бо і чехи не мислять перед своїм соймом посилати депутатів на сойм вальний до Відня, єсли би в самій речі був такий там скликаний. На випадок, однако ж, єсли би в нашім краї депутатів на такий вальний сойм обирали, завше мислю виступити яко кандидат на виборця і на депутата; в тій цілі поручаюся вам, чесні браття! Як довго ще тутка забавимо, залежить від залагодження спільних наших слов'янських інтересів. Серби і кроати вже на другий тиждень хочуть до своєї землі вертати, бо ся боять, чи і так вже мадяри не почали війни з ними; бо серби відірвалися зовсім від мадярів, установили собі войводу і патріарха, і власне має за пару днів відти вийти депутація до Інсбрука до монарха, з котров ся і наша получить, аби ся домагати від найяснішого пана затвердження войводи, а решта народів, межи котрими і ми, правдивої свободи.

Не виставите собі, як тут, в Празі все пстро і мальовничо виглядає. Опріч різних уніформів гвардій тутешніх додайте народні убори різних слов'ян: сербів, кроатів, далматів, словенців, моравців, поляків — яко русин в уборі сарматськім виступив гр. Стецький,— а будете мати образ слов'янського колориту. Кождий слов'янин один до другого в своїм язиці промовляє і якось ся розуміем; а най-но рік, два, а в зрозумлінню одного слов'янина

[1] «Під чорним конем» (*нім.*).— *Ред.*

з другим, здає ми ся, не буде вже жадної трудності. На секції, як і в інших наших бесідах, так з собов, як і з іншими слов'янами, навіть і з поляками, говоримо по-руськи, яко ж і нашії нові чи повернені русини, яко то: Дзідушицький, Стецький, Поглодовський з нами принаймні тільки бесідують по-руськи. На запровадження збору, що ся з великою торжественностею учинило, кождий зо щепів слов'янських в власнім язиці мав мову. В нашій руcько-польській секції вибрані були на мовців з сторони поляків князь Любомирський, з сторони нашої я; але що в день запровадження 2-го червенця, запевне що-м цілу ніч не спав — раптом-єм заслаб, промовив за мене коротко Борисикевич.

Дякувати то богу, що-сьмо тут приїхали, бо доперва тепер неяко пізнали своїх братей-русинів слов'яне і чей борше буде і світ о нас знати. Для того теж, хоть би-сьмо нічого навіть більше тут не зискали, то вже той великий для нас пожиток, що стали-сьмо яко н а р і д с а м о і с т н и й.

Много нам, однако ж, ще потреба працювати, аби нашая милая руськая народовість так ся розвинула і вздвигла, як ту чеськая. Тому прошу і взиваю вас, вправляйтеся, кілько лиш можете, в руськім; бесідуйте межи собов по-руськи, призвичайте діти ваші до так милого і від слов'ян улюбленого язика; таже то не тільки вимагає від нас милість до народовості, але і власний пожиток, бо, як видите з укладів наших, урядники мусять по-руськи говорити і писати, але теж і повное для ваших дітей отворилося поле, де нам вже не будуть на заваді чужії насланники. Я тут через короткий час так-єм привик до нашої миленької мови, що коли де приходить часом по-польськи говорити, руські ми ся слова мішають, і в самій речі встидатися мусимо, і з трудностею приходило нам відповідати, коли нам нашії противники закидали, що як ми можемо признаватися до руської народовості, коли навіть власного язика не вміємо і в власних домах, особливо у священиків, по-польськи говорити звикли -сьмо. Для того іще раз взиваю, так для нашої народовості згубний і для нашого власного добра шкідливий, і най в ваших домах іншая мова не постане, як наша руська, най ваші діти з матернім молоком висисають замилування до любої нашої народовості і нашого н а д в с і. с л о в ' я н с ь к і к р а с н і ш о г о я з и к а. Не виставите собі, що нас ту праці коштує в бороненні на-

родності. Взбудили-сьмо ю тутка зо сну п'ятьсотлітнього, най же она ся з силов взмагає, живіть і управляйте єю, усуваючи, хоть би з трудностею приходило, завади і перешкоди, которії на дорозі народовості нашої стоять. Най жаден день не мине, в котрім би ваші діти поступку в язиці руськім не учинили; не говоріть інакше до них, як лиш по-руськи, аби ся до того язика призвичаїли; прецінь і на научення ся інних язиків досить їм ще часу зістане. Не тільки поляки нам закидали, але і чехи ся нам дивують, що так наш язик занедбали-сьмо. Жичив-бим собі, щоби всі наші, особливо священики, в Празі були, аби ся навчили шанувати і любити свою народовість, як ту кождий з слов'янських народів, хоть ані так історичних, ані так великих — п'ятнадцять мільйонів — свою народовість любить. Серб, кроат, словенчик і т. п. не питає, чи го чех або русин розуміє, він тільки своїм язиком мовить, хоть має спосібність і іншим язиком з другим ся порозуміти. Для чого ж тільки наші русини не тільки з поляком, але навіть самі з собою по-польськи або по-німецьки бесідують.

На зелені свята мислимо нашу службу божу целебрувати в старожитній чеській церкві Кирила і Мефодія. Академіки приготовуються со співом і чехи ся самі тішать, що по-слов'янськи по кількасот літ знов чути будуть літургію.

Я хоть недавно віддалений від вас, чую велику тугу за краєм нашим, і щоби бог дав, аби якнайборше наші тут інтереси залагодити і відси виїхати; до того так ту дорого, що ся міцно обавляю, аби мої запаси ще на місці не вичерпалися. Що теж там моє Шкло[1] робить; що там наша рада народова Яворівська? Бійтеся бога, утримуйте єю, ніж сам приїду, що, сподіваюся, за сім, вісім днів наступити повинно. Сподіваюся также ще до вас хоть один лист написати. Єсли би ви хтіли ми відплатити вет-за-вет, то пишіть під адресов: «Gasthaus zum schwarzen Ross»[2]. До боршого взбудження патріотизму руського залучаю вам пару пісень чеських[3].

Але, але, єсли би там зачали формувати гвардію, уважайте, прошу вас, щоби тая була чисто руська; команду руську має уложити Стецький, давній полковник козаць-

---

[1] В Шклі під Яворовом Гр. Гинилевич був тоді приходником.
[2] Готель під чорним конем (*нім.*).— *Ред.*
[3] Ті пісні десь загинули.

кий, Дзідушицький повідає, що як тільки приїде додому, запровадить зараз у себе гвардію руську, козацькую.

Кінчу мій лист, бо так мені, як мому академікові, вже ся хоче спати, бо то вже третя година по опівночі, а вчора оно также ся борше не пішло спати.

Чесний Стефане. Той лист перечитавши на раді, єслище екзистує, также іншим священикам, а іменно брату мому, відішліть умисним чоловіком до Старич або до Курник до кс[ьондза] Кечури.

Поздравляючи вас найсердечній, поручаюся вашій пам'яті і вашій молитві — Ваш щирий приятель Гр. Г.— Прага, 9-го червенця 1848. (Підпис і дата власноручні).

P. S. (написане власноручно): «Наших професорів»[1] взиваю, аби всеї сили приложили до научення ся язика нашого, бо по вакаціях напевне наступить вже регулямин на засаді наших обопільних укладів щодо шкіл. Німчизна запевне візьме в лоб і тільки буде для тих, котрі хочуться того вчити; затоє кілько ся лиш дасть, будуть ся запроваджувати науки язиків слов'янських,розуміється, при язиках наших головних: руськім і польськім. Зараз по моїм повороті до нашого краю запроектую во Львові комісію до організування шкіл народних і до уложення книжок в народовім язиці.

Ми тепер власне радимо, який би спосіб найлегший був, аби усунути вплив бюрократії на вибори нашії до сойму в Львові, о котрий, як-єм вище сказав, маємо монарха нашого як в найкоротшім часі скликати, а котрого завданням буде уложити право виборове. Добре би було, мої любимії браття, аби-сьте вже тепер остерігали людей від бюрократів, бо відомо вам, як дуже наш люд по селах звик вірити урядникам циркуловим. Боже заховай, аби люд ся бунтував, але аби ся освітив, як ділати має, аби наша народовість ся взнесла і аби нашії колись були щасливії.

Єще раз будьте правдивими русинами! Гр. Г.»

«Зав'язали-сьмо з поляками найстислішу федерацію на підставі рівноправності руської мови з польською в уряді (§ 1), школі (§ 2), в гвардії народній (§ 3), на підставі цілковитої рівності обох обрядів і рівного упосадження духовенства (§ 5) і лишаючи до рі-

[1] Мова тут о професорах головної 4-класної школи (Hauptschule) в Яворові, де тогді, з винятком директора Скурського, всі прочі учителі були русини (Красицький, Муссаковський і Лещинський).

шення будущому соймові, чи і коли треба буде поділити Галичину на два окремі округи адміністраційні (§ 7)». О всіх тих річах писав в 1848 році пок[ійний] Гинилевич, як о факті доконанім, запевно не прочуваючи, що і по 35 літах всі ті точки які були, так і будуть, цілею домагання русинів, але що по 35 літах не найдеться вже таких Юріїв Любомирських, ані Львів Сапєгів, котрі могли би допуститися подібного «нетакту політичного», щоби підписати подібну угоду. Не знав пок[ійний] Гинилевич, пишучи своє письмо до своїх братів, що, може, в тій хвилі, коли брати його будуть читати те письмо, погаснуть вже зорі Любомирських і всіх тих «уміркованих, котрі до русинів признаються», а піднесуться вгору зорі панів-шляхтичів вроді Пузини, «котрого ми не хочемо за русина узнавати» і панів-демократів, вроді Ценглевича, котрі, бажаючи ущасливити народ своїм демократизмом, рівночасно бажають видіти його щасливим тільки під дахом історичної і нероздільної Польщі, а в кождій рішучій хвилі готові викинути за пліт демократизм, коли їм з ним під тим дахом не вигідно.

Правда, і угодовість панів Любомирських і Сапєгів, так як она показується з вище заміщених точок, не була надто великою і надто щирою. Они не давали русинам н і ч о г о п о з и т и в н о г о; що найбільше допускали їм тільки с в о б о д у д і л а н н я, не замикаючи для себе або для яких-небудь ворожих русинам елементів свободи п р о т и в д і л а н н я, т. є. не даючи русинам ніяких г а р а н т і й, що свобода тая справді розростеться в пишне і здорове дерево самоуправи громадської, повітової і народної. Нехай ніхто не закидає нам на те, що ті щиромислячі поляки не предвиджували будущих трудностей, випливаючих з широкого і неясного поняття свободи; вище наведені точки угодові свідчать ясно, що они коли й не зовсім предвиджували, то дуже добре прочували, wo der Hund begraben liegt[1]. Они так радо і охоче дарували русинам такі блискучі а пусті невидальця, як «позволення носити кокарди в народно-руських барвах» (позволення, котре русини, впрочім, і без них силою наданої в марті конституції мали), але зате єдину позитивну уступку, котра могла б була загварантувати русинам всі вольності,— поділ Галичини на дві окремі часті після народності, причім сойм

[1] Де собака заритий (*нім.*).— *Ред.*

східної часті мусив би мати руську більшість і руський заряд,— тую позитивну уступку таки не рішилися зробити русинам, але, відкладаючи її аж до рішення будущого, з цілої Галичини разом зібраного сойму (в котрім згори можна було надіятися пансько-польської більшості), зробили сьому точку празького укладу ілюзоричною.

Швидко за тим, по розігнанні празького з'їзду, пізнали і русини добре, що слова «wolność, równość, braterstwo», котрими так щедро сипали тогдішні поляки, мають в їх устах дуже взглядне значення, і для того в своїх меморандах до правительства і до німецького народу[1], а опісля в розговорах з послами-поляками в конституційнім соймі віденськім рішучо налягали на запорученя їм гарантій конституційних свобод через розділ Галичини на окремі адміністративні часті — польську і руську. Вже вибори до того сойму (в червні 1848 р.) переконали русинів о щирості польських демократів: з безпам'ятною завзятостею кидались ті панове на руських кандидатів, чорнили людей інтелігентних, тероризували, підкуплювали і деморалізували селян, а руських послів-селян, засідаючих в віденськім соймі, силувались заганяти під свій прапор, так як худобу. Русини могли вже й давніше переконатися, а тепер переконалися тим паче, що поляки під рівноправністю русинів розуміють не їх національну і громадську самоуправу, але службу інтересам Польщі. А коли русини, як мужики, так і інтелігентні — відвернулися від такої кар'єри і звернули свої сили на працю, хоч і тяжку та довголітню, для свого власного народу, тоді поляки кинулись на них, прозиваючи їх «świętojurcami», а то і «piekłojurcami»[2], виставляючи їх на наругу всьому світові, яко куплених слуг уряду, бюрократії, яко знаряд реакції.

Від того часу розійшлись дороги русинів і поляків в Галичині. Сойм конституційний, не ухваливши нічого позитивного, зістав 1849 р. розігнаний, правительство само накинуло (октроювало) конституцію, основану на досить обширній (обширнішій від теперішньої) автономії громадській. Але по переламанню угорського бунту і тая кон-

---

[1] «Denkschrift der ruthenischen Nation in Galizien zur Aufklärung ihrer Verhältnisse»; 2. «Darstellung der gegenwärtigen Zustände in Galizien» і 3. відозва «Deutsche Bruderl» — всі три видані Головною радою руською во Львові в липні — серпні 1848 р.

[2] Гл. часопис «Urzędnik prywatny». Lwów, 1848, Nr. 4, z d. 7 września під епіграфом «Wolność, równość, braterstwo».

ституція зістала знесена, — абсолютне правління вернулося. Рівно поляки, як і русини, терпіли під його гнітом, спори затихли, хоч не замерли польські аспірації до овладнення русинами. При кінці 50-х років розпочинається пам'ятний спір о руську азбуку, спір зі сторони поляків зовсім не впору викликаний, немовби навмисно для роздражнення русинів, і, завважте, викликаний також під оклико̣м «згоди». Ми не будемо говорити о тім, як багато шкоди приніс і нам, і цілому крайові той спір, особливо через те, що розбентеживши мислі і нам'ятності нашої інтелігенції в сам початок конституційного життя, відвернув їх від праці над питаннями більше серйозними і практично важними і дав полякам вільну руку порядкувати по своїй уподобі наші громадські і економічні обставини. Пуджаючи нашу інтелігенцію пустими прозвищами вроді «москалефілів», «панславістів», «комуністів» (в часі народних розрухів за ліси і пасовиська), польські шляхтичі завсігди таким дешевим способом уміли відвернути її увагу від насущних інтересів народу, а кидаючи між русинів чимраз нові камінці під девізою «згоди», вони зуміли чимраз більше роз'ярувати їх одних напротив других, роз'єднувати і ослабляти їх сили, щоб тим легше могли самі притискати і витискувати для себе і інтелігенцію, і народ. Чи ж диво, що видячи цілу сумну історію тої польсько-руської згоди в Галичині, до котрої поляки приступали без щирості, русини без довір'я, а обі сторони без ясних демократичних принципів і без докладного знання народних потреб і інтересів, що видячи всі ті довголітні маневри, котрі в здобутках своїх не принесли зовсім нічого, русини і сим разом не можуть прив'язувати серйозної ваги до польських угодових замислів?

Та тільки ж довголітнє маневрування угодове не осталось так зовсім безхосенне для русинів. Воно навчило їх раз назавсігди, що опори для себе треба їм шукати не в польсько-руській угоді, заключеній парламентарно,описаній і припечатаній, а хоч би і заприсяженій, але тільки в собі самих, в своїм власнім народі, в його розвою і піднесенні. Русини пізнали, що, маючи народ по своїй стороні, вони не будуть потребували давати руку полякам до ніяких фантастичних експериментів, ба навіть не будуть потребували слухати, що там які-небудь панове-шляхтичі гербові і негербові балакають їм о згоді. Тоді вони, обминаючи зовсім тих фальшивих пророків, будуть могли прямо

звернутися до польського люду, до польського мужицтва, і в ім'я спільних, ясно понятих інтересів подати йому руку до спільної національної і культурної праці. Се буде така польсько-руська згода, котру нелегко яка «рука-інтрига» здужає розірвати, і ми чуємо вже її недалеке приближення. А панове-аристократи і панове-демократи, і всякі другі панове, котрі під окликом тої згоди експериментують з нами від 1848 року дотепер, остануться тоді зовсім набоці, як всохлий конар, і самі собі припишуть вину, що не умі-ли повести діла по щирості, на користь обох н а р о д і в, а затим і на свою власну.

БАЛАМУТНИЙ ЮВІЛЕЙ

«Moniteur de Rome»* обнародував письмо папи римського з дня 30-го серпня до архієпископа віденського по поводу празника «освободження Відня від турецької осади». Папа хвалить в письмі духовенство за те, що бере уділ в тім торжестві і заявляє, що заслуга освободження Відня належить папі Інокентію IX*, котрому удалося звести монархів і християнські війська докупи і уговорити їх до спільного виступлення проти неприятелів хреста. Вкінці благословить святіший отець цісаря Австрії, його дім і цілу його державу; не споминає, однак, в листі, мов нарочно, о первостепенній заслузі короля польського. Німецькі газети споминають вправді і о Яні Собеськім, однак, тільки мимоходом, ставлячи вище всіх заслуги принца Лотарінгського* і Штаренберга*. Зате приписують поляки всю честь і славу побіди своєму королеві Янові III, роздають тисячами образки, на котрих принц Лотарінгський, один з предків цісаря, представлений з відкритою головою і в покірній поставі перед їх королем. Виходить так, що кождий що іншого святкує в тім 200-літнім ювілеї побіди під Віднем. І так церков святкує побіду християнства над магометанізмом; німецькі газети—побіду западної культури над восточним (отже, і польським) варварством; поляки святкують славу і величіє польського імені і заслуги Польщі про Австрійську державу; Відень святкує славу осаджених турками у Відні, а держава ... визволення der Reichs- und Residenzstadt Wien[1] від грізного ворога і спасіння держави Габсбургів від упадку. Так, кожний з празнуючих цей ювілей хотів би перед всім собі упечи

[1] Столичне і резиденційне місто Відень (*нім.*).— *Ред.*

калач; однак найнезавиднішу ролю грають при тій нагоді поляки. Вони святкують нібито ювілей Собеського. Нібито, кажемо, бо если би вони справді хотіли спом'янути великі діла і заслуги славного короля колишньої Польщі, то вони святкували би були вже перед кількома літами його величаву побіду над турками і татарами під Хотином* і його богатирську оборону Галичини від напасті ворогів, і королівства польського від соромного гарачу. В такім торжестві русини певно не відмовили би участі. Але ні. Їм не ходило о Собеського, його славу і його заслуги про наш край і про Польщу, їм захотілось пригадатися Відневі і державі, поблискотіти своїми колишніми заслугами і нинішньою преданостею перед троном, задемонструвати величієм і силою на весь світ проти всіх ворогів Польщі і випімнути Відневі чорну невдячність. Того вони хотіли: однак церков, правительство і народи австрійські не дались запрягти до їх тріумфального возу, а русини впрост відмовили участі в їх політичних самолюбивих демонстраціях. Но що ж? Вони, вміcто на тім поперестати, вміcто узнати правду, що їм не вдалося визвати русинів до ніякої спільної акції, доки не устануть кривди, на котрі справедливо жалується народ руський, вони наймають собі двох здитинілих старців на те, щоб задурити себе і світ руським стихом і руською проповіддю, вони блахманять світу очі тостовими компліментами владик руських, співом змушених до їзди в Краків алюмнів і туманять себе тим, що зробили з руських селян, приїхавших там до них за повітові гроші, апостолів единої і нероздільної Польщі. Що більше! дитинство їх доходить до того, що вони не встидаються пускати своїми газетами в світ смішну брехню, що руські товариства: Просвіта, Академічне братство*, Кружок* і пр. брали участь в поході відбувшімся у Львові 12 с[ього] м[ісяця] на честь Собеського; в поході і торжестві, котре — дякувати «niepodzielności kraju»[1] випало дуже скромно. З поминального богослуження, котре відбулось 11 с. м. рано в лат[инськім] кафедральнім костелі визначуєм похвально такт львівської публіки, що стояла спокійно за плечима, учинившої шпалер молодежі і не силувалась їх живий ланц перервати. Торжество поставлення пропам'ятної таблиці на домі, в котрім колись мешкав король польський*, випало слабо. Не 30 000 люда, як пишуть

[1] Неподільності краю (*польськ.*).— *Ред.*

польські газети, але навіть і 3 000 не було на тім торжестві. Ілюмінація визначилась краще. Ринок, а особливо кам'яниця т[ак] з[вана] Собеського, були дуже гарно освітлені, а кілька десять тисяч люда придивлялося в порядку ілюмінованим вікнам. Сторожа обивательська більше зробила, чим, може, і поліція і не було предсказаних розрухів, хіба що на Стрілецькій площі* свавільна челядь реміснича вибила жидам кілька вікон. Ніби вже по празнику, по славі і по хвальбі. Погасли світла, хоругви пощезали. В очі знов пхається мізерія краю і замість шумних самохвальних бесід реве нам у вуха гірка нужда нашої землі, з котрої зняли святочну одежу, що покривала вчора перед світом бруди і лахи. І як же стоїть з великими надіями поляків, що вони до того торжества прикладали? Узнали німці, узнали народи Австрії, узнала держава заслуги Собеського так, як того надіялись полки? Ні. Німецькі газети глумляться поляками і пишуть, що король польський і польські сенатори за тяжкі гроші і з розказу папи ходили під Відень. Вони обкидують богатиря Польщі болотом і прозивають польське «горде військо» eine Diebesbande[1]. Вони приписують всю заслугу побіди Каролеві Лотарінгському і вправному лицарству Австрії і не хочуть ударити чолом перед польським іменем. І було ж тут чого шарпатись? Було чого величатись і святкувати свято, котре святкувати не полякам, а Відневі і Австрії належало? Чи не лучше було празнувати 10 літ тому 200-літній ювілей битви під Хотином і звеличити пам'ять богатиря з-під Львова*, Журавна* і сотні інших борб, битих за наш край, а битих так славно?

Та ба! Ви хотіли всю заслугу перелому османської сили сховати в польську кишеню і це не удалось. Не удалась і демонстрація з кількома зареквірованими русинами, брехня, пущена вами в світ, що руські товариства брали участь в ювілейнім вашім торжестві. Хіба ж ви думаєте, що вони покрили перед світом все те, що діялось і діється тут з нами? Дуріться, братчики, дуріть! Не довго вже будете дуритися...

---

[1] Злодійська банда (*нім.*).— *Ред.*

ГЛУХІ ВІСТІ

Від давен-давна констатують і показують руські газети, опираючись на совісній і ненастанній аналізі всіх польських праць і починань в Галичині, що браття наші поляки помимо так многих і так тяжких досвідів, які досі зібрали на полі «високої» політики, не вилічилися ще зі своєї тяжкої недуги — мрій о політичній реставрації Польщі в давніх границях. Та не в мріях, не в тихих бажаннях тут діло. Всі їх заходи, вся т[ак] зв[ана] «praca organiczna»[1]*, вся їх робота на полі просвіти, на полі інтересів економічних, ба навіть на полі строгої науки хворіє іменно на ту саму слабість на— «політиканство». Все, що вони роблять, роблять з цілями реставраційно-політичними і в тім лежить, по нашій думці і після нашого щирого переконання, причина неудачності всієї їх роботи. Чому наша автономія крайова in capite et membris[2] сталася пародією автономії і приміром того, якою автономія не повинна бути? В першій лінії тому, що польські шовіністи, замість уважати сойм крайовий органом крайових потреб, що мав би займатися по щирості справами економічними та просвітними нашого селянства і міщанства, уважають його якимсь «sejmem polskim»[3], що має грати ролю політичну і до тої ролі примірювати свою роботу. То саме приписують і прочим автономічним властям. Виділ крайовий в очах шовіністів— не завідатель справ автономічних, але щось вроді якогось сенату; крайова рада шкільна, по їх поглядові, повинна прикроювати нашу крайову просвіту на копито мрій політичних і, занедбуючи рахунки та надзір над поступом наук,

[1] Органічна праця (*польськ.*).— *Ред.*
[2] У голові і членах (*лат.*).— *Ред.*
[3] Польським сеймом (*польськ.*).— *Ред.*

полонізувати руські школи. Ба і виділи чи ради повітові мають після погляду шовіністів замість дбати о дороги і мости, пильнувати громади перед надужиттями писарів та екзекуторів податкових, мають бавитися в якусь репрезентацію, грати якусь політичну ролю. Ну, а в крайніх наслідках вийшло те, що навіть війти та писарі громадські, чуючи той шовіністичний вітер, пізнавши, що політична декорація єсть слабою стороною польських шовіністів, почали і собі строїтись в патріотичне шмаття, закриваючи ним брудні свої надужиття. Політична манія в нашій автономії породила таких Диновських, котрі для відведення очей вищих властей від своїх надужить, забавляються в політичні доноси на темат: «żeby Kulikow nie oddał Galicyi Rossyi».

Ми мусимо тут ще раз (після наших давніших статей о польській справі) пояснити, як ми задивляємось на політичні змагання поляків. Цінячи свою народну самостійність і важко почуваючи розрубання свого власного народу між три держави, ми понимаємо дуже добре чуття поляків, находящихся в такім самім положенні. Бажаючи власному народові неспиненого і свобідного розвою, ми не можемо за зле брати того самого бажання полякам, хоч вони вже і тепер стоять далеко лучше в тім взгляді, ніж ми. Але именно те почуття своєї національної самостійності і бажання свободи, єдності і розвою для свого власного народу каже нам жадати, щоб поляки ушанували наші чуття, щоб вони вже раз твердо порозуміли, що Польша єсть — польський люд, і що де того люду нема, там і Польщі нема, а де її нема, там її ніякі заходи воскресити не зможуть.

Але не в тім ще головне діло. Кождий народ, добиваючийся політичної свободи і самостійності, будить для себе нашу симпатію; наша історія підтверджує це многими примірами. Навіть в Чехах, в Чорногорії і в Сербії лилась у великих боях за народну самостійність також кров наших борців, а кров тая до нині не виродилась в наших жилах. Та тільки ж, симпатизуючи з всяким змаганням до народної волі і самостійності, ми завсігди були і єсьмо ворогами всяких змагань до вивищення одного народу з поневоленням другого. А реставрація Польщі, так як її понимають наші поляки-шовіністи, опирається именно на такім поневоленні других племен: малоруського, білоруського і литовського. З тої

причини ми єсьмо і мусимо бути її ворогами, під загрозою зради головної на нашій власній народності.

Ми вважали конечним — зазначити ясно і недвозначно те наше становище до польських реставраційних змагань* в виду свіжих голосів польських газет, котрі починають чимраз ясніше погомонювати, о тім що під російським забором, в Конгресівці і Литві приготовлюється нове повстання польське. Кождому, хто пильно прислуховувався до голосів польських в послідних роках о утворенні крайового посполитого рушення а також о тім, вийшовшім первісно від німецьких газет проекті, що в разі сподіваної війни між Росією і Німеччиною перший крок повинні зробити поляки, підносячи повстання в краю Привіслянськім* і в Литві, для спаралізування акції військ російських; кождому, хто уважав, як охотно більшість поляківшовіністів підхапувала такі проекти, хоч про око ніби відтріпуючись від них, буде ясно, що можливість такої несподіванки при живім темпераменті і вічно на одну і ту саму нуту настроеній фантазії поляків зовсім не є виключеним. Поголоски о тім, що така несподіванка в Конгресівці приготовляється, доходили до нас вже від двох місяців. Ми не те, що не давали їм віри — бо ж неісповідимі суть пути людей, живучих фантазіями, а не насущним хлібом — але бажали, щоб ті поголоски були безпідставні, уважаючи такий крок поляків смілим і рішучим кроком до їх власної згуби. Для того ми не говорили о тім нічого. Але ось дня 1 грудня вість тая загомоніла, хоч дуже несміло, в краківській «Now-ій Reform-i»*. Її варшавський кореспондент доносить, що тамошні власті одержали денунціації, будьтоби під покривкою конспірацій соціалістичних в Конгресівці і на Литві приготувалось повстання, що єсть, додає він, цілковитою неправдою. Конспірація — після того доносу — мала обняти широкими кругами всі (?) верстви людності, а іменно студентів і робітників. Дальше має конспірація тая видавати відозву в таємних друкарнях і посідає значні склади нагромадженого оружія. Вкінці, після сеї денунціації, головними агітаторами суть чотири емігранти, котрі раз в раз крутяться по Конгресівці і по «забраних провінціях» (т. є. по Волині, Поділлі і Україні), котрих назви дописуватель не подає, не будучи певним, чи добре їх собі затямив (?).

Як бачимо, допись тая єсть трохи двоязична. Дописувателъ згори запевнює, що ціла вість єсть безпідставна, але при тім знає назви людей, котрі — п і с л я т о г о д о н о с у — занимаються організацією повстання. Але коли допись «Now-oї Reform-и» лишає нас все-таки в непевності і остаточно силуєсь представити цілу справу, яко «московську інтригу», служачу тільки за претекст до побільшення гніту правительственного па поляках, то зовсім інше враження робить репліка на тую допись львовської «Gazet-и Narodow-oї»*, поміщена в вчерашнім н-рі, т. є. звиш в тиждень пізніше, отже, очевидно, по довгій розвазі. «Gaz. Nar.» трактує тую допись попросту як «наївну денунціацію», котра мало-мало чим різниться від знаної станьчиковської «szlachetnej denuncyacyi»[1]. І з якої ж то причини так накинулась львівська часопись на свою краківську посестру? А от для того, що бачить в тій відомості «tropienie і zwalczanie stronnictwa patryotycznego»[2]. Світ — після «Gaz. Nar.» — складається з відважних і боязливих, з далеко- і вузькоглядних політиків. Смілі і далекоглядні політики «Gaz. Nar.» для святого спокою не виступали проти «Now-oї Reform-и», коли тая висказалась була неприхильно о проекті — викликання повстання в Конгресівці в случаю війни між Росією з Німеччиною, ані тогди, коли виступила проти петиції о заведенні «оборони крайової». Але тепер, коли «Nowa Reforma», хоч і як несміло регіструє слухи о готуючімся повстанні, «відважні і далекоглядні політики «Gaz. Nar.-oї» не можуть довше видержати і кричать з цілого горла: «Цить, мовчи, бо сусід побудиш!»

Цікава річ, в який спосіб «Gaz. Nar.» маскує свої правдиві мислі слідуючими словами: «Дивує нас то, що редакція «N. Reform-и» так мало ознакомлена з п р а в д и в и м у с п о с і б л е н н я м н а р о д у як може на серіо повторяти сплетні поліціанта російського, всюди і на кождім кроці нюхаючого конспірацію та повстання в Польщі?» Тут перед всього цікаво було би знати, що розуміє «Gaz. Nar.» під словом «народ», котрого правдиві приспосібленя так добре мають бути звісні «N. Reform-і»? Єсли під народом розуміти простий люд, мужицтво, то єсть це зов-

[1] Благородний донос (*польськ.*).— *Ред.*

[2] Гоніння і переслідування патріотичної партії (*польськ.*).— *Ред.*

сім природно, що ані «Nowa Reforma», ані «Gazeta Narodowa» о його правдивім успосібленню майже нічогісінько не знають. Бо як можна знати щось, на що ніколи не зверталося уваги, над чим не робилося серйозних студій? А нехай панове-поляки покажуть нам хоч одну працю, котра свідчила б о їх серйозних студіях над їх власним народом, а особливо над його політичними та громадськими поглядами і успосібленнями! Але ні, ми знаємо спосіб говоріння «Gaz. Narodow-oї» і знаємо, що вона під народом розуміє не то, а тільки себе і собі подібних «obywateli» і «nobywatelonych»[1] патріотів та шовіністів. А в такім случаю можемо сміло сказати, що «Nowa Reforma» дуже добре знає успосіблення того «narodu» і тільки знаючи його, могла припустити і допевнитися, що звістка подана її варшавським кореспондентом може містити в собі аж надто багато правди.

Та й ще одне візьмім на увагу. Послідними роками поляки і в Конгресівці, і навіть (велика часть) в Галичині так часто і з таким ніби розкаянням голосили, що «на тепер» нема в них ніяких аспірацій політичних, що ціль їх — «praca organiczna» і т. д., що в російській суспільності утвердилась поволі віра в їх мирні наміреннн. О винюхуванні повстанських конспірацій послідними часами ми нічого не чували і навіть в кореспонденціях самих шовіністичних польських дневників не читали. Звідки ж і в якій цілі впало би тепер російське правительство на той концепт — ширити такі слухи серед самих поляків, викликувати між ними неспокій і то в тій гадці, щоб опісля тим дужче їх придавити? Нащо придавсь би такий недоречний маневр, котрий в крайнім разі міг би довести і до розливу крові, коли абсолютне правительство російське і тепер, без всяких провокацій, поступає в «Привіслянськім краю» так як йому сподобаєсь? Можемо сміло сказати, що такі вимовки «Gaz. Narodow-oї» не видержують критики. Пригадаймо собі, що майже в такий самий спосіб уцитькували польські патріотники опінію публічну і тоді, коли приготовувалось повстання 1863 року і що перед вела і тоді в тім уцитькуванні та ж сама «Gazeta Narodowa»!

Регіструємо і коментуємо голоси польських газет в тій справі для того, бо вони інтересують і нас тим, що поляки, звичайно, не просивши ні в кого на те дозволу, стараються

[1] Громадян і таких, що стали громадянами (*польськ.*).— *Ред.*

втягти і наш народ в свої плани. Конечно, ми не думаємо, щоб вони в тих своїх планах могли спуститися на співділання нашого, або хоч би і свого простого, сільського люду; надіємося, що тяжкі досвіди з 1846, 1848 і 1863 — 4 протверезили їх трохи в тім взгляді. А при таких обставинах не зле було би роздумати, що — чи то для викликання чи евентуального використання загальноєвропейського конфлікту по приміру Боснії і Болгарії — шанси поляків в Польщі, а тим паче в Литві, в Білій Русі і Україні зовсім відмінні від шансів боснійських та болгарських «усташів»*. Там рухи народні корінилися в самім простім народі, в масах, і для того могли так довго держатися, могли перенести навіть страшну болгарську різню*. А в якім грунті буде коренитися і на яких підвалинах мав би стояти рух польський? Над тим варто задуматись!

ДАВНІ АКТИ ДО НОВОГО СПОРУ

Нашим читателям, певне, не щезли ще з пам'яті крики польських газет, які піднялись були на русинів по другім вічу і котрих поодинокі відгомони ще й досі то тут, то там відкликаються в різних польських кружках і часописах. Ми свого часу подали були спору в'язанку тих польських голосів яко причинок до культури польської журналістики. Один з найвизначніших тонів в тім безладнім крику галицько-польських шовіністів, то було посуджування русинів о реакційні тенденції, о «baranią uległość rządowi»[1] і бог знає ще о які того роду проступки. Взагалі, дивна єсть в тім взгляді логіка наших братів-поляків. Коли прийдесь їм самим сказати від себе слово власної програми політичної, то вони, завзяті автономісти, республіканці і демократи-революціонери, хором і solo на всі лади заспівають «Przy Tobie, N. Panie, stoimy i stać chcemy!»[2]. Коли ж русини, завсігди застерігаючи собі пошанування своїх прав народних і вдоволення своїх справедливих домагань, заявляють свої лояльні чувства для династії (а не для часового котрого-небудь правительства), то вже вони і «барани» і «реакціонери чистої води», і то іменно в очах тих людей, котрі «stoją i stać chcą»[3].

Хоч і як дивною може здаватись та логіка в устах людей впрочім під многими взглядами догадливих, то предсі єсть вона історичним плодом розвою тої суспільності, що нині яко найвищий цвіт свій виплодила галицьких шовіністів і «sprytnych facetów»[4]. Жаль і крики на реакційні тенденції

---

[1] Баранячу покірність урядові (*польськ.*).— *Ред.*

[2] При тобі, найясніший пане, стоїмо і хочемо стояти (польськ.).— *Ред.*

[3] Стоять і хочуть стояти (*польськ.*).— *Ред.*

[4] Спритних молодчиків (*польськ.*).— *Ред.*

русинів датуються не від нині. Вони, мов вірна тінь, супроводжують невідступно цілу історію нашого відродження народного в Галичині, так як на початках 1860-тих років ту саму історію на Україні супроводжали крики тої самої шляхти польської на революційні і гайдамацькі тенденції українофілів-хлопоманів.

Перші сліди таких нарікань польських на руську реакційність маємо ще з 1836-року, коли-то перші проповідники нашого народного відродження під проводом Маркіяна Шашкевича осмілилися в очі польським революційним конспіраторам-демократам сказати, що «Ruś і Polska, to nie wszystko jedno»[1]. Тоді піднявся великий крик на русинів в польських революційних конспіраціях, котрий, ображаючи народні чувства і симпатії русинів, тим самим причинився до їх скоршого розбудження і піднесення і повернув руську молодіж на дорогу іншої — не революційно-конспіраторської, але для власного народу далеко хосеннішої праці.

Але той перший крик польський на русинів, котрий з причин цензурних не міг тоді і в печать проникнути, але був тим живіший в революційних кружках, був тільки делікатною забавкою супроти того галасу, який підняли поляки львівські, особливо панове «od Rady Narodowej» в 1848 році, коли-то русини поважилися перший раз рішуче заманіфестувати себе яко народ відрубний від польського, народ маючий інтереси зовсім відмінні від інтересів польської шляхти, котра узурпує собі єдине і виключне верховодство над Східною Галичиною. Який крик піднявся тоді у Львові і по всіх містах Східної Галичини на русинів, скільки чинних зневаг, скільки диких інсинуацій і безпідставних підозрінь мусили вони перенести, на те треба би обширної книги, щоб можна нинішньому поколінню дати о тім докладний образ. Русинів загально окричувано яко прислужників бюрократії, яко штучний твір Стадіона, викликаний для спаралізування патріотичної діяльності «Rady Narodowej» і гвардії народової. Людей, котрі осмілились заговорити по-руськи на публічнім зборі, інсультовано і серед побоїв та проклять викидувано за двері; перший з'їзд руських учених у Львові* мало що не зістав розігнаний палицями при котячій музиці і облітатнім вибиванні вікон. Зав'язана русинами Рада руська

[1] Польща і Русь — це не все одно (*польськ.*).— *Ред.*

і покликання деяких достойників русинів (для того, що були достойниками, а не для того, що були русинами) до губернаторської прибічної ради, до т[ак] зв[аного] «Байрату» уважались в польських кругах знаменами головної зради на народі польськім. В шаленім фанатизмі співали поляки пародуючи перший псалом Давида:

Błogosławiony, co na zgubę światu
Nie dał się nigdy wciągnąć do bajratu
Ani też kiedy ku ojczyzny zdradzie
Zasiadł krzesło w świętojurskiej radzie![1]

(Dziennik Mod, 1848)

А предсі в тім самім «байраті» побіч русинів засідали і поляки! Дальше голосить «псалом» всі благодатні діла правдивого патріота, і додає:

Nie tak wyrzutki i ojczyzny wrogi,
Co biurokracji wymiatacie progi!
Jak ten proch z progów i nędzny kał śmieci,
Podły służalec z wiatrem się rozleci.
Przeto spodleni n i e w z n i e s i e c i e g ł o w y
Gdy stanie s e j m n a s z p o l s k i, n a r o d o w y![2]

І певно, що коли б той сойм польський народовий був тоді повстав у Львові, то русинам прийшлось би було потерпіти від сфанатизованих «braci» гоніння і тероризм не менший, як за часів Бродовича*.

Та тільки ж замість сойму польського народового в жовтні 1848 р. прийшли барикади і неізбіжне за ними бомбардування Львова. І тоді крики на русинів не унялися, от хоч би з причин того факту, що Гаммерштайн* заборонив видавання (на якийсь час) більшої часті польських газет, фанатизуючих публіку, а не заборонював руської «Зорі галицької»»*, котра від самого початку держалася дороги легальної, хоч і далекої від всякого сервілізму.

---

[1] Благословенний той, хто на загибель світу
Не дав себе втягнути до байрату
І хто ніколи на вітчизни зраду
Не увійшов у святоюрську раду (*польськ.*).— *Ред.*

[2] Покидьки і вороги вітчизни, що вимітаєте пороги бюрократії! Так як порох з порогів і жалюгідне брудне сміття, так з вітром розлетяться підлі прислужники. Тому, підлі ви, не піднімете голови, коли виникне наш польський національний сойм (*польськ.*). — *Ред.*

Що світлі і розумні русини в 1848 році і пізніше під час октройованої конституції з 4 марта 1849 року і під час слідувавшої за тим (від 1851 р.) бюрократичної реакції далекі були від надто рожевих надій на правительство і від сліпого йому підлягання, на се ми подали вже один цікавий доказ в письмі Гинилевича* з Праги, опублікованім в чч. 61 і 62 сегорічного «Діла». Другий, не менше цікавий доказ, ми хочемо подати нині читателям «Діла». Єсть се невеличкий стишок пок[ійного] Луки Данкевича* (з Ракова), писаний, здаєсь, в 1851 або 1852 році, отже, вже під час реакції, і для того досі не публікований. Лука Данкевич, смирний сільський священик, належав до талантливіших і тверезо мислячих представителів нашого народного відродження. Він був мало що не одиноким руським письменником, котрий під час панщини поважився сказати панам гірку правду, представляючи їх в звісній байці яко газду, котрий, стрижучи вівцю, «удрав з вовною і шкіру», на що смирна вівця заявляє:

Не муч же мя так безміри,
Тому щом бидля́ просте!
Як не стане на мні шкіри,
На чім вовна поросте?

Отже ж то, з-під пера того самого Данкевича вийшов і слідуючий дотепний і гладкий стишок п[ід] н[азвою] «Надгробне слово карті (т. є. конституції) з 4 марта»*, котрий єсть дуже їдкою сатирою і на саму тую октройовану конституцію, і на пізнішу бюрократичну реакцію в Австрії. Ми признаємось, що в польській сучасній політ[ичній] поезії не стрічали досі ніде так їдкого, а заразом так тверезого в тоні і поглядах висміяння именно тих порядків, котрим після польських інсинуацій русини именно мали прислугуватись.

НАДГРОБНОЕ СЛОВО КАРТІ З 4 МАРТА 1849

Списалася карта
Четвертого марта
По немало сварок —
Людям на подарок.
Писали ю з серцем
П о с и п а л и п е р ц е м,
Звали якось смішно[1],
Розіслали спішно.

[1] В примітці додано «Костуся», т. є. ніби попсована конституція (Прим. автора).

Читано ю з криком,
З а в ' я з а н о л и к о м,
Та й спрятано в ляді,—
Сказано громаді,
Щ о б ї ї с т е р е ч и,
Як дорогі речі.
«Бо з неї поволі,
По довгій недолі
Виклюнеться воля,
Мість давнього горя».
Лежала два літа,
Н е в и д і л а с в і т а.
Потім п и с а р е н ь к и
Премудрі, сіденькі
В карту заглянули,
Головов кивнули,
Бо в о л я з а в м е р л а
І ноги простерла!
Та й сказали: «Люде!
Вже волі не буде!
Най ударять в дзвони,
Творять похорони!»

Стишок сей Луки Данкевича не міг бути печатаний в той час, коли був написаний, і ходив з рук до рук в численних відписах. Один такий відпис був поміщений в половині 60-их років в рукописній газетці станіславівських учеників гімназіальних, «Зірці», відки ми його і подаємо до печаті. В тій же «Зірці» находимо відзив пок[ійного] Володимира Навроцького*, котрий виражається про той стих, що хоч ім'я його автора знане вже і цінене в руській літературі, то предсі сей не печатаний досі стих подобається йому ліпше, ніж всі інші, печатані досі твори Данкевича. Думаю, що під тим судом гімназіяста Навроцького і нині ще кождий з нас підпишеться.

ПОЛЬСЬКЕ ПОВСТАННЯ В ГАЛИЧИНІ 1846 РОКУ

(ІСТОРИЧНА РОЗВІДКА)

І. ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД

Ледве найдеться в цілій новішій історії подія так страшна і заразом так навчаюча, відкриваюча таку бездну людських нам'ятностей, а заразом з такою невмолимою конечностею випливаюча з окружаючих тяжких обставин, як невдале польське повстання в Галичині, затоплене кров'ю повстанців, пролитою руками самого ж польського народу. Але рівночасно знов трудно знайти в новішій історії факт, котрий би при такій многоті подробиць і опрацювань був в головних своїх нарисах так неясний і так систематично з різних сторін затемнюваний, як іменно ті криваві події 1846 року.

Головно два табори стоять насупротив себе в оцінюванні тих подій: поляки і бюрократія австрійська. Поляки майже однодушно, без різниці відтінків і переконань політичних, складають вину хлопської різні на австрійську бюрократію і на її представителя князя Меттерніха. Они твердять, що різня була приготована і наказана урядом, що галицький губернатор, архікнязь Фердінанд д'Есте, по попередній нараді[1] формально підписав декрет, засуджу-

[1] О тій таємній нараді, на котрій нібито рішили урядники галицькі видати шляхту польську хлопам на заріз, говорить з аподиктичною певністю Тессарчик в своїй книжці «Rzeź galicyjska», виданій 1848 року. Тільки фатальним способом говорить о ній два рази — відмінно. Раз в передмові твердить, що в тій нараді брали участь: архікнязь д'Есте, Мільбахер, Емінгер, старости Кремер і Кравс*, директор поліції Захер і віце-президент намісництва бар[он] Кріг. План уоруження хлопів внйшов ніби від Кріга, попер його Кравс, але Захер спротивився. Але пізніше в самій книжці той сам Тессарчик подає зовсім інший склад тієї наради. А іменно провідником її мав бути Кріг, а членами през[идент] суду апеляційного Вірано, президент форуму Мільбахер, Кравс і секретар архікнязя Моріц Заля. План вирізання шляхти мав після тієї версії вийти від тарнівського старости Брайнля.

ючий галицько-польську шляхту на загладу і вимордування; що передовсім урядники окружні в Тарнові, як староста Брайнль, комісар Хомінський і др. прямо завзивали хлопів до різні і платили за привезені до циркулу трупи революціонерів; що вкінці і єзуїти вмішали свої брудні руки в ту справу, що вони-то підмовили архікнязя до підписання фатального декрету, заохочували хлопів до різні, а опісля на сповіді давали убійцям розгрішення за поповнені криваві діла. Розуміється, що й жиди не виходять чистими від підозрінь польських: они-то мали подати урядові помічну руку, розпоюючи хлопів в час різні задармо, щоби відібрати їм пам'ять і затвердити їх серця до мордування.

Насупротив того довгого ряду тяжких обвин австрійська бюрократія показала якусь дивну малодушність. Замість, по приміру уряду прусського, опублікувати всі акти давніших процесів з польськими революціонерами, а також зізнання учасників повстання 1846 року, замість роз'яснити цілу справу доразу, оскільки се стояло в її можності, она, тая бюрократія, довго мовчала, або коли й відзивалася, то так неясно і нерішуче, що мимоволі фантастичні підозріння польські мусили чимраз сильніше утверджуватися навіть в головах людей, зовсім не склонних брати польські твердження за чисту монету[1]. Найцікавіше явище во всіх маніфестаціях австрійської бюрократії, зміряючих до оборони від польських закидів, було рівно систематичне і уперте, як нещасливе перекидування всієї вини на — комуністів і соціалістів. Те намагання сталось основним тоном в бюрократичній історії повстання 1846 року, котру, здається, по порученню вищих сфер, написав бувший секретар намісництва Моріц фрейгер фон Заля. Розуміється, що урядові писання о тім ділі хоч

[1] Цікавий примір того роду представляє Я. Головацький*, котрий в р. 1873 помістив в московськім «Русском вестнике»* статтю «Восстание поляков в Западной Галиции в 1846 году», де зарегіструвавши всі слухи, які розпускали поляки, твердить дефінітивно, що різня таки була ділом «німецьких чиновників». Дивно тільки, що п. Головацький в тій же статті твердить, що в Східній Галичині різні ніякої не було, хоч при систематичнім змаганні уряду до вигублення шляхти именно в Східній Галичині така різня повинна би була насамперед вибухнути, бо агітація «німецьких чиновників» була би ту мала далеко легшу справу, находячи побіч антагонізму класового, між паном і хлопом, також антагонізм народний, між поляком-паном а русином-хлопом.

о тілько більше суть зближені до правди, що побіч своїх улюблених а таємничих комуністів велику вагу кладуть також на віковий гніт селянства чи то руського, чи й польського і на його нехіть до всякої реставрації давнього шляхетського всевладства.

Ми задумали розказати читателям «Зорі»* коротко і на кілько можна ясно головні події того часу опираючись на цілій літературі, яка досі о них нагромадилась. Зводячи насупротив себе свідоцтва урядові з опозиційними різних партій, ми надіємось таким способом знайти найпевнішу стежку в безкінечній путанині суперечностей та перекручень. Знаючи добре, що по кождій несподіваній катастрофі потерпівша сторона радше склонна єсть приписувати ex posteriori[1] вину цілої катастрофи сильнішому сусідові, а хоч би й самому чортові, ніж власному нерозумові, власним надужиттям та історичній логіці фактів, ми будемо мусили критично віднестися до слухів о укартованню мазурської різні в бюрах львівського намісництва. Так само постараємось приглянутися зблизька тому комуністичному опиреві, якого на пострах цілому світу малюють речники бюрократії поза кривавими картинами різні. В самім оповіданні кривавих подій ми постараємось бути якнайбільше здержаними і вірними правді історичній.

II. РЕВОЛЮЦІЙНІ КОНСПІРАЦІЇ В ГАЛИЧИНІ 1833—1843

Рух родить рух — се єсть велике правило фізичне, котре і в житті суспільному показується зовсім правдивим. Першого товчка до руху 1846 року треба шукати в рухах польських 1831—32 років. Як звісно, вибухло було з кінцем 1830 року повстання польське в Варшаві, котре розворушило польську суспільність на цілім просторі давньої Польщі. Повстання продержалося несповна рік, бо від падолиста 1830 до половини вересня 1831 року. Начальники і головні учасники його, о кілько не погибли в численних битвах з переважними силами російськими, або не попалися в неволю, емігрували великими громадами за границю. Особливо багатий потік тої еміграції звернувся до Галичини, де правительство зразу досить

[1] Заднім числом (*лат.*).— *Ред.*

взглядно і ласкаво їх принимало. Між іншими прибув ту один з запалених провідників демократичної партії повстанської, Осип Залівський*, котрий на власну руку почав організувати нове повстання польське. План Залівського був: потворити з емігрантів і галицьких охотників оружні відділи, котрі мали би різними дорогами впадати до Росії і там, криючись по лісах і болотах, недоступні для неприятельської сили, а заразом всюди присутні, ширити між народом жар повстання і розпочати т[ак] зв[ану] партизанську війну. Рівночасно з вибухом тої партизантки на землях польських мали — після плану, уложеного в західноєвропейських центрах революційних,— вибухнути повстання в Франції, Німеччині і Італії, котрі опісля, подавши собі руки, зможуть перемінити цілий існуючий порядок політичний.

Ніщо й говорити, що такий величезний план при таких аж до смішності дрібних силах, якими розпоряджали в той час революціонери, не міг удатися. Залівському удалось в Галичині згромадити шість оружених громадок, готових до партизанської війни. Перша з тих громадок разом з Залівським числила шість хлопів і, перекравшися в Ряшівськім окрузі вночі з 20 марта 1833 р. через границю, сейчас при першій стрічі з козацькою патролею розбіглася без вистрілу і лишила Залівського самого. Йому удалось назад перекрастися через границю і вернути до Львова. Але поліція уже слідила його,— він ховався два місяці між руськими хлопами, поки вкінці його не арештовано.

Прочі громадки партизанські були численніші і щасливіші. Двом із них удалось по переході через границю злучитися вкупу, і спільною силою задумали вони напасти на містечко Йозефів. Але тут вони наткнулися на козаків і, не чекаючи великої над ними побіди, перхли в різні сторони, причому кілька провідників попалося в руки солдатів. Під певним взглядом найщасливіша була шоста громадка, котра під проводом якогось Дуцького при кінці марта перейшла границю коло Кудринець, Чортківського округу. Уйшовши кілька миль по російській території, зайшли ті герої в гостину до одного обивателя, котрий, дізнавшись про ціль їх походу, порадив їм якнайскорше вертатися; партизани послухали доброї ради і, погостившися та не тратячи часу, вернулися благополучно, без страт і страху назад на австрійську територію.

Але хоч і як комічною видається нам ціла та партизанська війна Залівського, все-таки для Галичини мала вона дуже важні наслідки. Коли-бо партизанка за границями Галичини не удалася, згромадились д[ня] 5 падолиста 1833 р. головні її начальники (крім Залівського, котрий уже був арештований) в селі Ріпневі Золочівського округу, власності гр. Казимира Дідушицького, і рішили там занехаяти партизанську війну, а зато заложити в Галичині революційну конспірацію на взір італіянських карбонаріїв (углярів) і яко приготовлення до нього — Товариство приятелів люду*. Карбонарії були зорганізовані на взір вільних мулярів в так звані ложі. Лож таких в Галичині ще від 1832 року було дві: одна во Львові, заложена емігрантом Булгарином*, а друга в Кракові. Львівська ложа швидко упала, зато Товариство приятелів люду швидко виеманципувалось з-під зверхності ложі і, ставши на чисто патріотичній основі, розширилось живо по всій Галичині. Головними двигачами того повороту були Гуго Вишньовський і урядник салінарний Адольф Давид. Гуго Вишньовський приєднав до товариства зараз в першім році такі знамениті сили, як свого брата Теофіла, укінченого правника, дальше Франца Смольку, бувшого концептового практиканта при прокураторії фінансовій, і концептового практиканта при намісництві Адольфа Леона. Під проводом тих людей товариство ширилось по цілій Галичині. Воно було зорганізоване в секції по 5 людей, сто секцій складало сотню, котра вибирала свого сотника; той зносився з центральною властею товариства.

Між тим, краківська карбонарська ложа задумала зреорганізувати конспіраційні рухи в Галичині після одного плану, т. є. властиво взяти зверхність в свої руки. В тій цілі вислала 1834 року до Львова Наполеона Левицького, щоб тамошнє Товариство приятелів люду зорганізував в зв'язок карбонарський. Принадність тайни, урочисті церемонії і оповідання Новицького о великій силі карбонарського зв'язку в цілій Європі склонили молодих людей до приступлення: Новицький попринимав членів, уконституував товариство і дав йому статути. Ціль зв'язку була: вироблення свободи і рівності всіх людей, а спеціально в польських краях: приготування людового повстання для відбудування давньої Польщі. Зв'язок ділився на «поруби», в котрих кождий мав свого «майстра», секретаря, «вартового» і одного відпоручника до централь-

ної власті. Зараз-таки в маю 1834 р. під проводом Новицького уконституvались три «поруби» в огороді «Цетнерівці» коло Львова і в ліску Венглінського. Центральну власть, т[ак] зв[ану] дикастерію, складали «майстри» і відпоручники тих «порубів». Первісно в склад дикастерії входили: Гуго і Теофіл Вишньовські, Мартин Кордашевський, Іван Прохаска і Генрик Богданський*; пізніше, коли Вишньовських поарештовано, а Кордашевський поїхав зі Львова на лекцію, вступили на їх місце: Смолька яко «майстер» першого «порубу», Адольф Лео і Казимир Грохольський. Смолька яко «найвищий майстер» обняв предсідательство. Час від часу відбувалися засідання поодиноких «порубів» і дикастерій, на котрих принимано нових членів, уладжувано транспорти і роздачу революційних брошур, а також дискутовано питання теоретичні.

Але зв'язок розширявся помалу. Краківська ложа, котра становила його верховну власть, дрімала. Окрім Львова тільки в Перемишлі була філія зв'язку, і то — між руськими семінаристами, під проводом префекта семінарського Адама Білецького. Львівська дикастерія почала на своїх засіданнях обговорювати конечність реорганізації зв'язку, тим більше, що загальнолюдський демократизм карбонарський зовсім не вистарчав для молодих горячих людей. Вже доходило до того, щоб виробити нові статути, коли втім літом 1835 року прибув з Кракова поет і емігрант Северин Гощинєький з новинами. Ложі Краківської уже не було, на її місце зав'язалося чисто патріотичне «Stowarzyszenie ludu polskiego»*. Те товариство розіслало своїх висланців в різні сторони, щоб получити разом революційні елементи на землях давньої Польщі. Симеон Конарський висланий зістав на Литву і до Конгресівки, де йому удалось позав'язувати кілька тайних товариств революційних, поки в кінці 1838 року уряд російський не впав на їх слід. Більша часть членів зістала переловлена і вивезена на Сибір, Конарський погиб на шибениці.

Гощинський висланий був до Львова, де йому швидко удалося упадаючу організацію карбонарську приєднати до нового товариства і надати йому більше живої сили. Позав'язувались філії в Перемишлі, Станіславові, Самборі, Золочеві і Сяноку. Особливо велику увагу звернула «власть провінціальна» того товариства на семінаристів обох обрядів, між котрими їй удалось позискати дуже багато талантливих людей. Не підлежить жадному сумніво-

ві, що, крім префекта львівської руської семінарії о. Городинського*, належало до того товариства багато питомців, а між ними і перші подвижники нашої нової літератури Шашкевич і Вагилевич*.

«Стоваришення люду польського» було зорганізоване централістично. Основою товариства була найвища рада, під нею стояли ради обводові по провінції. Кожда рада обводова мала секретаря, котрий зносився поокремо з начальниками кождої громадки (gminy), т[ак] зв[аними] солтисами. Секретар передавав солтисам поручення вищих властей і принимав від них справоздання: солтиси принимали членів до своїх громадок. При найвищій раді був комітет кореспонденційний, котрого задача була — удержувати відносини з еміграцією і емісаріями, порозуміватися з іншими країнами давньої Польщі і відбирати справоздання солтисів і рад обводових. Найвища власть увійшла в порозуміння з книгарями і спроваджувала заказані книжки, а також нав'язала відносини з військом, стараючись і туди ширити свої погляди. Во Львові існували три комітети того стоваришення: семінарський, академіцький і військовий; крім них (за почином Альбіна Дунаєвського, Євгенія Хшонстовського, Фердінанда Рунге і др.), зав'язалося також Товариство сестер, приналежне до «Стоваришення люду польського».

Робота «Стоваришення» ві Львові і загалом в Східній Галичині ішла хоч тихо, але досить живо і систематично. Зате в Кракові робилося далеко більше шуму: втягано до конспірації селян і дідичів і перто до скорої, загальної революції. В р. 1836 один з членів того «Стоваришення» убив австрійського «шпіона» Беренса, се послужило для Австрії поводом зайняти вільне місто Краків, перетрясти кватири численних емігрантів за листами і компрометуючими паперами, а неспокійних прогнати за границю.

Але інтервенція війська австрійського в Кракові зробила не те, що мала на цілі, а зовсім противне. Найзавзятіші конспіратори — Северин Гощинський, Станіслав Малиновський* і Ян Щепановський*, зверхники краківської часті «Стоваришення люду польського» — утекли не до Франції, але до Галичини, а іменно до села Щепановиць, власності пані Маркіянни Хшонстовської. В спілці з тою женщиною, горячою поклонницею засад демократичних, і з її двома синами почали вони працювати над навертанням сільського люду до своїх революційних цілей. Але ро-

бота йшла тупо, а між тим верховна власть львівського «Стоваришення» побоялася, що на селі далеко легше можуть ті панове попасти в руки поліції, і вислала від себе Роберта Геферна*, щоб запросив їх до Львова. Справді, всі три емігранти в жовтні 1836 р. прибули до Львова, вносячи з собою більше життя і огню в тамошню організацію. Верховну власть обняли «дві трійці»: емігранти Гощинський, Малиновський і Щепановський і місцеві: Геферн, Смолька і Корецький*. Почались частіші засідання, завзятіші дебати, але рівночасно показалося, що в поглядах емігрантів а місцевих заходили великі різниці. Емігранти перли до якнайскоршого вибуху, до громадного принимання членів, до острої дисципліни замість основних переконань,— загалом більше до роботи а г і т а ц і й н о ї. Зате місцеві, в великій часті люди дозрілі і основно образовані, стояли більше за повільним а певним ходом, за вироблюванням ясних переконань, так сказати, за виховування нової генерації патріотів польських, одним словом, потягали більше до роботи п р о п а г а н д о в о ї.

Поки так діла йшли, поліція львівська не дрімала. Її директор Захер, отець звісного романіста Захер-Мазоха, не давав ані хвилю спокійно дихнути конспіраторам. Їм приходилось критися і ховатися, майже щодень змінюючи кватири і зверхній вигляд; ревізії і арешти ненастанно держали цілу молодіж в тривожнім напруженні. Се спонукало верховну власть «Стоваришення» закинути дотеперішню систему виборну і внести зміну статутів, після котрої власть верховна мала бути раз поставлена, а відтак в міру потреби мала убуваючих членів сама доповнювати. Помимо опору Малиновського збір «Стоваришення» приняв ту зміну і до верховної власті вибрано Гощинського, Смольку і Геферна. Першим ділом нової власті було позбутися неспокійних противників: вона вислала Малиновського в Тарнівське, а Щепановського — до Кракова, щоб реорганізували філіальні зв'язки і взагалі працювали для цілей «Стоваришення». Але і сего не досить було верховній власті львівській; поступаючи консеквентно в однім напрямі, вона задумала сцентралізувати всю власть в своїх руках і 4 червня 1837 року обвістила, що власті повітові і провінціональні в товаристві зносяться і що кожда поодинока громада підлягає прямо власті центральній. Рівночасно з тим постановила центральна власть «для більшого безпеченства» заборонити приступу цю зв'язку всім

людям, не укінчившим наук, т. є. студентам гімназіальним і університетським. Постанова та, сама по собі дуже розумна, підкопала до решти повагу власті центральної у гарячої молодежі і сталася сигналом до розв'язання «Стоваришення». Вправді, власть центральна держалася ще кілька літ (окрім Гощинського, котрий таки в 1837 році мусив утікати до Франції), але була се тільки de titulo[1] власть, бо товариство її не існувало; бувші братчики «Стоваришення» прозвали ту «голову без тіла» насмішливо «комітетом докторів», так як крім Смольки, що був тоді вже поважним адвокатом, належав до нього також адвокат Райський і укінчений правник, а від 1839 також доктор прав Ів. Федорович.

Але рух, викликаний «Стоваришенням люду польського», не пропав разом з його упадком,— тільки розбігся на дві дороги. У Львові найбільшу повагу серед молодежі здобув собі спосібний і енергійний Євгеній Хшонстовський, під той час також укінчений правник, прозваний між товаришами «Генцьо Чорний». Він-то зібрав до купи розбитих членів «Стоваришення» і вже в серпні 1837 випрацював (спільно з Леандром Павликовським* і Рішардом Германом статути нового тайного товариства, названого «Молода Сарматія»*. Обіч нього, яко приготовуюча стадія, мало зав'язатися підрядне товариство «Правди вих синів вітчизни»*. Ціль нових товариств мала бути та сама, що і давніших: відбудування Польщі в давніх границях; основателі в тім тільки поступили дальше, що з більшим натиском піднесли конечність спровадження якнайскоршого вибуху революційного для осягнення тої цілі. Товариство мало приготовити і перепровадити той вибух. В тій цілі повинна була в кождім повіті Галичини повстати власть повітова, а з відпоручників від кождих трьох таких властей — власть окружна. Таких властей мало бути в Галичині шість і кожда з них мала вибирати по трьох відпоручників до центральної Ради надкарпатської. В подібний спосіб мав зв'язок той організуватися і в прочих провінціях давньої Польщі, а з кождої провінції мало бути вибраних кілька відпоручників до найвищого «Збору народового». Найнижчими одиницями організації були «громади», зложені кожда з 3—5 членів під проводом «війта»; той мав зноситися з одним

[1] Номінальна (*лат.*).— *Ред.*

членом зв'язку, не знаючи, впрочім, ані о складі, ані навіть о існуванні властей вищих.

Обіч «Молодої Сарматії», майже рівночасно з нею, повстав в Західній Галичині новий революційний зв'язок, заложений тим самим Малиновським, котрого в половині 1837 року центральна власть «Стоваришення» вислала була до Тарнова. Гарячому і фанатичному Малиновському не подобався повільний, пропагандовий хід «Стоваришення», і він заложив з радикальніших елементів в вересні 1837 зв'язок під назвою «З а г а л ь н а к о н ф е д е р а ц і я л ю д у п о л ь с ь к о г о»*, в котрім з особливим натиском налягано на порушення хлопів до акції революційної через дарування панщини і гнетучих дачок, а котрий для удержання карності в зв'язку і побільшення його сили мав послугуватися також средствами терористичними. «Через Польщу для Польщі, для Європи, для людськості!» — то був поклик, уміщений в наголовку маніфесту того зв'язку з д[ня] 6 жовтня 1837 р. Організація зв'язку була крайне централістична і прямо вимірена для вибуху повстання, отже, з признаками майже воєнними. Впрочім, життя того зв'язку було недовге. З початком жовтня 1837 р. головніші його члени з'їхалися до Щепановиць, до знаної нам демократки Хшонстовської. Дня 3 і 10 жовтня відбувалися в її дворі гучні обжинки, котрих зібрані конспіратори уживали для виявлення своїх демократичних поглядів. Вони почали з хлопами говорити зовсім одверто, обіцюючи їм ліпшу будучність, дарування податків і панщини і запровадження свободи і рівності. Сама пані розпочала танець в парі з найстаршим хлопом, паничі з сільськими дівчатами, а парубки з паннами. Хлопам не позволено знімати шапок, бо відтепер «ми вже всі пани і брати»; паничі стискалися і цілувалися з хлопами, обмінялися з ними шапками, співали патріотичних пісень і пили до пізньої ночі. Але на другий день по тім веселім празнику кілька хлопів швиденько дало знати о всім до Бохні, староста вислав комісара з ескортою військовою і всіх членів «Конфедерації», як також паню Хшонстовську з її синами і дочками, поарештовано.

Малиновського, основателя «Конфедерації», не було на щепановецькім празнику. Основатель «Молодої Сарматії» Євгеній Хшонстовський (мабуть свояк, але не син щепановецької пані Хшонстовської) якраз перед тим прибув до Тарнова, щоб розпочати з Малиновським переговори взгля-

дом сполучення обох товариств в одно. Ту прибув до них новий емісар від Централізації товариства демократичного з Франції, Роберт Хмелевський*, і всі три для ведення переговорів поїхали до Львова. Переговори тяглися, Малиновський жадав, щоб до статутів «Молодої Сарматії» прийняти деякі точки з статутів «Конфедерації», а Хмелевський жадав, щоб «Молода Сарматія» у всім підчинилася власті Централізації в Франції. На се зверхня власть «Молодої Сарматії» не хотіла пристати. З Малиновським справа була легша, бо поки ще велися переговори, зв'язок його через арешти в Щепановицях зістав розбитий, але Хмелевський позістав невзрушений. «Молода Сарматія» згодилася на деякі уступки, а іменно прийняла наказану з Франції назву «Сприсяження демократів польських», положила в точках своїх статутів більшу вагу на знесення панщини і надання хлопам землі на власність, але не хотіла в жаден спосіб пристати на то, щоб демократична Централізація з Франції мала означити час вибуху революції і провадити сам вибух. Хшонстовський вступив в тім ділі в пряму переписку з самою Централізацією, справедливо замічаючи, що її діло — вияснювати демократичні засади, але не мішатися в практичне переведення вибуху, котре мусить залежати тільки від людей місцевих. «Централізація» вислала з кінцем 1838, чи з початком 1839 року, другого емісара Леслава Лукасевича*, до Львова, але і той не міг довести до згоди, а противно, дуже багато, хоч і мимоволі, причинився до відкриття і обалення цілого революційного руху в Галичині.

Немов перед бурею в гарячу літню днину на різних сторонах неба появляються численні дрібні хмарки, котрі то ростуть, то щезають, то вкупу зливаються, так і в Галичині в другій половині 30-их років майже в кождім більшім місті незалежно від себе появляються зв'язки революційні майже з однаковими цілями. І так в Самборі засновують: емігрант Собецький і бувший артилерист в повстанні 1831 р. (а під той час практикант при самбірськім карнім суді) Каспер Ценглевич в р. 1836 зв'язок революційний серед молодежі гімназіальної. Ціль його — відбудування Польщі в формі демократичної республіки. Ценглевич наставав на пропаганду між сільським народом, а найліпшим средством до того уважав, щоб члени зв'язку ішли в народ яко ремісники, наймити і робітники. Зв'я-

зок той простояв трохи довше як рік. Року 1838 на якийсь донос арештовано кільканадцять студентів, Собецького і Ценглевича. Але обом посліднім удалось по кількох тижнях утечи з львівського арешту поліційного, і вони пішли в Жовківський та Золочівський округи «в народ» для пропаганди. Ценглевич написав по-руськи знамениту в своїм роді «Інструкцію для учителів руського народу»*, а також укладав гарною руською мовою многі пісні, котрі пускав між народ[1]. Сам він яко челядник найнявся на роботу до коваля в Деревлянах*, де і зістав д[ня] 30 грудня 1838 р. арештований. Його засуджено на 20 літ в'язниці, аж амністія 1848 року увільнила його з кайдан і мурів Шпільберга*. В 1848 році виступав він завзято против русинів на Соборі празькім*, а також в окремій обширній брошурі п[ід] н[азвою] «Rzecz Czerwono-Ruska». Опісля затих і жиє й досі близ Кросна, де пок[ійний] дідич Лукашевич давав йому удержання. Як зачуваю, занимається він працею над «perpetuum mobile», чи чимсь подібним.

Рівночасно з революційним зв'язком в Самборі, бо 1836 року, заснували студенти Мартин Лапчинський, Людвик Вільгельм і Венедикт Кущикевич демократичний зв'язок для східних повітів Галичини під назвою «Вольний Галичанин»*. Але зв'язок той простояв не довго. Один із членів заряду «Молодої Сарматії», Фердінанд Тірман, дізнавшись о його існуванні, вступив до нього і намовив його зверхників прилучитися до «Молодої Сарматії». Зв'язок числив 19 членів, між котрими були й два домініканські монахи. Тірман, котрий через приєднання того зв'язку дуже прислужився «Молодій Сарматії», арєштований 1842 року, повісився в львівській в'язниці, боячись, щоб суд не вимусив від нього зізнань палками.

Також около 1837 року повстало в Станіславові таємне товариство, зване Товариство помочі. Основатель його був студент Іван Гудзяк* з Поморян. Товариство се не мало, здається, окремих статутів. Задача його була — розширяти між молодіж і простий нарід письмо «Н а у к а д л я н а р о д у», в котрім, побіч острої критики на австрійський

[1] Три його пісні печатані були в паризькім і познанськім виданні «Noworocznik Demokratyczny» за р. 1843; четверта знана нам пісня єсть «Не забереш нас в рекрути», котра досі, оскільки знаємо, не була печатана. При тій нагоді ми осмілюємось звернутися до читателів «Зорі» з просьбою, у кого був би відпис тої пісні, або інших того роду, прислати нам їх для публікації.

уряд, містився поклик до оружного повстання. Кружок Гудзяка не був численний; в р. 1839 прийнято до нього кількох молодих студентів і одного фрайтра Порубальського. Порубальський сейчас по зложенні присяги доніс о всім авдиторові, студенти також виговорились з новиною,— і цілий кружок враз із його основателями арештовано.

В Ряшівському окрузі зав'язався в тім самім часі під проводом Антона Біляма з останків розбитої «Конфедерації» Малиновського новий революційний кружок під назвою «Зв'язок хробатів». В 1839 році частина того кружка приступила до зв'язку «Правдивих синів вітчини», що становив немовби приготовуючу школу «Молодої Сарматії», решта під проводом Малиновського, Щепановського і Бонковського тривала довше яко окреме товариство в Західній Галичині.

Бачимо з того перегляду, що в другій половині 30-их років дух революційний віяв всюди по Галичині. Скріплена свіжими силами «Молода Сарматія» змоглася; позав'язувались окружні власті в Стрийськім, Станіславівськім, Жовківськім, Тернопільськім, Перемишльськім, Ряшівськім і Тарнівськім округах; а навіть в Відні між студентами-галичанами зав'язались чотири громади членів того зв'язку.

Особливу увагу звертала власть центральна на шкільну молодіж. Із членів «Молодої Сарматії» вибрано Раду академічну, мовби якусь власть опікунську, котра мала наглядати демократично-революційне образовання членів нижчого зв'язку «Правдивих синів вітчизни». Але швидко побачили опікуни, що їх підвладні далеко гарячіше перейняті революційним духом, ніж вони самі, і бажають якнайшвидше революції, котра би відразу дала в їх руки впливи і значення. Приходилось опікунам осібними окружними письмами уцитькувати гарячу молодіж, заохочувати її не тільки до читання червоно-революційних брошур, але й до серйозної наукової праці. Се молодим не подобалось і вже весною 1840 року почали деякі виступати з товариства. Воно було б, певно, в короткім часі так само розв'язалося само собою, як многі попередні таємні товариства, коли б не була скорше постигла його катастрофа.

Товчок до катастрофи вийшов з Перемишля. Там уже в 1836 році згромадився був в тамошнім гарнізоні полку Маццукелі (прозваного русинами Марцугелі) коло завзя-

того демократа і революціонера, поручника Томи Дмитрасиновича кружок революційний, зложений переважно з вояків. В р. 1837 під час осінніх маневрів познайомився Дмитрасинович при посередництві Кароля Мощанського з основателем «Молодої Сарматії» Євгенієм Хшонстовським. Розпочались між ними наради; Дмитрасинович припровадив з собою ще двох однаково мислячих офіцерів: Босса і Норберта Ауффенберга. Дмитрасинович жадав, щоб «Молода Сарматія» прямо принимала вояків в свої члени; Хшонстовський наставав на тім, щоб вояки основали собі окремий зв'язок і порозумівалися з центральним зв'язком при помочі відпоручників. В тій цілі він передав офіцерам переложені на німецьке статути «Молодої Сарматії». Дмитрасиновичеві статути не подобались, по його думці, для вояків вони були зовсім нездалі, і він поручив Боссові зладити нові. Ті нові знову не подобались Хшонстовському, і так розійшлись наради з нічим. Аж слідуючого року восени удалось новому відпоручникові «Молодої Сарматії» Леонові Славському, довести до згоди з вояками; вояки мали заложити у себе Демократичний зв'язок військовий в цілі спровадження якнайскоршого вибуху повстання, з тим, однако ж, ограниченням, що Галичині першій не слід вириватися і що треба ждати на вибух в Конгресівці і Познанщині. Ставський зате пристав на те, що офіцери, котрі того зажадають, будуть принимані до «Молодої Сарматії». Але Дмитрасиновичеві, мабуть, дуже бажалось бути прийнятим до центральної власті того товариства. 1839 року він знов того добивається, а коли сим разом виділ «Молодої Сарматії» його зовсім недвозначно відкинув, він угнівався і зірвав всякі зносини з «Молодою Сарматією», не віддавши навіть одержаних від Хшонстовського статутів, котрі опісля фатальним способом причинилися до відкриття і руїни «Молодої Сарматії».

В Перемишлі при кінці 30-их років прибрали революційні конспірації дуже гарячковий характер. Дмитрасинович вправді, не допущений до заряду «Молодої Сарматії», відсунувся набік, але його місце зайняв чоловік ще гарячіший і нерозважніший, Едвард Баєр. Головні підручники його були: з військових — фельдфебель Печонка, а з цивільних — цукорник Товарницький і студент Бегеєвич. Літом 1839 року повзяв Баєр шалений план — під час маневрів викликати між військом революцію, або бодай якнебудь захопити в свої руки особу архікнязя Фердінанда

д'Есте, губернатора Галичини. Коли ті плани не удалися, почали конспіратори на серіо думати о вибуху революції або хоч би тільки партизанської війни в Галичині в слідуючім 1840 році. Між тим 18 грудня Бегеєвич, щоб «дати знак життя», напав вночі з штилетом на перемишльського комісара поліційного Гута і задав йому легку рану, а сам утік. Довго слідство поліційне не могло нічого викрити, поки вкінці між конспіраторами не найшовся донощик, котрий розказав поліції о всіх заходах, роботах і планах конспіраторів.

Весною 1840 року, якраз в ту пору, коли після плану Баєра і його товаришів мало вибухнути в Перемишлі повстання, наступив к р а х. Одержавши донос, поліція арештувала насамперед Баєра, Товарницького і Віляма враз із кількома студентами. Однако ж се ще не зламало відваги їх товаришів. Дмитрасинович з кількома офіцерами і Печонка з кількома підофіцерами та студентами укладали плани, якби-то видобути арештованих з в'язниці, а навіть розпочати революцію. І справді, Баєрові удалось при помочі Бегеєвича і ще деяких другів вирватись з в'язниці і втечи на Угорщину, але се була послідня удача конспіраторів. В кілька день опісля поарештовано вже і Дмитрасиновича, і Печонку, і Бегеєвича, і всю перемишльську громаду; ідучи по нитці до клубка, з забраних паперів поліція швидко відкрила всі тайні товариства, і почались по цілім краї численні ревізії і арештування. 28 червня арештовано в Дідилові одного емісара Централізації демократичної в Франції Леслава Лукасевича, котрий починив також обширні зізнання. В марті 1841 арештовано і другого емісара, Роберта Хмелевського. В тім часі около 300 молодих людей в цілій Галичині заповнило тюрми, та й то арештовано тільки головних провідників! Друге, тілько молодежі, хоч і брало уділ в конспіраціях, не було потягане до відповіді. Між арештованими були Смолька, Земялковський, Райський, Хшонстовський, Шміт, Шайноха і русини: Охримович*, Гординський і другі. Слідство тяглося два роки, під час котрих багато арештованих померло або повідбирало собі життя. В р. 1843 розпочались процеси. Около 60 головніших конспіраторів було засуджено на смерть, але цісар всіх уласкавив, переміняючи їм кару смерті на довголітню в'язницю, а більшу часть навіть пускаючи зовсім на волю.

Так скінчилася та перша доба галицьких конспірацій.

Австрійське правительство, розбивши в такий спосіб радикально всі зв'язки революційні, надіялось тепер мати хоч кілька літ спокою. Але надії його не оправдались. Процеси 1843 року не могли відвернути надтягаючої з заходу бурі

III. ЕДВАРД ДЕМБОВСЬКИЙ І ТЕОФІЛ ВИШНЬОВСЬКИЙ

Товчок до нового руху, котрий мав закінчитися такою страшною для польського народу катастрофою, вийшов знов з заходу, від еміграції польської. Двигачами його були Едвард Дембовський і Теофіл Вишньовський, емісари польських революційних зв'язків у Франції.

Едвард Дембовський походив з аристократичного роду і був властителем дібр Руди в Варшавській губернії. Але відмолоду вихований в доктринах демократичних, він не любив шляхти, уже хоть би за то, що вона погубила повстання 1830—31. Для направи того, що в тім часі попсовано, для відбудування Польщі постановив він посвятити свій рід, свою жінку і дітей, свій маєток і свої сили. Від початку 40-их років, по розбитті конспірацій Конарського, працював він в Варшаві над заложенням і розширенням революційного зв'язку, звертаючись при тім до ентузіастичної молодежі, дрібних урядників, адвокатів і писателів, котрих поривав своєю вимовою і своїм рішучим, смілим характером. Плодом його праці мало бути повстання, котрого вибух назначений був на весну 1844 р., якраз на той час, коли цар Николай мав приїхати до Варшави. Повстання мало вибухнути разом в Конгресівці і Познанщині; Галичина — думали конспіратори — по вибуху і сама підійметься, ідучи за прикладом. Провідниками повстання в Конгресівці мали бути адвокати Веньковський, Карпінський і Гросс; Дембовський мав удатися до Познанщини і дати там знак до вибуху.

Незалежно від тої конспірації повстала в Варшаві серед молодежі друга патріотична конспірація, з характером більш людовим. Були се «кружки» молодежі, котрих основателями були Венжик, Еренберг і Дзвонковський. Душею тої конспірації був ксьондз Сцегенний, котрий поперед всього радив конспіраторам звернути головну увагу на простий люд, збудити в нім національне самопізнання і дарованням панщини зробити з нього правдивого громадянина, так щоб люд той мав інтерес і сам по-

встати для виборення собі народної і громадської самостійності. До тої ж самої конспірації належав і учитель шкіл люторських в Варшаві Левіту (Levitoux). Коли, по відкритті конспірації, солдати прийшли його арештувати і окружили хату, він, не хотячи датись їм в руки, спалився враз з хатою.

В р. 1843 відкрито і розбито обі конспірації. Арештовано їх начальників і важніших повивожено в Сибір. Сцегенного укарано найтяжче; після переказу мав він при слідстві дістати 5 000 палок,— опісля ж його, закованого в заліззя, вивезено в Сибір. По еміграції пішла чутка, що він умер під палками, в Парижі навіть Товариство демократичне відправило службу за його душу. Між тим він видужав і, проживши около 20 літ в Сибірі, вернув під час амністії назад до Конгресівки, і, як зачуваємо, жиє ще й досі. Дембовський якраз перед відкриттям конспірації виїхав до Познанщини; його засуджено в Варшаві позаочно, а добра його сконфісковано.

В Познані застав Дембовський розгалужену організацію демократичну, до котрої яко відпоручник Централізації паризької мав прибути Гельтман з Парижа. Дембовський вніс жар в розгарячені і без того уми: він пер до повстання своєю огнистою вимовою. Але не довго пробував він в Познані; в часописі «Rok 1843» напечатав він статтю о сучаснім соціалізмі (далеко не радикальну, і вже зовсім не червоно-комуністичну, як каже Заля). За ту статтю зістав він прусським урядом арештований і видалений за границю. Тоді він удався до Брукселі, де пробуваючий від 1836 року історик польський Лелевель заложив був політичний зв'язок еміграційний ««Zjednoczenie». Та, здається, не дуже корисно мусив представитися йому той зв'язок і його представителі Лелевель і Зверковський: вічні свари еміграційні, підозрівання та зневаги взаємні відразили від себе його гарячу, живої діяльності вимагаючу душу. Він повернув назад до Познаня, певно, не одержавши від Лелевеля такої місії, о якій говорить Заля: «піднімати народ польський в Познанщині і Галичині в ім'я теорій комуністичних до повстання против панів»[1]. Такої

[1] Історик повстання польського з р. 1846 М. Заля, хотячи, очевидно, накрутити цілу історію на свій згори повзятий погляд, нібито різня 1846 р. викликана була «комуністами», називає «Zjednoczenie» зв'язком крайне радикальним і комуністичним. Оскільки такий суд есть безпідставний, доказує, напр., слідуючий відзив

місії Лелевель не міг дати Дембовському, і Дембовський ніколи її не сповнював. В Галичині і в Познанщині він був двигачем головно повстання шляхетського, політичного, несоціального, а коли й знайшовся з простим людом, то, безперечно, пропагував серед нього ті самі думки — освободження політичне, конечно з примішкою таких соціальних змін, як знесення панщини, скасування монополів державних і т. д. Тільки ж як далека така пропаганда від комунізму, се кождий неупереджений легко зрозуміє, і треба бути або зовсім несвідущим суті і цілей комунізму, або прямо сторонничим, щоб одно з другим змішувати.

В Познані застав Дембовський живі приготування до повстання, котре тоді вже постановлене було Централізацією Товариства демократичного в Парижі і означене на лютий місяць 1846 року. Ту застав також Дембовський емісарів паризької Централізації і організаторів повстання: Людвика Мирославського, Гельтмана, Альціату і др., і уконституйований Rząd narodowy, котрий поручив йому організацію повстання в Західній Галичині. Для Східної Галичини призначений був секретар Централізації Теофіл Вишньовський, котрий прибув туди аж пізніше, в половині 1845 року, так що Дембовський від лютого до червня 1845 року розтягав свою діяльність на цілу Галичину. Безпримірна досі сміліть і енергія того емісарія, його зручність в укриванні свого пробування, швидкі переходи з місця на місце і численні, а несподівані метаморфози, котрими він змилював чуйність пошукуючих за ним властей поліційних — все те окружило швидко особу його якимсь поетичним німбом, мглою анекдот і міфології, нагнало чимало страху і гризоти львівській поліції і її директорові Захерові, котрий з властивою собі пересадою в своїм пам'ятнику (виданім по його смерті в Празі п[ід] «Polnische Revolutionen» змалював діяльність того емісара в Галичині враз із міфічними додатками, характеризуючими, з одного боку, безпорадність тогдішніх органів поліційних, а з другого, симпатію, яку здужав собі позискати Дембовський серед місцевої шляхти, молодежі і уряд-

---

«Demokraty polskiego» о тім зв'язку: «Zjednoczenie» było negacją demokracji; w niem tworzyły się nawet oddzielne gminy arystokratyczne; demokracja «Zjednoczenia» była tylko koncesją dla ducha czasu» (Гл. Demokrata polski. 1844, з дня 23 липня).

ництва. Різносторонню його діяльність, а заразом той поетичний німб, яким окружено його особу, характеризує досадно хороший, хоч, очевидно, пересадний в малюнку, вірш п[ід] н[азвою] «Emisariusz», виданий на окремій картці (без місця і року печатання), здається, во Львові 1848 року, але написаний, очевидно, з кінцем 1845 р. (автор не знає нічого о смерті Дембовського); ми наводимо ту з нього, для повного обрисования тої цікавої личності, дві послідні, найкращі строфи:

Znacie, Morawca, starca, górala,
Znacie żebraka, kominiarczyka,
Węgra, Cygana, Włocha, Moskala,
Co ledwie przyjdzie, natychmiast znika,
Co dziś jak łisak do Gdańska płynie,
Jutro jak handlarz do Węgier zmierza,
Co dziś w Stambule, jutro i Londynie,
Dziś u wieśniaka, znów u papieza,
Dziś w głębi Litwy, jutro w Poznaniu
A wszędzie mówi o zmartwychwstaniu?
Znacie człowieka, co zaparł siebie,
Co dla ojczyzny, braci, wolności
Przebiegł poł świata o suchym chlebie,
Wyrzekł się żony, dziatek, miłości,
Co mu wiatr zesiekł wychudłe lica,
Chlebem powszednim — cierpienia, troski,
Uściskiem stryczek, grób, szubienica?
To e m i s a r j u s z E d w a r d D e m b o w s k i,
Co za to wszystko w chwili skonania,
Chce tylko słyszeć dzwon zmartwychwstania!

Зараз в лютому 1845 року познакомився Дембовський з дідичем села Войслав'я в Тарнівськім, Францом Весьоловським[1]*, котрий належав уже до конспірацій 1834—36 років і знакомий був добре з братами Вишньовськими. Весьоловському представив Дембовський в ярких красках великі приготування в Познанщині і Конгресівці і наклонив його розпочати і в західних повітах Галичини відповідну діяльність. Весьоловський не був тому противний, хоч добре бачив трудності подібної роботи. Щоб дати Дембовському який-такий образ тих трудностей, він при різних случайностях познакомив його з многими людьми з околичної шляхти; плани Дембовського у всіх стрічали

[1] Оповідання наше про приготування до вибуху опираєм тут головно, крім вгаданої книжки М. Заля, на пам'ятнику того гр. Весьоловського, виданім 1868 р. во Львові.

коли не цілковиту полохливу рівнодушність, то бодай нерішучість, рідко де щиру охоту. Дембовський рішився поїхати до Познаня, щоб все представити центральному комітетові, а Весьоловському поручив працювати дальше і 13 марта зарядити з'їзд до Тарнова; на той час мав і він приїхати з Познаня з вістями і інструкціями.

Між тим, з надходячою весною почали кружити між народом і шляхтою дивоглядні вісті: шляхта говорила, що в велику п'ятницю мають хлопи повстати і вирізати панів; хлопи знов говорили, що шляхта готовиться різати хлопів. Шляхта підозрівала демократів о кровожадні заміри. Очевидно, що при такім успособленні з'їзд в Тарнові дня 13 марта не міг випасти блискуче; з всіх сторін — однакі вісті про недовір'я і тривогу. З Познаня прибув Дембовський, а з ним разом і член паризької Централізації Віктор Гельтман, а також бувший член конспірації Сцегенного Леон Мазуркевич. Всі они удались з Весьоловським до Войслав'я на свята і, представляючи йому, що в Познанщині і в Конгресівці «робиться» над повстанням, забралися по святах на добре до конспіраційної роботи в західних повітах. Особливо Краків наповняв їх надією; там ще в 1844 році під проводом д-ра Горжковського зав'язався комітет революційний, до котрого, крім шляхти, належали і міщани, ба, навіть — чутка була — і цілі громади хлопів.

Зав'язавши таким способом конспіраційні вузли в західних повітах, Дембовський поїхав до Східної Галичини, де в червні спіткався з Теофілем Вишньовським, секретарем Централізації Товариства демократичного, котрому поручене було верховодство над всіми приготуваннями до повстання в Галичині. Понав'язувавши деякі зносини в Східній Галичині, Вишньовський разом з Дембовським приїхали до Войслав'я, щоб від Весьоловського вислухати справоздання о дотеперішній його діяльності. Справоздання те вдоволило Вишньовського, котрий поїхав швидко назад до східних повітів, зазнакомившись попереду з багатим дідичем Гройца, Адольфом Бобровським, котрий також радо прийняв участь в приготуваннях до повстання. На того пана особливо Весьоловський покладав велику надію, головно задля його маєтку, котрий давав йому серед околичної шляхти великий авторитет. Він наклонив Бобровського поїхати до Познаня і переконатися доочне, чи справді там такі великі приготування роб-

ляться. Рівночасно мав поїхати і Дембовський. Але Бобровський не поїхав на означений час; Дембовський поїхав сам і швидко вернув, привозячи «великанські відомості»: в Познані вже сидить Мирославський, готові вже знаменіті плани стратегічні, творяться на цілім просторі давньої Польщі комітети військові і т. д. Вісті ті потвердив з свого боку і Горжковський оповіданнями про гарячкову діяльність в Кракові. Все то для Весьоловського, його брата і других запалених конспіраторів було, мов острогою для гарячого коня. Посідаючи невеличкі і досить надшарпані маєтки, они задовжувались, щоб обігнати видатки на вічні поїздки по кількох повітах, на посилки і на підмоги різним не маючим, а «потрібним» конспіраторам.

Літом 1845 року відбувся во Львові сойм становий*, на котрий вибрався також Весьоловський, але знуджений безплідними його дебатами і роздразнений притиками панів, що недовірчиво відносилися до задуманого повстання, постановив взяти паспорт і поїхати сам до Познаня, щоб переконатися, як там діло стоїть. Діставши паспорт, вирушив Весьоловський в кінці вересня до Кракова, відки мав їхати разом з Дембовським до Познаня. По дорозі на попасі спіткались вони з новим емісаріем Йорданом, котрий сказав їм, що комітет познанський рішив відкликати з Галичини Дембовського, а вислати його, Йордана. Додав крім того, що комітет той ані не думав о вибуху, що поручив йому ширити зв'язок між шляхтою, збирати гроші, оружіе і амуніцію, і вибирати людей певних, хоч і в меншім числі; одним словом, видно було, що діяльність комітету познанського забагнилася.

Почувши такі вісті, браття Весьоловські стали, як осуджені. Они зразу не довіряли, запротестували рішучо против місії Йордана, видячи, що в Галичині вже задалеко загналися і не будуть могли вернутись назад. Але констернація їх ще збільшилася, коли в Кракові Бобровський, що недавно повернув з Познаня, потвердив їм то само, а один молодий емігрант, висланий з Познаня до Кракова, в дуже непідхлібних красках представив їм познанський комітет, яко цілком недіяльний, зложений з людей нерішучих, доктринерів і теоретиків.

Одержавши такі вісті, Весьоловський і Горжковський остро накинулись на Дембовського за те, що досі ошукував їх і дав їм так далеко загнатися. Дембовський поблід

і плакав, як дитина, признаючися, що «нас ошукував, але тільки для того, бо і сам був ошуканий». Не було іншої ради, як їхати обом чимскорше до Познаня і докладно самим розглянутися в тамошній роботі. І справді, познанчиків застали вони в блаженнім сні, і доперва відбуті там арештування, котрі о мало не розбили цілого комітету, побудили конспірацію до живішого руху. Комітет центральний зістав зреорганізований; в склад його увійшли писатель Кароль Лібельт*, Владислав Косинський, Олександр Гуттри і міщанин Есман — з місцевих, Владислав Дзвонковський яко представитель Конгресівки і Франц Весьоловський яко представитель Галичини.

Новий комітет сейчас прийнявся енергійно за діло. Виходячи з того переконання, що в Конгресівці есть «повно елементів революційних», вислано туди вісім емісаріїв, а дев'ятого на Литву. Весьоловський мав вертати до Галичини, де в його руки зложено відтепер начальство цілого революційного руху і поручено йому дотеперішні комітети порозв'язувати, а замість них установити на кождий повіт по двох головних агентів, котрі би вели діло. Вишньовський, хоч і відтепер мав провадити конспірацію в Східній Галичині, повинен був здавати справоздання Весьоловському і з ним о всім порозуміватися. До комітету центрального в Познані рішено ще й з еміграції завізвати Мирославського.

Виїздячи з Познаня, просив Весьоловський, щоб комітет вислав з ним ще двох представителів Познанщини до Галичини, щоб ті додали духа галицькій шляхті. До тої місії вибрано дідича Брудзевського і писателя Рішарда Бервінського*, але діяльність їх в Галичині була коротка, бо зараз в бохенськім повіті зістали оба арештовані. В сельці Закшеві коло Войнича у тамошнього дідича Домбського відбулася нарада головних конспіраторів, де, крім знаних нам уже осіб, взяв уділ також висланець шляхти ряшівської Нерей Гошовський, даючи в імені своїм і всієї шляхти свого повіту слово честі, що не будуть на дальше відтягатися від повстання і зроблять все, що комітет розкаже. Се об'явлення всім додало надії; Весьоловський, уже окружений німбом верховного начальника таємної власті революційної, поїхав до Тарнова, де застав успособлення дуже значно змінене на користь повстання, а відти поїхав додому, де вже чекали на нього невідступні Вишньовський, Мазуркевич, Дембовський і свіжо прибувший з Познаня

емігрант Розвадовський, що мав взяти на себе агітацію в Тернопільськім, відки був родом. Вишньовський здав справу Весьоловському з своєї дотеперішньої діяльності і на обширній мапі Галичини точка за точкою показав йому, де позав'язував революційні зв'язки. Праця його через літо і осінь значно поступала, тільки Львів був досі нетиканий. Ухвалено затим післати до Львова Дембовського; Розвадовський взяв на себе повіти Тернопільський і Чортківський, Мазуркевич — Сяноцький і Перемишльський, а Вишньовський — Станіславівський і Бережанський. В початку січня 1846 року мав Весьоловський об'їхати східні повіти, щоб переконатися о успіхах революції в тих сторонах, а на день 21 січня завезти до Познаня докладну о всім реляцію; на той день мали там з'їхатися і емісарії всіх прочих провінцій і уложити термін вибуху.

Зараз по різдв'яних святах, д[ня] 28 січня, удався Весьоловський на об'їзд. Насамперед поїхав в Стрийщину, де приготувань застав дуже мало. Його оповідання о руху в Познанщині оживили трохи шляхту, більша часть прирекла співуділ. В Стрийщині він спіткався з Вишньовським і майже рівночасно одержав лист зі Львова від Дембовського, щоби, минаючи дальшу подорож, якнайшвидше прибував до Львова. Здав затим Весьоловський дальшу інспекцію на Вишньовського, а сам поїхав до Львова. Тут застав Дембовського дуже вдоволеного і розгарячкованого; агітація йшла дуже добре; при помочі техніка Сікорського* він понав'язував зносини з молодіжею, з міщанами, ремісниками. Зв'язок числив уже около 500 голов. Лише шляхта, не довіряючи Дембовському, не хотіла приступати, домагаючись порозуміння з головним начальником; в тій цілі і приїхав Весьоловський. Порозуміння наступило швидко: зав'язано шляхетський комітет, котрого головою був, здається, гр. Людвик Яблоновський*, а членами: Северин Подлєвський, Генрик Янко, Ян Подолецький, Кароль Губицький і деякі другі. Комітет розіслав від себе агентів до околичної шляхти, завзиваючи її, щоби заосмотрювалася в оружіе, коней і людей і готова була на кождий поклик виступити до бою.

Конспірація во Львові робила широкі поступи. За побуту там же Весьоловського від 6 до 15 січня число членів з 500 змоглося на 700. Видячи те і переконаний, що така конспірація не може довго удержатись в тайні, рішився

Весьоловський сам на власну відповідь визначити термін вибуху. В неділю або вівторок запусний мав бути у губернатора, архікнязя Фердінанда бал; на той вечір Весьоловський назначив вибух. Коли ціла вища військовість і урядники будуть на балу, конспіратори мали впасти, поарештувати всіх і оголосити повстання. Запусти випадали на день 22 лютого; від половини січня до того дня було ще 5 неділь часу. Весьоловський мав надію, що за той час буде ще в Познані (д[ня] 20 січня) і наклонить центральну власть визначити на той сам день загальне повстання, тим більше, що в Кракові, після справоздань Горжковського віддавна вже все готове до вибуху і тільки жде на термін.

Повертаючи зі Львова, застав Весьоловський в Ряшеві відомість, що до нього поїхала комісія кримінальна, щоб випитати його о зносини з арештованими познаньчиками Бервінським і Брудзевським. Деякі радили йому не їхати додому, але він поїхав, цікавий, що уряд досі знає о конспірації. Переконався, що не знає нічого.

Коли по від'їзді комісії Весьоловський збирався їхати до Познаня, прибіг до нього агент Горжковського з Кракова, завіщаючи йому, щоби їхав не до Познаня, але до Кракова, куди з'їхали з Познаня Косинський і Мирославський, а з Тарнова — Тисовський*. Діставши ту відомість, Весьоловський поїхав до Кракова.

IV. РЕВОЛЮЦІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ

Прибувши до Кракова, застав там Весьоловський висланця центральної власті революційної Мирославського, котрий приїхав був з Познаня з планами військовими і організаційними. В товаристві Горжковського, Тисовського і других революціонерів представив Мирославський свій план. Після того плану ряд революційний мав складатися з п'яти осіб і сидіти спочатку в Кракові, а в разі потреби в іншім безпечнішім місці. Ціла Польща мала бути поділена на п'ять провінцій (wielkorządstwa); кожда провінція мала бути по-давньому поділена на воєводства, циркули, повіти. Галичина, становляча одну таку провінцію, задля своєї розтяглості зістала поділена на дві половини — східну і західну. Кождий циркул мав бути поділений на чотири комісаріати під завідательством комісарів революційних. Крім того, мав бути утво-

рений корпус жандармерії революційної для пильнування порядку і сповнювання всіх наказів революційного правительства. Головна задача тої організації була достарчування провіанту для війська революційного, набирання рекрутів і удержування порядку.

План воєнний був слідуючий. Повстання мало зачинатися по селах. Війт мав вибрати спосібних до оружжя і вислати їх під проводом якогось військового чоловіка до найближчого окружного міста. Коли те місто не буде зайняте, мають зібрані з сіл сили зайняти його. Там устроюється вище описана організація революційна, місто укріпляється, а окружний комісар згромаджує весь народ і ділить його на три часті: 1) п е р ш и й п о к л и к, до котрого входять найсильніше і найліпше уоружені; ті сейчас ідуть в військовім порядку на означені стратегічні збірні точки; 2) д р у г и й п о к л и к, до котрого входять прочі до оружжя спосібні мужчини; їм роздається позістале оружіє і вправляється їх в військових оборотах; 3) решта людності без різниці віку і полу ділиться на в о є н н і і е к о н о м і ч н і в а р с т а т и. До першого входять такі ремісники і пр., котрих заняття стоїть в якім-небудь зв'язку з військовістю; вони діляться на компанії і в окремих касарнях занимаються такими роботами, які їм призначить комісар окружний. Друга категорія, т. є. рільники і хлібороби, стоїть під назором і контролею війтів і так само, як попередня, обов'язана вправлятися в уживанні оружія і оборотах військових для місцевої оборони.

Уже з тих невеличких уступів із плану Мирославського дуже легко можна оцінити, що то за стратегічний «геній» його укладав! Правду кажучи, план сей більше похожий на якусь утопію, аніж на реальну, зріло обдуману військову програму, зараз і видно, що повстав він в Франції, де під той час, мов гриби по дощу, виростали подібні плани до перестройки цілої суспільності на яких хто хотів підставах. Але знамениті слухачі знаменитого генерала, хоч і бачили недостатки його плану, не чулися покликаними перечити такому великому чоловікові, і план прийнято, хоч він, розуміється, остався на папері, а на ділі тільки в однім місці революціонери зачали переводити його на практиці — в Горожанні. Пізніше побачимо, з яким результатом.

Тут-таки, в Кракові, визначено до центральної власті революційної: Лібельта, Горжковського, еміграната Аль-

ціата, Весьоловського і ще когось п'ятого з Конгресівки, котрий мав бути пізніше назначений. Але, розважившись, що Весьоловський має вже в Галичині дуже обширні зв'язки, назначили його тут же губернатором (wielkorządcą) Галичини, а до центральної власті на його місце покликали Тисовського.

Затим Весьоловський здав справоздання з стану Галичини. Речинець вибуху повстання означено на 21 лютого і Мирославському передано 12 000 франків, котрі той вислав паризькій Централізації на кошти висилки до Галичини дванадцяти офіцерів і 1000 примірників регуляміну військового. 28-ого січня Мирославський від'їхав до Познаня. Горжковський, до найвищої степені розентузіазмований великими словами тих великих людей, зараз туди побіг і винайняв для нового революційного правительства помешкання з семи кімнат, заплативши чинші згори за цілий піврік.

Дня 7 лютого приїхав з Парижа Альціато. Горжковський представив йому приготування повстанські в якнайкращім світлі, але швидко автор «Rzeczy o rozumie stanu w Polsce» переконався, що се пуста самохвальба і висказав перед Тисовським одверто, що з цілої тої кози не буде м'яса. Дня 15 лютого мали з Познаня прибути Гельтман і Лібельт, але якраз того дня прийшов відтам лист до Горжковського, що Лібельт, Гельтман, Мирославський і 20 начальників повстання зістали прусським рядом поарештовані, що в Познані, Торуні, Парижі і других важних містах оголошено стан облоги, але, додав автор листа з Вроцлава, дня 21-ого такий вибух наступить.

Сей случай, а також чимраз частіше надходячі вісті з Галичини о грізній і неприязній поставі селянства, котре тогді вже почало по дворах ставити варти і спиняти проїздячих, похитнули і у других польських патріотів віру в удачу повстання. А діло зайшло вже було задалеко: встид признатись до власних помилок, страх перед тероризмом революціонерів і неулічиме засліплення гнали і перли всіх, мов ріка пре невдержимі фалі перед водопадом, до неминучої катастрофи.

Від часу тої наради з Мерославським справа повстання набрала нового вигляду. Конспірація перемінилася в одверте приготування до бунту; люди, котрі перед тим тільки раменами здвигали при всіх бесідах о повстанні, тепер самі рвалися, розігріті загальним запалом. Правда, многі ішли

туди, улягаючи силі патріотичного терору, криючи в глибині душі свою неохоту. Почали плинути і гроші. Центральне правительство революційне з Кракова вислало окремих емісаріїв до Угорщини, до Чех і до других слов'янських країн. В Угорщині Кошут освідчився, що вправді не вірить в удачу повстання, але коли б поляки могли хоч кілька неділь продержатися, з Угор прийде їм підмога. І з других слов'янських земель вислані емісарії обіцювали надпровадити цілі громади охотників, ба, навіть один якийсь полк кавалерії мав в цілій масі поспішити на підмогу повстанню.

Погляньмо тепер на приготування повстанські по поодиноких повітах Галичини. В межиріччі Дунайця і Вісли, в повітах Боженським і Тарнівським, агітував Генрик Рогалінський, зразу переважно між міщанством і офіціалістами, від початку 1846 року і між шляхтою, котра чимраз горячіше почала горнутися. В Ясельськім окрузі, котрий задля свого сусідства з Угорщиною начальники повстання уважали особливо важним, за почином самого Фр. Весьоловського зорганізувалася власть революційна під проводом Франца Волянського, що був секретарем звісного польського поета В. Поля, і лісничого Феліціана Болеховського з Пшечиць; сих обох людей Весьоловський іменував комісарами революційними для Ясельського повіту. В грудні бачився Волянський в Ряшеві з Весьоловським, котрий передав йому звиш 200 зр., на кошти приготування і поручив також виготовити плани тих міст, де були військові залоги, і план переходу через Карпати до Угорщини. Волянський і Болеховський поділили між себе Ясельський округ в такий спосіб, що Волянський взяв гірську часть з місточком Дуклею, а Болеховський підгірську з Яслом. Правда, Болеховський зістав ще в січні 1846 р. арештований; комісаром на його місце зістав іменований Адам Кохановський, котрий швидко приєднав майже всю шляхту повітову до зв'язку. В січні надіслав їм Весьоловський інструкцію Мирославського і наказав, з уваги на невеличкі сили, якими при першім вибуху в тім повіті повстанці будуть могли розпоряджувати (около 500 люда), в день 21 лютого напасти поперед всього на Ясло і зайняти його, а відтак ждати дальших розказів.

В Сяноцькім окрузі ще від літа 1845 працював головно емігрант Леон Мазуркевич для справи повстання. В грудні 1845 р. Весьоловський вислав туди свого брата Михайла,

щоб розвідати, які суть приготування і сили повстанські в тім окрузі. В домі дідича Антона Попеля зійшлися головні агітатори: Мазуркевич, Сильвер Бжесцянський і Ромуальд Журовський, і здали Весьоловському справоздання з своєї діяльності, упевняючи його, що велика часть шляхти, ще більша часть латинського духовенства і майже всі урядники домінікальні готові виступити до повстання. На друге зібрання агітаторів прибув також з Угорщини бувший майор військ польських Юрій Булгарин і прийнявся взяти на себе військову команду повстання в тім окрузі і виробити план нападу на міста Сянок і Добромиль. Тимчасовими комісарами революційними на сей округ вибрано Журовського і Бжесцянського і ухвалено також зажадати від Весьоловського 2000 зр. на закуп оружія в Угорщині. Михайло Весьоловський поїхав, з початком лютого привіз гроші і передав їх Журовському, передав також Бжесцянському декрет, іменуючий його комісаром революційним на цілий повіт, роздав зв'язковим інструкцію Мирославського і, сповістивши їх, що вибух має наступити д[ня] 21 лютого, вернув до Тарнова.

В Сандецькім окрузі, де до 1845 року найбільше обертався Юліан Госляр, по його утечі до Угорщини зайняв місце агента революційного укінчений правник Николай Канський. Об'їхавши цілий округ, він д[ня] 19 грудня 1845 р. здав справу Весьоловському в такім дусі, що в Сандецькім повіті переважно дрібні дідичі, що не держать много служби і не можуть поставити значної сили до повстання; зато молодше (лат.) духовенство наскрізь перейняте патріотизмом польським, а особливо вікарії в Хохолові, Погродзю і Шафлярах: Кметович, Макух і Гловацький дуже горячо віддані справі революції і мають велике довір'я селянства; вкінці і самі селяни, свобідні і патріотичні «горалі», на поклик своїх духовних громадами повстануть і лавиною поточаться з гір, несучи повстання на доли. Се справоздання вдоволило Весьоловського, і він ограничив свою діяльність щодо сего округа на тім, що іменував комісаром революційним для Сандеччини дідича Мечислава Скаржинського.

В Бохенськім окрузі попав ще в половині грудня 1845 р. староста на слід приготувань революційних в Заключині і з тої причини поарештував багато зв'язкових; тут затим революціонери не робили ніяких більших приготувань, не чуючись в силі напасти і здобути Бохню,

в котрій стояла досить сильна військова залога. Впрочім, думка була, що коли в сусідніх округах повстання удасться, то й Бохенщина підійметься. Комісаром революційним на сей округ назначений був той сам М. Скаржинський, що й на Сандеччину.

Не о много ліпше стояли шанси революції і в Вадовицькім окрузі, де титулярним комісаром революційним був гр. Бобровський, а на ділі уряд той мав сповняти М. Канський, знаний нам агітатор сандецький. Впрочім, революційні сили в тім повіті були також досить слабі.

В Тарнівськім окрузі, котрий був центром революції для Західної Галичини, була справа досить трудна. Правда, офіціалісти двірські, студенти і молодіж, а також міщанство тарнівське були позискані, але між дідичами плани Весьоловського стрічали опір. Головним двигачем того опору був богатий кн. Вл. Сангушко, котрий, хоч аристократ, не належав до еміграційної аристократичної партії Чарторийських, а знов до партії демократичної, котра робила революцію, не хотів належати з переконання і в удачу діла її не вірив. Але ще в грудні 1845 р. Сангушко побачився безсильним супротив надтягаючої бурі і виїхав з краю. Його офіціалісти, як Тисовський і Лоншан, перейшли тепер одверто в ряди революціонерів. Тисовський удався до Кракова, де зістав вибраний до центральної власті і швидко опісля зробився диктатором вибухшого в Кракові повстання; Лоншан, управитель дібр сангушківських в селі Гумниськах, стався головною підпорою революції в Тарнівщині. Навіть грошова підмога для революції поплила з того джерела: Лоншан видав Весьоловському з каси сангушківської 3000 зр., а навіть сам Сангушко з Парижа не поскупився і прислав ще в січні 1846 р. будущим спасителям вітчини цілу паку а р н и к и д л я з а л и в а н н я р а н, котра однако ж через помилку на ц. к. коморі в Тарнові перестояла аж до цвітня — отже ж і хибила свого призначення.

Що революціонери в Тарнівськім повіті чулися взглядно найсильнішими, доказує те, що сам Весьоловський в своїм пам'ятнику число зв'язкових в самім Тарнові подає на 1000 люда, над котрими головним комендантом поставив сам Мирославський бувшого майора військ польських Чеховського. В окрузі числено також кількасот зв'язкових. Ті, що були ближче Тарнова, мали вночі перед 21 лютим згромадитися коло Тарнова на холернім цвин-

тарі, получитися там з революціонерами тарнівськими і під проводом Чеховського напасти і зайняти місто. Інші, з дальших околиць, мали повизначувані інші збірні точки. В одній з таких збірних точок, в місточку Ригліцах, лежачім на границі Бохенського повіту, за денунціацією жидів зістав план революціонерів дня 10 лютого відкритий, розпочалися арештування. Слідча комісія, зложена з консиліарів кримінальних Вотави і Філоуса, перенеслась до Тарнова, де зачато приготовувати обширні каземати на в'язниці, вкінці вислано комісара Бартманського з військом в цілі арештування Весьоловського, але ті не застали його дома. Одним словом, нараз в половині лютого всі плани революціонерів почали потроха псуватися. В соборі революційнім зробився пополох. Улягаючи намовам гарячих а нерозважних молодців, майор Чеховський вже в останній хвилі змінив первісну постанову і означив речинець вибуху повстання о два дні скорше, на 19 лютого, розбиваючи таким способом в самім зароді можність удачі задуманого діла. Весьоловський доперва дня 15 лютого повернув з поїздки в Ряшівське, маючи на 17 лютого станути в Тарнові, де того дня під покривкою балу маскового мала відбутися послідня нарада перед вибухом. В тій хвилі дістав він звістку о прискоренню дня вибуху і з тривогою в душі полетів до Тарнова, але Чеховський сказав йому, що діло вже рішене, оповіщення о прискоренню вибуху розіслані і що справа на тім нічого не утерпить. Рівночасно дізнався Весьоловський, що за ним уряд пошукує; поспішив за тим назад до Войслав'я, щоб зібрати своїх людей і оружіе, і разом з своїм братом і другими зв'язковими ставитись на другий день рано на означенім збірнім місці коло Тарнова.

V. ВИБУХ ПОВСТАННЯ В ТАРНІВСЬКІМ

Пора нам тутка поглянути, яке становище занимали супротив готуючогося повстання дві найважніші сили, котрі мусили вплинути на дальший розвій акції, а іменно уряд і хлопи. Уряд, на котрого чолі стояв добродушний і трохи вже здеконцептований архікнязь Фердінанд д'Есте, довголітній губернатор Галичини, довгий час не знав майже нічого о всіх приготуваннях, а й пізніше, в 1845 і в початку 1846 року, коли многі вузлики присяження на різних місцях попали в його руки, не підозрівав цілої розтяг-

лості і донеслості сприсяження. Аж в лютім 1846 р., короткий час перед вибухом, урядові отворилися очі. Інформації ряду прусського, котрий у себе поарештував около 400 провідників повстання, і нові відкриття на найрізніших точках Галичини мусили переконати всіх урядників, що мають тут діло не з теоретичними зв'язками академічної молодежі, але з приготовуючимся повстанням. Недавня безжурність уступила місце паніці, переполохові, безрадності. Особливо тарнівський староста Брайнль, переконавшись, що його повіт єсть центром будущої революції, цілковито стратив голову. Два близькі приятелі Брайнля, а заразом члени зв'язку революційного барон Проспер Конопка і Кароль Котарський зуміли виробити в нім такі пересадні поняття о силі повстанців, що вже від 13 лютого Брайнль о нічім не мислить і ні о що не просить губернатора, як тільки о прислання якнайзначнішої сили військової до Тарнова, запевняючи, що в противнім разі все пропаде. Конечно, військової сили ніякої губернатор вислати йому не зміг, але повелів якнайшвидше поарештувати тих людей, в котрих можна би догадуватися начальників повстання, отже, в першім ряді обох братів Весьоловських. Але Брайнль не мав уже потрібної на то енергії; арештування Весьоловських не удалось, головно через його власну нехіть; він був переконаний і писав се губернаторові, що тепер уже запізно арештувати провідників, бо се тільки роздразнило би революціонерів і прискорило би вибух.

Ми не знаємо, як представляв собі Брайнль свою ситуацію при евентуальнім вибуху і що думав в такім разі робити. Правда, він поручив військовому комендантові тарнівської залоги держати залогу напоготові, але залога та була слаба і невистаюча. Може бути, що перший Хомінський, окружний комісар тарнівський, що досі мав ненастанні урядові зносини з хлопами і знав їх успособлення, звернув увагу Брайнля на те, що в хлопах лежить сила, котру в тяжкім случаю можна би поставити супротив панів. Після обов'язуючої здавна устави хлопи по селах обов'язані були завсігди держати варту, і війти громадські мали обов'язок переглядати паспорти у всіх проходячих чужинців, а нелегітимованих задержувати і через руки місцевого юстиціарія домінікального відставляти до староства. В початку 1846 року намісництво, видячи в краю чимраз частіші признаки небезпечних конспірацій, веліло староствам скликати війтів і прикликати їм в пам'ять той

наказ та напімнути їх до якнайточнішого його сповнювання. Тож не диво, що уже від січня того року декуди по селах хлопи почали ставити свої варти по дорогах і спинювати прохожих, питаючи їх о паспорти.

Але рівночасно з тим між хлопами почали розходитися страшні непокоячі вісті. Знаю з оповідань старих людей, що вісті ті, зродившись між самим народом, виплили з одинокого джерела — з ненависті до давньої шляхетської Польщі і робили на народ страшне враження. Головним змістом тих вістей був: «Із великодню Польща буде, поляки прийдуть і будуть хлопів різати». Вісті ті, зроджені запевно ще відгомоном польських революцій і давніших конфедерацій, ніколи цілковито не вимирали в народі, але часом носились глухше, а часом виразніше виступали наверх. В початку 1846 року, ввиду зовсім нетайних польських приготувань, вони виступили з страшенною силою, і народ, котрого революціонери думали обіцянками волі втягнути до боротьби за відбудування Польщі, тремтів по своїх хатах з тривоги перед «поляками». Очевидно, що затривожений такими вістями народ почав ставити по дорогах і мостах далеко численніші сторожі, ніж се звичайно діялось, почав підозріваючими очима глядіти на двори і фільварки панські. Декуди навіть ще перед вибухом повстання доходило до явних забурень. І так 13 лютого прийшло до такого забурення в Незнановицях, повіту Бохенського. Посланий туди з Бохні комісар окружний в цілі арештування політично скомпрометованої родини Кемпинських, у котрих мав також згромадитись один повстанський відділ, не застав вправді уже Кемпинських в дворі, але зато ціле село в руху і тривозі: всі хлопи були оружені в коси, вила і ціпи, щоб боронитися «від нападу поляків». Тільки усильним намовам і упевненням комісара удалось склонити їх, щоб розійшлися і не лякалися нічого.

Правда, Весьоловський в своїм пам'ятнику старається доказати, що хлопи зразу дуже прихильно відносилися до повстанців і, напр., в його селі Войслав'ї обіцювали всіх молодих і сильних парубків виправити до повстання. Але свідоцтва Весьоловського, навіть коли б були вповні правдиві, суть ще занадто одиничні, а щоб се можна сказати о всіх хлопах. Незнановицький розрух, а ще більше слідуючий факт показують се найдовідніше.

Дня 18 лютого почали з всіх майже окружних громад напливати до тарнівського староства депутати громадські

з донесеннями, що по дворах і фільварках панських громадяться в незвичайнім числі пани, економи, мандатори і інші «сурдутові», озброєні в шаблі, стрільби і пістолети, що згромадження і приготування ті ширять пострах і тривогу в громадах, просили затим Брайнля, щоб вислав по селах військові роти, котрі би помогли хлопам опанувати і розоружити повстанців і віддати їх в руки справедливості. До вечора наплило таких депутатів з різних сторін звиш 80 з запевненнями, що хлопи і громади готові до смерті стояти за цісаря. Тепер мусило Брайнлеві зовсім виясннтися ціле положення: з одного боку, великий обсяг грозячого небезпеченства, а з другого, шанси можливого відпору. Дотеперішня велика тривога мусила підшепнути йому страшну раду, бо ж се звичайне явище, що трусливість швидко перекидається в кровожадну безвзглядність. Він говорив громадським відпоручникам, що коменд військових слати всюди не може, хіба до поблизьких сіл, бо місто Тарнів і само єсть загрожене, але хлопи нехай на то не зважають. Сила їх далеко більша від сили повстанців: нехай кидаються на них, відбирають у них оружіе і пов'язаних, живих чи мертвих, доставляють до староства. Брайнль запевнював всім хлопам, котрі би в той спосіб стали за цісаря против повстанців, найвищу похвалу і навіть старався заохотити їх до вірності і витривалості грошовими дарунками[1]*. Чи так то дуже наказував Брайнль хлопам обходитися лагідно з переловленими повстанцями, як твердить Заля, о тім ми позволимо собі сумніватися. Факти, котрі наведемо дальше, покажуть, на якій підставі опираємо свої сумніви.

Під вечір дня 18 лютого, розпустивши хлопів, Брайнль, лякаючись вночі вибуху повстання, в порозумінні з комендантом Тарнова Чоллічем, оголосив місто в воєннім осаднім положенні, велів покликати гарнізон під оружіе і вислати сильні кінні патролі в найближчу окрестність міста для рекогноскування надтягаючих повстанських сил.

Ніч з 18 на 19 лютого була страшенна. Сніговійниця схопилась нечувана, потис мороз, дороги і броди на річках позакурювало, всяка комунікація була до крайності утруднена. В ту ніч в Тарнівськім пролилось багато сліз прощальних,— оружені повстанці розставались з своїми родинами, щоб вирушити к Тарнову на збірне місце. Різ-

[1] S a l a. Geschichte des polnischen Aufstandes 1846, c. 192.

ними шляхами, ще від вечора 18-го лютого, тягнулись їх купки, звичайно, в санях або верхом на конях, спішили в якімсь тяжкім та невеселім настрої, бо спішили назустріч страшній погибелі.

З Войслав'я, віддаленого о пару миль від Тарнова, спішили також браття Весьоловські з невеличкою громадкою своїх людей та приятелів. Було їх сорок і кілька людей на кількох возах. Над ранок, переїхавши село Лисю Гуру і доїхавши до корчми при гостинці, побачили здалека цілу громаду хлопів. Ті з криком і з вереском окружили їх; одні хапали коні за поводи, другі почали шарпати повстанців і стягати з возів. Не можучи промовити їм до розуму, Весьоловський вхопив стрільбу і хотів розпочати війну за «волю хлопів» від стріляння на тих же хлопів, але на їх щастя брат здержав його від того наміру. Видячи, що опиратися годі, повстанці позлазили з возів і дали пов'язати себе; один тільки Клобуковський, що хотів, мабуть, боронитися штилетом, сам, чи случайно рукою котрого з хлопів, зістав ним пробитий в груди під самим серцем. Пов'язаних заведено до корчми, де застали вже кількох перед тим виловлених і пов'язаних повстанців. Була се громадка з Пілзна, про котру також треба кілька слів сказати.

В Пілзні, невеличкім місточку близ Тарнова, відігралася тої ж ночі страшна драма, а властиво пролог до кривавої драми, що мала від тої ночі через кілька день відіграти ся по цілій Мазурщині*. Коло 10-ої години вночі впало до помешкання пілзненського бурмістра Маркля кілька оружених повстанців. Маркль був ненависний польським революціонерам за свої доноси і арештування, от і рішили вони, під проводом і за намовою Осипа Капусцінського, почин повстання зазначити убійством ненависного урядника, щоб тим актом тероризму кинути пострах на прочих йому подібних. Його, розібраного вже, виволокли з ліжка і, помимо плачу, розпуки і просьби його жінки і дітей, витягли на подвір'я і замордували, по чім, забравши силою почтові коні, поїхали к Тарнову. Їх то браття Весьоловські застали вже пов'язаних на лаві в корчмі лисьогурській. При них, а також при новоприведених повстанцях стало вартою кілька хлопів оружених в стрільби, повідбирані повстанцям, а також два вояки з карабінами, очевидно патроль, вислана з Тарнова. Проча громада хлопів знов поперла надвір пильнувати надтягаючих повстанців і швидко

знов зчепилася з новим відділом. Повстанці почали стріляти; се довело хлопів до лютості, збитих, пов'язаних вони вкинули до пивниці. Туди перевели і тих, що були в корчмі, крім пробитого і конаючого вже Клобуковського.

Коли Весьоловський виходив з дверей, прискочила до нього якась баба і кричала: «А, to ty, wilku, coś nas chciał rznąć»[1] і ударила його п'ястуком в лице. «Маючи руки назад зв'язані,— оповідає Весьоловський,— за цілу відповідь «palnołem ją z całej siły nogą, że się aż potoczyła»[2], за що знов задудніло мені по плечах кільканадцять хлопських кулаків.

Між тим, коли пани сиділи в пивниці, кілька хлопів їх бричкою погнало до Тарнова, і, справді, за кілька годин прибув відділ кінноти під командою підполковника Людвіга. Повстанців виведено з пивниці і уставлено в ряд. «Коли так стоїмо,— оповідає Весьоловський, — зближається до мене хлоп з палкою і починає ганьбити мене посвому. Коли я відфукнув йому і вказав на військо, супротив котрого вже власть хлопська над нами скінчилася, хлоп відступився пару кроків, а, подумавши хвилю, одкинув палку і ударив мене в голову. Облитий кров'ю, я покотився між стоячих обіч товаришів. Тепер зачалася загальна на нас молотьба в цілім значенні того слова, палками і ціпами, а все то в виду знакомих офіцерів і поляків, як п. Александрович».

Ми навели дослівно сей цікавий уступ з оповідання Весьоловського (п. Заля цілу історію на Лисій Гурі збуває двома-трьома словами, говорячи, що там «хлопи з повстанцями сточили формальну (?) битву» — стор. 193), бо він виразно свідчить о тім, що власті в послідній хвилі справді впали на думку дати хлопам волю мститися і збиткуватись над повстанцями, а навіть, може, дехто і заохочував їх до свиріпостей. Мовчання історика урядового о таких сценах, як на Лисій Гурі і навіть в самім Тарнові (о чім зараз розкажемо), робить таке підозріння дуже подібним до правди.

«По тій тріпанці,— наводимо дальше оповідання Весьоловського, — з котрої кількох сильно покалічених

---

[1] А, це ти, вовче, що хотів нас різати? (*польськ.*)— *Ред.*— Pamiętnik, c. 101.

[2] Я вдарив її з усієї сили ногою, так що вона аж заточилася (*польськ.*).— *Ред.*— Pamiętnik, c. 106.

всаджено на вози, решту, між ними і мене, поставлено насеред дороги; кождого взяв хлоп ззаду за посторонок в одну руку, держачи палку в другій. Вояки по однім і другім боці дороги уставились один за другим, а між ними офіцери. Підполковник Людвіг проговорив до нас, вказуючи нам набиті карабіни, що котрий тільки на бік рушиться або схоче утікати, зараз упаде трупом,— і «марш! марш! клусом до Тарнова».

Недалеко Тарнова, на послідній горі, всаджено Весьоловського на санки. Так заїхали до Тарнова, де їх стрітила велика маса жидів, простого народу і уличників. Завели їх на ринок, де перед ратушем мусили, збиті і покалічені та закривавлені, чекати з годину на рішення старости, серед проклятства, лайки і криків розлюченого люду. Дальше велено вести їх до штокгаузу,— ціла товпа рушила за ними. «Перед штокгаузом уставлено піхоту в два ряди і велено нам іти поміж ними. Вояки обернули карабіни кольбами вгору і ну ж «луп-цуп» по голові. Не знаю вже, кілько таких ударів я відібрав, поки не упав на землю. Коли мя піднесли, заточуючись, мов п'яний, я зістав заведений досередини і віпхнений до казні». Так скінчився похід братів Весьоловських «на здобуття Тарнова».

Але погляньмо, що діялось по інших місцях Тарнівського округу в ту страшну ніч. В селі Олєсні, лежачім також недалеко Тарнова, скликав дідич Котарський, недавній приятель старости Брайнля, своїх селян і, розвинувши перед ними пишну хоругов з польським орлом, представив їм, що отсе зачинається повстання для відбудування Польщі і для виборення цілковитої свободи і рівності для польського народу. Але селяни не тільки що не піддались його намовам, а ще зажадали від нього, щоби піддався і зложив оружіє. Котарський, почувши такі слова, з своєю дружиною заперся в дворі, декотрі повстанці почали стріляти крізь вікна на облягаючих селян. Се довело сих послідніх до лютості; они виломали двері, впали до двору і убили чотирьох головних повстанців, між ними Котарського, одного латинського ксьондза і ще двох панів, а решту, около 30 людей, покалічених пов'язали і повезли до Тарнова.

Особливо велике і пагубне для повстанців враження зробило на селян убійство пілзненського бурмістра Маркля. В тім убійстві, о котрім слух рознісся швидко по повіті, бачили вони справдження слухів о тім, що поляки хотять різати хлопів; се, здається, було одною з головних причин

тої страшенної лютості і нелюдськості, яку проявляли селяни над повстанцями. Особливо потерпіла від тої лютості родина Богушів. Під проводом селянина із Смажови, Якова Шелі убито шість членів тої родини — від 80-літнього старця до 14-літнього хлопчини. Страшною смертею погибли також браття Броневські: одного з них, Теодора, селяни перед двором формально розмолотили на безподібну масу; другого, зловивши в дворі, прибили до стіни; його власну жінку змусили держати свічку, поки мужеві відрізували уші, ніс, викололи очі, а вкінці, здерши іще живому шкіру з голови, покінчили його ціпами.

Але не всюди удалось селянам переловити або перебити тягнувших до Тарнова повстанців. Деяким, а особливо громаді капітана колишніх військ польських Ейзенбаха, удалось продертись на місце збору коло Тарнівця близь самого Тарнова. Тут зійшлось тої ночі 450—500 повстанців. Але начальника Чеховського не було, він уже був в руках хлопів. Тоді завідатель дібр сангушківських Лоншан, не знаючи ще о страшній катастрофі тої ночі, прийнявся бути тимчасовим начальником і провадити напад на Тарнів. Але повстанці були вже перейняті тривогою і, видячи свою малочисленність, розбіглися на всі сторони. Розуміється, що добра з того для них не вийшло, майже всі вони попалися в руки розлючених і кровожадних селян, і щасливим міг уважатися, хто, покритий ранами, живий був завезений до Тарнова.

Ті страшенні убійства тривали в Тарнівщині кілька день; цілковите успокоєння того повіту послідувало заледво в половині марта. Дня 18 марта об'їздив гофрат Залеський (Вацлав з Олеська), пізніший губернатор Галичини, той нещасливий повіт і писав в своїй реляції; «Цілий повіт Тарнівський представляє страшний вид. Найбільша часть фільварків і дворів в 152 домініях повіту знищена і зрабована, майже всі предмети люксусові, котрих не забрано,— як дзеркала, креденси, пауки,— зістали порозбивані і поламані. Під час страшних днів від 16 до 23 лютого привезено до Тарнова 146 трупів, з котрих тільки 30 осіб можна було розпізнати. Між ними було 6 дідичів, 6 державців, один син дідича, один частковий властитель, а 8 осіб різного стану. 116 осіб було так побитих і покалічених, що не можна було розпізнати. Арештовано, почавши від 14 марта, 444 здорових, а 99 від побоїв занедужавших осіб, разом 543».

Так виглядала тарнівська катастрофа*. Ми не хочемо вдаватися в страшенні її подробності, котрі спосібні заморозити кров в наших жилах. Одне тільки мусимо ще піднести, а іменно захована Брайнля під час тої катастрофи. Єсть се факт незаперечений, а признаний навіть урядовим істориком М. Заля, що дня 19 лютого, коли до Тарнова прибули перші транспорти з пов'язаними та помордованими повстанцями, Брайнль казав виплачувати хлопам «за фірманку і рогачки» по кілька ринських від фіри. Ми не входимо в те, яку інтенцію мав при тім Брайнль; то тільки певно, що ціле його захована того страшного дня і ті ремунерації мусили зродити і утвердити між хлопами думку, що не тільки ловити, але і бити, мордувати та рабувати панів вільно. Між мазурами розійшлась вість, що в Тарнові платять за одного повстанця привезеного живцем по 5, а за убитого по 10 зр. В польських пам'ятниках з того часу записано кілька фактів, де мазури, дізнавшись о тім, добивали живих ще повстанців, декотрих добивано навіть на ринку в Тарнові тут перед ратушем. Що переконання те між мазурами справді було і глибоко вкоренилося доказує передана мені одним в[исоко] поважаним земляком живуча між мазурами пісенька:

Dziesięć reńskich dostać,
Piękna mi nagroda,—
Zabiję ja pana,
Choć go trochę szkoda[1].

Але киньмо заслону на ті страшні події, котрі, дай бог, щоб ніколи і в сотній части не повторялися, а перегляньмо коротко, що діялося по інших повітах, а поперед всього в вільнім городі Кракові.

VI. ПОВСТАННЯ В КРАКОВІ

Краків, в котрім, як ми вже розказували, помістився був, з початком 1846 року центральний ржонд революційний польський, був тоді ще вільною республікою, стоячою під дозором трьох сусідніх держав, що мали тут своїх резидентів. Зараз за Вислою починалася вже австрійська територія і тут же, напротив Кракова в місточку

[1] Десять ринських отримати —
Добра винагорода,—
Замордую я пана,
Хоч трохи його й шкода (*польськ.*) — *Ред.*

Подгужу, стояла австрійська залога під командою генерала Колліна.

Коли в половині лютого почало чимраз виразніше показуватись, що в Кракові приготовується революція, вислав дня 16 лютого резидент австрійський до ген. Колліна ноту, завзиваючи його, щоб для удержання спокою прибув з військом до Кракова. І справді, Коллін вибрався туди дня 18 з невеличкою силою 680 мужа піхоти, 160 кінноти і невеличкою пішою батерією.

Між тим, дня 17 велись приготування до вибуху. У члена ржонду революційного Горжковського відбулось засідання, на котрім ухвалено розпочати вибух замордуванням 13 зненавиджених осіб, а іменно трьох резидентів, комісарів для слідження конспірацій політичних, кількох сенаторів, банкіра Кірхмаєра і кількох людей, ославлених яко «шпіонів». Тому рішенню спротивились два прочі члени ржонду, Тисовський і Альціато. Поки ще йшли такі переговори, роздались дня 18 австрійські тарабани на улицях міста. Між революціонерами зробився пополох. Горжковський прибіг до Альціата, де застав і Тисовського, дав кождому по 12—15 банкнотів сотками і ознайомив, що тепер не остається нічого більше робити, як тільки утікати. Альціато послухав мудрої ради, сів на фіакра і не показувався більше до Кракова, але Тисовський сказав, що, будьщо-будь, він утікати не буде.

Але тривога революціонерів тривала тільки коротку хвилю. Немов у себе дома, почав Коллін розміщувати своїх вояків по приватних кватирах, а надто вислав кілька компаній в околицю Кракова ловити емісарів революційних. Се додало духа повстанцям. Вони рішили вночі з дня 20 на 21 лютого порозбивати ті дрібні команди, а дня 21 лютого ударити на головну силу Колліна. Так воно і сталося; в означену ніч дрібні Коллінові команди в Кшешовицях, Хшанові і Явожні зістали розбиті. Того самого вечора донеслись і до Колліна певні вісті о недалекім вибуху; він казав ударити на алярм, уставив головну свою силу в бойовій готовності на ринку, а кільком поменшим відділам велів патролювати по улицях. Около пів до п'ятої години рано зібрались повстанці і ударили на одну таку патроль, убивши одного, а ранивши двох вояків. Коллін велів своїй силі дати до них огню, повстанці відступили. Кілька разів підступали вони, і за кождим разом уступали по короткій перестрілці. Коли розвиднілось, удались повстанці на

передмістя Клепаж, де розтаборились, ждучи на скріплення з сіл. Але, крім двох-трьох невеличких куп, скріплень ніяких не було, ціла сила повстанців не переносила 400 людей, і коли б Коллін був того дня сміло на них ударив, був би певно-таки на місці розбив їх.

Та тільки ж Коллін не зробив сього. Цілий день простояли його вояки під оружієм на ринку. Між тим, до генерала дійшли вісті, що його команди поза містом зістали розбиті і що повстання в цілім окрузі зорганізоване. Се відібрало старому генералові решту відваги і о 6 годині вечором велів він війську прискореним маршем не то рушити, не то утікати до Подгужа.

Велика радість запанувала в Кракові. Повстанці погнались за Колліном аж до Вісли і почали з берега стріляти; громади народу з криком товпились по улицях. Деякі багатші міщани, боячись непорядків, удались до гр. Водзіцького, жадаючи зав'язання комітету безпеченства, бо всі урядники з міста повтікали. Водзіцький пристав на те і завізвав ще чотирьох членів до того комітету. Комітет видав дня 22 прокламацію, в котрій каже, що ціль його не тільки удержання безпеченства і охорона власності, але також ведення переговорів з тою державою, котра прибуде для окупації Кракова. Очевидно, затим комітет прочував, що самостійній краківській республіці прийшов кінець.

Коли се діялось, Тисовський також не дармував. Ішло о зав'язання формального правительства революційного, а ту людей не було. Альціато щез, лишився тільки він і Горжковський, на котрого мудрість невелика була надія. Тисовський побіг затим до одного з видніших конспіраторів, Кароля Рогавського, а заставши у нього якогось Гжегожевського, що видавав себе дідичем з Конгресівки і случайно гостив в домі Рогавського, запросив обох тих панів на членів революційного правительства. Тут же прибув і Горжковський з громадкою уоружених горожан, зараз же списано протокол уконституювання нової власті і передано його до друку, а відтак Тисовський почав диктувати маніфест «до поляків, уміючих читати», коли, втім, один з присутніх звернув його увагу на те, що в Кракові є вже інше правительство, зложене гр. Водзіцьким, котре також від себе видало прокламацію до народу. Тисовський, як стій, велів те правительство завізвати перед себе. Завізвані явились і не без страху почали запевнювати, що вони не якесь правительство, а зав'язались тільки тимчасово

для удержання порядку. З свого боку вияснив їм Тисовський, що й він зав'язав з своїми товаришами правительство революційне для піддержання порядку і ведення діла революції, а по переведенні того діла сам народ буде рішати, хто і як має ним управляти. Бесіду ту одобрено голосними віватами, і графський комітет хоч і нерадо, розв'язався.

Скінчивши диктування маніфесту, удався Тисовський на одвах, де прочитав його численно зібраному народові, а затим дав наказ всім пробуваючим в Кракові офіцерам на другий день рано під карою смерті ставитись в так званім «сірім домі» (місці пробування нового правительства) для наради. Тої ж самої ночі оружена громадка горожан, вибравши начальником своїм якогось Червінського, побігла до моста на Віслі, котрим недавно уйшов Коллін, і, мабуть, боячись його повороту, зірвала один лук і спалила.

Не багато офіцерів зібралось на другий день на нараду в «сірім домі», та й ті, що зібрались, були зовсім не в огнистім успособленні. Генерали військ польських Хшановський і Вонсович згори уважали цілу справу пропащою і не хотіли прийняти в ній начальства. Гжегожевський, вчора втягнений в члени правительства, виїхав з премудрою радою будувати в Кракові барикади, а коли прочі, здвигаючи раменами, ту раду відкинули, він, розгніваний, зложив свою гідність. Горжковський, котрий перед вибухом так огнисто говорив о 6000 людей, що нібито на перший поклик в Кракові стануть до бою, тепер, не видячи нічого, дуже спустив з тону, а щоб замаскувати себе, почав напихати Тисовському диктатуру. Та тільки Тисовський, не бачачи для себе достаточної підпори, отягався, і так проминув сей день в Кракові без ніякого рішучого кроку.

Але за Вислою зміни! Коллін, прибувши туди з Кракова, дізнався про вибух повстання в Тарнівщині і, не розважаючи довго, рішився «дати тягу» аж до Вадовиць. З ним, розуміється, побігли і всі урядники, так що на другий день, дня 24 лютого, Тисовський, довідавшись о тім, зараз прийняв диктатуру, іменував Еразма Скаржинського начальником воєнної сили, а той відрядив зараз один відділ за Віслу, котрий зайняв Подгуже.

Майже рівночасно впало в руки правительства революційного і друге місто Величка, здобуте о д н и м чоловіком, знаним нам уже Едвардом Дембовським. Спішачи

зі Львова до Кракова, він вступив до того міста до одного знакомого урядника салінарного і дізнався від нього, що всі урядники-німці пішли врозтіч, лишивши навіть касу, і що прочі знатніші горожани, перепуджені, зійшлись на нараду до бурмістра. Смілий і рішучий Дембовський зараз зміркував, як діло стоїть, і удався до бурмістра, де представився зібраним яко відпоручник центрального правительства революційного, уповномочений взяти місто в посідання. Ніхто не смів йому перечити, і він удався з всіми на ринок, де вже зібралось богато народу. Знявши шапку, він держав до них огнисту промову, розповідаючи, що повстання в цілій Галичині удалось, в Тарнові урядників і військо вирізано, армія польська в числі 20 000 мужа тягне сюди, так що о якім-небудь опорі й мови бути не може. Оголосив дальше скасування шляхетства і всяких привілеїв, свободу і зрівняння всіх станів, прирік знесення панщини і всіх податків, подвійну платню для робітників при копальнях солі, підвищення або бодай задержання на дотеперішній висоті платні урядників і наказав, щоб урядники, робітники і часть мешканців вийшли назустріч повстанцям. Переконавшись, що заскочені так несподівано мешканці не думають о жаднім опорі, погнав Дембовський в супроводі одного австрійського урядника до Кракова, щоб донести Тисовському о здобичі і розпорядити висилку туди залоги повстанської. Швидко за ними надтягли до Кракова з Велички всі міські урядники і около 1000 гірняків, їх привітано з великою радостею. Тисовський выслав для окупації Велички «майора» Сухожевського з 460 люда повстанської залоги. Головна добича повстанців се була каса салінарна, містяча в собі звиш 110 000 зр., котру дня 26 лютого перенесено до Кракова. Того ж самого дня розпочало революційне правительство в Величці вербунок охотників до війська революційного, вписалось туди около 250 люда. В цісарських магазинах солі найдено також 200 кіс, призначених для Кракова і перехоплених урядом австрійським, ними зараз же уоружено звербованих охотників.

Всі ті події, вибух повстання в Кракові, ретирада Колліна і здобутки повстанців, побільшені і пересаджені, донеслись до Львова, де в найвищих урядових сферах викликали велику констернацію. Всі бачили ясно, що тут тільки смілий і рішучий крок може запобігти ще більшому нещастю, але до виконання такого кроку не надавались старі,

отяжілі і в мирних часах посивілі генерали вроді Колліна. То ж коли до місії в Західну Галичину замельдувався ад'ютант львівської генеральної команди оберст-лейтенант Бенедек, архікнязь-губернатор зараз прийняв його пропозицію і, надавши йому обширні повномочія, таки вночі з дня 23 на 24 лютого вислав його в загрожені околиці. Дня 24 вполудне був він уже в Тарнові свідком страшенної кривавої драми, яка там відігравалася, а додавши старості Брайнлеві і комендантові Толлічеві відваги, погнав до Бохні. В тім місті страх перед надтягаючими нібито величезними силами повстанців був так великий, що якраз дня 24 около полудня військова залога того міста хотіла утікати до Тарнова і покинути цілий Бохенський повіт. На просьби старости і магістрату ті смілі вояки зважили лиш тільки, що рішили заждати ще до вечора і дати бодай час міщанам зорганізувати свою міліцію для якої-такої оборони. Аж ось вечором над'їхав Бенедек і зараз же обняв команду над військом і велів без проволоки лагодитись до походу против повстанців. Хоч і як безумно-смілим міг видатись той наказ для переполоханих глухими вістями героїв, то прецінь же наслідки показали, що був він одинокий розумний, який в подібних обставинах мож було видати.

Приїзд Дембовського до Кракова вніс новий рух чи, властиво кажучи, розрух в молоденьку революцію. Тисовський не міг опертися демонічній силі того чоловіка, іменував його своїм другим секретарем і поручив йому утворення патріотичного клубу, котрий мав впливати на маси міщанства і народу, і підписав уложений Дембовським другий поклик «До всіх поляків, уміючих читати», дня 25 лютого. «Народе польський! — говорилось в тім поклику.— Повстання, що вибухло в польській Речі Посполитій, зносить всяку панщину, чинш грунтовий і всякі данини, так що грунти, за котрі ви досі відбували які-небудь повинності або обов'язувались чинші уплачувати, віднині стаються вашою неограниченою власностею, котрою можете хіснуватись, як вам сподобається. Хто би хотів силувати вас до панщини або до данин, буде укараний. Ті, котрі грунту не мають, слуги і комірники, а особливо ті, що борються в війську Речі Посполитої, будуть із дібр національних наділені грунтами, скоро скінчиться теперішня війна за волю. Для ремісників будуть заложені народні робітні, де плата буде два рази більша, ніж та, яку

тепер побирають. Правительство зносить всякі привілеї, шляхетство і притиск і узнає всіх людей рівними». Нарочно наводимо той основний уступ із прокламації Дембовського, щоб ще раз збити М. Заля, котрий на підставі іменно сеї прокламації називає Дембовського комуністом. Тямущий читатель відразу пізнає, що в тій прокламації ані зерна комунізму нема. З другого боку, однако ж, зовсім понятно, що така прокламація, видана найвищою властею революційною і пущена в народ, мусила нагнати великого страху панам-шляхті, дрожачим о свої привілеї, о панщину і данини. Не диво затим, що вони швидко порозумілися з собою, щоб скинути Тисовського і Дембовського. Голова недавнього комітету гр. Водзіцький, далі бувший директор краківської поліції і російський камергер Ян Мірошевський, університетський професор Вишневський і обиватель краківський та секретар республіки Гілярій Мецішевський зібрались в помешканні сего посліднього таки того самого дня і ухвалили утворити з себе тимчасове правительство і вислати до австрійського і російського уряду посланців з просьбою о якнайскоршу окупацію міста. Зараз же удався Вишневський до гвардії академічної, на котру яко професор мав певний вплив, і велів їм слідувати за собою до «сірого дому», головної резиденції правительства революційного. Була вже ніч. Вишневський опанував той дім без опору і представився там яко начальник нового правительства. Тисовського, однако ж, не було в «сірім домі», коли ж член прав[ительства] рево л[юційного] Кароль Рогавський увідомив його о вибухшій контрреволюції, він сейчас сам особисто удався туди. Стояча в дверях сторожа не хотіла впустити його, аж коли він начальникові тої сторожі віддав свою шаблю, дозволено йому вступ. Безоружний увійшов він до зали, в котрій під проводом Вишневського нараджувалось нове правительство. Побачивши Тисовського, Вишневський приступив до нього і, ознаймивши категорично, що власть його скінчилася, подав йому папір, щоб підписав своє зречення. Тисовський уляг намовам і погрозам і підписав, але заледво після того показався на улицю, обступила його громада міщан і молодежі, закидаючи йому, що видав революцію в руки зрадників і прихильників Росії*. Се спонукало Тисовського вернутись назад до зали нарад, де Вишневський з шумом диктував різні оповіщення і поклики. Підозріння, раз розбуджені в душі Тисовського, змага-

лися, коли слухав диктування і розговорів того чоловіка. Нараз впадає хтось до зали з віскою, що козаки показуються за рогачкою. Тисовський зривається і випадає до передпокою, командирує стоячій там гвардії, щоб ішла за ним і велить їй взяти під арешт Вишневського. Вишневський з свого боку кричить до гвардії, щоб стояла за ним, бо вона ж сама покликала його на начальство. Гвардисти відповідають йому, що се неправда і що сам він покликав їх за собою, не кажучи куди і за чим. Вишневський в смертельній тривозі змагає до дверей; Тисовський моргнув на гвардистів, щоб його пустили, і Вишневський, вилетівши з «сірого дому», мов з пращі, дав тягу і не опинився аж на російській території. Такий був хід і кінець преславної контрреволюції в Кракові д[ня] 25 і 26 лютого*. Зложений того ж таки дня з Савичевського*, Дембовського і Коритовського* трибунал революційний засудив Вишневського на смерть, але позаочно, впрочім ціла та комедія не мала ніяких дальших наслідків.

Але від Бохні йшла вже буря, котра швидко мала знести з лиця землі цілу краківську революцію.

Дня 25 лютого Бенедек приготовувався до нападу на повстанців. Він вислав до ген. Колліна штафету, щоб і собі ж вирушав в напрямі до Подгужа, а рівночасно завізвав людність цілого повіту, щоб утворила т[ак] зв[аний] ландштурм на поміч цісарському війську. Ще того самого дня сили Бенедека зміцнилися численними відділами хлопськими, озброєними в коси, а почасти і в стрільби; особливо відзначувався відділ з камеральних дібр Неполомиці, числячий около 500 люда.

Ранком д[ня] 26 рушили ті сили против місточка Гдова. Передом ішли хлопи і кілька шволежерів; перед місточком наткнулись вони на передню сторожу повстанців, котрі, думаючи, що мають діло тільки з купою хлопів, сміло вдарили на «австріяків» і змусили їх до відвороту. Зааларм-ована тою перестрілкою, ціла команда повстанська в силі около 600 люда уставилась за місточком на гостинці в бойовім порядку, під проводом Сухожевського. Не задержуючися в місточку, де повстанська залога стріляла з вікон, ударив Бенедек відразу з головним своїм відділом на стоячих за містом повстанців. Хлопську команду він розділив на дві часті: одна мала зайняти Гдов, а друга, обійшовши місточко, ударити на ліве крило повстанського одряду і відтяти їм поворот до Велички.

Вже за першим наступом військ цісарських ряди повстанців почали мішатися; але коли позаду і збоку показалися хлопи, замішання перейшло в пополох і розтіч. Се не була вже битва, але різня; швидко 150 трупів покрило поле; 52 повстанців взято до неволі, між ними багато ранених. Не задержуючись на місці, Бенедек попер до Велички, котру без опору зайнято; невеличкі останки повстанської команди втекли до Подгужа, приносячи за собою пополох і пересадні вісті про страшенні орди розлюченого «хлопства», котре по цілій Галичині мордує шляхту, підбурене до того і оплачуване австрійським урядом. Вісті ті вже ранком д[ня] 27 лютого дійшли до Кракова і викликали велике замішання. Не знаючи нічого о надтягаючій силі військовій, а думаючи, що ціле нещастя під Гдовом скоїли самі тільки хлопи, повстанці почали міркувати над тим, чи не ліпше би против тих хлопів виступити не з мечем і карабінами, але з хрестами і хоругвами, з патріотичними казаннями і чудодійною силою релігії. Здається, що не хто інший, як Дембовський піддав сю, безперечно, оригінальну гадку, і він же взявся до її переведення. Завізвано краківське духовенство перед диктатора, котрий замовив його, щоб устроїло велику процесію до Велички для навернення здичілих хлопів. Замисл той, по його думці, не грозив ніяким небезпеченством, бо диктатор зовсім не знав о тім, що ген. Коллін тягне з військом до Подгужа. Помимо диктаторських запевнень, ксьондзи почували якийсь острах, аж огниста вимова Дембовського і його запевнення, що він сам стане на чолі процесії і для обезпеки візьме з собою відділ стрільців і що, крім того, кождий з вірних може заосмотритись в оружіе, здужали додати духа духовенству.

В само полудне вирушала процесія з Кракова. Передом ішов Дембовський в хлопськім уборі, з хрестом в руках, за ним слідували стрільці і діди костельні з хоругвами, хрестами та образами, дальше около 35 ксьондзів в парадних орнатах, а за ними непереглядна товпа побожного народу, співаючи літанії і побожні пісні. Повагом перейшла та процесія через міст до Подгужа, звідси рушила гостинцем до Велички. Але що за диво? Ніяких хлопських орд не видно, тільки нараз ззаду процесії, в Подгужу, далось чути голосне стріляння. Підозріваючи якесь лихо, процесія сквапно вертає назад, а опинившися на узгір'ї над Подгужем, бачить в смертельнім переляку, як австрійське

військо під командою Колліна штурмує Подгуже! Касарня була вже здобута, за нею слідував одвах. Але на ринку посипались на військо з вікон повстанські стріли. Приходилось воякам штурмувати поодинокі доми і виполошувати відтам стрільців, котрі в великій часті через міст схоронилися за Віслу, до Кракова і з другого берега розпочали завзяту, хоч майже зовсім нешкідливу перестрілку, на котру Коллін відповів двома гарматами, причинившими повстанцям багато шкоди. Між тим оповіщено генерала про появлення процесії, котра повільним кроком, при співі набожних пісень, поступала ід костелові, де стояли розставлені півтора компанії піхоти полку Шмерлінг. Коллін вислав ще три компанії того ж полку для окруження процесії, а рівночасно заскочила їй ще одна компанія іншого полку збоку. Видячи, що непереливки, Дембовський думав смілим і несподіваним нападом розірвати окружаючий його зі всіх боків залізний перстень і продертися до Кракова. Коли процесія вже досить наблизилася до вояків, Дембовський разом кинув хрест набік і з криком «гурра» кинувся з добутою шаблею на вояків, а за ним і його стрільці. Але вояки були на те приготовані: раз по разу вони дали дві сальви на нападаючих. Дембовський упав, стрільці змішалися, а вояки кинулись з усіх боків з багнетами на процесію. З страшенним криком почала товпа пирскати на всі боки; надармо трібував офіцер повстанський Грочевський спинити втікаючих і загріти їх до опору; він упав під австрійськими багнетами, і послідні останки процесії пішли врозтіч. Невеличка частина продерлася до моста на Вислі, а затим до Кракова. 28 трупів осталось на місці, 32 ксьондзів взято до неволі і відставлено до Вадовиць. З австрійського боку в тій боротьбі полягло всього лиш 3 люда, а 5 віднесли тяжкі або легші рани. Трупа Дембовського не відшукано*, хоч многі наочні свідки бачили його падучого від кулі; може бути, що розлючені вояки викинули його враз із многими іншими раненими та побитими повстанцями в Віслу, котра тоді була дуже візбрала. Однако ж той факт, що Дембовського трупа не знайдено, послужив підставою многих повістей, що він не погиб, але жие й досі десь в горах. Ще минувшого року сам я чув у Львові оповідання одного пана, котрий під секретом передав мені, що Дембовський жие досі в татрянських, чи навіть в гуцульських горах яко простий хлоп.

Очевидна річ, що по таких кривавих невдачах повстанського оружія Тисовський ані хвилі не сумнівався, що його диктаторство скінчилося, що Австрія займе Краків, і думав лиш о тім, як би без проливання крові скінчити ту історію і не попастися самому в австрійські руки. Правда, в Кракові було ще багато загорільців, котрі напирали на нього, щоб провадив дальше війну; Тисовський терпеливо слухав їх рацій, а між тим тихенько розвідався у генерала прусського, стоячого на границі, чи може там надіятись гонорового прийняття. Упевнений з того боку, скликав своїх міністрів на раду, котра, однако ж, до нічого не допровадила, окрім висилки парламентарів до ген. Колліна для пертрактацій. Але Коллін, настановивши австрійські уряди в Подгужу і скріпившись новими силами, гордо відповів, що з бунтівниками не пертрактує, але сам увійде до Кракова з оружієм в руках. Перелякані тою грозьбою міщани краківські прислали від себе депутацію до Колліна, прирікаючи цілковиту капітуляцію і просячи о пощаду. Коллін прирік, жадаючи натомість видачі Тисовського, направи зруйнованого моста і поруки, що на входяче військо ніхто не буде стріляти.

Дізнавшись о тій капітуляції, Тисовський рішив з своїм військом опустити Краків, боячись не без причини, що ніяка сила не вдержить повстанців, щоб при вході австріяків не розпочали бійки. О першій годині по півночі д[ня] 3 марта вибрався Тисовський з Кракова, а з ним около 1300 людей з повстанського війська; вони рушили ід прусській границі, де по короткій пертрактації піддались пруссакам і зістали роззброєні. Того ж самого дня (3 марта) зайняли Краків російські і австрійські війська, роблячи кінець польській революції і самостійній Краківській республіці. Тисовський, пересидівши аж до грудня 1846 р. в саксонській в'язниці Кенігштейні, зістав, за дозволом австрійського цісаря, висланий до Америки, де жив яко учитель рисунків в Бостоні до 1857 року.

VII. ПОВСТАННЯ В ПРОЧИХ ЗАХІДНИХ ПОВІТАХ

В попередніх розділах показали ми вже ті широкі сіті, які польська організація революційна запустила була по краю. Дальше показали ми невдалі вибухи рево-

люції в Тарнівськім і в Кракові. Переглянемо тепер коротко вибухи в інших західних повітах і їх фатальні наслідки.

І так в повіті Сандецькім, де ще 1845 працював Юліан Госляр, а опісля Миколай Канський, головним огнищем руху мало бути село Хохолів. Вікарій хохолівський Кметович і тамошній органіст Андрусикевич були головними двигачами руху, до них прилучився вікарій з поблизького Пороніна Гловацький і третій вікарій Яничек. Помимо так побожного складу начальства революція мала зовсім марсові наміри. Зібравши кільканадцять селян з Хохлова і Закопаного, они вечором дня 21 лютого напали на постерунок сторожі фінансової в Хохолові, котрий їм, при помочі одного сприсяженого стражника Лебйоцького, удалось підступом здобути. Тут они забрали з каси 600 зр. і удались відси до поблизького Вітова, де також напали на касарню сторожі фінансової, в котрій здобули кілька гверів і шабель і оружились ними. Між тим, зробилось рано; в костелі вітівськім, наповненім оруженими селянами, відправив Кметович службу божу, а Андрусикевич, також оружений, грав на органах. Огнистою проповідею старався Кметович розбудити патріотизм згромаджених. Затим Андрусикевич поділив всю оружну силу на три часті, котрі розійшлися по околичних селах для вербування численніших відділів, з котрими революціонери думали рушити на Вадовиці. І справді, під вечір того ж дня зібралось до Хохолова 400—500 селян; Кметович і Андрусикевич вибрали найсильніших і наймолодших з-поміж них, наказуючи їм завтра рано ставитись готовими до походу.

Між тим, пішла чутка по околиці про вибух повстання в Хохолові і дійшла до місточка Нового Торгу. Військової залоги там не було, а тільки значніші пости сторожі фінансової, пильнуючі границі угорської. Комісар фінансовий Ромуальд Фінтовський згромадив затим около 20 дозорців фінансових з околиці і завізвав урядників домінікальних з села Чорний Дунаець, щоб зібрали хлопів і рушили разом з ними для усмирення Хохолова. Перед селом стрітились їм сторожі повстанські, котрі швидко зістали розігнані; але коли увійшли в село і наблизились до касарні сторожі фінансової, вдарила на них велика купа народу під проводом Кметовича і почалось завзяте стріляння. По хвилі явилась ще й друга купа повстанців під проводом Андрусикевича. Фінтовський зістав тяжко ранений, один дозорець фінансовий поляг на місці, два хлопи чорно-дунаєцькі

і один дозорець зістали ранені. З боку повстанців також полягли два хлопи, а сім, в їх числі Кметович і Андрусикевич, віднесли тяжкі або легші рани. Проте, однако ж, повстанці удержались на плацу, а нападаючі мусили відступити. Коли по одержаній побіді Андрусикевич знайшов Фінтовського, раненого і ледве живого, казав його занести до свого помешкання, охоронив його від хлопів, що домагались його смерті, написав до чорно-дунаєцького лікаря, щоб прибув якнайскорше, а коли лікаря не було, позволив йому свобідно вернути додому. Але Фінтовський був так ослаблений, що не міг вертати і остався в домі Андрусикевича — на щастя для сього посліднього. Бо скоро збунтовані хлопи отямились після побіди, взяли їх розмисли, що се такого, що громада чорно-дунаєцька виступила против них? Простий розум сказав їм, що Кметович і Андрусикевич одурили їх, і ось почались між ними спори і незгоди. Одні хотіли зараз зв'язати Кметовича і Андрусикевича, а другі готові були хоч зараз самі зробити їм справу, так що ледво хорий Фінтовський міг їх від того стримати.

Але фінанцвахи, раз відперті, не думали зовсім уступати з поля. Під проводом надкомісара Молітора зібрали вони ще значніше число хлопів і рушили до Хохолова. Вправді перед селом виступив супротив них Андрусикевич з купкою уоружених хлопів, але та купка живо розбіглася, скоро з другого боку показалась майже ціла громада хохолівська з білою хоругвою, під проводом Фінтовського, котрий просив о пощаду для одурених. Молітор без жадної дальшої перешкоди увійшов до Хохолова і зробив кінець сьому маленькому повстанню.

Але сей малий епізод не був головним нещастям, яке мало спасти на повіт. Хвилі грізних розрухів з повітів Бохенського і Тарнівського ударили й на Сандецький. Дня 18 лютого зібралась була громадка шляхти в селі Стружі, Бохенського повіту, для нападу на Тарнів; але коли дня 19 лютого окружний комісар Громан прибув в околицю Рожнова, спіткав уже множество хлопів, ведучих недобитків того відділу до Сонча, зловлених в Розтоці. Не знати, чи сей факт, при котрім, впрочім, нікого не вбито, чи, може, що іншого було причиною, що вже дня 21 лютого, отже, рівночасно з вибухом повстання в Хохолові, появились в околиці Богоновиць дві гурми уоружених мазурів, котрі, плюндруючи і мордуючи, пішли по дворах і в кілька день,

розсипавшись по повіті, знищили 92 двори панські, поробили страшенні спустошення, поранили багато панської прислуги і убили та замучили 18 осіб. Аж до 7 марта тривали ті рабунки і убійства, помимо того, що, на розказ старости, комісар фінансовий Мареш з командою около 100 фінанцвахів і офіцер конскрипційний Зіберт з командою около 350 наборзі зібраних урльопників патролювали по повіті і арештували звиш 20 зачинщиків. Аж коли в марті спроваджено до повіту військо і поставлено його кватирами по головніших селах повіту, утихли страшні розрухи.

В Бохенськім повіті, як ми вже давніше згадували, не думали революціонери о самостійнім вибуху. Хоч елементів революційних було тут досить, то все ж таки численні арештування перед самим повстанням розширили великий пополох. Зібрані в селі Стружах дня 19 лютого говорили між собою: «або повставаймо зараз, а ні, то нас всіх поарештують». Глухі вісті, що десь, відкись зближається військо, гонили горстку повстанську з одного села до другого, поки вкінці близь перевозу через Дунаєць всі вони не попалися в руки згромаджених і розлючених хлопів. Ціла горстка, що дня 19 вирушила з Стружів, в числі 15 люда зістала арештована; з них трьох здужало втечи — на своє нещастя. Арештовані остались живі аж до приходу військової патролі; а утікачів поодиноко хлопи переловили і в страшних муках позабивали[1]. Взагалі, до староства бохенського доставлено побіч множества живих, більше або менше покалічених повстанців, також 8 трупів.

І повіт Вадовицький утерпів також немало від хлопських розрухів. Правда, повстання й тут не вибухло, бо окружний комісар ще дня 13 лютого арештував головного начальника графа Бобровського в Гройці, а разом з ним також діяльного агента Миколая Канського і Владислава Семонського. Правда, вони почували недостаток своїх сил, але надіялись підмоги з двох боків, раз, від хлопського повстання із Сандецького повіту, а по-друге, від революції в Кракові. Але по арештуванню провідників діло повстання не упало: один із присяжених, Адам Падлевський, скочив до Кракова, де йому швидко видано декрет на комісара революційного. Тільки ж діяльності великої він роз-

[1] Той епізод в Стружах розказаний, хоч далеко не об'єктивно, в «Dzienniku literackim» з р. 1868 під написом: «Kartka z kroniki 1846 roku».

винути не міг; надармо старався свою власну громаду Лібертів загріти до повстання, скинув орла цісарського з касарні фінансової в Борку Фаленцькім, відчитав в переїзді через різні села маніфест революційний. Ті поступки затривожили хлопів; розійшлись вісті, що поляки збираються різати хлопів, що цісар дарував панщину, а пани сховали його патент, і швидко позбиралися купи хлопів, оружених в ціпи та костурі, і почали арештувати революціонерів. Декуди прийшло й до рабунків, особливо від сторони повіту Сандецького, в околицях Йорданова, де неспокої тривали аж до кінця лютого. При помочі сторожі фінансової і скликаних їй на поміч хлопів удалось властям арештувати около 180 рабівників і повідбирати велику часть зрабованого добра.

В Ясельськім окрузі, як уже звісно, вели приготування до повстання тамошні дрібні дідичі та державці при участі також немалого числа лат[инського] духовенства. Головним агентом був Франц Водянський, дальше пани Адам Кохановський, Олександер Скшинський, Лукіян Країнський, три брати Войнаровські і др. Не знаючи нічого о прискоренім речинці вибуху, вони зібралися д[ня] 17 лютого в Лібуші, маєтності О. Скшинського, де Кохановський виложив їм план, а Волянський подав число сподіваних сил воєнних до нападу на Ясло. План той (звісний нам уже план Мирославського) многим не подобався; перший Країнський виступив против нього одверто і сказав, що ціле се діло не може удатися. По його відході йшла нарада дальше, а коли й другі почали поговорювати, що хлопи всюди вороже дивляться на панські заходи, подав Кохановський гадку поперебирати повстанців за хлопів, о коли б де показався опір — позапалювати села і нагнати хлопам страху.

Помимо таких премудрих рад, діло якось не йшло. Не було начальника — факт майже одинокий в польських повстаннях, де звичайно начальників більше, ніж підначальних! Вибраний на ту гідність Болеслав Даровський зрікся, кажучи, що після сього плану напад неможливий. Рішено затим провадити діло без начальника, а хто найліпше попишеться при здобуванні Ясла, той буде головою. З чотирьох чи п'яти сторін рівночасно мали рушити на Ясло повстанські ватаги: з Горлиць під проводом Кохановського і Гостковського, з Туря і Кросна під проводом братів Даровських, з Бжостка під проводом Йордана,

а з Стшижова під проводом братів Войнаровських. П'яту ватагу, незалежно від сих чотирьох, приготував в Гоголеві дідич Денкер. Але ще перед укінченням нарад в Лібуші виступив і Скшинський за прикладом Країнського против цілого предприємства, так що цілий збір, знеохочений, розійшовся без ніякого певного рішення.

Волянський постановив утікати до Угор, коли се вже близько границі здігнав його мандатор Кохановського, котрий велів йому переказати, щоби не втікав, але вертався, бо він, Кохановський, рішився сам стати на чолі революції. Волянський вернув і разом з Кохановським зачав приготування до вибуху і удався зараз на другий день в об'їзд по повіті, щоб всюди приготовувати і заохочувати повстанські сили. Але замість живого ентузіазму стрітив він всюди неохоту, а то й переляк, бо вже рознеслась була по повіті вість о невдачах повстання в Тарнівськім, так що вкінці і такі завзяті революціонери, як брати Войнаровські в Кожухові, освідчили йому, що ліпше й не зачинати. Волянський пішов за їх радою, розіслав післанців по селах, звіщаючи о занеханні повстання, а сам другий раз рушив на Угорщину. Та тільки недалеко забіг; в Корчині дня 21 лютого зловили його хлопи і відставили до Ясла.

Та тільки ж не всюди начас поспіли гонці Волянського, відкликаючі повстання, так що дідичі й ксьондзи декуди справді д[ня] 21 лютого трібували прокламувати повстання — собі на лихо. Хлопи, котрі вже знали о розрухах і кривавій різні в Тарнівськім, всюди стали опором, а декуди навіть кинулись на повстанців, щоб їх арештувати, при чім не обійшлось без проливу крові. На домір лиха з Тарнівського повіту до пограничних сіл вірвалися численні ватаги мазурів і під їх проводом в самім Гоголеві убито тамошнього дідича Денкера, його сина і ще п'ять інших у него зібраних шляхтичів-революціонерів. Під проводом тих же мазурів з Тарнівського повіту зрабовано і зруйновано ще сім дворів шляхетських, поки ясельському старості Пшибильському, при помочі сторожі фінансової і невеличкої військової команди, не удалось яко-тако привернути супокій в повіті. Впрочім, заприміти треба те, що той же староста сам в своїх справозданнях з д[ня] 22 лютого і пізніших підніс, що непорядки ограничились тільки на мазурських селах повіту; в руських селах людність зовсім не брала ніякого уділу в кривавих поступках мазурів, ба навіть декуди руські хлопи ставали оружно против

захожих мазурських ватаг в обороні своїх дідичів-шлях тичів.

В Сяноцькім повіті, як ми вже розказували, мали о півночі дня 21 лютого рівночасно напасти на Сянок дві ватаги повстанців: одна з півночі, від угорської границі, а друга з полудня, від Новоселиці і Юровець. Провідником полудневої ватаги був агент революційний Олександр Бобчинський*, котрому щиро помагав Лукіян Богуш, дідич Яблониці Руської. Збірним місцем визначено село Вздів, де справді д[ня] 20 в домі тамошнього дідича Осташевського надвечір зібралося около 80 оружних волонтерів. Повечерявши, як бог приказав, вони почали міркувати над тим, що хлопи від вчора грізно якось дивляться на панів і ставлять громадні варти по гостинцях, а урадивши, що йти в таке очевидне небезпеченство проти Сянока було би зовсім неблагорозумно, рішили, що ліпше дати собі спокій, і роз'їхалися со миром. Кілько їх заїхало щасливо додому, а кілько слідуючого дня приведених хлопськими ескортами опинилося в сяноцькім арешті — о тім мовчить історія.

Північну ватагу організував кальницький дідич Сильвер Бжесцянський, котрому удалось згромадити д[ня] 21 в Угерцях досить значну силу около 180 оружних людей. Недалеко Ліська здогонив їх возом польський генерал Булгарин і перейняв від Бжесцянського провідництво над ватагою, щоб провадити її на Сянок. Недалеко села Стефкови стрітили повстанці кількох хлопів, повертаючих з Сянока, куди відпровадили були деяких переловлених революціонерів; з месті казав Булгарин стріляти до них, при чім один селянин зістав убитий, а один ранений.

Вже наші герої наближались до Сянока, вже в сельці Загір'ї запалили одну хату яко сигнал для другої ватаги, що мала надійти з Вздова; Булгарин вислав реконесанс із міста, щоб провідати силу і становище тої другої ватаги. Але заким ще реконесанс вернув з вісткою, що ніякої другої ватаги і сліду не видно, почали деякі революціонери тихцем «умикати» та удирати додому. А коли реконесанс вернув, рішили всі одноголосно, що треба вертати. Зразу відворот ішов правильно, але чим ближче до дня, тим тяжча тривога залягала серця повстанців; кождий рад був якнайскорше бути дома, так що «грізні ряди» живо розсипались. Тільки 40 люда осталось при Булгарині, котрі порішили зовсім розумно, що додому вертати нічого, а ліпше

просто-таки втікати на Угорщину. Але коло Балигороду заступила їм дорогу ціла хмара хлопів, завзиваючи, щоб зложили оружіє; та тут Булгарин вповні показав свої генеральські спосібності: велів дати огню до хлопів, при чім знов одного хлопа забито. В замішанні, справленім повстанською сальвою, герої наші здужали продертися крізь хлопську громаду і вцілості добігчи до границі.

Ще третю громадку повстанську зібрав дідич з Устиянови Станіслав Бжесцянський в числі 13 люда; але та ледве дійшла до села Ясеня, зістала тамошніми хлопами арештована і разом з оружієм і муніцією завезена до Сянока. Таким-то способом повстання сяноцьке зістало успокоєне. Але не успокоїлись хлопи: почалось по цілім повіті формальне полювання на повстанців, при чім зруйновано 25 дворів, убито чотири люда (не числячи двох хлопів, убитих повстанцями), а арештовано і потащено до Сянока звиш 400, з котрих староство зараз-таки 150, яко очевидно невинних, випустило.

VIII. ПОВСТАННЯ В СХІДНИХ ПОВІТАХ

Ми вже розказували давніше, які змагання робили Франц Весьоловський і Едвард Дембовський, щоб рівночасно з вибухом повстання в Західній Галичині викликати подібний вибух також у Львові. Ми розказували вже про план революціонерів прокламувати повстання на балу, де мали находитись, крім губернатора і найвищих урядників намісництва також найвищі коменданти львівської військової залоги. Та тільки ж хитрий той план, як і многі інші хитрі плани, не удався. Відомості Дембовського о силі львівських революційних кадрів були пересадні, а до того ще на кілька день перед вибухом поліція львівська впала на слід сприсяження. Вночі з д[ня] 13 на 14 лютого арештовано 30 головних конспіраторів, так що львівська революція нараз побачилась без провідників. Ввиду того і ввиду ненастанних дальших арештувань рішено було у Львові вибух не починати, але зачекати на вибухи по провінції, відки, по заняттю міст повітових, мали всі сили повстанські сконцентруватися до Львова.

Тільки один з найважніших сприсяжених уйшов арештування у Львові; був то звісний нам технік і завзятий агент

Дембовського Маврикій Сікорський. Поліція тої ночі не застала його вдома; опісля ж, увідомлений о арештуваннях, він переховувався у Львові аж до д[ня] 19 лютого. Того дня рушив він разом з Максиміліаном Міллером, практикантом концептовим при ц. к. прокураторії камеральній, і з Осипом Валігурським, маніпулянтом при урядовій газеті львівській, до Горожанни близь Щирця, де був збірний центр одної ватаги повстанської, що мала в полученні з другими подібними ударити на Самбір. Провідником тої ватаги назначений був мандатор з Горожанни Фердінанд Чаплицький*. У нього застав Сікорський вже досить численне товариство, особливо ж двох братів пана дому: Генрика і Владислава Чаплицьких. Д[ня] 20 лютого товариство ще збільшилося; з Любіня притранспортовано великий замкнений куфер з оружієм. Ф. Чаплицький, ділаючи в мисль інструкції, запросив того ж дня до своєї канцелярії чотирьох війтів з поблизьких його судові підлягаючих сіл: з Горожанни, Ричигова, Новосілки і Саскої і наказав їм, щоб завтра рано зібрали перед канцелярією домінікальною всіх мужчин з тих громад, а урльопники і ландверисти щоб явилися в уніформах, крім того, щоб з'їхало кілько лише можна фір і кождий фірман щоб заосмотрився в обрік на 2—3 дні.

Здивовані таким наказом війти почали нараджуватися, що се таке може значити. Тоді один з них, Митро Кухар, котрий вчора ще з оповідань служби мандаторської вирозумів, що тут йде о повстання против цісаря, порадив їм, що треба удатися до команди військової в Дроговижі і просити майора о асистенцію військову. Війти пристали на те і зараз же погнали до Дроговижа, доносячи майорові Екертові, що діється в Горожанні. Майор відповів їм, що асистенції військової дати їм не може, але вони самі нехай беруть завтра рано громади і стараються задержати повстанців на місці, а йому зараз нехай донесуть, що мандатор буде говорити і починати. З тим війти і від'їхали, а майор втій же хвилі від себе вислав кінного гінця до генеральної команди до Львова з вісткою про сей факт. Вістка та аж в полудне д[ня] 21 лютого передана, зістала архікнязевігебернаторові, котрий, як стій, велів практикантові концептовому з своєї канцелярії Зумперові з 50 мужами кінноти спішити до Горожанни. Як там вони спішились, того не знаємо, досить, що до Горожанни прибули аж під ніч, коли там давно вже було по всьому.

Рано дня 21 лютого зібралася коло горожанської мандаторської канцелярії велика купа народу. Війт Дмитро Кухар короткими словами представив громаді в чім діло; в мовчанні дожидали всі виступлення мандатора і його товаришів. Аж ось він вийшов в супроводі своєї дружини, всі з біло-червоними кокардами на грудях, при шаблях і з стрільбами на плечах, готові до походу. Чаплицький, хотячи додати собі поваги, виступив наперед з аркушем якогось записаного паперу в руці, підняв руку догори і присяг, що буде говорити саму святу правду. Затим, нібито читаючи з паперу, заімпровізував відозву до селян, оповіщаючи їм, що нині на всіх кінцях Польщі «піднімається повстання против ворогів, що віднині зноситься панщина і всі данини, сіль стане дешевша, тютюн буде міг собі кождий садити і що затим все, що жиє, повинно хапати за ціпи, сокири і коси, щоб прогнати німців з польського краю. На те відповів мандаторові Дмитро Кухар, що так воно не буде, що хлопи не хочуть повороту Польщі, коли кождий пан міг хлопа забити і грішми відкупитися, а на завізвання против німців загнув пану мандаторові таке слово, котрого в печаті повторити не можна»[1]. Ті слова Кухара потвердила ціла громада страшенним криком, котрий зібраних повстанців наповнив тривогою. Вони побачили, що о намовленню тих людей до уділу в повстанні і бесіди бути не може, і бажали тільки якнайборше їх позбутися. Чаплицький почав затим намовляти селян, щоб ішли собі додому, але селяни рішучо об'явили, що не уступляться, доки панове не зложать оружія і спокійно не дадуться зв'язати, бо вони мають наказ відставити їх до Дроговижа. Ну, сего для уоружених повстанців було трохи замного, вони вернулися до мандаторських покоїв, а хлопи лавою обступили цілий фронт будинку і розставили також варти по селі, щоб ловити кождого сурдутового, який тільки в Горожанні покажеться.

І справді, варти не дармували: в короткім часі привели до домініяльного арешту, якраз против «мандаторії», чотирьох переловлених охотників до повстання, між котрими був і латинський ксьондз із Грімна Август Наглік. Вкінці яко п'ятого привели старого Чаплицького, мандаторового батька. Вже було недалеко полудня; люди стояли докола

[1] Оповідання селян-очевидців про різню в Горожанні прислане мені весною сього року посредством п. Танячкевича.

мандатарії, жінки попринесили чоловікам туди ж обід, а пани в будинку також сиділи спокійно, обставивши двері і вікна, щоб евентуально боронити приступу. Аж ось надоспів із Дроговижа Яцко Пелех, посланий туди ще рано з вістками до майора. Він приніс ще раз запевнення, що майор війська післати не може, але наказує громаді повстанців зловити, пов'язати і до Дроговижа приставити. Одержавши такий розказ, люди зміркували, що найліпше буде почати від тих, котрих мають в руках, а щоб запертим в мандатарії повстанцям додати остраху, вивели насамперед старого Чаплицького, зв'язали його перед вікнами будинку і положили на санки. Вид сей допровадив до лютості братів Чаплицьких. Фердінанд і Владислав дали огню крізь вікна і положили трупом двох хлопів. Піднявся страшенний гвалт. Хлопи обступили мандатарію, а щоб стріляння учинити нешкідливим, наносили перед вікна соломи, запалили її і повибивали вікна, щоб дим ішов до покоїв. Але се не помогло, з вікон посипались вистріли, від котрих знов два хлопи лягли трупом, а один відніс легку рану. Тоді хлопи запалили солом'яну стріху будинку, лишаючи панам доволі — або згибати в огні, або під їх буками. І се ще не зломило одчайдушної відваги повстанців. Збившися вкупу, вони разом вискочили з горючого будинку, ударили з криком на хлопів і продерлися до лежачого насупротив домінікального арешту, де за той час приведено ще двох спійманих охотників. Порозв'язувавши і уоруживши всіх тих арештованих, повстанці рішили боротися дальше. Але хлопи, доведені до крайньої лютості, запалили й сей будинок, а вискакуючих з пожару повстанців одного за другим збивали з ніг і молотили до смерті. Один з перших погиб середущий Чаплицький, Генрик, а то від кулі свого власного брата Фердінанда, вимірені, розуміється, зовсім не на нього. Сам Фердінанд погиб під хлопськими буками; вість, котру в своїм пам'ятнику[1] подає Владислав Чаплицький, як коли б хлопи замучили його, роздавивши йому голову «в прасі від сиру», єсть після моїх розвідів на місці зовсім неправдивою. Крім Чаплицьких погибло ще кілька осіб, прочі, хоч тяжко побиті, опісля виздоровіли. Два повстанці, Міллер і Сікорський, вискочили були з горячої мандатарії іншими дверми і почали втікати ід поблизькому ліскові. Частина хло-

[1] Powieść o Horożanie. Poznań, 1849.

пів, побачивши їх, пустилась за ними в погоню, але вони вимореними до хлопів стрільбами держали їх віддалік. Уже наближались до лісу, в котрім надіялись найти рятунок, коли, втім, на окопі показалось кілька рубачів з сокирами, викликаних криками догоняючих. Видячи, що тут вже нема рятунку, оба повстанці наставили стрільби один против одного і випалили. Сікорський погиб на місці, а Міллер дістав весь набій в живіт, а хоч надбігші хлопи дали йому ще десять буків «на сконання» і відтак кинули його на купу до прочих трупів і ранених, то пречінь він опісля виздоровів.

Ціла та кривава драма не потяглась довше, як які дві або три години. Трупи і ранених скинено перед пожарищем домініяльного арешту і поставлено коло них варту, котра, однако ж, дозволила м'якосердним сільським жінкам і дівчатам по можності покріпити ранених, перев'язати їх рани і тим способом урятувати їх життя. Не треба й додавати, що жінка Фердінанда Чаплицького з двоїми малими дітьми не тільки не утерпіла ніяких побоїв, але найшла гостинний притулок в селянській хаті в Горожанні. Вечором прибуло зі Львова військо, а, переночувавши в Горожанні, веліло трупів і ранених покласти на вози і в супроводі хлопів відставило їх до Львова. Се була та ославлена «різня в Горожанні», в котрій на сім забитих повстанців прийшлося чотирьох забитих хлопів!

Того ж самого дня 21 лютого зібралося в лісовій корчмі «під Кругльом»*, о пів милі від місточка Нараєва в Бережанськім повіті, около 60 повстанців, узброєних в шаблі і стрільби. Між ними находився й Теофіл Вишньовський, котрий представився зібраним яко комісар революційного правительства, прокламував нинішнього дня вибух повстання на всіх окраїнах колишньої Польщі і відібрав від них присягу, що радше всі погинуть, ніж лишать хоч би одного ворога на рідній землі. Затим представив план операції: належало поперед всього вдарити на Нараїв, напасти стаціоновану там шкадрону гусарів, роззброїти їх або вирізати, а затим, заосмотривши в коні і в оружіє, вдарити на Бережани. А позаяк в Нараєві були три стайні військові, тож ухвалено поділити повстанців на три «купи» і дати кождій окремого, добре свідучого місцевості провідника. А що надіянося ще приходу деяких присяжених, котрі буцімто опізнилися задля страшенної сніговійниці, то ухвалено чекати до вечора і розставлено варту на гос-

тинці. Між тим жид-корчмар, підслухавши довгі і голосні наради панів, вислав одного селянина до Нараєва, щоб доніс ротмейстрові гусарів о готуючімся нападі. Той, здається, не повірив оповіданню хлопа і не заалярмував своєї шкадрони, а тільки в порозумінні з мандатором Годлевським вислав одного міського поліціанта, одного капрала і чотирьох гусарів на санях «під Круглі», щоб розвідали, що там таке робиться. Ще не доїхали до корчми, коли окрикнула їх варта повстанська, а коли вони, не зважаючи на той крик, погнали дальше, вискочили повстанці з корчми і дали до них огню, при чім одного гусара ранили в рам'я, а двох хлопів в шинку на другім боці гостинця ранили смертельно. Патроль втекла, а повстанці, бачачи, що тепер уже тайком не зможуть на Нараїв напасти, рішили виконати свій напад зараз, не ділячись.

Патроль наробила в Нараєві крику, ротмейстер казав ремонтистам оружитись і пильнувати стаєнь, а сам з 25 гусарами рушив насупротив повстанців. Але ті, побачивши військо, розскочилися на всі боки, обступили гусарів широким півкругом і, укриваючись за снігови заметами, сипнули на них кулями, від котрих один гусар зараз поліг, один зістав тяжко, а п'ять легко ранених. Бачачи, що в такий спосіб воювати годі, бо коні гусарські грязли в снігу, а кулі їх за заметами не могли повстанців досягнути, гусари поперлись назад до Нараєва. Повстанці з радісними окриками погнались за ними, при чім в місточку сила їх збільшилася. Не задержуючись коло касарень, гусари уступили аж на другий бік за місто. Тут нараз рухнула між ними вість, що інші повстанці напали на Бережани, запалили місто, вирізали урядників, зрабували каси і, опановані наглою панікою, в дикім неладі погнали гусари до Бережан, де, розуміється, застали все в спокої і в сні.

Одержавши таку легку побіду без ніякої страти, повстанці замість укріпити свою позицію в Нараєві, удались назад до корчми «під Кругльом», а відти на Поморяни, щоб там сполучитися з іншим відділом повстанським для нападу на Бережани. Але відділ ніякий не являвся, селяни і міщани поморянські почали збиратися докупи і о чімсь радити, то ж повстанці, не дожидаючи біди, зробили дуже розумно і розійшлись собі по домах. Тільки бідний Теофіл Вишньовський остався сам і укривався ще около двох неділь по селах, поки вкінці д[ня] 3 марта не арештував його в Манаєві селянин Іван Будник. Його відставлено до Льво-

ва і по цілорічнім слідстві засуджено на смерть і враз із убійцею Маркля Осипом Капусцінським повішено у Львові д[ня] 17 липня 1847 р.

Се були важніші об'яви революції в Галичині. Крім них були ще менші присяження і згромадження в Турці під проводом посесора Никодима Пшестшельського, в Підгірцях, в Тлумачі і інших місцевостях, але всі они розбивалися в самих початках і кінчилися більшим або меншим числом арештовань. На вість о розрухах всюди виступили громади і порозставляли по дорогах оружні варти, що хоч значно утруднювало якийсь час комунікацію в краї, але підтяло всяку можність якого-небудь революційного вибуху.

IX. ЕПІЛОГ

Отсе ми подали короткий перегляд тих фактів, котрі зложилися на катастрофу 1846 року і товаришили їй. Остається нам ще тільки кинути оком на наслідки тої катастрофи. Наслідки ті були дуже великі і для нашого краю фатальні. Правда, сама катастрофа в Західній Галичині, хоч і як глибоко своїми кривавими картинами порушує серце чоловіколюбця, не була найбільшим нещастям того року. Погибель кількох сотень людей із шляхти, офіціалістів, мандаторів і слуг есть помимо всього в історії завсігди фактом меншої ваги. Так само невелику вагу можна приписати рабункам і окричаним в польських публікаціях «комуністичним поривам», котрі дуже часто ограничувалися на дуже скромних взятках кількох кірців картофель або вівса. Так само не приписуємо ми великої ваги заняттю Кракова, знищенню послідньої польської вільної республіки і «переміненню столиці П'ястів і Ягайлонів на австрійське місто повітове». Більшим, по нашій думці, лихом був упадок серед польської освіченої молодежі того вільного, демократичного духу, того хлопоманства, котре зачало було зароджуватись серед неї за почином Ценглевича, Госляра, Дембовського, а котре тепер зовсім упало. Катастрофа 1846 р. наклала глибоку і досі незарівняну пропасть між польським народом а польською шляхетською інтелігенцією. Многі, що до 1846 року були демократами і хлопоманами, опісля радикально змінюються.

Вікентій Поль, автор «Пісень Януша», побитий мазурами в 1846 р., стається співаком старої мертвої шляхет

чини, різних «pacholąt hetmańskich»[1] і «sejmików w Sądowej Wiszni»[2]. Рішард Бервінський, один з організаторів повстання в Познанщині, опісля з великим засобом учености ставить і обороняє теорію, що ніякого польського народу на світі нема, а є тільки шляхта і якісь здегенеровані, вироджені і ледве з лиця до людей подібні гелоти. Граф-поет Зигмунд Красінський, котрий до того часу губився в якихсь містичних фантасмагоріях, тепер в своїм «Psałmie dobrej woli» прокламує святість шляхти польської і вважає се найбільшим чудом, коли та шляхта буде могла йти разом з польським людом. А найближчий свідок фактів Корнель Уєйський*, бачить в народі тільки «ślepy miecz»[3], котрим поводила інша, «szatańska»[4] рука.

Та фатальна нехіть і відраза польської інтелігенції до польського народу сталася одною з найсумніших появ в історії нашого століття, спинила освіту того народу, знівечила зароди здорової народної літератури і здорового реалізму в поглядах на духове і матеріальне життя, а зато сприяла таким хоробам, як містицизм і йдуча з ним в парі біготерія і єзуїтчина. Та нехіть до хлопа сталася основною фальшивою струною в цілій дикій оркестрі 1846 року, сталася головною причиною того схибленого, а для нас і досі так утяжливого та руйнуючого способу знесення панщини і індемнізації. Вона затроїла й весь свобідний рух 1846 року і найбільше причинилася до його цілковитої безплідності.

Але не тільки між інтелігенцією а народом поклала пропасті катастрофа 1846 р. Кинула вона велике odium[5] на партію демократичну, котра була головним мотором руху, рівночасно звихнувши цілі і стремління тої партії Правительство і аристократи з однаковою завзятостею ударили на демократів, підсуваючи їм комуністичні, анархічні, трохи не людоїдські змагання. В протягу нашого оповідання ми кілька разів мали спосібність придивлятися критично тим інсинуаціям і бачити їх безосновність. Зате тим більше основности признати мусимо іншим закидам польських аристократів. «В р. 1846,— писав восени 1848 р., вже по бомбардуванні Львова, Ілярій Меціше-

[1] Гетьманських пахолят (*польськ.*).— *Ред.*
[2] Сеймиків у Судовій Вишні (*польськ.*).— *Ред*
[3] Сліпий меч (*польськ.*).— *Ред.*
[4] Диявольська (*польськ.*).— *Ред.*
[5] Ненависть (*лат.*).— *Ред.*

ський*, редактор великошляхетського органу «Polska»,— чотири люди в імені 15 мільйонів видали війну цілому світу; і цілий край не мав тоді відваги: випертися солідарності в предприемстві, котрому під взглядом безумства в цілій історії не найдеться рівного».

А селяни? Селяни по доконанні різні надіялись знесення панщини чи то в надгороду за свою заслугу при згнетенні повстання, чи й так, в тім переконанні, що цісар уже давніше зніс панщину, а тільки пани сховали патент. А коли по втихомиренні аж весною їх почали знов гнати на панщину, в многих сторонах селяни почали опиратися, вибухли навіть нові, формальні бунти, котрі треба було придавлювати силою оружія. Правда, уряд австрійський по часі прокинувся і пізнав, що так дальше не може бути. Відкликано дотеперішнього губернатора Фердінанда д'Есте, а на його місце прислано «надвірним комісаром» Рудольфа гр. Стадіона.

Вкінці, восени 1846 р., видано патент, регулюючий панщину*, котрий, однако ж, ані хлопів, ані панів не вдоволив. Рудольф Стадіон зістав відкликаний, а на його місце прийшов брат його Франц, котрий в 1847 р. занимався обалюванням того, що брат його досі побудував. Справи поволоклися знов давньою бюрократичною чергою, поки нагальна буря 1848 року на якийсь час не зняла бюрократичного павутиння і не очистила воздух на дальших десять літ.

РЕФОРМА ДОМІНІКАНІВ І РЕФОРМА ВАСИЛІАН *

«Hodie mihi cras tibi»[1]. Правдивість тої стародавньої приповідки зовсім не приходила на гадку нашим галицько-польським шовіністам перед трьома роками, коли-то внаслідок булли папської езуїти взялися реформувати наш закон василіанський*, а вони, панове шовіністи, всіма голосами кидали анафеми на русинів, котрі осміліились голосно протестувати проти того добродійства «свыше». За безглуздими криками не найшлось у них на тілько такту політичного, щоб порозуміти небезпеченство езуїтських плевелей і для їх власної польської пшениці і стати поруч з русинами проти римської захланності. Аж ось нині показуються плоди того патріотично-ультрамонтанського безглуздя. Зреформувавши закон василіан, Рим береть реформувати по-своєму і польський закон домініканів.

Закон той має у нас на Русі за собою звиш 600-літню історію*; не дарма один писатель назвав його pierwszym latynizatorem Rusi[2]. Спеціально ж домініканський монастир у Львові був до послідніх часів, особливо в хвилях тяжких для елемента польського, головним прибіжищем і розсадником польсько-революційного патріотизму, а навіть patryotnictwa[3]. Від д[ня] 18 марта 1848 року аж до послідніх часів в костелі домініканів відправлялись, можна сказати, всі патріотично-польські торжества за різних poległych weteranów[4]; в різні революційні річниці — відправлялись, розуміється, з відповідними до настрою хвилі казаннями,

---

[1] Сьогодні мені — завтра тобі (*лат.*).— *Ред.*
[2] Першим латинізатором Русі (*польськ.*).— *Ред.*
[3] Патріотизування (*польськ.*).— *Ред.*
[4] Полеглих ветеранів (*польськ.*).— *Ред.*

співами і т. д. В тім костелі перший раз роздавалися співи польських гімнів: «Z dymem pożarów» та «Sto lat niewoli». І от сей монастир, сю підойму польського духу на руській землі, постигає нараз «добродийство свыше», реформа така, котра одним замахом може і мусить знищити іменно того польсько-патріотичного духу до послідньої нитки. Відтинаючи монахів від світу, обтяжуючи їх від рана до ночі утяжливими релігійними практиками, зносячи до основи ту sui generis[1] національну автономію, якою досі закон домініканський в землях давньої Польщі тішився, нова реформа прикладає тим самим зовсім недвозначно сокиру до одного з коренів польської патріотично-революційної традиції.

Дивна іронія долі! Народ, котрий в послідних 100 літах в понятті своїм майже нерозлучно зілляв католицизм і полонізм в одно виображення, котрий тисячними дорогами ішов до Риму тільки в тій цілі, щоб там найти віру в воскресення Польщі,— той сам народ получає від Риму систематично тільки пусті слова, ворожі інтриги, а то і неустаючу експлуатацію. Бо чи ж мільйони кривавого гроша польського хлопа не плили досі до Риму титулом «Swiętopietrza»[2*]? А що і найновіша реформа домініканів має між іншими на цілі також експлуатацію багатств польської галузі того закону на річ Риму, се виказав досадно «Kurjer Lwowski»*. Експлуатацію ту криє в собі обострений припис, після котрого жаден братчик не сміє мати в приватнім посіданні жадних грошей; всі видатки оплачує начальник з спільної каси; надвишка доходів з добр закону, яка лишиться в касі по оплаченні конечних, а іншими приписами і обостреннями ad minimum[3] зредукованих видатків, іде в мисль тих же приписів до центральної каси закону, т. є. до Риму.

Ми, звісна річ, не бажаємо і не бажали ніколи нашим братам-полякам ніякого лиха. Бажаємо їм тільки znania і upamiętania[4], говорячи словами їх власної молитви. І для того ми можемо тільки вдячні бути невмолимій судьбі за ту гірку науку, яку дає їм рукою Риму на їх власній шкірі за ту невтомиму пильність, з якою вони боронили папської

---

[1] Свого роду (*польськ.*).— *Ред.*
[2] Динарій св. Петра (*польськ.*).— *Ред.*
[3] До мінімуму (*лат.*).— *Ред.*
[4] Знати і запам'ятати (*польськ.*).— *Ред.*

булли о реформі василіан і анафемізували русинів, спротивляючихся тій реформі. Коли Рим виссе теперішні добра домініканські, походячі з польських фундацій і, замість теперішніх домініканів-патріотів, нашле їм на ті добра німців, французів та італіян, чужих польській народності і польському патріотизмові, смирно підлягають Римові і всім тим, котрі інтригами в Римі панують, тоді вони будуть могли порозуміти і наші жалі на те, як то смакує римська реформа.

Але поки що шовіністичні польські дневники, з виємкою одного «Kurjera Lwowsk-ого», мовчать о тій реформі і її консеквенціях для Польщі, мов закляті. Знать, совість починає гризти їх, і скверні уста, котрі недавно ще голосили премудрість Риму, реформуючого василіан, не можуть в одній хвилі повернутися до протесту против Риму, реформуючого домініканів. Але прийде хвиля, сліпі побачать, руки, досі безвладні, перед громом анафеми підіймуться до протесту — і тоді ми стрітимось при спільній роботі.

СЕРЕДНІ ШКОЛИ В ГАЛИЧИНІ В рр. 1875—1883

Публіцистика наша, котра віддавна досить пильно занимається статистикою шкіл народних, далеко менше уваги звертала і звертає на середні і вищі школи, котрі преці яко розсадники вищої інтелігенції заслуговують бодай на таку саму увагу, як і школи народні. Адже ж з гімназій і шкіл реальних виходять всі ті мужі, котрі з часом стаються духовими проповідниками і репрезентантами краю; найбільша часть між ними весь засіб загального образування на ціле життя виносить іменно з тих закладів, віддаючись в вищих школах тільки фаховим (технічним, юридичним, теологічним, філологічним і пр.) студіям. А мимо того, в органах крайових ми не стрічали досі хоч кільки-небудь основного розбору системи наших студій гімназіальних, ба, навіть статистичне справоздання крайової ради шкільної о стані гімназій галицьких в р. 1874 проминуло без відгомону по газетах і не звернуло на себе нічиєї уваги. Правда, від часу до часу продиралися до публічної відомості поодинокі факти або замітки, свідчачі о тім, що стан наших гімназій єсть не зовсім рожевий, але жаден з наших крайових публіцистів не зібрався на те, щоб звести докупи ті факти і замітки, прослідити їх джерело і зв'язок і проясняти їх значення. Ба, навіть не стало тим публіцистам ані часу, ані умілості, щоб бодай познакомити читаючу громаду з тою широкою дискусією о хибах і задачах середніх шкіл, яка від довгих літ ведеться в пресі заграничній, навіть по інших краях австрійських, а в котрій більше або менше рішучо забирали голос такі поваги наукові, як англічани Спенсер* і Бен*, німці — Дюрінг*, Хрісталлер* і др. О великій важності і донеслості тої дискусії переконує нас уже хоч би те, що само австрійське пра-

тельство під її впливом покликало було 1880 р. до життя звісну «анкету гімназіальну*», котра однако ж по цілорічних дебатах на глум цілому образованному світові розійшлася з девізою: «Гімназії австрійські добрі і не потребують основної реформи, а тільки хіба деяких маленьких прищіпок, а затим — нехай буде як бувало!»

Чим пояснити собі тую дивну рівнодушність нашої інтелігентної громади до справи середнього і вищого образования? Ми не находимо іншого оправдання, крім того хіба, що гімназії і реальні школи у нас переважно суть зовсім рядові, не підлягають під заряд ані під контролю краю — ну, а позаяк після звісної польської поговорки «rząd sprzyja krajowi»[1], то й заклади наукові, рядом (хоч, як побачимо дальше, тільки в часті) удержувані і управляні, мусять бути добрі й потребам краю вповні відповідні. Правда, деякі старші люди пригадують собі, що именно в тих закладах колишнє меттерніхівське правительство з таким блискучим успіхом плекало і викохувало den beschränkten Unterthanenverstand[2] і що вихованці тої давньої системи, на нещастя наше, й досі ще ведуть перед в нашім краю майже на кождім полі, хоч з Unterthan-ів попереміновалася в Bürger-ів, трибунів і ексцеленців. Але сімена давньої «Beschränkheit», втовчені в їх голови замолоду, і досі ще з них не дались викорінити, а пишні парості їх кидають і досі фатальну тінь на наше суспільне, політичне і освітнє життя, на поняття і змагання молодших, підростаючих поколінь, отже ж, і на далеку ще нашу будущину.

Думаємо затим, що велика, послідня пора у нас приняти ся серйозно за пізнання і критику наших середніх і вищих шкіл і спільною працею всіх милуючих свобідну і широку освіту прокладати дорогу до направи і зміни теперішньої їх системи, давно вже незгідної з духом і потребами нашого часу. Нарікання на «перетяження» учеників духовою працею в тих закладах, на занедбання розвою фізичного попри розвою умисловім, а навіть прихапцевим ліченням поодиноких нездорових симптомів,— як того початок зробила преславна вищезгадана анкета гимназіальна,— тут лиху не поможеться. Треба, конечно, дійти до його кореня, до самої тепер обов'язуючої системи науко-

[1] Уряд сприяє країні (*польськ.*).— *Ред.*
[2] Обмежене розуміння підданства (*нім.*).— *Ред.*

вої, треба перебудувати і пересипати цілу перестарілу будову відповідно до сучасних потреб і змагань свобідного людського духу, щоб наші середні наукові заклади не були позорищем цілого образованого світу, не служили взірцями для реакційних замахів заграничних обскурантів, котрі після них беруться в своїм краю затемнювати голови і обезсиляти будячуся мисль у свого підростаючого покоління.

Міркуючи, що першою і головною основою такої дискусії, о кілько вона не має обертатися в сферах абстракційної Zukunftsmusik[1], але опиратися на живих фактах і в'язатися з дійсними условними потребами життя народного, мусить бути докладна і всесторонняя статистика наших тепер існуючих гімназій,— для того ми мусимо на сім місці виказати подяку ц. к. крайовій раді шкільній за те, що на біжучу сесію соймову виготовила і предложила послам обширне справоздання статистичне о стані наших середніх шкіл в роках шкільних 1875—1883, т. є. в послідніх дев'яти роках. Що більше, ми сміємо висказати при тій случайності від себе думку (може, при теперішніх обставинах не занадто смілу), що те справоздання буде нашим послам крайовим н е д а р м а предложене, що зверне на себе їх увагу, розбудить в них мисль о конечних реформах і уліпшеннях, станеться джерелом відповідних внесень, коли вже не на теперішній, то бодай на будущій сесії соймовій. Правда, край наш дивним способом належить до тих немногих країв на кулі земній, котрі з своїх спеціально-крайових, автономічних фондів а н і о д н о г о ц е н т а не дають на середнє образованнє своєї молодежі, але все ж таки з того не випливає, щоб Галичина дістала те середнє образованнє від держави задарма, щоб не оплачувала його вповні, а навіть з лишком із своєї кишені, щоб, затим, голос краю в справах, тикаючих наших середніх шкіл, мав бути зовсім неумісний. Нам здаєсь противно, що голос такий, рішучо піднесений і ясно в дусі поступовім сформульований, попертий голосами крайової людності, зискав би для нас живі симпатії в інших краях, викликав би відтам численні подібні голоси, що все разом було б для правительства достаточним мотивом для приложення рук і сил до основної реформи наших середніх закладів наукових.

[1] Музики майбутнього (*нім.*).— *Ред.*

Ми ж із своєї сторони сповнимо свою публіцистичну задачу, коли подамо ширшій громаді головні цифри статистичні о стані наших середніх закладів наукових із згаданого справоздання ц. к. крайової ради шк[ільної] і звернемо увагу на головні, по нашій думці, недостатки тих закладів, о скільки з цифрових зіставлень можна буде о них вносити.

I. СТАТИСТИКА ЗАВЕДЕНЬ

В початку 1875 р. шк[ільного] було в Галичині 27 шкіл середніх: 21 гімназія і 6 шк[іл] реальних. З-поміж гімн[азій] було 14 гімназій вищих (радше комплектних, окрім яслиської, котра мала тільки 7 кляс), 3 гімназії вищі (між ними золочівська мала тільки 2 кляси), 3 гімназії реальні вищі і одна реальна нижча. Між школами реальними були три вищі і комплектні, дві вищі, котрі ще постепенно доповнювалися, а одна нижча.

В протягу дев'яти літ, до 1883 р., дуже невеликі зайшли зміни в статистиці і устрою галицьких середніх шкіл. Гімназій маємо тепер 23, а шкіл реальних 6, як і вперед. Між гімназіями єсть 19 вищих і 2 нижчі, а крім того, 4 вищі гімназії реальні. Школи реальні остались без зміни.

Школи ті розложені по слідуючих містах: у Львові гімназії 4 і одна школа реальна (на 109 746 людності), в Кракові дві (а від р. 1884 — три) гімназії і одна школа реальна (на 66095 люд.), в Тернополі одна гімназія і одна школа реальна (25 819 люд.), в Тарнові одна гімназія (24 627 люд.),в Коломиї одна гімназія (23 109 люд.), в Перемишлі одна гімназія (22 040 люд.), в Бродах одна гімназія (20 071 люд.), в Станіславові одна гімназія і одна школа реальна (18 626 люд.), в Дрогобичі одна гімназія (18 225 люд.), в Самборі одна гімназія (13 586 люд.), в Стрию одна гімназія (нижча) і одна шк. реальна (вища) (12 625 люд.), в Ярославі одна школа реальна (12 422 люд.), в Новім Санчі одна гімназія (11 185 люд.), в Рящові одна гімназія (11 166 люд.), в Бережанах одна гімназія (10 899 люд.), в Бучачі одна гімназія (9 970 люд.), в Бохні одна гімназія (8 561 люд.), в Золочеві одна гімназія (8 347 люд.), в Сяноку одна гімназія (5 121 люд.), в Валовицях одна гімназія (4 990 люд.) і в Яслі одна гімна-

зія (3 302 люд.). Крім того, старалися о заложення гімназій Новий Торг, Рава і Жовква, але досі безуспішно.

Цікава річ буде порівняти під взглядом шкіл середніх Галичину з іншими краями Долитавії*. В цілій Долитавії маємо гімназій (нижчих і вищих) 165, з чого на Галичину випадає 23, т. є. майже рівно сьома часть; шкіл реальних в цілій Долитавії — 88, а в Галичині тільки 6, т. є. крихіточку більше, як 14-та часть. Між тим Галичина, під взглядом обшару, становить несповна четверту часть цілої Долитавії, під взглядом людності, то само. Одна школа середня припадає в Галичині пересічно на 2 604 кілом., а на 205 479 мешканців, між тим коли в Долішній Австрії припадає тільки на 482 кілом. (56 844 мешк.), в Шлезку на 572 кілом. (62 830 мешк.), в Моравії на 601 кілом. (58 200 мешк.), а в Чехах на 702 кілом. (75 146 мешк.). Чехи, становлячи несповна шосту часть Долитавії, мають 74 середніх шкіл, т. є. звиш 2 1/2 раза тільки, що Галичина; Австрія Долішня, котра становить лиш 15-ту часть Долитавії, а людності має о половину менше від Галичини, має середніх шкіл 41, т. є. майже в півтора раза більше, ніж Галичина. Правда, гімназій має Дол[ішня] Австрія тілько ж, що й Галичина (23), але зато шкіл реальних має в три рази більше. Беручи пересічно, Галичина під взглядом шкіл середніх в порівнянні до простору і до людності стоїть на самім послідним місці між всіма краями Долитавії; в Горішній Австрії, Стирії і Буковині, краях по Галичині найбільше під тим взглядом упосліджених, цифри процентові все-таки виходять значно корисніші. Пересічні цифри для цілої Долитавії виходять ось які: в цілій Долитавії одна середня школа випадає на 1 186 кілометрів і на 87 527 людності. В порівнянні з тим обрахунком Галичина повинна би мати звиш два рази тілько шкіл середніх, як має тепер,— єсть затим о цілу половину покривджена!

Але, може, хто б небудь скаже: «Галичина має тілько шкіл середніх, кілько їй потрібно. Що з того, що людності в ній багато, коли та людність темна, до шкіл не прихильна, в гімназії дітей не посилає, так що гімназій хоч і мало, та й ті мало що не пустками світять». І на сей закид найліпше цифри відповідають. В році шк[ільнім] 1883 було в Галичині в 29 школах середніх 12237 учеників, між тим коли в Чехах в 74 шк. с. було їх 21 621, в Австрії Долішній в 41 шк. с. 10 967, а в Моравії в 37 шк. с. 9099. Се значить,

що в Чехах припадало пересічно на одну школу середню 292, в Австрії Долішній — 267, в Моравії — 246, а в Галичині — аж 422 учеників! Се значить, що коли у всіх краях Долитавії (крім Галичини) випадає пересічно на одну середню школу 238 учеників, в Галичині випадає їх мало що не два рази більше. Бачимо затим, що й статистика фреквенції учеників вповні потверджує наш повисший вивід, і що Галичина, маючи більше гімназій, дуже легко могла би поставити до них далеко ще значніше число учеників, як дотепер. Розчисливши існуюче у нас число учеників на таку норму, яка єсть пересічно в Чехах, ми бачимо, що для теперішніх учеників в Галичині потрібно би цілі 42 середні школи, замість теперішніх 29. Ще значніші різниці добачимо, коли глянемо окремо на гімназії, а окремо на школи реальні. Школи реальні в Галичині, як се опісля ближче викажемо, находяться в стані декаденції, упадають. З 12 237 учеників в р. 1883 було в гімназіях 11 284, а в школах реальних тілько 953. Се значить, що на одну гімназію випадало пересічно 491, а на одну школу реальну тільки 159 учен. Правда, що і по всіх інших краях Долитавії добачаємо досить значну різницю між пересічною фреквенцією гімназій, а шкіл реальних; і так в Чехах на одну гімназію випадає 321, а на одну реалку — 224, в Долішній Австрії на гімназію — 307, а на реалку — 217, в Моравії на гімназію — 293, а на реалку — 184 учеників. Але все ж таки значної різниці, як в Галичині, не добачаємо ніде; коли-бо в прочій Долитавії, крім Галичини, на 4 учеників гімназіальних припадає $2^1/_3$ уч. реальних шкіл, то в Галичині на 4 гімназіястів випадає ледве $1^1/_3$ уч. шк. реальних. Але не о тім бесіда, а тільки о фреквенції гімназій галицьких в порівнянні з гімназіями інших країв долитавських. Коли-бо в прочій Долитавії без Галичини пересічна фреквенція гімназій виносить 282 учеників, в Галичині, як вже сказано, кожда гімназія містить в собі пересічно о 209 учеників більше понад ту пересічну норму. Під взглядом переповнення гімназій тільки один ще край долитавський мало що не доганяє Галичину; єсть се рівно «полуазіятицька», рівно занедбана і упосліджена Буковина, котра на 10 452 кв. кілометрів обширу, на 571 671 мешканців має всього лиш 3 гімназії і дві школи реальні з 1 664 учениками, з між котрих в гімназіях — 1391, а в реалках — 273, так що на одну гімназію випадає 464, а на одну реалку 136 учеників.

Але ще дивоглядніщими покажуться нам відносини галицьких середніх шкіл. Коли, покинувши пересічні цифри, поглянемо на дійсні, то побачимо, що з-поміж 23 галицьких гімназій 8 має учеників звиш по 500 (від 767—548), в загальній сумі 5355, т. є. пересічно по 667, і що в тих гімназіях замість 64 кляс есть 122, так що пересічно кожда гімназія при однакових або майже однакових силах учительських, крім приписаних 8 класів, провадить ще 7 паралельок. Ті, так разячо перелюднені гімназії суть: 3 у Львові, 2 в Кракові, відтак перемиська, тарнівська, ряшівська і новосянденська. Ті цифри вже самі собою повинні би звернути увагу краю, міст й правительства на конечну потребу творення нових гімназій. На децизію в тім взгляді ще більше повинен би вплинути і той факт, що новоповстаючі гімназії тільки дуже незначно або й зовсім нічого не впливають на фреквенцію в давніших гімназіях сусідніх, але притягають до студій гімназіяльних нові сили, котрі без того по найбільшій часті були б зрезигнували на вище образованння. Яркий примір того явища подають слідуючі цифри. Перед заложенням гімназії сяноцької було в сусідніх гімназіях в Яслі, Ряшеві, Перемишлі і в Самборі в першій класі разом: в 1877 р.— 426, в 1878 р.— 468, в 1879 р.— 444, а в 1880 р.— 450. В першім році існування гімназії сяноцької (1881) було в тих же гімназіях в першій класі 455 уч; отже, ще о 5 більше, ніж перед тим, хоч в Сяноку рівночасно записалось до першої класи 64 уч.

Та ба! Насупротив тих фактів і цифер, потверджуючих досадно: 1) що гімназій у нас під кождим взглядом замало; 2) що існуючі гімназії переповнені; що затим 3) людність наша (і то, як побачимо дальше, именно з найнижчих, найбідніших верстов) радо горнеться до гімназій і, що 4) коли в Галичині загальна сума учеників в порівнянні до людності есть значно менша, ніж в інших краях, то виною сього есть тільки недостача заведень наукових,— насупротив всього того одна (і то всевладна нині) часть нашої «єрархії суспільної» видвигнула знамениту фразу о hyperprodukcyi inteligencyi і побиває тою фразою всі змагання до ширення вищої освіти в краю. Гіперпродукція інтелігенції то значить, що для наших вельможних «єрархів» і так вже забагато есть людей учених та освічених. І певно,— адже ж кожда іскорка світла есть уже забагато для тих, що самі основують своє панування і свої темні спекуляції на темно-

ті і несвідучості своїх братів! Але чи ж такий аргумент може бути міродайним для якої-небудь крайовсї репрезентації для держави і людності?...

II. ЩО КОШТУЮТЬ НАШІ СЕРЕДНІ ШКОЛИ?

Звісна школа економістів твердить зовсім розумно, що освітне й культурне життя народів єсть, так сказати, тільки дахом (Überbau), здвигненим на зрубі життя економічного. Виразивши наукову теорію простими словами, скажемо, що тільки той може робити видатки (і то, звичайно, великі видатки) на освіту і політику, у кого є гроші, або у кого організація суспільна і державна витворила більше-менше правильно фунгуючу машину, витискаючу гроші із продукуючого суспільного тіла. Вже старі римляни зовсім раціонально задивлялися на той процес, називаючи гроші nervus rerum[1]. Тож і нам не завадить приглянутися нашим середнім школам із тої «нервової» сторони і заким розглянемо подрібно їх благодіяння для просвіти нашого краю, запитатися: кілько ми платимо за ті благодіяння? Таке попередуще розглядання коштів і тим також єсть раціональне, бо відповідає дійсному станові речей: адже ж кождий благонамірений горожанин платить наперед, не знаючи і не питаючи, які благодіянія сплинуть на нього за його власні гроші.

Коли не в чім іншім, то бодай в коштах бачимо у нас на полі середнього шкільництва за послідніх дев'ять літ потішаючий поступ. Коли-бо сума видатків державних на 26 середніх шкіл в Галичині в р. 1875 виносила 593 011 зр., то в р. 1883 на 29 шкіл виносила 838 826 зр. То значить, що коли в р. 1875 на одну середню школу випадало 22 808 зр., то в р. 1883 випадало вже 28 925 зр., т. є. о цілих 22 % більше. З тих сум випадало на гімназії; 1875 р.— 447 230 зр., в 1883 р.— 684 606 зр., пересічно на одну гімназію випадало в 1875 р. 22 361 зр. 50 кр., а в 1883 р.— 29 765 зр. 50 кр., то значить, що видаток на кожду гімназію пересічно збільшився о 25 %. На школи реальні випадало: в 1875 р. 145 781 зр., а в 1883 р. 154 220 зр.; пересічно затим на одну школу реальну йшло в 1875 р. 24 297 зр., а з 1883 р.— 25 703 зр., т. є. пересічний видаток збільшив-

[1] Нерв усього (*лат.*).— *Ред.*

ся о 5,5 %. Із цілої надвишки видатків в р. 1883 понад 1875 р. виносячої 245 815 зр., випадає цілих 237 376 зр. на надвишку в гімназіях, а тільки 8 439 зр., або 3,6 % на надвишку в школах реальних. Іншими словами: коли в послідніх дев'яти роках видаток на кожду гімназію пересічно збільшився о 8 469 зр., то видаток на кожду школу реальну пересічно збільшився тільки о 1 406 зр.,— се значить, що поступ у видатку на школи реальні був цілих шість разів повільніший від поступу в видатках на гімназії. Яка тому причина — будемо слідити дальше, тут тільки ми старались при помочі цифр як найрельєфніше показати сам факт.

Як вже ми сказали в першій статті, всі повищі видатки поносить с к а р б д е р ж а в н и й, і становлять вони, безперечно, найбільшу і найважнішу часть всіх коштів, які спотребовують наші середні школи. Край від себе, з фондів крайових, не дає на них нічого; натомість причиняються більшими або меншими датками міста. Поки перейдемо до огляду тих датків, киньмо насамперед оком на видатки скарбу державного по інших краях на школи середні, щоб переконатися, чи случайно на тім полі Галичина не есть тим ославленим passives Land, що то, мовляв, тільки бере гратиски із скарбу державного, а стараєсь натомість їм найменше платити.

На школи середні в Галичині видав скарб державний в р. 1883, як ми бачили, 838 826 зр., а на той же сам 1883 р. доходи скарбу державного з Галичини преліміновані були на 44 099 427 зр.[1]. Які були дійсні доходи скарбу в тім році з Галичини — сього ще не знаємо, але певно, що коли не були більші, то й значно меншими не показались. Всі видатки скарбу державного на школи середні в Долитавії виносили 1883 р. 4 455 309 зр.,— значиться, Галичина побирала з тої суми трохи більше як п'яту часть, між тим, коли уділ її в доходах скарбу державного виносив тільки несповна десяту часть. Але заким на тій підставі видамо острий суд о пасивності Галичини, треба нам взяти на увагу слідуючі три важні обставини:

1) Галичина, як ми вже не раз мали спосібність цифрами виказувати, на тілько різних полях духового і економічного життя есть покривджена супротив інших країв корони австрійської, що невеличка (і то, як побачимо дальше,

[1] Гл. «Діло» 1883 р., ч. 11, стаття «Податкова сила Галичини».

дуже взглядна) рекомпенсація на полі середнього шкільництва зовсім не дає права говорити о її пасивності. Ба навіть, коли б і так було, то чи ж сама найпростіша економічна засада не каже, що де хто не вложив вкладу, відтам й доходу мати не може, і що кождий край, особливо так занедбаний і підупалий, як Галичина, мусить якийсь час бути пасивним, поки не нагромадить у собі активної сили, так як кождий чоловік мусить насититися, поки зможе працювати?...

2) Помимо так корисного на око відношення цифр процентових в видатках скарбу державного на середні школи Галичини супроти інших країв, все-таки даток держави на галицькі середні школи в р. 1883 виносив заледве 52-гу частину тих доходів, які скарб державний рівночасно побрав з Галичини, а несповна 15-ту часть того чистого доходу, який 1882 р. скарб австрійський мав з Галичини по відтягненню всіх виложених на ню видатків.

3) Не завадить, вкінці, взяти і то на увагу, що край, під взглядом освітнім й економічним так високо стоячий, як чехи, побирає на школи середні далеко більше з скарбу державного, бо аж 1 042 111 зр., або 28 %, мало що не третину всієї суми видатків державних. А преціньже чехи, певно, не складають цілу третину доходів до скарбу державного і в разі потреби скорше могли б обійтись без так великого датку, ніж Галичина.

Впрочім подана вище сума видатків державних на середні школи потребує невеличкої поправки. Звісно-бо, що школи середні не тільки вимагають накладів, але в заміну за те приносять певні, хоч і не так-то великі доходи. Сума тих доходів в цілій Долитавії 1883 р. виносила показну цифру 866 061 зр., з чого на Галичину випадало 169 719 зр., т. є. майже п'ята часть понесеного скарбом державним видатку. Щоб мати затим докладний образ того, що дає держава на наші середні школи, треба сю суму потрутити з суми видатків. Одержимо таким робом не 838 826 зр., а тільки 669 107 зр. З доходів припадає на галицькі гімназії 145 674 зр., а на реалки 24 045, то значить пересічно на кожду гімназію 6 333 зр. 65 кр., а на кожду реалку — 4007 зр. 50 кр.

Для ліпшого освічення предмета позволимо собі тут поробити ще деякі цифрові порівняння. Скарб державний видавав (по потрученню доходів) на одну гімназію в р. 1883: в Галичині 23 431 зр. 35 кр., в Чехах — 23 636 зр. 50 кр.,

в Долішній Австрії — 24 802 зр. 36 кр., в Шлезку — 18 286 зр. 20 кр., в Моравії — 21 910 зр. 30 кр., в Зальцбургу — 23 900 зр., в Тиролю 20 743 зр., а на Буковині — 17 900 зр. На одну школу реальну видав: в Галичині — 21 492 зр. 50 кр., в Чехах — 21 842 зр. 33 кр., в Долішній Австрії — 29 555 зр., в Шлезку — 18 875 зр., в Моравії — 19 232 зр. 50 кр., в Зальцбургу — 22 500 зр., в Тиролю — 14 693 зр., а на Буковині — 6 100 зр. А коли вже міряти благодіянія державні грішми, то не завадить виміряти, кілько з тих благодіяній випадає пересічно на кождого ученика. Може бути, що таке поступування есть трохи неделікатне, особливо там, де розходиться о добра так преестественні й неоцінимі, як класична філологія і інші в гімназіях побирані науки, але, з другого боку, скарб державний есть під певним зглядом «спільна наша мати», котра повинна для всіх дітей мати однакову любов і документувати її однакою мірою добродійств. Чи й о кілько се діється, показують слідуючі немилосердні цифри. В р. 1883 припадало державного видатку на одного ученика середніх шкіл пересічно: в Галичині 54 зр., в Чехах — 48 зр. 15 кр., в Долішній Австрії — 43 зр. 74 кр., в Шлезку — 71 зр. 75 кр., в Моравії — 49 зр. 39 кр., в Зальцбургу — 80 зр. 84 кр., в Тиролю — 57 зр. 64 кр., а на Буковині — 25 зр. 18 кр. Як бачимо, благодать дуже якось не однаково розливається на вірнопіддані голови! Краї завідомо найбідніші, як Галичина і Тироль, зовсім не належать до країв пропорціонально найвище дотованих. Перше місце тут занимає Зальцбург, провінція і під іншими взглядами упривілейована (звісно, напр., що Зальцбург есть одинокою провінцією, в котрій ц. к. камера з свого лісового господарства не тільки доходу ніякого не побирає, але ще й докладає з доходів інших провінцій, головно Галичини!), за ним іде промислово фабричний Шлезк, відтак Тироль і Галичина. Зате Буковина есть під тим взглядом трактована по-мачошиному, так нужденно, як жадна інша провінція в цілій Долитавії. І се добре знати!

Кошти, які на удержання шкіл середніх, крім скарбу держ[авного], поносять міста, не дадуться докладно на гроші обчислити, так як більша часть датків впливає натурою. Взагалі причинки міст до удержання наших середніх шкіл можна поділити на слідуючі рубрики.:

1) Уміщення заведення в будинках чи то умисно на ту ціль збудованих коштом громади або при субвенції рядовій,

чи то нанятих громадою. В той спосіб уміщених есть 16 заведень цілковито на кошт громад міських, одно заведення в части, а одно в будинку, виставленім містом за субвенцією рядовою в сумі 30 000 зр. (в Бродах). Сяк чи так, міста дають уміщення 18-ти заведенням.

2) Удержання будинку шкільного в добрім стані, помешкання для директора і прислуги шкільної, асекурація будинку, опал, оплата для прислуги шкільної, освітлення. До тої рубрики причиняються громади міські при 16 заведенях в більшій або меншій мірі.

3) Датки грошові і то або одноразові, або постійні, вливаючі або до каси гімназіяльної на средства наукові, або до фонду наукового. В р. 1883, до котрого відносяться всі ті рахунки, тільки одне місто Дрогобич зложило одноразовий даток в сумі 1000 зр., а крім того ковент оо. цистерсів в Щиржиці в силу обов'язуючої фундації зложив суму 1 050 зр. на гімназію в Новім Санчі, котру-то суму має складати постійно щороку. На средства наукові зложили в тім році міста тільки для 7 заведень суму 4320 зр., а то Самбір — 150 зр., Ясло — 500 зр., Львів для гімн. Франца Йосифа — 500, для вищої школи реальної — 945, Станіславів для гімназії — 525, для вищої школи реальної — 1000 зр. і Стрий — 1000 зр. Вкінці, до фонду наукового 11 міст вплатило 56 289 зр., з чого значніші суми припадають на Дрогобич (18 000), Броди (7 240) і Коломию (6 000).

4) Різні інші видатки, будь одноразові, будь постійні. До одноразових датків належить відступлення грунту під будову школи (Львів для четвертої гімн.), внутрішне уряджения школи (для 8 заведень); до постійних датків зачислимо плату для суплентів* іспитованих (в Бучачі, в сумі 1 200 зр. через два роки 1883 і 1884) і щорічну направу внутрішнього уряджения (для 6 заведень). За те з одного заведення (вищої школи реальної у Львові) побирає місто такси вступні і половину оплат шкільних.

Зводячи до купи всі видатки на галицькі середні школи, одержимо слідуючий рахунок:

1) Правительство дає, як було виказано вище, безпосередньо з каси 669 107 зр., а вчисляючи туди певні поменші видатки остаточно . . . . . 677 282 зр.
2) Правительство уміщує 8 гімназій в будинках скарбових, що числячи чинш від

кождого будинку пересічно по зр. 3 000, винесе	24 000 зр.
3) Правительство дає помешкання 5 директорам в будинках скарбових, що, числячи одно пом. по 300 зр., винесе	1 500 »
4) Одноразова запомога прав. для школи реальної в Ярославі	500 »
5) Міста складають до фонду шкільного .	56 289 »
6) Субвенція м. Бучача для двох суплентів	1 200 »
7) Міста дають поміщення 16-ти школам середнім, що числячи пересічно по 3 000, винесе	4800 »
8) Кошти удержання в добрім стані 14 будинків, пересічно по 200 зр.	2800 »
9) Міста дають помешкання 11 директорам, що числячи по 300 зр., чинить	3 300 »
10) Міста при 6 заведеннях оплачують прислугу шкільну по 300 зр., разом . . .	1 800 »
11) Міста дають опал для 13 шкіл середніх, вартості по 400 зр., разом	5 200 »
12) Міста дають світло для 8 шк. серед., числячи по 20 зр., вийде	160 »
13) Дотації міст на средства наукові для 7 заведень	4 320 »
14) На справляння і направу знадіб шкільн. для 6 заведень	1 000 »
15) На гімназію бучацьку з фундації Миколи Потоцького річно	5 000 »
16) На гімназію бережанську з фундації річно	3 000»
17) На гімназію новосандецьку від оо. Цистерсів	1 050
18) Оплати і такси учеників	135 868 »
Сума видатків в 1883 році	972 269 »

З тої суми 72,3 % випадає на державу, 12,5 % — на міста, 14 % — на самих учеників, а 1,5 % — на фонди приватні.

Розчисляючи цілу суму видатків, ідучих на удержання середніх шкіл в Галичині на 29 тих же шкіл, на 12 237 учеників, на 78 508 кілометрів кв. обширу Галичини і на 5 958 907 її мешканців, побачимо, що кожда школа середня коштує

пересічно 33 480 зр., на кождого ученика випадає 79 зр. 20 кр., на кождий кілометр іде видатку 12 зр. 35 кр., а кождий мешканець Галичини дає на них 16 кр.

III. СТАТИСТИКА УЧЕНИКІВ.
А. ВІРОСПОВІДАННЯ І НАРОДНІСТЬ

Досі в своїх обчисленнях статистичних ішли ми зовсім за справозданням ради шкільної крайової. Дійшовши до статистики учеників, котра становить головну основу виданого досі справоздання, ми перекинемо трохи порядок прийнятий радою шкільною і, заховуючи собі пізніше обчислення більш педагогічної натури, поперед всього приглянемось контингентові галицьких учеників шкіл середніх під взглядом віросповідань і народності. Не потребуємо й пояснювати, що ходить нам не о що інше, як о сконстатування сили руського елемента в середніх школах. Постараємось затим на підставі поданих радою шк[ільною] дуже докладних табель відповісти на слідуюче питання:

1) Кілько було русинів в галицьких середніх школах в послідних 10 літах, числячи абсолютно і в порівнянні з другими народностями?

2) Чи і о кілько в котрім році зменшався або збільшався руський елемент чи то в гімназіях, чи в школах реальних?

Наперед однако ж мусимо запримітити, що в табелях ради шкільної при всій їх докладності стрічаємо одну і то не малу грудність, випливаючу вже з самого предмета і з обов'язуючих приписів. Викази статистичні о віросповіданні учеників дуже значно різняться від виказів о народності на некористь сеї послідньої. Табелі ради шкільної виказують затим в наших гімназіях дуже значне число поляків греко-кат[олицького] віросповідання. Між тим на ділі ми привикли справді до того, що віросповідання і народність не суть поняття тотожні, але знаємо тільки о русинах римсько-кат[олицького] віросповідання; о поляках же греко-кат. віросповідання історія або мовчить, або відзивається досить непідхлібно, характеризуючи їх назвою «перекинщиків». Щоб затим в слідуючих наших обчисленнях вирівняти ті незгідності між табелями о віросповіданню і о народності, ми будемо мусили між елементом руським і польським в Галичині поставити ще й елемент опо-

лячених (чи то по традиції, чи по своїй волі для кар'єри і т. д.) русинів або перекинщиків. В слідуючій табличці зводимо докупи число русинів, поляків і перекинщиків в галицьких школах середніх по порядку літ шкільних 1875—1883.

Рік	русинів	поляків	перекин[щиків]	жидів	інші народ.
1875	1440	6200	93	1182	110
1876	1528	6264	59	1331	121
1877	1565	6286	82	1562	107
1878	1617	6517	66	1772	112
1879	1651	6704	85	1961	133
1880	1751	6772	89	2082	146
1881	1788	6894	80	2176	144
1882	1766	7010	87	2189	157
1883	1867	7180	72	2128	134
Разом	14 973	59 827	714	16 283	1 164

Заким перейдемо до уваг над повисшою табелькою, мусимо попереду всього вияснити різниці, які заходять між нею а табелями урядовими. Число русинів на нашій табельці есть таке саме, яке подають табелі урядові (стор. 127—135). Число русинів з додатком рубрики перекинщиків становить урядове число учеників греко-кат. обряду. Число поляків есть приняте у нас таке, яке подають табелі урядові під рубрикою учеників латинського обряду. Бути може, що такий рахунок стрітить протести з сторони польської, але ми не могли брати числа поляків такого, яке наводять урядові табелі в розділі о народності з слідуючих причин:

1) В тім розділі нема окремої рубрики для жидів, т. е. жиди в очах нашої шкільної власті не суть окремою народностею, окремою расою, а суть тільки віросповідання, як до недавна були русини. В розділі о народностях ученики-жиди приділені в часті до німців, а в більшій части до поляків, що ми для самої етнографічної докладності мусили розділити.

Так само без пардону зачислені до поляків і вірмени й та частина учеників гр[еко]-к[атолицького] обряду, котру ми відставили на бік в рубрику перекинщиків. Рахунок виходить такий, що після числення ради шкільної крайової було в тих дев'яти літах в галицьких середніх школах: русинів — 14 973, поляків — 71 151, німців — 6 708, че-

хів — 142, інших народностей, як угрів, румунів, італіян, сербів і пр.— 87. Між тим рубрики о віросповіданнях виказують 16 283 жидів, а 813 уч.-лютеран і кальвіністів, очевидно, німців, з незначними хіба виїмками. Бачимо затим, що рада шкільна кр[айова] в розділі в народностях до рубрики німців дочислила щонайменше 5 895 жидів, а до польської народності (коли всіх 59 827 лат. обр. вважати поляками, що не буде докладним, так як тут найдесь доволі русинів і інших народностей) причислила: 714 русинів-перекинщиків, 10 388 жидів і 222 вірмен, що разом учинило повищу суму 71 151. Що поступування таке може бути і патріотичне (бо все ж таки причиняє для бідної польської народності 11 324 obywateli rodaków) і навіть основується на обов'язуючих приписах міністеріальних — сього перечити не думаєм. Але чейже знов і найвища наша власть шкільна не заперечить, що науково і докладним таке числення не єсть і що ми маємо право піти трошки іншою дорогою.

З повищої табельки бачимо, що перед сього, що русини (без перекинчиків) становили в тих 9 роках рівно четверту часть числа поляків, а шосту часть сумаричного числа всіх учеників. Число русинів збільшувалося постійно з року на рік в прогресії арифметичній, вираженій слідуючими числами: 1, $1^1/_{17}$, $1^1/_{11}$, $1^1/_8$, $1^1/_7$, $1^1/_6$, $1^1/_4$, $1^2/_9$, $1^1/_3$, або 100, 106, 109, 112,5, 114,3, 117, 125, 122, 133. Число поляків збільшувалося в прогресії як 100, 101, 101,4, 105, 108, 109,2, 111,24, 113, 115,8. Число жидів збільшувалось в прогресії як 100, 112,6, 132,15, 150, 165,9, 176,14, 184,09, 185,2, 180. Ті прогресії дають нам дуже цікаві сказівки о тім, кілько і які елементи змагаються в наших середніх школах. І так бачимо, що з найбільшою скоростею змагається елемент жидівський. В дев'яти літах змігся він о цілих 85 %, то значить, що на кождих 100 учеників жидів з кінця р. 1875 прибувало кождого слідуючого року пересічно 60,76 нових учеників. По жидах, хоч і в великім відступі, слідують русини, а аж за ними поляки. Русини змоглися остаточно о 33 %, т. є. рівно о третю часть свого первісного числа. На кождих 100 учеників русинів прибувало в кождім році пересічно по 17,47. Правда відношення русинів до загальної суми учеників майже не змінилося: коли-бо з кінцем 1875 р. русини становили $6^1/_3$ часть всіх тодішніх учеників, то з кінцем 1883 становили $6^1/_{10}$ часть. Але виною сього був, як бачимо, надзвичайно

бистрий зріст жидів. В найслабшій прогресії змагалися поляки, бо в цілих дев'яти літах змоглися заледве о 16 %, то значить, на кождих 100 учеників поляків прибувало від кінця 1875 р. пересічно щороку 8,45 учеників. Мимо того і їх пропорція до загального числа учеників не то що не зменшилася, але ще навіть змоглася, хоч і не дуже значно.

Що ж тикаєсь третьої нашої рубрики, іменно тих чудненьких поляків гр[еко]-кат[олицького] обряду, то о них ми нічого говорити не будемо, а тільки можемо сказати, що їх взглядно мало і з кождим роком робиться менше. Чей же незадовго діждемося того часу, коли вони зійдуть до зера!

ДВА ПАНСЛАВІЗМИ

В теперішній хвилі єсьмо свідками многозначущої борби о панславізм. З одної сторони, російські панславістичні газети віндикують право проводу о всяких стремліннях панславістичних — православної Росії, а властиво, російської панславістичної партії з «Славянским благотворительным обществом»* на чолі — а з другої сторони, австрійські племена слов'янські, переважно католицькі, емансипуються з-під того проводу і лучаться до подвигів взаїмної помоги, до слов'янських торжеств і т. д.— в державних границях Австрії.

В нинішній хвилі видимим «каменем преткновенія» в борбі о «панславізм» — російсько-православний і австрійсько-католицький — есть намірене всеслов'янське торжество 1000-літнього ювілею смерті св. Мефодія*, котре мае дуже величаво обходитися слідуючого року в Велеграді на Мораві, області спасенної діяльності великого слов'янського учителя і просвітителя. Чехи-моравани закликають всіх слов'ян до Велеграду оддати честь пам'яті св. Мефодія і в його ім'я скріпитися в взаімності слов'янській.

Як бачимо, торжество в Велеграді не мае і не може мати значення чисто релігійного,— воно мусить мати також — і то в першім ряді — значення п о л і т и ч н е. Не дасться заперечити, що воно на руку римському престолові, але знов не треба і того забувати, що чехи-моравани від віків — католики. З уваги на тое нема оправданої причини, задля котрої вони могли б зрікатися случаю великої маніфестації політичної, котра може їм принести великі користі: раз, з огляду на їх домашню вікову борбу о существованія, борбу на життя і смерть з німцями, а друге, з огляду на теперішню хвилю політичної ситуації в Австрії.

Російські панславістичні газети виступали дуже завзято проти наміреного слов'янського торжества в Белеграді. Річ зовсім природна, що торжество се не може бути рівнодушним для російських панславістів, ані під взглядом релігійним, ані політичним. Торжество велеградське не підходить ані під програму: «одна слов'янська віра — православна», ані під програму: «всі орли слов'янські клонять голову перед орлом півночі». І от російські панславісти заявляють, що вони не узнають торжества в Белеграді святом слов'янським; що пам'ять св. Мефодія повинна бути празнована в Росії, де понині заховані непорушені Римом плоди просвітних подвигів св. Мефодія; що православна Росія не візьме участі в торжестві велеградськім, а устроїть собі друге торжество в Росії.

Розуміється, що тії резони російських панславістів не могли переконати чехів-моравян і спонукати їх до понехання наміреного торжества. Чесько-моравська преса застереглася перед всім супроти тону, яким промовляють до повнолітнього народу органи російських панславістів, а потому і відповіла на всі заміти: «Ми маємо право почтити торжеством релігійним с в о г о просвітителя духовного. Єпископи наші католицькі не зможуть брати участі в релігійнім торжестві в православній Росії. Проти окремого торжества православно-церковного ми не маємо ніякого заміту, противно, се буде на звеличання первісного нашого і взагалі слов'янського просвітителя. Однако ж прикро нам дуже, що російські панславісти не хотять порозуміти нашої національно-політичної і взагалі австрійсько-слов'янської сторони того торжества і отказуються взяти участь в тій іменно його половині». Орган же Рігера «Pokrok»* запрошує православних росіян, щоб в політичній часті торжества велеградського взяли-таки участь,— чого, здаєсь, вони не послухають.

Рівночасно, коли на загальнім зборі «Славянского благотворительного общества» в Петербурзі Ламанський виступав проти т[ак] зв[аного] «австрійського панславізму», а закликав слов'ян до «панславізму російського»*, провідник чехів д-р Рігер в звіснім своїм одчиті о відносинах чехів до мадярів отрицався в імені чехів «російського панславізму»,— той самий Рігер, що в 1867 році їздив на етнографічну виставу до Москви,— хоч — ніде правди діти — сказав він тогді російським панславістам пам'ятні слова: «Нащо малі дзвони переливати в один великий дзвін?

Більше звуків — більше гармонії». Нині, як з одної сторони, російські панславісти не хотять признати тої правди у себе дома і тим тільки шкодять Росії в опінії всіх слов'янських народностей, котрі, зовсім природно, бажають розвою своєї національної самостійності, індивідуальності,— так з другої сторони, нинішне внутрішньополітичне положення слов'ян в Австрії зневолює їх в власнім інтересі, під загрозою великих страт моральних і матеріальних працювати на руку т[ак] зв[аного] «австрійського панславізму», котрий посягає на Балканський півострів і котрий рівночасно есть водою на млині католицької церкви і римського престолу...

Стикаються два сильні «панславізми», руководжені двома великими силами. Котрий візьме верх, або котрий зможе повеличатися більшими успіхами в близькій будучності?

Русини, розділені нині політичними границями між обі інтересовані в тім ділі держави; русини, другий по величині народ слов'янський, не можуть рівнодушно глядіти на стикаючіся нині два великі рухи. Недавно висказали ми наше становище супроти тих рухів в обширній розправі «Нові дороги». Ми гаряче бажаємо взаїмності, любові і єдності слов'ян, бо бачимо грозу спільного всім ворога, а сожаліємо над безумною гегемонією, а то й насиліем брата над братом, народу над народом... Поки такий стан в Слов'янщині буде тривати, доти, як се зовсім природно, будуть користати постороні сили, слов'янськими руками каштани з жару виймати... Поки що не здібні порозуміти того ні засліплений шляхтич-лях, ні самолюбний панславіст-великорос... «Вірю в розум людський»,— сказав недавно один наш писатель. І ми віримо в нього й надіємось, що для слов'ян близиться хвиля опам'ятання. Коби тільки скоро, якнайскорше!..

НАШИМ «ПРИЯТЕЛЯМ»

Стаття наша «Два панславізми», написана по поводу часописних борб о святкування 1000-літньої пам'яті смерті св. Мефодія, апостола слов'ян, уміщена в 136 ч. «Діла», звернула на себе увагу заграничної печаті польської і російської. Вже сам факт свідчить о тім, що наші найближчі сусіди хоч і як силуються трактувати нас, русинів, як суспільність малолітну, недозрілу, як політичне зеро в Австрії, Росії і Слов'янщині — мусять хоч не хоч числитися з нашим голосом, з нашими поглядами на діла Слов'янщини і на становище русинів серед слов'янського світу. Інакше і не може бути. Русини по віковім гніті починають здвигатися яко свідома національна сила щораз більше і хоч в теперішній хвилі задля неприхильних обставин не можуть відігравати такої політичної ролі, як, напр. поляки, то зате, кожде хоч трохи бистріше око мусить нині добачувати, що пора для русинів наближається швидким кроком, а запорукою тої щасливої для нас і для слов'янства доби есть іменно та праця інтелігенції галицьких, а по части вже і буковинських русинів над народом, над масою народною, що віками перейшла безчисленні проби огню і заліза, а не подалася, спасла нам нашу руську народність, нашу руську віру, схоронила в собі ціло руський характер. Маса тая народна есть нині опорою Русі, а просвічена, з розбудженим самопізнанням національним, станеться непоборимою скалою. Сього не можуть не доглянути наші сусіди, котрим зріст нашої сили не байдужий.

В статті «Два панславізми» сказали ми: «Русини гаряче бажають взаїмної любові і едності слов'ян, бо бачать грозу спільного всім ворога, а сожаліють над безумною гегемонією, а то і насиліем брата над братом, народу над

народом... Поки таким стан в Слов'янщині буде тривати, доти, як се зовсім природно, будуть користати посторонні сили, слов'янськими руками будуть каштани з жару винимати... Поки що не здібні порозуміти того ні засліплений шляхтич-лях, ні самолюбний панславіст-великорос. Однак ми віримо в розум людський і надіємось, що для слов'ян близиться хвиля опам'ятання. Коби тільки скоро, якнайскорше!»

Слова тії, розуміється, не сподобались польській печаті познанській і варшавській, не сподобались і «Новому времени».

Польська печать («Gazeta Polska», «Kurjer Poznański») не хоче признати нинішньої гегемонії і насилля поляків над русинами в Галичині, не хоче їх бачити, хоч вони щоденними фактами самі аж скачуть в очі кождому незасліпленому шовінізмом польської шляхетчини і ультрамонтанства. Протів гегемонії і насилля поляків над нами ми при кождій случайності протестуємо і не перестанемо протестувати, поки поляки на Галицькій Русі не пізнають, що вони тут тільки захожий елемент, складаючийся головно з шляхетських мікроскопічних оаз, посіяних серед широкого простору руського народу, та з бюрократії,— і поки відповідно до того пізнання не змиряться перед властелином землі і не віддадуть захоплену керму природному керманичеві — руському народові. До тої пори ми все будемо з собою на воєнній стопі на нашій землі, хоч і як сожаліємо над затратою слов'янсько-польської землі під напором германізації в Познанщині.

Щодо «Нового времени» і російських панславістів, то, сказати правду, ми дуже дивуємось їх нетямучості і непониманню теперішньої хвилі — конкуренції двох панславізмів, православно-російського і католицько-австрійського. В нашій статті «Два панславізми» ми — як признає само «Новое время» — об'єктивно представили конкуренцію обох тих могучих сил, руководжених двома державами, і звернули увагу російських панславістів на непонадність для слов'ян їх уніфікаційної програми, тим більше, що австрійська конституція деяким слов'янським народам з Австрії дає навіть широку свободу національного і культурного розвою. «Н[овое] время» кидає громи на д-ра Рігера, а не зважить, що чехи — народ, котрий перенявся вже наскрізь свободою конституції, народ, котрий має в Празі свій університет; такому народові, як чехи, не заімпонує

напр. тое, чим гордяться російські панславісти, а іменно, що в цілій широкій Росії нема, крім російських, ані одного другоплеменного слов'янського університету. Колись і в Австрії в слов'янських краях панувала така одноформність,— але відколи то стало вже інакше! Над тим повинні чей задуматись російські панславісти...

Яку ж противагу австрійському панславізмові серед слов'ян знаходить «Новое время»? Здавалось би, що воно виведе цілу батарею далекосягаючих планів і інструкцій для своєї партії, а тим часом гора родить мишку: ото «Нов[ое] время» здобувається ледве на раду панславістичної партії— «ще більше помагати усиліям святоюрців в Галичині», протиставляючи партійку «святоюрців» (котрі нині суть анахронізмом супроти давнішого свого значення)* загалові інтелігенції галицько-руської, котра нині, покинувши політику десперації, лежаного хліба і надій на грушки з верби, взялася всіма силами до праці над народом і над собою. Дуже ошибається «Новое время», коли думає, що галицьких русинів можна ще нині уважати за фігурки на шахівниці і посувати одну против другої після вподоби. Против такого трактування нас наша горда свідомість народна протестує. Ми не годні були би носити славного імені русинів, коли б ми ще нині могли рівнодушно терпіти, щоби раз сей одну якусь партійку, другим разом той другу якусь партійку попирав і попихав туди, куди йому для його цілей сподобається. Ми, галицькі русини, перебули тяжку школу політичного життя. І з тої школи вийшли ми настільки вишколені, що станули нині на тім становищі, на якім станули були наші патріоти з 1848 року, такі Яхимовичі, Куземські, Гинилевичі, Борисикевичі, Трещаковскі* і многі другі, котрих імена згадуються у нас з найбільшою почестю. І з того становища в нинішній трудній для нас хвилі борби о бути або не бути руською народності і руської церкві ми вже не уступимо, бо від 1848 року скільки разів який-небудь наш «приятель» почав «з любові» до нас попирати то сю, то ту партію чи фракцію,— все, за кождий такий раз Галицька Русь підупадала, знемагала, ба, навіть були хвилі, що і завмирала. Пригадаймо собі 50-ті роки по 1848 році, 70-ті роки по 1866 році*. Так, отже, сам досвід привів русинів галицьких до пересвідчення, що тільки своїми питомими силами можуть стояти твердо.

Минули вже, безповоротно минули тії часи, коли галицькі русини готові були приймати або і з заложеними ру-

ками вижидати на якісь паролі звідкись, а одержавши паролю, готові були навіть авантуруватись бог знає за яке і чиє добро, бо собі — лише на видиму шкоду і компромітацію. Нині паролі до нашого ділання виходять з нашої чистої совісті, пливуть з нашої груді, що б'є горячою любов'ю свого питомого народу і своєї церкви.

Для чого тоє не подобається «Новому времени»? Пощо з свого «прекрасного далека» винаходить у нас якусь партійку «святоюрську», каже їй руйнувати то, що здвигли два славні віча народні? нащо вщеплює їдь деморалізації в наш оздоровівший організм?— і, кінець кінцем, робить тільки добру службу тим, котрих ненавидить цілим серцем своїм, і «католицько-австрійському панславізмові»?

Єсли «Новому времени» ходить о те, щоби ціле життя і розвій народний Галицької Русі звести ad absurdum[1] — ніякої бо іншої рації в його стремлінню не можемо добачити,— то можемо його завірити, що вибралося до нас трохи запізно. Коли знайде навіть спосібних станути під його команду людей в Галичині, то, певно, не знайде їх навіть тільки, що пальців на руках. В кождій суспільності лучаються люди, що роблять політику на своє конто, але народ, яко цілість, іде своїм битим шляхом до тої цілі, котру узнає для себе пригідною і спасенною.

---

[1] До абсурду (*лат.*).— *Ред.*

ГАЛИЦЬКЕ УКРАЇНОФІЛЬСТВО

ВІДПОВІДЬ НА «УВАГИ РУСИНА»

Надрукована у «Кур'єрі Львівському» наприкінці минулого року анонімна стаття «Москвофільство та українофільство між українським народом в Галичині і на Буковині»* викликала особливого роду збудження в колах львівської української інтелігенції. Деякі дійсні фактичні помилки, неточності та однобічні поради, що їх припустився автор статті, у подразненні було приписано якійсь навмисній підривній тактиці, статтю сприйняли як якусь програмну заяву певної групи, до якої довільно зарахували різних людей, що не мають нічого спільного з цією статтею, і здійснено заходи для придушення якихсь уявних небезпечних інтриг. Одним з таких заходів, зрештою найпростішим і найнатуральнішим, мало бути публічне спростування хиб і помилок згаданої статті. Щоправда, коли проминула перша роздратованість, зауважили, що ці помилки не такі вже страшні і обурливі, що стаття була не колективним, а індивідуальним твором, не програмою, а історичним шкіцом. В цьому, мабуть, причина того, що більш як місяць довелося чекати на це спростування, яке врешті з'явилося у формі «Уваг русина».

Автор цих рядків чекав цього спростування з тим більшим зацікавленням, оскільки його ім'я фігурувало в статті «Москвофільство і українофільство» саме в одному з тих неточних речень, які я згадав. Коли йшла мова про українофільський рух в 1870—1880 роках, там було сказано, наскільки я пам'ятаю, що «Франко перший звернувся до народного наріччя і до життя тутешнього народу». Це речення цілком помилкове. Я не був першим взагалі, бо до народного наріччя першим у нас звернувся Маркіян Шашкевич на початку четвертого десятиріччя цього віку, і з того часу ніколи не переривався ряд письменників, що

писали народною мовою — досить буде назвати Вагилевича*, Головацького, Устияновича (батька)*, Могильницького*, Трещаківського, Федьковича, Заревича*, Климковича*, Вахнянина*. Не був я також першим у тому періоді, бо на той час вже писали Барвінські, Навроцький, Верхратський*, Лучаківський* та інші. Але помилку автора можна пояснити тим, що, пишучи ці слова, він мав на увазі не всю галицькоруську літературу, а вузький гурток студентської молоді, який тоді групувався навколо журнальчика «Друг»* — у цьому гуртку ми справді спільно з автором статті «Москвофільство і українофільство» підняли прапор праці для народу, народною мовою і про народне життя. Отже, гріх автора полягає в неточності формулювання.

Проте це речення накликало і на мене досить суворе покарання в лоні самої партії, а врешті і значну частину «Уваг русина». Про перше говорити не буду та й «уваги» залишив би без пояснень, коли б їх автор обмежився спростуванням фактичних помилок і не намагався щодо мого імені і моєї праці викликати погорду польських і українських читачів «Кур'єра Львівського». Пишу ці слова, маючи на увазі згаданих читачів, а не «Уваги» автора, який, зрештою, засвідчив у них не надзвичайні знання предмета і здібність мислення.

Автор «Уваг» називає мене за переконаннями «радикалістом і раціоналістом найчистішої води», якому автор «Москвофільства і українофільства» приписує надто багато заслуг. Але автор тої статті мені зовсім не приписав ніяких заслуг, згадав лише, що я першим почав працювати в такому-то напрямі. Що ж то за заслуга? А з чого ж то автор «Уваг» робить висновок, що я «радикаліст і раціоналіст», якщо кількома рядками нижче твердить, що «у моїх писаннях не видно ще жодного наперед визначеного напряму»? Адже ж якщо в моїх писаннях нема жодного напряму, то мабуть нема і радикалізму та раціоналізму. А якщо його нема у писаннях, то, мабуть, автор вивів його з кольору мого волосся?

Але ні! Справлю приємність авторові «Уваг» і скажу відверто: це правда,— я і радикаліст, і раціоналіст. Але що то таке радикалізм, якого автор «Уваг» боїться як дитина бабая? Це не що інше як спосіб мислення, який прямує до суті кожної справи, до природних наслідків кожної думки.

А що таке раціоналізм, який так само страшний авторові? Це прагнення, щоб нашими думками і діями керував розум. «Ось гріхи мого життя!» І не тільки їх не відрікаюся, але й щиро шкодую, що автора «Уваг», незважаючи на найкращі наміри, не можу назвати ні радикалістом, ні раціоналістом.

Автор прагне, щоб усі теорії «купки червоних радикалів і раціоналістів» були виключені з національної праці, і радіє, що «правлячі сфери з самого початку відібрали купці радикалів охоту пропагувати свої марення». Справжне значення цих слів читач зрозуміє тільки тоді, коли довідається, що та «купка червоних радикалів» спільно з покійним Барвінським працювала в 1879 і 1880 рр. над виданням «Правди»*, пізніше над виданням «Діла», що вона після смерті Барвінського майже сама веде це видання, бо до тої купки входить і Белей*, сьогоднішній редактор із самого початку головний співробітник «Діла», як і автор цих рядків — «радикаліст і раціоналіст». І автор «Уваг», знаючи те добре, інсинує цій «купці», що вона «кидає тінь на прапор, піднятий рукою Барвінського»! Що ці радикалісти думають про покійного Володимира Барвінського, це вони висловили ясно і відверто у обширному його некролозі, вміщеному в «Ділі» після його смерті, який був написаний автором цих рядків спільно з п. Белеєм. Інша річ, що ці радикалісти, незважаючи на свій «холодний радикалізм і якнайдалі посунутий раціоналізм», більше люблячи свій народ і справу його розвитку, ніж будь-яких осіб, не бачать в п. Барвінському якогось пророка чи месію, не роблять з нього навіть «другого слов'янського Рігера», і хотіли б «прикласти холодний скальпель» не до пам'яті народу, а до напрямів, намічених померлим провідником, до здобутих ним результатів, хотіли б це зробити не для образи його пам'яті, а для розрізнення доброго від поганого. Що автор «Уваг» подібне прагнення вважає гріхом, то вже це саме доводить, що в цьому напрямі є щонайменше багато неясності. Це найкраще доказує оте нібито захоплене піднімання «шести чудових статей Барвінського* «По процесі о головну зраду», якими він «вкрив свою голову вінком безсмертя». Зовсім не применшуючи вартості тих статей, які відповідали вимогам моменту і були пристосовані до понять і уподобань різноманітної читаючої публіки, запитаймо сьогодні себе тверезо, що такого безсмертного було в тих статтях? Нічого, або майже нічого: ні ясної програми

pro futuro[1], ні яскравого висвітлення pro praeterito[2], нічого такого, що перед тим в різний час і у різних місцях не було б вже сказано так само яскраво, або й ще яскравіше. Що більше, ті статті, що надсилалися з Карлсбаду, зустріли опір і гостру критику серед львівських українофілів, і Барвінський був змушений їх перервати, не висловивши всього, що хотів висловити. Якщо автор «Уваг» знає про це,'якщо знає, що, редагуючи «Правду», той же Барвінський з боку більшості львівських українофілів зустрічав недовір'я і перешкоди (а трудно уявити, щоб він цього всього не знав), то чи його запізнене захоплення «другим слов'янським Рігером» не є лицемірством, а його обурення «святотатською рукою радикаліста» — просто обманом.

Цікаве визначення автором «Уваг» «українофільства». «Народне життя потягло до себе Котляревського, Квітку, Шевченка, у новітні часи потягло поступовий освіченіший табір галицької інтелігенції вслід за рушіями нового життя на Україні, звідси і назва «українофільство». Таке наше розуміння того слова, тої ідеї!» — вигукує з притиском автор, висловивши одним духом велике безглуздя. Народне життя потягло — і звідтіля українофільство. Потягло — і куди затягло? Яким шляхом тягнуло? Звичайно, автор або сам не розуміє, що таке українофільство, скажімо, Квітки і українофільство Шевченка (який згідно уявлень автора мав би бути, напевне, найчервонішим радикалістом і раціоналістом як автор таких творів, як «Марія» і «Царі»), або пишучи ці рядки сам не знав, що пише. Адже ж не в тому справа, що життя українського народу людям з живою уявою і гарячим серцем дало матеріал для роздумів і літературних праць, що воно їх «потягло», але в тому суть, що потягло їх саме до служіння тому народові освітою і боротьбою за його людські й національні права. А якщо автор статті «Москвофільство і українофільство» твердить, що «галицьке українофільство» в першій половині сьомого десятиріччя не уділялося народові», то говорить дійсну правду і тим показує, що галицьке українофільство було явищем трохи відмінним від українського українофільства, було часто наслідуванням лише зовнішніх форм останнього, обминаючи власне його сутність, так зване хлопоманство*, найвизначнішим представником якого був

[1] На майбутнє (*лат.*).— *Ред.*
[2] Щодо минулого (*лат.*).— *Ред.*

саме Шевченко! А коли, власне, та сторона українофільського руху в другій половині періоду 1870—1880 рр. почала пускати коріння і на галицькому грунті, на неї вдарили з різних сторін і аналізували її як згубний «радикалізм і раціоналізм», хоч той рух з повним правом міг вказати на Шевченка як на свого батька, на того самого Шевченка, якого старші галицькі українофіли вшановували як святого і як національного пророка.

Але тут автор уваг нам заперечує і твердить, що оті жахливі примари «радикалізму і раціоналізму» принесені до Галичини Драгомановим і під час його перебування в Львові прищеплені в серця «купки». Оскільки це речі давні, а пам'ять автора, як і його думка, так далеко не сягає, отже, допоможемо їй деякими даними. Що Драгоманов вів у Галичині пропаганду, того не заперечуємо, але мусимо зауважити, що вів у 1873 і 1874 рр. за допомогою «Правди», тобто єдиного у той час українофільського органу. Отже, передусім на цей орган падає вина прищеплення у серцях «купки» отих згубних напрямів. Перебування Драгоманова у Львові в 1875 р. тривало кілька днів; у той той час автор цих рядків ледве що його бачив і зовсім з ним не розмовляв, а, отже, про будь-яке «прищеплювання» тут не могло бути мови. А по-друге, подивімся, що то за звір та драгомановська пропаганда? Це ні більше ні менше як пропаганда саме ідеї національної окремішності України і необхідності, щоб українська інтелігенція служила українському народові саме своєю інтелігентністю, тобто своїм розумом, наукою. Цією однією ідеєю проникнуті всі його праці, видані в Києві, Львові, Відні, Женеві, Флоренції, Парижі, Петербурзі, Москві. Автор «Уваг», який з погордою балакає про «марення таких радикалів», як Драгоманов, сам може хизуватись хібащо тим, що у своєму житті не прочитав стільки, скільки написав Драгоманов, а не продумав і сотої того частини. Але чи хизування своїм неуцтвом є, на його думку, справжньою ознакою українофільства, такого, як він його розуміє, без жодних домішок радикалізму і раціоналізму?

Сумно стає, коли подумаємо, що погляди подібні до тих, які розвиває автор «Уваг», ще значною мірою затемнюють голови наших галицьких українців. Цей страх слів, значення яких не розуміють, це прагнення канонізувати одних як пророків і національні святощі і проклинання інших, як дияволів, замість бачити в одних і других працівників на

народній ниві і спокійно оцінювати їхні вади й заслуги, оте безсмертне позерство, яке в'їдається в мізки і нерви людей в цілому чесних і щирих,— це хвороби, якими галицьке україно фільство хворіє дотепер. А вилікувати їх може тільки грунтовніша і всебічніша освіта, розумова праця, радикалізм і раціоналізм у такому значенні як ми визначили на початку цих зауважень.

ДО ІСТОРІЇ РУСЬКОЇ ЦЕРКВИ В ПОСЛІДНІХ ЧАСАХ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ПОЛЬСЬКОЇ

1. Ніхто нині не схоче перечити, що наше духовенство відіграло дуже важну роль в історії нашого народного відродження і що саме воно від часу переходу Галичини під Австрію величезні зробило поступи в освіті і житті товариськім. Але оцінити важність його заслуг і донесліть його власного розвою можна буде тільки тоді, коли зібраний буде якнайбагатший матеріал, ілюструючий стан його найбільшого упадку в другій половині XVIII віку і повільний процес його поддвигання вгору. Матеріалів таких, і то перворядної важности, розсипано багато по нашім краю. Суть то записки візитаторів деканальних і діецезальних, находячіся в старих метриках або в осібних протоколах візитаційних, і містячі в собі дуже цінні, а урядово стверджені уваги о стані наших церквей і священиків. Маючи в руках спору пачку таких записок, ми будемо час від часу печатати їх в «Зорі», маючи надію, що будучому історикові ті дрібні причинки стануть вельми в пригоді, як автентичні свідоцтва о страшнім стані нашого духовенства і народу, котрий давно минув і бодай ніколи вже не повторювався. На перший раз даємо дослівні виписки з старої метрики села Красноставець коло Снятина, уділеної нам ласкаво о. Володимиром Озаркевичем. Метрика сама писана по-руськи; перші картки видерті, на оставших починаються вписи хрещених села Красноставець від р. 1719 єреєм Григорієм Масикевичем. Перша візита генеральна, котрої слід находимо в тій метриці, відбулася аж 1754 р., д[ня] 21 вересня. Офіціал І. Громницький написав в ній власноручно: «1754. Die Vigesima prima Septembris v. s. sub tempus Visitatoris Generalis hujusmodi metricas omnes quatuor productt. quas sine omissione dili-

genter scribere demandavi»[1]. Не без причини, мабуть, поручав о. Громницький о. Масикевичеві пильно і без пропусків писати метрики, бо метрика хрещених від р. 1719 до 1744 написана на 10 картках малого 4-о і о д н а к о в и м п о ч е р к о м, мабуть, в кількох днях, з пам'яті або після оповідань, по чім слідує одна картка витята і пропущені 4 роки, а затим від кінця 1748 до 1754 заповнено 4 картки дуже н е р і в н о м і р н о г о письма. Слідуюча візитація відбулась через 10 літ, д[ня] 14 лютого 1764 р., доконана о. Тарнавецьким. Так 10 літ заповнює в метриці 15 карток, письма більш рівномірного і порядного. «Metryki cztery,— пише візитатор,— bez opuszczeniw pisane widziałem, za to Parocha pochwaliłem. Parochyanie zas Cerkiew gontami cało okryć, cmentarz oparkanić aby sie starali pod karą Interdyktu Cerkwi y cmentarza od dzisicyszey Rewizyi, poniewaz na cerkwi zadney gonty dobrey niemasz wszędzie ciecze y na ołtarz samy ciecze duzo serio napomniałem. 1764. A-o D. 14 Februarij. X. I. Tarnawiecki, Dioec. Hospitator[2]. О. Тарнавецький був, мабуть, чоловік енергійний і дбаючий о добро церкви, бо вже слідуючого року бачимо його знов в Красноставцях д[ня] 14 марта і стрічаємо в метриці слідуючу його записку: «1765, 14 Martii. Metryki cztery podczas Rewizyi diae praedat bez opuszczenia pisane widziałem. Że WX. Grzegorz Parochyanow Pacierzy naucza za takowe Czułość pochwaliłem: Cerkiew z gruntu nowey Reparacyi potrzebuie, dranicami była okryta, a teraz ciecze y na ołtarz y wszędzie dla tego Parochyanie maia się starać nową Cerkiew budować zaraz po wieśnie przykazuię pod karą Interdyktu Cerkwi ab actu praedat. Cmentarz Inspatio Niedziel 12 maią oparkanić pod karą Interdyktu Cmentarza zaleciłem. Kelich srebrny z Pateną, Apparat jeden nowy z Stułą materialny kalmankowy w kwiaty: Xięgi Ewangelium drukowane Lwowskie, Apostoł drukowany, Mineia drukowana, Tryod Cwitna Oktoicha y Tryody postney nima.: Parochyanie kupić maią

---

[1] Дня двадцять першого вересня старого стилю під час генеральної візитації показано всі чотири метрики і я доручив вести їх пильно, без пропусків.

[2] Бачив 4 метрики без пропусків, за що похвалив пароха. Щоб парохіяни подбали церкву повністю покрити гонтами і огородити кладовище під страхом інтердикту на церкву і кладовище. На церкві зовсім нема доброї гонти, тече на сам вівтар, і я роблю серйозне зауваження. 1764 року 14 лютого, ксьондз І. Тарнавецький, єпархіальний госпітатор (*польськ.*).— *Ред.*

w tym Roku ordynowałem. WX. Grzegorz Paroch Krasnotawski Wudki miodu y wina odtychczas nima pić chyba wrazie choroby jakiey y to z wiadomości WXa Jana Parocha Russowskiego pod kara rekollekcyi dwunastoniedzielney w srodę y piatek помилуй мя Бже y grzywien dwadzieścia Fisci zakazałem. D. u. s. X. Tarnawiecki Dioec. Hosp.[1] Як бачимо, в парохії красноставській не найкращі були порядки: церков валилась і священик упадав морально (мабуть, з причини упадку матеріального!). Через рік знов з'їздить туди о. Тарнавецький і ось яку лишає записку: «1766 Anno, diae ultima majus. Metryki produkowane widziałem. Cerkiew obaliła się, przeto w Interdykt podaię się dopoty dopoki Parochyanie nowey nie wystawią, nic nie przybyło iak w przeyszłym Roku, Paroch teraźnieyszy ultimano monitur, ażeby się od uczęszczania do karczmy na Piatykie utrzymał się pod kara Rekollekcyi przy katedrze Halickiey maiącej się odprawić przez niedziel 12. X. Tarnawiecki, Dioec. Hosp.»[2] Слідуючого року — знов візита Тарнавецького; записка його кинена в поспіху а може, в гніві, невиразно, з грубими, уриваними перечерками послідніх слів: «1767 a-o, diae 6 majus. Metryki Productt. widziałem. Cerkiew nowowystawiona... (якесь не чітке

---

[1] 1765, 14 березня. Під час ревізії всі чотири метрики, без пропусків, я оглянув вищезгаданого дня Оскільки о. Григорій парохіян навчає молитв, я його похвалив за таку дбайливість. Церква повністю потребує грунтовного ремонту. Була покрита дранками, а тепер тече на вівтар і всюди. Тому парохіяни повинні старатися будувати нову церкву відразу навесні під страхом інтердикту церкви. Я розпорядився, що кладовище мають обгородити за 12 тижнів, під страхом інтердикту кладовища. Срібну чашу з дискосом, одні нові ризи з єпатрохіллю, з каламайкової тканини у квіти, книги Євангеліє друковане львівське, Апостол друкований, Тріодь цвітна, Октоїха і Тріоді пісної нема,— я наказав, щоб парохіяни купили цього року. Отець Григорій, парох красноставський, відтепер не має пити вина, горілки, хібащо у випадку якоїсь хвороби і то лише з відома отця Івана, пароха русівського під страхом реколекції протягом 12 тижнів кожної середи і п'ятниці «Помилуй мя боже». Підписав, як і вище о. Тарнавецький, єпархіальний госпітатор (*польськ.*).— *Ред.*

[2] 1766 року, в останній день травня. Метрики мені подано до огляду. Церква завалилася, тому накладаю інтердикт, поки парохіяни не вибудують нової. Ніщо не змінилося порівняно з минулим роком. Теперішній парох востанне попереджається, щоб утримався від ходіння у корчму на пиятику, під страхом 12-тижневої реколекції при Галицькій кафедрі. О[тець] Тарнавецький, Єпархіальний госпітатор.

слово) gontami Parochyanie okryć maią aby drzewo niezgniło zaleciłem. Po skończeniu Cerkwi Xięgi maią starać się pokupować y insze potrzeby Służące ku czci (?) Boskiey. WX. Paroch krasnostawski teraznieyszy aby się od pianstwa utrzymał napomniałem. X. Tarnawieski D. H.»[1].

Мабуть, багато сліз і просьб старенького священика коштували ті грубі штрихи, котрими грізний візитатор скасував послідне своє речення,— так і видно, що перечеркнув його нерадо, в роздразненні, тільки зі згляду на вік о. Мазікевича (так він в послідніх роках підписувавсь). Була се, впрочім, послідня візита, якої дожив о. Мазікевич. Літом того ж 1767 року він помер. Послідня його записка в метриці з д[ня] 16 червня, а вже д[ня] 15 вересня веде дальші записки адміністратор о. Антоній Загайкевич.

---

[1] 1767 року, дня 6 травня. Метрики бачив. Церкву новозбудовану ... (якесь нечітке слово) гонтами парохіяни мають покрити, щоб дерево не згнило. По закінченні церкви мають парохіяни постаратися покупувати книги і інші потрібні речі, що служать хвалі божій. Упоминаю, щоб отець парох красноставський утримався від пияцтва. О[тець] Тарнавецький, є[пархіальний] г[оспітатор].

ДО ІСТОРІЇ НАШОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Недавно лучилось мені бути в селі Вовчім, Турчанського повіту, і зайти в розмову з тамошнім парохом о. Онуфрієм Ганкевичем, висвяченим ще 1834 року. О[тець] Ганкевич знав особисто Маркіяна Шашкевича, хоч не брав уділу в тім руху, який зосереджувавсь круг нього. Живішу участь приймав він в семінарських представленнях театральних; котрих за його пам'яті було два (мабуть, 1833 або 1834 року). Директор польського театру Камінський на ті представлення випозичив питомцям своїх декорацій і костюмів і сам був при них присутнім. Співи хорові і сольові дуже йому сподобались, і він почав був навіть вербувати співаків-семінаристів до свого театру, обіцюючи їм добру плату. Співом управляв Григорій Шашкевич*, котрий і сам мав прекрасний тенор. В грі на сцені відзначувалися надто Ковальський*, Ріпецький, Слоневський*. Представлення відбувалися по-польськи. Грано якусь штуку про Петра Великого. В семінарії в ту пору було чимало правдивих талантів артистичних, що всі опісля марно попропадали. І так вище названий Слоневський, актор і співак, був також не послідним рисівником. Не вміючи добре [теології] моральної, котру давав Венедикт Левицький*, він раз перед надходячим екзаменом замкнувся в хорі і відтам тайком списав портрет прелегуючого внизу Левицького. Портрет сей опісля відлітографовано і перед самим екзаменом, в день іменин Левицького, питомці занесли його з гратуляцією Левицькому. Побачивши свій портрет, Левицький дуже здивувався. «Малював мене один з ліпших малярів європейських, а не вдав так як, отсе. Хто се зробив?» Йому вказано Слоневського,— і нічого й казати, що Левицький не мав серця «спалити» при екзамені такого спо-

сібного чоловіка. Не так щасливий був другий артист-рисівник Вендзилович*. Директор бібліотеки Оссолінських Костянтин Слотвінський*, дізнавшися о його спосібності, завізвав його до рисования «для потреб закладу» різних патріотично-польських рисунків: королів, генералів, битв повстанських і т. п.; ті рисунки опісля літографовано в таємній друкарні закладу і тисячами розкидувано по краю. В р. 1833 власті вислідили сю таємну друкарню: Слотвінського і многих учасників сеї роботи арештовано, заклад Оссолінських замкнено. Між арештованими був, мабуть, і Вендзилович; коли показалося, що він був несвідомим учасником протизаконної роботи, його відпущено, але все-таки за кару виключено його зі всіх шкіл австрійського цісарства. Прийшлось бідному артистові-самоучкові стратити кілька літ, поки йому врешті дозволено скінчити семінарію. Здається, що в тім часі дав йому захист в Перемишлі єпископ Снігурський*, що цінив його артистичні спосібності і дав йому відновити малюнки в єпископській каплиці в Перемишлі. Від нього також (і з того часу) походять рисунки в нових Требниках. Вкінці за протекцією Снігурського йому дозволено висвятитись і вислано його на сотрудництво до Вовчого. Але тут він не міг довго видержати, покинув сотрудництво і пішов до Дрогобича, де в латинськім костелі малював великий олтар і заробив кількасот зр. Тільки пізніше дістав він в горах Турчанського повіту якусь скромну парохію, де й прожив у глуші та занедбанні свій вік. Умер перед кількома роками.

ПРИЧИНОК ДО ІСТОРІЇ 1848 РОКУ

Рух конституційний 1848 року роздув у нас в Галичині національне питання до широкого розміру. Побіч польських реставраційних планів, а заразом насупротив них розбудився рух руський, прихильний до Австрії, а тим самим з виразною прикраскою клерикального бюрократизму. Тодішній львівський губернатор гр. Франц Стадіон силкувався якомога опанувати той рух, але не мав на те ані доволі енергії та рішучості, ані доволі широкого та ясного погляду на крайові відносини і на вдачу самого руху. Показавши зразу свою слабість супротив польських рухів д[нів] 18, 19 і 20 марта*, він опісля надармо старався здавити той рух розв'язанням Rady Narodowej і утворенням т[ак] зв[аного] байрату, корпорації, котра мимо найліпших намірів згори засуджена була на мертвоту і непопулярність. Але найбільшу ненависть стягнув на себе Стадіон у поляків за свою прихильність до русинів і за попирання руських змагань до народного відродження. Виходячи з того погляду, що «Ruś і Polska to wszystko jedno», погляду, найдосадніше вираженого в статті Каспра Ценглевича «Rzecz Czerwonoruska», як також в многих других статтях, поміщених в «Dzienniku narodowym», а на послідку в брошурі п. Домбчанського* «Die ruthenische Frage», поляки тодішні уважали всяке змагання русинів до народної самостійності немовби зрадою на «одній спільній вітчині». Не залишаючи обкидати болотом тих нібито зрадників, святоюрців, чорно-жовтих і т. і. , вони рівночасно, по приміру Ценглевича-революціонера, звертались і до народу руського з руськими брошурами і піснями, складаними чистим народним язиком, не раз навіть чистішим від язика руських проводирів, але настроєними в польськім дусі.

Таким способом повстала в році 1848 спора купка таких руcько-польських творів, публікованих то в Вагилевичевім «Ruskim Dnewnyku», то в інших польських часописах, то вкінці осібними брошурами і свистками, звичайно латинськими буквами, не раз навіть мовою мішаною, польською і руською. Лишаючи собі до іншого разу огляд тої руcько-польської літератури 1848 року, подаємо тут тільки одну пісеньку з того часу, досі ніде не печатану, а записану з уст якогось священика паном Яворським в Яворові в грудні 1884 року.

Чи чули ви, люде добрі, що ся в Львові діе?
Скачуть німці по линовці, а лях ся з них сміе.
Нехай скачуть, нехай скачуть, най шиї покрутять,
Най з ляхами не деруться, нас не баламутять.
Ой, хотів нас посварити німецький урядник,
Ім'я йому губернатор, а прізвище Стадник.
Свині йому було пасти, не галицькі діти!
Як они ся розбрикали, не знав, де ся діти.
Через камінь в Запорожжі тече вода з шумом,
Ой, сховайся, вражий сину, з німецьким розумом.
Най-но коваль молот возьме і вугля піддує,
То, що німці накували, він геть перекує.
І ще будем в братній згоді мід і вино пити,
Урядників з краю гнати і з ляхами жити!

Хто був автором сеї пісні — напевно не знаємо. Із слів «Най-но коваль молот возьме» можна би догадуватися, що автором її був п. Цибульський», автор кількох інших, доволі вдачних руcько-польських творів, що любив підписуватися «Коваль з Товмача». Цікава також згадка про Запорожжя в пісні, що вкладається в уста руcького хлопа; очевидно поляки духом чули живу революційну струну в тих згадках і безпечно викликали «upiora kozaczczyzny»[1], від котрого в кілька літ опісля самі почали відхрещуватись обома руками.

[1] Привид козаччини (*польськ.*).— *Ред.*

ВІДРУБНІСТЬ ГАЛИЧИНИ

Не нову справу і надто ще не в свіжім соусі подав на стіл галицької прилюдної дискусії орган німецького народного клубу, віденська «Deutsche Zeitung»*. Не нову, бо її коріння криється ще в традиціях політичного побуту Галичини відрубного від Австрії, в традиціях із-перед р. 1772, так що перша голосна дискусія про неї в першім проблиску конституційного життя в р. 1848 була не її початком, але тільки відновленням. Від р. 1848 кождий новий проблиск свободи, ба навіть кожда важніша зміна конституційного устрою Австрії виводила на денний порядок справу більшої або меншої відрубності Галичини. Та коли порівняємо з собою різні моменти, в яких та справа випливала наверх, побачимо величезні різниці в ступнях і формах її прояву. В рр. 1790 — [179] 2 галицька шляхта конспірувала з метою вироблення повної політичної відрубності Галичини від Австрії, як часті відбудованої Польщі[1]; в р. 1848 шукала тої самої мети на дорозі парламентарного союзу з німецькими ліберальми, а 20 літ пізніше в соймовій «резолюції» зреклася рішучо планів відірвання Галичини від Австрії, розуміючи й самостійність Галичини тільки в зв'язку з цілістю тої держави, і жадала тільки націоналізації (себто полонізації) галицьких шкіл і урядів, а також деяких джерел доходів, що могли би підпомагати крайові фінанси. А нарешті теперішній проект, від якого «Dziennik Polski*» відвертається гордо, а про який «Przegląd*» пише як про зовсім недотепний концепт. Справді, habent sua fata — ідеї та програми!

Найновіша газетна дискусія про сю справу з многих поглядів цікава і може дечого навчити. Цікава поперед усього тим, що ініціатива вийшла від німців, від тих самих німців,

[1] Про се гл. докладніше мою книжку «Громадські шпихліри в Галичині 1784—1840 р.» (Українсько-руський архів, т. II., Львів, 1907, ст. XXXIII—XLIII).

що недавно вислали адрес з подякою Бісмаркові* за гноблення польського елемента, а по їх словах за скріплювання німецького елемента в Познаньщині. І ось нараз клуб посла Піккерта* виступає з пропозицією, аби поляки покинули союз із чехами, і в заміну за союз із німцями-народовцями з їх рук приняли те, чого відтак здавна домагаються — відрубність Галичини на взір Хорватії. Розуміється, що не вважаючи на запевнення «Deutsche Zeitung» про прихильність до поляків і слов'ян, у тім числі й чехів, німці-націонали зовсім не дбають ані про поляків, ані про Галичину; їм важно тільки те, аби розірвати парламентарний союз поляків із чехами і таким способом захитати підстави теперішнього міністерства та теперішньої політичної системи в державі. Що справді тільки таку мету на оці мав виступ «Deutsche Zeitung», се випливає ось із яких уваг, що самі собою насуваються по прочитанні її статті.

1. «Deutsche Zeitung» виказує, що в Галичині нема публічної опінії, нема самостійного міщанства ані зорганізованого людового сторонництва, а одиноким керманичем краю і паном положення треба вважати шляхту. Кому ж, отже, робить той часопис свої пропозиції? Очевидно, або нікому, або тільки тій самій шляхті. І коли орган німецького клубу радісно підносить голос «Kurjera Lwowskiego» про його статтю, та емфатично подає йому руку до боротьби з корупцією та реакцією, то все те балакання виходить на пусті фрази супроти пропозиції того самого органу — надання Галичині повної відрубності, при котрій він сам ані крихти не міг би допомогти «Kurjerowi Lwowskiemu» до поборювання чого-будь у краю, але навпаки, при котрій пануюче становище шляхти в Галичині з самої конечності мусило би бути скріплене, а зате в Відні знейтралізоване.

2. Якби орган д. Піккерта поважно думав про поправу відносин у Галичині, а не лише про політичний маневр, то не був би в своїх статтях так абсолютно забув про те, що признання відрубності Галичини як окремої провінції в Австрії з національного погляду властиво не розв'язує питання, а навпаки, комплікує його,— не був би забув про те, що в Галичині живуть обік себе два не зовсім із собою згідні народи, які своїми осідками сягають також поза її границі, і що властиве розв'язання питання в границях передлитавської Австрії значило би хіба утворення двох провінцій, із яких одна обіймала би Західну Галичину та Шлеськ, а друга Східну Галичину та половину Буковини.

Що про існування русинів у Галичині забув орган німецьких націоналів, у яких клубі засідає також одинокий «самостійний» руський посол д. Ковальський, се власне знак нещирості намірів того клубу, а надто безличність супроти одного з його членів.

Не менше цікаве від того німецького маневру було також приняття, якого він дізнав у галицькій пресі. «Dziennik Polski» назвав проект ««Deutsche Zeitung» голосом сирени і рішучо відкинув предложений союз, буцімто лише тому, аби підняти дальшу боротьбу «за наші і наших союзників чехів справедливі та природні права». За які власне «наші» права «Dziennik» бажає підняти дальшу боротьбу, про се він не згадує нічого, але те гаряче обставання за слов'янською ідеєю того самого органу, якого фейлетоніст Ян Лям так часто висміював ту ідею як донкіхотство на непотрібний романтизм, могло би видатися трохи дивним. Вияснює подекуди сю загадку ряд точок, покладений редакцією в середині цитату зі статті «Deutsche Zeitung», наведеної в ньому. На втіху та поучення своїх читачів редакція задумала первісно подати їм у перекладі кілька уступів многоважної статті «Deutsche Zeitung», і зацитувала ось що: «В Галичині, як тепер стоять речі, публічна опінія не значить нічого. Кілька тисяч шляхти (? Ред. Dz. P.) рішають про все так само, як за часів Речі Посполитої, їх інтерес вимагає того, аби вдержати отвором дорогу, що веде їх до гонорів та урядів... Поки ті пани згодяться на вибореннн для Галичини становища коштом своїх особистих прав, пропливе багато води в Вісли!»

Прочитавши сей уступ я думав зразу, що виточкуване місце сконфіскувала прокураторія, або щонайменше воно містило щось таке, за що редакція могла боятися конфіскати. Я здивувався, прочитавши те саме місце в «Kurjerze Lwowskim» та в «Słowie», де сей уступ виглядає ось як: «Прикладом сього граф Водзіцький. Яким правом той Водзіцький, стоячи на чолі товариства гірничої експлуатації, визискує багатства Каринтії та Стирії і враз зі своїми протегованими побирає величезні пенсії та тантіеми, коли рівночасно акціонарі з цілого того інтересу не мають зовсім ніяких доходів?» Таке те виточкуване місце! Чому редакція «Dz. P.» пропустила його в своїм цитаті? Тому, що воно б'є в найболючішу точку і відкриває цілий секрет «консерватизму» та слов'янофільства не лише самого «Dz. P.», але також і тих сфер, що підпирають його і стоять, мабуть, у бли-

зькім зв'язку з гр. Водзіцьким. Але гр. Водзіцький важний тут не як особа, а тільки як тип, як часть системи, як один із найвидніших плодів самолюбної класової політики нашої шляхти, що зреклася всіх ширших думок і програм, аби тільки спекти свою печеню. Не в голові тим панам боротьба «за наші та наших союзників права»; їм пожадані тільки здобутки, і доки союз із чехами запевняє їм перевагу в монархії і безпосереднє держання в руках рожна, на якім печеться печеня, доти той союз буде тривкий і щирий, доти вони «лишаться на раз занятім становищі, хоч би хто й назвав їх ідеологами» Мій боже, хто ж міг би бути таким злобним або наївним, аби назвати їх ідеологами! Ні, панове, ніхто в світі не назве вас таким прозвищем, бо всі знають дуже добре, які показні та дзвінкі здобутки приносить вам ваше «раз зайняте» становище.

Та коли становище «Dziennika Polskiego» в тій справі для нас зовсім ясне й зрозуміле, то тим менше можемо зрозуміти становище, яке заняв у ній «Kurjer Lwowski». З великою радістю вітає він голос німецького органу в переконанні про його щирість, і запевняє, що «аби тільки знайти спосіб розв'язки спору між німцями й чехами, хоч би навіть при помочі територіального поділу провінції, всі ліберальні та демократичні елементи нашого народу злучаться з німецькою демократією союзом, який нашому народові запевнить свобідний розвій його народності і позволить усім злучитися в щирій праці для загального поступу і в завзятій боротьбі з корупцією та упирем реакції».

А проте той сам «Дневник» стільки разів нарікав на слабість та дезорганізацію ліберально-демократичного табору в Галичині і сам найліпше знає про його безсильність. Та, очевидно, йому не ясно, що надання Галичині відрубності при теперішнім її положенні не тільки не скріпило би той табір, але навпаки могло би на довгі літа загальмувати його розвій, бо ж, очевидно, в тім акті головним і одиноким чинником була би шляхта, а шляхта, певно, ані не брала, ані не давала би такої відрубності, яка би хоч лиш у самій Галичині могла в скорім часі вкоротити її панування, а поміч німецьких народовців при відрубності Галичини мала би для тутешніх демократів ще менше значіння, ніж має тепер.

Одним словом, не тільки з огляду на нещирість і фактичну неміч того, хто дає, але також і з огляду на внутрішні відносини нашого краю, відрубність Галичини натепер не може бути пожадана.

Вважаючи головною метою інтелігенції працю коло поліпшення долі та усвідомлення людової маси, ми тим самим уважаємо всякі політичні форми тільки рамками, що дають більш або менше вільного місця для такої праці. Найліпша політична форма буде та, що дасть найбільше можності для такої праці, а притім найбільше охоронить наш люд від визиску та утиску чужих і своїх паразитних елементів. Кожда політична форма, що зближає нас до того ідеалу, буде для нас усе пожадана власне в міру того, оскільки зближається до нього. Тому й побільшення автономії Галичини в основі мусить бути пожадане для нас, бо будь-що-будь воно мусило би з часом покликати до діяльності багато сил досі утаєних, мусило б оживити не лиш інтелігенцію, але також і людові маси, і дати деякі запоруки ліпшого розвою на будуще. Але, з другого боку, ми не можемо забути, що тепер в Галичині «нема опінії публічної», крім шляхетської, нема зорганізованого сторонництва, крім шляхетсько-єзуїтського, і для того відрубність, дана при теперішніх відносинах, мусила би вийти виключно на користь тої найменшої суспільної групи, а на шкоду інших.

Зрештою, головні домагання наших автономістів із рр. 1867—80 тепер майже осягнені — уряди й школи в Галичині майже зовсім знаціоналізовані, себто сполонізовані, і розширення автономії краю не могло би вже розширити тої націоналізації, хіба на шкоду другої крайової народності, руської, а се певно не посунуло би наперед, але попхнуло би взад будущину Галичини. Знаємо дальше, що знаціоналізоване урядництво, в значній часті шляхетського походження або залежне від пануючої шляхти, ipso facto[1] при наданні відрубності підпирало би змагання тої шляхти, тим більше, що й при відрубності лишили би ся для нашої шляхти отворені ті дороги, які за часів абсолютизму провадили її до високих гідностей та дохідних посад — протекція у віденського двора та зв'язки з магнатерією й шляхтою інших австрійських країв. Чи при таких відносинах у окремій, але опанованій шляхтою та підвладною їй адміністрацією Галичині було би легко зорганізувати сильну та одноцільну демократичну людову партію чи то польську, чи польсько-руську для протиділання пануючому напрямові, як і тоді, певно, не перестав би бути феодально-клерикально-реакційним, про се сміємо сумніва-

[1] В силу самого факту (*лат.*).— *Ред.*

тися тим більше, що така партія й досі не здужала зорганізуватися. А без існування такої партії, свідомої своєї мети, солідарної з масами люду руського та мазурського, що без боязні висловляла би його потреби та домагання, без правдивого людового заступництва відрубність Галичини могла би для нашої провінції статися не добродійством, а небезпекою. Не забуваймо, що більша свобода, дана елементам реакційним та експлуатаційним, могла б у нас замість приспішення природного розвою приспішити цілий ряд забурень і актів елементарного темного протесту, що легко в одній хвилі могли б змести з лиця землі не тільки автономічну будову, але навіть і конституційні права в нашім краю.

Ще раз повторяю, одинока умова, при якій не тільки відрубність на взір Хорватії, але й теперішня общипана автономія може вийти на користь Галичині, се утворення і зорганізування сильної людової партії русько-польської, яка б і в соймі крайовім і в раді державній могла підносити голос у обороні інтересів краю. Лиш тоді й тільки тоді можна буде шукати союзників із позагранич краю, бо доки того нема, ніякий союзник не поможе нам. Зав'язки тої думки, так простої і так близької для кождого, хто розуміє тотожність економічних та суспільних інтересів люду як руського, так і польського в Галичині, бачимо вже в солідарності селянських послів-русинів і поляків у крайовім соймі в першім десятилітті його існування. Щораз більше голосів та фактів із остатніх літ упевняє мене в тім, що ся думка дозріває чимраз більше і що її здійснення може принести спасенні наслідки для цілого краю. Супроти тої думки, наскрізь легальної, легкої до зреалізування, але притім серед теперішніх наших відносин надзвичайно реформаторської, аби не сказати навіть революційної, мусить відступити набік думка про територіальний поділ Галичини після народностей, яку підносить одна часть русинів. Сю думку дуже трудно перевести: вона принесла би нашому краєві багато заколоту, позволила би різним людям підозреного поведення ловити риби в мутній воді, але натомість не посунула би ані на крок наперед ані економічного, ані суспільного розвою народу.

Друковано в часописі «Przegląd Społeczny», Pismo naukowe i literackie. Lwów. 1887, tom 11, ст. 60—64 під рубрикою: Kronika Echa galicyjskie.— Писано переклад 18 червня 1913.

DIE BIBEL UND DIE NEUEREN ENTDECKUNGEN IN PALÄSTINA, IN AEGYPTEN UND DIE ASSYRIEN, VON F. VIGOUROUX PRIESTER VON SAIN-SULPICI

Mit 124 Plänen, Karten und Illustrationen nach den Monumenten von Abbé Donillard, Architect. Autorisierte Übersetzung nach der vierten verbesserten und vermehrten Auflage von Joh. Ibach, Pfarrer von Villmar. Mainz, Verlag von Franz Kirchsheim. 1885—1886. 4 t.

Таке повне звучання назви твору, написаного, ілюстрованого і перекладеного католицькими ксьондзами, виданого з захвалювальною передмовою Ернеста, католицького єпископа Роде і Вабр. Твір цей має на меті, як вказує вміщена перед текстом присвята «Марії, матері втіленого слова», зміцнювати в нас любов до святого письма, сприяти славі бога, захистові церкви і спасінню душ. У передмові до першого видання сам автор говорить про себе, що «намагався дотримуватися суворо критичного і наукового методу; не мав вже наперед наміру довести, що святе письмо, як слушно вірять всі справжні християни, є божим і богонатхненним твором, а хотів лише усім неупередженим умам показати, що новітні археологічні відкриття не тільки не надщерблюють автентичність і правдивість Біблії, а навпаки, блискуче її підтверджують». Наскільки авторові вдався його замір, повчає нас найкомпетентніша особа — побожний єпископ Ернест у своєму рекомендаційному листі, вміщеному на початку книги, навіть перед присвятою її «Марії, матері втіленого слова». «Мій дорогий пане директоре,— пише єпископ до автора,— я дуже радий, що можу якнайпалкіше вас привітати з приводу вашої гарної праці «Біблія і новіші відкриття». Вже у «Revue des questions historiques» я звернув увагу на ваші заслуги і важливість ваших вчених досліджень. Також з великою приємністю я схвалив ваш намір доповнити ці різні статті

і об'єднати їх в одну цілість, яку ви тепер видаєте. Не вагаюся сказати, що це одна з найважливіших публікацій, виданих у цьому столітті у Франції, про священні книги і історичну основу одкровення. І я пишаюся, що це праця священика, який походить із моєї єпархії. Історичний нарис про німецький раціоналізм, який ви вмістили на початку своєї праці, подає методичний, докладний і ясний огляд усіх по черзі нападок проти святих книг. Цей вступ мені здається дуже корисним. Поважний і віруючий розум після прочитання цього нарису мусить визнати, що всі системи раціоналізму взаємно себе заперечують, мусить просто рукою намацати, як це визнає і сам раціоналізм, що всі пояснення, що їх він так фатально вживає щодо святого письма, ведуть до «мізерних і неправдоподібних результатів». А коли можемо зблизька придивитися тим блуканням людського духу, то сповнюємося, як ви слушно кажете, тим більшим щастям, що ми католики, і тим більше нас напуває дар віри. Втім, історичний нарис раціоналізму є лише вступом до далеко цікавіших досліджень. В історичній частині своєї праці ви розповідаєте з чудовою ясністю про найголовніші відкриття, зроблені новітніми археологами у Єгипті та Ассирії. Здається, що всі достоїнства зібрані в цій головній вашій праці. Маємо контакт з найдавнішими народами, придивляємося зблизька до їх побуту і звичаїв, до решток їх цивілізації. Стає все ясним для зрозуміння Біблії,— католицький розум відчуває невимовну радість, спостерігаючи, як усі сучасні відкриття це не що інше як нова форма християнської апології, постійно живий доказ божественності святих книг. А коли поступ раціоналізму відібрав мову тим, які раніше вірували, то мусять старі каміння вийти наверх з середини землі і стати новою опорою католицької віри, тієї віри, яку наука, в своїй безбожній зарозумілості хотіла поховати».

Я навів майже повністю цю не то передмову, не то книгарську рекламу, по-перше, тому що вона дає нам деяку уяву про зміст праць і претензії автора, а по-друге тому, щоб побіжним аналізом самої книги перевірити правдивість оцінки. Оцінка ця цікава для нас з двох причин — як погляд церковного ієрарха про «наукову» працю і як атестація, що ця наукова праця «є справжнім арсеналом, де віра знаходить зброю для оборони книги, даної богом, є джерелом світла, яке у новій яскравості показує скриту красу божого слова». Отже, не лише науці, але й вірі служить

книга пана Вігуру: суворо науковим методом доходить до оборони віри. Це явище, будь-що-будь, незвичайне; «упереджений», «раціоналіст» назвав би його навіть парадоксальним, вважав би логічно недоречним, щоб науковий метод, що оперує критично дослідженими і співставленими фактами, мав служити фундаментом віри, яка грунтується на почутті, натхненні і браку критики. Але ми неупереджені, хоча б тому, що шкідливі засади німецького раціоналізму до нас не дійшли і вважаються у нас злочином. Не сумніваючись ні на хвилину в щирості похвал єпископа Ернеста, ні в науковості самого пана Вігуру, спробуймо трохи ближче придивитися до його твору. Почнемо з історичного нарису про біблійний раціоналізм у Німеччині. Цей нарис, який має 107 сторінок, становить вступ до всієї праці. Погляд автора на це дуже цікаве питання найкраще може схарактеризувати його власну позицію і науковий метод.

«Довгі віки Біблія користувалася загальною пошаною,— резюмує автор цей свій нарис.— Відтоді, коли бог дав її людям, євреї і християни одностайно вважали її своїм найбільшим скарбом. Але ось з'являється протестантизм і з ненависті до папства культ писання доводить аж до перебільшення. Це перебільшення, перед яким марно застерігали католицькі богослови, кінчилося тим, що в лоні самого лютеранства викликає реакцію, бурхливість якої ми побачили з сумом. Війна проти святих книг почалася в Англії, звідтіля Вольтер переніс її до Франції. Але ця війна по обох берегах Ламаншу була тільки іграшкою в порівнянні з тією, яка незабаром вибухла на берегах Рейну. Англійські деїсти і французькі філософи спричинили релігії велику шкоду, але не заснували тривкої школи. Інакше було в Німеччині, там народився справжній біблійний раціоналізм. Звідтіля він поширив свій спустошливий вплив по всій Європі, так що тепер усі вороги Біблії у Франції, Англії і в Італії, коли хочуть боротися проти цієї богонатхненної книги, то запозичують зброю з німецької екзегетики» (стор. 1—2).

Отже, протестантизм, тобто відхід від авторитету католицької церкви, став, на думку пана Вігуру, єдиним джерелом раціоналізму. Твердження це дещо дивно виглядає, якщо співставити з висловленою трохи далі (стор. 9) думкою, що на генезис німецького раціоналізму величезний і найбільший вплив мав єврей Спіноза, який своїми творами дав

підставу сучасних помилкових поглядів, аж до «міфізму» Штрауса*. Щоб підкріпити це твердження, автор цитує цілий ряд англійських і німецьких мислителів, але уникає цитування французьких, крім, розуміється, Вольтера і протестанта Ісаака де ла Пейрера, актора «Преадамітів», якому, однак, не приписує будь-якого впливу! Зате ні словом не згадує французького лікаря Астрюка*, твір якого «Conjectures sur les mémoires originaux dont il parait Molse c'est servi pour composer le livre de la Genése», анонімно виданий 1753 р. у Брюсселі, поклав початок майстерному аналізові П'ятикнижжя, не згадує Вольнея*, який в 1814 р. пішов далі тим самим шляхом незалежно від критичних праць німецьких авторів. Без сумніву, є велика частка слушності у твердженні пана Вігуру: раціоналізм у Німеччині та Англії знайшов для себе найродючішу ниву; протестантизм спричинився до цього, але, мабуть, тільки настільки, наскільки з ним можна пов'язувати свободу дослідження, розвиток філософських, природничих та історичних наук. Повністю закриваючи очі на той розвиток і його вплив на релігійні уявлення людства, пан Вігуру вже наперед завішує в пустоті свій нарис, позбавляє його реальної основи і замість історичного зображення справи дає чисто партійний або сектантський полемічний трактат.

Реймарус*, Штраус, Фейєрбах* і Тюбінгенська школа*— ось для пана Вігуру головні опори німецького раціоналізму, головні представники раціоналістичних систем. Пан Вігуру обмежується перекізом слабих сторін і суперечностей тих систем, будучи переконаним в тому, що так явно і наївно висловив єпископ Ернест,— що «раціоналісти взаємно себе заперечують». Навіть не думаючи про об'єктивне представлення методів аналізу окремих критиків, їх вихідних позицій і отриманих ними критичних результатів, пан Вігуру зображає нам всю раціоналістичну літературу, яка є гордістю німецького народу, як суцільне зібрання божевілля, блюзнірств і безглуздостей, зображає це не на фактах, а загальними фразами. Тому і найменш упереджений читач не в стані зрозуміти, як ці дурниці могли пошкодити такій могутній і безмежно вищій церкві і чим вони можуть бути небезпечні віруючому, який має при собі свої п'ять відчуттів. Ідея розвитку богословської думки, який є наслідком зіткнення суперечних поглядів і течій, ш у к а н н я правди, а, отже, і неодноразового її н е з н а х о д ж е н н я, поступового обмеження напрямів

і вдосконалення методів дослідження,— ця ідея, єдино слушна при розгляді даної теми, не існує для пана Вігуру, хоч сама тема його часто до неї підводить. Реймарус для нього вже наперед нечесний, мало не убивця, Штраус найзапекліший ворог християнства, якого ставить нарівні з давніми софістами Цельсом і Порфирієм, їх «системи» вже тому не можуть містити зерна правди, що взаємно собі суперечать. Але що все-таки Штраус приймає багато спостережень Реймаруса або дає їх у іншій формі, що пізніші критики так само приймають і опрацьовують далі здобутки критики Штрауса, що, одним словом, праця над виясненням святого письма — процес історичного розвитку, в якому рівнодіюча пряма є результатом численних косих або кривих складових сил, про це пан Вігуру і знати не хоче. Наука, на його думку, має бути зібранням абсолютних істин, сталих і непорушних, а не постійним шуканням правди і постійним наближенням до неї; розуміється, що при такому підході єдину науки пан Вігуру може вбачати в католицькій вірі, яка не здобута людським розумом, а дана богом, не осягається розумінням людини, що має знайти в ній заспокоєння, а утверджується і впроваджується наказом церковних властей. Отже, він слушно і логічно закінчує цей розділ своєї праці старою сентенцією Scientia est ancilla theologiae, тобто «наука є служницею богослов'я».

Побачивши вже у вступі таке розуміння паном Вігуру науки і наукової методики, можемо утриматися від дальшого розгляду його об'ємистої праці, досить буде охарактеризувати його методику. Він проходить по порядку біблійні розповіді і до кожної деталі намагається знайти паралель або підтвердження у єгипетських, палестинських і ассірійських документах і пам'ятках. Ці ствердження і зближення (як правило дуже далекі і випадкові, в багатьох випадках, наприклад, про первісні уявлення щодо створення світу, потопу тощо, можуть бути виведені з спільних народних традицій семітських племен) майже зовсім не стосуються головного предмета сучасної біблійної критики і його не підважують. Ця критика займається головним чином тлумаченням самого тексту святого письма і, відкриваючи в ньому в різних місцях повторення, суперечності, граматичну, мовну і логічну неузгодженість, нарешті такі згадки про історичні факти й події, які в ніякому разі не можна приписати уявним авторам цих книг, нама-

гається з допомогою внутрішніх і зовнішніх доказів встановити хронологію окремих складових частин і джерел цих книг, визначити їх характер і походження.

Різницю в підході до справи пана Вігуру і сучасної біблійної критики найкраще показати на прикладі. Почнемо з початкового розділу: про створення світу. Навівши перші рядки Книги Буття, де говориться про створення світу, автор подає довгий трактат про халдейські і ассірійські легенди, що зображають створення світу, а наприкінці сам пише, що вони «істотно відрізняються від біблійної розповіді, але містять і такі вражаючі схожості, які можна пояснити спільним джерелом» (стор. 177). Щоправда, тих вражаючих схожостей всього дві: первісний світ — хаос, і з цього хаосу або з води виникає жива природа. Можна сміливо сказати, що такі самі вражаючі аналогії з біблійною розповіддю є у майже всіх нам відомих народних космогоніях, але ж з цього не випливає доказ їх правдивості чи неправдивості. Натомість біблійна критика, зупиняючись на самій розповіді Книги Буття про створення світу, виявляє у ній дві відмінні а в певному відношенні і взаємносуперечні версії, перемішані таким чином, що після уривка з однієї версії йде уривок з другої і т. д. Навіть щодо мови відрізняються одна від одної ці складові частини, одна з яких для бога вживає назви Ягве, друга Елогім. Якщо згідно одного уривка земля була спочатку покрита водою, згідно другого вона була спершу зовсім гола, в логічному зв'язку з цим один фрагмент виводить початок життя з осушуючого вітру, другий — із запліднюючого дощу. В одному уривку бог створив разом обох людей — чоловіка і жінку; в другому чоловіка раніше, ніж жінку; у першому чоловік і жінка створені так само, як інші звірі, простим божим словом, в другому чоловік створений спеціальним божим діянням з землі, а жінка з ребра чоловіка, у першому звірі створені після чоловіка, але перед жінкою, в другому перед чоловіком і жінкою[1]. Розуміється, щодо подібного тексту нічого не дасть доказування, що й інші джерела виявляють схожість до однієї або іншої версії, а треба передусім вияснити, як міг виникнути такий текст, чи він міг бути написаний однією людиною і за одним разом, чи, може, виник внаслі-

[1] Див.: Ed. Reuss. La Bible. Ancien Testament, troisieme partie. L'histoire sainte et la loi. Vol. 1, p. 287.

док складної редакторської праці, яка склала разом, в певному порядку і з певною метою різні раніші джерела та документи. Цю працю сучасна критика аналізує, користуючись методами, що їх вдосконалили новітні філологічні та історичні науки. Висновки пана Вігуру, що ті чи інші деталі біблійного тексту знаходять підтвердження у викопних пам'ятках, зовсім не заперечують здобутків такої критики, а навпаки, повністю їх підтверджують.

ЕТНОГРАФІЧНА ВИСТАВКА У ТЕРНОПОЛІ

I

Етнографічна виставка у Тернополі* має відкритися вже через тиждень. У зв'язку з різноплемінністю складу населення Галичини і в зв'язку з порівняно малою дослідженістю етнографічних і економічних властивостей різних районів і племінних груп кожна така спроба, якщо буде проведена і здійснена згідно певної системи, хоч і в обмеженому обсязі, має неабияке значення, не тільки теоретичне, наукове, але й практичне, бо пробуджує серед широких кіл інтелігенції живе зацікавлення народом, відкриває можливості збуту оригінальним виробам домашнього промислу, а для всіх учасників стає великим заохоченням далі розвивати свої здібності, виховувати смак на вітчизняних взірцях.

Відомі позитивні наслідки першої такої виставки, яка відбулася сім років тому в Коломиї*, з нагоди приїзду цісаря. Якщо теперішня виставка поєднана з врочистою оказією приїзду ерцгерцога і престолонаслідника*, то це тільки вираз пошани нашої провінції поважному ініціаторові монументальної праці, дуже важливої для етнографії австрійських народів «Oesterreich in Wort und Bild»*.

Як вступ до детального опису самої виставки дозволимо собі коротко розповісти про її генезу. Ще у лютому цього року, коли вже було прийняте рішення про поїздку ерцгерцога до Галичини, граф Влодзимеж Дзедушицький у присутності пана намісника Залеського і пана Владислава Федоровича висунув ідею влаштування етнографічної виставки у Тернополі, вказуючи водночас, що найкращими виконавцями цього задуму могли б бути Владислав і Тадеуш Федоровичі. Як наслідок тої наради пан намісник поїхав з Відня відразу до Тернополя і доручив своєму братові, полковнику драгунів і місцевому комендантові, а та-

кож президентові міста панові Козьмінському стати ініціаторами утворення комітету для зустрічі достойного гостя. Виконуючи доручення намісника, президент міста розіслав запрошення до громадян Тернопільського повіту усіх станів і віровизнань, щоб прибули на збори для обрання комітету. Відбулися досить людні збори; в них взяло участь близько 100 громадян. На зборах обрано комітет із 40 членів, який мав, поділившись на секції відповідно до намічених різних функцій, підготувати й провести всю врочистість. Але вибори комітету, проведені дещо однобічно, без участі українців і євреїв, викликали незадоволення у тих колах, які заснували власні комітети, щоб не допустити усунення від врочистості представників місцевого українського і єврейського населення, тим більше що їх відсутність могла б дати привід підозрівати тих, що їх обминули, у відсутності лояльних почуттів.

Український комітет очолили професор Олександр Барвінський і Владислав Федорович, які вже з самого початку підкреслили, що їм йдеться не про якийсь сепаратизм, а про належне представлення української народності достойному гостю. Професор Барвінський як член ради міста Тернополя намагався домовитись з комітетом сорока, але добився тільки згоди комітету прийняти у свій склад вісім українців. Побачивши, що таке рішення не приведе до узгоджених дій, а, навпаки, українців прирече на нерівноправність і, отже, може принести тільки непорозуміння, пан Федорович запропонував, щоб, замість сперечатися про особовий склад, комітет сорока відразу взяв до уваги суть справи, тобто ті вимоги, які український комітет вважає своїм правом і обов'язком поставити, а саме:

1. Для відповідного представлення престолонаслідникові цієї частини краю буде проведена етнографічна виставка. Її організацією займеться комітет з п'яти членів — крім голови, два поляки і два українці.

2. Тернопільські українські товариства і депутації українських товариств з повіту будуть представлені престолонаслідникові по черзі, кожне зокрема, як репрезентація культурного і громадського життя місцевих українців.

3. Щоб під час урочистої зустрічі ерцгерцога була виконана українська кантата хором українських селян з Денисова* під орудою отця Вітошинського.

Ці вимоги, ухвалені українським комітетом, були подані ширшому комітетові сорока, щоб той включив ці за-

ходи до програми зустрічі ерцгерцога. Але саме перший пункт, що торкався виставки, викликав певні труднощі. Ще перші збори громадян, а з ними і утворений з їх складу комітет сорока виступили проти виставки, висловлюючи сумнів щодо її успіху у зв'язку з браком часу, засобів і людей, які могли б зайнятись влаштуванням виставки. Головним чином завдяки енергії і наполегливості п. Владислава Федоровича вдалося подолати всі перешкоди. Пан намісник також посприяв тому, що пропозиції українців були прийняті комітетом сорока одностайно і без дебатів і щоб тернопільська етнографічна виставка під дирекцією В. Федоровича гідно представляла українське населення і дбайливість місцевих громадян у справі збереження пам'яток і розвитку ще існуючих галузей народного промислу.

Велику допомогу виконавчому комітетові подав виділ крайовий, асигнувавши з призначених на зустріч ерцгерцога фондів 5000 золотих. Правда, на організацію виставки ця сума зовсім не достатня і не покриває всіх витрат, тому без громадянської жертвенності ініціаторів справа далеко не пішла б, але сума, надана виділом крайовим, стала першим тривким внеском у справу.

Виставка має також важливу наукову мету. Як відомо, у великій праці «Österreich in Wort und Bild» дотепер не бере участі ніхто з галицьких учених і митців, і, незважаючи на наукові кваліфікації німецьких співробітників цієї праці, виникає побоювання, що Галичина буде представлена не так, як слід. Але подорож ініціатора даної праці, особливо ж Тернопільська виставка, повинні ближче зацікавити його Галичиною і відкрити польським та українським авторам і митцям шлях до співробітництва у виданні, яке таким чином стане символом об'єднання всіх національностей, поєднання при одній високій меті — праці кожної особи для розвитку і піднесення свого народу. Але ініціатори виставки мають на увазі не тільки короткочасне зацікавлення. Вони мають намір під час виставки зробити фотографії усіх найважливіших груп, експонатів та предметів і, систематизувавши їх і додавши пояснювальний текст, створити пам'ятний альбом, який можна буде надіслати ерцгерцогові, а можливо, і використати у його виданні. Це був би дуже добрий спосіб ознайомити ширший світ з життям, звичаями і економічним становищем нашого люду. Якщо цей намір ініціаторів виставки буде виконано, то вони зроблять добру послугу крайові і науці.

II

Систематичний і цілісний опис виставки передчасний, поки вона не зовсім впорядкована і ще навіть неповна, бо щодня ще надходять нові предмети і зголошуються нові учасники. Якщо я все ж починаю її опис на підставі наявних тепер матеріалів, то роблю це з застереженням, що, подавши спершу загальну характеристику, зможу в міру надходження нових предметів, додавати доповнення до накресленої вже картини

Підставою класифікації етнографічних предметів прийнято принцип сучасної географії — характеризувати населення по території басейнів головних рік краю. Чи в даному випадку принцип цей найслушніший із можливих, не берусь наперед оцінювати, але видається, що Галичина (говорю тут тільки про Східну Галичину, бо лише вона буде представлена на даній виставці), має більше різних етнографічних типів, ніж головних річкових басейнів. Наприклад, басейн річки Стрия, хоч і не належить до головних, представлений вздовж своєї течії трьома або чотирма типами: бойків-верховинців, з різновидністю тухольців, підгірян і подолян. Також можна було б посперечатися з авторами плану виставки щодо вибору головних басейнів. Ними визнано басейни верхнього Пруту і Черемоша (Гуцульщина), Збруча (галицьке Поділля), Бугу (Сокальщина), Дністра. Якщо про перші два можна сказати, що, справді, в етнографічному відношенні вони представляють одноцільні типи, які на перший погляд виявляють свою окремішність, то жодною мірою не можна цього сказати про два інші. Передусім дивно, чому взяли басейн Бугу, а обминули значно обширніший і більше характерний басейн Сяну. Якщо б це зробили, то переконались би, що нижня частина останнього в етнографічному відношенні не відрізняється від басейну Бугу і що цей етнографічний тип не характерний виключно для цього одного басейну. Обминаючи Сян, обминули і дуже цікаві й важливі в етнографічному відношенні типи по його середній і нижній течії — лемків і так званих байцарів — типи перехідні між українським, польським, словацьким елементами. Басейн Дністра також не представляє жодного одноцільного етнографічного типу, навпаки, йдучи за течією Дністра і його приток, можна б нарахувати щонайменше чотири етнографічні типи, не рахуючи локальних різновидностей, іноді важли-

вих. Так, верхню течію Дністра, Стрия, Свічі, Лімниці і двох Бистриць заселяє досить одноцільний і надзвичайно цікавий тип бойків, людності переважно пастушої, вівчарів і волярів, з дуже цікавою різновидністю синевідських бойків — крамарів і перекупників. Їхнє сільське господарство перебуває в первісному стані, розвинене молочне тваринництво, збереглися в значній частині рештки давнього родинного життя — патріархальної задруги; характерне вбрання і сильно архаїчна мова — ось головні риси цього типу, дуже цікавого для етнографа, та майже нічим не представленого на теперішній виставці, крім хіба що дерев'яного гнутого «ободу» (ободу колеса від воза, надісланого п. Блажовським з Дрогобича).

Паралельно до гірського пасма, заселеного бойками, там, де гори переходять у лагідні пагорби, бачимо тип підгірський, також визначний і разюче відмінний від гірського — це переважно рільники, охочі до ремесла і промислу, працюють в багатьох місцях як гірники, на фабриках, тартаках, солеварних жупах, рухливі й прогресуючі з ходою часу, індивідуалісти в родинному житті, люблять передусім простоту, міцність і чистоту в усьому своєму вбранні, начинні, знаряддях. Цей тип також недостатньо буде представлений на виставці.

Ще менше можна сподіватися належного відображення третього з наддністрянських типів — так званих доляків, що живуть у заболочених і підмоклих долинах верхнього Дністра та його приток від Самбора до Журавна. Це тип загалом флегматичний, обважнілий, повністю відданий рільництву, менш схильний до промислів і освіти. Довгий, до самої землі, одяг, звичайно полотняний або з білого сукна, тісні і менш охайні від підгірських хати. Типова для гір і підгір'я господарча будівля — оборіг — тут поступово зникає, його місце займають стіжки і скирти

Якщо робимо ці всі зауваження, то не для того, щоб сформулювати будь-який закид на адресу комітету, що організує виставку. З першої нашої статті читач бачив, які важкі були початки виставки, який короткий час і які незначні засоби. Для докладного зображення усіх визначніших типів українського населення Галичини, його господарства, домашнього і родинного життя треба було б щонайменше втричі більше місця та часу і вдесятеро більше витрат. Всупереч всьому, комітет зробив дуже багато, і можна сміливо сказати, що на виставці буде відображена

з достатньою повнотою і різнобічністю широка окраїнна смуга Східної Галичини, починаючи від гуцульського етнографічного острова і, рухаючись на північний захід, отже, Покуття, великий кут поміж Дністром і Збручем, Поділля і дальша частина краю аж до Бугу.

Зрештою, є надія, що участь живих селянських груп з усіх кінців краю, добором і надсиланням яких займаються повітові виділи, зможе в багатьох випадках доповнити пропуски, що пояснюються умовами, не залежними від бажань комітету виставки. Дотепер близько 30 повітових виділів обіцяло свою допомогу щодо забезпечення прибуття представників селян у характерному для кожної місцевості одязі, по дві, три і більше пар.

Отже, наш опис буде згрупований відповідно до того, який матеріал зібрано на виставці. В одній статті буде висвітлено речі, що стосуються Гуцульщини, далі підуть Покуття, Наддніпрянська височина, Поділля і Надбужжя, а в додатках подамо огляд матеріалів, що відносяться до районів, та інших етнографічних типів.

III

Про гуцулів вже написано чимало, хоч значна частина авторів замість того, щоб дати докладний опис життя, мови, звичаїв та вірувань гуцулів, пускалася в темні лабіринти домислів про їх походження, основуючи свої повітряні замки на кількох випадково вирваних подробицях. Дотепер єдиний справжній гуцульський поет Юрій Федькович, який, як ніхто інший, вслухався в пульс гуцульської душі, вжив усіх засобів, що їх дала його багата поетична натура, для ідеалізації цього племені. Зображення справжнього щоденного побуту гуцулів, пересічних постатей, сучасної доби в прозі і поезії Федьковича майже нема. Нема мови про таке зображення і у визначній драмі Коженьовського «Карпатські верховинці». Тільки останнім часом п. Юліуш Турчинський написав кілька статей з гуцульського життя*, які грунтуються на пильному спостереженні сучасних галицьких гуцулів, а п. Вайгель видав чи не найкращу книжечку про них*.

Розглядаючи гуцульські етнографічні матеріали, передусім їхні пісні, одяг, майстерні вироби з дерева, металу й глини, бачимо у гуцулів натуру надзвичайно поетичну, з живою фантазією, інколи нестриману, часом схильну

до роздумів і розміркувань, більш зважаючу на зовнішній ефект, ніж на практичну сторону. Ті ж риси відбилися в історії цих людей, з їх «опришкуванням», сповненим епізодів то благородних і поетичних, то позначених диким варварством і жорстокістю, з їх сучасним економічним занепадом, викликаним то добродушною наївністю і непрактичністю, то впертим дотримуванням чогось, що має корінь у поганій чи добрій традиції і не узгоджується з сучасними умовами. Усі ці риси, інколи суперечливі, утворюють тип надзвичайно цікавий, що становить неначе органічний перехід від української людності до румунської, навіть гуцульська мова відзначається тим, що менш архаїчна, ніж мова бойків, а зате більше виявляє румунських нашарувань.

Коли уявимо собі цей люд так щедро обдарований природою, так дуже закоханий у всьому, що барвне, мальовниче і оригінальне, а потім оглянемо гуцульську хату зовні і всередині, відразу вразить нас певна суперечність. Бо якщо кожна людина залишає у своєму житлі слід свого характеру і уподобань, то, судячи з житла, треба було б бачити в гуцулах люд напівдикий, позбавлений будь-якого естетичного смаку, понурий і замкнутий у собі. Гуцульська хата збудована дуже первісним способом, цілком з дерева, без найменшої домішки соломи або глини. Голі, почорнілі від сльоти й диму півкруглі балки, покладені одна на одну і збиті кілками, в місцях стику заткнуті лише мохом При хаті тулиться маса дрібних прибудов, хлівців, малих стаєнь, комірок, без жодного врахування симетрії, нерідко відразу ж при вікні. Дах дранковий з причілками, які зверху звисають вертикально і тільки від половини висоти переходять у дашок. Хата ділиться на дві нерівні частини: житлову кімнату, з двома маленькими вікнами і комору — з одним, ще меншим, віконцем, часто простою діркою, вирізаною у стіні з забитою навхрест двома залізними штабами або двома дрючками. Цікава річ, що ця тісна і майже зовсім темна комора дуже часто править за житло людей. Наприклад, у хаті, перенесеній на нашу виставку з Соколівки поблизу Косова, господар сам жив у кімнаті, а в коморі оселив свого зятя й дочку.

Хата від комори відокремлена маленькими сіньми. Знадвору до сіней ведуть тільки одні двері, найчастіше з головного, південного, боку; із протилежної сторони замість дверей маленький, у квадратний лікоть, вихід, крізь

який гуцул на випадок потреби може взимку вилізти рачки, щоб заглянути до стайні чи хліва.

Зайдемо до гуцульської хати. Справа від дверей побачимо мисник, зліва піч з комином, одна полиця з оздобленим посудом тягнеться понад дверима аж до комина. А так стіни цілком голі і чорні, без ніякої прикраси, крім кількох ікон у східному кутку. За піччю, вздовж лівої стіни, ліжко, точніше кілька дощок не збитих, а просто покладених вряд на двох кобилицях. На дошках розпростертий околіт соломи, накритий білою рядниною і гарно тканим коцом, що зветься «ліжник». Над ліжком під самою стелею тягнуться від стіни до стіни дві паралельні, гарно обтесані в квадрат балки, на яких вішають кукурудзу і складають різні речі. Такі самі дві балки є і з протилежної, південної, стіни, при якій стоїть внизу широка дерев'яна лава. Посередині кімнати, напроти дверей стіл на чотирьох ніжках, переважно з букового дерева, помальований на червоно і прикрашений зверху різьбленим орнаментом, що складається майже виключно з комбінацій ліній і кіл, що вписані одно в одне або перетинаються. Найхарактерніша річ у гуцульській хаті — мисник і комин. Мисник заставлений глиняним посудом: внизу простішим, щоденного вжитку, на вищих полицях — кращим, гарно поливаним (переважає зелений колір) і прикрашеним малюнками стилізованих квітів, тварин і людей. Також кахлевий комин прикрашений малюнками, які, не зважаючи на свою досить примітивну техніку, нерідко засвідчують добру спостережливість і чисто український гумор. Взагалі, оті гуцульські кахлі і малюнки на глині виглядають неначе незміненим продовженням українського гончарства XV—XVI ст.: сучасні малюнки на гуцульських кахлях мають багато подібного до малюнків на давніх кахлях, репродукції яких минулого року було опубліковано в «Киевской старине».

Що найбільш відрізняє гуцула від інших відгалужень українського народу, то це його одяг, його особлива пристрасть до металевих оздоб, зброї (колись ні один гуцул не виходив з дому без пістолів за поясом); до червоного кольору в одязі чоловіків. Ці риси, які так сильно відрізняють гуцула від його безпосереднього сусіда — верховинця бойка, не можна пояснити самими особливостями гірської природи: вони вказують на інші, більш східні і південні впливи, які значно спричинилися до сформуван-

ня цього дуже цікавого типу людності. Слід взяти до уваги і ту обставину, що, не зважаючи на менш архаїчну і більш мішану ніж у бойків мову, гуцули зберегли багато звичаїв і традицій давніх епох, наприклад, вживання майже виключно бронзових прикрас, вживання кам'яних ножів при деяких обрядах, добування шляхом тертя «живого вогню» і підтримування його протягом всього літа, від свята Юрія до осені (цей звичай практикують пастухи на полонинах), оригінальний спосіб ковки і переробки металів (див. у Коперницького*, «Zbiór wiadomości do antropologii krajowej»). Все це засвідчує нам важливість дослідження гуцулів для етнографічної науки.

IV

Для вивчення Гуцульщини теперішня виставка дає матеріал дуже багатий, хоч дещо випадково і однобічно підібраний, що цілком виправдовується віддаленістю Гуцульщини від Тернополя і труднощами, з якими на кожному кроці зустрічаються дослідники тих околиць. Гуцул взагалі прив'язаний до своїх гір, понад які для нього нема нічого кращого на світі, пишається своїми виробами і неохоче з ними розлучається, наприклад, один гуцул не хотів продати п. Федоровичу свою старосвітську ладівницю навіть за ціну вола, а давати інформації про свій спосіб життя він також не щедрий, особливо якщо хтось бажає такі інформації зібрати нашвидку, за одним разом, під час подорожі або екскурсії. Такого поверхового дослідника гуцул часто відштовхує своєю зверхністю і байдужістю. Треба придивитися до нього ближче, увійти з ним у добрі стосунки, щоб під тою жорсткою шкаралупою побачити щиру і високо поетичну душу.

Шкода, що гуцульські вироби на нашій виставці були підібрані так, що власне кажучи, характеризують тільки одну, святкову половину гуцульської натури і гуцульського життя. Що за таких умов, за яких створювалася наша виставка, інакше не могло бути, це буде ясним для кожного, хто згадає, що гуцульські святкові вироби, свого роду предмети розкоші, найбільше приваблюють аматорів-дилетантів, що їх найбільше в музеях і приватних колекціях і що тим самим їх найлегше було зібрати на виставку в значній кількості. Зате збір предметів щоденного життя і вжитку — рільничих, пастуших та ремісничих знарядь,

харчів і напоїв — вимагав би або більшого часу і нових пошуків, або значних витрат, або, врешті, ці речі зайняли б надто багато місця на виставці. Тому все це, не зважаючи на його першорядну важливість, мусило відпасти.

З гуцульських речей, зібраних на нашій виставці, найбільшу увагу привертають вироби з дерева (братів Шкрібляків) і вироби з глини (Бахмінського, Баранецького* та інших). Ці вироби здобули вже собі голосну славу по всій Галичині і поза її межами. Взірці з тих самих колекцій, що їх тут маємо перед собою (колекція дерев'яних виробів п. Глуховського з Коломиї, доповнена зразками, що належать пп. Шухевичу*, Пшибиславському, В. Федоровичу та іншим, колекція глиняних виробів Л. Вежбіцького, доповнена експонатами В. Федоровича, Крицінського та інших), були репродуковані у цінній публікації п. Вежбіцького «Wzory przemysłu domowego włościan na Rusi» і належать нині до загальновідомих, тому нема потреби їх тут описувати знову. Те саме можна сказати про металеві вироби, як запонки, пряжки, кульчики, хрестики, яких тут є велика колекція. Слід тут відзначити і той факт, що інші галицькі українці (бойки, підгіряни і подоляни) взагалі не люблять — йдеться про чоловіків — носити чогось на шиї, залишаючи це тільки жінкам; навпаки, гуцули те дуже полюбляють і в кожного з них побачиш на грудях на мусянжовому ланцюжку хрестик, а інколи два або більше. Кульчики також найбільше поширені у гуцулів і на Покутті, рідше — у бойків; на Пілгір'ї і в центральних повітах Галичини таких оздоб майже не носять.

Що стосується вбрання, то центром, де виробилися властиві тим околицям крій, вишивки, добір кольорів тощо, слід вважати Покуття, від Вижниці до Коломиї і далі аж до Заліщик та Дністра. З тих сторін, з-під Коломиї, Гвіздця, Снятина, Городенки, Заліщик і Тлумача надіслано на виставку колекції найгарніших і найбагатших вишивок, тканин, килимів, з найбільшим смаком виготовленого чоловічого і жіночого одягу; звідтіля ж прибули і найменьовничіші селянські групи. На південь від смуги Коломия — Снятин — Вижниця вбрання коротке, у вишиванні переважає темно-червоний колір, сам або в поєднанні з чорним, і в той же час з'являються металеві прикраси. Зате на північ, аж до Дністра, багатство, різноманітність і гармонійність кольорів у вбранні, вишивках і тканинах осягає найвищий рівень; в наддністрянських вишивках

з околиць Заліщик зустрічаємо вже нове явище — перетинання тканин металевими нитками і оздоблення вишивок дрібними металевими гудзиками.

Покуття — батьківщина виробів з пацьорків, так званих герданів, які носять дівчата, парубки і люди одружені, особливо в молодому віці. Гердани — це вужчі або ширші (від $^1/_4$ до 1 цаля ширини) смужки, утворені з дрібних скомпонованих у різні взори пацьорків, нанизаних на кінську волосінь, а тоді нашитих на червону стрічку. Дівчата носять їх на шиї або на чолі, причому часом до тієї ж стрічки пришивають ще багато металевих прикрас — хрестиків, монет тощо. Чоловіки носять гердани, обв'язаними навколо капелюхів. Тернопільська виставка має цілу вітрину герданів з тих околиць, не рахуючи багатої колекції панни Єроніми Озаркевичівни, яка тільки сьогодні прибула з Кракова. Доречно буде відзначити, що деякі віденські вчені, ознайомившись минулого року з колекцією герданів панни Озаркевичівни, помітили вражаючу схожість техніки і матеріалу покутських герданів і подібних оздоб з бісеру, знайдених при муміях у староєгипетських похованнях.

Коли йти далі на північ від Дністра, характер народного вбрання знову міняється. Крій стає довшим, доходить аж до кісточок, вишивок щораз менш, взори і кольори тканння все простіші, одноманітніші, аж врешті у багатьох околицях Поділля, особливо там, де зовсім не сіють льон, домашній матеріал навіть зовсім зникає з одягу і його заміняють нецікаві і будь-як скроєні вбрання з дреліху і перкалю.

БАЛАМУТСТВА В УКРАЇНСЬКІЙ СПРАВІ

Відомий буковинський літератор п. Григорій Купчанко* недавно видав у Лейпцігу брошуру про долю українців у Австрії. Якщо ми називаємо п. Купчанка «відомим», то треба додати: аж ніяк не з кращого боку.

Незнання, не політична чесність, не чистота переконань цього пана здобули йому розголос, а швидше атрибути цілком протилежного характеру. Його книжечка про українців (у нас конфіскована) становить досить мізерну компіляцію з праць Гарасевича*, Малиновського і Адольфа Добрянського, а про новітні часи подає відомості надзвичайно поверхові, тенденційні і перекручені.

Тенденційні, розуміється, в ту сторону, в яку схиляється п. Купчанко, до спілки з панами Площанським*, Марковим et tutti quanti[1]. Взагалі, книжечка п. Купчанка сама по собі зовсім не заслуговувала б уваги і не викликала б майже ніякого враження ні у крайовій, ні у закордонній пресі, яка має сяке-таке поняття про українську справу. Але якийсь німецький публіцист вжив книжечку п. Купчанка як основу для великої за обсягом статті, яка була опублікована поважною мюнхенською «Allegemeine Zeitung». І зі шпальт вже того органу пішли гуляти по світу такі, наприклад, недоречності, що «тепер русини в Галичині почувають себе вже не русинами, а росіянами (Russen)», що «мала молодоруська партія*, яка прагне сформування народної мови і літератури і до порозуміння з поляками, не має ніякої основи у народі і є тільки штучною рослиною, яка від часу смерті свого засновника Лаврівського засихає», натомість «партія староруська*, за якою стоїть весь народ і духовенство, хоче прийняти без зміни велико-

[1] І тим подібні (*італ.*).— *Ред.*

руську мову, знести унію і викоренити поляків, її ідеал — розчинення в російській нації і державі».

«При такому стані справ,— кінчає автор статті,— Австрія, маючи на вибір два лиха: спольщення або змосковлення Галичини, вибирає менше лихо — ополячування, хоч би тому, що спольщення Галичини вже наполовину здійснене, а змосковлення було б неможливе, бо руська людність клином входить в серце Угорщини, причому ця людність пов'язана з агітацією львівської староруської партії».

Ця дурна і недоречна балаканина знайшла належну відсіч у «Ділі». Його категоричні заяви у питаннях, порушених кореспондентом мюнхенського органу, повторюємо тут дослівно:

«Щоби галицькі русини почувалися не русинами, а росіянами,— се неправда. І люд, і загал духовенства признає себе руським і лише руським. Люд, що чимраз більше приходить до свідомості своєї національності, знає, що він не польський, а руський, а щоб він уважав себе російським (московським), о тім йому ані не сниться, бо з росіянами навіть ніякої стичності не мав і не має. Духовенство ж, як і взагалі загал інтелігенції руської, мусить уважатися руським, бо тісно пов'язаний з народом, його мовою говорить, а русин, що умів би сказати кілька речень чисто по-російськи, єсть нині в Галичині білим круком. Де ж тут говорити про те, що люд і духовенство почувають себе не русинами, а росіянами і лише росіянами? Кількох ренегатів, що для личних користей вирікаються рідної мови, то ще не народ!

Чи молодоруська партія, що стремить до виобразования народної мови та словесності, має підставу в народі, чи є вона лише штучною рослиною і від смерті Юл. Лаврівського усихає — про те кожний в краю знає і факти та цифри говорять. Має вона підставу в народі, бо солідаризується з народом, пише його мовою та образує її і стоїть з всіми інтересами свого пароду. Що молодоруська партія має підставу в пароді — о тім свідчать останні вибори до сейму і до ради державної та всі віча народні. Чи вона від смерті Лаврівського усихає, про те свідчить розвиток її товариств, преси, і репрезентація в сеймі крайовім. Не усихає вона, а росте. Кріпне з кожним днем, бо програма її єдино спасительна для Русі, бо вона звернулась до реальної органічної праці народної, бо, накінець, підстави її побуту і дороги її — моралі.

Противно ж,— се кажемо зовсім сміло і не надіємось навіть ніякого заперечення,— партія староруська нині з кожним днем усихає, бо вона нині штучна рослина серед народу. Се також показують цифри і факти. Колись ця партія була всемогущою, трясла всім в краю, тероризувала кожний прояв якогось живішого руху народного між русинами,— а нині? Хто є її представителем? Хто має респект перед нею? Хто слухає її? Партія, котрої гороскоп не сягає дальше поза «ѣ» і «ы» — така партія не могла остоятись перед навалом множества життєвих потреб і справ народних. В поєдинку о труд для народу і о провід політичний мусив верх взяти той, чий світогляд ширший і у кого більше охоти до труду народного — а до того ще, хто поводуєсь мораллю. Бо правду сказати, у колишньої старорускої партії, а сьогодня, вже лише фракції — нині партією її називати годі,— не дуже числимося з мораллю. Ну, а нині дійшло до такої крайньої деморалізації, що напр., як появився «Мир»* — зараз вимашерували до нього в редактори сотрудники «Нового Пролома»* і завтра писали против Наумовича* з таким легким серцем, як вчора за Наумовичем»... То чей же не мораль! І взагалі по таких фактах, як доведення до краху «Заведенія», як швиндель з адресою до Арістова* і т. п. — фракція староруська, або як «Новий пролом» недавно її назвав, фракція «аристовцев» може служити хіба лише за свідоцтво деморалізації між русинами і покликувати людей доброї волі до солідарної, неустрашимої, гарячої праці для народу під прапором народним... Що тую фракцію, прозвавшуся тепер «арістовцями», держить ще на світі — то, з одної сторони, субвенції, котрими вона тепер прилюдно величається, як би не знати чим моральним; по-друге, традиційне прив'язання до тих мурів руських інституцій, котрі вона посіла; по-третє; політика поляків і правительства супротив Русі. Тії субвенції, та жебранина — то не честь, а ганьба для русинів! Господарка в «мурах» також не приносить великої честі народові галицькоруському. Хто так понимає задачу інституції з мільйоновим маєтком, що вона має через рік удержати 30 бурсаків у німецькій гімназії і кінець на тім,— то дуже сумно, бо он в Станіславові бідне товариство Бурси св. о. Миколая розписує на рік 1888 конкурс на 46 бурсаків! А коли ось престолонаслідник загостив до «Народного дому», то не було що йому показати, як молоток і кельню, бо за кількадесять літ русини не могли здо-

бутись на музей промислу руського та етнографії руської, на яку-таку галерею образів і старинностей руських, на упорядковану бібліотеку... Он в Празі при чеськім музеї* есть відділ галицькоруський, а у нас не може бути! Можна би трохи оживити мертвеччину, але до того треба живих, енергійних та світлих людей,— а фракція, захопивши в свої руки інституцію, не допускає нікого з-поза свого кружка. Ще в грудні 1885 року подалися в члени «Народного дому» такі люди, знані по цілій Русі патріоти, як посол Романчук*, Василь Нагірний*, посол Левинський — а до нинішнього дня їх не прийнято».

КАТКОВ І УКРАЇНОФІЛЬСТВО

На початку сорокових років у Москві з'явилася брошура про російську мову. Окремий її розділ був присвячений доказові, що руська мова (малоруська або українська) є мовою, окремою від великоруської. Автором цієї, нині рідкісної, брошури був померлий кілька днів тому Михайло Никифорович Катков*.

Коли 1860 р. у Петербурзі почав виходити український місячник «Основа»*, що мав тенденції виразно національні і автономістично-федералістичні, той самий Катков у виданому ним при «Русском вестнике» тижневику «Современная летопись»* привітав його з симпатією і надрукував відозву групи київських українофілів, у якій доводилася потреба українофільства, тобто насамперед освіти для народу народною мовою. В тому самому часі, в 1860 і 1861 рр. він друкував оголошення про збір грошей на видавання українських книжок.

Можна, отже, сміливо сказати, що до певного часу Катков був українофілом, принаймні в тому ширшому значенні слова, в якому українофілами були усі чесні російські публіцисти.

1863 рік становить явний перелом у поглядах Каткова. Польські заворушення штовхнули його на російські державні позиції, на яких він залишався до кінця свого життя. Одночасно з поворотом у польському питанні Катков отримав з Києва лист від Юзефовича* (того, що доніс на Шевченка і Костомарова в 1847 р.), в якому той пан доводив, що українофільство — це не більше і не менше, тільки «польська інтрига».

І ось 22 червня старого стилю 1863 р. з'явилася у «Московских ведомостях» стаття, що починалася словами «Ін-

трига є завжди інтригою» і засуджувала загалом усі прагнення українців, спрямовані до освіти народу, як державну зраду.

Від того часу Катков не переставав скреготіти зубами на українофілів, приписуючи їм політичний сепаратизм. Відомим був його спосіб воювати: брав одиничний факт, нерідко чисто приватного характеру, роздував його до рівня політичної маніфестації, вбачав у ньому цілу систему і з впертістю маніяка зводив усе до одного знаменника — інтриги й зради (измены).

Позуючи на Катона державної ідеї, не забував, однак, ніколи про свою особу і «презренный металл». Іншим разом розповімо докладніше про його відношення до друкарні Московського університету. Ці стосунки в усякому разі, не належали до найчистіших і втягли Каткова у судовий процес, який міг би закінчитися для нього фатально, коли б не один маневр, може, і спритний, але в той же час цілком суперечний з катонізмом*.

Катков, який уже тоді мав немалий вплив, увійшов у контакти з відомим банкіром-євреєм п. Поляковим, від якого за безцінь купив векселі міністра фінансів на майже 300 000 карбованців. Ці векселі потім подав шановному міністрові до оплати, а коли міністр не зміг їх оплатити, Катков примусив його зробити Полякова дійсним державним радником (действительным статским советником), призначити його опікуном (попечителем) Єлецької гімназії і припинити процес за друкарню, який почала проти Каткова рада Московського університету.

Головним джерелом прибутків Каткова були «Московские ведомости», і то не стільки самі з себе (вони ніколи не мали більше 6000 передплатників, у той час коли інші щоденні російські газети мають по 10, 15 до 20 тисяч), скільки внаслідок належного цій газеті привілею, за яким всі урядові оголошення, крім «Правительственного вестника»*, мають друкуватися також у «Московских ведомостях». За одноразову публікацію кожного такого оголошення, незалежно найбільшого чи найменшого, уряд платить три карбованці, що становить на рік кількадцять тисяч чистого прибутку.

Треба знати, що «Московские ведомости» становлять урядову власність, але кожні 12 років віддавалися в оренду шляхом аукціону. До кінця 1862 р. газета була в оренді Валентина Корша*, людини освіченої і ліберальної,

пізнішого засновника «Санкт-Петербургских ведомостей»*. У той час Катков завзято нападав на той привілей щодо оголошень. Але як тільки на початку 1863 р. «Московские ведомости» орендував сам Катков, його атакували «Русские ведомости» за користування привілеєм, проти якого недавно воював. Тоді Катков — з такою ж завзятістю — виступив на захист привілею, яким він і користувався аж до кінця життя. Варто додати, що орендувавши газету на 12 років, Катков ні разу не платив визначеної контрактом суми, а коли термін закінчився, міністр Толстой* вже не казав розписувати новий аукціон, а залишив газету безкоштовно Каткову.

Ось деякі факти, що проливають світло на еволюцію і характер отого «милістю божою великого слов'янського публіциста».

ДО ВІДОМА ПАНІВ ЧЕХІВ

Можна було б зневіритись у Францію, коли б ми мали судити про неї на підставі блазенських виступів панів Дерулед* і компанії, і якщо маніфестації в честь Каткова мали б бути виразом думки всіх французів. Це, однак, не так. У Франції є ще багато людей, яких обурює думка про мезальянс республіки з царизмом, тому кожний голос протесту, піднесений з їх боку проти апофеозу Каткова, повинен радувати всіх приятелів свободи і цивілізації. Першим, хто підніс такий протест був соціаліст Малон*; тепер дізнаємось, що він не був одинокий, бо до нього приєднався п. Ш. Лонге* з «Жюстіс», а зараз ми одержали останній номер тижневика «Le Devoir», в якому вміщена стаття, яка заслуговує всякого схвалення ще й з тієї причини, що сміливо і симпатично згадує про нашу батьківщину.

«Прізвище Каткова в Росії,— пише «Le Devoir»,— означає: царизм, крайню реакцію, переслідування і сибірську каторгу. Катков все це відстоював. На протязі тридцяти років він своїм пером постійно паплюжив принципи революції, громив тих, хто їх визнає. Більше царський, ніж сам цар, вважав, що Сибір є пристановищем надто лагідним для давніх його приятелів. Був він учнем великого Шеллінга*; пізніше відрікся своїх принципів як і товаришів, а зненавидівши до крайності всяку політичну і релігійну свободу, став ненаситним у жертвах.

Всі знають, як він заохочував Муравйова* до жахливих репресій проти поляків; згвалтовані і задушені жінки, діти вбивані в лоні матерів, пожарища і поліція в кожному куточку Польщі. Муравйов кинувся на Польщу, як нищівний ураган, грабуючи, вбиваючи, спалюючи. Тоді-то в Євро-

пі, і, зокрема, у французькій пресі піднісся крик жаху, і дійшов він так високо, що цар стримав Муравйова в його екстермінаційних поривах. А хто ж вважав того Муравйова ще надто лагідним і стриманим? Катков, який постійно кричав, що поляки повинні зникнути з поверхні землі, а на польській землі, коли вона стане пустинею, повинні поселитися росіяни.

Ось людина, якою Франція повинна захоплюватись. Це він ще декілька років тому був за угоду трьох імператорів, себто, за договір з німцями. Але події останніх років, а, може, царська воля, спонукали його бути лагіднішим до Франції. І цього має бути досить, щоб французькі патріоти плакали за ним? Ми не плачемо.

Що міністри змушені сумною необхідністю вести дипломатію з Росією, хай так. Але щоб такий народ, як наш, мав розраховувати на людей, які є тиранами і катами свого власного народу, цього не повинно бути, хіба що наш народ забув би про всі уроки історії і виявився б здібним кинутись в ноги будь-кому, хто повіває кривавим маревом збройної слави.

Ні, це не патріотизм, не патріотизм французів, який означав колись: тріумф права і справедливості.

Народи тільки тим великі, що приносять великі жертви в ім'я прогресу людства. Франція стоїть високо в історії своїми жертвами для відродження і свободи інших народів. Це вона захистила північ Європи перед сарацинами. Це вона перша визволилася з-під клерикалізму, це вона через свого міністра Рішельє*, який був католицьким кардиналом, але французьким генієм, подала руку шведському королеві, щоб захистив протестантську Німеччину від Валленштейна*, вона, нарешті, в 1792 р. проголосила свободу народів. Франція сповнила велику цивілізаційну місію, а продовження цієї справи — єдиний шлях, яким вона повинна йти далі».

Дуже цікавими є відгуки про Каткова іншої частини російської преси — не з його табору. Ось приклад. Петербурзький місячник «Вестник Европы»*, який вже виходить 22 роки, під редакцією п. Стасюлевича, орган поміркувано-прогресивного табору, який подібний до нашого «Атенеуму», але нараховує зараз коло 18 тисяч передплатників і користується в Росії великою популярністю і впливом, не спромігся на окремий некролог для Каткова, а тільки під рубрикою «Общественная (суспільна) хроника»,

і то на самому кінці, зафіксував факт його смерті такими словами:

«20 червня помер у власному маєтку біля Москви М. Н. Катков, редактор «Московских ведомостей»*, та автор їх передових статей, які перестали появлятися від часу його хвороби. Про значення цих статей ми мали можливість постійно говорити за життя автора і тому зараз повторювати це було б зайвим». («Вестник Европы» був і є принциповим противником Каткова, тому постійно вказував на його діяльність, як на згубну для Росії.) Справжня оцінка такої діяльності завжди належить не до епохи діяча, а до тієї, в якій доведеться збирати плоди його діяльності. Зрештою, ще при його житті, виникли сумніви щодо корисності цієї діяльності, і, якщо вірити газетам, які стояли близько до редакції «Московских ведомостей», самою причиною прискорення його хвороби було те, що під час останньої його подорожі до Петербурга, «до фізичних терпінь приєдналося моральне пригноблення» («Вестник Европы», серпень, стор. 905). І тільки ... Правда, трохи замало, як на такого, за яким, на думку пана Л. Мільруа, «Росія і Франція в траурі», за тим «могутнім патріотом», голос якого «відбивався голосною луною в умах сходу і заходу», за тим «великим серцем, що перестало битися». О! Справді було воно велике: через нього тисячі російської молоді помандрували і мандрують в Сибір, на каторги... Через його денунціації європейського масштабу економіст, а заразом публіцист Чернишевський провів 20 років на каторзі. Але це з «патріотизму», це була «благородна» денунціація — неправда ж пане Мільруа і панове чехи?

«Вестник Европы», який кожному видатнішому діячеві своєї батьківщини присвячує вичерпні некрологи, не вважав своїм обов'язком спромогтись для Каткова на щось іншого, крім найзвичайнішої згадки про його смерть в кінці рубрики, де вміщалися замітки, на зразок, «Сьогодні помер такий-то злочинець, який обкрадав своє село». Але тільки той, хто знає добре російські відносини, хто знає, який вплив мав Катков на урядові сфери Росії, зрозуміє значення подібного вчинку. «Вестник Европы» мав і має в числі своїх постійних співпрацівників найвизначніших представників російського суспільства. Досить нагадати такі прізвища, як письменники: І. Тургенєв і Л. Толстой, геніальний сатирик Салтиков (Щедрін), Пипін, автор праці «Польське питання в російській літературі» тощо. У «Вестнику Евро-

пы» російською мовою друкує також свої праці В. Спасович. Нехай панове чехи звернуть увагу ще й на те, що прогресивніша частина російського суспільства не має тепер свого органу в Росії, тому що редагований названим Салтиковим (Щедріним) місячник «Отечественные записки», який, за даними 1880—1881 р., мав 25 тисяч передплатників, декілька років тому уряд заборонив видавати і тому свого «надгробного слова» сказати Каткову не може.

Зрозумійте, панове чехи, що, коли хочете єднатися з Росією, то, якщо ви не втратили людської гідності, можете єднатися тільки з тією благороднішою частиною російського суспільства, словом, з Росією Тургенєва, Салтикова, Чернишевського, Добролюбова, Писарєва і т. д., а не з Росією Мещерського*, Суворіна* і Каткова, орган яких «Московские ведомости» Салтиков у своїй сатирі дотепно назвав «помои», тобто помиї.

Знайте, що слова «Катков», «катковщина» в Росії вживають як образу, що в кожній російській студентській читальні, де розпоряджаються студенти самі, органи Каткова «Московские ведомости» і «Русский вестник» викидають, що вважати Каткова представником цілої Росії, це значить не мати найменшого уявлення про Росію і смертельно ображати значну частину російського суспільства. Був у Росії інший діяч, відомий Аксаков*. До його діяльності прогресивна частина російського суспільства також відносилась вороже, але вважала його чесною людиною, яку за гроші купити не можна. В Росії на кожному кроці можна зустрітись з подібним висловом: «Аксаков честный человек, но узколоб, Катков — сволочь». (Аксаков порядна людина, тільки обмежений, але Катков — то погань.)

УНІВЕРСИТЕТИ В РОСІЇ

У передостанньому номері німецького місячника «Die neue Zeit»* знаходимо грунтовну і гарно написану статтю Е. Любека* «Боротьба за вищу освіту в Росії». Питання про російські університети, яке недавно загострилося аж до рівня відомих студентських заворушень, дотепер не було вирішене і, більше того, поки триватиме деспотична система, не може бути вирішене і муситиме залишатися незагоєною раною, постійною аномалією в організмі царського деспотизму і, отже, кожної хвилини може знову статися актуальним. Тому ми відтворюємо тут основний зміст праці Е. Любека, керуючись переконанням, що такі питання, коли їх розглянути на історичному тлі, стають виразнішими, яснішими і зрозумілішими.

Російські університети, за словами Любека, від самого свого заснування були у важкій ситуації. З одного боку, мусили захищатись від нападок православної церкви, яка має невблаганну ненависть до всякої науки, з другого боку, їм доводилося страждати від зловживань самодержавного уряду, засади правління якого повністю суперечать свободі науки. Не раз уже між урядом і університетами виникали гострі конфлікти, а студентські заворушення, які Росія бачила наприкінці минулого року, там звичайне явище. Траплялися вони за правління майже кожного монарха і переважно були виявом ворожості народу до урядової системи, яка нависає над ним свинцевим тягарем і намагається насильством задушити кожен його життєвий порух. Університети з часом починають зосереджувати в собі всі надії народу, в науці втілюється ненависть до неволі й експлуатації, віра у звільнення.

Опозиційні рухи посилюються разом із зростанням прагнення народу до освіти, разом із виникненням

і поглибленням свідомості того, яка шкідлива і недостойна деспотична система правління.

Непокої загострюються також разом із економічним переворотом, який відбувається в Європі, а повільно також і в Росії і змушує велику частину народу, в тому числі й ліниве дворянство, здобувати собі вищу освіту для утримання свого суспільного становища. Щоправда, поки дійна корова — панщина — давала великі доходи, аристократія вважала шкільну освіту зайвою. Коли Петро Великий вирвав владу з рук церкви і для потреб держави заснував математичний і природничий інститути, і в них негайно запровадив систему Коперніка й Ньютона та глобус, то дворянство загалом далеко не поділяло таких його прагнень. Не так через нестачу грошей і вчительських сил, як через нестачу учнів багато шкіл, ним заснованих, довелось ліквідувати. Коли в 1765 р. дворянські сини брати Хераскови вступили до гімназії у Москві, то це було настільки незвичайною подією, що граф Орлов*, коханець Катерини II від імені імператриці висловив подяку батькові хлопців.

Катерина I, дружина Петра Великого, почувала себе зобов'язаною реалізувати план свого чоловіка — заснувати академію*. Фізично-математичний факультет тієї заснованої нею академії мав кваліфікованих викладачів, натомість політично-історичний — слабих. Розуміється, про свободу науки у цій академії не було навіть мови. Професор Бекенштейн, запрошений з Кенігсберга до Петербурга на п'ять років для викладання юридичних наук, не довго зміг там витримати. Це був незалежний, енергійний характер, який почував себе пригніченим атмосферою деспотизму. Коли не міг навчати так, як хотів, залишив Петербург, заявивши, що наука для розвитку потребує свободи, а її в Росії нема.

За часів дочки Петра, розпусної, жадібної розваг і водночас по-фарисейськи побожної Єлизавети*, академія опинилася у важкому становищі. Імператриця не мала ані найменшого зацікавлення вищою освітою, однак любила для закордону блиснути видимістю підтримки науки, подібно до того як це чинив після неї у великих масштабах так званий «освічений деспотизм». Вона прагнула, щоб за кордоном її вважали приятелькою освіти, але для самої справи не хотіла зробити навіть найменших витрат. Протягом років не виплачувала викладачам пенсій, зате надсилала

академії наук книжки, які не можна було продати і їх скидали до архіву. Академія, з якою, як і з тодішніми університетами, був сполучений пансіонат і інтернат і до якої належала також ремісннча школа, намагалася заробити потрібні кошти, розпочавши торгівлю залізом. Як мало цариця усвідомлювала значення науки, доводить той факт, що вона призначила президентом академії простого козака Кирила Розумовського, людину без будь-якої освіти*, брата свого коханця Олексія Розумовського[1]. Сама вона часто користувалася професорами для особливих цілей: вони мусили влаштовувати при її дворі фейєрверки, або давати добрі поради, як найкраще порозвішувати дзвони на вежах у Москві. Розумовський просто скасував політичний факультет і запровадив у академії козацьке правління. Однак чимало іноземних вчених вважали не гідним себе служити цариці декорацією і терпіти тиранію Розумовського, тому виїхали з Петербурга і Росії, зокрема Германн і Біттфінгер (1731), Ейлер*(1741), Деліль* (1747) та інші.

З академії виділився в 1748 р., за правління Єлизавети, університет* з політично-історичним відділенням. Одночасно на західному небі запломенів світанок нової доби. Це нове світло треба було закрити, а там, куди воно дійшло б, погасити. В Петербурзі фаворити Єлизавети вважали доречним наперед зав'язати уста професорам, виписаним з-за кордону. В повній протилежності до того, що робив Петро Великий, який у своєму проекті академії думав про наслідування західноєвропейських зразків, університет передали під нагляд урядової канцелярії. А вона намагалася всіма засобами сковувати науку. Так, щоб забезпечитися від будь-яких нових ідей, прагнули змусити професорів, щоб викладали лише на підставі визначених, офіційно схвалених книжок. Однак це викликало впертий опір, головним чином з боку академії. Врешті погодилися на те, що професорам залишили право вибору підручників, але було найсуворіше наказано нічого не говорити проти релігії і урядової системи. Особливо боялися філософії, яка найбільше уможливлювала імпорт нових ідей. Але не-

[1] Зауважу при нагоді, що Софія Перовська походила з родини Розумовських*. Її прадід приєднав багато земель у Сибіру і заснував там місто Перовськ, тому й отримав титул графа Перовського. Її дід, надзвичайно освічена людина, за часів Миколи був міністром освіти.

безпечними були також історія і географія, отож професорів цих предметів зобов'язали до найсуворішої обережності, аби між студентами не виникали власні погляди і критичний дух. Ясно, що за такого брутального утиску не могло бути й мови про науковість викладання і свободу науки. Таке становище було нестерпним.

Вільнодумний професор Ломоносов, перший справжній російський учений, син селянина, прагнув домогтися обмеження компетенцій канцелярії, але безуспішно. Члени академії, зведені до повної безправності, стали відмовлятися відвідувати засідання наукових товариств. Планували платити їм по 30—50 копійок за кожну присутність на таких засіданнях, але і цей проект не вдався. Марнотратна цариця для цієї мети не мала навіть таких грошей. Втім, навіщо! Адже наукові товариства мали метою не що інше як плекання і поширення тієї самої науки, проти якої уряд цариці воював так послідовно і завзято.

З ініціативи професора Ломоносова Єлизавета заснувала 1755 р. Московський університет з 10 професорами, 3 факультетами: юридичним, філософським і медичним. Слід додати, що університети дуже страждали від нестачі місцевих професорів. Викладацькі кадри треба було запропонувати з-за кордону, внаслідок чого мовою викладання була латина. В таких умовах кількість студентів мусила бути дуже обмеженою. Уряд засновував при кожному університеті по дві гімназії, одну для шляхтичів, другу для різночинців. Гімназії мали постачати університетам потрібних їм слухачів. З часом мовами викладання стали французька або німецька і лише пізніше російська.

Розуміється, новий університет не був анітрохи вільнішим від петербурзького. Професорам було дозволено викладати тільки з підручників, рекомендованих попечителем графом Шуваловим*, який теж був фаворитом Єлизавети. А Ломоносов, проектуючи університет, хотів його зробити вільним закладом на кшталт Лейденського університету.

За правління Катерини II, приятельки і прихильниці Вольтера й Дідро, стан університетів поліпшився. У Петербурзі скасовано канцелярію і надано університету автономію. Катерина призначила свого коханця Орлова ректором Петербурзького університету і заснувала при ньому нові факультети: історії, права і дослідження старожитностей.

Як «освічений деспотизм» взагалі, так і особливо Катерина II любила, щоб її прославляли як провідницю і покровительку освіти й науки. Проте вона зробила для освіти так само мало, як Фрідріх II, і з усього, що можна було б сказати про її опікування науками, це лише те, що хотіла здійснити великі наміри, носилася з проектами нових університетів, купецьких шкіл, шкіл для вільних селян, але з усіх цих планів ніщо не було втілене в життя.

Все ж дала університетам вільність, а це вже щось важить. Однак, як розуміла Катерина вільність науки, достатньо видно з того, що 6 (18) вересня 1763 р. заборонила «Еміля» Руссо, заборонила також «Щоденник» Петра III», її замордованого чоловіка, а також книжку, зміст якої нам невідомий, «Єврейські листи французькою мовою». В указі цариці говориться: «Розповсюджуються і продаються поміж публікою книги, спрямовані проти законів, проти здорового глузду і нас самих, які заборонені у всьому світі».

Втім, цариця уміла домагатися користі від університетів оригінальним способом. Добрим і найкращим студентам надавала військові звання. Коли наставала війна, цих студентів забирали до війська. Такі докази її любові до вищої освіти народу, напевне і пояснюють неймовірний факт, що в 1787 р. в усіх російських гімназіях налічували 1000 учнів, а в університетах тільки 82.

Головною її заслугою в справі народної освіти був наданий в 1781 р. дозвіл засновувати приватні школи й друкарні, особливо ж заохочення перекладати іноземні твори, насамперед французькі. В цій ділянці зроблено чимало, але завжди у межах, визначених царицею. На кінець її правління збільшується кількість заборон закордонних книжок. На горизонті європейського деспотизму блиснула жахлива кривава заграва французької революції. З тривогою намагалася цариця відвертати від солом'яної стріхи російського деспотизму палаючі іскри, які, гнані вихором французької революції, розлетілися по всіх країнах. Врешті вона цілком занедбала шкільництво, і кількість шкіл і учнів значно зменшилася.

Імператор Павло, який заснував Дерптський університет*, з страху перед революцією скасував багато приватних друкарень в Росії і дозволяв друкувати тільки такі твори, які не були супротивні релігії і моралі. 1799 р. в Росії заборонено всі книжки, видані під впливом французької революції.

1800 р. заборонено всі закордонні книжки і навіть ноти, ні один опозиційний голос не смів порушити цвинтарний спокій деспотизму. Здавалося, що панування Олександра I буде світлим винятком; початок цього панування був дуже вільнодумним. 1804 р. університети дістали повну свободу, право обирати ректорів, деканів і професорів, одним словом, найповнішу автономію. Університети мали бути цілком незалежні і для забезпечення цього цар розпорядився, щоб призначені ним попечителі не жили в тому самому місті, де був університет. Втручання уряду, як визнав сам цар, ще ніколи не дало добрих наслідків для університетів. Олександр був такої високої думки про значення університетів, що доручив їм управління всіма школами великих шкільних округів. Він заснував університети в Казані й Харкові*, доповнив петербурзький університет новими кафедрами. Отож, могло здатися, що в Росії розпочалася нова ера для науки. Але це тривало недовго. 1812 рік утвердив Олександра в переконанні, що йому помагає бог. Він впав у містицизм і незабаром кинувся без решти в обійми реакції, в чому, як відомо, визначну роль відіграла пані Крюденер*. Коли міністром був Голіцин, для університетів настав поворот до гіршого. Масово виникали секти і біблійні товариства, містицизм брав верх. 1817 р. було об'єднано міністерство освіти з міністерством віровизнань, і ретрогради взяли шкільну справу в свої руки. Вони пропонували імператорові закрити Казанський університет, в якому занадто розповсюдився дух вільнодумства. Імператор не пішов на це; натомість погодився на те, щоб університет «християнізувати». І справді, за короткий час його перетворили з храму науки на монастир. Реакція все поперевертала догори ногами. Професора природного права, яке для реакції найбільше було сіллю в оці, змусили викладати за реакційним підручником. Утворено кафедру конституційного права, але не з тою метою, щоб доводити необхідність конституційного порядку, а виключно для того, щоб очорнювати і висміювати цей порядок і будь-яке прагнення до нього. Замість римського права викладалося візантійське. Ректора університету професора Сольцева ретрогради звинуватили в тому, що він, йдучи за «Критикою чистого розуму» Канта, природне право виводив не з священного писання, а з чистого людського розуму. Доказом проти нього послужили записки слухачів, і Сольцева усунули. Геологію, як антихристиянську на-

уку, взагалі викреслили з навчального плану, а медицину, суспільну економію і навіть математику викладали у єзуїтському дусі. Оригінальним було те, що часто професорам наказували міняти кафедри, не зважаючи ні на їх здібності, ні на фах. Це робилося з тією метою, щоб осмішити науку і знеохотити студентів до навчання.

У Харкові науку християнізували подібним способом. Тут також вибракували нові книги і частину їх замінили книгами XVIII ст. Кількість професорів зменшилась з 28 до 8, численні фахи взагалі повикреслювали. Попечитель університету позбирав рукописи професорських лекцій, вони були переглянуті міністром і надруковані, після чого суворо наказали професорам, щоб вони не користувалися ніякими іншими підручниками.

Довершенням всього стала християнізація Петербурзького університету. Реакція накинулася передусім на професора Куніцина*, твір якого «Право природи» цілком узгоджувався, як твердили, з поглядами Марата*. Тисячу примірників цієї книжки конфіскували. Куніцина звільнено. Потім реакція ударила по професорах політичних і економічних наук. Їм закинули, що виступають проти християнства, затруюють свідомість молоді і підкопують основи суспільства. В цьому злочині були звинувачені професори Германн (історії), Арсеньєв* (статистики), Галич* (історії і філософії), Раупах (загальної історії) і ректор Балугянський*. Суддями їх були попи і чиновники. Отже, не дивно, що такий трибунал визнав їх винними закинутого їм злочину і видав вирок усунути їх з кафедр.

Микола I, зайнявши трон 1825 р., вже на початку 30-х років вирішив реорганізувати університети. Він проявив спершу певну ліберальність і університетським статутом 1835 р. повернув університетам самоуправління і надав право безпосередньо, без цензури отримувати закордонні книги. З другого боку, звільнив університети від обтяжливого обов'язку управляти школами. Натомість намагався організувати студентів на військовий лад. Вони мали цілком військовий вигляд: запроваджено мундири, студенти мусили стригти волосся відповідно до певної обов'язкової форми.

Микола вперше забажав, щоб вища освіта стала привілегією пануючої аристократичної верстви і капіталістів. Статут 1835 р. містить рішучі обмеження для нижчих верств. До вищої освіти мала допускатися тільки молодь

з добрих родин, з витонченими манерами і т. д. Юнаків з нижчих суспільних верств могли приймати до університетів лише в тому випадку, якщо виявляли надзвичайні здібності. Студенти мали бути людьми добропристойними і вихованими, їх поведінка суворо регламентувалася.

В 1835 р. цар затвердив попечителем московського університету графа Строганова*, розуміється, маючи нехибну надію, що в університеті пануватиме повний порядок і консервативний напрям. Однак ця надія не збулася, навпаки, трапилося зовсім протилежне. Замість розумового отупіння і закостеніння настало найяскравіше піднесення інтелектуального руху, небачене раніше в Росії.

Славетні професори Московського університету Чивільов*, Крюков*, Радкін*, Крилов*, Іноземцев*, Філоматфітський* та інші завершили наприкінці 20-их і на початку 30-их років навчання у німецьких університетах і наскрізь пройнялися гарячим прагненням тодішньої німецької молоді до свободи, національної незалежності, забезпечення громадських прав. Так само як і їхні тогочасні німецькі колеги, вони відчували недостойність деспотизму і з кафедр Московського університету сипали повними пригорщами засів людської гідності і прагнення свободи в серця молодих росіян, які внаслідок пануючої до того часу реакції виявилися надзвичайно підготовленими для такого засіву. Все те велике, що пізніше було здійснено в усіх галузях російської науки і літератури, в той час отримало в Москві імпульс або поглиблення. Герцен, Пушкін, Писемський, Достоєвський, Некрасов, Чернишевський, Тургенев, Л. Толстой, знаменитий російський критик Белінський, Огарьов, Бакунін і багато інших, одним словом, майже всі визначні уми, що їх дала Росія за останне п'ятдесятиріччя, отримали вищу освіту в Москві, в строгановську добу, що тривала аж до 1847 р.

Тут не зайвим буде виразно зазначити, що це інтелектуальне піднесення було початком російських свободолюбних рухів нашого часу, так званого нігілізму. І для німецького суспільства, яке тепер відзначається однаково слабою пам'яттю і слабим характером, цікавим має бути факт, що півсторіччя тому еліта німецької інтелігенції засівала в умах російської молоді перші зерна нинішнього нігілізму.

Повноводий і бурхливий потік інтелектуального розвитку, вже не можна було ні стримати, ні спрямувати знову

в старе русло, хоч реакція чинила розпачливі зусилля опанувати рух. Корупція усієї урядової системи, жахливий визиск нижчих верств народу, брутальність і безвідповідальність чиновництва, безправність громадян, безмежне свавілля адміністрації — одним словом, сама система з усіма своїми ворожими народові опорами спричинялася до того, що уми не могли заспокоїтися, джерело незадоволення залишалося відкритим, а потік все більше бушував, підмиваючи самі фундаменти деспотизму. Великий інтелектуальний рух, що розлився по усій країні, поступово набув соціально-революційного характеру. Російська молодь прийшла до переконання, що відродження Росії не може здійснитися тільки шляхом політичної реформи, не досить зламати силу деспотизму, треба, крім того, покласти кінець неволі величезної більшості російського народу. Поки триває та неволя, будь-яка політична свобода залишатиметься ілюзією і піде на користь тільки привілейованим верствам. Вже у першій добі російського руху за відродження виникло питання звільнення селян від панщини; пізніше стали предметом обговорення найрізноманітніші проекти соціального перетворення Росії.

Коли революція 1848 р. крокувала по Європі, Микола переконався, що все-таки свобода науки пов'язана з серйозною небезпекою для абсолютної влади. Отже, вирішив пообмежувати самоуправління університетів. В 1849 р. відібрав їм право обрання ректора. Ректором уряд міг призначити будь-яку людину з науковою освітою і академічним званням. Вибори (університетського) сенату і деканів підлягали царському затвердженню. Микола заборонив професорам і студентам виїжджати за кордон у країни, заражені революцією, а тим більше навчатися в цих країнах. Загострив він контроль над пансіонатами студентів, яких треба було повністю ізолювати від революційного руху. Посилив цензуру і обмежив право університетів отримувати з-за кордону книжки. В січні 1850 р. цар наказав приймати до університетів тільки дворянських синів. В 1849 р. скасував кафедри європейського державного права, в 1850 р. така сама доля спіткала кафедру філософії. Мали читатися лише логіка і психологія, але тільки професорами теології згідно програми, опрацьованої духовною комісією. Нагляд доручено духівництву.

Як бачимо, цар Микола повністю пішов слідами охопленого містицизмом Олександра. Також і він намагався хри-

стиянізувати університети, розуміється, результати були не кращі, ніж у його попередника. Студентська опозиція, як ми вже згадували, набирала щораз більшого розмаху, ставала глибшою і більше революційною. Даремні були намагання царя зробити вищу освіту привілегією пануючого класу: середній клас не дав відібрати того, що за ним вже було визнане.

Олександр II спершу пішов слідами Миколи. Як і його попередник, він у перші роки свого панування мав ілюзію, що різними інструкціями про студентські обов'язки зуміє відвернути молодь від революційного шляху. Так, 1858 р. уряд видав новий статут для Московського університету, де, крім інших вимог, визначено «обов'язки студента».

§ 1. Всі студенти християнських віровизнань повинні щороку причащатися і на доказ виконання цього важливого обов'язку кожен студент має у визначений час вручити інспекторові писемне підтвердження від священика.

§ 5. Студенти не можуть дозволяти собі висловлювати будь-який погляд про університетські лекції.

§ 11. При зустрічі з особами, що належать до імператорської родини, студенти повинні ставати струнко, салютувати, доторкаючись капелюха правою рукою і т. п.

Догани, незарахування курсів, звільнення — ось кари, якими уряд загрожував за порушення цих параграфів. Він не шкодував ні пряників, ні батогів, і стипендії надавалися лише після цілорічної проби, в першій половині другого року навчання «благонадежным» студентам. Подібно діяли і в інших університетах: загальна тенденція була така, щоб звести студентів до становища гімназистів. Розуміється уряд не домігся нічого: незважаючи на масові звільнення і вивози опозиційних студентів у Сибір, він не зміг перешкодити тому, щоб молодь, яка гаряче прагнула визволення народу, не заповнювала втрат, які раз за разом виникали в її лавах. На кожне насильство уряду відповіддю був подвоєний запал до справи свободи народу.

Але уряд здобув сумний досвід і в новому напрямі. Не тільки студенти псували йому життя, але й професори виявлялися для нього ненадійною опорою, навіть на попечителів важко було повністю розраховувати. Так, 1861 р. київський генерал-губернатор князь Васильчиков скаржився на попечителя університету Пирогова*, славетного хірурга, що він дав студентам надто багато свободи і самоврядування. Міністр поспішив повернути старий порядок,

а імператор, прочитавши донесення міністра, вигукнув: «Дякувати богу, давно вже пора!» У листопаді 1861 р. у Петербурзі вибухли студентські заворушення. Уряд запровадив реакційні розпорядження проти студентів, зокрема, ускладнював навчання слухачам нижчих курсів. Студенти вислали делегацію до міністра, щоб домовитись про скасування нових розпоряджень, але делегацію арештували. На це студенти відповіли великою вуличною демонстрацією. Імператора не було тоді у Петербурзі, його брати вирішили, що пробив уже час революції і з переляку вислали великі військові сили, справа закінчилася кривавою сутичкою з студентами.

Нарешті Олександр II вирішив, що зуміє роззброїти опозицію поступками лібералізмові. 19 лютого 1861 р. було скасоване кріпосне право. Услід за цією важливою реформою впроваджено суди присяжних і земства. І одночасно продовжували віяти похмурі вітри реакції. За правління Лоріс-Мелікова* заборонено кілька опозиційних газет і журналів, таких як «День» Аксакова, «Современник»*, «Русское слово»* тощо. Чернишевського зіслали в Сибір за те, що він відважився критикувати селянську реформу і доводив, що уряд звільнив селян без землі, тобто левину пайку селянської землі віддано поміщикам, а селянам залишалося менш, ніж потрібно людині для існування. Ця критика була для уряду дуже неприємною, оскільки його супротивникам, які мали б назавжди бути втихомирені внаслідок звільнення селян, давала до рук нову зброю, наводила фатальну тінь на сонце царської ласки, яке повинно було цілком ощасливити вдячних селян.

Отже, уряд вирішив шляхом нових реформ зміцнити самодержавство. Він дійшов висновку, що після всіх інших реформ потрібна ще одна, остання, щоб повністю заспокоїти Росію. Слід тільки скасувати поліційний нагляд над університетами і студентами, повернути університетам їхню колишню вільність і самостійність, яку вони мали в час свого заснування,— і настане загальне задоволення, припиняться студентські заворушення, наука стане на послуги самодержавству, а запеклі противники урядової системи стануть її найвірнішими прибічниками. І ось 1863 р. уряд видав статут, який справді повернув автономію російським університетам.

Але при цій реформі університетського статуту уряд забув одну обставину, а саме те, що в студентських завору-

шеннях йшлося не стільки про поліцийні обмеження свободи вищої освіти, скільки про головні причини хвороби Росії — деспотизм, жахливі зловживання з ним пов'язані і той організований визиск, на якому деспотизм грунтується. Поки тривали ці причини, не можна було чекати втихомирення умів. Самодержавство навіть не думало ні про зречення, ні про знищення підвалин, на яких стояло. Олександр II не міг зважитися дати народам Росії деяку автономію, деяку участь у вирішуванні власної долі. На такий далеко йдучий крок він не міг зважитися, бо це загрожувало обмеженням царської всевладності. Цар, врешті, відмовився від заграванння з лібералізмом, Лоріс-Меліков мусив піти, і царськими радниками знову стали запеклі реакціонери.

У такій ситуації не дивно, що університети і цим разом не заспокоїлися, і що після десятирічної свободи уряд Олександра II знову серйозно зайнявся питанням реформи університетського статуту. Царським дорадникам здавалося, що на цей раз відкрили корінь зла. Їхні висновки були такі самі, як і їхніх попередників за правління Олександра I і Миколи. Не було б студентських заворушень, якщо б лекції професорів не були б надто вільні і не подавали б учнівській молоді надто багато революційної отрути. Так звана свобода науки винна в усьому. Уряд повинен докладно знати, що викладають професори, він мусить не лише суворо цензурувати лекції, але й має давати докладні інструкції, що і як має викладатись. А студенти зможуть отримувати свідоцтво зрілості тільки в тому випадку, коли уряд переконається, що справді перетравили спасенний для них навчальний матеріал і залишилися вільними від будь-якої отрути перевороту і революції, яка відволікає молодь від поважних наукових студій, штовхає її до заворушень і, розуміється, деморалізує.

В такому дусі озивалася на початку 70-их років урядова і напівурядова преса. Не бракувало і відповідних зразків. Лутінов, один із співавторів реакційного університетського статуту, який останнім часом довів до відомих студентських заворушень, зробив таке визнання, просто неймовірне, як на ретрограда:

«Є у нас заклади, які відтягають молодих людей з вищих соціальних сфер, від загальних університетських студій. Такими окремими школами є Олександрівський ліцей в Петербурзі, інститут правознавства в Петербурзі, Па-

жеський корпус і їм подібні, які за програмою стоять значно нижче від університетів, але для молоді з вищих і найвищих суспільних верств надзвичайно привабливі, бо відкривають їй перспективи доброї державної кар'єри. Старий геометр Евклід сказав одному своєму учневі з царського роду: „В математиці нема для царів окремого шляху". У нас на те був інший погляд: гадали, що для дітей найвищих рангів нашого суспільства (в Росії існує 14 чиновницьких рангів) слід знайти легший шлях до науки, в той час як важчий і більш повільний має залишитися для нижчих верств народу».

Розуміється, в таких «вищих школах» не можуть розвиватися розум, спрямований до високих справ, ідеальні прагнення. В тих закладах не чутно, як в університетах, биття пульсу народу, не вирує життя, не панують високі почуття, серця не б'ються для свободи. Навпаки, навчання і мислення тут відбуваються точно, згідно з інструкцією, і ті «вищі виховавчі заклади» з привілегією забезпеченої кар'єри є одночасно інкубатором забитих голів — саме таких, які найбільше потрібні деспотичному урядові.

Такий ідеальний університет Делянова* і спілки! Реакція не довго зволікала з нанесенням удару свободі університетів і науки. В 1875 р. створено комісію для перегляду університетського статуту, вже в 1876 р. ця комісія подала міністерству статут, який, щоправда, підкопав свободу університетів і свободу науки, але ще не наніс їм смертельного удару. Комісія ще не була достатньо реакційною, щоб виконати все, чого від неї вимагали. В очах уряду комісія пішла не досить далеко, не досить реакційно переглядала статут. Опрацьований нею статут було відкинуто і здавалося навіть, що уряд, навчений досвідом попередніх урядів, зовсім відмовиться від будь-яких змін і залишить все по-старому. Але то була ілюзія. Уряд неухильно йшов до визначеної собі мети. Щоправда, за Олександра II справа не дійшла до реакційної реформи. Лише Олександру III судилося ощасливити нею Росію.

1884 р. запроваджено новий університетський статут, який задовольняє найсміливіші побажання російських реакціонерів і належить до найпотворніших замислів, які будь-коли були вигадані реакційним урядом для знищення вищої освіти народу.

Новий статут, який реакціонери привітали з ентузіазмом, а інтелігенція і учнівська молодь зустріли великим

обуренням, діаметрально протилежний статутові 1863 р. і статутові періоду заснування університетів у 1804 р. Він перетворює університет у різновидність вищої гімназії, професорів у звичайних шкільних вчителів, а студентів — у гімназистів. Особливо ж дбає про те, щоб систематично умертвляти здоровий глузд учнівської молоді.

Отож розгляньмо трохи докладніше отой горезвісний статут, проти якого під час останніх заворушень одностайно піднялася вся російська молодь. Проект 1876 р. зберігав обрання ректора університету, але вимагав затвердження виборів царем, а час перебування на ректорській посаді зменшував з чотирьох до двох років. Вибори деканів також підлягали царському затвердженню. Новий статут всюди замінив вибори призначенням царем або міністром. Вибори професорів, згідно з проектом 1876 р., теж залежали від міністерського затвердження. За сучасним статутом університет не має навіть права пропозиції. Призначає професорів виключно міністр, який може при цьому навіть не вислухати думку університету. Попечителя, який перед тим був тільки радником і урядовим чиновником для нагляду, новий статут перетворює в найвищу владу університету: ректор повинен беззастережно підлягати його наказам. Попечитель здійснює нагляд над лекціями, скликає засідання сенату і факультетів і присутній на них. Він може видавати ректорові обов'язкові розпорядження щодо лекцій, контролю над студентами тощо. Ректор повинен відгукуватися на всі доручення попечителя. На випадок потреби він зобов'язаний видати розпорядження про обшук квартири, мусить наглядати приватне життя студентів і навіть давати вказівку про особистий обшук студентів. Згідно § 9 нового статуту все листування міністра з університетом йде через попечителя.

Новий статут перетворює ректора в урядового чиновника, влада якого поширюється не лише на студентів і службовців університету, але й на професорів. Згідно § 34 старого статуту ректор мав право вказувати сенатові про порушення, яких припустилися окремі професори. Згідно § 14 нового статуту він може за погодженням з куратором робити професорам зауваження про їхні лекції. Внаслідок нового статуту професори повністю втрачають свою самостійну і поважну позицію й зводяться до рівня звичайних машин, які механічно грають певну визначену програму і при цьому відмовляються від будь-якої власної

думки. § 17 нового статуту не залишає щодо цього жодного сумніву.

Якщо професор у своїх лекціях не дотримується програми, встановленої комісією, а виходить за її рамки, то студент не зобов'язаний виявляти пильність при вивченні таких додатків. Наприклад, за програмою професор філософії має викладати студентам філології Платона і Арістотеля. Якщо ж професор побажає включити в тематику своїх лекцій якісь інші системи, або свою власну, коли він її має, то студент не зобов'язаний проявляти пильність!

Цей повторний припис може видатись жартом. І все ж це — безперечний факт. Професор повинен викладати цілком механічно і не виявляти при цьому жодних власних думок, якщо хоче уникнути небезпеки, що на нього донесуть попечителеві і міністрові, або що доведеться почути від студентів, що, мовляв, його лекції не відповідають програмі, а тому жоден студент не зобов'язаний виявляти пильність, — і саме це, головним чином, і є метою нового статуту. Якою мірою новий статут розрахований на перетворення професорів у звичайних учителів, а студентів у гімназистів, видно, якщо глянути на діяльність окремих факультетів. Особливо цікавий в цьому відношенні історико-філологічний факультет, який має давати загальну вищу освіту і тому виділяється, як правило, великою чисельністю студентів. Класична філологія дотепер відігравала на історико-філологічному факультеті другорядну роль, тобто була тільки одним з його відділень і служила спеціалізованим дослідженням. Згідно нового статуту вона стала головним предметом, обов'язковим для всіх студентів цього факультету, осередком всього навчання. Її значення — таке саме, як грецької і латинської мови у гімназії. Кожний студент у кожному з восьми семестрів повинен як домашнє завдання вивчити одну працю з класичної філології, а крім того ще одну трагедію, одну комедію, один великий діалог і одну велику промову, або два малі діалоги і дві малі промови грецьких і римських класиків. Однак тих книг, про які професор викладає в даному семестрі, студент не повинен вивчати вдома. Крім того, студент має в кожному семестрі готувати вдома письмові переклади і вправи з грецької і латинської мов. Цих вправ не можна занедбувати у зв'язку з вивченням інших предметів, наприклад, російської літератури. З 18 годин обов'язкових занять на

тиждень на вивчення греки і латини виділено 14 годин!

Слід визнати, що й, справді, важко було б більше грунтовно вбити у молоді охоту до будь-якої загальної освіти, ніж це чинить сучасний статут. Фактично навчання становить лише дальше продовження гімназії, воно спеціально розраховане на те, щоб в зародку знищити будь-які політичні чи вільнодумні прагнення.

Під час екзаменів проявляється підлегле становище професорів. Їм відібрали право екзаменувати тих, кому вони мають давати вищу освіту.

Вже згідно проекту 1876 р. екзамен мав проводитись міністерською комісією, але до неї входили все-таки люди з науковою освітою. Тепер не треба й цього. Міністр може призначити комісію цілком на свій розсуд. Те саме можна сказати про екзаменаційні правила, які раніше встановлювалися факультетами і сенатом. Внаслідок нового статуту встановлення цих правил відійшло до компетенції міністра. Йому вже не потрібно запитувати університет про його побажання, а кандидат повністю залежить від волі екзаменаційної, точніше ж урядової комісії. І які ж то екзамени! Комісія має екзаменувати лише з тих предметів, які прямо чи посередньо пов'язані з класичною філологією.

Головне місце на екзамені належить перекладові грецьких і латинських авторів, грецьким і латинським старожитностям, історії грецької і римської літератури, старокласичному віршуванню, міфології, історії Греції й Риму, історії стародавнього мистецтва, філософії Платона і Аристотеля, оволодінню латинською граматикою і стилістикою. Останне кандидат має довести написанням творів. Іншими словами — екзамен на історико-філологічному факультеті є не більше як продовженням гімназійного випускного екзамену.

Незалежно який фах студент бажає обрати, він повинен весь час свого навчання присвячувати класичній філології. При цьому не тільки повинен читати класичних авторів, вивчати духовне і політичне життя античності, але й зобов'язаний займатися граматичними вправами, перекладами з стародавніх мов на російську і навпаки — так само, як це він робив під час восьмирічного навчання в гімназії. При такій системі всі інші предмети дуже скорочені. Чотири години з 18 а також домашні завдання, які виконуються в той короткий час, який залишається після занять ста-

рожитністю,— ось все, що залишається для філософії, порівняльного мовознавства, літератури, загальної і російської історії, географії та етнографії, історії західноєвропейських і слов'янських літератур, які раніше культивувалися з належною дбайливістю. Професори не мають ніякого відношення до екзаменів, вони повинні лише підготувати до них слухачів. Перед кінцем семестру влаштовують для кандидатів до екзаменів репетиторії, які служать лише навчальній меті — «збільшити, зміцнити і грунтовно утвердити знання в пам'яті студента». Згідно статуту, студента треба опитувати з тих питань, які він знає недостатньо і неточно, щоб все пояснити і поглибити. Ці репетиторії роблять становище професора, сильно перевантаженого працею через саму вже шкільну систему, просто нестерпним, якщо він прагне серйозно ставитися до своїх обов'язків. Репетиторії розтягаються на 8—10 семестрів і ці так звані попередні екзамени забирають професорові весь час. Як йому вкласти в голови студентів важкостравний науковий матеріал, як їх підготувати до здачі головного екзамену перед екзаменаційною комісією, яка керується політичними мотивами і своїми питаннями може звести нанівець найстаранніші зусилля професора, особливо, якщо він відомий як людина з характером або навіть запідозрена в лібералізмі? Єдиними наслідками навчання, екзаменів і репетиторіїв мають бути, згідно бажання ретроградів, наукова поверховість, неуцтво, нице фарисейство, або, висловлюючись офіційною мовою, «благонадежность».

Дотепер ми говорили лише про історико-філологічний факультет. Для доповнення картини слід згадати і про інші факультети.

На юридичному факультеті головну роль відіграє римське право, хоч і не в такій великій мірі як класична філологія на факультеті історико-філологічному. Але щоб юристи не надто відійшли від філологів, основою екзамену з римського права становить оригінальний текст «Інституцій» Юстиніана*. Багато місця займає також римське державне право, але з тим застереженням, що це має бути тільки східноримське право. З історії філософії права вимагається тільки знайомство з основними теоріями античного світу — Платона, Арістотеля, Ціцерона. Між фахівцями правознавцями і камералістами нема жодного розрізнення. Якщо хтось бажає присвятитися політичній економії і фінансовим наукам, повинен докладно знати римське право,

канонічне право, державне право, міжнародне право, енциклопедію правознавства, історію філософії права, і все це повинен знати так само докладно як спеціаліст-правознавець. Отже, і для юристів та сама система! Придушення прагнень до наукових знань шляхом перевантаження мозку науковими матеріалами, які ніяк не пов'язані з актуальними проблемами сучасності.

Краще стоїть справа на медичному факультеті, оскільки там йдеться про фахову освіту. Тут не наважилися робити обмежень. Але репетиторії і головні екзамени дають більше ніж треба можливостей позбуватися небажаних кандидатів і затруювати життя професорам.

Втім, статут дбає, щоб студенти не лише на медичному, але й на всіх інших факультетах докладно дотримувалися своєї спеціалізації. Статут зобов'язує професорів і приват-доцентів «боротися з надто гарячим прагненням знань у студентів». Він зобов'язує професорів суворо слідкувати, щоб студент не виходив за межі вивчення свого фаху і не кидався на вільні професії, оскільки це відволікає молодь від головного завдання, ослаблює їх розумові здібності і надто рано прищеплює жадобу знань. З тієї ж «педагогічної» причини професорам і приват-доцентам не вільно влаштовувати безплатні лекції. Ця заборона особливо обтяжлива для приват-доцентів, бо утруднює їм можливість здобути популярність і залучити слухачів до своїх платних курсів, з другого боку, вона не дає змоги багатьом сотням юнаків слухати інші лекції, крім тих, що стосуються їхньої спеціалізації, і самостійно розширювати горизонти своїх знань.

Взагалі, статут дуже несприятливий для приват-доцентів. Раніше певна, законно визначена, кількість доцентів отримувала гонорари з університетських фондів. Тепер ця законна оплата відпадає, зате міністр може надавати доцентам дотації за особливі заслуги. Отримання приват-доцентури за новим статутом теж ускладнене. Раніше не ставили надто суворих вимог; було достатнім захистити на доказ своїх здібностей дисертацію. Тепер же він повинен насамперед отримати ступінь доктора або магістра, потім ще чекати три роки після закінчення навчання, і лише тоді можна осісти при якомусь з університетів як приват-доцент. Але протягом цього трирічного періоду кандидат на приват-доцента в більшості випадків, ймовірно, буде змушений облишити свій намір, бо рідко хто матиме

стільки засобів, щоб стільки часу самостійно утримувати себе. Взагалі, новий статут відштовхує людей від займання професорських кафедр по університетах,— така мета, розуміється, і ставилася. Принаймні російське самодержавство не мало причини, щоб забезпечити опозиційній професурі молоде покоління спадкоємців.

Також оплату надзвичайних професорів і підвищення їх надзвичайних професорів вирвано з рук університетів. На підставі § 48 нового статуту надзвичайний професор може бути призначений звичайним професором будь-коли, незалежно від років служби тощо, причому, природно, головне значення мають політичні переконання. Міністр, без сумніву, призначить звичайними професорами тільки таких вчених, які даватимуть найбільшу запоруку «благонадежности».

Захисники і противники реформи університетів в одному питанні згоджувалися між собою: щодо необхідності матеріального забезпечення професорів і підвищення їх платні, яка вже віддавна не відповідала вимогам життя, і в інших установах відрегульована відповідно до потреб часу. Але новий статут у цьому відношенні нічого не змінив. Платня звичайних і надзвичайних професорів залишилася та сама (2—3 тисячі карбованців). Недостатність такої платні визнана була ще, коли видавався статут 1863 р. Тоді було визначено для професорів і доцентів петербурзького університету 165 000 крб., для московського, київського, харківського і казанського по 193 000 крб. Згідно статуту 1884 р. виділено для петербурзького університету 170 000, а для інших університетів по 206 000 крб. В цю суму вже входять 10 000 крб. для приват-доцентів, яким в 1863 р. не платили, бо тоді вони отримували гонорари з університетського фонду. Отже, оплату професорів не поліпшено, хоч ціни на продовольство дуже зросли.

Зате щедрішим уряд виявився щодо інспекторів для нагляду за університетами. З порівняно незначного становища вони перетворилися у впливових урядових чиновників. 1863 р. вся платня інспекторів у п'яти університетах становила лише 26 000 крб., статут 1884 р. встановлює платню 94 000 крб. Уряд мусив цю неприємну службу щедро оплатити.

Становище університетів у Росії, як бачимо, зовсім не привабливе. І в майбутньому воно не має бути іншим. Вільний критичний дух має піти з університетів — вони повин-

ні або ізолюватися або дійти до становища привілейованих вищих шкіл, закладів для виховання вищого російського чиновництва, розсадників низькопоклонства і політичної безхарактерності.

Само собою, що реакція, крім університетського статуту, видала також правила, які піддають студентів загостреній дисципліні. Головні вимоги правил такі:

Одруженим заборонено вступати до вищих шкіл. Кожен, хто хоче бути студентом, мусить, крім інших документів, подати дві фотографії з власноручним підписом.

Кожен студент повинен завжди носити при собі квиток і на кожну вимогу показувати його ректорові, доцентам і поліції. В університетському будинку і поза ним студенти мусять носити уніформу. Студенти зобов'язані бути ввічливими, про лекції не сміють висловлювати жодного погляду.

Студенти не мають права утворювати будь-які товариства, подавати петиції за одним чи багатьма підписами, не сміють висилати жодних депутацій і вивішувати об'яви від імені студентів. Взагалі, жодна об'ява не може бути оприлюднена без підпису інспектора.

В університетських будинках, дворах і селах не можна утворювати будь-яких читалень, не вільно відкривати дешеві кухні, суворо заборонено влаштовувати в цих місцях театральні вистави, бали, вечірки. Так само поза стінами університету не можна організовувати студентські театральні вистави, концерти, доповіді тощо і взагалі будь-які збори; у випадках крайньої потреби влада може це дозволити, якщо студенти отримають попередній дозвіл від університетських властей і поліції.

Студентам суворо заборонено влаштовувати будь-які збори для обговорення своїх справ, виголошувати промови або збирати гроші. Суворо заборонено їм належати до будь-яких таємних товариств, навіть якщо б вони були цілком невинного характеру. До закінчення університету студентам не дозволено одружуватись.

Під час канікул студенти, що виїжджають поза місто, повинні отримати картку з дозволом на подорож від інспектора; студент, який посміє виїхати з міста без такої картки, повинен повторити один курс. Це розпорядження не стосується тільки студентів, які віддаляються з міста на кілька годин. Картку про дозвіл на виїзд студент отримує лише тоді, коли перевірка всіх його документів

покаже, що університетська влада немає ніяких претензій до нього.

Покарання суворі і доходять аж до повної заборони навчання в університеті.

Російська реакція зустріла новий статут і правила з ентузіазмом. Тільки тепер повинен настати порядок в університетах, висохне джерело революційних рухів! Нарешті уряд знайшов добрий шлях, Росія врятована. Такі вигуки можна було вичитати в російській реакційній пресі і, особливо в органі Каткова* після опублікування нового статуту.

А проте трапилося протилежне. Російські професори і студенти дали красномовну відповідь на цю спробу деспотичної реакції, яка прагне задушити вищу освіту російського народу. Новий статут ще не повністю увійшов в життя, екзамени відбуваються ще згідно старих норм, але вже виявилося, що новий статут нестерпний. Студентська молодь у всій Росії виступила проти нього, вулицями Москви потекла кров, два студенти загинули, захищаючи права молоді. Студенти в Москві вимагали закриття університету, і уряд був змушений вдатися до цього заходу, бо студенти відмовлялися ходити на заняття. Усі російські університети пішли за прикладом московського, і уряд був змушений усіх їх позачиняти. По-старому він вбачав в студентських заворушеннях звичайні «безпорядки», викликані «підбурювачами» — і зреагував з усією жорстокістю. «Зачинщиків» покарано, деяких жахливо. Синявський, який у Москві ударив в обличчя інспектора Бризгалова*, щоб у його особі нанести удар усій реакційній системі, і один казанський студент, який пішов за прикладом Синявського, віддані до горезвісної штрафної роти, тобто засуджені на повільну смерть в муках, бо з штрафної роти з її важкою працею і жахливими покараннями нема виходу, а є один лише порятунок — смерть. Вже багато чесних росіян понесли жорстоку смерть у штрафній роті, яка навіть царю Миколі здавалася надто суворою.

Інші «зачинщики» і «учасники» були або звільнені, або вислані в адміністративному порядку, ще інші відбули ув'язнення. Для російського уряду справа цим закінчилася, але чи і для народу? Сумніваємося. Адже в отій велетенській демонстрації російської студентської молоді йшлося про питання життя і майбутнього усього російського народу. Завдяки стійкості молоді і її гарячій любові до народу й свободи російські університети, як ми вище

показали, перемогли вже не одну бурю. Хоч як шаленіло самодержавство, воно не змогло вбити науку, яка в Росії стала втіленням прагнення свободи, надії на кращий час.

Найвидатніші російські вчені, які відверто виявили свою симпатію до студентів, залишили кафедри, коли наука втратила у Росії рештки свободи. Інших професорів звільнили. Аде вже не раз реакція усувала найзаслуженіших діячів,— і все ж справа науки, справа народу і його свободи не гинула. Інші діячі з сильними характерами заповнювали прогалину — так буде і тепер. Новий статут протривае недовго.

МИКЛУХО-МАКЛАЙ *

Знаменитий російський мандрівник Миклухо-Маклай, відомий у науковому світі насамперед своїми географічними та етнографічними дослідженнями в Новій Гвінеї помер цими днями в Петербурзі внаслідок важкої хвороби, на 44 році життя*. Миклухо-Маклай був сином російського дворянина і шотландки, осілої в Росії. Навчання розпочав в Петербурзі, а закінчив у німецьких університетах, у першу чергу в Ієні, де був улюбленим учнем Геккеля*. Разом з своїм учителем здійснив 1866 р. першу наукову подорож до Мадейри і на Канарські острови, відвідавши перед тим значну частину Європи. 1869 р. поїхав до Марокко, де займався дослідженнями в галузі зоології, а відразу ж після повернення підготувався до великої подорожі на тихоокеанські острови для вивчення папуасів. Через Південну Америку, Таїті і острови Самоа приїхав до Нової Гвінеї і на її північному узбережжі самітно провів цілий рік у хатині посеред пралісу, досліджуючи природу і місцевих жителів. Близько року перебував він також на західному узбережжі того острова, а в 1877 р. провів дослідження в глибині Малакки. Звідтіля поїхав до островів Палау, далі до островів Адміралтейства, а в 1876—1878 рр. знову відвідав північний берег Нової Гвінеї. У 1878 р. у зв'язку з погіршенням здоров'я поїхав до Сінгапуру і, виздоровівши, того ж року знову виїхав до Нової Гвінеї. Аж до 1882 р. він далі проводив свої експедиції і наукові дослідження, за які в Росії його називали «королем папуасів». Тільки в 1882 р., навантажений науковими скарбами і раритетами, колекціями і журналами спостережень повернувся до Європи і зайнявся опрацюванням величезного матеріалу й результатів досліджень, на кошти Петербурзької Академії, яка його прийняла у члени. Ще до закінчення цієї реботи він активно цікавився планом заснування російської колонії в Новій Гвінеї*. У публічних лекціях і у записах, поданих урядові, намагався сприяти здійсненню цього проекту. Однак йому не вдалося здобути для цієї ідеї урядову підтримку, не встиг він і закінчити опис своїх подорожей. Багато листів і звітів про ці подорожі свого часу друкувалося у англійських, французьких, італійських, німецьких спеціальних журналах, головним же чином у виданнях Російської Академії наук.

БЛАЖЕНСТВА МИРУ

Маємо їх запевнені та задокументовані. Ipse dixit[1]. Сам цісар німецький у празничній хвилі запевняє нас про се. «В бозі та в оружності Німеччини» — яке зіставлення! — покладає він надію, що спокій не буде нарушений. Не меншою надією наповняє його тісний в і д п о р н и й союз Німеччини з Австрією та Італією. Ті три великі держави, злучені разом спільністю того найвищого інтересу — вдержання миру,— творять таку фалангу, яку зачепити не поважиться ніхто при здоровім умі. Та не досить того! Власне се почуття величезної сили позволяє німецькому цісареві без тіні заздрості або злої волі плекати ніжну ростину особистої приязні до російського царя й добрі сусідські відносини до Росії. Значить, також із сього боку можливість якого-будь конфлікту майже виключена.

Хто ж і що в такім разі може грозити тим «блаженствам миру?» Чи може Франція, про яку німецький цісар у своїй мировій заяві не без розмислу промовчав? Правда, Франція се вулкан, що сьогодні спочиває, а завтра може вибухнути. Та, проте, в останніх 5 літах, у часі, коли періодично повторялися «граничні конфлікти» між Францією й Німеччиною, не вважаючи на агітацію французької Ліги патріотів та Буланжера*, бачили ми дивне явище. Стороною зачіпною, провокуючою та визиваючою була все Німеччина, яка при тім не переставала запевняти, що вона «мирна та горда в почутті своєї сили», а сангвінічна та вулканічна Франція виявляла якнайбільший такт, поміркування та дійсну здержливість, гідну високої культури. Коли тепер німецькі провокації та галабурди, вимірені проти Франції, затихнуть

[1] Сам сказав (*лат.*).— *Ред.*

зовсім, коли Німеччина в почутті своєї сили перейметься також супроти своїх зарейнських сусідів почуттям правдивої сусідської взаємності, то сміло можна сказати, що блаженствам миру і з того боку в найближчих щонайменше 10 літах не буде нічого грозити. Тим менше може щось грозити їм із боку Англії, Союзних Держав Північної Америки, Швеції, Бразілії, князівства Монако, держави Конго, Китаю або Малайського архіпелагу. Можемо жити спокійно і вмирати в постелі,— кому ще до того часу лишиться постіль від податкових секвестрацій.

Блаженства миру! Який чудовий вигляд! Розвій національний, скріплення основ одностайного державного організму, піднесення добробуту — все те й багато дечого іншого входить до того коша, названого блаженством миру. А проте, хоч ніхто не думає з того коша вкрасти нам ані одного з тих райських плодів, бо адже ж «наша надія в бозі та в загальнім уоруженні», все-таки того мирового коша мусять стерегти мільйони сталевих колючок, цілі гори пороху, динаміту та нітрогліцерини, цілі армії людей, відірваних від мирової праці, ціле море найжизненніших соків народних, витиснених, випомпуваних при помочі цупких адміністраційних машин і перетоплених на золото та банкові білети. Оглядаючи при деннім світлі ті блаженства миру, бачимо в них дивоглядну суперечність із тим, що ми привикли називати миром, бачимо неситу гідру, що пожирає далеко більше та далеко систематичніше, ніж найлютіша війна.

Супроти сього не повинно дивувати нас, що сю шумну мирову заповідь повітала біржа знижкою курсів, подібною майже до паніки. Бо й справді оружний мир при сучаснім шаленім розвою техніки, се ненастанна, напружена війна, се перегони, в яких держави одні перед другими стараються викидати якнайбільше грошей, відривати від праці якнайбільше людей, громадити якнайбільше та якнайдосконалішого оружжя, аби по кількох літах продавати його на вагу заліза, і все те з одною метою, аби заховати мир. Тому справедливо весь світ разом із берлінською біржею супроти сього вигляду на довгий тривок мира запитує: «Wat koof ich mir davor?»

Друковано в часописі «Kurjer Lwowski» 1888, ч. 177. Переклад писано дня 16 липня 1913.

ОРГАНІЗАЦІЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПАРТІЇ

I

Добігають уже до кінця обі наші парламентарні каденції, ради державної та сойму крайового. Не можна сказати про них, що вони були безплідні; навпаки, вони були аж надто плодючі, та, на жаль, майже все in minus для інтересів нашого краю. В своїм часі я постараюся зсумувати та відповідно оцінити здобутки діяльності наших найвищих репрезентацій, а властиво їх всевладних органів — кола польського у Відні* та соймової більшості в краю. Тепер досить буде сказати тільки загально, що ніколи досі так виразно, так цинічно, як у теперішніх парламентарних каденціях, не виступила на зверх основна хвороба нашої суспільності — родова кастовість, що не знає нічого понад собою ані обік себе, найспокійніше в світі потожсамлює інтерес малої та близької до банкротства купки людей із інтересом народу, і величається своєю погордою для науки та просвіти, для чесної праці та заслуги.

Не потребую широко розводитися над тим, відки се пішло, що та хороба могла так розширитися, що нечисленна й близька до фінансового, морального та духового банкротства купка людей могла забрати в свої руки керму майже всіх крайових справ і може визискувати їх виключно на свою користь. Звалювати всю вину на поміч і впливи уряду не здасться ні на що. Парламентарний уряд шукає в краю опори, шукає того, хто має в собі які-будь задатки сили та впливу. Певна річ, що як би він у галицькій шляхті не був знайшов таких задатків, то не мав би ані інтересу, ані змоги творити їх із нічого, або як би тепер знайшов деінде силу та солідарність більшу ніж у шляхти, то був

би змушений числитися з тими новими чинниками. Не в прихильності уряду треба шукати причини того так важного суспільного явища, як панування шляхетських родів у Галичині, але радше головно в сустику двох фактів фатальних у історії Галичини — в розбитті демократичного сторонництва і в цілковитій дезорганізації демократичних елементів особливо від р. 1867, а з другого боку, в повстанні та скріпленні організації шляхетського сторонництва, т[ак] зв[аних] «станьчиків». Нема сумніву, що приспішення зросту сього сторонництва й скріплення його впливів у великій часті залежало від прихильності центрального уряду, але гріхом було би сказати, що уряд також розбив галицьке демократичне сторонництво. Те сторонництво розбилося само, впало наслідком хиб і органічних суперечностей. Лишилися, отже, лиш дві сили в краю, шляхта та бюрократія. Тому й не диво, що вони злучилися одна з одною — на яку користь для краю, се бачимо всі.

Коли в теперішню хвилю пригадую ті давні та відомі події, то чиню се в почутті неминучої потреби нової організації всіх демократичних елементів нашого краю для протиділяння впливам ретроградних елементів. Сим висловлюю думку, якій «Kurjer Lwowski» служить ненастанно та витривало, а також надію, що демократичні елементи в Галичині вже настільки численні та свідомі своєї відрубності, своїх задач та засобів, що їх організація в одноцільне, сильне політичне сторонництво не покажеться зовсім трудною. В переконанні про неминучу потребу якнайскорше приступити до такої організації утверджує мене також приклад віденських німців. Уже було зазначено в часописах, що долішньоавстрійське намісництво затвердило вироблений послом Кронаветтером статут Центрального демократичного товариства. Сей статут маю перед собою й думаю, що зроблю прислугу справі нашої власної демократичної організації, коли подам той статут у перекладі на нашу мову, зазначаючи при кождій точці те, що для нас важне, а при тім підносячи те, чого нема в віденськім статуті, а що у нас повинно лежати в основах організації.

I. § 1. *Назва, осідок і мета товариства.* Центральне демократичне товариство має осідок у Відні, а мету — підпирати та боронити всіх інтересів демократичної партії. Поперед усього товариство кладе собі задачі:

1. Вибороти загальне право виборче до всіх репрезентацій політичних та громадських при помочі петицій до ради державної, сойму та репрезентацій громадських.

2. Внесками в дорозі права петиційного здобути піднесення добробуту верстов промислових, і нарешті.

3. При помочі петицій і внесків до уряду та кіл парламентарних довести до того, аби раціональне заведення прогресивного податку доходового одержало силу закону, через що було б уможливлене знесення всіх податків посередніх.

Для осягнення сеї мети служать:

а) відбування зборів товариства для обговорювання справ громадських, політичних і економічних;

б) відбування вандрівних зборів по провінції з тою самою метою;

в) укладання та публікування петицій, резолюцій, адресів, пропам'ятних письм і інших подань;

г) устроювання відчитів наукових і популярних як власних членів, так і осіб спеціально упрошених до того;

д) брання участі у всіх виборах до різних кіл репрезентаційних та виборних урядів через ставлення та підпирання кандидатів із випробуваними переконаннями;

е) проектування та підпирання загальнокорисних підприємств та інституцій.

Сим першим параграфом свого статуту віденське демократичне товариство характеризує себе як переважно міцеве, віденське, хоч дальший параграф позволяє належати до товариства, кождому повнолітньому горожанинові Австрії, далі як товариство головно міщанське, бо аж дві точки програми — піднесення добробуту верстов промислових (der Gewerbtreibenden) і заведення прогресивного податку доходового (ся друга точка, як відомо, взята з програми соціальної демократії) мають головно на оці сфери міщанські. Негативно характеризує себе віденське товариство сим параграфом як безнаціональне. Не хочу сим терміном висловити нічого неприхильного та некорисного, а тільки констатую, що для авторів сього параграфа питання національне не існує і що вони супроти нього не займають ніякого становища. Можливо, що в Відні, центральній столиці держави, таке поставлення програми було на місці, хоч і там мені видається воно рад-

ше обминенням та промовчанням, ніж поясненням та полагодженням трудного питання. У нас демократична партія таким способом ставити свою програму не може.

Головними органічними хибами давнішого демократичного сторонництва було поперед усього невироблення суспільної програми поза загальне бажання «піднесення добробуту всіх верстов народних», далі занадто загальне і при тім занадто категоричне поставлення програми національної, а нарешті недостача внутрішньої організації. Полишаючи наразі сю третю точку набоці аж до часу, коли прийде мова до внутрішньої організації віденських демократів, зверну тут увагу на дві перші хиби.

Невиробленість суспільної програми у галицьких демократів була, можна сказати, головною причиною упадку того сторонництва. В кождій справі реакція вивішувала на своїм стязі конкретні інтереси — свої власні, і боролася за них. Демократи не мали таких інтересів. Інтереси міщанства, до яких іще найближче хилили їх доктрини, черпані з книжок, та їх власні симпатії, були дрібні та неясні. Інтересів селянства вони ані зрозуміти, ані присвоїти собі чи то не хотіли, чи не вміли. Відси пішло, що в крайовім соймі перших десятиліть польські демократи в справах суспільних промовляли звичайно або в ім'я книжкових доктрин, в ім'я абстрактної справедливості та суспільної гармонії або апелювали до патріотизму там, де шляхта промовляла практично та розсудливо про свої практичні потреби, а селяни та селянські посли говорили іноді недоладно або навіть не парламентарно, але все-таки, ведені здоровим інстинктом, по-своєму боронили своїх інтересів. Результат виходив такий, що теоретична справедливість демократів звичайно ставала по стороні шляхти або виявляла себе в дрібних та маловартих поправках там, де свідоме діла сторонництво повинно би було зібрати всю свою силу, поставити справу на вістрі ножа й не попустити ні на йоту. Так поступали галицькі демократи в справах сервітутовій, дороговій, шкільній і в многих інших. Тільки тому вийшло таке, що селянські посли, польські й руські, не станули під стягом демократів, але творили окрему парламентарну групу, якої історія, ударемнені зусилля та помилки мусять збудити правдиве співчуття у кождого безстороннього обсерватора та історика тих подій.

II

Характер галицької демократичної організації у всіх трьох згаданих точках повинен бути відмінний від організації віденської. Поперед усього ся організація повинна обняти весь край. Щоправда, закон не позволяє політичному товариству закладати філії, як се було у нас без окремого закону в р. 1848, але не забороняє йому давати почин до закладання інших таких самих політичних товариств і не забороняє поодиноким політичним товариствам як моральним особам вписуватися в члени іншого політичного товариства. Ті законні постанови повинна будуча демократична організація визискати якнайдокладніше, аби всі демократичні елементи нашого краю почули себе як одно тіло і в кождій хвилі могли дійти до обопільного порозуміння та до солідарного ділання. Центральні товариства повинні бути щонайменше у Львові та в Кракові, а довкола них мусили би морально групуватися подібні товариства повітові, перед законом зовсім самостійні, але злучені з собою одним духом, спільними цілями та взаємною приналежністю до числа членів.

Далі характер галицької демократичної організації повинен бути переважно л ю д о в и й, аграрний. Далекий від легковаження міщанства та міських робітників у суспільнім житті народу, я все-таки мушу признати, що елемент міщанський у Галичині сам собою занадто слабкий для витворення сильної демократичної партії і для достарчення тій партії відповідно сильної парламентарної репрезентації. Головна сила нашої суспільності — селянство; головні питання, що займають увагу керманичів нашої держави, політиків та публіцистів, се питання рільні, як податок грунтовий, горілчаний, справа дорогова, шкільництво людове і т. п.

Питання спеціально міські не дозріли ще в Галичині до розміру питань загальнокрайових, як у Англії або в Німеччині, а велика їх часть може бути корисно полагоджена в рамах питань аграрних. Втягаючи сільський люд до своєї організації, галицькі демократи відразу мусять стати на дорозі практичній, далекій від усякого доктринерства, мусять давати своїм членам підмогу в питаннях правних, культурних та освітніх. Демократичні товариства відразу стануть могутніми двигачами поступу та наберуть притягаючої сили супроти мас людових. Інтелігенція зіткнеться

в тій організації безпосередньо з простим людом і покаже, до чого вона здібна. Спільна корисна праця в товариствах причиниться більше до вироблення обопільного довір'я, ніж усякі казання та заохоти.

Та як мала би виглядати та людова програма галицьких демократів? Певно, що її вироблення мусило би бути спільним ділом значнішої групи людей свідомих речі. Взірців такої програми й такої організації, яка відповідала би нашим відносинам, треба би шукати не в Відні, але радше в Ірландії, в організації Ліги національної та аграрної*. З віденської програми можна би прийняти хіба точку про реформу закону виборчого в дусі зрівняння горожанських прав селян із міщанами та з властителями більших посілостей. Яка мала би бути та реформа, чи змагати відразу до загального та безпосереднього права голосування, як се чинять соціальні демократи, чи прийняти які переходові ступні, про се тепер нема потреби рішати. Щодо програми економічної, то, на мою думку, головною основою при її укладанні повинен бути оклик: рівні права й рівні обов'язки, а також постанова: де одиниця безсильна, там спілка, асоціація повинна займати її місце. Підпирання всяких асоціаційних змагань серед людності повинно бути одною з головних задач демократичної організації, так само як поборювання всяких привілеїв і всякого визиску. На тих основах оперта і в рамах законів уложена програма суспільної діяльності могла би відразу позискати для демократичної організації прихильність людових мас і дала би тривку та сильну підвалину для її розвою.

Що обік справ переважно аграрних також справи міські, справи ремесел, промислу, вищих шкіл і духовенства не повинні бути поминені в демократичній програмі, те розуміється само собою. Адже ж міста мусять достарчити для демократичної організації елемента інтелігентного, мусять бути огнищами тої організації, а численний уділ у ній міщанства пожаданий так само, як уділ сільського люду.

Важна, нарешті, точка програми галицької демократичної організації мусить обіймати питання національне. Тут відразу треба поставити постулат, на мою думку, найважніший: демократичне сторонництво в Галичині не може бути ані виключно польське, ані виключно руське, але мусить бути міжнародне, польсько-руське.

Кажу виразно: міжнародне, не мішане. Не вистарчить тут мовчки признати в статуті, що до товариства може належати кождий галичанин якої-будь народності. Міжнародний характер організації мусить бути зазначений у самій назві Польсько-руське демократичне товариство. Відповідно до того характеру мусить бути переведена також уся організація так, аби в товариствах із членами різних народностей права кождої народності були старанно узгляднені в міру того, чи дана народність у товаристві творить більшість чи меншість.

Не потребую тут говорити широко про важність руського питання для уложення відносин у нашім краю, а вистарчить зазначити се. Поляки віддавна знають, що русини — елемент переважно демократичний. Сей елемент серед русинів остільки перевищує поляків, що він більше зорганізований. Галицька Русь покрита, хоч далеко ще не вся, сіткою організацій, головно людових (читалень), неполітичних, а почасти також політичних. Русини мають два політичні товариства: руську раду, що тепер складається з елементів клерикально-бюрократичних і репрезентує т[ак] зв[аний] староруський, а властиво москвофільський напрям, і народну раду, зложену з елементів свіжих, почасти людових, із демократичною програмою. Оба ті товариства центральні, львівські, хоч не місцеві. Обік них існують, хоч тільки на папері, політичні товариства в Долині та в Турці, сумні приклади провінціальної безсильності та непорадності. Всі ті руські організації, хоч дуже скромні в порівнянні прим[іром] із чеськими, все-таки дуже цінні на початок, а нова демократична організація польсько-руська повинна уважно числитися з тими початками.

Основне лихо в руських політичних організаціях те саме, що було колись у польськім демократичнім сторонництві, се виключне національне становище. Ще у Львові та в більших містах набереться стільки руської інтелігенції, аби утворити ядро такого товариства і сяк-так сповняти функції, приписані статутом, але по менших місточках таких людей переважно нема. Що більше, по більших і менших містах однаково не стає іноді людей інтелігентних та незалежних, які зуміли би та посміли би стояти все на своїм становищі і не гнули би карку перед кождим вітром, що повіє з канцелярії староства, з ради шкільної або з консисторії. У поляків у Східній Галичині зовсім навпаки: людей світлих і незалежних скрізь немало, але не стає

їм широкого грунту та опори в масах людності. Сам той стан речей мусить склонювати одних і других до спільної організації, до здруження в боротьбі за спільні інтереси.

Друге лихо руських політичних товариств, се безплідність їх заходів, неминуча при їх політичній безсильності. Не маючи змоги вибороти що-будь парламентарною дорогою, товариства обмежуються майже виключно на вношення петицій, знач[ить] на просьби, на жебранину. Найбільший успіх, яким хвалиться народна рада, се випрошення у правительства руських паралельних клас при гімназії в Перемишлі. І справді, факт, що нар[одна] рада просила тих паралельок, і факт також, що уряд дав їх; але чи тому дав, що нар[одна] рада просила, се ще велике питання. Так само спокійно міг був і не дати, а коли дав, то далеко правдоподібніше, що мав до того інші, сильніші причини. Се вічне петиціонування, на якім майже обмежується вся діяльність руських політичних товариств, се найліпше свідоцтво їх немочі. Те саме посвідчують також часто поновлювані проекти згоди з поляками, яких тенор звичайно такий: «Ви, поляки, дайте нам те а те, і буде згода». З безплідності таких переговорів, на мою думку, один тільки вихід: елементи в головних питаннях однакових поглядів, елементи демократичні, людові руські та польські повинні зорганізуватися разом для боротьби зі спільним противником. Спільні інтереси людові, суспільні, політичні та економічні — вони в кождого перед очима, вони такі численні, ясні та всякому зрозумілі, що досить указати на них, аби всі згодилися на них.

Сполучені елементи демократичні, польські й руські можуть мати надію, що вже при будущих виборах перепруть стільки своїх кандидатів на посольські крісла, що ті в соймі та в раді держ[авній] зможуть утворити окрему, незалежну та одиноко добром своїх виборців заінтересовану групу. Все те, що тепер у формі петицій та меморіалів іде до міністеріальних коштів, тоді знайде сильну підпору в посольських голосах, і не буде покриватися мовчанкою. Та й у краю перестануть вічні передирки поляків із русинами, особливо коли від самого початку діло буде поведене достойно, одверто та з обопільною пошаною.

III

По довшій перерві, спричиненій обставинами незалежними від мене, приступаю до дальших уваг над тою справою, яка тепер, по відроченню соймової сесії, відчувається сильніше у всіх інтересованих кругах так само польської, як і руської публіки, що вкажу тільки на останню заяву п. Романчука перед кореспондентом чеської «Politik». Аби якнайшвидше довести до кінця свою розвідку, подаю насамперед як субстрат для вступної організаційної праці переклад дальших параграфів статуту тов[аристваl віденських демократів із тою увагою, що до тих дальших параграфів не треба вже буде нав'язувати таких просторих уваг, як до першого.

§ 2. *Члени, їх права та обов'язки.* Кождий повнолітній горожанин австрійський, мужчина, може бути членом товариства, коли має повне вживання горожанських прав. Приймає члена своєю ухвалою центральний заряд. Коли він відмовить прийняти, член може відкликатися до загального збору. Кождий член має право брати участь у загальних зборах, ставити внески й запити до заряду (§ 10), забирати голос на всіх зборах та вічах і голосувати при всіх ухвалах та виборах. Вступаючи до тов[аристваl, кождий член бере на себе обов'язок поступати згідно зі статутами й ухвалами зборів тов[аристваl та заряду, повзятими згідно зі статутами, і в міру своїх сил підпирати інтереси тов[аристваl. Хто поступає інакше, буде виключений. Виключеному членові прислугує право відкликатися до загальних зборів. Кождий член може вводити на зібрання тов[аристваl гостей, яким вільно брати участь у нарадах, але не вільно голосувати. Виступити з тов[аристваl вільно кождому членові в кождім часі.

§ 3. *Засоби тов[аристваl.* Кождий член найдалі до двох місяців по приступленню до тов[аристваl має зложити вкладку річну в сумі 3 зр. Через зложення тої вкладки член набуває право одержувати безплатно орган тов[аристваl. Вкладка числиться все за біжучий календарний рік.

§ 4. *Заряд.* Безпосередній заряд справами тов[аристваl належить до виділу тов[аристваl зложеного з голови, двох його заступників і сімох членів, вибраних звичайними загальними зборами тов[аристваl на протяг одного року. Члени уступаючого виділу можуть бути вибрані знов. Коли

котрий член виділу не прийде на його засідання 4 рази раз по разу без подання важної причини, уважається, що він добровільно виступив із виділу. В такім разі, як також при виступленню членів виділу з інших причин перед упливом тривку їх функцій виділ має право аж до найближчих загальних зборів доповнити себе провізорично з членів тов[ариства].

5. *Компетенція виділу.* Виділ рішає всі справи незастережені виразно для загальних зборів, а особливо:

а) приймає й виключає членів.

б) вибирає секретаря та касієра з-поміж себе,

в) складає щороку звіт із маєткового стану тов[ариства],

г) завідує маєтком тов[ариства],

д) скликає загальні збори тов[ариства],

е) виконує ухвали тих зборів, і

є) вибирає з-поміж себе членів для евентуальних мирових судів (§ 12).

Члени виділу сходяться в міру потреби на візвання голови або його заступника, або на писемне жадання 4-ох інших членів виділу. Ухвали западають абсолютною більшістю голосів: у разі рівності голосів рішає голова. Ухвали виділу важні лиш тоді, коли на засіданні присутня хоч половина членів виділу.

§ 6. *Секції.* Для легшого осягнення мети тов[ариства], члени його діляться на секції.

§ 7. *Компетенція голови. Повідомлення.* Голова виділу тов[ариства] заступає тов[ариство] перед властями та третіми особами, виконує ухвали зборів і виділу тов[ариства], проводить на зборах і на засіданнях виділу, веде хід дискусії та означує порядок предметів, що мають бути дискутовані, а також спосіб голосування. Він підписує всі документи, що виходять від тов[ариства] з підписом секретаря. Документи в справах грошевих підписує також касієр. Коли голова перешкоджений, заступає його перший, а коли й той перешкоджений, другий заступник із тими самими правами та обов'язками.

§ 8. *Загальні збори.* Заг[альні] збори скликає виділ тов[ариства] з поданням порядку денного, або на писемне жадання щонайменше 20 членів з поданням предмета, який має бути обговорений; такий надзвичайний збір повинен виділ скликати найдалі до 14 днів.

Звичайний річний заг[альний] збір тов[ариства] повинен відбуватися в марті. До компетенції заг[ального] збору належить: а) рішення в справі відклику непринятих або виключених членів; б) укладання петицій, резолюцій, адресів і інших подань; в) полагоджування внесків, предложених центральним виділом; г) доконування змін у статуті; д) ухвала щодо розв'язання тов[ариства]. Звичайні за[гальні] збори а) приймають річні звіти виділу та рахунків касових; б) доконують вибору членів виділу, голови та обох його заступників і двох контролерів для перегляду замкнення рахункового.

§ 9. Кождий заг[альний] збір без огляду на число зібраних членів може приступити до ухвал. Проводить такому зборові голова або один із заступників, а коли їх нема, котрий будь член тов[ариства], вибраний зборами. Ухвали западають абсолютною більшістю голосів, а в разі рівності голосів рішає голова. Члени виділу мають право голосувати на зборах окрім тих випадків, коли проти їх урядування піднесено закиди. Вибори доконуються картками; голосувати й вибирати можна тільки особисто.

§ 10. Кождий член має право ставити внески, але мусить усно або писемно мотивувати їх; вони проходять під дискусію та голосування по вичерпанні денного порядку.

§ 11. *Зміна статутів і розв'язання тов[ариства]*. Зміна статутів і розв'язання тов[ариства] можуть бути ухвалені тільки на зборі навмисно для сього скликанім більшістю двох третіх частей усіх членів. У разі розв'язання тов[ариства], збір, а зглядно виділ рішає про вжиття майна тов[ариства] на доброчинну ціль.

§ 12. *Мирові суди.* Спори в справі відносин тов[ариства], оскільки на основі статутів не можуть бути полагоджені виділом, мають рішатися без допущення дальшого відклику або зажалення мировим судом, до якого кожда сторона вибирає двох судіїв із поміж членів тов[ариства]. Ті 4 судії звертаються до виділу, який від себе визначає одного члена як суперарбітра. Сей має голос у мировім суді від виділу. Той суд, не в'яжучись ніякими означеними формами, рішає після свого совісного переконання абсолютною більшістю голосів.

Про ті дальші точки статуту тов[ариства] віденських демократів мені не довелося поробити ніяких уваг, бо стаття, якої початок був надрукований

у вересні 1888 р., перервалася задля натовпу інших статей до половини падолиста, а потім утратила вже біжучий інтерес. Вона була друкована в чч. 269, 271, 317 і 318 «Kurjera Lwowskiego», а переклад був написаний дня 16—18 липня 1913.

ЗАДУШНІ ДНІ У ЛЬВОВІ 1848 Р.

Саме сьогодні (д[ня] 1 падолиста 1888) минає 40 літ від пам'ятного бомбардування Львова. Не давній час, а все-таки тодішні події так неподібні до того, що бачимо тепер, що, справді, іноді вірити не хочеться. Не забуваймо, що задушні дні у Львові 1848 р. важна та фатальна дата в історії Галичини. Бомбардування Львова і спричинена ним побіда реакції були першою й остатньою рішучою побідою нівеляторського централізму над самостійним розвоєм Галичини. Система Меттерніха, що перед тим, до марта 1848 р. налягла була на Галичину та цілу Австрію, мов густа мряка, по грізних бурях наполеонівських війн, була подекуди елементарним нещастям, а не побідою. Те, що настало по остатнім дні жовтня та першім падолиста 1848 р., мало зовсім інший характер. Користаючи хоч би з позорів опору, централізм нагрянув і з окликом «Vae victis!» систематично ламав відразу видні парості, що розвинулися були в часі пам'ятної «весни народів», а дедалі йшов усе глибше, добирався до коріння, до серць і умів. Те, що сьогодні в нас шириться під сумними назвами сервілізму, браку цивільної відваги, трусливості, благородної денунціації і т. п., все те в значній часті плоди та наслідки побіди, віднесеної д[ню] 1 падолиста 1848 р. генералом Гаммерштайном над Львовом.

Мають те до себе побіди брутальної сили, що зразу родять обурення та завзяття, потім сум і зневіру, а пізніше, як іржа, перегризають слабші уми до шпіку костей, перетравлюють їх кров і нерви, переміняють їх людську сутність. Що спочатку не одному видавалося актом сумної та осоружної конечності, хвилевим схиленням карку перед хуртовиною, з якою годі боротися, з часом робиться привичкою, принципом, точкою виходу цілої приватної та

публічної політики. Сим способом ми дожили до таких явищ, що люди, які перед 40 роками в'їздили до Львова в тріумфі, тягнені або несені через молодіж, зі свіжими знаками ланцюгів Шпільберга та Куфштайна* на руках і ногах,— ті самі люди тепер числяться до провідників «пожарної сторожі», що своєю головною метою ставить гасити дух свободи; що люди, які перед 40 роками стояли на чолі самостійного руху та підписували свої імена під проклямаціями, що починалися від слів: «Wolność! Równość! Braterstwo!» — сьогодні, мов ті похилені воли в ярмі, ступають скромно під окликом: «Przy tobie, Panie, stoimy i stać chcemy!», розбиваються за конфесійними школами і признають корчму національними святощами, на які шарпатися можуть тільки безбожники, гайдамаки та тромтадрати.

Тому думаю, що трохи докладніше представлення тої сумної події, крім чисто історичного інтересу, не позбавлене буде також інтересу сучасного, як причинок до характеристики людей та політичних течій, яких вплив у теперішній хвилі не лише не належить до минувшини, але навпаки, здається чимраз дужчає.

Аби зрозуміти причини та значення кривавої катастрофи в задушний день 1848 р., треба хоч побіжно кинути оком на всю історію того року, особливо на ті її хвилі, що шуміли та ломалися в нашім краю.

Страшна катастрофа 1846 р. порушила до глибини галицьку суспільність, та не пригнобила її духу. Не було спокою в Галичині ані в р. 1846, після різні, ані в р. 1847, коли день страчення Вісньовського та Капусцінського у Львові* мало що не стався днем кривавої демонстрації та розливу крові на львівському бруку. Незадоволення та якесь глухе дожидання кипіло в умах і не давало їм завмирати.

Тому не диво, що «мартова буря» 1848 р., скоро тільки зірвалася в Відні, зараз майже зі скорістю електричного току перебігла до Галичини і викликала вуличні демонстрації 19, 20 і 21 марта, повні нечуваного в історії Львова запалу. Здавалося наразі, що вся Галичина в тій хвилі розпалася на два противні собі та ворожі табори; в однім таборі був увесь народ без різниці станів та віросповідань, скуплений під гаслом: свобода, рівність і братерство, а в другім були креатури Меттерніха, або, як тоді говорено: реакція, бюрократія та камарилья. Здавалося також

у першій хвилі, що той другий табір на всіх точках поражений і погромлений впливом революції і незабаром мусить розпастися та щезнути безслідно.

Тим часом ті погляди вже по перших днях упоєння показалися злудними. Народний табір зовсім не був такий одностайний та однодушний, як се здавалося в першій хвилі. Поперед усього саме міщанство львівське, що в тих рухах на позір брало дуже живу участь, далеке було від того розуміння справи, яке мали проводирі руху, а особливо від охоти боротися за свободу або хоч би тільки сміло та мужньо боронити того, що вибороли вже інші. Добру ілюстрацію поглядів того міщанства, а особливо заможної, «реальностевої» його часті, тобто властителів домів та грунтів, дають безіменні записки одного міщанина, списані на великім аркуші паперу і переховані в бібліотеці ім. Оссолінських (рукоп., ч. 2439), із якого подаю тут важніші уступи в перекладі.

«*У вівторок 21 марта 1848.* Від самого ранку с т у д е н т и т а г о л о т а зібралися в числі коло 500 осіб і по 6 у ряді парами ходили по вулицях, викрикуючи: «Wiwat, niech żyje Polska!» Коло 10 год. зібралися всі у губернатора і станули перед палатою, голосно домагаючися оружжя, аби видано його академікам та технікам. Коло 4 год. збіглися студенти та голота перед магістрат і кричали перед одвахом (будинком головної місцевої військової команди, «Hauptwache»), аби військо носило білі кокарди, т а к я к м и в с і, і аби військо присягло їм на вірність, або нехай зложать оружжя і віддадуть їм. У тій хвилі військо обступило середмістя від дерев'яної торговиці коло Валів, перед домініканську дзвіницю, коло арсеналу, просто коло другого обік жидівської школи, коло Стадіона (губернаторської палати) просто як фаєрпікета (будинок огневої сторожі) аж до плацкоменди, вниз коло Бернардинів аж до площі Фердінанда (тепер Маріяцької), а потім аж до театру Скарбка, де був кінець. Перед одвахом станули гусари (на конях) і піхота фронтом, а та г о л о т а з оружжям до 200 карабінів у порядку ходили по ринку. Нарешті ті студенти, коли побачили військо, зупинилися, а каноніри поздіймали дашки з гармат при одваху, і наміряли до вулиці. Тоді в ринку зробився великий перестрах, так що всі склепи позамикано і серед народу зробилося велике замішання. Комісар поліції Гіршберг потиху в уніформі ходив тайком по місті і пошепки просив людей, аби

замикали склепи та не випускали домашніх. Так воно й сталося, і аж до 8 год. вечором доми та каменицї були позамикані. Якийсь Білінський приступив до гармати і ліг на ній, але інші взяли його, і він пішов із ними. На другий день о 7 год. рано його взяли до поліції».

«*Д[ня] 22 марта.* Добжанський одурів і його взяли з дороги. Того дня була варта, академіки стояли з оружжям при школі (університеті), і приліплювали картки по місті , аби господарі, майстри та родичі не випускали нікого з домів, аби не було збіговища».

Як бачимо, з тих записок можна вичитати, що хто хоче, тільки не симпатію до вуличних розрухів, ані розуміння їх значення. Цікаве тут також те, що військова тактика вже в марті була така сама, як пізніше в жовтні, а становище війська, що облягало середмістя в часі бомбардування, було таке саме, яке в своїй записці подав «славетний» львівський міщанин.

Та се був тільки початок. Кождий день приносив нові роздвоєння в таборі «народовім»; кожде нове питання, що виринало в тій повені змін, родило різні погляди, зачіпало суперечні інтереси. Перша кість незгоди, се було питання знесення панщини та увільнення мужиків, питання, агітоване в Галичині ще від р. 1833, а на перший план висунене в початку нещасливого р. 1846. Демократи-теоретики, світліше міщанство та часть земельних властителів були за негайне увільнення люду та за дарування панщини. В тім дусі розпочала агітацію свіжо зав'язана Rada Narodowa. Та значна часть шляхти нерадо дивилася на сей «вибрик доктринерства», або була йому зовсім противна. Обіжники Rady Nar[odowej], де-не-де виконувані, паралізували органи губерніальні, а тим часом сам уряд постарався перебігти поляків і зніс панщину, а через те позискав для себе селянство, та зате розбудив величезний галас не лише серед шляхти, але також серед міських елементів демократичних. Шляхта обурилася на те, як смів хтось шарпнутися на приватну власність, якою, на її погляд, була панщина, а демократи в тім акті вірним інстинктом відчули перший сигнал реакції. Спосіб знесення панщини через уряд треба вважати фактом дуже важним у історії нашого краю, що мав рішучий вплив на всю дальшу історію того року, а в дальшій лінії на весь розвій галицьких відносин аж до нашого часу. Під впливом того факту шляхта, поквасившися трохи, в значній часті хилилася на

сторону уряду в своїй організації «Ziemiaństwo»* від сильного уряду ждучи охорони перед мужиками, які декуди (в Цуцилові, Гусакові і інших місцях) допускалися вибриків проти панів, а далі надіючися сплати за панщину та корисного полагодження справ сервітутових, пропінаційних і т. п., а не раз покликаючи поміч того уряду проти елементів демократичних та революційних, що на погляд шляхти грозили підкопанням усякого суспільного порядку та викликанням великої війни.

Під впливом того факту демократи та прихильники живішого руху (емігранти, що громадами прибували до Галичини з Франції, Італії та Бельгії) почали посуватися чимраз далі наліво та будувати всякі можливі шанці проти погроз реакції. Такими шанцями були організації Rad Narodowych у Львові та по інших містах, були гвардії народові, для яких домагалися оружжя і для яких при опорі уряду поляки старалися дістати оружжя аж із Франції, було, нарешті, явне нав'язання зносин із збунтованими уграми, які мусили допровадити діло до крайності і викликати неминучий вибух повстання.

В додатку до тих змагань виринула справа руська. Виринула з джерел природних правом історичної конечності, але коли в тій завірюсі натрапила на опір із боку поляків, навіть таких світлих, як Август Бельовський (гл. його статті в «Dzienniku Narodowym»*), і коли притім огорнула головно людові маси та духовенство, тісно зв'язане з ними, то не диво, що природним ходом подій оперлася також о уряд проти поляків, так само проти шляхти (з суспільно-політичних причин), як і проти демократів та доктринерів (головно з національних причин). Особливо руські гвардії народні, що почали творитися в серпні за починoм Івана Борисикевича[1], а далі з'їзд руських учених, що відбувся у Львові в жовтні та в очах поляків був грізною та небезпечною демонстрацією проти їх змагань, рішуче вплинули на доведення відносин крайових до крайнього напруження та на приспішення катастрофи.

[1] Знаю се з розмови з ним самим. У т. CXIII Записок Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка (р. 1913, кн. 1, ст. 77—146) подав І. Кревецький основну працю «Проби організування руських національних гвардій у Галичині 1848—1849». Наведу там на ст. 84—85 статтю «Зорі Галицької» п[ід] з[аголовком] «Про народну гвардію або сторожу» (ч. 20, із д[ня] 26 вересня), а також надруковану у ч. 21 відозву про ту саму справу треба признати писанням Борисикевича.

Киньмо оком на стан партій та напрямів у переддень катастрофи, бо се поможе нам зрозуміти її. Центральний уряд був у значній мірі здезорганізований та безвладний, маючи проти себе майже всю інтелігентну суспільність. Одинокою його підпорою було військо та селянство, яке скрізь, у Східній та Західній Галичині, явно виступало проти сторонників руху та само добровільно ставило варти по дорогах, відбувало наради та висилало петиції до віденського сойму за поділом Галичини та в справах сервітутових. Військо було до крайності роздразнене ненастанним погот'ям; те роздразнення збільшав раз у раз неможливий тон преси та щоденний вид рухів гвардій народових. Не минав майже ані один день, у якім би десь не прийшло до стичок та бійки наслідком провокацій чи то з одного, чи з другого боку. У Львові тим часом у таборі народовім кипіла боротьба партій. Rada Narodowa, що відіграла таку важну роль в мартових днях, у вересні та жовтні вже втратила свій переважний вплив, і мала його тим менше, чим завзятіше хотіла грати роль диктатора або якогось конвенту національного в краю. Вона хотіла бути головним органом «політики польсько-угорської», се зн[ачить] змагання, що йшло до повстання проти Австрії в злуці з уграми. Один із президентів тої ради Дзержковський та її член адвокат Дунецький були вислані на чолі численної депутації на Угорщину, аби оглянути терен і заключити умови. На жаль, одначе, діяльність у самім нутрі ради нар[одової] не дописувала. Д[ня] 18 жовтня розв'язався комітет, вибраний нею для запомагання емігрантів, що вертали з заграниці. Сей комітет, зложений із 26 членів та такого ж числа заступників, не вважаючи на щедро напливаючі складки та майже силою збирані по провінції податки, лишив 1000 зр. довгу. Се був великий скандал. Не меншим скандалом було те, що Rada Nar[odowa] погребла важну та жизненну думку домашнього конгресу, в якім мали взяти участь усі стани, всі корпорації, всі редакції, товариства, і т. ін. Проект того з'їзду вийшов був від людей уміркованих, хоч і не сервілістів, які б а ж а л и н е р е в о л ю ц і ї quand même, а л е т і л ь к и с у с п і л ь н о ї р е ф о р м и.

Бачачи неможність спільного ділання з радою нар[одовою], ті елементи, «прихильники ідеї про всевладність люду, демократи, радикали та всякого роду соціалісти», як самі вони називали себе, згуртувалися коло «Gazety

Powszechnej», переміненої пізніше на «Postęp», якої видавцями були Кароль Відман, Євгеній Хшонстовський, Ян Захаріясевич і Генрик Сухецький[1]. Той часопис, який треба зачислити до найліпше редагованих галицьких видавництв, зробився незабаром органом виділу міського, що зав'язався д[ня] 9 жовтня, далі органом головної команди гвардії народової. Він був противний союзові з уграми, гаряче промовляв за розумне і справедливе трактування справи руської, за скликанням домового конгресу, для якого виставлено ось яку програму, досі не позбавлену життєвого інтересу. Конгрес мав обдумати способи до заспокоєння ось яких крайових потреб: 1) устрою громад на основах чисто народних, свобідних та демократичних; 2) регуляції відносин колишніх підданих, служебностей церковних та домінікальних на основах, прийнятих соймом державним і при помочі місцевих комісій; 3) національного виховання; 4) розширення прав гвардії народової; 5) реорганізації всіх нижчих і вищих урядів; 6) гарантії за торгівлю крайовими виробами; 7) заведення нових судів; 8) розширення статуту товариства кредитового земельного на всі селянські грунтові гіпотеки, отже, також на грунти рустикальні; 9) відділення адміністрації політичної та фінансової Галичини від цілості держави, аби наш край не був визискуваний для інтересів, що лежать поза його інтересами та добром, і був метою сам для себе; 10) поєднання релігійних обрядів, реформи інституцій духовних та церковних, відлучення церкви від держави, надання всіх прав горожанства священикам та по знесенню десятин, мешного і т. ін. забезпечення їм удержання з інших джерел, і нарешті 11) скликання сойму крайового на якнайширшій основі виборчій, а власне такій, аби на кождих 25 тисяч горожан припадав один посол».

Я навів дослівно сю програму раз тому, аби показати, що й посеред загальної гарячки тоді дехто думав тверезо та глядів ясно й далеко в будущину, а по-друге, тому, аби тим виразніше відтінити той, справді трагічний, бік тодішніх подій, що реакція, поборюючи революційні змагання, в самій речі нанесла також смертельний удар умір-

[1] Перший і останній із них були урядниками львівського магістрату. Євг. Хшонстовський був дідичем у Зах[ідній] Галичині і потерпів довголітне ув'язнення в Куфштайні за участь у демократично-революційних конспіраціях 30-х рр. Сухецький погиб у львівській ратуші в часі його пожежі наслідком бомбардування.

кованим елементам, знищила зав'язки легальної, конституційної праці.

Тим часом і в лоні міського виділу почали звільна перемагати елементи революційні, може, під впливом чимраз незносніших відносин у краю та чимраз гарячіших відомостей із Відня.

Д[ня] 25 жовтня виділ міський шле адрес «збунтованому» Відневі, а рівночасно Rada Nar[odowa] ухвалює адрес до віденського сойму, аби видержав на своїм становищі австрійської конституанти.

Д[ня] 27 жовтня приїхав новоіменований губернатор Галичини Вацлав Залеський і привіз комендантові львівської гвардії народової Вибрановському цісарський патент, яким іменовано його генерал-майором і начальним комендантом гвардії народової в цілім краю*. Була, отже, хоч би лиш de titulo формальна крайова армія з центральною одностайною командою.

Д[ня] 28 жовтня читаємо в «Gaz[ecie] Powszechnej» відозву: «Організуймося відповідно до остатніх теперішніх революційних здобутків, а в хвилі забурень суспільних нехай усе буде нам провідна одна спільна думка — демократична Польща! «Ex ungue leonem!»[1] Із сього уступу хто ж не пізнає авторів повстання 1846 р., членів «демократичної централізації» в Версалі та Парижі, або «централів», як їх їдко називає Вибрановський? Очевидно, й виділ міський не міг опертися їх впливові, так як не оперлися їм поодинокі легії гвардії народової, а особливо найінтелігентніша та найрухливіша легія академічна.

Нарешті д[ня] 30 жовтня в остатнім числі «Gaz[ety] Powszechnej» читаємо ось що: «Повідомлення. Головний виділ міста Львова визначив із-поміж себе комісію безпеки та публічного порядку, що має під собою гвардію нар[одову]. Задача сеї комісії дбати про безпеку та порядок публічний і вживати для сього всіх відповідних способів. Члени сеї комісії для відрізнення в разі потреби будуть носити як зверхню відзнаку білу стяжку з кокардою на накритті голови, та карту легітимаційну. Кождий мешканець Львова, постійний чи часовий, має бути послушний тій комісії або її поодиноким членам і поступати відповідно до її

[1] Видно птаха за його польотом (*лат.*).— *Ред.*

постанов». Як бачимо, се було уставлення свого роду диктатури, революційного «comité du salut public» — на жаль, остання постанова міського виділу.

Аби не розводитися занадто довго, не входжу тут у подробиці катастрофи, відомі зрештою досить докладно зі споминів Вибрановського, з історії Гельферта та з численних споминів, поміщуваних від часу до часу в різних галицьких часописах. Пригадаю тут тільки головні факти.

Д[ня] 1 падолиста о год. 6 вечером два артилеристи порубали на площі тоді Фердінанда, а тепер Маріяцькій гвардисту нар[одового] кравця Навроцького так сильно, що той іще тої самої ночі вмер. Постала сильна тривога між людністю на вість, що вояки мордують гвардистів. По вулицях заторохтіли барабани, взиваючи гвардію до зброї. Се дало привід ген. Гаммерштайнові до припущення, що давно ожидане повстання вибухло. Від касарні артилерії залунали три гарматні вистріли, алярмуючи рівночасно військо й людність. Купи народу спішать до ринку, військо обступає середмістя, гренадери виходять із головного одваху в ратуші.

По площах заточують гармати, намірені на устя головних вулиць. Кілька їх уставлено перед каменицею генеральної команди біля рогу бернардинської дзвіниці, інші — на площі, перед готелем Жоржа, гирлами звернені в вулицю Театральну, при якій стояли: університет, де тепер руський Нар[одний] Дім, зал редутовий старого театру, де тепер площа Castrum, у якій відбувалися засідання Rady Nar[odowej] і т. ін. Зайнята військом воєнна позиція мусила довести до вибуху, не вважаючи на всі мирові зусилля ген. Вибрановського та представників міщанства. Якийсь ремісницький хлопець, ідучи з дрючком на плечах поперед одвахом, спровокував військову сторожу і стався причиною перших вистрілів із ручного оружжя. Перші вистріли впали від вояків і були гаслом, по якім народ кинувся будувати барикади. Протягом ночі їх збудовано кілька. Одна замикала доступ до ринку від вул. Галицької, друга перетинала вул. Театральну коло костьолу єзуїтів, третя була в вул. Домініканській, інші в вул. Краківській, Ормянській, Собеського і ін. Барикади, крім одної при костьолі єзуїтів, були нужденні та крухі.

Цілу ніч тяглися переговори між Гаммерштайном і Вибрановським. Гаммерштайн не хотів відкликати війська

з зайнятих становищ. Вибрановський доказував, що становище війська супроти розбурхання люду грозить найбільшою небезпекою. Нарешті стануло на тім, що барикади мала людність розібрати, а військо, не покидаючи своїх становищ, мало отворити люки і пропустити гвардію, аби розійшлася з ринку. Що такий відворот не міг відбутися без випадку, се було більше ніж правдоподібне. Чи гвардисти відгрожувалися війську, чи вояки перші зневажили гвардистів, досить, що в різних місцях прийшло до галасів, поки нарешті під час одної такої авантури хтось не вистрілив до вояків. На той вистріл військо відповіло цілою сальвою. Тоді народ і гвардія кинулися знов будувати барикади. Ще хвилю здужали репрезентанти міщанства відтягти вибух, аж коли коло год. 10 рано з вікон домініканського монастиря впали два вистріли на артилерію, військо сипнуло на місто градом куль, а уставлена на Високім Замку батарея почала валити ракетами та гранатами в ратуш, театр і університет. Аж о год. 12 Гаммерштайн на просьбу самого губернатора велів заперестати бомбардування і подиктував місту відому капітуляцію, якої головні точки були: очищення гвардії з підозрених елементів, зложення оружжя, взятого з арсеналу в марті, і видалення всіх емігрантів.

Бомбардування було страшним нещастям для Львова. Згоріли ратуш разом із судовою регістратурою та частю бухгалтерії, далі театр із редутовим залом, будинок головної школи, техніка з музеями та збірками науковими, університет зі збіркою моделів, кабінетами зоологічним, анатомічним, ботанічним та бібліотекою з 40 000 томів книжок і рукописів, між якими була збірка старих документів із монастиря Тинця* та цінна бібліотека Гареллі*, а надто 15 приватних домів. Страту оцінено на мільйон ринських. Страту в людях обчислила секція санітарна Львівського магістрату на 55 осіб убитих або таких, що померли від ран, і 75 ранених. Військо числило 3 вбитих і 13 ранених, у тім числі також один офіцер німецького полку (Deutschmeister). Цікава річ, що Відень і Галичина поміняли своїми дітьми при кривавім ділі нищення свободи: у Відні визначився галицький полк Парма, зложений майже з самих русинів, а у Львові полк Дойчмайстер, зложений майже з самих віденських німців.

Друковано в часописі «Kurjer Lwowski» 1888, ч.303 і 304. Переклад писано в днях 19 і 20 липня 1913.

«СВОБОДНАЯ РОССИЯ»*

Під такою назвою почав виходити у Женеві російський журнал, за редакцією Вол. Бурцева* і Вол. Дебогорія-Мокрієвича*. Як головного його співробітника зустрічаємо М. Драгоманова*. Вже самі ці імена дають гарантію, що цей журнал буде далеким від звичайного шаблону російських «соціально-революційних» журналів. Програму, вміщену на початку першого номера, аркуші якого ми тількищо отримали, можна резюмувати двома словами: політична свобода. Під політичною свободою редакція розуміє: особисті права і самоврядування.

Недоторканість особи, свобода слова, друку, зборів, віровизнання, національної мови, право подавати в суд чиновників і т. п.— це основні права кожного громадянина, кожної людини, безперечна власність кожного члена суспільства і як такі вони мають бути недоторкані для кожної адміністративної або політичної влади.

Під самоврядуванням редакція розуміє:

а) громади (сільські та міські), збірні громади, повіти, губернії (або краї) повинні мати широке місцеве самоврядування; збори обраних безпосередньо самим населенням представників повинні завідувати всіма питаннями місцевого життя і мати зверхність над всіма представниками місцевої адміністрації та поліції; б) загальнодержавне представництво повинно складатися з вибраних депутатів і мати законодавчі права в усіх питаннях загальнодержавного життя; причому сама організація державного представництва повинна включати гарантію недоторканності місцевого самоврядування. На підставі особистих прав і місцевого самоврядування, на нашу думку, можуть бути задовільно розв'язані і питання різних народів у Росії.

Ось принципові пункти програми нового російського видання. Воно не революційне в розумінні колишніх російських революційних видань: у порівнянні з такими органами як «Вперед»*, «Набат»* чи «Вестник народной воли»*, його можна б назвати ліберальним у найширшому розумінні того слова. Але в той же час, враховуючи сучасні обставини в Росії, ці принципи є справді революційними, бо спрямовані до великого перевороту — повалення царського самодержавства. З такої точки зору редакція закликає до союзу російських лібералів і революціонерів.

Важливим принциповим пунктом, що становить критерій у оцінці подібних програм з нашої сторони,— це національне питання. У дотеперішніх російських революційних виданнях ми регулярно зустрічали (починаючи з «Колокола» Герцена) палкі прояви симпатії до поляків, часте протягання руки до згоди і т. д. Але ці фрази значною мірою послаблювалися або й заперечувалися повністю головними засадами російського централізму і революційного якобінства. У програмі «Свободной России» нема жодних подібних палких фраз. Ні поляків, ні українців вона не розглядає як сили, окремі від Росії, навпаки, уявляє собі, що вони і дрібніші народи згідно житимуть в рамках сьогоднішньої Росії, користуючись усіма правами, потрібними для національного та економічного розвитку, і в той же час в поєднанні з великим організмом вільної Росії матимуть належну опору проти будь-якого тиску ззовні.

У російському суспільстві, а швидше серед російської інтелігенції є два прошарки, дві інтелектуальні течії, до яких можна звернути вільний голос на зразок того, який бачимо в програмі «Свободной России» — революціонери і ліберали, тобто молодь і прогресивне громадянство, яке представляють переважно земства. З обома цими групами новий орган шукає домовленості досить характерним способом:

«Політична свобода не може бути кінцевою метою боротьби. Коли здобуто політичну свободу, то зроблено частину праці, але чекає своєї черги друга частина — економічні завдання. Скажемо більше: без грунтовних реформ сучасного економічного устрою неможливе і здійснення повної політичної свободи. Ситі й голодні ніколи не будуть однаковою мірою користуватися так званими основними правами. Все це цілком слушно. Але якщо в певному періоді своєї боротьби здобудемо якісь істотні елементи по-

літичної свободи і в той же час не зможемо здійснити нічого істотного для зміни сучасного економічного устрою, то і такий результат у наших очах буде важливою перемогою і серйозним кроком вперед: політична свобода сама по собі є благом; крім того, ми переконані, що вона дуже важлива для кожного соціаліста хоча б тому, що без неї не може бути й мови не тільки про вирішення економічних питань у соціалістичному дусі, але навіть про серйозну постановку цих питань.

Для російських революціонерів особливо необхідно правильно оцінити значення політичної свободи. Ми живемо в умовах виняткового безправ'я, яке вже давно забуте в Європі, і тому політичне питання ніде не може мати такого значення, як у нас. Ще недавно ми жертвували політикою в ім'я економіки, тепер не можемо навіть говорити про одночасну постановку цих двох завдань. Необхідно зрозуміти раз назавжди і ніколи не забувати, що у цей час головне наше завдання — політичне питання. Кожне живе політичне угрупування, як тільки перебуватиме при владі, або принаймні матиме можливість робити тиск на уряд, зобов'язане провести якнайширші економічні реформи в дусі загальних інтересів. Таким чином, ми ясно стверджуємо, що наші симпатії настільки на боці економічних завдань, як і політичних.

Свого часу ми самі вірили в можливість боротьби за соціалістичні ідеали в сучасних політичних умовах Росії, але особистий досвід і спостереження російської дійсності та російського революційного руху привели нас до глибокого переконання, що у цей час в Росії не може бути жодних інших завдань, крім чисто політичних.

Це не шлях вбік, ані тим більше назад. Ні. Від політичної свободи ми дійдемо до всіх політичних реформ, що чекають своєї черги і врешті до соціалізму. У нашому органі ми присвятимо відповідне місце економічним питанням, які піднімає саме життя і будемо їх трактувати з точки зору селян і робітників.

Бо і навіщо маємо вводити в свою програму соціалізм і економічні вимоги? Від кого маємо очікувати їх виконання? Звичайно ж, не від уряду Олександра III, бо безглуздям було б покладати надії на самодержавного царя. Нема сенсу звертатись з економічними питаннями ні до земств, ні до міст: їх поле діяльності надто обмежене, щоб

мати змогу задовольнити такі обширні економічні потреби народу. Економічні питання увійдуть до складу нашої програми, якщо будемо мати перед собою органи місцевого і державного самоврядування, а не безапеляційних деспотів. Тоді буде зовсім інакше, тоді представимо програму широких реформ земельних, фабричного законодавства, переселенського питання, державного кредиту для організації праці і т. п.

Соціалістичні вимоги у програмах не допоможуть організувати робітників і селян для справи революції. Розраховувати на це, означало б зовсім не знати ні умов російського життя, ні історії революційного руху. У 70-х і 80-х роках революціонери н е м о г л и серед робітників і селян с т в о р и т и н і ч о г о такого, що б мало бодай вигляд серйозної сили для боротьби з урядом і також надалі — це наше глибоке переконання — не створять нічого, поки не здобудуть для себе недоторканність особистих прав, що більше, поки не зуміють забезпечити ті права. До того часу всі спроби робітничих і селянських організацій не матимуть жодного політичного значення, а царський уряд під час ваших проповідей про теорію соціалізму буде обдирати народ і калічити цілі покоління трудящого люду.

Ні, ми не повинні затримуватись на будь-яких інших завданнях, а постійно маємо бити в одну точку і всіма силами прагнути до якнайшвидшої зміни політичних умов життя нашої батьківщини. Тим шляхом підемо рука в руку з ліберадами і чужими нам будуть усі ті, хто не поставить у своїй програмі на першому місці політичну свободу.

У нашому органі будемо підтримувати все, що може наблизити нас до нашого широкого політичного ідеалу. Будемо вітати кожний крок, хоча б якнайменший, до забезпечення прав людини і до розвитку самоврядування. Будемо стояти за земський собор з представників усіх станів, якщо саме життя висуне вперед це питання, як це було кілька років тому. Розуміється, що такий собор дуже далекий від нашого ідеалу, але навіть найідеальніший земський собор ще не вирішує питання політичної свободи; без серйозного місцевого самоврядування будь-який земський собор повторить у своїй діяльності безліч помилок централістського деспотизму. Ми перші підкреслюємо слабі сторони таких політичних установ як земський собор, але одночасно знаємо і їх позитивні сторони; до того ж ми впевнені, що саме в цьому лежить для нас єдиний вихід з коловороту

сучасних суспільно-політичних умов нашого життя. Як би далі не укладалася історія Росії, які б факти не мали місце,— першим роком справжньої віднови Росії буде рік скликання земського собору.

Наше завдання — якнайшвидше наблизити російську історію до земського собору; це завдання гідне революційних організацій, варте жертв, які треба було б для цього понести. Закликаємо всі революційні сили, щоб ставали під наш прапор, «Революціонери» і «суспільство» надто довго йшли різними шляхами, їх роздвоєння переходило інколи у ворогування. Досить цього! Обов'язок щодо народу вимагає нашого союзу. Мусимо злитись в одну солідарну антиурядову партію і спільно працювати для спільної справи. Щирий, чесний, товариський союз усіх революційних сил,— це проблема дня. Час, давно час закинути нам поділ на «ми» і «ви», на «лібералів» і «революціонерів». Тепер ми всі революціонери і всі ліберали, і ніхто не має права відмовлятись від обов'язку і честі бути лібералом і революціонером. Геть самодержавство! Хай живе вільна Росія!»

Такий текст програми, як бачимо, не можна йому відмовити ні концентрованості, ні щирості, ані також значної дози реальності, реальність ця межує, може, навіть з надто великими поступками на користь царя і «російського народу».

Справді, те, що говориться наприкінці про «російський народ» трохи дивно контрастує (а, може, і не контрастує) з побіжним трактуванням національного питання напочатку. Повністю схвалюючи щирі прагнення редакції до самоврядування і до задоволення на цьому грунті всіх національних вимог, мусимо, однак, підняти питання, чи дійсно ці вимоги можна задовільнити і гарантувати при збереженні теперішніх державних рамок, і чи ті «рамки» самі собою не стануть великим тягарем для тих, які собі їх найменше прагнули б.

ПОЛІТИЧНІ СТОРОННИЦТВА В ГАЛИЧИНІ

I

Під таким заголовком почала «Wiener Allgemeine Zeitung» містити ряд статей, на які хочу звернути увагу читачів не так із огляду на їх основність та на висловлені в них нові погляди (ані з одного, ані з другого боку початок поміщений досі не обіцяє багато), як радше з огляду на важність самого предмета та на потребу виявнити по змозі фактичний стан угрупування партій у нашім краю, особливо в пору переходову між одною й другою каденцією соймовою.

Свою статтю (мимоходом кажучи, писану у Львові, а зовсім не редакційну) починає «Wiener Allg[emeine] Zeitung» зазначенням того факту, що столиця Австрії та живучі в ній політики в міру розвою політичних відносин по провінціях чимраз більше мусять тратити докладний перегляд та ясне розуміння внутрішніх течій у житті тих провінцій і судити про них тільки з результатів, се зн[ачить] із тих послів, яких ті провінції висилають до віденської ради державної.

Такий суд, коли взагалі поверховий і в многих випадках просто хибний, тим більше поверховим і хибним мусить бути в приложенні до Галичини. В краю, де 3/4 людності не вміють ані читати, ані писати, результат виборів має зовсім інше значення, як у краю з вищою освітою. Мужики в Галичині творять 74% усеї людності, але щодо політичної дозрілості стоять іще дуже низько. Протеж 63 послів, яких висилає до ради держ[авної] Галичина, 27 завдячує свій вибір мужикам. Велика посілість, яка на основі закону виборчого висилає 20 своїх послів, уміла досі майже все здобувати для себе також тих 27 мандатів (властиво значну їх часть — *моя увага*). Натомість інтелігентні верстви се-

редні та стан купецький мусили вдоволятися 16 мандатами. Таким способом політична власть сповивала в руках шляхти і лишиться в її руках доти, доки або закон виборчий не буде змінений, або поки рівень людової освіти не підійметься.

«Проти сього великого та вельможного сторонництва, яке — признаємо радо — крім своїх гріхів зробило для краю також не одно добро, підноситься тепер чимраз сильніше ліберальна людність міст. Величезну різницю між тими сторонництвами тим легше зрозуміти, що вона коріниться зовсім і одиноко в чисто космополітичнім питанні: поступ чи реакція? У питаннях національно польських усі сторонництва згідні. Аби, одначе, зрозуміти змагання та цілі польських лібералів, треба тямити, що польський лібералізм повстав на основі наскрізь демократичній, як опозиція проти верховодства інших, особливо в справах економічних. У словах та ділах польських лібералів стрічаємо все той несвідомий, може, та ніякою програмою не обнятий бунт проти всякого капіталу, який у Галичині репрезентує вища шляхта. Відси походить і дається вияснити те, що пануюче сторонництво всім лібералам, що тільки виступають на публічну арену, при кождій нагоді приписує змагання соціалістичні».

Ся аналіза, наведена тут у дослівнім перекладі, не докладна в многих точках, як се тямучий читач міг завважити відразу. Не зовсім правда, що галицький мужик із погляду політичної дозрілості така комплетна нуля. Остатні вибори і 40 % голосів мужицьких, відданих, не вважаючи на підкупства, агітацію та тероризм, на людових кандидатів, проречисто свідчать про те, що той люд, хоч слабо поступає в читанні та писанні, робить значні поступи в практиці конституційного життя. Певна річ, що, проте, політична перевага шляхти, що якось фатально йде в парі з перевагою темноти серед люду, буде держатися ще якийсь час, але не менше певне й те, що та перевага вже тепер не така сильна та безоглядна, як була перед кількома роками, і що, не вважаючи на чисельну перевагу шляхти в соймі, такі, приміром, закони, як службовий або дороговий, у тій формі що вперед, тепер ніяким способом не можуть перейти.

Не менше недокладна також характеристика галицьких лібералів. Помиляється віденський орган, твердячи,

що в точці національно-польських змагань шляхта (зглядно головні її репрезентанти «станьчики») й ліберали зовсім згідні. Не треба забувати, що одна з головних точок практичної політики галицької шляхти була віддавна, а від появи «Teki Stańczyka» (політичної брошури краківського проф. Йосифа Шуйського, де немилосердно розбито польські національні ілюзії, що спричинили між іншим повстання 1863 р.) оголошена coram populo[1] заява, що вони відрікаються всяких ширших національних аспірацій, усяких змагань, що сягають поза границі Галичини. І, справді, в справі відомих «rugów pruskich» та колонізаційної комісії Бісмарка, познанського земельного банку і т. і. галицька вища шляхта (Hochadel) аж надто виразно доказала, що те відречення не було пустою перехвалкою. Галицькі польські ліберали та демократи в тій точці все противилися та противляться галицькій шляхті.

Противляться вони їй ще в одній точці. З дивною неконсеквенцією та шляхта, вмиваючи руки від усього, що робиться з польським людом поза границями Галичини, внутрі тих границь, у відносинах до русинів держиться політики національної виключності та ігнорування всіх, хоч би й найсправедливіших національних домагань русинів. Польські демократи теоретично й практично признаються до інших поглядів, бачачи будущину Польщі в федераційнім, братерськім союзі з русинами, і як кардинальну умову того союзу кладучи* обопільну поміч обох народів у спільних справах економічних, суспільних та політичних. Ті різниці, здається, досить значні та поважні, аби можна ігнорувати їх.

У продовженні свого львівського допису «Wiener Allgemeine Zeitung» дає докладнішу характеристику галицьких лібералів та русинів, не можучи, одначе, й сим разом устерегтися від деяких недокладностей.

«Від ліберального сторонництва в Галичині,— читаємо там,— чимраз виразніше відділяється радикальна фракція, яка, власне, в часі виборів до сойму крайового в деяких округах здобула значні меншості голосів. І коли велике сторонництво ліберальне, якого органами являються «Nowa Reforma» в Кракові, та «Dziennik Polski» у Львові, шукає зближення до трохи поступовіше забарвленої фракції сторонництва шляхетського, і, правдоподібно, знайде

[1] Прилюдно (*лат.*).— *Ред.*

його, то фракція радикальна всі свої плани будущини будує на зближенні до русинів і помогла їм при остатніх виборах у многих округах своїми голосами до побіди. Орган польських радикалів «Kurjer Lwowski» боронить руських аспірацій майже так само гаряче, як руські часописи. Русини, що не мають ніякої шляхти, на вид надаються дуже добре до утворення великого демократичного сторонництва, але се тільки на вид, бо мужі, що кермують рухом того народу, який тільки що від р. 1848 збудився до політичного життя, в великій часті належать до політичного напряму, який абсолютно не може міститися в рамах демократичного сторонництва.

Маємо в Галичині дві великі, хоч нечисленні руські партії, нечисленні тому, бо складаються майже виключно з проводирів, коли тим часом зовсім неосвічена велика маса мужиків насліпо голосує раз за тим, а другий раз за другим сторонництвом відповідно до енергії вжитих засобів агітаційних. Так зв[ане] сторонництво молодоруське, на якого поміч найбільше числять польські радикали, не має явної позитивної політичної програми, а тільки бореться завзято з пануванням шляхти, не викладаючи при тім своїх остаточних національних ідеалів. Се поперед усього партія економічна, якої всі змагання звернені до піднесення добробуту сільського люду. На тім полі молодорусини можуть повеличатися вже великими та тривкими здобутками так само, як на полі шкільництва та освіти. Їх невисказуваний політичний напрям виявляється в їх пресі хіба тим, що з однаковою ненавистю ставляться до поляків, як і до москалів. Проте в сеймі крайовім у найважніших справах голосують разом із ліберальними поляками. Друга т[ак] зв[ана] староруська партія виявляє в своїй пресі замилування до всього, що російське, і забарвлена сильно клерикально. Змагання тої партії виявилися досить виразно в кількох політичних процесах.

Отсе в головних нарисах змагання та цілі політичних партій у Галичині. Коли їх тут трудніше розпізнати, ніж у кождім іншім краю, то се виясняється досить тою обставиною, що партійний рух у Галичині ще зглядно молодий, бо поляки аж до одержання автономії всі лучилися в змаганнях до однакових цілей національно-патріотичних.

Окрім національної боротьби між русинами й поляками партійний рух у Галичині обертається також довкола пи-

тання про допущення середньої верстви та мужицтва до праці над добробутом краю. Ліберальна партія не заперечує поодиноких заслуг, які положила шляхта, але хоче також приложити й свої руки до великого народного діла, та не хоче дати довше майоризувати себе через жмінку шляхтичів, яких класові інтереси аж надто часто суперечні з інтересами цілої людності. Та партійна боротьба закипіла дуже завзято аж тоді, коли почала грозити небезпека, що клерикалам удасться при помочі польських голосів у раді державній викликати в цілій державі реакцію, в якої можність ще перед кількома роками майже ніхто не вірив.

Партійна боротьба в Галичині ведеться, отже, в першій лінії не за інтереси крайові: її вихід має величезне значення для будущини цілої австрійської держави. Побіда лібералів при найближчих виборах до ради держ[авної] в Галичині зробила би відразу неможливою побіду ретроградних змагань у раді державній».

Стільки слів автора допису про політичні партії в Галичині. Розберімо їх за порядком!

Поперед усього не зовсім відповідним видається мені покладення на одну дошку краківської «Nowej Reformy», яка справи демократизму ставить звичайно принципіально і боронить їх, хоч, може, не все досить відважно, але все щиро, з органом львівських кар'єристів, що спекулюють на демократизм і рівночасно кокетують із елементами, у яких нема нічого спільного з демократизмом. Таке зіставлення образливе для «Nowej Reformy» і неправдиве фактично, та змушує кореспондента віденського часопису до парадоксального твердження, буцімто «Nowa Reforma» «шукає зближення з трохи поступовіше забарвленою фракцією сторонництва шляхетського». Смію запевнити автора тих слів, що те твердження, оскільки би в нім містилися якісь уступки з демократичної програми на користь шляхетських привілеїв, хоч би й у поступовім (a la гр[аф] Войтіх Дзедушицький?) досі подаваних, у приложенні до «Nowej Reformy», зовсім неправдиве. Радше сказати можна навпаки, що поступовіші елементи з-поміж шляхти в соймі та поза соймом шукали досі, і, певно, ще не раз будуть шукати зближення до елементів демократичних, що може бути тільки доказом живої сили того напряму. При тім ані один польський демократичний орган, ані «Nowa Reforma», ані «Kurjer Lwowski» не кладе своєю метою бо-

ротьби зі шляхтою quand même, як виходило би з представлення кореспондента віденського органу. Такий погляд зовсім абсурдний, і проти нього досить буде навести хоч би слова редактора «Kurjera Lwowskiego» д. Генрика Реваковича*, висказані з кандидатської трибуни: «Демократи виступають не проти шляхти, але проти неблагородної та злої шляхти, так само, як не виступають проти жидів, а тільки проти злих жидів». Сей погляд так елементарний та ясний сам собою, що називання на його основі «Kurjera Lwowskiego» органом радикальним можна вважати хіба пустою грою слів. Кореспондент не знайшов і не виказав ані одної основної різниці між «Kurjer Lwowski» і «Nowa Reforma»; коли бувають які різниці, то дотикають хіба методи ділання, або подиктовані географічними відносинами (пильніша увага до руського руху), а не різницями в поглядах.

Ще кілька слів про відносини польських лібералів до русинів. Поперед усього мушу піднести цілковиту хибність твердження автора кореспонденції, буцімто радикали (чит[ай] Kurjer Lwowski» всі свої плани будущини будують на зближенні до русинів. Се абсурд ще більший від ділення польського демократичного табору на лібералів і радикалів. Виходило би з сього, що польські радикали мають якісь ближче неозначені плани будущини, незалежні від одинокої та неминучої основи всякої політики, від польського люду, і що для здійснення тих планів не мають ніякого іншого способу крім зближення до русинів. Досить сформулювати ясно ту думку, аби пізнати всю її недоречність. Польські демократи, богу дякувати, не потребують ще ставати обома ногами на столику сусіда і хапати в повітрі якісь недосяжні привиди, поки бачать перед собою польський люд, масу зовсім не так темну, ріллю зовсім не так невдячну, як се не одному видається, доки в праці над освітою та добробутом того люду бачать найвищу та одиноку мету своєї політики, найвищий та одинокий свій план будущини. Союз із русинами для них цінний лиш остільки, оскільки допомагає до осягнення тої мети. Тою метою подиктоване також становище, яке вони займають супроти русинів. «Kurjer Lwowski», як читачі могли переконатися, ніколи не виступав як безоглядний хвалитель навіть тих русинів (молодорусинів), у яких віденський кореспондент бачить головну опору

польських радикалів. Навпаки, той орган усе й скрізь виступає критично, висловлює сміло свій незалежний осуд, подиктований виключно принципами поступу, інтересами правди та загального добра. Він виступає особливо проти односторонності, шовінізму та браку консеквенції в руській пресі, а з признанням підносить те, що заслугує на признання, як се було недавно з передвиборчою відозвою, в якій майже уперве виложено програму реальної політичної роботи. З другого боку, одначе, сей орган ані з молодоруською, ані зі староруською партією* не вважав ніколи відповідним воювати підозріннями замість доказів і вживати хоч би такого терміну, як moskalofil, ані залазити, що так скажу, людям із чобітьми в душу, аби підглянути, які там у них найтайніші плани та наміри. Стоїмо завше на тій думці, і наш редактор у своїй публічній промові висловив її досить виразно, що таке воювання підозріннями та відпихання людей шкодить обом сторонам, родить незадоволення і провокує не раз de facto те, що первісно було тільки пустим підозрінням. Проти клерикалізму та назадництва в обох руських партіях виступали ми і все будемо виступати однаково рішуче, та рівночасно вважаємо собі обов'язком совісті з однаковим признанням підносити все, що добре та пожиточне для краю роблять люди чи то з одної, чи з другої руської партії.

Друковано в часописі «Kurjer Lwowski» 1889, чч. 199 і 200. Переклад писано дн. 24 і 25 липня 1913.

П[АН] БОБЖИНСЬКИЙ ЯК ПОСТУПОВЕЦЬ

I

Відомий професор унів[ерситету] і політик краківський д[обродій] М. Бобжинський, який у соймі і в раді держ[авній] вірно та витривало секундує різним ц. к. комісарам правительственним, випустив сими днями політичну брошуру п[ід] з[аголовком] «Z chwili rozstroju», якої задачею має бути відповідь на питання, чи й оскільки «проби розстрою», предвиджувані графом Ст. Тарновським* у його відомій передвиборчій брошурі, виявилися під час виборів і які видали плоди?

Поки перейду до обговорення змісту тої брошури — щоправда, змістом дуже скупої та вбогої, коли не числити голослівних закидів, інсинуацій та загально киданих засудів на табір демократичний,— мушу згори з приємністю зазначити, що брошура д. Бобжинського писана тоном незвичайно спокійним та приличним, і тим самим уже дуже корисно відбиває від памфлета* гр. Тарновського та від передвиборчих статей «Czasu», які наперекір усякій логіці, традиції та чемності промовляли тоном перекупок та уличників, кидали клевети та брехні і викликали формально враження рабіятів, і все те очевидно pour l'honneur du drapeau[1]. Д[обродій] Бобжинський заслужив на похвалу тим, що не пішов за сим прикладом у своїй брошурі і промовляє спокійно, а навіть осуджує деякі занадто сангвінічні передвиборчі вибрики консервативної преси. Чи, одначе, також зміст його брошури так само спокійний і чемний, як її тон, се інше питання, на яке хочу відповісти в отсій статті. У нас, на жаль, аж надто часто ще держиться дивне упередження, що спокійний тон заразом запорука правдивості та щирості і що спокійним тоном не можна виголошу-

[1] Для честі прапора (*франц.*).— *Ред.*

вати брехонь, неоправданих підозрінь та інсинуацій, а натомість тон живіший, острий та енергічний уважається знаком сліпої пристрасті, нерозваги і т. ін. На жаль, кажу ще раз, що уважне читання «спокійних» розумовань нашої т[ак] зв[аної] консервативної преси давно повинно було переконати нашу публіку, що діло стоїть якраз навпаки. Приступаючи до розбору брошури д. Бобж[инського], мило мені зараз на вступі привітати його як нашого сторонника з-під поступового стягу, бо він зовсім рішучо на початку своєї брошури пише ось що:

«Поступ — і хто ж би виступав проти нього? Коли яка партія винайшла фільтр, який не допускає до його зв'язку людей і думок ретроградних та застарілих, коли має повну сатисфакцію в тім, аби називати себе par excellence[1] поступовою, то хто ж би завидував їй і хто би сердився, що поступ має о один гурток більше прихильників, і хто би, нарешті, відкидав поміч того гуртка, навіть сам не належачи до нього?» Консервативна партія, до якої належить д. Бобж[инський], на його думку, «ніколи як така не виступала ні з якою ретроградною думкою. Навпаки, *не було ані одної здорової та поступової думки, якій би вона не дала підмоги, або якій би спротивилася*». А коли так, то очевидна річ, що ніякої партії в краю поступової поза рамами поступовості д. Бобж[инського] і партії краківської нема й не повинно бути.

Варто, отже, придивитися ближче тій поступовості панів із-під Вавелю. Правду кажучи, ся поступовість досить дивного набоженства, коли прим[іром] одну з основних точок програми віча міст і місточок — *протидіяннявсяким ретроградним змаганням* — згори прокламує як пусту фразу і пробу розстрою. Пуста фраза, бо на думку д. Бобж[инського] «ніяких ретроградних змагань у нашім краю ані в таборі консервативнім (те саме що «поступовім» у розумінню д. Бобж[инського]) нема й не було». Не входячи вже в правдивість сього твердження, дуже й дуже сумнівну, питаю тільки: «А чи таке змагання не може виявитися сьогодні, або в найближчій будущині? Чи наші «поступові» консерватисти не можуть упасти на помисл ущасливити нашу суспільність прим[іром] школами конфесійними, дальшими обмеженнями на полі просвіти,

[1] Переважно (*франц.*).— *Ред.*

обмеженнями свободи горожанської та свободи совісті? Чи зародів таких змагань і заходів до їх переведення не бачили ми аж надто багато? І чи вони не були ретроградні? І чи боротьба з ними справді не повинна бути основною точкою програми сторонництв дійсно поступових? Коли п. Бобж[инський] може таку точку називати пустою фразою, то тим виставляє найліпше свідоцтво с в о ї й в л а с н і й поступовості та щирості.

Що така точка — не пуста фраза, а стріла, що цільно б'є в мету, се бачимо вже з того, що наші консерватисти, а з ними також і д. Бобж[инський] бачать у ній одну з «проб розстрою». Розстрою — чого? Очевидно, тої вимріяної в них суспільної гармонії, яка полягає хіба в тім, аби «chłopek» працював і був покірним, а шляхтич сойомував і був гордим. Але ж панове, ся гармонія існує тільки в вашій фантазії, а в дійсності її знівечив уже цісарський патент із д[ня] 19 цвітня 1848 р., яким знесено панщину. Теперішній наш к о н с т и т у ц і й н и й л а д п о л я г а є з о в с і м н е н а г а р м о н і ї, а л е н а р е п р е з е н т а ц і ї і н т е р е с і в. Він допускає як основний факт те, що кождий стан має свої особливі інтереси, і в межах зачеркнених інтересом загальнодержавним дає змогу кождому станові і кождій народності добиватися якнайбільшого узгляднення тих спеціальних інтересів. С е д о б и в а н н я, очевидно, з духу самої конституції, не може бути гармонією, але м у с и т ь б у т и б о р о т ь б о ю. Отже, боротьбу, а не гармонію передвиджує наша конституція і приписує для її ведення дороги легальні та дозволені, а карає нелегальні. Балакати про гармонію там, де основою життя являється боротьба, підносити ту гармонію до якоїсь непорушної догми, се значить — ужию слів самого п. Бобж[инського] — «перевертати правду» і «числити на повний брак знання речі» у своїх — не прихильників, читачів та слухачів, бо ті, звичайно, дуже добре знають, де раки зимують, але у своїх противників, яких такою догмою звичайно силується мовчати. Що самі прихильники ідеї «суспільної гармонії» дуже добре знають її вартість і вживають її тільки pro foro externo[1], а самі ніколи нею не в'яжуться, се доказала нам остатня передвиборча кампанія, в якій центральний виборчий комітет, сам поклавши правило, що до комітету мають належати також

[1] На зовнішній вжиток (*лат.*).— *Ред.*

президенти рад повітових, сам же й потоптав те правило там, де признавав се відповідним не для загальнонародних ані суспільних, тільки для своїх чисто партійних, котерійних інтересів.

Отже, «суспільна гармонія» для простаків, які посміли би думати добиватися конституційною дорогою більшого узгляднення своїх власних інтересів, погроза «розстрою» на тих смільчаків, що посміли би отвирати очі тим простакам, а для себе — повна свобода ділання! Що той грізний «розстрій» ніщо інше, як тільки зріст самопізнання та самостійності суспільної та політичної серед людових мас, про се «поступові» консерватисти мовчать, бо інакше не сміли би те змагання, боротьбу з назадництвом, назвати пустою фразою. Та крик, який вони підносять проти всяких «проб розстрою», се найліпший доказ, що ходить тут о д і л о д у ж е р е а л ь н е — для них і для їх противників, ходить о обмеження сфери їх впливів та привілеїв, о повніше переведення закону про горожанську рівноправність, якому вони за весь час автономічної ери клали тисячні, на вид дрібні, але на правду дуже важкі запори.

Що «розстрій» у тім напрямі, раз розпочатий, не дасть уговкати себе пустими фразами про «суспільну гармонію» там, де кождий день, кождий крок у житті навіть нетямучого переконує, що та «гармонія», се тільки бажання визиску економічного, суспільного та політичного з одного боку, а покірне улягання тій забаганці, з другого боку,— що такий розстрій чимраз більше мусить рости та змагатися, се діло, яке аби наші «консерватисти» якнайскорше побачили, та якнайдокладніше оцінили! Маскування того факту пустими фразами про «суспільну гармонію», про покірність та податливість «poczciwego ludku» треба назвати легкомисністю, яка колись дуже прикро може помститися.

II

Д[обродій] Бобж[инський] узяв на себе досить смілу, але при тім невдячну задачу доказати в своїй брошурі, що всі вчинки та реформи додатні в Галичині, се власність і немов привілей консервативної партії, яка також тому правдиво й одиноко поступова, а натомість усі ті, що зовуть себе поступовцями, або не мають ніяких політичних думок, або нічого позитивного зробити не хочуть і не можуть, або коли що роблять, то роблять тільки

речі шкідливі, які пруть узад справу крайового розвою, значить, вони властиві ретрогради. Ся тактика зовсім не нова і зазначена вже старою людовою приказкою, в якій говориться про звалювання з хорої голови на здорову. Трохи трудніше доказати правду тих тверджень, або радше парадоксів, і д. Бобж[инський] переводить той доказ при помочі цілого ряду change — passez, вартих того, аби придивитися їм ближче.

Поперед усього з поспіхом, який відразу будить підозріння, д. Бобж[инський] хапає і ховає до кишені першу точку спору, роблячи вид, немовби сеї точки зовсім не було. «Основні думки та напрями політики,— пише він,— яку консервативні елементи виткнули Галичині і за які колись у краю велася так завзята боротьба, сим разом серед виборів віднесли рідкий тріумф, бо ніхто не осмілився подавати їх у сумнів, а не один наш противник виразно затверджував їх. Навіть система нашого правительства, на яку не раз чули ми так багато нарікань і яка без сумніву не бездоганна, в часі наших виборів не була виразно заатакована. Політика кола польського в Відні, ведена його більшістю з таким трудом і при таких конфліктах із опінією різних верстов нашого краю, лишилася в Галичині загалом поза рамами цілої акції виборчої». Ті слова, висказані з таким задоволенням та апломбом, дуже пригадують відому людову анекдоту. Отець і син пішли в якійсь справі до суду. По якімось часі вертає син.

— А де тато? — питає мати.

— Прийдуть зараз.

— А виграли справу?

— Та виграли.

— А чому не йдуть?

— Та зараз будуть, тільки мають іще дістати 25 буків.

Такою самою виграною, як той бідолашний отець, може тішитися також програма політична, «виткнена» для нашого краю консервативними елементами і піддержувана з «таким трудом» і серед ненастанних конфліктів.

Бо й яка ж се програма? Чи не та загальновідома «stoimy i stać chcemy»? Бо й яка ж то політика? Чи не та, котру так наївно-добродушно вияснив п. Немчиновський як політику «жебрання за дрібні концесійки, антишамбрування у міністрів та шефів секційних і безоглядного підпирання уряду навіть у справах некорисних для краю, тому лиш, аби йому не робити трудностей». І ся політика

по словам д. Бобж[инського] «в часі остатніх виборів святкувала рідкий тріумф» і не дочекалася ніякого закиду? Справді, аби могти з таким апломбом твердити щось подібне, треба бути глухим і сліпим, не бачити й не чути того, що діялося в краю в часі виборів, за що велася завзята боротьба і що було головною причиною тих так голосно окричаних «проб розстрою», а властиво проб легальної опозиції тій політиці, та тим змаганням, просто суперечним із духом конституції та парламентаризму, що здужали вже в нашім краю сплодити ціле гніздо деморалізації, протекційності та непотизму. Адже ж кожда опозиційна промова, почавши від найпоміркованіших, а кінчачи найяркішими, що були виголошені перед виборцями, була голосом протесту проти тої політики, була більш або менш острою її критикою. Адже ж цілі купи фактів, зібрані в промовах Реваковича та посла Леваковського*, що вже помину інших бесідників у Львові та на провінції, досадно ілюстрували здобутки тої політики. Адже ж кождий голос виборців, відданий без уваги на пресії та корупцію на незалежних кандидатів, був голосом засуду для тої політики, був votum недовір'я для тої кліки псевдоконсерватистів, що під консерватизмом розуміє хіба консервування для себе різних синекур, протекцій, впливів та привілеїв. А п. Бобж[инський] «спокійним тоном» говорить про тріумфи, які святкувала та політика в часі виборів!

Не менше спокійним тоном виголошує п. Бобж[инський] ось яку тираду: «Всі р е а л ь н і точки програми віча міст і місточок, що змагали до піднесення просвіти та суспільного господарства в розширенню автономії краю та реформи його адміністрації, не містять у собі нічого такого, чого не підписав би зараз кождий консерватист. Міг би підписати тим сміліше, бо всі ті постулати знав дуже добре з остатнього шестиліття соймового, що за ними сам зі своїм клубом усе голосував, а не раз і сам їх формулював або за ними промовляв».

Отже, справді реальну часть тої програми підписав би кождий консерватист? Дуже гарно! Та чому ж сю програму враз зі всіма її реальними та нереальними точками (до «нереальних» д. Бобж[инський] зачисляє загальне голосування та боротьбу з назадництвом!) іще так недавно називано пробою розстрою, суспільним підпаляцтвом, мало що не пробою гайдамаччини? Д[обродій] Бобж[инський] знає всі реальні точки тої програми з минулого соймового

шестиліття, шкода тільки, що не додав, що знає їх переважно з комісійних кошів, у які повкидувано всі найважніші, пекучі крайові справи. Чи може д. Бобж[инський] хотів, аби програма віча міст і місточок обіймала речі зовсім нові, яких ніхто не видав, про які ніхто не чував і яких ніхто не порушував? Власне тому, що та програма обняла найжизненніші справи краю, мусили се бути справи найчастіше обговорювані, трактовані та ухвалювані. Д[обродій] Бобж[инський] справедливо признає, що консерватисти не раз обговорювали та ухвалювали ті справи. Але кожде обговорення, се кий, що має два кінці. Про кожду річ можна говорити pro і contra, можна промовляти з точки погляду загального добра і з точки погляду інтересів котерійних або приватних. Da liegt der Hund begraben, пане професор! Ані на хвилю не сумніваємося, що й консерватисти порушували, обговорювали, вносили та ухвалювали всі справи, піднесені в програмі віча міст і місточок. Але піднесено їх у тій програмі власне тому, що досі їх обговорювання та рішання було недостаточне, хибне та шкідливе для загалу. Пригадаймо тільки справу дорогову! Пригадаймо ненастанну, систематичну працю соймової більшості над укороченням та обмеженням автономії громад і зведенням її до чистої ілюзії і порівняймо ті факти з шумною фразою п. Бобж[инського], що всі точки програми міст і місточок готов підписати кождий консерватист. Не в точках діло, а в розумінні тих точок, у розумінні цілого напряму, в якім повинен іти суспільний та політичний розвій краю. Тут основна різниця між консерватистами й поступовцями. Пощо ж маскувати та замазувати ту різницю?

III

По всім тім, що досі сказано, читач може осудити відповідно правду таких прим[іром] слів п. Бобж[инського]: «Вони (не ті «вони», яких так боїться п. Страхайло в «Szczutku», але польські демократи й поступовці) не можуть або не хочуть відділити актуальну політику від фрази ані зрозуміти та признати її без фрази. Чого тільки діткнуться, те вже в їх руках чи устах набирає признаків більш або менше пустої фрази». Бідні ті «вони», так тяжко скривджені судьбою, як колись пок[ійний] король Мідас!* Чого тільки діткнуться, те з реальної речі робиться фразою, коли натомість сторонники пана Бобж[инського] скоро тіль-

ки діткнуться хоч би найпустішої фрази, вона, немов за дотиком чародійської палочки, перемінюється в найреальнішу річ. Скажуть поступовці: «Боротьба з назадництвом» — се пуста фраза. А скажуть консерватисти: «Суспільна гармонія» — се «актуальна політика». Скажуть поступовці: «Загальне голосування та горожанська рівноправність»— се пуста фраза. А скаже «Czas»: «Не треба в соймі хлопів» — се здоровий, спасенний і поступовий погляд!

На доказ тої фатальної «фразоманії» демократів п. Бобж[инський] наводить твердження, що всі «буцімто ретроградні або непрактичні внески в галицькім соймі впали не наслідком промов пп. Гольдмана та Романовича, а навіть, може, (!) не наслідком промов п. Гавзнера, але лиш тому, що проти них виступили посли консервативні. Посли з лівиці користали, очевидно, з кождого такого (се з[начить] ретроградного) виступу для більш або менше вданих (д. проф. певно хотів сказати: вдатних) ораторських пописів, але знали добре, що дана справа не має попертя й її ухвалення в соймі зовсім не грозить».

І се пише і с т о р и к! Так представляє історію сойму чоловік, що сам сидів у центрі машини, яка фабрикувала ті внески «буцімто ретроградні та непрактичні» і випускала їх не раз як ballon d'essay під фірмою поодиноких осіб немов на те тільки, аби засягнути язика в опінії публічній, а не раз також і під фірмою цілого сторонництва, коли була надія, що публічна опінія на стільки нечутка та збаламучена, що не дасть тим внескам відповідного відпору. Твердити, що демократичні посли в тих тільки справах виступали з «ораторськими пописами»* (в словарі краківських панів консервативні посли виступають завсігди з «мовами», а «ораторські пописи» являються властивістю виключно демократів, яких, мабуть, сам бог засудив на те, аби раз у раз виголошували самі пусті фрази), про які були певні, що в соймі не знайдуть попертя, се вже справді не «пуста фраза», але досить реальна брехня. І чи більшість консервативних послів відкидала ті внески наслідком тих або інших промов, чи, може, тому, що в них під натиском опінії публічної будився с о р о м та бунтувалася с о в і с т ь, се вже мусимо лишити до оцінки їм самим. А що, власне, в тій точці промови демократичних послів у соймі мали величезне, першорядне значіння вже хоч би тому, що ті посли щонайменше ще не позабували й найчастіше прикликали на пам'ять своїм товаришам із правиці такі,

у більшості консерватистів давно вивітрілі та немодні слова, як «вітчина», «горожанський обов'язок», «свобода», «рівноправність», «загальнонародний інтерес» і т.ін. Смію твердити наперекір усім запереченням п. Бобж[инського] й спілки, що, власне, посли з лівиці були в соймі тим г о л о с о м п у б л і ч н о ї с о в і с т і, який аж надто часто видається нахабністю та пустою фразою людям зблязованим та зашкаралущеним у шкаралущі егоїстичних інтересів, та, проте, ніколи не втратить своєї сили, доки між людьми не переведуться одиниці зі здоровим почуттям та з серцем, не зомороженим та не сточеним до решти.

Доказавши так щасливо, що демократія «на політичнім полі не справдила побоювань, не підняла проб розстрою в дійснім, небезпечнім значінню того слова», отже, задавши мимоходом брехню гр. Ст. Тарновському, який перед виборами з такою галюцінаційною ясністю бачив ті проби й таким Єреміїним голосом кликав* проти них, п. Бобж[инський] додає, одначе, що в н а п р я м і с у с п і л ь н і м демократія, справді, робила такі проби. Було їх дві. Одна та, що пробувано зорганізувати міщанський елемент до самостійного виступу в акції виборчій, отже, на погляд п. Бобж[инського] виокремити міщанство від інтересу загальнонародного (читай: шляхетського!), а друга та, що віче делегатів міст і місточок пробувало простягти руку також до виборців сільських громад і розширити свій вплив також на селянство.

Не думаю вдаватися в розбір доказів п. Бобж[инського], який і тут визначається такою самою точністю в думанні та висловах, як і в попередньо розібраних уступах. Досить буде сказати, що проти всеї тої проби організації міського елемента до самостійної акції він виточує ось яку принципіальну гармату: «Часи каст і кастових та станових інтересів минули безповоротно, особливо в містах. Місто в наших часах ані у нас, ані тим менше за границею не являється виключним гніздом одної суспільної верстви, міщанства. Теперішне місто, коли сповняє свою задачу й розвивається здорово, робиться огнищем духового життя та економічного руху для цілого округу, на який розтягає свою діяльність».

Усе те дуже гарно, але чому ж, власне, шляхтич, властитель земельної посілості всею силою преться бути представником того міста? Чому власне ті «огнища духового життя та економічного руху» мають у соймі репрезентувати

люди не раз економічно збанкротовані, які щодо духовної освіти стоять на рівні тих наших відомих політиків, із яких один висловив колись гасло: «Nie kiwajcie palcami w butach!», а другий доказував у соймі, що ліпші цирулики старої дати від докторів медицини? А в тім декламація проти виокремлення та кастовості міст у Польщі зовсім не нова. Вона лунала в польських соймах іще від самого XVI в., нею пописувалися в тих соймах якраз найзагорільші кастовичі, власне, для підкопання автономії та самостійності міст, їх свобід, їх добробуту, їх життя духового та економічного. І справді, в минувщині їм удалося осягнути ту мету майже вповні. Та тепер, коли по незлічених униженнях, коштом кривавого труду одиниць, світлих та замилуваних у праці, наші міста починають помалу підійматися, не для кастових та виключних змагань, але в інтересі просвіти, духового та матеріального розвою підіймають свій голос і допоминаються місця в репрезентації краю потомки тої самої касти, найвиключнішої та найсамолюбнішої зі всіх, без сорому торочать їм проповіді проти кастовості. Смію думати, що сим разом ті проповіді приходять щонайменше о 100 літ запізно і що їх відповідно зрозуміють усі, та що вони не здужають зупинити природного, а для загалу народу так пожаданого розвою міст і розвою самостійного, незалежного та своїх інтересів на рівні з інтересами цілої вітчини свідомого міщанства.

IV

Та найяркіше виступили «проби розстрою» при виборах із сільських громад. «Сама вість,— пише п. Бобж[инський!],— що віче міст і місточок рішило розпочати окрему виборчу акцію в виборах із сільських громад, викликала глибокий неспокій і тривогу у всіх людей із глибшими думками (нібито пп. Стадницьких, Ляссоцьких і тов.) і дбалих о будучність» (свою та своєї касти). На щастя, одначе, ті проби зробили фіаско, а «ті з-поміж властителів більших земельних посілостей», проти яких розвинено найбільшу агітацію, «п е р е й ш л и з т р і у м ф о м» (дуже не раз коштовним). Отже, не злий був результат виборів, але сама агітація, що «драпувалася д у ж е г а р н о, в поважніших «поступових» органах виступаючи під гаслом морального піднесення та політичного усамовільнення сільського люду».

Отже, на думку п[ана] Бобж[инського], «політичне усамовільнення сільського люду» — річ не злочинна, але, навпаки, дуже гарна,— се треба занотувати та добре затямити. «Ба,— скаже п. Бобж[инський] — читайте тільки далі, я к я р о з у м і ю п о л і т и ч н е у с а м о в і л ь н е н н я с і л ь с ь к о г о л ю д у!» Добре, добре, п. професоре, прочитаємо дуже радо, але перед тим, поступаючи стародавньою методою Сократа, попробуємо вияснити, як, властиво, загал тямучих людей розуміє ті слова. П о л і т и ч н е у с а м о в і л ь н е н н я, се, очевидно, не що інше, як доведення когось до того, аби в політичних питаннях мав свою власну волю, се зн[ачить] а б и р о з у м і в т і п и т а н н я і н а д т о м а в о х о т у т а м о ж н і с т ь п о с т у п а т и в т и х с п р а в а х т а к, я к й о м у н а к а з у є с о в і с т ь, с е з н[а ч и т ь] в л а с н и й л е г а л ь н и й і н т е р е с т а і н т е р е с з а г а л у. Що таке політичне усамовільнення селян — річ дозволена, річ пожадана й річ вимагана конституцією, сьому хіба не заперечить п. Бобж[инський]. Чи, одначе, стоячи на своїм теперішнім становищі він захоче назвати таке усамовільнення чимось дуже гарним, се побачимо зараз.

Чоловік політично усамовільнений («політично» беру в значенні ширшім так само як п. Бобж[инський], розуміючи під сим словом усе, що вибігає поза обрій приватних інтересів, отже ж, і питання суспільні та адміністраційні, бо про питання політичні в тіснішім значінню, про питання д е р ж а в н і в часі виборів до сойму майже й мови бути не могло) мусить поперед усього р о з у м і т и справи політичні, отже, мусить знати, що теперішня конституція, оперта на репрезентації інтересів, і сама відокремлює інтереси дрібної селянської власності від інтересів великої власності, від інтересів міст та великих капіталістів, не тому, аби поставити їх супроти себе в вічній боротьбі, але тому, аби запевняючи кождій із них, та заспокоюючи їх природні потреби, осягати чимраз більший розвій та добробут загалу через забезпечення розвою та добробуту поодиноких частей. Отже, такий чоловік мусить розуміти, що добровільне чи недобровільне здушення, обезсилення, атрофія політична або суспільна — не поступ, а регрес, шкода для цілості політичного організму, отже, діло а н т и к о н с т и т у ц і й н е. Мусить розуміти, що добровільна або недобровільна мовчанка про свої потреби, зречення від їх заспокоювання, замазування різниць між

одним, конституцією признаним кругом інтересів і другим, с е б р е х н я, с а м о в б і й с т в о а б о п о л і т и ч н и й з л о ч и н. А, розуміючи се, з якими ж думками прочитаємо ось які слова п. Бобж[инського]: «З того тону (морального піднесення та політичного усамовільнення) годі було трапити до люду, к о л и х т о х о т і в н а м о в и т и й о г о, а б и с к и н у в і з с е б е п о л і т и ч н у о п і к у, якої досі уділяли йому земляни-шляхта. Треба було представити йому, що т а к у р а т е л я для його інтересів шкідлива, що інтереси більших і менших власників с у п е р е ч н і з с о б о ю, що заможніші земляни, вибрані селянами, будуть дбати не про їх, але про с в о ї с п р а в и, добиватися своїх інтересів. Треба було вчиснутися між шляхту і селянство, відшукувати, відновлювати та розширювати різниці між ними, треба було відкликатися переважно до в і д ' є м н и х і н с т и н к т і в т а п р и с т р а с т е й л ю д у». Отже, бачите, як п. Бобж[инський] розуміє політичне усамовільнення люду. Розуміє так, аби той люд «самовільно» лишився п і д п о л і т и ч н о ю о п і к о ю, п і д к у р а т е л е ю ш л я х т и, при якій мав би таке поняття про конституцію, що вона наказує вважати інтереси більших і менших земельних власників тотожними, і як що мають більші власники, то се вже eo ipso повинно вистарчити й для менших, хоч би вони того не мали; аби люд жив у тій певності, що оборона інтересів спеціально хлопських, се виплив «від'ємних інстинктів та пристрастей», а регуляція грунтового податку, при якій сотки тисяч річного тягару з панських грунтів перевалено на хлопські, шкільний закон, що 6 % податків звалює на хлопа, а тільки 3 % — на двори, закон дороговий, викуп пропінації за величезні мільйони, прокламування святості корчми та інші подібні факти, се випливи найчистіших, найблагородніших горожанських почувань! Дивна річ, якою нерівною мірою мірить ті самі річи п. Бобж[инський]. Чому, питаємо, жадання рівності та горожанської самостійності в устах інтелігентних демократів тільки «пуста фраза», а в устах селян уже «виплив від'ємних інстинктів та пристрастей»? Чи се, може, не одна й та сама річ?

«Політична опіка шляхти землян над людом!» Послухаймо лише, якими гарними словами, з якою щирістю та вірою в свою місію промовляє та опіка! «Працюємо щосили над піднесенням люду, закладаємо для нього школи, і то

напевно не з тим наміром, аби з його рядів витворювати пролетаріат інтелігенції, але навпаки, аби вдержуючи його в рільничім стані піднести його морально, освітити та ублагороднити. Подаємо йому надто образования рільниче та промислове, призвичаюємо його до публічного життя в громаді та в повіті, і всі ті зусилля взяті разом, з нашого відома й з нашої волі збудили вже і збудять іще більше певне почуття самостійності серед сільського люду, охоту до думання та ділання за себе».

Які ж то благородні та великодушні опікуни! В поті чола працюють над піднесенням люду, боронячи найбільшої його святості, корчми, від усяких ворогів, вигризаючи з села кождого священика, який би смів надто енергічно ширити тверезість, і не вагаючися навіть виявити намір обалення міністерства, «прихильного крайові», в разі, якби воно задумало вдарити рішучо на ту святість, на ту найкращу підойму піднесення люду. Закладають для люду школи, очевидно, з власних фондів, й ще ласкаво дбають про те, аби той люд, борони боже, не надужив тих шкіл для витворювання «пролетаріату інтелігенції», але пильно бачать на те, аби виходив із них сам тільки неінтелігентний пролетаріат, який би потім ішов до нижчих шкіл рільничих, яких властива, висока задача — виробляти здібних дворських слуг. А всі ті зусилля взяті разом з волі та відома галицької шляхти, будять і будуть будити «певну» самодіяльність, і якраз та «певна» те зн[ачить] двірським слугам та неінтелігентному пролетаріатові властива самодіяльність, що, окрім «охоти до думання», заставляє його також «робити за себе», се те «політичне усамовільнення сільського люду», яке має на думці, якого бажає, та над яким працює п. Бобж[инський] і Сп[ілка].

Здається, що на тім можна скінчити розмову з ними.

Друковано в часописі «Kurjer Lwowski» у серпні 1889 р., ч. 217, 218, 220 і 221. Переклад писано вд. 26—28 липня 1913.

РУСЬКА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА*

Під такою назвою професор Олександр Барвінський* розпочав три роки тому видання, дуже бажане й корисне галицьким русинам, а саме зображення усієї історії Русі від найдавніших до найновіших часів не у одній праці, бо такої, на жаль, ще нема, а в монографіях, що висвітлюють найновіші наукові здобутки щодо певних історичних моментів або епох.

Відмова від цілісності і рівномірності у трактуванні минулого давала змогу досягти більшої різнобічності в доборі матеріалу й висвітленні теми. Щоправда, важко було вберегтися від багатьох суперечностей між окремими монографіями (особливо різних авторів), від нерівності у подачі матеріалу, особливо у тих випадках, коли були відсутні відповідні монографії. Все ж обраний шлях покищо був єдино можливим. З витривалістю і посвятою, яку зможе оцінити лише той, хто займався в Галичині науковими виданнями на кошти з приватних фондів, проф. Барвінський веде почату працю і саме довів її до 10 томів. У перших шести томах були вміщені монографії з найстаршої історії Русі аж до доби Ягайла. У виборі праць, що увійшли до цих томів, були чималі труднощі, які, на наш погляд, не зовсім вдалося подолати. Передусім невдалим здається нам обрання для першого тому скороченого викладу праці Качали «Політика поляків щодо Русі». Ця публіцистична глибшої наукової вартості праця вміщена на початку серії, де, власне кажучи, мав би бути огляд географії краю і хоча б короткий нарис його розвитку в доісторичні часи. Натомість слід бути вдячним видавцеві за переклад таких грунтовних праць як Антоновича «Історія Великого князівства Литовського», Дашкевича* «Історія князя Да-

нила Галицького» і Шараневича «Внутрішнє становище Галицької Русі в XIV — XV ст.» Історія XV і XVI ст. дотепер ще не відображена в «історичній бібліотеці». Цю прогалину має заповнити підготована до друку праця Антоновича про початки козаччини. Останні чотири томи бібліотеки зайняв переклад капітальної монографії Костомарова «Богдан Хмельницький»*. Ця праця, яку автор опрацьовував чотири рази, становить плід тридцятиріч-ної наукової роботи покійного історика України і до цього часу залишається найкращим твором у прагматичній українсько-російській історіографії. Виданий кілька днів тому останній, четвертий, том тої чудової монографії містить у примітках чимало доповнень з четвертого російського видання, а, крім того, в додатку — збірку народних дум, тогочасних пісень і віршів, що стосуються Хмельницького і його пам'ятної в історії епохи. Переклад цілої праці, виконаний в Києві, вирізняється мовою чистою, може, навіть надто «чищеною». Підрядкові поклики пропущено, щоб не забирати місця, зате наприкінці додано великий перелік джерел. Це можна виправдати тим, що український переклад праці Костомарова не призначений для чисто наукових цілей, а має читатись найширшими колами українського суспільства, не тільки інтелігенції, але й простого люду. Праця Костомарова, витримана в поважному епічному стилі, об'єктивна і нетенденційна (як це визнав і польський її рецензент покійний Шайноха), перекладена на живу народну мову, якнайбільше придатна для такої мети. Бажаємо їй якнайширшого розповсюдження, а панові Барвінському витривалості для закінчення цього надзвичайно цінного видання. Дальші томи міститимуть монографії Костомарова про Виговського, Юрія Хмельницького, Брюховецького, про руїну і про Мазепу.

СОЖЖЕНИЕ УПЫРЕЙ В с. НАГУЕВИЧАХ В 1831 г.

I

Рассказы об упырях, помещенные на страницах «Киевской старины»*, освежили в моей памяти множество рассказов, слышанных мною еще в детстве, об ужасном событии, которое случилось в моем родном селе Нагуевичах Дрогобычского уезда в Галиции, в памятном 1831 году*. Рассказы эти, которые когда-то производили потрясающее действие на мое детское воображение и заставляли меня при всяком малейшем шорохе вскрикивать и даже падать в обморок, живут и до сих пор, как это читатель увидит из помещаемых ниже записок г-жи Ольги Франко*, писанных летом 1889 г. Дело касается сожжения нескольких человек, заподозренных громадою в том, что они упыри и были причиной свирепствовавшей в то время холеры.

Вера в упырей в нашем Подгорье до сих пор очень жива и распространена. По народному поверью, упыри и упырицы бывают двоякого рода: «родимі» и «пороблені». Родимые считаются более опасными; кто и как превращает обыкновенных людей в упырей — мне не удалось узнать. Приметы, по которым узнают упырей, весьма разнообразны. Обыкновенно у них лицо красное и глаза чрезвычайно яркие и блестящие — это оттого, что они сосут чужую кровь.

Г-жа О. Франко записала от Марии Гаврылыковой следующую любопытную примету: «Упир, як спить, то все на лаві, під вікном, але не так, як другі люди. Він усе лягає головою до дверей, а ногами до образів — по тім його і пізнати можна. Якби хто в сні перевернув його так, що голову положив би туди, де були ноги, а ноги — туди, де була голова, то він уже не встане з лави, а буде так лежати, хоть би й місяць, поки його знов не обернути так,

як уперед лежав. Упир може і в худобину обернутися. То раз у ясеницького (Ясеныця Сольная — село, соседнее с Нагуевичами) попа була слуга — пек би їй — упириця і якусь собі злість піймала на пастуха, та не мала як до нього приступити. Аж раз той пастух жене худобу, аж бачить якась безрога суне на нього, кричить та все наганяється, щоб укусити. Він на неї кричить — ба, не помагає. Він її прогонює — ба, суне безрога та й суне. Тоді він як ухопив бучок, як почне тоту безрогу бити, так бив, так бив, що тота ледве ноги поволокла, та й щезла десь межи плотами. Приходить він вечором додому, дивиться до пекарні, а служниця лежить на лаві, головою до порога, та така збита, такі синці попід очима, по руках, по ногах, що не дай го споди.— «Ага! — погадав він собі.— От яка ти! Чекай же!» — Та й не много мислячи, взяв, та й обернув її головою до образів, а потім пішов до попа та й каже: «Єгомость, щось наша Мариська слаба, побита така, та й не встає». Пішов піп до пекарні — правда є. Зачинає він тормосити її, будити — де там, ані суди боже! Отже, лежала так цілий день не встаючи, поки той слуга не обернув її знов так, як зразу лежала,— тоді вона збудилася».

Упыри могут вредить людям и скоту не только по смерти, но и при жизни. Ночью они могут улетать в отдаленные места, конечно, не телом, но душой, и делать там пакости, тело же их остается на месте со всеми признаками жизни, и потому упырей называют тоже — «дводушниками», т. е. людьми, имеющими две души. Вредят они не всегда по своей собственной воле, но по указаниям, или, по крайней мере, с соизволения своих старшин — «старших упирів». Самые старшие упыри в нашей окрестности были, по народному преданию, в с. Бусовищи Самборского округа. Лет 15 назад я записал от моей покойной матери следующий рассказ о самом старшем упыре из Бусовищ: «Повідають що оттут на Медвіжі (село, смежное с Нагуевичами) заслаб був раз чоловік — перший багач у селі. Кричить, та й кричить, в'ється з болю, а що його болить — не може сказати. Що вони його до дохторів, до ворожбитів возили; що людей перепитували, що йому раду давали, яку хто радив — нічого не помагає. Аж далі нараяв хтось: «Ідіть,— каже,— до Бусовищ, до того й того господаря, у нього є сліпий отець, як вам той не поможе, то вже ніхто не поможе». А у того багача два сини були, парубки вже дорослі. Зараз запрягли, поїхали. Приїжджають до хати. «Слава Ісусу

Христу!» А той сліпий із-за печі: «Ага, справив вас мій ворог тяжкий до мене! Ну, ну, пригадаю я йому тоту прислугу». Ті аж одебеліли, дивляться, а він сидить на печі, сліпий, сивий, а на лиці такий червоний, як кат. Зачали вони до нього: «Будьте ласкаві, татусю, змилуйтеся! ми вам уже...» Та де тобі, той їм і говорити не дає. «Ідіть собі від мене, я не хочу через вас у біду впадати! Ви гадаєте, що я все можу, а то є й сильніші від мене, я з тим, що до вашого тата вчепився вже раз мав пригоду, бачите, і очі через нього стратив, а тепер, як другий раз з ним задеруся, то певно знаю, що смерть моя буде». Ті бідні хлопці не знають уже, що робити, а далі гадають: «Все одно, нажене то нажене». Зачали його ще дужше просити; пообіцяли пару волів, котрі собі схоче вибрати. Прийшов і син того сліпого, також за ними слово промовив: «Ну, ну, татуню, не перечтеся! Ви,— каже,— дасте йому раду». Потроху, потроху якось того сліпого упросили. «Їдьте ж,— каже,— тепер собі додому, а на новий місяць приїжджайте». Добре, приїхали на новий місяць, пригостилися там до ночі, а під ніч сліпий зібрався, на фіру та й їдуть. «Везіть же мене,— каже, — на границю вашого села, до того а того кіпця!» А той кіпець геть-геть від дороги, на толоці, під самим лісом. Приїхали до кіпця — пітьма, хоть око вийми — стали. Мій сліпий скочив з воза, як хлопець, та й бух пластом на землю.«Стійте ж ви тут,— каже,— а як крикну на вас, то приходіть до мене. А рискалі (заступи) маєте з собою?» — «Маємо». Притулив він лице до землі: нюх-нюх, як той пес, та й поліз далі. Ліз, ліз, нюхав, нюхав, аж далі крикнув: «Сюди!» Хлопці прибігли з ліхтарнями. «Копайте тут!» Взяли копати, а той сліпий, як пес, обома руками землю розграбує та аж зубами скрегоче. Десь так за годину докопалися до костей. «Ага, ось він!»— крикнув сліпий, та й як почне над тими кістьми щось шептати, як почне кричати, ніби сваритися, то парубки мало зо страху не повмирали. Так кричав аж до сходу сонця.«Ну,— каже до парубків,— тепер засипте яму назад, уже він нікому шкодити не буде, але й я нікому більше не поможу. Везіть мене додому». Завезли його — до трьох днів він і помер. А тата свого застали дома здорового. Син того сліпого з Бусовищ прийшов і щонайліпшу пару волів узяв».

Всего легче узнать упыря после смерти. Когда его «нарядять на лаві», он лежит точно живой, с краской на лице, не смыкая глаз, хотя их у него закрывают по несколько

раз и даже прикладывают «галаганами», т. е. большими медными монетами. Мне рассказывали, что старый дьяк нагуевский Варенычка, читая однажды псалтырь при таком покойнике, ночью, когда никого не было в избе, кроме него и трупа, увидел, как покойник начал медленно шевелить рукой, комкать и стягивать полотно, которым был накрыт, и, наконец, поднимать голову. Но Варенычка не оробел и грозно прикрикнул на него: « А не будеш ти тихо лежати, поганине!» — ударил его псалтырью по голове, после чего покойник улегся и более не вставал. Иногда у такого покойника в самый день похорон, через два дня после смерти, начинает из носа и уст идти запекшаяся, черная кровь. Таких покойников в прежнее время не хоронили на освященном кладбище, а погребали «на границі» вместе с самоубийцами. Упырь очень не любит лежать в освященной земле, и поэтому, когда его несут на кладбище, делает разные пакости. Обыкновенно в то время бывает буря, ветер, слякоть или метель; ветер, ломает древка церковных хоругвей, носильщики, несущие гроб на «марах», внезапно заболевают или падают, так что гроб падает в грязь, и даже случается, что крышка сваливается и покойник выпадает тоже в грязь. О таком покойнике говорят: «От, поганин, танцює по смерті!» В могиле упырь лежит, точно живой, а ночью выходит и «потинає людей або худобу». Что собственно значит это «потинання», с точностью определить не могу. Бойки прилегающих к Нагуевичам Самборского и Турчанского округов различают несколько видов «потинання»: «втне легше, втне тяжче, а втне й смертельно». В Нагуевичах об этих различиях я не слыхал. Из некоторых рассказов можно догадываться, что упыри высасывают кровь у людей, но самое слово «потинати» или «втинати», которым обозначают зловредное действие упырей, равно как и то обстоятельство, что их в 1831 г. да и после могли считать виновниками холеры, заставляет догадываться, что народ, кроме высасывания крови, приписывает упырям еще какое-то действие, более внезапное, какое-нибудь поражение сердца или другое повреждение внутренних органов.

В одной корреспонденции из с. Завадки Турчанского округа (Червонная Русь*, 1890, № 28), где рассказывалось о действиях местного «ворожбита» Левицкого, приведены были указываемые этим ворожбитом следующие лечебные средства против «потинання» упырей: когда «втяв легше»,

следует взять земли с могилы упыря, развести ее водой, умыть больного и дать ему напиться этой воды; если «втяв тяжче», нужно разрыть могилу, наскубать из трупа волос и подкурить ими больного; когда же «втяв смертельно», необходимо обернуть упыря в гробу, обскубать у него все волосы и кроме того изрубить труп в куски. В корреспонденции далее рассказано было о профанации мертвеца, произведенной по этому рецепту и о начатом по этому поводу судебном следствии. Подобных случаев профанации мертвецов ежегодно случается по несколько в разных округах Галиции — неоспоримое доказательство того, что вера в упырей сильно распространена и живуча среди галицко-русского населения.

О ночном хождении упырей в Нагуевичах существует множество рассказов, и редко вы встретите мужика постарше, который бы ни разу не видел на своем веку какого-нибудь «ходящего» покойника. Чтобы предохранить себя от посещений упыря, жильцы той хаты, в которую он «впронадиться», должны осыпать свое хозяйство «святовечірнім хруставцем», т. е. маком-самосейкой, который в сочельник лежал на столе, где ужинали. Через круг этого «хруставця» упырь не посмеет переступить и будет несколько ночей с ужасным воем и стоном ходить кругом да около, пока совсем не уйдет.

Чтобы сделать упыря совершенно безвредным, нужно разрыть его могилу, открыть гроб, отрубить мертвецу голову и положить ее у него между ног, тело же обернуть грудью вниз и прибить к земле осиновым колом. Мне рассказывали, что в Нагуевичах когда-то разрыли могилу такого упыря и, открывши гроб, нашли мертвеца, который лежал на боку, подперши голову рукой, и курил трубку. Обыкновенно, вырытый труп упыря оказывается неразложившимся, с отросшими волосами и ногтями.

Что упыри могут вредить не только людям, но и скоту, в этом, кроме нижеследующего рассказа, убеждает нас одно место из пастырского послания буковинского православного епископа Даниила от декабря 1790 г.[1], направленного против верования в упырей. Вот, что пишет благочестивый епископ по этому поводу: «С великим жалением

---

[1] Извлечено мною из рукописной книги курренд деканата днистрянского 1786—1896 гг., принадлежащей ректору Черновицкого университета проф. О. Калужняцкому*.

уразумели (мы), яко обретаются между вами таковии люде безумнии и слабии в вере христианской, а найпаче совсем отвращенни от праваго ума и истины, котории своим невежеством дерзают рассуждать и говорить, яко телеса некоторых людей мертвых иміют силу умертвлять скоты ваши, которим телесам и имя выдумали, си есть нарекли их «видмы» или «опирь», о чем мы весма трепещем, что до таковаго падения веры и познания истины достигли християне нащея (sic вм. наши) и еще во упрямстве пребывают и истиннаго научения священного писания не послушают, но внимают басням и стезям развратительным». Следует поучение о теле человеческом, как божьем создании, после чего говорится далее: «По смерти человека душа идет во дворы определения от бога, и тіло положше в землю без нечувственно остает такожде до воскресения мертвых, то потом как умертвляют скоты ваша? Как не срамно? Как сміют таковии говорить и оставатися в своем дурачестве, сиесть рассуждать, яко мертвии суть видмы или просто рещи опири и в нощи исходят от гробов и умертвляют скоты вашия».

II

Ужасная эпидемия — холера, которая постигла всю Европу в 1831 и 1832 гг., не преминула навестить и Галицию. По правительственным исчислениям холера в это время появилась в 3608 местностях, с населением в 3 143 235 чел., из которых заболело 255 774, а умерло 96 081. Местностей, которых не коснулась эпидемия, было 2807 с 1 307 940 жителями. По этим же исчислениям самый больший процент заболевших холерой был в округах Стрыйском и Самборском, где заболело 12 % всех жителей, между тем как число заболевших во всей Галиции составляло 6 % всех жителей. Процент смертности был еще более значительный: во всей Галиции средним числом на 100 заболевших холерой умирало 38, во Львове 52, в округе Тарновском — 46, в Стрыйском и Самборском, кажется, тоже не менее 40[1].

Не удивительно поэтому, что такое страшное бедствие, постигшее наш народ, должно было глубоко потрясти все его моральное существо и моментально пробудить к жизни

[1] «Gazeta Lwowska», 1848, 18 октября, № 123.

разные темные силы, дремлющие, но не исчезнувшие в глубине души народной. Суеверный страх перед упырями бесспорно принадлежал к таким темным силам, и вот в самый разгар эпидемии страх этот доводит народ до ужасной расправы — сожжения нескольких человек.

Об этом факте мы встретили в печати только одно упоминание, находящееся в записках иеромонаха Ильи-Эмилиана Коссака, василианина, напечатанных в «Слове»* (1880 г., № 106). И.-Э. Коссак происходил из мещанской семьи города Дрогобыча, отстоящего верст на 10 от Нагуевич, и летом 1831 года возвращался из Вены, где только что кончил курс богословия. Вот его рассказ, в котором я позволил себе только исправить язык. «Выезжая из Нагуевич, большого казенного села, я увидел большое пожарище, покрытое пеплом. Желая узнать причину этого необыкновенного явления, я спросил человека, отворявшего мне ворота вблизи его хаты, что значит такое большое пожарище среди села на выгоне. На это он совершенно хладнокровно ответил мне:

— Тутки упирів палили.

— Яких упирів? — спрашиваю.

— А що людей підтинали.

— Коли?

— А в холеру.

Услышав это, я еще раз взглянул на пожарище. Мороз подрал у меня по коже, но не показывая вида, говорю ему далее:

— Що ви, чоловіче, кажете? Чи то може бути?

— А таки було.

— Та як ви могли пізнати, хто упир?

— А був тут у селі,— рассказывает с наивным суеверием человек,— такий хлопець; той ходив від хати до хати та по волоссю на грудях пізнавав упирів. Тих зараз брали і тут, на пастівнику, терновим огнем палили.

Дальше я расспрашивал, не запрещал ли им кто-нибудь этого богомерзкого дела, старшина или священник?

— Та ні,— отвечал мужик,— піп сам помер на холеру (это был о. Витошинский), а війт хоть би був і хотів заборонити, то громада була би не послухала.

— А тим, що підпалювали,— спрашиваю,— нічого за те не було?

— Та як би не було? Зараз з'їхала з Самбора комісія та кількадесять хлопів забрала до криміналу, бо ж то не

мало людей, і то добрих господарів, на стосах попалили.

Поблагодарив его за пропуск, я пустился дальше в путь, размышляя с неизреченным ужасом о том, что я узнал. В ближайшем селе — Ясенице Сольной, я опять расспрашивал встречного человека о том, что слышно, не сжигали ли у них упырей.

— Аякже,— ответил тот,— палили, та тільки не у нас, а по других селах, от в Нагуєвичах, Тустановичах і інших.

Между прочим, узнал я от него, что мужики из Нагуевич хотели еще сжечь и «найстаршого упиря», о котором им рассказывал мальчик, что «він дуже червоний і живе в Дрогобичі в манастирі», но никак не могли его захватить.

Погруженный в печальные мысли о несчастном суеверии народа, я уже поздно ночью приехал в Дрогобыч и направился ночевать в василианский монастырь. Монастырская дверь была еще не закрыта, и я застал о. ректора Качановского еще занятым вечернею молитвою. Он искренне обрадовался мне и принял меня очень радушно, как своего прежнего ученика из «немецких» школ. Я немедленно рассказал ему про все виденное и слышанное по пути, и он со слезами на глазах подтвердил мне, что все это, к сожалению, действительная правда, и что этим «найстаршим упирем» был не кто другой, как он сам, и что он, зная наверно на какую смерть осудила его темнота мужиков, долгое время не мог ни на шаг выйти из стен монастыря».

Рассказ этот, несмотря на кажущуюся его обстоятельность и на некоторые ценные подробности, касательно нагуевичского погрома, не совсем верен. Нужно заметить, что покойный Коссак писал его почти 20 лет спустя после самого события и включил его в составленную им «Летопись Креховского монастыря» во время своего игуменства в этом монастыре. О самом погроме уже в 1831 г. он знал только по наслышке, а то, что он говорит о виденном будто бы им пожарище «среди села на выгоне», мы должны считать не более, как дешевой декорацией. Утверждаю положительно, что если И.-Э. Коссак в 1831 г. ехал через Нагуевичи так, как он рассказывает, т. е. «краевой дорогой» из Перемышля в Дрогобыч, да так, что из Нагуевич поехал в Ясеницу, то п о ж а р и щ а, где жгли упырей, он от громадских ворот, или вообще н и о т к у д а н е м о г в и д е т ь. Пожарище это действительно находилось на выгоне, прозываемом «Селом», но совершенно пустом и расположенном

не среди села, а за селом, между тем, как дорога в Ясеницу поворачивает на юг, не доезжая, по крайней мере, полверсты до конца села. Это бы еще, конечно, ничего не значило, но важнее следующее обстоятельство. Упырей жгли в одном углу выгона, прозываемом «Базарище», лежащем на легкой покатости довольно широкого холма; дорога в Ясеницу тянется тоже по покатости этого холма, но с противоположной стороны, так что, проезжая этой дорогой, «Базарища» ни откуда видеть нельзя. Что И: Э. Коссак собственными глазами не видел «Базарища», в этом убеждает меня еще и то, что он говорит о «кострах», между тем, как в данном случае только об одном костре и может быть речь. В чем еще не полон его рассказ читатель увидит из нижеследующего рассказа, записанного г-жей Ольгой Франко из уст очевидцев ужасного происшествия, стариков Артыма Лялюка и кузнеца Сеня (Семена) Буцяка,— рассказа пополненного кое-где моими собственными воспоминаниями и записками.

Вот сводный расказ Сеня Буцяка: «То як була, най ся преч каже, холера, то перший умер піп на тоту слабість. Але люди ще не знали, що то за слабість, та й поховали його на цвинтарі. Гей, так десь за тиждень як зачнуть мерти люди! То зразу мерло по пятеро, шестеро, а далі по десятеро, по двадцятеро, а доходило до того, що й по п'ятдесят умерців на день в селі було. Страх такий на людей упав, що не суди, боже! Церков замкнули, без попа й без дяка ховають — обкопали отут, на Базарищі, місце та й там закопують, і по два, по три або й по більше в одну яму кладуть.

Слухайте ж що ся за пригода стала! Десь там в горішнім кінці села бавилися діти, як то звичайно діти, говорять межи собою о тім самім, що й старі. А один хлопець-семиліток, Гаврило називається, каже до них:

— А знаєте, від чого ті люди мруть?

— Ну, від чого? — діти питають.

— Від упирів. То вони людей потинають.

— Ба, а ти відки то знаєш?

— Бо я й сам упир. Я сам свого тата й маму потяв. І знаєте, нічия мені кров не була така солодка, як їх.

Розбіглися діти по хатах, повідають одно татові, друге мамі, що Гаврило так і так говорить. Зараз люди — до Гаврила.

— Правду ти, хлопче, кажеш?

— Правду.

— А міг би ти пізнати, хто упир?

— Можу.

— Ну, добре, памятай же, завтра будеш пізнавати.

На другий день була неділя. В церкві було набоженство — що другий тиждень правив піп з сусіднього села. Зібралася вся громада — і третьої часті в церкві не помістилося, під церквою стояли, поки піп не скінчив відправи та не поїхав додому.

Тямлю, як нині, в тім році дуже ж то гриби були вродили, то так уродили, що, бувало, вийдеш в ліс, та й зараз набереш мішок грибів. Отже ж, тої неділі я пас у лісі худобу. Женемо на полудне додому, кождий пастух міх грибів несе, самих шапочок,— аж дивимося, іде старий Бурянник, чоловік такий був, отут жив, недалеко церкви, йде з лісу, також гриби несе. Приходимо в село, а там присяжні, десятники бігають помежи хат, всіх до церкви кличуть — старе й мале зараз має йти. Щось там будуть голосити — кажуть. Дивимося, а Бурянник, як ніс мішок з грибами, так і пустив його серед дороги, а сам став блідий, як стіна.

— Що вам, діду? — питаю його.

— Ой, синоньку,— каже,— чую, що смерть моя буде.

— Пек, пек, осина,— кажу,— що ви смерть згадуєте? От ходім до церкви, почуємо, що там будуть голосити.

Бурянник тільки рукою махнув, тай пішов ні живий, ні вмерлий. Позаганяли ми худобу та й собі побігли. Дивимось, а коло церкви, на цвинтарі, всіх людей поставили рядами, один узяв на руки того хлопця — Гаврила — та й носить його поперед ті ряди.

— Пізнавай,— кажуть, — котрі упирі.

— Оттой упир, оттой упир, оттой упир,— каже Гаврило.

Сімох чоловіків показав. І нашого Бурянника також. Зараз їх узяли набік. Обійшли всі ряди — більше нема.

— А по чім же їх пізнати, що вони упирі? — питають люди Гаврила.

— По тім пізнати, що кождий має сирівцеве полотно, перевязане попід коліно.

Зараз кинулися до них, зревидували,— акурат так є, у кождого сире полотно попід коліно перевязане. Зараз їх зав'язали, варту до них приставили.

— А нема більше упирів? — питають ще Гаврила.

— Є ще, але не до людей, а до коней, до худоби, до овець.

— Ну, — кажуть люди, — до тих нам байдуже. А оцим, що маємо робити?

— Нічого ви їм не зробите, — каже Гаврило, — доки живі, то все вам будуть шкодити.

Зачали люди радити, що тут зробити з тими упирями, і врадили їх спалити на огні. А Гаврило каже:

— Нічого їм ваш огонь не зашкодить. Тільки терновий та ялівцевий огонь може їм допечи, а інший ні.

Ану зараз наказали: хто там був, усі мають іти на Базарище і кождий має нести хоть одну тернину. Де яке терня було в плотах, у корчах — все повитягали та повиломлювали — купу наклали таку, як хата. Привели упирів.

— Признавайтеся! — кажуть,— чи ви людей потинаєте?

— Ні,— кажуть ті,— люди добрі, майте бога в серці, ми нічого не винні.

Взяли вони насамперед Вольчака,— перший багач був у горішнім кінці села, скували йому руки й ноги залізними путами, що коней путають, присилили до них ланцюг довгий, тай бух його в терновий огонь, а два хлопи тягнуть ланцюгом через огнище на другий бік. Перебіг він раз, знов йому кажуть:

— Признавайся!

— Люди добрі, пустіть мене,— каже Вольчак,— я упир, але я не сюди належу.

— А куди ж ти належиш? — питають.

— Мене призначено до Фульштина[1],— каже він.

— А хто ж тебе там призначив?

— Наш старший. Але його ту нема, він далеко.

— Де він?

— У Дрогобичі.

Знов зачав проситися, щоби його пустили, вже був дуже обпечений, але вони не слухали.

— Ти,— кажуть,— там потинаєш, а твої кумпани у нас потинають, а нам усе одна біда. Так волиш ти гинути, коли тамтих не можемо достати в свої руки.

І пхнули його другий раз у огонь, і знов ланцюгом тягнуть. Він біг, щоби чим борше вихопитися на другий бік,

---

[1] Фульштын или Фельштын — небольшой городок в нескольких милях от Самбора, а от Нагуевич верстах в 40.

але на середині огню зашпортався та й упав у саму грань. Більше вже не міг встати. Так його за ланцюг перетягли через огонь аж до краю, а потому ще раз, і відложили на бік лиш дрібко живого. Отже, що ви на то скажете? Здавалося, що все тіло перегоріло, нічого не було видно, видно, лиш одну рану, а виходився, видужав, ще потому більше, як сім літ прожив!

Розкували Вольчака, взялися до другого упиря — Ступаком прозивається. Той, як тільки його пхнули в огонь, так і впав і таким його перетягли на другий бік огнища,— вже був небіжчик. Тоді вони до третього, Панька Саляка. Він був лиш у поддягачці[1], без гуні, бо була велика спека. Скинули з нього поддягачку, і вергли на огонь — вона зараз займилася.

— Признавайся,— кажуть,— чи ти упир, чи ні?

— Ні, люди добрі, не упир.

Зняли з нього чоботи, сорочку і також пометали в огонь, і знов йому кажуть:

— Признайся, бо і ти так будеш горіти, як твоє шмаття.

— Люди добрі,— каже він, — бог мою душу видить! я не упир! А хочете, щоби-м горів, то най вам і так буде!..

Підіймив руки до неба, та й сам кинувся в огонь, лицем у саму грань, так що відразу тіло на нім збіглося. А потому ще сам на другий бік обернувся. Перетягли его через огонь і більше вже не тягли, так і положили коло тамтих двох.

Взялися до четвертого, Николи Саляка, бач, брат був Панькові. Перевели його раз босого через огонь, а він тоді каже:

— Бійтеся бога, громадо, не печіть мене! я упирь але я так зроблю, що більше ніхто в селі не буде слабувати.

А був там Левицький, шляхтич з Гори[2], на його фундаменті потому Гайгель засів, а тепер шляхтич Дідинський сидить. То той Левицький каже:

— Добре, у мене тепер донька хора. Піди та зроби так, щоби була здорова, то нічого тобі не буде.

— Добре,— каже Саляк.

---

[1] Поддягачкой называют старую свитку, покрытую сверху белым полотном.

[2] Горой называется небольшая (9 хат) слобода или приселок Нагуевич.

Взяли його під пахи, кілька хлопів довкола нього, та й повели його пастівником. А він нараз як не вирветься від них, як не зачне втікати, оттуди — Тростовачкою до Родичова[1]. Люди — за ним, один навіть на коня скочив — там десь коні паслися — але де тому край! А він біжить, а тут з опечених ніг м'ясо кусниками рветься, аж вище нього ті кусники летять, кров'ю сліди значать—а таки добіг до Родичова і сховався. Як він там, бідний, рятувався того дня, бог його знає. Пообвивав собі рани якимись лопухами, потому вже й жінка до нього навідувалася, і ми, пастухи, йому їсти носили... Але щось зо дві неділі не смів до села показуватися, все по лісі ходив. А потому вернувся додому, вигоївся і жив десь донедавна.

Як Саляк утік, зараз люди до Бурянника взялися, спекли його і ще двох, не тямлю вже, як називалися, бо то, видите, не нині ся діяло. Кождого по три рази перетягли через огонь, а потому поклали оттут, на Базарищі. Вольчака жінка зараз узяла додому, давала йому раду. А ті решта лежали там щось по дві доби, та все лиш стинали та пищали. Жінки носили їм з дому молоко, та заливали їх, так, як дітей, аж поки не померли. Потім їх на тім самім місці й позакопували, де котрий умер».

Воспоминания Артыма Лялюка об этом ужасном происшествии менее ярки и пластичны, но он рассказывает, что некоторые из обожженных упырей промучились еще более двух недель, прежде чем умереть. О Гавриле, который был причиною всего случившегося, Артым говорит, что тот после этого происшествия жил еще долгое время, женился и имел детей, из которых одна девушка во время холеры 1873 г. на некоторое время опять была героиней дня, о чем я и расскажу, как очевидец, в конце настоящей заметки.

О сжигании упырей в других селах у меня нет никаких известий, кроме Ясеницы Сольной, о которой я в 1880 г. записал следующий рассказ из уст крестьянина Павла Кульчицкого, который хотя не был очевидцем происшествия, но слышал рассказы о нем от стариков. «То в першу холеру, як зачали люде дуже мерти, чують ясеничани, що в Нагуєвичах об'явився такий хлопець, що упирів пізнає. Поїхали, привезли його, скликали громаду — пізнавай! Щось він п'ять чи шість пізнав: «То,— каже,— упирі!»

[1] Название леса.

Зараз їх пов'язали, розложили терновий огонь, таку купу наклали, як хату. Ті люди клянуть дух-тіло, що вони невинні, божаться, плачуть.

— А пощо ж ви, сякі-такі, сирівцеве полотно під коліном носите? — питають їх.

— Та ми на жадні чари,— говорять ті,— нам так казали люди, що хто буде носити сире полотно під коліном, того ся слабість не зачепить.

А той хлопець говорить:

— Не вірте їм! Вони то носять на знак, щоби їх чужосільні упирі пізнали.

А тогді, кажуть, великий страх ударив був на людей. Всіляка погань по селах волочилася. Небіжчик тато оповідав мені: «Власне, каже, були жнива. Жінка з дітьми пішла в поле до роботи, а я сам був дома, мав зварити обід і винести їм, тай ще хліб спечи. Ще я хліба не сажав у піч, а тільки підпалку[1] за грань кинув, аж чую, щось під вікном шкробоче. Обертаюся, а то величезний білий пес у вікно зазирає. Я весь застив, і хоть день був, підполудне сонце стояло, а чую, що мені волосся на голові вгору іде. Ніколи я в селі такого пса не видів. А він стоїть та все у вікно зазирає, далі вступився і почав до дверей шкроботати. Взяв я отворив двері, він увійшов до хати— ну такий вам, як лошак, завеликий, лиш очима блискає. Оглянувся по хаті, а далі сперся передніми лапами на припічок просто огню, ніби грітися хоче, а все на тоту підпалку позирає. Вийняв я підпалку з печі, розломив її на четверо, поставив на вікно, щоби вистигла, а той пес усе за нею очима пасе. Вистигла підпалка, взяв я одну четвертину, кинув йому, він лиш раз хавкнув — і з'їв; кинув я йому другу — з'їв, кинув третю — з'їв, кинув четверту — він уже тої не їв, а тільки взяв у писок та й до дверей — пішов. І так мені тоді якось легко стало на душі, як коли бим ся на світ народив. Отже, дав бог, в нашій хаті ніхто на тоту слабість не вмер ані хорував».

Отже, не слухали люди, що ті упирі говорили, а взяли одного та й кинули в огонь — там він і душу дав. Хотіли вже до другого братися, аж тут піп надійшов. Старий Чайковський у нас тоді попом був — не піп, а отець у громади. Дуже всі його любили. Прибіг, та до людей: «Що ви робите? Та чи маєте ви бога в серці?» Зараз тих порозстручував,

[1] Пидпалка — корж из кислого теста.

що упирів стерегли, упирів самих порозв'язував: «Тікайте!» — каже. Люди почали до нього ставитися, а він руки розхристав: «Нате мя! — каже.—Хочете палити, то насамперед мене спаліть!»

Мусили люди розійтися, лиш той один погиб».

Но возвратимся опять к рассказу Сеня Буцяка. На вопрос, умирали ли еще люди и после сожжения упырей, он отвечал:

«Ще й як умирали. Кілька день потому було по 45, по 50 мерців у селі. Але потому якось перестали. А за кілька днів приїхала з Самбора комісія, заарештувала війта і всіх тих, що давали привід, та й повезли їх до Самбора. Отже, щось довго їх не було. Казали, що мають їх усіх тратити, але приїхав біскуп з Перемишля та й так їм виробив, що їх позасуджували на 12 неділь».

О суде над виновными в этом деле у меня есть еще следующий рассказ, слышанный мною от нескольких нагуевичских стариков: «Зразу хотіли їх судити на смерть, але хтось їм порадив, щоби сказали перед судом, що то не вони перші таку кару вигадали, але що за давніх часів усе такий суд бував. Зачали пани шукати в давніх паперах, чи то правда? Шукали, шукали — не могли найти. Аж далі дійшли до таких старих паперів, що вже зовсім були збутніли, так що, як узяли карту в пальці, то вона й розліталася, то мусили карту за картою ножем перевертати. І в тих паперах вичитали, що справді за давніх часів так судили. І то їм помогло».

Артым Лялюк рассказывает о том господине, который посоветовал мужикам сослаться на древний обычай сожигания колдунов, следующий сказочный эпизод, вероятно, приплетенный сюда совсем некстати из какой-нибудь бродячей новеллы.

«А як позабирали тих людей до Самбора, то їх роди (родня) верглися туди-сюди за адукатами, щоби їх боронили. Грошей заложили щось дуже велику суму, але жаден адукат не хотів їм нічого порадити. Аж далі допитalися до якогось старого чоловічка.

— Що,— каже, — люди добрі, я би вам порадив, але то дуже небезпечна річ. Мусите мені заплатити і купити доброго коня, бо я мушу геть утікати з Самбора.

Зложили вони йому гроші, купили коня. Взяв він його і казав підкувати навиворіт, так щоби підкови були грифами наперед, а шпонами назад. Тоді каже тим людям:

— Ідіте ж тепер до суду і скажіть панам, най пошукають у старих паперах, як-то давно упирів судили.

Пішли вони до суду та й сказали. А там зараз до них:

— А хто вас на тото нарадив?

— Той і той,— кажуть.

Та вже їх там дальше не слухали, тільки післали за тим чоловіком, щоби його зловити. Але той уже був далеко. То вони на всі дороги повисилали гінців на конях, щоби його зловити. А то була осінь, сліди по болоті видно. Та що, сліди все до міста ведуть, а з міста нема. Так вони й вернулися, а тим людям його рада дуже велико помогла».

Последний рассказ ярче всего показывает, что факт сожжения упырей 1831 г. глубоко затронул фантазію народную, которая не преминула сгруппировать вокруг него разные сказочные подробности. Сколько таких подробностей есть и в вышеприведенных рассказах Буцяка и других, это возможно будет оценить только тогда, когда будут приведены в известность подлинные акты судебного разбирательства по этому делу.

Я окончу эти заметки рассказом о последней холере 1873 года. Лето этого года я провел среди мужиков в тех же самых Нагуевичах. Холера свирепствовала в селе две или три недели: сразу умирало по несколько человек, но было два или три дня таких, когда умирало по 15—18 человек. В самый разгар эпидемии случилось следующее. Девушка-сирота, по имени Зоська, кажется, дочь или какая-то ближайшая родственница Гаврила, известного из предыдущих рассказов, вдруг как будто сошла с ума. Она сбросила с себя все платье и в одной рубашке бродит по полям. Пора была горячая, жнецы работали в поле при уборке жита. Наталкиваясь на людей, Зоська начинала ломать руки над головой и отчаянным голосом кричать:

— Ай-ай-ай! Ай-ай-ай!

Особенно вечером этот крик, как будто от нестерпимой боли, раздавался далеко и наполнял все село ужасом. Несколько вечеров сряду я слышал этот крик, но Зоськи самой не видал. В село она заходила только ночью; свет, падавший из окон, манил ее к себе, и она, подкравшись неслышно, становилась под окном и, прижав к стеклу свое бледное, даже позеленевшее лицо, смотрела в избу. Не нужно добавлять, что это ужасное лицо, смотрящее сквозь окно в такую пору, наводило ужас на тех, кто был в избе, и в нескольких случаях в таких избах люди заболевали холерой

или даже умирали. Иногда, бродя по полям, Зоська наталкивалася на верхнее платье, юбки и платки, которые оставляли возле снопов жницы, работавшие на солнечном припеке. Она надевала на себя эти вещи и начинала с визгом плясать в них по полю; в одном или в двух случаях женщины, которым принадлежали вещи, тут же на месте заболели холерой, а одна, кажется, умерла прежде, чем ее принесли в село. Неудивительно после этого, что Зоська стала пугалом всей деревни. Все уверяли, что она «упириця», что она «потинае», а некоторые даже начали поговоривать шепотом, о том, что не худо бы ее схватить и проучить так же, как учили их отцы упырей на «терновім огні». К счастью, Зоська через несколько дней пошла бродить по другим селам, ее видели в Медвеже, Броннице, Мокрянах, Ступнице, и повсюду ее ужасный вой производил потрясающее впечатление. Как и чем она кормилась все это время, я не знаю, потому что в людские жилища она совсем не входила; рассказывали, что она иногда забирала и поедала пищу, какую ей удавалось найти в поле у жнецов. Когда и как она возвратилась домой — я тоже не знаю. Когда эпидемия уже приходила к концу, я заболел и пролежал несколько недель без памяти. После моего выздоровления, мне сказали, что Зоська уже дома и работает по-прежнему, здорова и, что всего интереснее, о том, что делалось с нею во время холеры, ничего не помнит. Так ли это — я не могу утверждать положительно, потому что с ней самой никогда не говорил. Но она жива и до сих пор.

«ВІЛЬНА РОСІЯ»

Часопис під такою назвою має через кілька днів вийти у світ англійською мовою у Лондоні. Він видаватиметься при допомозі одного з недавно заснованих у Англії товариств друзів Росії*. Його метою буде інформування Європи про те, що діється під царатом і що царат намагається приховати від цивілізованого світу...

Поки ця нотатка дійде до ваших рук, перший номер англійської «Вільної Росії» вже, мабуть, вийде. У виданні братимуть участь визначні діячі, поміж якими також Степняк*, відомий автор «Підземної Росії», співпрацівник по російських справах кількох англійських часописів...

Вступна стаття схарактеризує прагнення революційних груп, що діють у царській імперії. Їх програма дуже спрощена, щоб мати змогу залучити якнайширші кола прибічників.

Революційні групи, тенденції яких висвітлено у згаданій статті, хоч і соціалістичні, на економічному грунті поки що висувають тільки одну вимогу, а саме націоналізації землі; що торкається народностей під владою царату, «Вільна Росія» вимагає для них якнайширшої автономії і федераційних стосунків. Але й ці вимоги, такі скромні порівняно з попередніми радикальними програмами російських революційних груп, будуть висуватись як найближча мета акції в царській імперії. Головним буде прагнення добитись у Росії конституції. З цією метою повинні об'єднатись усі вільнодумні елементи, які страждають від деспотизму царату і зацікавлені в отриманні політичної свободи. Тому тепер для боротьби за «свободу Росії» цілком природною буде коаліція стихії революційних народностей, пригноблених царизмом. Без сумніву, така коаліція буде найреальнішою з усіх сил, які дотепер закликалися до боротьби з царатом.

Крім вступної статті, де буде викладено програму, яка тут подана коротко, перший номер англійської «Вільної Росії» має містити докладний, складений на підставі автентичних відомостей звіт про студентські заворушення, які недавно охопили більшість російських університетів. Далі буде подано біографію Сигиди*, котру, як недавно повідомила європейська преса, засікли на каторзі.

Лондонська «Вільна Росія» спершу виходитиме раз на місяць.

ДВІ УНІЇ

ОБРАЗОК З ІСТОРІЇ РУСІ ПРИ КІНЦІ XVI ВІКУ

Тяжкі часи переживав наш малоруський народ під польським пануванням в XVI віці. Унія Люблінська 1569 року відлучила наші землі від Литви і прилучила їх безпосередньо до Польщі, а надто йшла до того, щоб завести на наших землях польські порядки. Ціль, до котрої вони змагали, була така, щоби нашу Полудневу Русь, що дісталася в їх руки, зовсім зілляти з Польщею, зробити з тих двох країн одну цілість. Нинішня Галичина була вже в їх руках віддавна; цікава річ, що тут поляки, хотячи сей край зробити польським, почали від того, що наклікали до нього німців і поосаджували їх по містах. В прочій Русі, по Люблінській унії, годі вже було се зробити, і для того поляки задумали дійти до своєї цілі іншою дорогою. Особливо на дві речі мали вони око. В давній Русі, а опісля і в литовсько-руській державі був такий порядок, що крім головного князя було багато менших князів, т[ак] зв[аних] удільних. Вони повинні були слухати старшого князя тільки в деяких важніших справах, але у внутрішніх, домашніх справах свого князівства мали зовсім вільну руку. Під князями стояли дворяни (властителі більших маєтків земських), далі земляни (щось немов дрібна шляхта), в кінці мужики. Мужики обов'язані були вправді давати данини князям і відроблювати певну панщину дворянам але, впрочім, були людьми свобідними, мали свої власні громадські суди, перед котрі запозивано не раз навіть землян і дворян. Унія Люблінська дуже основно змінила той порядок. Крім найстаршого князя, котрий відтепер мав бути заразом королем польським, вона зрівняла прочі три верстви, т. е. менших князів, дворян і землян з польською шляхтою, звела їх усіх до одного рівня, а натомість мужи-

ків підвела також під польське право панщизняне, т. є. зробила їх цілковитими підданими шляхти, позбавила майже всяких людських прав. Після сього легко зрозуміти, для чого дехто з русинів, як, напр., князь Острозький і другі князі, так сильно опиралися унії Люблінській: бо вона рівняла їх з тими, що були досі під їх рукою, з дворянами і землянами; натомість дворяни і земляни всіма силами стояли за унію, бо вона рівняла їх з польською шляхтою і давала їм усі ті права, які мали шляхтичі польські. Зрозуміємо також, для чого по заведенні Люблінської унії ті дворяни і земляни так живо почали горнутися до польських порядків, до польських шкіл, польських книжок і т. ін., що не минуло й 50 літ, а всі вони з невеликими виємками зовсім переполячились. За їх слідом пішли і бувші удільні князі, котрі по унії Люблінській поробилися руськими магнатами. Одні з них, як князі Острозькі, котрі стояли при Русі, швидко вимерли, другі, як Слуцькі, Сапеги, Вишневецькі, Тишкевичі, перейшли по якімось часі також на польський бік.

Друга річ, за котру взялися поляки дуже пильно, се було зрівняння обрядів. Польща була в тих часах в більшій половині католицька, а в меншій — лютеранська і кальвінська. На Литві розширене було кальвінство і соцініанство (рèлігія, що відкидала віру в святу тройцю); Русь була православна, хоч також кальвінство і соцініанство починало в ній ширитися. Отже, швидко по Люблінській унії заведено в Польщі закон єзуїтів, котрі взяли на себе велике діло — привернути всіх лютеран, кальвінів і православних до римського католицизму. Вони йшли до сеї цілі найрізнішими дорогами, простими й кривими — говорили огнисті казання по костьолах і по місцях публічних, визивали своїх противників на диспути прилюдні і старалися їх або переконати, або хоч перекричати, а ні, то хоч осмішити в очах негямущих людей, писали на них висміваючі письма, вірші та вигадки і розпускали поміж народ, але що найважніше — основували школи, в котрих учили молодь у своїм дусі, підбиралися під великих панів, щоби мати над ними вплив, особливо опановували голови старших жінок — багатих дідичок і наклонювали їх на те, щоби в своїх добрах не терпіли ніякої іншої віри, крім латинської. Вкінці здобули собі єзуїти великий вплив на королів польських Степана Баторія, а особливо Жигмонта III, і виробили таке право, що жоден «іновірець» не міг займа-

ти найвищих гідностей і урядів державних, не міг бути сенатором польським, канцлером, воєводою і т. ін.

До «іновірців», нарівні з лютеранами, кальвінами та соцініанами, належали і православні. І на них під впливом єзуїтів звернулася нелюбов, а далі й ненависть польських латинників. Правда, численні запевнення королів польських запоручували православним русинам свободу їх віри, але суспільність польська не зважала на акти королівські. Вже в яких 30 літ по унії Люблінській виробилася по руських містах така практика, що русини стояли там нарівні з євреями, т. є. були витиснені до осібної дільниці, не могли мати домів у ринку, не могли належати до цехів, не могли бути бурмистрами, не могли відбувати по місті процесії з образами, не могли навіть дзвонити при похоронах. Сього, одначе, католикам було не досить, і вони за проводом єзуїтів почали іти до того, щоби всіх русинів відвернути від православія, а підвернути під папу. Насамперед ударили вони на руський, а властиво староримський (юліанський) календар, котрого держалася церков православна, і почали силувати русинів, щоби прийняли новий, григоріанський. У Львові прийшло було через той календар на саме різдво 1578 року* до великого розруху, коли бурмистр і брат латинського єпископа Соліковського силою позамикали руські церкви. Але русини сим разом не далися, церкви повідбивали і удалися зо скаргою до короля Степана Баторія, котрий в осібнім декреті наказав полякам, щоби на новий календар нікого не силувано.

Швидко, однако ж, надійшла ще тяжча буря — унія церковна. Єзуїти Антін Поссевін* (італьянець) і Петро Скарга* (поляк) почали писати книжки проти православних, і все те, чим православні різнилися від латинників, називали заблудами, що виплили з темноти і незнання правдивої віри Христової або з лукавства греків, котрі буцімто не хотіли передати русинам своєї науки, але навмисно лишали їх в темноті, щоби їх стригти на свою користь. Книжки розкидувано особливо між руською шляхтою, котра їх пильно читала. В одному ті книжки говорили правду: Русь була темна. З одного боку, часті напади татарські, а з другого боку, й недбальство русинів, і політика поляків зробили те, що на Русі не було шкіл, не було письменних людей, не було книжок. Найбільшу шкоду робило тут т[ак] зв[ане] право патронату, заведене поляками. Було се таке право, що єпископів православних мав

право затверджувати король, а священиків — дідич села. З того виробився звичай, що єпископами ставалися не ті, щоби були того найгідніші, але такі, котрі хотіли і могли добре заплатити королеві і його урядникам за «номінацію». То значить, що найвищим достойником церкви не можна було статися інакше, як тільки через тяжкий гріх, званий симонією або святокупством. На таке йшли, звичайно, збіднілі шляхтичі, котрі лакомилися на багаті добра єпископські і хотіли пожити розкішно; люди світські, воєнні, гулящі та розпутні, часто темні та нерелігійні, а іноді й такі, що ставалися пастирями православними на те тільки, щоби пошкодити православію. А коли такі були пастирі, то які ж мусили бути їх підвладні, бідні священики сільські!

Не можна сказати, щоби русини не старалися запобігти сьому лихові. Правда, не старалися ті, котрі найбільше могли були зробити,— єпископи і архіпастирі, бо їм чого іншого хотілося. Але старалися світські люди, а поперед усіми славний князь Костянтин-Василь Острозький*. Він-то зрозумів, що без просвіти Русь не може двинутися з упадку, і православіє не може остоятись перед напором латинства. І ось він великим коштом завів у своїм місті Острозі вищу школу, або, як тоді звали, академію, і запросив до її ведення славного грецького ученого Кирила Лукаріса*, що опісля був патріархом константинопольським. Побіч нього працювали як учителі при тій школі також розумні й вчені русини Герасим Смотрицький*, отець славного Мелетія Смотрицького*, і галичанин Іван Княгиницький*, пізніший монах Іов, основатель скиту Манявського. Крім школи завів князь Острозький в Острозі друкарню, в котрій видав багато дуже гарних книжок для науки народу і для оборони православія.

Та не сам Острозький заходився коло діла просвіти народу і піддвигнення православія. Ще раніше і тривкіше занялися тим міщани, люди прості, «холопи, шевці, сідельники і кожум'яки», як їх з погордою прозивали шляхтичі. Вони почали по містах зав'язувати братства релігійні, при тих братствах заводити на складкові гроші друкарні і школи, спроваджувати до них учителів, писателів і проповідників. Особливу силу надало братствам те, що патріархат константинопольський Іеремія надав їм право ставропігії, т. є. таке право, що братства не підлягали місцевому єпископові, але тільки митрополитові, і могли також прямо

зноситися з патріархом, а надто що братства мали мати голос при виборі єпископа, мали пильнувати чистоти обряду православного, упоминати священиків і єпископів, коли бачили, що ті роблять щось неподобне, і доносити про те митрополитові і патріархові. Перше і найславніше з тих братств було братство львівське ставропігіальне, котре швидко завело у себе також братську школу і призвало до неї за учителя також дуже розумного грека Арсенія, єпископа елассонського і димонітського*, завело й друкарню, де друковано головно книги церковні. Слідом за ним пішло й братство віленське (1588), а далі й братства берестейське (1591), мінське (1592), більське (1594), могилівське (1597), луцьке* (ок. 1600), київське (1615).

Заходи ті розбудили у нас і письменство. Крім книг церковних, почали русини видавати й книги в обороні своєї віри. І так Герасим Смотрицький видав у Острозі дуже гарну книжечку «Ключ царства небесного», в обороні старого календаря, та «Клірик Острозький», Василь Суразький* видав також у Острозі дуже основно написану «книжицу» «О единой истинной вере». Крім того, видав Острозький 1580 р. прекрасну книгу Біблію*, т. є. переклад усього святого письма на мову, далеко ближчу до тої, якою говорив народ руський, ніж була мова старих книг церковних.

Але власне сі заходи православних около піддвигнення православія і Русі немилі були єзуїтам і їх прихильникам, і вони задумали разом скінчити все. Около р. 1590 могло здатися, що обставини сприяють їм якнайбільше. Митрополитом київським був Михайло Рагоза*, бідний шляхтич, що був зразу православним, потому перейшов на лютеранство, відтак за намовою єзуїтів — на латинство, а вкінці, також за намовою єзуїтів, зробився знов православним, але тільки в тій цілі, щоби знищити православіє. Єпископом берестейським був Іпатій Потій*, чоловік хоч і вчений, але без характеру, брехливий і хитрий. Єпископом луцьким і острозьким був Кирило Терлецький*, розпусник і забіяка, про котрого поговорювали, що держав спілку з злодіями і грабівниками, фальшував гроші, і котрому в судах доказували множество різних злочинств, розбоїв, каліцтва людей і убивств. Єпископом львівським був Діонісій Балабан*, не ліпший від Терлецького, в Перемишлі сидів єпископ Михайло Копистенський*, чоловік, що при живій жінці був посвячений на єпископа і опісля також жив з нею. Всі ті владики дуже не злюбили собі то,

що патріарх константинопольський почав живіше вмішуватися в справи руської церкви, що недавно перед тим скинув митрополита київського Михайла (Онисифора) Дівочку*, котрий був два рази жонатий, затим став єпископом, особливо ж не злюбили вони братств церковних і гнівалися на то, що патріарх простим людям дав власть надзирати над ними. І ось вони почали з'їздитися й радити, як би увільнитися від зверхності патріархат і від надзору братств, і урадили, що найліпше буде піддатися папі римському. Заохотили їх до того обіцянки поляків, котрі говорили, що як скоро вони сполучаться з Римом, приймуть унію, то дістануть місце в сенаті польськім, з котрого, як ми вже сказали, виключені були всі «іновірці», значить, і православні, а в котрім засідали всі єпископи латинські. Так-то постала так звана унія церковна, прийнята єпископами руськими в Римі 1595 р., а оголошена на соборі в Бересті 1596 р., через що й зоветься унією Берестейською.

Але перечислилися трохи єзуїти і їх прихильники, думаючи, що як зловлять у свої сіті владик руських, то вже разом з ними зловлять і весь народ. Попереду усього два владики, львівський і перемиський, побачивши, до чого діло йде, відступили від нього і осталися при православію. В обороні його став і знаменитий князь Острозький, виступили й братства. На собор Берестейський 1596 р. прислав і патріарх константинопольський свого відпоручника Никифора протосингела*, а патріарх александрійський свого відпоручника Кирила Лукаріса, бувшого учителя в школі острозькій. Всі вони зібралися разом, зложили православний собор і викляли митрополита Рагозу і тих єпископів, що прийняли унію. Таким способом замість унії, т. є. єдності, собор Берестейський посіяв великий роздор серед народу руського, роздор, котрий остається ще й донині і причинив цілій Русі безкінечно много лиха і нещастя.

КОМЕНТАРІ

До першої книги 46-го тому Зібрання творів Івана Франка у п'ятдесяти томах увійшли історичні праці, написані в 1883—1890 рр. У них висвітлюються питання історії розвитку українського соціально-економічного та суспільно-політичного руху в XIX ст., питання історії культури й освіти в період феодалізму та капіталізму; викривається соціально-економічний і політичний гніт Габсбургської монархії на західноукраїнських землях, прислужництво властям з боку української буржуазії та її партійних угруповань. Ряд статей присвячено етнографії, проблемам історіографії та джерелознавства.

В одній із найбільших за обсягом і найранішій за часом написання історичній праці І. Я. Франка — монографії «Життя Івана Федоровича і його часи» широко висвітлюється історія Галичини першої половини XIX ст. Найдокладніше автор розповідає про революційні події 1848 р. в Галичині та в Австрії.

У працях «Реформа домініканів і реформа василіан», «Дві унії», «Два панславізми» на великому фактичному матеріалі показано реакційну роль уніатства, яке служило засобом покатоличення та полонізації українського населення.

В ряді статей І. Я. Франко розглядає питання революційного руху в Росії, добре розуміючи його міжнародне історичне значення. Палкий прихильник дружби українського і російського народів, І. Я. Франко закликав до єднання «з Росією Тургенева, Салтикова, Чернишевського, Добролюбова, Писарева», виступав як прибічник спільних дій демократичних сил слов'янських та всіх інших народів у боротьбі проти міжнародної реакції. В окремих статтях порушуються питання зв'язків з Україною передових суспільно-політичних діячів Польщі та Чехії.

Підходячи з інтернаціоналістських позицій до оцінки і шляхів розв'язання так званого єврейського питання, глибоко засуджуючи антисемітизм, віддаючи данину щирої поваги за внесок, зроблений у світову науку і культуру прогресивними діячами єврейського походження, великий український революціонер-демократ водночас рішуче викривав гнобительську політику щодо трудящих мас українського селянства (особливо в Східній Галичині), яку проводили експлуататорські верстви єврейського населення, з кінця XIX ст. активно підтримувані організаціями міжнародного сіонізму.

Частина історичних праць І. Я. Франка опублікована вперше в пресі «народовців». Примушений обставинами друкуватися в газеті «Діло», журналі «Зоря», І. Я. Франко використовував їх для поширення передових суспільно-політичних поглядів.

Численні статті з питань поточної політики І. Я. Франко опублікував у польській газеті «Kurjer Lwowskij», в редакції якої він працював протягом 1887—1897 рр. Завдяки участі І. Я. Франка та деяких демократично настроєних польських публіцистів ця газета стала одним з прогресивних органів польської преси. І. Я. Франко налагоджував співробітництво українських і польських демократичних діячів для викриття буржуазного націоналізму та шовінізму. Як штатний працівник редакції І. Я. Франко в окремих випадках (особливо в статтях, що друкувалися без підпису) мусив погоджуватися на формулювання, які відбивали не його особисті погляди, а загальну політичну орієнтацію редакції. Це стосується, зокрема, статей, де позитивно оцінювалася «автономія» Галичини, яку письменник розвінчав у інших своїх працях.

Найвідвертіше свої історичні погляди І. Я. Франко міг висловлювати на сторінках журналу «Народ», редагованого ним разом із М. І. Павликом, і журналу «Жите і слово», який видавала О. Ф. Франко. У журналі «Жите і слово» під постійною рубрикою «Вісті з України» він публікував грунтовні інформації про події суспільно-політичного та культурного життя в Росії. Тут, зокрема, було надруковано статтю «Робітницький і революційний рух в Росії», із згадкою про діяльність ленінського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу».

Усе це в цілому — визначний внесок у революційно-демократичну історіографію, хоч як історик І. Я. Франко не зміг піднятися до послідовного застосування засад діалектичного матеріалізму для пояснення суспільних явищ, а в окремих випадках припускався помилок об'єктивістського та релятивістського характеру, виявляв національну обмеженість.

Чимало своїх статей І. Я. Франко публікував у періодичних виданнях без підпису. До 46-го тому такі статті включено на підставі покажчика: М о р о з М. О. Іван Франко. Бібліографія творів 1874—1964. К., 1966.

Термінологія деяких праць відмінна від сучасної, зокрема слова «руський», «україно-руський» (в працях російською мовою «русский») вживаються в значенні «український», «жиди» — в значенні «евреї». Незрозумілі й малозрозумілі сучасному читачеві слова та деякі терміни пояснено в словнику наприкінці тому.

Переклади з польської мови виконані У. Я. Єдлінською та Н. П. Романовою Переклади з латинської, грецької та німецької мов здійснені А. О. Білецьким.

ЖИТТЯ ІВАНА ФЕДОРОВИЧА І ЙОГО ЧАСИ

Друкується вперше за автографом, що зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 3, № 670, 671, 672). Перший з цих рукописів (№ 670, формат 22,8 × 29 см, 29 арк.) — чистовик, включає I—VI розділи.

Другий (№ 671, формат 23,7×30,3 см, 9 арк.) — чорновик, охоплює I, II, IV—V, VII, VIII розділи. Третій (№ 672, формат 14,5×23 см, 138 арк. в оправі) — чистовик, містить IX—XIII розділи.

Підготували рукопис до друку упорядник В. В. Панашенко, редактор В. Г. Сарбей. За основу взято чистовики. Перші розділи звірено з чорновиком, окремі частини тексту, наявні лише в чорновику, подаються в примітках. Розділи VII і VIII повністю відтворені з чорновика, але в них не вистачає кількох початкових і заключних сторінок.

У рукописах-чистовиках наявні численні авторські правки, які в томі відтворюються у такий спосіб: закреслені автором частини тексту подаються в ламаних дужках, а в разі наявності авторського переробленого варіанту закреслені частини виносяться в примітки. Авторські дописки на полях рукопису введені в текст згідно з позначками автора, а нотатки олівцем, що не мають позначок про введення їх в текст, друкуються у примітках.

Готуючи даний рукопис до друку, упорядник і редактор прийшли до висновку, що розділ, позначений в автографі І. Я. Франка дев'ятим, за своїм змістом, логічною і хронологічною послідовністю відповідно до інших розділів має бути останнім. Отже, в даній публікації він став тринадцятим, а відповідно позначені в автографі І. Я. Франка як десятий — тринадцятий розділи — дев'ятим — дванадцятим.

Написати біографію Івана Андрійовича Федоровича (1811—1870 рр.) — поміщика, власника с. Вікно на Тернопільщині, ліберального громадського діяча і публіциста запропонував І. Я. Франкові його син В. І. Федорович у 1883 р. При цьому письменнику було надано право якнайширше використати матеріали особистого архіву І. Федоровича (його записи з філософії і соціології, близько 10 тисяч листів за 1835—1870 рр., спогади дружини та інші).

Про початок своєї роботи над вказаними джерелами І. Я. Франко повідомляв 24 квітня 1883 р. М. П. Драгоманова: «Я принявся, особливо коли розглядів, що листи кидають доволі світла на досить темні часи від 1835 до 1846, на заходи польських демократів у 40-х роках, а особливо на події 1848 року, коли Ів[ан] Фед[орович] був послом з Тернополя до сейму Віденського. От я й рішився на підставі тих листів, оповідань, а також друкованих джерел зладити життя Ів[ана] Федоровича на тлі його часу. Прийдеться розказати про р. 1831, 1846, 1848, 1859—1864, коли Ів[ан] більше або менше брав участь у житті публічнім».

Взятися за написання життепису Івана Федоровича І. Я. Франка примусили скрутні матеріальні обставини. «Федорович — за гроші, отже, мушу не раз перемагатися і робити його..,»— пише він в березні 1884 р. до української письменниці й громадської діячки К. К. Попович. А умови і можливості виконання цієї роботи були складні, обмежені пунктами угоди між І. Я. Франком та В. І. Федоровичем (див. ІЛ, ф. 3, № 1625, с. 163—164). Тут зазначено, зокрема, що нарис має бути написаний популярно, на тлі політичних подій того часу; що слід широко використати матеріал, взятий з оповідань осіб, які оточували Івана Федоровича, з паперів Віконського архіву тощо. Писати потрібно не ображаючи осіб, жодних класів, жодних народів і перекоиань політичних чи релігійних, без будь-якої полеміки і сарказму. Рукопис мав складатися з двох частин: а) від народження до 1849 р.; б) від р. 1849 до

смерті. На початку червня І. Я. Франко повинен був приїхати до Вікна з готовою першою частиною для виправлення або доповнення в разі потреби і відповідно до зауважень В. Федоровича, а також з метою відбору матеріалу для другої частини. Мова передбачалася українська, та сама, якою друкувалася газета «Діло»: друкованих аркушів мало бути щонайбільше двадцять; том один, формат в восьму долю аркуша, того ж розміру, що й «Wiadomości o Fedorowiczach». Місце і час друку мав вказати В. Федорович; гонорар за працю визначався в сумі 500 злотих, при чому протягом дев'яти місяців до 1 жовтня 1883 р. (термін завершення нарису) І. Я. Франкові мали посилати по 15 злотих, решту гонорару В. Федорович обіцяв виплатити по закінченні роботи, після остаточного порозуміння, в разі потреби — доопрацювання і виправлення; на кожну поїздку до Вікна передбачалося по 15 злотих. В. Федорович дозволяв І. Франкові переглядати папери в віконській архіві, лише на місці, вивозити на певний час тільки з його дозволу; І. Я. Франко зобов'язувався «словом почтивого чоловіка з доступних йому матеріалів без дозволу і відома жодного ужитку не робити» (ф. 3, № 1625, с. 164).

І. Я. Франко взявся активно за опрацювання матеріалів і витратив понад два роки для написання цієї праці. Її структура мала бути такою: 1) Передмова, 2) Рід Федоровичів, батько, родина; 3) Молодість і школа; 4) Повстання 1831 р.; 5) Повстанець Іван; 6) Штурм Волі і поворот. Упадок повстання; 7) Університет 1834—1838 рр.; 8) Женитьба і маєткові стосунки; 9) Білитівка і стосунки до 1846 р.; 10) 1846 рік; 11) Антон Никорович, Василевський і др.; 12) Грималів; 13) Початок 1848 р., март; 14) Май — дарування панщини; 15) Вибори послів; 16) Сойм Віденський — перші бесіди; 17) Октобер — бесіди; 18) Бомбардування Відня; 19) Поворот — бомбардування Львова; 20) Кромериж — резигнація; 21) Відродження Русі і стан Федоровича; 22) Стан маєтковий. Гіцкевич. Малий; 23) Судьба Василевського і Никоровича; 24) Смерть Людуні. Нова епоха (ІЛ, ф. 3, № 193, арк. 4).

Рукопис монографії має лише 13 розділів без заголовків.

Зміст його свідчить, що маємо лише частину планованої монографії. Доля наступних її розділів невідома, та й чи були вони написані, також невідомо. Ряд пізніших історичних досліджень І. Я. Франка («Панщина та її скасування в 1848 р. в Галичині», «Задушні дні у Львові 1848 р.», «Грималівський ключ в р. 1800», та ін.) перегукуються з конкретними фактами і змістом монографії «Життя Івана Федоровича і його часи». Підхід І. Я. Франка до життепису І. А. Федоровича принципово відрізнявся від тогочасних біографічних нарисів. І. Я. Франко детально змалював соціально-економічні та політичні відносини середини XIX ст. Біографія І. Федоровича буквально потонула у величезному матеріалі висвітлюваної епохи, відіграючи допоміжну роль для з'ясування або уточнення складних подій того часу. Особливо повно відображені революційні події 1846, 1848 рр. в Австрії та в Галичині.

Монографія І. Я. Франка була першою в українській історіографії досить успішною спробою створення нового науково-літературного жанру — жанру історичної біографії, історико-біографічного нарису. Та й у творчості самого автора дана праця займає поважне місце. Нею фактично започатковані спеціальні студії І. Я. Франка в галузі історичної проблематики.

С. 8. ...війни наполеонські, котрих могучі хвилі захопили й нашу Східну Галичину в 1805 і 1809 роках...— Під такою назвою ввійшли в історію загарбницькі війни Франції в період консульства (1799—1804) та імперії Наполеона (1804—1814, 1815). Після поразки австрійських, прусських і російських військ в битві під Аустерліцом (1805) територіальні зміни в Австрійській імперії супроводжувалися змінами у внутрішній політиці — різного роду адміністративними, судовими, фінансовими, військовими, освітніми реформами, що стосувалися й Східної Галичини. 1809 р., після поразки австрійської армії біля Ваграма, Західна і частина Східної Галичини з Краковом відійшли до Великого герцогства Варшавського і Росії.

...кількаразова зміна границь між Австрією, Росією та конгресовим Королівством Польським; далі повстання польське 1830—31 року, в котрім чимало полилось і руської крові...— Маються на увазі наслідки Віденського конгресу 1815 р., коли на основі угоди між майбутніми партнерами по так званому Священному союзу — монархами Австрії, Пруссії і Росії — перекроювалась карта Європи. Австрія не тільки залишила за собою Галичину, але й одержала знову Тернопільський округ, який попередньою угодою 1809 р. був переданий Росії. Утворене рішенням конгресу з колишнього Князівства Варшавського Королівство Польське (так звана Конгресівка) було на правах автономії передано Росії, але після польського визвольного повстання 1830—1831 рр. ця автономія була різко обмежена, а після поразки польського визвольного повстання 1863—1864 рр. і зовсім ліквідована.

С. 9. Кромериж — містечко в Моравії, де у 1848 р. засідав австрійський рейхстаг.

Кошут Лайош (1802—1894) — головний організатор боротьби угорського народу за незалежність під час революції 1848—1849 рр., глава угорського революційного уряду. Після поразки революції емігрував. Був у дружніх стосунках із О. І. Герценом.

...скасування недавно наданої конституції і 10-літня бюрократична реакція під управою Баха, надання грудневої конституції 1859 р. ... — У відповідь на революційні події 1848 р. 23 квітня австрійський імператор опублікував проект нової конституції, який надавав виборчі права заможній частині населення на основі високого майнового цензу, але після поразки революції ці поступки були ліквідовані. 4 березня 1849 р. був виданий урядовий указ, який проголошував нову конституцію, що надавала всі права виконавчої і законодавчої влади імператору. Ця конституція забезпечувала політичне панування блоку австрійських поміщиків і великої буржуазії. Його виразником став запеклий реакціонер О. Бах, міністр внутрішніх справ Австрії (1849—1859). Політична криза, викликана ростом класового і національно-визвольного руху та невдачі у зовнішній політиці (зокрема, поразка Австрії 1859 р. у війні з Францією і Сардінією) примусили імператора ввести нову конституцію. Проте й вона переслідувала мету — зміцнювати централістську владу монарха шляхом посилення міжнаціональних суперечок в імперії. Це поглибило політичну кризу в країні, а ініціатор нової конституції колишній намісник Гали-

чини, з 1859 р. міністр внутрішніх справ граф А. Голуховський (1812—1876) в грудні 1860 р. вийшов у відставку.

... Деякі з тих фактів, як почаття з половини 30-их років відродження руської народності при помочі людової літератури і школи в Галичині і дарування в 1848 році панщини руським мужикам та признання руській народності всіх прав «свободних» австрійських горожан...— В даному разі автор без достатніх підстав ставить в один ряд різнорідні за характером історичні явища: об'єктивний процес національно-культурного піднесення серед українського населення і проведені австрійським урядом «зверху» на основі основного принципу його політики «розділяй і пануй» соціально-політичні реформи, в тому числі — скасування панщини в Галичині і деяке розширення громадянських прав його населення (головним чином — заможних верств). В ряді досліджень і художніх творів І. Я. Франко розкрив грабіжницький характер селянської реформи 1848 р. у Галичині, показав різноманітні кріпосницькі пережитки, які й надалі лишилися у галицькому селі, затаврував «свинську» конституцію Габсбургів, що не дала реальних політичних прав трудящим масам.

С. 10. Міцкевич Адам (1798—1855) — польський поет і діяч визвольного руху. Перші його твори пройняті демократичними і визвольними мотивами. В роки перебування в Росії (1824—1829) А. Міцкевич зблизився з декабристами і О. Пушкіним, що залишило глибокий слід в житті і творчості польського поета. А. Міцкевич став переконаним прибічником ідеї революційного союзу народів Росії і Польщі.

С. 12. ... став панславістом федеральним... — На відміну від загального значення цього терміна прогресивні суспільно-політичні кола, як і І. Я. Франко, термін «панславізм федеральний» вживали для означення суспільно-політичної течії, яка програму об'єднання слов'янських народів розв'язувала на демократичних засадах.

С. 14. Єсть се одна з найцікавіших перемін, доконаних в руській історії, яко то, рівнобіжно з переходом старорусько-дружинного ладу в шляхетсько-козацький потомки руського князівського роду звільна затрачують свої титули, входять в склад простої шляхти або стаються козаками.— В даному разі автор дотримується хибної теорії «общинного» походження українського козацтва, яка тоді була поширена в буржуазній історіографії України (В. Б. Антонович та його «школа») і наукову неспроможність якої остаточно довели радянські історики.

Лелевель Йоахим (1786—1861) — польський революціонер-демократ, історик, активний учасник польського національно-визвольного руху. Очолював ліве крило повстанського уряду, утвореного внаслідок польського визвольного повстання 1830—1831 рр. Після повстання емігрував, згуртовував патріотичні сили польської політичної еміграції. Обстоював ідею єдності слов'ян, 1847 р. став членом Міжнародного демократичного товариства і зблизився з К. Марксом і Ф. Енгельсом, які з симпатією

ставились до суспільно-політичної діяльності Й. Лелевеля і позитивно оцінювали його історичні дослідження.

Потоцький Вацлав (1625—1695) — польський поет. Належав до правого крила Реформації — аріанства. Засуджував соціальну нерівність.

С. 15. ...«свавільні» козацькі полки...— полки, організовані без санкції властей Речі Посполитої.

С. 16. ...в славнім поході Тимоша Хмельницького на Волощину... — В роки визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. господар Молдавії В. Лупул (1634—1653) розірвав (1650) воєнний союз з шляхетською Польщею і погодився допомагати Україні. Проголошений союз мав скріпити шлюб сина Б. Хмельницького Тимоша з дочкою В. Лупула Розандою. Після битви під Берестечком (1651), в якій селянсько-козацькі війська зазнали невдачі, В. Лупул розірвав договір із Б. Хмельницьким і відкрито перейшов на сторону Речі Посполитої. З метою налагодити відносини з Молдавією Б. Хмельницький двічі відправляв туди воєнними походами сина Тимоша. В останньому поході Тиміш був смертельно поранений.

...був посередником між козацтвом та Річчю Посполитою при заключенні славного Гадяцького договору в 1658 році.— Йдеться про участь представника роду Федоровичів в укладанні угоди гетьмана І. Виговського з польсько-шляхетським урядом про скасування завоювань визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. під керівництвом Богдана Хмельницького, яка завершилась возз'єднанням України з Росією. Називаючи цю зрадницьку угоду «славною», І. Я. Франко зважав на вимоги Владислава Федоровича щодо висвітлення історичного минулого родини та на майбутню урядову цензуру при підготовці рукопису до друку.

...в нещасливій битві під Слободищем...— Йдеться про битву у вересні 1660 р. між російськими військами під командуванням В. Б. Шереметєва та українськими козаками на чолі з Т. Цецюрою з польсько-шляхетськими і татарськими силами. Козацькі полки Ю. Хмельницького в Слободищах потрапили в оточення польсько-шляхетських і татарських військ. Старшинська верхівка на чолі з Г. Лісницьким, Г. Гуляницьким і митрополитом Д. Балабаном, вважаючи становище безвихідним, примусила Ю. Хмельницького розпочати мирні переговори і підписати (17 жовтня 1660 р.) ганебний Слободищенський трактат про відрив України від Росії. Дотримуючись умов Слободищенського трактату, Ю. Хмельницький наказав Т. Цецюрі припинити воєнні дії. Оточені польсько-шляхетськими і татарськими військами, російські полки В. Б. Шереметєва капітулювали. Велика кількість російських ратних людей (в тому числі В. Б. Шереметєв) та українських козаків потрапила в татарську неволю.

...у годи Чудновської...— мається на увазі Слободищенський трактат 1660 р. Згідно з трактатом, на Україні відновлювалися умови Гадяцького договору (1658 р.): Україна перетворювалася в провінцію Речі Посполитої, магнати і шляхта дістали право повертатися в колишні свої маєтки, гетьману заборонялось підтримувати дипломатичні відносини з іншими країнами, а також ставилось обов'язком надавати військову допомогу Польщі. Слободищенський трактат означав реставрацію польсько-шляхетського

феодально-кріпосницького та релігійно-національного гніту на Україні.

У справі ф. 3, № 671, зберігається аркушик, очевидно, робочі записи І. Франка з таким текстом:

«Але Чудновська угода не привела ангела супокою на нещасну, зруйновану Україну. Поляки ніколи не мали охоти додержувати пунктів умови Гадяцької, на котрих опиралися козаки, ставлячи їх додержання головним условіем згоди з Польщею. Неспосібний Юрій Хмельниченко мусив зложити гетьманську булаву. В Лівобічній Україні під протекторством Росії вибрано на гетьмана Брюховецького, а в Правобічній — Тетерю, великого прихильника Польщі. Вибір Тетері немилий був запорожцям-січовикам, де тоді отаманував чоловік енергічний і розумний — Сірко. Також і одна часть городового козацтва під проводом полковника Сулими не рада була гетьмануванню Тетері, і от з початком 1664 року ті козаки завзиваються Виговського, щоби обняв гетьманство над цілою Україною. Виговський, зложивши гетьманську булаву в р. 1659, був воєводою київським, мав чималий маєток і з досвіду свого знав, що гетьманство українське — дуже важкий і небезпечний уряд межи молотом — Москвою та ковадлом — Польщею. І от в марті 1664 року він видав універсал, в котрім виразно свідчить, що гетьманства не приймає, хіба щоби вся Україна його на ту гідність вибрала. Але помимо того він вислав післанця до маєтності Сулимової Торгівки, жадаючи, щоб Сулима прибув до нього для таємних переговорів. Козаки не хотіли пустити Сулиму до Києва, жадаючи в заміну за нього закладників. Тоді Виговський послав свого давнього товариша і сторонника Івана Федоровича, котрий при його боці занимав уряд отамана балабанівського, до Торгівки, а Сулима поїхав до Києва[1]. О чім переговорювався Сулима з Виговським, сього не знаємо, тільки здається, що переговори ті не остались тайною для поляків і розбудили в них підозріння, бо ще того самого літа польський полковник Малаховський, поставлений з руки Степана Чарнецького, завізвав Виговського до Білої Церкви і там швидко велів — хоч і зовсім безправно — засудити його і укарати смертею, буцімто за таємні зносини з Брюховецьким.

Страчення Виговського і чимраз страшніші замішання на Україні, прозвані в історії «Великою Руїною», спонукали не тільки родину бувшого гетьмана, але й багато інших його сторонників до еміграції в глиб Польщі, до нинішньої Галичини. Крім Виговських туди, на Підгір'я, перенеслися полковники: Груша.., а також Іван Федорович. Він закупив, здається, добра Рокшичі, бо син його Павло виступає в актах трибуналу Люблінського яко властитель тих дібр.

Той Павло Федорович був, здається, не подібний до батька, бо в бурливих часах кінця XVII і початку XVIII століть нічого о нім на чувати. Був се, мабуть, тихий, працьовитий дворянин, люб'ячий супокій й дбаючий о грунтування і утвердження родової фортуни».

Гадяцькі пункти...— Йдеться про умови зрадницької угоди І. Виговського з польсько-шляхетським урядом, укладеної у вересні 1658 р. Згідно з Гадяцьким договором Україна відривалася від Росії і під назвою Великого князівства Руського включалась до складу Речі Посполитої. Магнати і шляхта дістали право повер-

[1] Памятники, изданные врем[енною] Комиссиею для разбора древних актов. Киев, 1852 г. Документ XLIX, стор. 188, 189.

нутися у колишні свої маєтки. Гадяцький договір викликав велике обурення українського народу, що вилилося у ряд повстань на чолі з І. Богуном, І. Безпалим, І. Сірком.

С. 17. Чарнецький Стефан (1599—1665) — польський військовий діяч, коронний гетьман; у 1665 р. за його наказом польсько-шляхетське військо жорстоко руйнувало українські міста і села, винищувало мирне населення, за що він був прозваний в народі «поганим Степаном».

С. 18. Барська конфедерація.— Так називають проголошене 29 лютого 1768 р. в м. Барі на Вінниччині військово-політичне об'єднання частини польської шляхти і католицького духовенства, яке виступило проти прийнятого урядом польського короля Станіслава-Августа Понятовського закону про зрівняння політичних прав православного населення з католицьким і намагалося жорстоким терором придушити прагнення українського населення Правобережної України до національного визволення. Відповіддю на Барську конфедерацію була славнозвісна Коліївщина 1768 р.— одне з найбільших в історії України антифеодальних повстань проти польської шляхти. Придушення королівськими військами Барської конфедерації створило грунт для першого поділу Польщі.

На полях автографа (с. 9) дописано олівцем: «Що потрібне, то купи, хоч би й переплативши, а що не потрібне, то продай, хоч би й за півдарма (реч. Андр.); Ів. Федорович прийняв до себе Ломніцького, Латиніка і ще 2».

С. 22. Рай, елізіум, валгала, небо...— Мається на увазі релігійно-міфологічні уявлення про місце, куди потрапляє після смерті «душа» праведника: елізіум— згідно з античною міфологією, розташований в кінці всесвіту, ««острів блажених», де в умовах вічної весни перебувають «душі» праведників. Валгала — згідно з древньогерманською міфологією, небесний чертог, де загиблі на землі найхоробріші воїни відроджуються і проводять час у герцях і бенкетах.

С. 23. Закон єзуїтів - орден єзуїтів, заснований у 1534 р. в Парижі І. Лойолою з метою боротьби з Реформацією. Орден єзуїтів очолювався генералом, який обирався довічно і жив у Римі. Головним завданням ордену була боротьба за «чистоту» католицького віровчення.

Панцирний товариш — Йдеться про категорію феодально залежних українських селян в XV — першій половині XVI ст., які перебували на державній військовій службі Литовського великого князівства. Панцирні товариші займали проміжне становище між державними селянами і дрібною шляхтою, а в другій половині XVI ст. дехто з них одержав права шляхетства, більшість перетворена на державних селян.

С. 24. Меттерніх Клименс (1773—1859) — князь, міністр іноземних справ і фактичний голова австрійського уряду в 1809—1821 рр., канцлер в 1821—1848 рр. Під час Віденського конгресу 1814—1815 рр. підписав таємний договір із представниками Великобританії і Франції проти Росії і Пруссії. В Австрійській імперії встановив систему поліцейських репресій, провадив політику соціального і національного гноблення.

С. 25. Бродзінський Казимеж (1791—1835)— польський прогресивний поет і критик, професор історії літератури

Варшавського університету, у своїх естетичних концепціях прагнув поєднати романтизм з класицизмом. Його виступи проти догматів псевдокласицистичної естетики, за утвердження національної своєрідності поезії мали вплив на становлення української славістики.

...Коллонтая «Uwaginad Konstytucja 3-go Maja».— Точна назва твору, який має на увазі І. Я. Франко, «O wstanowieniu i upadku konstytucyi polskiej 3 maja («Про встановлення і скасування конституції польської 3 травня»). Автором твору є відомий польський громадсько-політичний діяч і вчений просвітитель Гуго Коллонтай (1750—1812), один з основних авторів вказаної конституції.

На полях автографа (с. 17) дописано олівцем: «Стрільбою, котру мав у себе, бігав на полювання з Туркулом; за торічні гульдії війна; Пірлінг написав діло історичне на підставі архівів італьянських о Дмитрі Самозванці».

С. 27. Святий союз царів.— Йдеться про «Священний союз», реакційну міжнародну політичну організацію, створену 26 вересня 1815 р. в Парижі російським імператором Олександром I, австрійським імператором Францом I і прусським королем Фрідріхом Вільгельмом III. 19 листопада 1815 р. до «Священного союзу» приєднався французький король Людовік XVIII, а згодом і більшість монархів Європи. Головне завдання «Священного союзу» становила боротьба проти революційних і національно-визвольних рухів та забезпечення непорушності рішень Віденського конгресу 1814—1815 рр., яким завершились війни європейських держав з наполеонівською Францією. Після повстання декабристів в Росії (1825 р.) та польського повстання 1830—1831 рр. «Священний союз» розпався.

С.28. Тільзітський мир — договори між Францією і Росією та Францією і Пруссією, підписані 25 червня 1807 р. після перемоги наполеонівських військ в російсько-прусько-французькій війні 1806—1807 рр.

Чарторизький (Чарторийський) Адам Єжи (1770—1861) — польський політичний діяч, радник царя Олександра I з польських питань. Під час визвольного повстання 1830—1831 рр. очолював польський повстанський уряд, підтримуючи інтереси польської аристократії та шляхти.

Колос Півночі — мається на увазі Російська держава.

Костянтин Павлович (1779—1831) — російський великий князь, другий син Павла I, з кінця 1814 р.— головнокомандуючий польською армією у Варшаві, фактично намісник Королівства Польського. Провадив політику національного гніту, брав участь в придушенні повстання 1830—1831 рр.

С. 29. Вільна республіка Краківська (Вільне, незалежне і суворо нейтральне м. Краків з округою) — створена у 1815 р. за рішенням Віденського конгресу (1814—1815). До складу Краківської республіки входило, крім Кракова, три містечка і 244 села. Фактично влада зосереджувалась в руках резидентів держав-«опікунів» — Росії, Австрії і Пруссії. Згромадження в Краківській республіці польських повстанців-емігрантів і діяльність таємних патріотичних організацій послужили приводом для її окупації у 1836—1841 рр. австрійськими військами. Після придушення Краківського повстання 1846 р. Росія, Австрія і Пруссія

підписали договір (6 листопада 1846 р.) про ліквідацію Краківської республіки, територія якої була приєднана до Австрії.

Немойовський Вікентій (Віцент) — депутат другого (1820) і третього (1825) сейму Королівства Польського від Калішського воєводства. Прибічник ліберальної шляхетської опозиції, що відстоювала погляди заможних землеволодільців, на третій сейм був недопущений і арештований.

Немойовський Бонавентура— брат Вікентія, депутат другого сейму Королівства Польського від Калішського воєводства, прибічник ліберальної шляхетської опозиції. У вересні 1831 р. сейм призначив Б. Немойовського головою польського уряду. Після взяття Варшави російськими військами емігрував у Париж, де очолив тимчасовий комітет емігрантів. У грудні 1831 р. польські емігранти, невдоволені діями тимчасового комітету, створили Польський національний комітет, на чолі якого став Й. Лелевель.

...доба містицизму і крайнього абсолютизму — шишковщини і аракчеївщини... Мається на увазі час, пов'язаний з діяльністю реакційних діячів царської Росії Шишкова О. С. (1754—1841) та Аракчеєва О. А. (1769—1834). Поняття «аракчеївщина» і «шишковщина» стали символом деспотичного режиму й грубої сваволі.

С. 30. ...«Косинери» — назва вперше дана озброєним косами повсталим мазовецьким селянам під час другого поділу Польщі (1793). Таку ж назву мала згадувана в праці І. Я. Франка польська підпільна організація, що діяла на Познанщині в 1820-ті роки.

Любецький-Друцький Франціск-Ксаверій (1779—1846) — польський державний діяч, міністр внутрішніх справ (1814), міністр фінансів (1821), у 1830 р. очолював адміністративну раду, що складалася із польських аристократів, і відстоював єдність з Російською імперією.

Лукасінський Валеріан (1786—1868) — діяч польського шляхетського національного руху. Організатор офіцерських товариств, а також масонської організації «Національне масонство». У 1822 р. арештовано і засуджено на 7 років тюрми, а після повстання 1830 р. переведено в Шліссельбург, де він пробув до смерті. В. Лукасінський знаходився в тюрмі 45 років.

Перший організований зв'язок патріотичний повстав 1819 року, заложений майором Лукасінським, судією Мрахніцьким і адвокатом Шредером під назвою Вільного мулярства народового... — Йдеться про таємну масонську організацію «Національне масонство» (1819—1820), яка поставила собі за мету — «піднесення національного духу поляків». Головний терен діяльності організації — Познанщина і Литва. Припинила існування в зв'язку з організацією «Патріотичного товариства», до якого увійшли найактивніші діячі «Вільного мулярства народового».

С. 31. Карбонарії або вуглярі— члени таємних буржуазно-демократичних політичних організацій, що існували в першій половині XIX ст. в Італії та Франції, ставили собі за мету повалення абсолютних монархій, національне визволення і утворення демократичних республік шляхом збройних заколотів.

У м і н с ь к и й Ян Непомук (1780—1851) — польський генерал, учасник повстання під проводом Т. Костюшко. 1821 р. спільно з Лукасінським організував товариство косинерів. Арештований царськими урядовцями і відправлений в Пруссію, де його за участь у війнах Наполеона засудили на 6 років ув'язнення. У 1830 р. втік з тюрми, прибув у Варшаву, де одержав командування польською дивізією. Прусським судом був заочно приговорений до страти.

П р о н д з і н с ь к и й Ігнатій (1792—1850)— польський генерал, діяч національно-визвольного руху, один з керівників польських таємних організацій, за що у 1822 р. був арештований (знаходився в тюрмі по 1824 р.). Під час повстання 1831 р. займав посаду начальника головного штабу польської армії.

Н а р о д о в е П а т р і о т и ч н е т о в а р и с т в о — таємна польська визвольна організація (1821—1826). За мету ставила захист конституційних свобод у Королівстві Польському від посягань російського царизму.

К р и ж а н о в с ь к и й (Кшижановський) Северин (1787—1839) — представник магнатсько-шляхетських кіл в польському «Патріотичному товаристві», з 1822 р. очолював це товариство, у 1823 р. встановив контакти з Південним товариством декабристів, вів переговори з Бестужевим-Рюміним про спільні дії польських повстанців з декабристами.

С. 32. Я б л о н о в с ь к и й Антоній — князь, один з керівників польського «Патріотичного товариства». В січні 1825 р. вів переговори з П. О. Пестелем і С. Г. Волконським про взаємодії польських повстанців з декабристами. Після придушення повстання декабристів Яблоновський розкрив урядовій слідчій комісії склад і програму «Патріотичного товариства».

М а л а х о в с ь к и й Казимеж (1765—1845) — польський діяч національно-визвольного руху, учасник повстання 1830—1831 рр. Після капітуляції Варшави емігрував у Францію, де й помер.

С. 34. ...з а в е д е н н я к р і п а ц т в а К а т е р и н о ю II і П а в л о м.— Маються на увазі царські укази (Катерини II — 1783 р. та Павла I — 1797 р.), якими юридично були оформлені феодально-кріпосницькі відносини на Україні.

...н е в д а л и м г р у д н е в и м в и б у х о м...— Йдеться про повстання декабристів у грудні 1825 р. на Сенатській площі в Петербурзі.

С. 35. ...д і д и ч н и х п е р і в.— За зразком палати перів (представників вищого дворянства), яка існувала у Франції в період реставрації династії Бурбонів, польська шляхта добивалася такого ж привілейованого стану для себе при вирішенні питання про майбутній політичний лад Галичини.

В и с о ц ь к и й Петро (1799—1877) — польський офіцер, активний діяч польського визвольного повстання 1830—1831 рр., спільно з генералом Дверницьким керував діями повстанців на Волині та в Галичині, брав участь в обороні Варшави в серпні 1831 р.

С.36. Д з я л и н с ь к и й Адам-Тіт (1797—1861)— граф, відомий колекціонер пам'яток польської літератури та історії, засновник однієї із найбагатших польських бібліотек. Жив на Познанщині, брав участь в провінціальних сеймах, був єдиним польським депутатом на Ерфрутському сеймі.

С. 37. Набіляк (Набеляк) Людвік (1804—1883) — польський політичний діяч, поет, літературний критик, історик, один з головних учасників штурму Бельведера 29 листопада 1830 р.

Гощинський Северин (1801—1876) — польський революціонер, поет, публіцист і громадсько-політичний діяч, учасник польського визвольного повстання 1830—1831 рр. Від 1832 р. жив нелегально в Галичині, де був співзасновником і одним з керівників карбонарської організації та «Співдружності польського народу». З 1838 р. жив у Франції, брав участь в діяльності польського Демократичного товариства.

С. 38. Хлопицький Юзеф (1771—1854) — польський генерал, командуючий польськими повстанськими військами у 1830—1831 рр., ставленик шляхетсько-аристократичних верств.

Круковецький Іван (Ян) Петрович (1770—1850) — польський генерал, прибічник радикального напрямку визвольного руху, під час повстання 1831 р. очолював польський уряд, розпустив «Патріотичне товариство» і підписав капітуляцію повстанського війська.

Потоцький Станіслав-Фелікс (1752—1805) — учасник Тарговицької коифедерації 1792 р., прихильник «вічного безкоролів'я» і прибічник «можновладства» старої Речі Посполитої, стояв в опозиції 4-річному сейму і конституції 3 травня; емігрант в Петербурзі під час повстання Т. Костюшка, генерал російської служби з 1797 р.

С. 39. Дверницький Юзеф (Йосиф, 1779—1857) — польський генерал, діяч визвольного руху. Під час повстання 1830 р. командував кавалерією повстанського війська. Після битви під Гроховим (25 лютого 1830 р.) був направлений на Волинь, потім — на Поділля, а звідти — в Галичину. 1831 р. емігрував за кордон, а з 1848 р. проживав у Галичині.

Костюшко (Косцюшко) Тадеуш (1746—1817) — організатор і керівник польського визвольного повстання 1794 р. Здобутим ним перемога (4.IV 1794 р.) над царськими військами під Рацлавицями викликала піднесення антифеодального руху селянства в Польщі і на Україні. Після придушення повстання знаходився в ув'язненні в Петропавлівській фортеці (до 1796 р.), потім емігрував за кордон. У 1799 р. приєднався до товариства польських республіканців, які виступали за визволення селян від кріпацтва і наділення їх землею.

С. 41. Дібич-Забалканський Іван Іванович (1785—1831)— граф, фельдмаршал. Прихильник політики царя Миколи I, придушував повстання 1830 р. в Польщі.

Радзівілл Михайло (1778—1850) — учасник повстання під проводом Т. Костюшка, служив у польських легіонах і одержав чин генерала. Після відмови генерала Ю. Хлопицького від диктатури був деякий час (січень 1831 р.) командуючим польської армії.

С. 42. Сангушко Євстафій (1768—1844) — виходець із литовсько-руського князівського роду, полковник російської служби, володар значних маєтків.

Ворцель Станіслав Габріель (1779—1857) — польський революційний демократ, соціаліст-утопіст, діяч національно-визвольного руху, очолював демократичне крило національної еміграції 30—50-х років.

С. 43. ...до всіх більших міст Галичини організатори...— Після цих слів у автографі закреслено: «у котрих кождий охотник повинен був зголоситися. Звісна річ, організатори ті, хоч переважно з місцевих заможних обивателів понастановлювані, все ж таки не завсігди могли дати охотникові що-небудь, окрім маршрути,рекомендаційних листів до шляхти тих місць, куди охотникові призначено було їхати, і в найліпшім разі, особливо в початках руху коня та деяку збрую».

Лобковіц Август-Лонгин (1797—1842)— князь, губернатор Галичини, зміщений з посади за підтримку польських повстанців, які 1831 р. тікали із Польщі в Галичину.

С. 44. ...трактаті Адріанопольськім...—Йдеться про підписаний 1829 р. в м. Адріанополі договір, яким була юридично оформлена перемога Росії у війні з Туреччиною 1828—1829 рр. Туреччина визнала приєднання до Росії основної території Закавказзя, незалежність Греції, зобов'язалась надати автономію Сербії, Молдавії, Волощині. Росія одержала свободу мореплавства по Чорному і Середземному морях і свободу торгівлі в усіх підвладних Туреччині землях. В Європі кордоном Росії було визнано ріку Прут.

Захер (Сахер)-Мазох Леопольд Ріттер фон — директор австрійської поліції у Львові, автор мемуарів «Polnischne Revolutionen» (Польські революції. Спогади з Галичини. Прага, 1863).

С.47. Скржинецький (Скшинецький) Ян (1787—1860) — польський генерал, діяч національно-визвольного руху. В 1830 р. призначений командиром дивізії, а згодом (після битв під Добрим і Гроховим) — головнокомаидуючим польською армією. Після невдалих дій у битві під Остроленкою зміщений з цієї посади.

С.49. Колишко Б.— головнокомандуючий повстанським військом на Поділлі під час польського визвольного повстання 1830—1831 рр. У 1794 р. брав участь у повстанні під проводом Т. Костюшка.

Дембинський Генріх (1791—1864) — польський генерал, активний діяч польського визвольного повстання 1830—1831 рр., брав участь в поході на Литву, обраний головнокомандуючим польською армією, але, не проявивши стратегічних здібностей і не виправдавши сподівань повстанців, був усунутий з цієї посади. 1848 р.— учасник повстання в Угорщині, 1849 р. йому доручено командування революційною угорською армією.

С.52. Ридигер (Риудигер, Рюдигер) Федір Васильович (1783—1853) — генерал-ад'ютант російської армії, один з командуючих після придушення польського визвольного повстання 1830—1831 рр., зокрема виступив проти повстанців, очолюваних Ю. Дверницьким на Волині.

С. 53. Толь Карл Федорович (1777—1842) — граф, генерал царської армії, з 1830 р. начальник штабу армії, відправленої на придушення польського визвольного повстання 1830—1831 рр., командував російськими військами в битві під Гроховим.

Мерославський (Мирославський) Людвік (1814—1878) — польський громадсько-політичний діяч, член Централізації польського Демократичного товариства. Керував військовою підготовкою польських повстань 1846, 1848 і 1863 рр. У ставленні до російського і українського народів займав шовіністичну позицію,

за що Мирославського критикував К. Маркс (див.: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 29, с. 58).

С. 56. Раморіно Джіроламо (1790—1849) — італійський генерал, учасник народних рухів в Італії, 1831 р. виступав на стороні польських повстанців.

Бем Юзеф (1794—1850) — діяч польського національно-визвольного руху, генерал, один з провідних учасників польського визвольного повстання 1830—1831 рр. Під час революції 1848—1849 рр. брав участь у підготовці збройного повстання у Львові, в обороні Відня від контрреволюційних імператорських військ і командував однією з армій революційної Угорщини (ця його діяльність позитивно згадується в творах К. Маркса і Ф. Енгельса — див.: Твори, т. 6, с. 536, 538; т. 8, с. 63, 307).

На полях автографа (с. 45) дописано олівцем: «Магнушевський... оженився нещасливо з старою хорою женщиною (також утік з Королівства за участь в повстанні). Маленький чоловічок, дрібний, нервовий, мов панночка, і оповідання його про жабку, котра щовечора приходить до нього і розмовляє з ним. (Опов. п-ні Фед.)».

С. 66. Альціято Ян (1810—1855) — польський громадсько-політичний діяч, публіцист, у 1838—1845 рр.— член Централізації польського Демократичного товариства, в якому належав до правого крила. Відмовився від участі у підготовці Краківського повстання 1846 р., за що був виключений з товариства.

Василевський Тадеуш (1795—1850) — польський громадський діяч, депутат Галицького крайового сейму, виступав за скасування панщини.

С. 67. Шашкевич Маркіян Семенович (1811—1843) — видатний український поет-демократ, ініціатор видання альманаху «Русалка Дністрова» (1837), учасиик Львівського гуртка прогресивно настроєних молодих письменників, у якому брали участь Я. Головацький та І. Вагилевич.

«Руська бібліотека»— видання, ініціатором якого був український філолог, професор Чернівецького університету Гнат Денисович Онишкевич (1847—1883). Вийшло три томи: т. 1 — Твори І. П. Котляревського, В. П. Гоголя і П. П. Гулака-Артемовського (Львів, 1877); т. 2 — Писання Квітки -Основ'яненка (Львів, 1878); т. 3 — Писання М. Шашкевича, І. Вагилевича, Я. Головацького (Львів, 1884).

Товариство демократичне польське (ТДП)— політична організація польських емігрантів, утворена 1832 р. в Парижі. Програмний маніфест оголошено 4 грудня 1836 р. Товариство підготувало Краківське повстання 1846 р. 1852 р. товариство налагодило контакти з О. І. Герценом. У 1862 р., після утворення Центрального національного комітету, самоліквідувалося.

С. 68. Конарський Симон (Шимон; 1808—1839)—польський громадсько-політичний діяч, учасник карбонарських організацій, у 1835 р. співвидавець газети «Pólnoć» в Парижі, засновник товариства «Співдружність польського народу» і керівник її осередків на Правобережній Україні, в Білорусії і Литві. Страчений царськими урядовцями в м. Вільно.

...мурів кармелітських та бригідок... — Йдеться про в'язниці у Львові, утворені австрійськими властями в приміщеннях монастирів: 1) чоловічого, належного католицькому чер-

нецькому ордену кармелітів і 2) жіночого, присвяченого пам'яті «святої» Бригіди.

С.77. Кастор — старогрецький герой; таку ж назву має зірка в сузір'ї Близнят.

С. 81. ...криваві перекази про гайдамаччину 1789 року...— Маються на увазі події на Волині і Правобережній Україні, відомі під назвою Волинська тривога. У 1789 р. магнатська верхівка Волині, прагнучи зберегти своє всевладдя і не допустити проведення польським королівським урядом деяких реформ для посилення централізованої державної влади та незначного зменшення феодальних повинностей, спровокувала загострення загальної кризи польсько-шляхетського панування на Правобережній Україні. Поширюючи серед шляхти безпідставні чутки про підготовку російськими агентами повстання українських селян на чолі з вигаданим сином І. Гонти і скориставшись вбивством двірськими слугами поміщицької сім'ї в с. Невірковому (на Ровенщині), магнати домоглися зосередження там значних військових сил (2,5 тис.) та створення спеціальних комісій для придушення селянських виступів. В результаті багато українських селян, міщан та священиків було арештовано і катовано в тюрмах. Виняткову жорстокість проявила Волинська воєводська комісія громадської безпеки в Луцьку, яка ув'язнила кілька сот чоловік і понад 30 чол. стратила. Криваві розправи спонукали масові втечі селян з Правобережної України.

С. 83. Велопольський Александр(1803—1873) — маркіз, польський політичний діяч буржуазно-консервативного напряму, відстоював відновлення конституційної Польщі на зразок і в межах 1815 р., визначав необхідність деяких буржуазних реформ, закликав польських поміщиків шукати захисту від селянських рухів у російського царизму.

«Demokrata polski» («Польський демократ») — друкований орган польського Демократичного товариства, який видавався протягом 1832—1849 рр. у Парижі, а після недовгої перерви з 1851 до 1863 р.— у Лондоні.

Д'Есте Фердінанд Карл (1781—1850) — австрійський генерал, губернатор Галичини (1832—1846).

Хоминський Йоахим (1796—1867) — польський реакційний політичний діяч в Галичині.

С. 84. Централізація — створений в 1836 р. керівний виконавчий орган польського Демократичного товариства.

С. 85. Попередвсього закидають поляки австрійському рядові, а особливо ж кн. Меттерніхові, ...що вони заздалегідь і холодною розвагою приготовили різню мазурську...— Йдеться про трагічну розв'язку селянського повстання 1846 р. в Західній Галичині, яке австрійський уряд використав для розгрому національно-визвольного руху шляхти. Придушене військами царської Росії і Австрії.

С. 90. ...ще] в тридцятих роках вели свою пропаганду «комуністичні» зв'язки...— «Комуністичні» зв'язки насправді являли собою різнорідні дрібнобуржуазні революційні таємні організації, серед членів яких популярними були ідеї утопічного соціалізму. Однією з таких організацій була і Загальна конфедерація польської нації, що діяла на тери-

торії Західної Галичини з червня до грудня 1837 р. Готуючи збройне повстання, вона орієнтувалася на селянство, яке закликала до боротьби за ліквідацію кріпацтва і встановлення буржуазно-демократичної республіки. Зрештою була розгромлена австрійськими властями.

Ценглевич Каспер (1807—1886) — польський громадсько-політичний діяч, учасник таємних буржуазно-демократичних організацій у Галичині в 30—40-ві роки XIX ст., автор історичних досліджень, публіцистичних праць і поетичних творів, написаних польською і українською мовами. Розглядав українське населення Галичини як частину польської нації і закликав його до боротьби проти кріпосництва і абсолютизму. Під час революції 1848 р. був одним з організаторів «Руського собору» — полонофільської організації спольщеної української шляхти та інтелігенції.

Спасович Володимир Данилович (1829—1906) — поляк за походженням, російський учений-публіцист, юрист, критик та історик літератури, професор Петербурзького університету (1857—1861), один із засновників петербурзького тижневика «Kraj», в якому друкувався І. Я. Франко.

Островський Юзеф Болеслав (1805—1871) — польський публіцист, історик і громадський діяч, учасник визвольного повстання в Польщі 1831 р., політичний емігрант в Парижі і Лондоні, видавець-редактор журналу «Nowa Polska» («Нова Польща»). Під псевдонімом «L. B. z Pobujan na Podolu» опублікував п'ятитомну збірку своїх праць польською мовою «Критично-історичні і літературознавчі дослідження» (Берлін — Познань, 1870).

С.91. Тессарчик Антоній (1799—1869) — польський письменник, журналіст і публіцист ліберально-буржуазного напряму.

С.93. Криг (Кріг) Франц барон фон Гохсфельден (1776—1856) — віце-губернатор Галичини (з 1823 р.).

Дембовський Едвард (1822—1846) — польський революційний демократ, публіцист, філософ-матеріаліст, керівник лівого крила підпільної революційної організації «Співдружність польського народу». Готуючи визвольне повстання, створив ряд повстанських груп у Галичині, в тому числі — у Львові. Найактивнішу участь брав у Краківському повстанні 1846 р., загинув під час сутички з австрійськими військами в околицях Кракова.

С.94. ...кружки молодежі, котрих основателями були Венжик, Еренберг і Владислав Дзвонковський.— Маються на увазі польські революційні організації. — «Союз польського народу», «Комітет познанський» та ін.

Дзвонковський Владислав (1818—1880) — польський політичний діяч, один із організаторів повстання 1846 р., учасник повстання 1848 р.

Сцегенний Пьотр (1800—1890) — польський революційний демократ, засновник «Союзу польського народу» — таємної революційної організації польських селян в Люблінській і Радомській губерніях. Готував селянське повстання, в 1846 р. був заарештований царськими урядовцями і засуджений до смертної кари, заміненої довічною каторгою у Сибіру. Під кінець життя Сцегенний повернувся на батьківщину, зблизився з діячами польської революційної партії «Пролетаріат». Помер у Любліні.

С.95. Мазуркевич Леон (1818—1867) — польський ре-

волюційний демократ, член революційної організації П. Сцегенного, згодом один з учасників підготовки визвольного повстання 1846 р.

Гельтман Віктор (1796—1874) — польський громадсько-політичний діяч буржуазно-демократичного напряму, публіцист. Один з керівників польського Демократичного товариства, в 1845—1846 рр.— його представник у Галичині.

...вінпердо повстанняіусною проповідею іогнистими статтями, печатанимив часописі «Rok».— У прогресивному науковому і громадському журналі «Rok» («Рік»), що виходив у Познані, Е. Дембовський опублікував протягом 1843—1845 рр. такі свої праці: «Кілька думок про еклектизм», «Про драму в сучасній польській літературі», «Огляд польського письменства 1842 року», «Про прогрес у філософському розумінні буття», «Думки про майбутнє філософії». В них висувалися революційно-демократичні ідеї, зокрема, автор заявляв, що «радикальне соціальне перетворення повинно бути головним завданням революції» і що «ніяка сила не зможе захистити лад насильницької неволі».

Брукселя — Брюссель.

«Zjednoczenie».— Йдеться про політичну організацію польських емігрантів «Об'єднання польської еміграції», заснованої в 1837 р. з ініціативи Й. Лелевеля у Франції. Ставила своїм завданням об'єднання всіх польських патріотичних сил на грунті боротьби за незалежність Польщі. 1846 р. більшість членів цієї організації вступила до польського Демократичного товариства.

Зверковський Валентин (1786—1859) польський публіцист, в 1831 р. емігрував у Францію, в Парижі опублікував «Historyja ostatnich zdarzeń 1831 r.» (1843), «Korpus drugi w r. 1831, z mapą» (1844), «Dalszy ciąg zbiory uchwał sejmu» (1833), «Żywot generała Małachowskiego» (1845).

С.96. Rząd narodowy (Національний уряд) — керівний орган національно-визвольного повстання 1846 р.

Вишньовський Теофіл (1806—1847) — польський громадсько-політичний діяч, один з керівників Польського демократичного товариства, учасник польського визвольного повстання 1846 р. у Галичині. 1847 р. був страчений австрійськими властями у Львові.

С.97. Все те цікавий читатель найде в частоцитованій нами книзі М. Саля... Відсилаючи своїх читачів до праці М. Саля (Заля) «Історія польського повстання 1846 р.», виданої німецькою мовою 1867 р. у Відні, І. Я. Франко все ж називає головного героя (Е. Дембовського) і основні події, що призвели до поразки визвольного повстання 1846 р. у Кракові, в тому числі — збройну сутичку повстанців з австрійськими військами під Гдовом (повстанці зазнали поразки), криваве придушення очоленої Е. Дембовським маніфестації в Підгір'ї (Подгуржу), розгром повстанців і вступ австрійських військ до Кракова. До розгляду цих же історичних подій І. Я. Франко повернувся в 1911 р., рецензуючи на сторінках «Записок Наукового товариства ім. Шевченка» грунтовний біографічний нарис про Е. Дембовського, написаний М. Стецькою (див. т. 47, даного видання).

Подгуржe — передмістя Кракова на правому березі Вісли.

С.105. Кальварія — містечко недалеко від Варшави.

С.107. Гославський Маврикій (1802—1834) — польський поет-романтик, представник так званої «української школи». Служив у царській армії і в 1831 р. перейшов на бік польських повстанців.

Госляр Юліан (1820—1852) — польський революційний демократ, соратник Е. Дембовського. Разом з ним брав участь у підготовці визвольного повстання 1846 р., вів революційну агітацію на Сандеччині, Сяноччині і Самбірщині. Під час революції 1848 р. проводив революційну агітацію серед селян-депутатів австрійського парламенту, брав участь у віденському повстанні 1848 р. Автор кількох брошур, в яких закликав до повалення монархії і заміни її республікою. Страчений у Відні за вироком військового суду.

С.110. Капусцінський Осип (Юзеф) — учасник визвольного повстання 1846 р., страчений австрійськими властями у Львові в 1847 р.

С.111. «Gazeta Lwowska» («Львівська газета») — щоденна офіційна газета галицького намісництва. Виходила у Львові в 1890—1914, 1918 рр.

С.115. Шеля Яків (Якуб; 1787—1866) — керівник селянського повстання 1846 р. у Західній Галичині. Інтернований австрійськими військами, був висланий на поселення в Буковину, де й закінчив своє життя.

С.118. ...або переведення їх на чинш...— Після цих слів у автографі (с. 155) закреслено: «В такім дусі розпочав 1843 року знаний нам уже Тадей Василевський досить живу агітацію між шляхтою всхідних повітів Галичини. Якого роду була сеся агітація і які були її провідні гадки, се пізнаємо найліпше з тих матеріалів, які находяться в віконськім архіві.

«Пригадуєш собі, — пише Василевський до Івана Федоровича дня 12 грудня 1843 року, — що я радив твоїй жоні, щоби сама кормила Людмилку. Отже ж, переконуюсь чимраз більше, що все лихо йде з мамок. І так Василевський, шляхтич з батька і матері, з родичів хрещених, котрих мав кілька пар, і з ксьондза, що його хрестив, — але що мати не мала корму, то й ссав 18 неділь (усього 18 неділь!) груди мамки-хлоп'янки,— гляди ж, тепер обстає за хлопами! хоче нам відібрати панщину,— а наші маєтки так стоять панщиною, як Польща колись стояла безурядицею. Адже ж бог з іншої, порцелянової глини уліпив шляхтича, а з простої, гончарської хлопа! І яка ж буде різниця між шляхтичем та хлопом, як пан перестане бити, а хлоп робити панщину? Тоді хлоп так розгордиться, що навіть шапки передо мною здалека зняти не схоче!»

Сей лист, хоча в гумористичнім тоні держаний, все ж таки робить досить прикре враження. Показує він, що галицькій шляхті дуже трудно було...»

Логічним продовженням цих слів є текст сторінки 98 автографа, яка випадково потрапила перед початком розділу X: «Згодитися навіть на такі далеко не радикальні реформи, які перекладав Василевський. Бо ж лист його писаний був, як сказано, в грудні 1843 року, якраз два місяці після пам'ятних засідань сойму станового, на котрих той сам Василевський поставив і перефорсував свої «панщизняні» внесення. Позаяк на той сойм і на ті внесення дуже часто покликаються поляки, яко на знак великої прихильності галицької шляхти до жертв на користь люду ще далеко перед

1848 роком, то ми повинні розказати про нього дещо докладніше. Ми можемо се зробити, бо отсе перед нами лежить обширне письмо самого виескодавця Василевського, в котрім він викладає систематично свої думки о панщині і котре ми яко історичний, а досі незвісний документ, тут перечитуємо в руськім переводі. З цього читатель ясно побачить, які ідеї руководили Василевським при ставленні внеску в соймі постулатовім, хоч розуміється, ідеї ті в внеску зовсім не були виражені. Внесок той поставив Василевський дня 20 вересня 1843 року на поуфнім зібранні членів сойму станового; він вносив: вибрати комісію, котраб занялася проектами поправи стану підданих, наділення їх власностею грунтовою і зміни повинностей панщизняних. Як бачимо, внесок сам собою був дуже скромний і так загально сформульований, що хоч би й був принятий, все-таки ще нікого б до нічого не обов'язував. Та ба,— навіть той внесок видався зібраним «станам» занадто радикальний. Підняласъ против нього завзята опозиція, і тільки у сильній агітації самого Василевського і його повазі, яко віце-маршалка станового, удалось те переперти, що внесок на тім поуфнім засіданні принято більшостею, та й то принято з одною невеличкою зміною. Зміна була така: просити насамперед цісаря о позволення до утворення такої комісії, якої хотів Василевський, і приступити до її утворення аж по одержанні цісарського дозволу. Зміна була геніальна! Вона згори засуджувала цілий проект на зогниття в коші, бо пани знали се дуже добре, що коли б цісар був за скасуванням панщини, то зачав би се діло сам, не чекаючи їх ініціативи; а коли він есть проти знесення панщини, то й їм позволення до утворення такої комісії не дасть. Противно, коли б зараз приступлено було до вибору комісії, а тота зача ла б свої роботи і — чого не дай боже — предложила б шляхті на слідуючім соймі які-небудь далеко йдучі проекти, то що тоді? Шляхта була би вже в те діло заангажована, прийшлось би конечно щось зробити для хлопів,— а тут, як на біду, іменно зробити нічого не хотілося! Не диво затим, що той, так поправлений внесок Василевського на поуфнім засіданні сойму станового д[ня] 23 вересня зістав принятий 86 голосами против 15.

Та тільки ж, приймаючи сей внесок і уповаючи на консервативність уряду і на неприхильність особливо самого архікнязя-губернатора до всяких змін в відносинах панщизняних, шляхта галицька трохи перечислилася. Особливо за намовами барона Крига, котрий віддавна пильно займався справами галицького селянства і вбачав конечність зміни його положення, архікнязь-губернатор рішився не противитись тому внескові і предложити його до одобрення цісареві з тим тільки від себе додатком, що «більшість...»

Красіцький (Красицький) Казимеж (1807—1882) — польський буржуазний шляхетський політик у Галичині, в 1842 р. виступив на сеймі з проектом земельної реформи, яка не скасовувала ні панщини, ні залежності селян і навіть давала можливість поміщикові самовільно усувати з своїх земель тих селян, які не виконували важких повинностей.

С.119. Рустикальні грунти — селянські земельні наділи у феодально-кріпосницькій Австрії та на загарбаних нею

українських землях, перебували у спадковому користуванні. Юридичними власниками цих земель були поміщики, держава, церква, на користь яких селяни відбували панщину, сплачували різні натуральні й грошові податки. Поділ земель на рустикальні й домінікальні втратив своє значення після реформи 1848 р.

...о побільшення хлопської гіпотеки...— Йдеться про заставу селянського майна як певної гарантії сплачення податків і виконання феодальних повинностей поміщикам.

С.132. ...якразо 4 роки пізніше австрійський уряд сам, наперекір панам, зніс панщину далеконе радикальнішим способом.— Йдеться про скасування кріпосного права австрійським урядом під тиском революційних подій 1848 р. В Галичині кріпацтво ліквідоване на підставі закону австрійського імператора Фердінанда I від 17 квітня 1848 р. Феодальні повинності селян скасовано за викуп. 7 вересня 1848 р. від кріпацької залежності звільнено селян всієї Австрії. Закон передбачав індемнізацію (компенсацію) селянами на користь поміщиків 20-кратної вартості всіх річних кріпацьких повинностей. Більшість земельних угідь, майже всі ліси і пасовиська перейшлн у власність поміщиків.

С. 138. Голуховський Агенор (1812—1876) — австрійський реакційний політичний діяч. Обстоював класові інтереси польського шляхетства, тричі був намісником Галичини (1849—1859, 1866—1868 і 1871—1876 рр.), проводив політику соціального і національного поневолення народних мас.

Країнський Маврикій (1804—1885) — польський економіст і політичний діяч, представник консервативного поміщицького табору, учасник Слов'янського з'їзду в Празі.

С. 142. Стадіон Франц-Серафін (1806—1853) — австрійський реакційний державний діяч, один з організаторів придушення національно-визвольного руху в Галичині і Чехії, губернатор Галичини в 1846—1849 рр., міністр внутрішніх справ Австрії у 1848 —1849 рр.

С. 145. ...справу індемнізації і справу сервітутів.— Йдеться про індемнізацію, тобто про компенсацію втрат поміщиків за скасовані феодальні повинності селян, а також про сервітути — право селян користуватися поміщицькими лісами і пасовиськами, відмінене реформою 1848 р.

С.146. Гвардія народова — легальна польська військова організація з головним осередком у Львові, заснована під час революції 1848 р.

Рада народова — польська політична буржуазно-шляхетська організація. Створена і діяла у Львові під час революції 1848 р. Домагалася буржуазних реформ в економічному житті і перетворення Галичини в польську автономну провінцію Австрійської імперії, займала ворожу позицію щодо українського національного руху. Розпущена після придушення Львівського збройного повстання 1—2 листопада 1848 р.

Добжанський Ян (1820—1886) — польський журналіст і громадський діяч ліберально-буржуазного напряму, з 1840 р.— редактор ряду періодичних видань польською мовою у Львові.

Дзержковський Осип (1807—1865) — польський письменник, політичний діяч, публіцист, належав до табору галицьких демократів.

С.149. Сапега Лев (1801—1878) — камергер при російському дворі, після 1831 р. емігрував у Галичину, де в 1861—1875 рр. був маршалком крайового сейму.

С. 150. «Dziennik mód paryskich» — популярний журнал демократичного напряму. Виходив у Львові протягом 1840—1848 рр. Назва «Щоденник паризьких мод» і формальний редактор кравець Томас Кульчицький мали на меті відвернути увагу австрійських властей від журналу.

С.154. Залеський Вацлав (1799—1849, псевдонім — Вацлав з Олеська) — польський письменник і фольклорист, літературний критик. Записував і перекладав українські народні пісні і думи, уклав збірник «Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego» (1883, т. 1, 2).

Кудліх Ганс (1823—1917) — польський політичний діяч угодовського напрямку, депутат австрійського парламенту та галицького сойму, крайовий маршалок (голова галицького сойму) у 1880—1886 рр.

С.155. Литвинович Спиридон (1810—1869) — уніатський церковний діяч, з 1848 р.— ректор Львівської духовної семінарії, з 1857 р.— єпископ, з 1863 р.— львівський митрополит.

С. 162. Гізо Франсуа (1787—1874) — французький історик, один із засновників домарксової теорії класової боротьби. З 1830 р.— міністр, із 1847 р. голова уряду, поваленого революцією 1848 р. Історична концепція Гізо мала значний вплив на історичну науку в багатьох країнах і, зокрема, в Росії.

Смолька Францішек (1810—1899) — польський ліберально-буржуазний політик, голова парламенту у Відні (1848—1849), голова віденського рейхсрату (1882—1893). Один з лідерів партії федералістів, домагався автономії для країв Австрійської імперії, зокрема для Галичини, виступав за рівноправність слов'янських народів.

С. 165. Вурцбах Константин (1818—1893) — австрійський книговидавничий діяч, письменник і бібліограф буржуазно-ліберального напряму. Автор капітального 54-томного «Біографічного словника Австрійської імперії».

С.167. Стронський Францішек (1803—1865) — професор філософії, а згодом бібліотекар Львівського університету.

С.169. Заклад Оссолінських (Оссолінеум) — польська культурно-освітня установа у Львові. Заснована 1817 р. графом Юзефом Максиміліаном Оссолінським. У складі Оссолінеуму було два основні відділи — бібліотека і музей.

С.170. Срібний цванцігер — розмінна австрійська монета того часу.

С.177. Шайноха Кароль (1818—1868) — польський буржуазний історик, письменник і громадський діяч. У 1835—1837 рр. був ув'язнений австрійською владою за участь в таємній патріотичній організації.

С.179. Поль Вікентій (Вінценти, 1807—1872) — польський письменник-романтик консервативного напряму, ідеалізував минуле польської шляхти й магнатської аристократії.

С.180. «Dziennik Narodowy» («Національна щоденна газета») — орган польських шляхетсько-буржуазних кіл в Галичині. Виходила з березня по жовтень 1848 р. у Львові; у квітні 1848 р.— в Кракові.

С. 181. Фредро Александр (1793—1876) — польський драматург.

С. 186. Пітія (Піфія) — в Стародавній Греції жриця-провісниця при храмі Аполлона в Дельфах.

С. 190. Скарбек Станіслав (1780—1848) — польський магнат, фінансував будівництво приміщення польського театру у Львові.

С.193. Палацький Франтішек (1798—1876) — чеський історик та політичний діяч. Під час революції 1848 р. обстоював австрославістську програму, сподіваючись, що Габсбурги нададуть слов'янським народам Австрійської імперії автономію, головував на Слов'янському з'їзді в Празі (1848). Виступав проти намагань консервативної польської шляхти заперечити право українського народу на окремий політичний та культурний розвиток. Ф. Енгельс відносив Палацького до «аристократичних панславістів», яких гостро засуджував (див.: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 6, с. 177, 179, 294).

Рігер Франтішек Ладислав (1818—1903) — чеський славіст, один із лідерів (з 1874 р.) партії старочехів, учасник чеського національного руху 30—40-х років. Із Ф. Палацьким видав першу чеську енциклопедію (1858—1874).

Тун Леон (1811—1888) — австрійський державний діяч, в 1848 р. губернатор Чехії, в 1849—1860 рр. міністр освіти у Відні.

...великий, головно против німців, звернений Собор слов'янський до Праги...— Тут І. Я. Франко висловив спрощене судження. Насправді на Слов'янському з'їзді в Празі (червень 1848 р.) різко виявилась боротьба двох течій у визвольному русі слов'янських народів, пригноблених Австрійською імперією. Правий, поміркувано-ліберальний напрям, до якого належали керівники з'їзду (Палацький, Шафарик, Тун та ін.) домагався національної автономії в рамках Габсбурзької монархії. Лівий, демократичний, напрям (Сабіна, Фліч, Лібельт та ін.) прагнув до єдиності дій з революційно-демократичними силами Німеччини і Угорщини. У той час як революційно і демократично настроєна частина делегатів з'їзду взяла участь у збройному повстанні в Празі, представники поміркувано-ліберального крила поспішили згорнути роботу з'їзду і відклали його на невизначений термін.

С.195. Фердінанд I (1793—1875) — австрійський імператор (1835—1848).

С.204. Яхимович Григорій (1792—1863) — уніатський церковний діяч, у 1860—1863 рр. митрополит львівський, професор Львівського університету.

Малиновський Михайло (1812—1894) — церковний діяч у Галичині, «народовець».

«Байрат» (Прибічна рада) — адміністративно-управлінський «дорадний» орган, створений під час революції 1848 р. при губернаторі Галичини. До його складу були дібрані представники польської аристократії, чиновництва, верхівки духовенства. З допомогою «байрату» губернатор Ф. Стадіон намагався зміцнити владу Габсбургів у Галичині, але своїм відвертим угодовством «байратівці» скомпрометували себе в очах переважної частини населення Галичини і не користувалися з його боку ніякою підтримкою.

С.206. Грохольський Казимир (Казимеж) (1815—1888)— австрійський політичний діяч, один із лідерів партії федералістів, обстоював самоуправління Галичини.

С. 211. Понятовський Юзеф (1763—1813) — польський політичний і військовий діяч, брав участь у повстанні під керівництвом Т. Костюшка, у нашесті наполеонівської армії в Росію.

С. 217. ...У нас перший цісар Іосиф II з правдивого чоловіколюбства виказав такий закон в означеній формі, перемінюючи кріпаків в підданих і признаючи за хлопами права чоловіка, але притім вкладаючи на них певні означені обов'язки взглядом панів.— Слова із тексту офіційної промови, підготовленої Іваном Федоровичем для публічного виступу в австрійському парламенті. Звідси й незаслужена ідеалізація австрійського цісаря Йосифа II (1741—1790), проголошеного 1770 р. імператором так званої Священної імперії германської нації. Не «з правдивого чоловіколюбства», а в інтересах частини дворянства, якій вигідніше було експлуатувати обезземелене селянство, ніж зберігати кріпосництво, Йосиф II видав у кінці свого життя половинчасті укази про особисте звільнення селян та «врегулювання» податків. Ці укази не зачепили основ феодального ладу, і лише як безпосередній результат революції 1848 р. кріпосне право було повсюдно скасоване в Австрійській імперії.

Сам І. Я. Франко в підцензурних друкованих працях не уникнув ідеалізації Йосифа II (див., наприклад, написану на основі матеріалів рукопису «Життя Івана Федоровича» монографію «Панщина та її скасування в 1848 р. в Галичині» — т. 47 цього видання). У даному ж рукописі І. Я. Франко був відвертішим і висловлював своє критичне ставлення до проекту промови Федоровича, зазначивши, «що аргументація її в часті історичній дуже слаба, в часті правничій обертається в блуднім крузі спекулятивних і абстракційних доктрин і загалом грішить надмірним доктринерством». Та й навіть з тої ж промови Івана Федоровича, який зазначив, що «Через ті закони цісаря Йосифа стратив пан історичне право до особи хлопа, але здержав, проте, право до всеї його праці в панщині, десятині, осипщині», видно, що кріпосницькі відносини між поміщиками і селянами збереглися.

...право те, втягнене в інвентарії і табули крайові... — Йдеться про запровадження інвентарних правил 1847—1849 рр., складених для обчислення податку з усіх грунтів панських і селянських: інвентарі — в поміщицьких, крайові табули — в державних маєтках.

Право природне.— Іван Федорович мав на увазі одну з поширених тоді теорій буржуазного правознавства, за якою людина вже від природи має ряд прав (наприклад, право на життя, особисту свободу, власність тощо), на які не може посягати ніяка влада. У боротьбі з феодально-кріпосницьким ладом ця теорія відіграла прогресивну роль.

С. 220. Право пропінаційне — монопольське право магнатів і шляхти на виробництво і продаж горілки в своїх маєтках. Було поширене у шляхетській Польщі і феодальній Литві

та на загарбаних ними українських і білоруських землях у XIV—XVIII ст. У Галичині пропінаційне право скасовано у 1889 р.

...урбаріальний податок... — тобто повинності, встановлені так званим урбаріальним патентом австрійського імператора Йосифа II 10 лютого 1789 р. для феодально залежних селян.

С. 222. Гельферт Йосиф Александр Фрідріх (1820—1910) — австрійський реакційний державний діяч та історик, професор права в Краківському університеті, депутат австрійського парламенту.

С. 227. Доблъгофф Антон (1800—1872) — барон, австрійський державний діяч, поміркований ліберал, з 1848 р. міністр торгівлі (травень), і міністр внутрішніх справ (липень — жовтень).

Єлачич (Єлячич) Йосип (1801—1859) — граф, австрійський генерал, бан Хорватії, Далмації і Славенії (1848—1859), брав активну участь у придушенні революції 1848—1849 рр. в Угорщині і Австрії. Аналізуючи події, що відбувалися у Відні в жовтні 1848 р., К. Маркс писав: «...на чолі військ стоїть відомий на весь світ *сіпехсалар* (головнокомандуючий.— *Ред.*) *Єлачич*, чия слава така велика, що *«коли блисне його шабля, зляканий місяць ховається за хмари»*, і кому завжди «грім гармат показує шлях», по якому йому слід тікати... Наступні повідомлення принесуть жахливі подробиці ганебних подвигів хорватів та інших рицарів «законного порядку і конституційної свободи» (Маркс К., Енгельс Ф., Твори, т. 5, с. 465).

С. 230. Курандa Ігнацій (1812—1884) — австрійський публіцист і парламентський діяч. У 1848 р. обраний у Відні депутатом Франкфуртського парламенту, пізніше був членом австрійського райхстагу.

Радецький Йозеф (1766—1859) — граф, австрійський фельдмаршал, з 1831 р. командував австрійськими військами в Північній Італії, в 1858—1859 рр. жорстоко придушував революційний і національно-визвольний рух в Італії.

Лятур (Латур) Теодор (1780—1848) — граф, австрійський державний діяч, прихильник абсолютистської монархії; в 1848 р. військовий міністр; у жовтні 1848 р. убитий повстанцями Відня.

С. 234. Брестель Рудольф (1816—1881) — австрійський державний діяч, ліберал, депутат австрійського парламенту, міністр фінансів (1868—1871).

С. 237. Кобилиця Лук'ян (1812—1851) — керівник антикріпосницького руху на Буковині. Під час революції 1848 р. селяни Буковини обрали його до австрійського парламенту, де він підтримував ліве крило депутатів, які виступали проти абсолютизму, за скасування кріпацтва. В 1850 р. арештований австрійськими властями. Помер на засланні.

С. 238. Висоцький (Йосиф) Йосип (1809—1874) — польський генерал, учасник польського визвольного повстання 1830—1831 рр., після капітуляції Варшави емігрував у Францію. У 1848 р. сформував польський легіон в угорському повстанському війську, яке очолював Л. Кошут.

С. 243. ...іменно з поводу угорської війни вибухне в Відні фатальна жовтнева революція.— Йдеться про найвизначнішу подію революції 1848 р. в Австрії — народне повстання 6 жовтня у Відні, викликане обу-

ренням широких верств населення проголошеним напередодні урядовим наказом віденському гарнізону виступити на придушення революційної Угорщини. Після майже місячного опору 1 листопада повстання було потоплене в крові імператорськими військами. К. Маркс писав тоді: «У Відні тільки що закінчився другий акт драми, перший акт якої був розіграний в Парижі під назвою «*Червневі дні*» (Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 5, с. 468).

С. 247. ...находжуся в товаристві, призначенім до піярів.— Мається на увазі папський орден, заснований 1847 р. папою римським Пієм IX (звідси й назва) чернечий орден «піярів».

С. 248. Чорно-жовті... — так під час революції 1848 р. називали реакціонерів — прихильників збереження Габсбурзької монархії. Назва походить від кольорів прапора династії Габсбургів. «Чорно-жовту контрреволюцію» і «Підкуплений чорно-жовтий ентузіазм» того часу таврував на сторінках «Нової рейнської газети» Ф. Енгельс (див.: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 6, с. 182, 294).

С. 257. Шузелька Франц (1811—1889) — австрійський публіцист і ліберальний політичний діяч, у 1848 р. депутат франкфуртських національних зборів, належав до лівого крила депутатів австрійського рейхстагу.

С. 258. ...видячи руїну, до якої жиди приводять народ... — У даному разі йдеться про представників єврейського лихварського капіталу.

Дня 6 жовтня почалась в Відні революція, котра для сойму і свободи цілої Австрії мала скінчитися дуже фатально.— Перемога контрреволюції призвела до розпуску парламенту і проголошення 4 березня 1849 р. нової конституції, яка надавала імператору не тільки всю виконавчу владу, а й право накладати вето на рішення законодавчих органів і видавати постанови, що мали силу закону. Влада династії Габсбургів зберігалась над усіма народами імперії. Ф. Енгельс з цього приводу влучно зазначив: «З 4 березня 1849 р. абсолютизм в Австрії був у всіх відношеннях відновлений» (див.: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 8, с. 82).

С. 261. Цейгавз здобуто,— висланий на поміч його залозі полк галицький Нассав перейшов в ряди революції.— Йдеться про події 7 жовтня у Відні, про взяття штурмом цейхгаузу (арсеналу), що дало змогу озброїти повстале населення, про перехід на бік повстанців частини імператорських військ, в тому числі галицького полку «Нассав» (від назви графства в Німеччині — Нассау).

С. 263. Ауершпегерг (Аверсперг) Карл (1783—1859) — граф, австрійський фельдмаршал, під час революції 1848—1849 рр. командував цісарськими військами в Нижній Австрії, у жовтні 1848 р. брав активну участь у придушенні повстання у Відні.

С. 264. Мессенгавзер Цезар Венцель (1813—1848) — австрійський журналіст, офіцер імператорської армії, очолював оборону повсталого Відня в жовтні 1848 р. Ф. Енгельс так писав про нього у праці «Революція і контрреволюція в Німеччині»: «Командуючий силами повстанців Мессенгаузер, що мав більші дані як письменник-романіст, ніж як офіцер навіть нижчого рангу, зовсім не був придатний для своєї ролі» (Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 8,

с. 68). Після взяття Відня контрреволюційними військами Месоенгаузера було заарештовано і страчено.

С. 269. Віндішгрец (Віндішгретц) Альфред (1787—1862) — князь, австрійський фельдмаршал, у 1848—1849 рр. очолював війська, які придушували повстання у Празі і у Відні, а також революцію в Угорщині.

...Ми, сойм, держимось досі справді гідно, але на провінціях люди стараються нас представити в найгіршім світлі, а преціньже тільки ми тут ще все удержуємо.— Тут Іван Федорович явно переоцінює значення і роль австрійського рейхстагу, скликаного під тиском революції в жовтневі дні 1848 р. у Відні. Демократично настроєні депутати не посіли провідного місця, тон задавала поміщицька більшість депутатів рейхстагу, яка підтримувала монархію. Чимало депутатів виїхало в Оломоуц (Моравія) слідом за імператорським двором та міністрами, які покинули Відень 7 жовтня.

«Рештки рейхстагу: німецькі депутати й кілька слов'ян,— які, за винятком небагатьох революційних польських депутатів, займалися шпигунством на користь своїх ольмюцьких друзів,— писав Ф. Енгельс,— стали засідати безперервно. Але замість енергійних дій вони витратили весь свій час на пусті дебати про те, чи можна дати відсіч імператорській армії, не виходячи за межі конституційної законності.

...Всі погоджувались тільки в одному пункті,— повазі до власності — повазі, яка доходила до таких розмірів, що за даних обставин це виглядало майже комічно» (Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 8, с. 65, 68). Сам Федорович визнавав, що депутати залишились у Відні в ім'я того, «щоби кілько можна і доки можна повдержувати розлив людської крові».

С.270. ...Чехи від'їхали майже всі і скликають сойм до Берна....— Чеські ліберали, які утворили у рейхстазі праве, вірне Габсбургам крило, поспішили разом із своїм президентом Штробахом залишити Відень після народного повстання 6 жовтня 1848 р. Вони мали намір скликати депутатів рейхстагу у Брно (у Франка — у Берні) — головному місті Моравії, щоб там публічно проголосити свою відданість австрійському імператору. «Втечу імператора і чеських депутатів з Відня» затаврував К. Маркс на сторінках «Нової рейнської газети» (Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 5, с. 428). Тільки невелика група чеських демократів зробила спробу прийти на допомогу повсталому Відню, але підняти народні маси їм так і не вдалось.

...Коли в Угорщині вибухла війна між хорватами і мадярами, коли депутація угорського сойму стояла тут перед нашою палатою... — Йдеться про контрреволюційний виступ сербсько-хорватської армії на чолі з Єлачичем проти революційної Угорщини восени 1848 р. і приїзд до Відня депутації повсталих угорців, які мали повноваження просити допомоги у віденського рейхстагу. Та консервативно-поміщицька більшість рейхстагу не побажала вислухати революційну угорську депутацію.

С.274. Йосифінські інвентарі — інвентарні списки в кожному поміщицькому маєтку, заведені у 80-ті роки XVIII ст. за указами австрійського імператора Йосифа II (1741—1790). Ними

проголошувалась особиста свобода селян, дещо регулювались їх феодальні повинності та надавалось право викупу їхніх наділів у поміщиків. Ця реформа зустріла опозицію у поміщиків, що й вирішило її долю: вона залишилась мертвонародженою.

С.275. ...Ради народової, котру тодішнє правительство підозрівало о революційні тенденції...— Рада народова провадила роботу по об'єднанню всіх польських національно-визвольних сил на грунті боротьби за проведення буржуазних реформ і перетворення Галичини на окрему польську автономну провінцію. Це викликало невдоволення австрійських властей, і після розгрому повстання у Львові 1—2 листопада 1848 р. рада народова була розпущена.

С.278. Тутешні хлопи мали в тих днях писати про свого репрезентанта, щоби старався о скасування гвардії, запровадження руської губернії, надання їм пасовиськ, лісів... — Йдеться про вимоги українського селянства Східної Галичини щодо відміни сервітутів, поєднані з інспірованими представниками української буржуазії соціально і національно обмеженими просьбами про скасування польської національної гвардії, створеної внаслідок революції 1848 р., і про виділення в межах Австрійської монархії окремої «Руської губернії».

С. 279. Бувший господар до краю не вернув, всумаріум грунти ті втягнені як пустошаки рустикальні...— тобто грунти, які після залишення їх господарем були внесені в опис як селянські (рустикальні) пустоші — необроблювані ділянки землі.

Поля домінікальні — частина поміщицької земельної власності, яка оброблялася панщинною працею селян.

С.284. ...монарха дав народові право, щоб на будуще сам собі становив закони...— У цих словах із публічної промови Івана Федоровича у віденському парламенті виявилась консервативно-угодовська позиція щодо Габсбурзької монархії, ідеалізація імператора Фердінанда I, який лише під тиском революції 1848 р. пообіцяв скликати станові збори в окремих областях Австрії і опублікував проект нової конституції і новий виборчий закон, за яким відбулися вибори до рейхстагу.

КРЕСТЬЯНСКИЕ СТРЕМЛЕНИЯ И МЕЧТАНИЯ; РАСЧЕТЫ НА ВОЙНУ С РОССИЕЙ

Вперше без підпису надруковано в газ. «Вольное слово», 1883, 8 січня, під рубрикою «Письма из Австрийской Украины». Подається за першодруком.

С.299. «Вольное слово» — газета ліберального напряму, що виходила російською мовою в Женеві у 1861—1883 рр. за участю, а з січня 1883 р. за редакцією М. П. Драгоманова.

С.300....видно из сеймовых прений 60-х годов...— Мається на увазі обговорення аграрного питання в Галицькому крайовому сеймі.

...и даже из польской беллетристики 60-х годов...— Примітка І. Я. Франка до цього місця була доповнена

такою приміткою, написаною, можливо, М. П. Драгомановим: «Процесс галицкой громады и бунт ее предводителя описаны обширно, хотя и не совсем удачно и в немецком романе Француза, переведенном в «Деле» (петербургском) в 1881 г. под именем «За правду!»

Француз Карл-Еміль (1848—1904) — австрійський письменник, автор творів про становище пригноблених національностей, зокрема українців, у Австро-Угорщині. Роман К.-Е. Француза «Боротьба за право» (1882) у 1913 р. був виданий в українському перекладі.

«Дело» — російський літературно-політичний журнал ліберально-буржуазного напряму, виходив у 1866—1888 рр. у Петербурзі.

Захар'ясевич Ян Хризостом (1825—1906) — польський прогресивний письменник, публіцист, автор історичних та побутових повістей.

...но стремились совсем не к одному... — До цього місця в першій публікації була така редакційна примітка: «Теперь, когда подобные вопросы стоят на очереди в России, интересно было бы увидеть обстоятельно выражение знаний украинских крестьян в Австрии об этом предмете».

С.301. Лаврівський Юліан Григорович (1821—1873) — галицький ліберально-буржуазний культурний діяч, засновник товариства «Руська бесіда», один із організаторів першого українського професіонального театру в Галичині. У 1870—1872 рр. голова товариства «Просвіта».

Демків Микола — селянський діяч в Галичині, депутат галицького сейму.

Ковбасюк Микола (1817—1889) — галицький селянин, в 60—70-х роках XIX ст. обирався до галицького сейму.

С.302. ...в громадской книге приговоров села Добривлян Дрогобычского уезда. — І. Я. Франко подав характеристику цієї громадської книги у статті «Знадоби до вивчення мови і етнографії українського народу» (див. т. 26 цього видання, с. 198—204).

С.304. ...только отдала их... на беспрепятственную эксплуатацию. — До цього місця в публікації додана примітка, в якій ліберальна редакція «Вольного слова» захищає австрійську конституцію 1867 року.

С.305. ... «шалостей», на которые жаловались в XVII—XVIII вв. московские воеводы и чиновники»... — До цього місця в першій публікації подано таке зауваження від редакції (очевидно, М. П. Драгоманова): «И теперь жалуются историки школы Соловьева».

НАШЕ ТЕПЕРІШНЄ ПОЛОЖЕННЯ

Вперше без підпису надруковано в газ. «Діло», 1883, 17 лютого (1 березня), 22 лютого (6 березня), 26 лютого (10 березня). Подається за першодруком.

С.306. Палата панів — вища палата австрійського парламенту.

Палата послів — нижча палата австрійського парламенту.

С.308. Таффе Едуард (1883—1895) — граф, австрійський реакційний державний діяч, міністр внутрішніх справ, у 1879—1893 рр.— прем'єр-міністр.

«Politik» — чеська ліберально-буржуазна газета, видавалася німецькою мовою у Празі.

С.311. Витвицький Софрон (1819—1879) — український письменник та етнограф, священик. У 1861 р. обраний депутатом Галицького крайового сейму.

С.312. «Ковбасюки» — вживана шляхтою та її прибічниками образлива назва тих, хто виступав проти національного гноблення українського населення, від прізвища селянина-депутата Миколи Ковбасюка.

С.313. Станьчики — іронічна назва, вживана щодо правого поміщицько-консервативного угруповання в Галичині. Походить від імені блазня польських королів Ягайла і Жигмонта І. Після опублікування у 1869 р. групою польських прогресивних діячів памфлета «Тека Станьчика» цю назву було дано партії краківських консерваторів.

Подоляки — польське поміщицьке консервативне угруповання, що утворилося в 60—70 роках XIX ст. в Східній Галичині. Головними лідерами їх були В. Дзедушицький, Д. Абрагамович, А. Голуховський та К. Грохольський.

«Резолюціоністи» — прихильники вірнопідданської резолюції, ухваленої в грудні 1866 р. Галицьким крайовим сеймом з ініціативи представників консервативної шляхти.

Немезис (Немезіда) — в грецькій міфології богиня помсти.

С. 314. Качала Степан (1815—1888) — український буржуазний історик та публіцист, один із провідних діячів «народовського» напряму.

Змартвихвстанці — орден господнього воскресіння, створений 1842 р. в Римі польсько-шляхетськими католицькими колами; був агресивним загоном католицького духівництва і польської шляхти, яка прагнула до відновлення «історичної Польщі» (тобто Речі Посполитої в межах 1772 р.) і до полонізації українців шляхом покатоличення.

С.315. «Просвіта» — культурно-освітня організація в Галичині (1868—1939). Видавала і розповсюджувала літературу з різних галузей знання і культури українською мовою. Спочатку перебувала під впливом ліберально-буржуазної течії — «народовців», а потім — української національно-демократичної партії. Хоч керівні органи «Просвіти» були під впливом українських буржуазних націоналістів, в «Просвіті», особливо в місцевих організаціях, активно діяли також представники прогресивних демократичних сил.

Батьківщина — політичне і наукове видання (спершу виходило як щотижнева газета, у 1893 — як журнал) ліберально-буржуазного напряму, видавалося «народовцями» в 1879—1896 рр. у Львові.

Гавзнер (Гаузнер) Отто (1827—1896) — польський буржуазно-демократичний діяч. Мається на увазі його виступ в австрійському парламенті під час обговорення питання про окупацію Боснії та Герцеговини.

Антонович Володимир Боніфатійович (1834—1908) — професор Київського університету, історик, археолог, етнограф, один з ідеологів українського буржуазного націоналізму.

М і к л о ш и ч Франц (1813—1891) — австрійський і словенський філолог, славіст, доводив самобутність української мови.

Ж и т е ц ь к и й Павло Гнатович (1836—1911) — український філолог, автор праць з українського мовознавства, літературознавства та фольклористики.

С.316. О г о н о в с ь к и й Омелян Михайлович (1833—1894) — український літературознавець буржуазно-націоналістичного напряму, професор Львівського університету. І. Франко гостро критикував роботи Огоновського за їх націоналістичне спрямування і примітивний метод дослідження.

П и п і н Олександр Михайлович (1833—1904) — російський історик літератури, фольклорист, академік Петербурзької Академії наук (з 1896 р.). Автор праць з російської і української літератури та народної творчості, з історії слов'янських літератур.

Р а м б о А л ь ф р е д (1842—1905)— французький історик та політичний діяч, редагував разом з Ернестом Лавіссом (1842—1922) «Всесвітню історію», написав дослідження про українські народні пісні.

Р а л ь с т о н (Ролстон) Уїльям (1829—1889) — англійський письменник і фольклорист, досліджував і перекладав також український фольклор, був знайомий з М. П. Драгомановим.

Т і с с о Віктор (1845—1917) — французький письменник та публіцист, автор низки праць про внутрішнє становище Німеччини. У 80—90-х роках XIX ст. здійснив подорож по Україні та Росії, був у Сибіру. Під враженням подорожі написав кілька творів. Перекладав поезії Т. Г. Шевченка.

Д е - Г у б е р н а т і с Анджело (1840—1913) — італійський сходознавець, автор 28-томної «Всесвітньої історії літератури», окремий розділ в якій присвячений історії розвитку українського театру. В своєму біографічному словнику подав біографії В. Антоновича, М. Драгоманова і П. Куліша. В його журналі «Revista Europea» 1873 р. М. Драгоманов під псевдонімом Ukraino (Українець) надрукував працю «Український літературний рух в Росії і Галичині».

С.321. «Macierz» (повна назва «Macierz Polska we Lwowie») — видавнича організація, заснована 1880 р. Ю. І. Крашевським з метою видання освітніх книг; одною з цілей його було ополячування українського населеиня Східної Галичини.

З 1848 РОКУ

ДАВНІ МАТЕРІАЛИ ДО ОЦІНЕННЯ НОВИХ ЗАХОДІВ ОКОЛО ПОЛЬСЬКО-РУСЬКОЇ УГОДИ

Вперше надруковано в газ. «Діло», 1883, № 61—63. Подається за першодруком.

Стаття написана у відповідь на знятий польською буржуазною пресою після виборів до Галицького крайового сейму в травні 1883 р. галас навколо питання про необхідність досягнення «польсько-української угоди».

Цінними додатками до статті є лист керівника української делегації з Галичини на Слов'янському з'їзді у Празі 1848 р. Г. Гинилевича та текст досягнутої тоді між українською і польською делегаціями угоди про зрівняння в правах українського і польського населення Галичини, які розкривають маловідомі сторінки суспільно-політичного руху та українсько-польських взаємин періоду революції 1848 р.

С.323. По «щасливім переведенні виборів»...— Йдеться про вибори до Галицького крайового сейму в травні 1883 р., на яких здобули перемогу представники польської шляхти і буржуазії.

С.324. ...розгоралася братня ненависть і незгода між поляками а русинами...»— Йдеться про розходження між польським і українським національним рухом в Галичині під час буржуазно-демократичної революції 1848—1849 рр., в основі якого лежало небажання польської шляхти і буржуазії визнати національні права українського населення Східної Галичини.

С.325. Гинилевич Григорій (1809—1871)— український громадсько-політичний і освітній діяч в Галичині. Під час революції 1848 р. очолював делегацію Головної руської ради на Слов'янському з'їзді в Празі, де добився укладення угоди про фактичне зрівняння політичних і національних прав галицьких поляків і українців. Заснував у м. Яворові місцеву руську раду і українську національну гвардію.

Борисикевич Іван (1815—1892) — український громадсько-політичний діяч в Галичині демократичного, а згодом ліберально-буржуазного напряму. Під час революції 1848 р. був заступником голови Головної руської ради, в якій належав до лівого, демократичного крила, та її делегатом на Слов'янському з'їзді в Празі, де познайомився з М. Бакуніним.

Любомирський Єжи (1817—1872) — польський громадсько-політичний діяч в Галичині, представник шляхетської верхівки, прихильник австрославізму.

Червінський Ян — польський буржуазно-політичний діяч, публіцист, власник газети «Реформа» (Краків, 1882—1884). Був автором брошури «Політика нервів» (Краків, 1882), в якій виступав за часткові поступки польської шляхти і буржуазії українському населеиню Східної Галичини в питаннях культури при умові відречення його від юліанського календаря і кириличної азбуки.

С.326. «Народний дім» — культурно-освітня організація, заснована 1849 р. у Львові Головною руською радою. У 60-х роках XIX ст. «Народний дім» опинився у руках галицьких «москвофілів».

Попель Михайло — польський діяч у Галичині, українець за походженням, член таємного революційного товариства в Самборі, автор агітаційної поеми «Русин на празнику», написаної українською мовою.

С.329. Шафарик Павел Йосиф (1795—1861) — чеський і словацький філолог, історик, діяч чеського і словацького відродження.

БАЛАМУТНИЙ ЮВІЛЕЙ

Вперше без підпису надруковано в газ. «Діло», 1883, за 1(13) вересня.

Подається за першодруком.

Стаття написана з приводу святкування 200-річчя перемоги польських та австрійських військ під керівництвом Яна III Собеського над турецькою армією.

Святкування ювілею хотіла використати в своїх цілях польська шовіністично настроєна шляхта, щоб продемонструвати перед австрійським імператором свою лояльність і добитися для себе нових привілеїв і поступок з боку уряду.

С.338. Інокентій XI (1611—1689) — справжнє ім'я Бенедетто Одескалькі, з 1676 по 1689 рр. папа римський.

Лотарінгський принц — Карл V Леопольд (1643—1690), призначений своїм дядьком Карлом IV наступником трону, але 1669 р. разом із ним був змушений залишити Лотарінгію. 12 вересня 1683 р. в битві під Віднем очолював австрійське військо.

Штаренберг (von Starhemberg) Ернест Рюдігер (1635—1701) — австрійський генерал-фельдмаршал, комендант Відня під час оборони міста 11 вересня 1683 р.

С.339. ...величаву перемогу над турками і татарами під Хотином... — Йдеться про битву, що відбулася під Хотином 11 листопада 1673 р., в якій польське військо під керівництвом Яна III Собеського розгромило корпус турецького воєначальника Гусейна-паші.

Академічне братство — товариство студентів-українців з 1886р. у Львівському університеті. В умовах поневоленої Галичини діяльність товариства була спрямована проти національно-культурного гніту з боку габсбурзької монархії.

Кружок, «Академічний кружок» («Академічний гурток») — студентське товариство, засноване 1871 р. у Львові, «москвофільського» напряму. В 1876 р. «Академічний гурток» об'єднався із студентським «народовським» гуртком «Дружній лихвар». Видавав своїм коштом «Бібліотеку повістей», журнал «Друг», окремі книги, брошури. До 1877 р. в «Академічному гуртку» діяла демократична група, яку очолювали І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький. Після їх арешту товариство перестало відігравати будь-яку роль в суспільному житті.

...на домі, в котрім колись мешкав король польський... — Мається на увазі будинок Корнякта у Львові, розташований на площі Ринок, № 6.

С. 340. Стрілецька площа — тепер площа Данила Галицького.

...богатиря з-під Львова... — Автор має на увазі сутичку військ Яна III Собеського з турецькою армією, що відбулася біля Львова 24 серпня 1675 р.

...з-під Журавна... — Йдеться про бої у вересні — жовтні 1678 р. під м. Журавном біля впадіння р. Свічі до Дністра, де польське військо під керівництвом Яна III Собеського перемогло турецько-татарську армію Ібрагіма Шайтана.

ГЛУХІ ВІСТІ

Вперше без підпису надруковано в газ. «Діло», 1883, 1(13) січня.

Подається за першодруком.

С. 341. «Praca organiczna» — гучно пропагований консервативно-шляхетськими колами лозунг, що був висунутий краківськими консерваторами, які після утворення в 1867 р. дуалістичної Австро-Угорської монархії відмовилися від програми федералізму. Лозунг «органічна праця» передбачав розвиток економіки і культури краю, але в інтересах панівних верхів. Галицькі консерватори виступали проти радикалізації визвольного руху і росту впливу лівих елементів, за співробітництво з монархією.

С. 343. Польські реставраційні змагання.— Йдеться про відновлення так званої «історичної Польщі», тобто Речі Посполитої до її поділів 1772—1795 рр., коли під її владою були Литва, Україна, Білорусія і частина російських земель.

Привіслянський край — вживана царською адміністрацією з 1888 р. офіційна назва тієї частини Польщі, що входила до складу Російської імперії.

«Nowa Reforma» — польська щоденна газета ліберально-демократичного напряму, виходила в Кракові у 1882—1928 рр.

С. 344. «Gazeta Narodowa» («Національна газета») — щоденна польська газета, виходила у Львові з 1862 до 1915 р. Заснована ліберальним польським громадським і політичним діячем Я. Добжанським. Після його смерті (1886) стала органом крайніх консерваторів-реакціонерів «подоляків».

С. 346. Уставші — так називалися південнослов'янські борці проти турецького ярма в XVI—XVII ст. і саме в такому значенні вживає це слово І. Я. Франко.

Страшну болгарську різню...— Йдеться про криваве придушення турецькими властями квітневого повстання 1876 р. в Болгарії.

ДАВНІ АКТИ ДО НОВОГО СПОРУ

Вперше без підпису надруковано в газ. «Діло», 1884, 22 грудня (3 січня).

Подається за першодруком.

С. 348. З'їзд руських учених у Львові.— У жовтні 1848 р. у Львові відбувся з'їзд української інтелігенції Галичини, який прийняв ухвалу про поширення освіти серед народу шляхом видання популярних книжок.

С. 349. Бродович Теодозій (Феодосій) — уніатський церковний діяч. Був запідозрений у співучасті в підготовці селянського повстання, за що зазнав переслідувань. Автор твору про жорстоку розправу шляхти над українським населенням Волині 1789 р.— «Widok przemocy na słabą niewinność wywartej» (написана в кінці XVIII ст., опублікована у Львові 1862 р.).

Гаммерштейн-Екворд Вільгельм (1785—1861) — австрійський кавалерійський генерал, 2 листопада 1848 р. командував артилерійським обстрілом Львова.

«З о р я г а л и ц ь к а»— перша українська газета, що виходила в 1848—1857 рр. у Львові, спочатку як орган Головної руської ради, з 1851 р. зайняла «москвофільську» позицію, майже цілком перейшла на «язичіє».

С. 350. П и с ь м о Г и н и л е в и ч а — друкується у даному томі (с. 326—333).

Д а н к е в и ч Лука (1791—1866) — український письменник, священик. Друкувався під псевдонімом «Лука з Ракова». Закликав до об'єднання народних сил проти польської шляхти та австрійського уряду.

К о н с т и т у ц і я 4 м а р т а. — 4 березня 1849 р. австрійський уряд опублікував указ про введення нової конституції, яка затверджувала двопалатну систему, високий майновий та віковий ценз для виборців, надавала імператорові всю повноту виконавчої влади і право накладати вето на рішення законодавчих органів. Конституція забезпечувала політичне панування блоку великих австрійських промисловців та землевласників і була строго централістською, але в життя вона не була проведена.

С.351. Н а в р о ц ь к и й Володимир Михайлович (1847 — 1882) — український публіцист, економіст і статистик демократичного напряму.

ПОЛЬСЬКЕ ПОВСТАННЯ В ГАЛИЧИНІ 1846 РОКУ

(Історична розвідка)

Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1884, № 1—10, 14—19.

Подається за першодруком.

У первісному варіанті стаття мала назву «Критичний огляд подій 1846 року, особливо в Східній Галичині» (уривки з праці під такою назвою І. Я. Франко виголосив 20 листопада 1883 р. на засіданні етнографічно-статистичного гуртка при студентському товаристві «Академічне братство»)[1]. Праця над дослідженням цієї теми велася І. Я. Франком у зв'язку з написанням розвідки «Життя Івана Федоровича і його часи».

С. 352. К р а в с (К р а у с с) Карл — голова крайового суду у Львові.

С. 353. Г о л о в а ц ь к и й Яків Федорович (1814—1888) — український поет, учений і педагог, учасник «Руської трійці».

«Р у с с к и й в е с т н и к» — політичний і літературний щомісячний журнал, заснований у 1856 р. Катковим. На початку 60-х років дотримувався помірковано-ліберального напряму, після польського визвольного повстання 1863 р. перетворився на реакційний поміщицько-кріпосницький орган. Виходив у Москві і Петербурзі.

С. 354. «З о р я» — літературно-громадський журнал ліберально-буржуазного напряму, виходив у Львові в 1880—1897 рр.

С. 355. З а л і в с ь к и й (Осип) Юзеф (1797—1855) — польський громадсько-політичний діяч, офіцер. У 1833 р. керівник партизанських груп, які за ініціативою польської карбонарської організації «Помста народу» зробили невдалу спробу підняти національно-визвольне повстання в Королівстві Польському.

[1] В о з н я к М. Велетень думки і праці. К., 1958, с. 170.

С.356. Товариство приятелів люду (Союз друзів народу) — таємна буржуазно-демократична революційна організація, що існувала у Львові в 1833—1835 рр. як нижча допоміжна ланка товариства польських карбонаріїв у Галичині. Її метою було повалення абсолютизму шляхом збройного повстання, утворення на землях колишньої Речі Посполитої федеративної демократичної республіки, ліквідація станових привілеїв, звільнення селян від панщини і передача їм земельних наділів, найближчим завданням — пропаганда демократичних і революційних ідей серед народних мас. До цієї організації, один з осередків якої знаходився в греко-католицькій духовній семінарії, належало чимало української студентської молоді, зокрема, близькі до «Руської трійці» М. Мінчакевич, К. Слоневський, Р. Крижанівський, І. Покінський та інші.

Булгарин Єжи (1798—1885) — польський громадсько-політичний і військовий діяч, один із засновників польської карбонарської організації у Львові 1833 р., керівник походу шляхетського повстанського загону на м. Сянок в 1846 р., учасник угорської революції 1848—1849 рр.

С. 357. Богданський Генрік (1804—1887) — польський громадсько-політичний діяч, учасник і один з керівників таємних політичних організацій 1830-х рр. в Галичині, автор цінних спогадів про суспільно-політичний рух в Галичині напередодні і під час революції 1848—1849 рр. (виданих у Кракові з рукопису в 1971 р.).

С. 357. «Stowarzyszenie ludu polskiego» («Співдружність польського народу») — таємна буржуазно-демократична організація, заснована 11 лютого 1835 р. у Кракові на базі карбонарських організацій. Метою її було визволення Польщі від іноземного гніту і здійснення прогресивних буржуазних перетворень. В організації точилась гостра ідейна боротьба між ліберальною і демократичною течіями. На противагу лібералам— прихильникам поміркованих реформ — демократи виступали за соціальну революцію і намагались вести революційну антикріпосницьку агітацію серед ремісників і селян. Організація була розпущена у 1837 р.

С. 358. Гординський Микола (1802—1866) — український громадсько-політичний діяч. У 1830 р., займаючи посаду префекта Львівської грекокатолицької духовної семінарії, разом в багатьма семінаристами належав до польської карбонарської організації, «Співдружності польського народу» і «Молодої Сарматії». Заарештований у 1841 р. за підпільну діяльність, засуджений до смертної кари, яку 1845 р. замінено 12-літнім ув'язненням.

...належало до того товариства багато питомців, а між ними і перші подвижники нашої нової літератури Шашкевичі Вагилевич.— До «Співдружності польського народу» належало близько 10 студентів Львівського університету, серед них В. Граб, П. Кулічковський, Ф. Мінчакевич та інші. М. Шашкевич та І. Вагилевич — засновники і керівники «Руської трійці» — підтримували дружні стосунки з прогресивними польськими літераторами, здебільшого учасниками політичного підпілля (в тому числі й «Співдружності польського народу»), брали участь у влаштовуваних ними зборах, на яких обговорювались актуальні питання визвольної боротьби. Однак немає будь-яких відомостей про їх організаційну приналежність до цієї організації.

С. 359. Малиновський Станіслав, Щепановський Ян, Геферн Роберт, Корецький Леон — провідні діячі «Співдружності польського народу», члени її керівного органу — Головного збору.

С. 360. Павликовський Леандр, Герман Рішард — польські громадсько-політичні діячі, засновники «Молодої Сарматії».

«Молода Сарматія» — польська таємна буржуазно-демократична організація в Галичині, що виникла на базі «Співдружності польського народу» в 1837 р. Залишалась, в основному, на платформі «Співдружності», однак передбачала в своїй програмі і підготовку до збройного повстання, хоч і відсувала її на другий план. У 1838 р. перейменована на «Змову польських демократів».

«Правдиві сини вітчини» — нижча, підготовча ланка «Молодої Сарматії», до складу якої входило чимало української студентської молоді.

С. 361. «Загальна конфедерація люду польського» («Мазурський союз») — таємна революційна організація, заснована радикальною частиною «Співдружності польського народу» 10 червня 1837 р. Поширила свою діяльність, головним чином, на території Західної Галичини і Краківської республіки. Ставила своєю метою негайну підготовку збройного повстання, основною рушійною силою якого визнавала селянство, і висувала програму прогресивних перетворень в дусі польського Демократичного товариства: ліквідації кріпацтва і утворення польської буржуазно-демократичної республіки. Члени її вели широку антикріпосницьку агітацію серед селян. Розгромлена австрійською владою наприкінці 1837 р.

С. 362. Хмелевський Роберт — польський громадсько-політичний діяч, представник Централізації — керівного органу польського Демократичного товариства в Галичині.

Лукашевич Леслав (1809—1855) — польський літератор, громадсько-політичний діяч, один із засновників «Співдружності польського народу», член Централізації польського Демократичного товариства. Влітку 1841 р. заарештований австрійськими властями за підпільну діяльність і засуджений до смертної кари, яку замінено 12-річним ув'язненням. Звільнений під час революції 1848 р., брав участь у Слов'янському з'їзді в Празі. Після поразки революції у 1850 р. належав до таємної революційної організації, заснованої Ю. Госляром, за що був заарештований і засуджений до десятилітнього ув'язнення. Помер у в'язниці.

С. 363. «Інструкція для учителів руського народу» — антикріпосницький і антиабсолютистський твір К. Ценглевича, складений ним для учасників підпілля як взірець агітаційної бесіди серед українських селян (див. т. 29 даного видання).

Сам він яко челядник найнявся на роботу доковаля в Деревлянах...— І. Франко припускає тут неточність, йдучи за традицією тогочасної мемуаристики. За свідченням близького до К. Ценглевича однодумця Ю. Горошкевича, який у 1889 р. спростував у пресі вигадки мемуаристів щодо його особи, К. Ценглевич у той час переховувався в панських дворах в Ожидові, Пеняках, Манаєві і Деревлянах.

Шпільберг — австрійська в'язниця в м. Брно (Моравія).

За свідченням Г. Богданського, К. Ценглевич відбував ув'язнення у в'язниці Куфштейн в Тіролі.

Собор празький — Слов'янський з'їзд у Празі в червні 1848 р.

«Вольний галичанин» (Союз вільних галичан) — таємна демократична організація, заснована в 1836 році у Львові польською студентською молоддю. Метою організації було повалення абсолютизму шляхом збройного повстання, відновлення незалежності Польщі і проголошення її демократичною республікою, ліквідація станових привілеїв, найближчим завданням — пропаганда демократичних принципів і підготовка до повстання. На початку 1838 р. влилась у «Союз синів вітчизни».

Гудзяк Іван — український громадсько-політичний діяч, учасник польського буржуазно-демократичного підпілля в Галичині 1830 р. Намагаючись вести серед українського селянства антикріпосницьку агітацію, переробив на відозву до селян «Інструкцію для учителів руського народу» К. Ценглевича, закликаючи в ній до боротьби з абсолютизмом і шляхтою, за соціальне і національне визволення. В околицях м. Станіслава заснував «Товариство помочі» як відгалуження «Співдружності польського народу», члени якого вели агітаційну діяльність серед селян, солдатів і шкільної молоді. Заарештований у 1839 р., засуджений до 10 років ув'язнення.

С. 366. Охримович Йосип (1814—1857) — український громадсько-політичний діяч, член «Союзу друзів народу». Був засуджений до дворічного ув'язнення в Шпільбергу. Під час революції 1848 р.— заступник голови Болехівської руської ради, виступав на захист інтересів селянства. Брав участь у першому з'їзді діячів української культури у Львові в жовтні 1848 р.

С. 370. Весьоловський Францішек (1814—1867) — поміщик, громадсько-політичний діяч, учасник польського антиабсолютистського підпілля 30-х років, брав участь у підготовці визвольного повстання 1846 р. і був одним з його поміркованих керівників. Автор мемуарів «Записки з рр. 1845—1846» (Львів, 1868).

С. 372. Сойм становий (Становий сейм) — представницький дорадчий орган, заснований у Львові в 1775 р. австрійськими властями. До складу його за призначенням імператора входили вищі сановники, представники вищого духовенства, магнати і шляхта, а крім того ректор Львівського університету, бургомістр м. Львова і один з представників верхівки міського населення Львова. По суті це була станова організація поміщиків, яка займалась лише розкладанням податків та справами шляхетського стану. Існував до 1845 р.

С. 373. Лібельт Кароль (1807—1875) — польський ліберально-буржуазний діяч, філософ. Був учасником польського визвольного повстання 1830—1831 рр., очолював польський національно-визвольний рух в Познані на початку 40-х рр. XIX ст., брав участь у підготовці Краківського повстання 1846 р. Будучи противником класової боротьби і революційних засобів в політичному русі, висловлювався проти курсу на повстання, за ведення національно-просвітньої пропаганди. В 1848 р.— один з керівників революційних подій в Познанському герцогстві. В філософських працях пропагував католицизм, поєднаний з гегельянським обгрунтуванням релігії та месіаністськими ідеями.

Бервінський Рішард (1819—1879) — польський про-

гресивний письменник. Напередодні Краківського повстання 1846 р. перебував під сильним впливом Е. Дембовського, виступав як представник революційно-демократичної течії, брав участь у підготовці до повстання. Був учасником революційних подій 1848 р.

С. 374. Сікорський Мавриций — польський громадсько-політичний діяч. За дорученням Е. Дембовського напередодні Краківського повстання 1846 р. проводив агітацію за участь у повстанні серед ремісників та студентської молоді Львова. Уникнувши арешту під час розгрому австрійською поліцією львівської повстанської організації в середині лютого 1846 р., подався до с. Горожани, де загинув у сутичці шляхетського загону з повсталими місцевими селянами 21 лютого 1846 р.

Яблоновський Людвік (1810—1887) — польський поет, мемуарист, учасник карбонарської організації.

С. 375. Тисовський Ян (1817—1857) — польський громадсько-політичний діяч, буржуазний демократ, глава Національного уряду, а згодом диктатор Польської республіки під час Краківського повстання 1846 р.

С. 384. ...Брайнль запевнював всім хлопам, котрі би в той спосіб стали за цісаря, против повстанців, найвищу похвалу і навіть старався заохотити їх до вірності і витривалості грошовими дарунками.— У джерелах, якими користувався І. Франко, була поширена версія, нібито Й. Брайнль заохочував селян до винищення шляхти обіцянками грошової винагороди. Як встановлено марксистською історіографією, зокрема сучасним польським істориком Ч. Вицехом у праці «Селянське повстання 1846 р.» (див.: Выцех Ч. Воспоминания, статьи, исследования. М., 1965), ніяких доказів того, що Брайнль підбурював селян до вбивства шляхетських повстанців або поміщиків, немає.

С. 385. Мазурщина, мазурн — тут назва території Західної Галичини, заселеної поляками.

С. 389. Так виглядала тарнівська катастрофа.— Приведені І. Франком дані про наслідки селянського повстання в Тарнівському окрузі, які навів у своєму донесенні В. Залеський, неточні. За найбільш повними підрахунками, проведеними Ч. Вицехом, повсталі селяни розгромили у 1846 р. в Тарнівському окрузі 149 поміщицьких маєтків і вбили 449 шляхтичів та двірських службовців.

С. 395. ...видав революцію в руки зрадників і прихильників Росії.— Йдеться про групу краківських поміщиків-контрреволюціонерів, прихильників російського царизму.

С. 396. Такий був хід і кінець преславної контрреволюції в Кракові д[ня] 24 і 26 лютого. — Контрреволюційну змову, яку очолив професор Краківського університету М. Вишневський, ліквідував, піднявши народні маси, Е. Дембовський.

Савичевський Юліан, Коритовський Себастіан — польські громадсько-політичні діячі, провідні учасники Краківського повстання 1846 р.

С. 398. Трупа Дембовського не відшукано...— За іншими даними тіло Е. Дембовського було поховано в спільній могилі з іншими жертвами розстрілу мирної демонстрації.

С.404. ...в руських селах людність зовсім не брала ніякого уділу в кривавих поступках мазурів, ба навіть декуди руські хлопи ставали оружно против захожих мазурських ватаг в обороні своїх дідичів-шляхтичів.— Селянське повстання поширилось, головним чином, на суміжну з Тарнівським округом — центром повстання— північну частину Ясельського округу, заселену виключно поляками. Незначна кількість українських сіл, розташованих на півдні округу, вздовж Карпат, опинилася фактично за межами зони повстання. В інших же округах, наприклад в Сяноцькому, українські селяни брали участь в повстанні поруч з польськими селянами. Що ж до захисту селянами поміщиків, то такі поодинокі випадки траплялися і в деяких польських селах.

С. 405. Канський Миколай — польський революційний діяч, прибічник Е. Дембовського. Напередодні Краківського повстання 1846 р. провадив революційну агітацію за участь у повстанні серед віденських студентів і солдатів та серед селян Сандецького округу.

С. 406. Бобчинський Александр — польський громадсько-політичний діяч, учасник Краківського повстання 1846 р.

С. 407. Чаплицький Владислав (1828—1886) — польський письменник, учасник Краківського (1846) та січневого (1863) визвольних повстань.

С. 410. «Під Кругльом» — корчма при дорозі в с. Болотні до містечка Нараєва Бережанського округу.

С. 413. Мецішевський Ілярій (1802—1855) — польський журналіст ліберального, після 1848 р. консервативного напрямку, редактор часописів «Tygodnik krakowski», «Jutrzenka», «Dziennik Narodowy» (Краків), «Polska» (Львів).

С. 414. В кінці, восени 1846 р., видано патент, регулюючий панщину...— Йдеться про циркуляр гофкомісара в Галичині Р. Стадіона від 25 листопада 1846 р. про врегулювання панщини. Оскільки врегулювання не вносило істотних змін в становище селян, вони вважали цей захід обманом, наслідком змови поміщиків з імператором і тому в багатьох селах виступали проти нього.

Стадіон Рудольф — гофкомісар в Галичині у 1846—1847 рр., реакціонер, вірний слуга Габсбургів.

РЕФОРМА ДОМІНІКАНІВ І РЕФОРМА ВАСИЛІАН

Вперше без підпису надрукована в газ. «Діло», 1884, 28 березня (9 квітня), с. 1.

Подається за першодруком.

С. 415. Василіани —ченці уніатських василіанських монастирів, заснованих у Литві, на землях Західної Білорусії та Західної України після запровадження Брестської унії 1596 р.

...коли то внаслідок булли папської єзуїти взялися реформувати наш закон василіанський...— І. Франко має на увазі розпочату в 1882 р. єзуїтами реорганізацію василіанського ордену з метою посилення його ролі в ідеологічній експансії католицизму.

Закон той має у нас на Русі за собою з вишу 600-літню історію...— Йдеться про войовничий католицький чернечий орден домініканів, який ще в XIII ст. намагався насаджувати католицизм на землях Київської Русі.

С. 416. «Kurjer Lwowski» — польська щоденна ліберально-буржуазна газета, що виходила у Львові з 1883 р. по 1926 р. Коли її співробітником був І. Я. Франко (1887—1897 рр.), підтримувала польський і український демократичний рух Галичини.

Swiętopietrze (динарій св. Петра) — подать на користь римської курії, що сплачувалася населенням католицьких країн.

СЕРЕДНІ ШКОЛИ В ГАЛИЧИНІ В рр. 1875—1883

Вперше без підпису надруковано в газ. «Діло», 1884, 11 (23) вересня; 13 (25) вересня; 18 (30) вересня; 20 вересня (2 жовтня); 22 вересня (4 жовтня). Стаття незакінчена.

Подається за першодруком.

С.418. Спенсер Герберт (1820—1903) — англійський соціолог і філософ-позитивіст, апологет капіталізму, захищав ідею поступального розвитку на основі так званої «органічної теорії суспільства».

Бен Олександр (1818—1903) — англійський психолог-дуаліст, представник емпіричної асоціативної психології. Був професором логіки і англійської мови Ебердінського університету. Психологічні праці Бена мали значний вплив на розвиток так званої фізіологічної психології.

Дюрінг Євген (1833—1921) — німецький філософ, соціолог і журналіст. Його ідеалістичні та реакційні ідеї зазнали глибокої наукової критики в класичній праці Ф. Енгельса «Анти-Дюрінг».

Хрісталлер Готліб (1827—1845) — німецький мовознавець, був місіонером у Африці, автор праць про мови африканських народів.

«Анкета гімназіальна» — створена в 1880 р. тимчасова комісія експертів та чиновників з метою вивчення стану гімназій в Австрії і опрацювання проекту змін у системі гімназичної освіти.

С. 422. Долитавія (Передлитавія або Ціслейтанія) — безпосередньо підпорядкована віденському урядові частина Австро-Угорської імперії, відмежована правою притокою Дунаю— Литавою (Лейтою) від тієї частини, в якій повнота влади належала на підставі угоди 1867 р. угорським поміщикам та буржуазії. Ця частина мала назву Залитавія, або Транслейтанія.

С. 429. Супленг — молодший учитель гімназії. За шкільними законами, що діяли в Галичині, випускник університету, який ішов працювати в гімназію, повинен був кілька років виконувати роботу молодшого учителя, а потім скласти кваліфікаційний іспит на звання гімназичного професора, тобто повноправного учителя гімназії.

«Конвент оо. цистерсів» — монастир католицького чернечого ордену цистерціанців.

ДВА ПАНСЛАВІЗМИ

Вперше без підпису надруковано в газ. «Діло», 1884, 24 листопада (6 грудня).

Подається за першодруком.

Ця стаття тематично продовжує написану раніше І. Франком статтю «Католицький панславізм» («Світ», 1881, 10 липня, с. 136—138).

С. 435. Славянское благотворительное общество — засноване в 1868 р. в Петербурзі під назвою Слов'янський благодійний комітет, було філіалом Московського слов'янського благодійного комітету (1858). В 1877 р. цей комітет був перетворений в Петербурзьке слов'янське благодійне товариство. Слов'янські благодійні комітети виникли після Кримської війни для надання допомоги слов'янським народам, що знаходились під турецьким і австрійським ярмом. Їх діяльність була пронизана ідеями панславізму і спочатку користувалась підтримкою царського уряду. Під кінець XIX ст. активність і вплив їх різко впали.

...всеслов'янське торжество 1000-літнього ювілею смерті св. Мефодія...—1000-літній ювілей від дня смерті просвітителя одного із засновників слов'янської писемності й літератури Мефодія (бл. 815—885).

С. 436. «Pokrok» — чеська газета, орган старочехів, виходила в 1869—1885 рр. Заснували її Ф. Палацький і Ф. Л. Рігер.

Ламанський виступав против[ак] зв[аного] «австрійського панславізму», а закликав слов'ян до «панславізму російського»...— І. Франко має на увазі реакційних слов'янофілів, під впливом яких перебував В. І. Ламанський (1833—1914), російський історик і філолог. Реакційна частина російських панславістів прагнула довести перевагу слов'янських народів над іншими народами та виступала за об'єднання слов'янських народів під владою російського царизму.

Австрійські панславісти, тобто «австрославісти», у своїй програмі пропагували перебудову Австро-Угорської моиархії у федеративну державу під владою династії Габсбургів. Ця панславістична ідея була висунута Ф. Палацьким.

С. 437... ...«австрійського панславізму», который посягає на Балканський півострів і который рівночасно есть водою на млині католицької церкви і римського престолу...».— Маються на увазі намагання «австрославістів» об'єднати під владою династії Габсбургів також слов'янські країни Балкан. Щодо цього австрійські панславісти солідаризувалися з Ватіканом. Реакційні католицькі кола намагалися підірвати симпатії слов'янських народів до Росії, домагалися, щоб Австрія стала володаркою всіх слов'янських земель. Ці плани Ватікану підтримувало вище уніатське духовенство в Східній Галичині під проводом митрополита Сильвестра Сембратовича.

НАШИМ «ПРИЯТЕЛЯМ»

Вперше без підпису надруковано в газ. «Діло», 1884, 15 (27) грудня.

Подається за першодруком.

З приводу статті І. Франка «Два панславізми», яка привернула увагу зарубіжної преси, представники реакційних панславістських кіл виступили на сторінках газети «Новое время», яку В. І. Ленін називав «зразком продажних газет» (Повне зібр. творів, т. 22, с. 42). І. Я. Франко розвінчує тенденційні твердження публіцистів «Нового времени».

С. 440. ...протиставляючи партійку «святоюрців» (котрі нині суть анахронізмом супроти давнішого свого значення) ...—Святоюрцями польська шляхта і буржуазія називали діячів Головної руської ради і взагалі учасників українського національного руху під час революції 1848 р. Назва походить від кафедрального собору св. Юра у Львові, при якому була резиденція уніатського митрополита. У 60-ті роки ця назва закріпилася за діячами консервативно-клерикального напряму, які політичну орієнтацію на російський царизм поєднували з угодовством з польською шляхтою та австрійською адміністрацією.

Трещаківський Лев (1810—1874) — український громадський діяч «народовського» напряму, публіцист, один з найактивніших членів Головної руської ради 1848—1849 рр.

Пригадаймо собі 50-ті роки по 1848 році, 70-ті роки по 1866 році.— Мова йде про періоди реакції і відновлення абсолютизму після придушення буржуазно-демократичної революції 1848—1849 рр. та після поразки Австрії у війні з Пруссією.

ГАЛИЦЬКЕ УКРАЇНОФІЛЬСТВО

(Відповідь на «Уваги русина»)

Вперше надруковано польською мовою в газ. «Kurjer Lwowski», 1885, 15 січня, під назвою «Ukrainofilstwo galicyjskie. (Odpowiedź na «Uwagi Rusina»)». Стаття є відповіддю на статтю «Уваги русина», з якою «народовці» виступили на сторінках газети «Kurjer Lwowski» від 9 і 10 січня 1885 р. І. Я. Франко різко критикує клерикалів і «народовців», відзначає наявність гострих ідейних суперечностей серед діячів, яких тогочасна публіцистика об'єднувала загальною назвою «українофіли». За опублікування цієї статті «народовці» на деякий час позбавили І. Я. Франка права співробітництва в «Зорі» і «Ділі», заборонили йому навіть заходити до Львівської «Просвіти» (див. Вервес Г. Д. І. Я. Франко і питання українсько-польських літературно-громадських взаємин. К., 1957, с. 108; Бассе І. І. Іван Франко. Біографія. К., 1966, с. 140). У скороченому і дещо переробленому варіанті цю статтю, під назвою «Лист Івана Франка до редакції газети «Kraj», письменник готував до друку в 1885 р. в польській газеті «Kraj», що виходила в Петербурзі. Лист не був опублікований.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 442. ...анонімна стаття «Moskwofilstwo i ukrainofilstwo między ludem ruskim w Galicji i na Bukowinie». — Йдеться про статтю М. Павлика, яка була опублікована в газеті «Kurjer Lwowski» (8, 9, 18, 19, 21, 23 і 26 листопада 1884 р.). 1906 р. вона була опублікована окремою брошурою з деякими доробками і додатками під назвою: «Москвофільство та українофільство серед австроруського народу».

С.443. Устиянович Микола Леонтійович (1811—1885) — український письменник і громадський діяч. Був близький до «Руської грійці».

Могильницький Антін Любич (1811—1873) — український поет-романтик.

Заревич Федір (літ. псевд. Юрко Ворона, 1835—1879) — український письменник і журналіст «народовського» напряму. У 1862—1863 рр. редагував у Львові журнал «Вечерниці».

Климкович Ксенофонт Григорович (1835—1881) — український письменник «народовського» напряму, перекладач і публіцист. Активно виступав у журналі «Вечерниці», редагував журнал «Мета» (1863—1865).

Вахнянин Анатоль (Наталь) Климентович (1841—1908)— український композитор, письменник, громадський діяч «народовського» напряму.

Верхратський Іван Григорович (1846—1919) — український філолог, поет, природознавець.

Лучаківський Володимир (1839—1903) — адвокат, культурно-освітній діяч ліберально-буржуазного напряму.

«Друг» — літературно-науковий журнал. Виходив у Львові в 1874—1877 рр. Спочатку мав «москвофільський» напрям. З приходом у його редакцію І. Франка (липень 1876 р.) журнал став органом демократичної молоді.

С. 444. «Правда» — український літературно-науковий і політичний журнал. Виходив у Львові (з перервами) в 1867—1898 рр. У ранній період мав ліберально-буржуазний напрям. З кінця 80-х років XIX ст. став трибуною українського буржуазного націоналізму. З різкою критикою політичної платформи «Правди» виступав І. Я. Франко.

Белей Іван Михайлович (1856—1921) — український журналіст, на початку своєї діяльності стояв на прогресивних позиціях. Під час навчання у Львівському університеті належав до демократичного крила студентського товариства «Академічний гурток». Був членом редакції журналу «Друг» (1876—1877). У 1878—1879 рр. разом з І. Франком і М. Павликом видавав «Дрібну бібліотеку». В 1881—1882 рр. видавав з І. Франком журнал «Світ». В останні роки життя перейшов на буржуазно-націоналістичні позиції.

...статей Барвіського...— Йдеться про розділи статті В. Барвінського «По процесі о головну зраду», які були опубліковані у газеті «Діло» від 24, 28 і 31 липня та 21 і 25 серпня 1882 р.

С. 445. ...хлопоманство....— І. Я. Франко вжив тут термін «хлопоманство» (який звичайно застосовується в іншому значенні) для характеристики революційно-демократичних поглядів Т. Г. Шевченка, який виражав інтереси трудового селянства.

ДО ІСТОРІЇ РУСЬКОЇ ЦЕРКВИ В ПОСЛІДНІХ ЧАСАХ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ПОЛЬСЬКОЇ

Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1885, № 4, с. 67—68. Підпис: *І. Ф.*

Подається за першодруком.

ДО ІСТОРІЇ НАШОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1886, № 15—16, с. 271—272.

Подається за першодруком.

С. 452. Шашкевич Григорій (1809—1888) — український громадсько-політичний діяч ліберально-буржуазного напряму.

Ковальський Василь (1826—1911) — український письменник «московофільського» напряму, автор шкільних читанок.

Слоневський Кирило (1811—1838) — український громадсько-політичний діяч. Був учасником польської таємної демократичної організації «Союз друзів народу», яка існувала у Львові в 1833—1835 рр.

Левицький Венедикт — реакційний церковний діяч, у 1835—1848 рр. цензор українських книг, переслідував прогресивних письменників.

С. 453. Вендзилович Іван (бл. 1810—1885) — український художник. Намалював для підготовлюваного М. Шашкевичем альманаху «Зоря» портрет Б. Хмельницького, ілюстрував нелегальні видання закладу Оссолінських, за що був заарештований і виключений із духовної семінарії. Згодом займався реставраційними роботами в єпископському палаці в Перемишлі, розписував костьол у Дрогобичі, ілюстрував деякі видання перемишльської друкарні.

Слотвінський Константин (1793—1846) — польський громадсько-політичний діяч, історик, у 1831—1834 рр. директор закладу Оссолінських у Львові, за надрукування антиурядових видань, зокрема «Книг польського народу і польського пілігримства» А. Міцкевича, був ув'язнений австрійськими властями. Загинув під час повстання 1846 р.

Снігурський Іван (1784—1847) — український уніатський церковний діяч, у 1818—1847 рр. єпископ у Перемишлі.

ПРИЧИНОК ДО ІСТОРІЇ 1848 РОКУ

Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1886, № 15—16, с. 272.

Подається за першодруком.

С. 454. Показавши зразу свою слабість супротив польських рухів д[нів] 18, 19, 20 марта...— Йдеться про народні демонстрації у Львові 18—21 березня 1848 р., внаслідок яких губернатор Ф. Стадіон був змушений дати згоду на звільнення політичних в'язнів і формування національної гвардії.

Домбчанський Антоній — польський шляхтич, радник шляхетського суду у Львові, один із засновників «Руського собору». У брошурі «Українське питання в Галичині», виданій у Львові у вересні 1848 р., заперечував право українського населення Східної Галичини на національний розвиток, виступав проти українського національного руху.

ВІДРУБНІСТЬ ГАЛИЧИНИ

Вперше надруковано польською мовою в журн. «Przegląd społeczny», 1886, т. 2, № 7, с. 60—64, під назвою «Odrębność Galicji». Авторський переклад на українську мову зроблено 18 червня 1913 р. і вперше надруковано у зб. «В наймах у сусідів» (Львів, 1914 р.). Зберігся неповний рукопис невідомою рукою (ІЛ, ф. 3, № 744, арк. 1—3, 7—9).

Подається за українським першодруком.

С. 457. «Deutsche Zeitung» — щоденна віденська газета, орган німецької національної партії Австрії, пропагувала приєднання Австрії до Німецької імперії. Засновано 1871 р.

«Dziennik Polski» — польська реакційна газета, що виходила з 1869 р. у Львові.

«Przegląd» — буржуазно-демократична газета, заснована в Кракові восени 1848 р.

...адрес з подякою Бісмаркові...— Мова йде про германізаторську політику Бісмарка щодо польського населення в князівстві Познанському, яка особливо активізувалась в середині 80-х років і була пов'язана з підступами прусько-германського мілітаризму. У квітні 1886 р. було видано надзвичайний закон про асигнування коштів з метою «укріплення германізму», що привело до створення «Колонізаційної комісії», яка мала надзвичайні повноваження і стомільйонний колонізаційний фонд.

Піккерт — редактор газети «Deutsche Zeitung», депутат Австрійського рейхсрату.

DIE BIBEL UND DIE NEUEREN ENTDECKUNGEN IN PALÄSTINA, IN AEGYPTIN UND IN ASSYRIEN, VON F. VIGOUROUX PRIESTER VON SEIN-SULPICI...

Вперше опубліковано польською мовою в журн. «Przegląd społeczny», 1887, № 3, № 5, с. 448—452. Підпис: *F.*

Подається за першодруком в українському перекладі.

«Przegląd społeczny» — науково-літературний і громадсько-політичний журнал прогресивного спрямування, виходив у Львові в 1886—1887 рр. Співробітниками цього журналу були М. Павлик та І. Франко.

С. 465. Штраус Давид-Фрідріх (1808—1874) — німецький філософ, публіцист, один з видатних молодогегельянців.

Астрюк Жан (1684—1766) — французький дослідник Біблії. Перший висловив припущення (1753), що біблійна Книга Буття складена з двох окремих пам'яток.

Вольней Константен Франсуа (1757—1820) — філософ-просвітитель і політичний діяч.

Реймарус Гартман Самуїл (1694—1768) — німецький філософ-ідеаліст, ректор і професор східних мов у Гамбурзькому університеті з 1728 р.

Фейербах Людвіг Андреас (1804—1872) — німецький філософ-матеріаліст та атеїст, розглядав філософію і релігію як два світогляди, що взаємно виключаються. На великому фактичному матеріалі розкрив психологічні фактори виникнення релігійних ілюзій.

Тюбінгенська школа — своєрідний напрям в німецькій протестантській теології. Перший період історії тюбінгенської школи (1777—1797) пов'язаний з Х. Г. Шторром і характеризується поєднанням супернатуралізму з просвітительством. І. Франко в цьому місці має на увазі нову тюбінгенську школу протестантської історії релігії, засновану 1830 р. гегельянцем Ф. Х. Бауером, яка представляла ліберальну німецьку теологію і розглядала ранне християнство як синтез стоїцизму та еллінізованого іудаїзму. Матеріали праць тюбінгенської школи широко використовував Ф. Енгельс.

ЕТНОГРАФІЧНА ВИСТАВКА У ТЕРНОПОЛІ

Вперше без підпису надруковано польською мовою в газ. «Kurjer Lwowski» під назвою «Wystawa etnograficzna w Tarnopolu», 1887, 30 червня, 1, 5, 7 липня. Стаття незакінчена.

В українському перекладі друкується вперше.

С. 469. Етнографічна виставка у Тернополі — відкрилася 7 липня 1887 р. На ній демонструвалися твори народних умільців з Поділля, Покуття.

...першої такої виставки, яка відбулася у Коломиї.— Етнографічна виставка в Коломиї була організована в 1880 р. На ній експонувалися твори народних умільців Покуття і Гуцульщини, а також побутові речі, одяг селян Прикарпаття.

...ерцгерцога і престолонаслідника...— Йдеться про ерцгерцога Рудольфа, сина імператора Франца Йосифа І.

«Österreich in Wort und Bild (Die Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild)» — багатотомне ілюстроване видання опису всіх провінцій Австро-Угорської імперії. Окремий том присвячений Галичині (Відень, 1898).

С. 470. Хор українських селян з Денисова.— Йдеться про чоловічий народний хор під керівництвом Вітошинського.

С. 474. Кілька статей з гуцульського життя.— Йдеться про нариси Ю. Турчинського «Wycieczka do Słobody Rungórskiej, Kosmacza, na góry dalsze do Zabiego następnie wzdłuz doliny Czarnego Czeremosza na wysokie szczyty Czarnohory. — Dodatek literacki do «Kurjera Lwowskiego», 1887, N 19, 21—23—30;

Книжечку про них...— І. Я. Франко має на увазі нарис Л. Вайгеля «Про гуцулів» (Краків, 1887).

Коперницький Ізидор (1825—1891) — польський антро-

полог і етнограф, автор праці «O góralach ruskich w Galicji.— У кн.: «Zbiór wiadomości do antropologii krajowej», 1882, t. 12.

С. 478. ...найбільшу увагу привертають вироби з дерева (братів Шкрібляків) і вироби з глини (Бахмінського, Баранецького)...— Маються на увазі родини народних майстрів різьблення та інкрустації на дереві з села Яворова (тепер Косівського району Івано-Франківської області) Шкрібляків Юлія Івановича (1822—1884), Василя Юрійовича (1856—1928), Миколи Юрійовича (1858—1920), народного митця, майстра косівської кераміки Бахматюка (Бахмінського) Олекси (1820—1882), визначного майстра української декоративної кераміки, гончара з Косова Баранюка (Баранецького) Петра (1816—1880).

Шухевич Володимир Осипович (1850—1915) — український етнограф, автор п'ятитомної праці «Гуцульщина» (Львів, 1899—1908).

БАЛАМУТСТВА В УКРАЇНСЬКІЙ СПРАВІ

Вперше без підпису надрукована польською мовою в газ. «Kurjer Lwowski» під назвою «Bałamuctwa w sprawie ruskeij», 1887, 6 серпня.

В українському перекладі друкується вперше.

С. 480. Купчанко Григорій Іванович (1849—1902) — український буржуазний етнограф та фольклорист, досліджував історію та фольклор Буковини, був видавцем реакційної газети «Русская правда».

Гарасевич (барон де Нойштерн) Михайло (1763—1836) — уніатський діяч та історик церкви. Автор «Annales Ecclesiae Ruthenae» (Львів, 1862).

Площанський Венедикт Михайлович (1834—1902) — український журналіст та історик Галичини, один з лідерів «москвофілів».

Мала молодоруська партія — ліберально-буржуазне угруповання, яке відображало інтереси української буржуазії та уніатського духовенства, пізніше перетворилося в партію «народовців».

Партія старoруська — реакційне угруповання, що відображало інтереси сільської буржуазії та реакційної частини духовенства, згодом переросла в партію «москвофілів».

С. 482. «Мир» — політична, економічна, церковна й літературна газета. Орган «народовців». Виходила у Львові в 1885—1887 рр.

«Новий пролом» — «москвофільська» газета, виходила у Львові в 1883—1887 рр.

Наумович Іван (1826—1891) — український клерикальний діяч, «москвофіл», видавець, журналіст.

Арістов Микола Якович (1834—1882) — російський історик, викладав в Казанському (1867—1869), Варшавському (1869—1873) і Харківському (1873—1875) університетах, а з 1875 по 1882 рр. в Ніжинському історико-філологічному інституті. Поділяв народницькі і просвітительські погляди російського історика і журналіста А. П. Щапова.

С. 483. Чеський музей... — Йдеться про заснований 1818 р в Празі музей, що став організацією, навколо якої групувалися патріотично настроєні чеські вчені

Романчук Юліан Семенович (1842—1932) — український громадсько-політичний діяч, один із лідерів «народовців» та один з ініціаторів так званої «Нової ери».

Нагірний Василь (1847—1921) — український ліберально-буржуазний діяч в Галичині, організатор економічних товариств «Народна торгівля», «Зоря» та «Ремісниче бурса».

КАТКОВ І УКРАЇНОФІЛЬСТВО

Вперше без підпису надруковано польською мовою в газ. «Kurjer Lwowski» під назвою «Katkow i ukrainofilstwo», 1887, 12 серпня.

В українському перекладі друкується вперше.

С. 484. Катков Михайло Никифорович (1818—1887) — російський реакційний публіцист та журналіст, видавець журналу «Русский вестник» і газети «Московские ведомости».

«Основа» — український громадсько-політичний і мистецький журнал ліберально-буржуазного напряму. Виходив 1861—1862 рр. у Петербурзі за редакцією В. М. Білозерського. Частина матеріалів друкувалася російською мовою.

«Современная летопись» — реакційна газета, виходила в Москві з 1861 р. до 1871 р. щотижня. З 1861 по 1862 р. — додаток до «Русского вестника», з 1863 р.— додаток до «Московских ведомостей». Видавець-редактор М. Н. Катков.

Юзефович Михайло Володимирович (1802—1889) — царський урядовець, голова Київської археографічної комісії, ініціатор Емського указу 18 травня 1876 р., яким було заборонено друкування книжок українською мовою, вистави українського театру та ін.

С. 485. Катонізм — тут в значенні принциповість, ясність у відстоюванні своїх поглядів. Катон Марк Порцій, відомий як Катон Старший (234—149 до н. е.), — державний діяч, римський письменник, захисник привілеїв аристократії.

«Правительственный вестник»— офіційна газета російського Міністерства внутрішніх справ. Виходила щоденно в Петербурзі в 1869—1917 рр.

Корш Валентин Федорович (1828—1883) — російський ліберальний публіцист та історик літератури, з 1863 р. був редактором «Санкт-Петербургских ведомостей», в яких захищав реформи 60-х років. Половинчатий лібералізм В. Ф. Корша нещадно висміяв М. Є. Салтиков-Щедрін.

С. 486. «Санкт-Петербургские ведомости»— російська газета. Виходила з 1728 р. до 1917 р.

Толстой Дмитро Андрійович (1823—1889) — російський реакційний державний діяч, з 1866 до 1880 — міністр народної освіти, в 1882—1889 рр.— міністр внутрішніх справ та президент Петербурзької Академії наук.

ДО ВІДОМА ПАНІВ ЧЕХІВ

Вперше без підпису надруковано польською мовою в газ. «Kurjer Lwowski» під назвою «Do wiadomości pp. Czechów», 1887, 18 серпня.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 487. Д е р у л е д Поль (1846—1914) — французький політичний діяч і літератор реакційного напряму, учасник придушення Паризької Комуни, організатор і лідер шовіністичної «Ліги патріотів» (1882—1889).

М а л о и Бенуа (1841—1893) — французький дрібнобуржуазний соціаліст, один з лідерів правого крила французької Робітничої партії, вів запеклу боротьбу проти марксистського ядра цієї партії.

Л о н г е Шарль (1839—1903) — французький журналіст і політичний діяч, в квітні 1871 р. вибраний членом Паризької Комуни, чоловік дочки К. Маркса — Женні.. у 1871—1880 рр. викладав французьку літературу в Оксфорді.

Ш е л л і н г Фрідріх Вільгельм (1775—1854) — німецький філософ, представник німецького класичного ідеалізму, один із засновників ірраціоналізму. Соціологічні погляди Шеллінга реакційні.

М у р а в й о в Михайло Миколайович (1796—1866) — граф, російський державний діяч, генерал, учасник Вітчизняної війни 1812 р. Брав участь у декабристському русі, 1821 р. відійшов від нього. Придушував польське повстання 1863 р. в Литві та Білорусії, за що в народі одержав прізвисько «вішателя».

С. 488. Р і ш е л ь е Арман Жан дю Плессі (1585—1642) — французький державний діяч, ідеолог абсолютизму, з 1622 р. кардинал, з 1624 — перший міністр короля Людовіка XIII, фактичний правитель Франції.

В а л л е н ш т е й н, Вальдштейн Альбрехт (1583—1634) — німецький полководець чеського походження, імперський головнокомандуючий у Тридцятилітній війні (1618—1648).

«В е с т н и к Е в р о п ы» — російський щомісячний літературно-політичний журнал ліберально-буржуазного напряму. Виходив в Петербурзі в 1866—1918 рр. Редактор М. М. Стасюлевич (до 1908 р.).

С. 489. «М о с к о в с к и е в е д о м о с т и» — російська газета, виходила в Москві з 1756 до 1917 р. В 1863—1887 рр. виходила під редакцією М. Н. Каткова і мала реакційний характер.

С. 490. М е щ е р с ь к и й Володимир Петрович (1839—1914) — російський письменник та публіцист реакційного напряму, виступав не тільки проти революційного руху, але навіть проти ліберальних реформ, був близький до придворних кіл.

С у в о р і н Олексій Сергійович (1834—1912) — російський журналіст і видавець. З 1876 р.— власник газети «Новое время». З цього часу діяльність О. С. Суворіна набула реакційного характеру, за що його різко критикував В. І. Ленін (Л е н і н В. І. Повн. зібр. творів., т. 22, с. 42), згодом виступав як чорносотенець.

А к с а к о в Іван Сергійович (1823—1886) — російський публіцист та громадський діяч ліберально-буржуазного напряму, слов'янофіл.

УНІВЕРСИТЕТИ В РОСІЇ

Вперше без підпису надруковано польською мовою в газ. «Kurjer Lwowski» під назвою «Uniwersytety w Rosji», 1887, 17, 19, 23, 27 червня.

Подається за першодруком в українському перекладі.

С. 491. «Die neue Zeit» — теоретичний орган німецької соціал-демократичної партії. Виходив у Штутгарті в 1883—1923 рр.

Любек Е.— німецький публіцист.

С.492. Орлов Григорій Григорович (1734—1783) — граф, фаворит Катерини II. В 1763—1775 рр.— генерал-фельдцейхмейстер (командуючий артилерією) російської армії. Ініціатор заснування Вільного економічного товариства (1765) і його перший президент.

Катерина I... почувала себе зобов'язаною реалізувати план свого чоловіка — заснувати академію...— Академія наук у Петербурзі заснована указом сенату від 28 січня 1724 р., тобто ще за життя Петра I.

Єлизавета Петрівна (1709—1361) — російська імператриця з 1741 р., дочка Петра I і Катерини I.

С. 493. ...простого козака Кирила Розумовського, людину без будь-якої освіти...— У зв'язку з цим твердженням Е. Любека І. Я. Франко вмістив у № 197 «Kuriera Lwowskiego» за 17 липня 1888 р. таке спростування: «Кирило Розумовський аж ніяк не був людиною, що не мала жодної освіти. Навпаки, учився у Петербурзі, а пізніше в Кенігсберзі, Берліні, Геттінгені і Страсбурзі, відвідав Париж та Італію, знав німецьку, французьку, латинську мови. У Берліні навчався під керівництвом відомого астронома і математика Ейлера. Гельбіг (Helbig. Russische Günstlinge, с. 215) говорить про нього, що був добре вихований, мав великий запас знань, добре розмовляв французькою та німецькою мовами».

Софія Перовська походила з родини Розумовських...— До цього місця І. Я. Франко опублікував (у № 197 «Kurjeru Lwowskiego») таке спростування, надіслане йому М. П. Драгомановим: «Перовські були незаконними дітьми Олексія Кириловича Розумовського (сина гетьмана і президента Академії наук Кирила Розумовського). Три з них мали титули графів: Лев, який був міністром внутрішніх справ за царя Миколи в 40-х роках; Василь, який був оренбурзьким губернатором, 1835 р. провів похід до Хіви (а не на Сибір), але невдало, а в 1853 р. здобув кокандське місто Ак-Мечеть, яке цар Микола звелів назвати «форт Перовський». Титул графа отримав 1835 р. Третій брат, Олексій, писав повісті з життя українських панів під псевдонімом Погорельського. Граф Борис Перовський не відзначився нічим особливим. Софія Перовська не походила ні від Льва, ні від Василя, ні від Бориса, а здається, від Миколи Перовського, який теж був сином Олексія Кириловича Розумовського, але від іншої матері».

Герман Якоб (1678—1733) — математик, член Петербурзької Академії наук. У 1725—1731 рр. працював в Росії. Швейцарець за походженням.

Ейлер Леонард (1707—1783) — математик, механік та фізик, член Петербурзької Академії наук. У 1727—1741 рр. та в 1766—1783 рр. працював у Росії.

Д е л і л ь Жозеф Нікола (1688—1768) — французький астроном. У 1726—1747 рр. працював у Росії, був членом Петербурзької Академії наук.

З а к а д е м і ї в и д і л и в с я в 1748 р. ...у н і в е р с и т е т...— Університет при Петербурзькій Академії наук діяв до 60-х років XVIII ст. У зв'язку з обмеженим характером його діяльності першим російським університетом вважається Московський, заснований 1775 р., Петербурзький університет засновано 1819 р.

С. 494. Ш у в а л о в Іван Іванович (1727—1797) — російський державний діяч. Підтримав ряд ініціатив М. В. Ломоносова, в тому числі його план створення Московського університету, після відкриття якого був першим його куратором.

С. 495. Д е р п т с ь к и й університет — один з найстаріших університетів Східної Європи. Діяв у 1632—1699, у 1802 р. відновлений. Дерпт — колишня назва м. Тарту (Естонська РСР).

С. 496. В і н з а с н у в а в у н і в е р с и т е т и в К а з а н і й Х а р к о в і...— Ініціатива заснування Казанського і Харківського університетів належала не Олександрові I, а передовим освітнім діячам того часу. Зокрема Харківський університет засновано в 1805 р. завдяки зусиллям визначного українського вченого В. Н. Каразіна.

К а р а з і н Василь Назарович (1773—1842) — український вчений, винахідник, освітній і громадський діяч.

К р ю д е н е р Юліана (1766—1825) — німецька письменниця релігійно-містичного напряму. Мала значний вплив на посилення містичних настроїв царя Олександра I.

С. 497. К у н і ц и н Олександр Петрович (1783—1840) — російський юрист.

М а р а т Жан Поль (1743—1793) — під час Великої Французької революції один із вождів якобінців.

А р с е н ь є в Костянтин Іванович (1789—1865) — російський географ і статистик, академік Петербурзької Академії наук (1841), професор Петербурзького університету (1819—1821).

Г а л и ч Олександр Іванович (1783—1848) — російський філософ-ідеаліст, психолог, естетик.

Б а л у г я н с ь к и й (Балудянський) Михайло Андрійович (1769—1747) — російський економіст і освітній діяч. За походженням українець із Закарпаття. У 1819—1821 рр. був першим ректором Петербурзького університету.

С. 498. С т р о г а н о в Сергій Григорович (1794—1882) — граф, російський державний діяч, археолог, колекціонер старожитностей. У 1835—1847 рр. був попечителем Московського університету.

Ч и в і л ь о в Олександр Іванович (1808—1867) — доктор політичної економії і статистики.

К р ю к о в Дмитро Львович (1809—1845) — професор античної історії і римської словесності у Московському університеті.

Р а д к і н Петро Григорович (1808—1891)— правознавець, історик філософії і педагог.

К р и л о в Микола Іванович (1807—1879) — російський правознавець, дослідник історії права.

І н о в е м ц е в Федір Іванович (1802—1869) — російський лікар і громадський діяч, перший у Росії (1847) провів операцію під наркозом.

Філомафітський Олексій Матвійович (1807—1849) — російський фізіолог.

С. 519. ...1861 р. петербурзький генерал-губернатор князь Васильчиков скаржився на попечителя університету Пирогова...— Насправді І. І. Васильчиков був київським генерал-губернатором; згадане в тексті його донесення імператору Олександрові II стосувалося діяльності попечителя Київського учбового округу, відомого російського вченого М. І. Пирогова.

Пирогов Микола Іванович (1810—1881) — російський анатом, хірург, педагог і громадський діяч.

С. 501. Лоріс-Меліков Михайло Таріелович (1825—1888) — граф, російський державний діяч, у 1880—1881 рр. був міністром внутрішніх справ.

«День» Аксакова — щотижнева газета слов'янофільського напряму, яка у 1861—1865 рр. виходила у Москві. У червні 1862 р. видання газети було припинено цензурою, а І. С. Аксаков усунений від редакторства до жовтня 1862 р. З 1863 р. газета все більше солідаризувалась з реакційною пресою.

«Современник» — російський літературний і громадсько-політичний журнал, заснований 1836 р. в Петербурзі О. С. Пушкіним. У 1866 р. був закритий царським урядом.

«Русское слово» — російський літературний і громадсько-політичний журнал, що виходив у Петербурзі в 1859—1866 р. З 1860 р. стояв на демократичних позиціях.

С. 519. Деляпов Іван Давидович (1818—1897) — граф, міністр народної освіти в Росії (1882—1897), крайній реакціонер.

С. 507. «Інституції» Юстініана.— Йдеться про зведення римського цивільного права «Corpus juris civilis», що його складено в VI ст. за імператора Юстініана I (482 чи 483—565).

С. 511. Орган Каткова.— Йдеться про газету «Московские ведомости».

Бризгалов Олексій Олександрович (1844—1888) — російський педагог, автор підручників з географії. В 1876—1883 рр. помічник проректора Московського університету, в 1883—1887 рр. інспектор студентів Московського університету.

МИКЛУХО-МАКЛАЙ
(некролог)

Вперше без підпису надруковано польською мовою в газ. «Kurjer Lwowski» під назвою «Mikłucha-Makłaj», 1888, 23 квітня.

В українському перекладі друкується вперше.

С. 513. Миклухо-Маклай Микола Миколайович (1846—1888) — російський природознавець, мандрівник, громадський діяч. Виступав проти расизму й колоніалізму.

Геккель Ернст (1834—1919) — німецький природознавець, послідовник Ч. Дарвіна, професор кафедри зоології Іенського університету (1862—1909).

«БЛАЖЕНСТВА МИРУ»

Вперше без підпису надруковано польською мовою в газ. «Kurjer Lwowski» під назвою «Błogosławieństwa pokoju», 1888, 27 червня. Авторський переклад на українську мову зроблено 16 липня 1913 р. і вперше надруковано в збірнику «В наймах у сусідів».

Подається за українським першодруком.

С. 514. ...не вважаючи на агітацію французької Ліги патріотів та Буланжера...— Йдеться про реакційну, шовіністичну організацію у Франції та французького політичного діяча генерала Жоржа Буланже (1837—1891).

ОРГАНІЗАЦІЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПАРТІЇ

Вперше без підпису надруковано польською мовою в газ. «Kurjer Lwowski» під назвою «Organizacja stronnictwa demokratycznego», 1888, 27, 29 вересня; 14, 15 листопада. Авторський переклад на українську мову зроблено 16—18 липня 1913 р., вперше надруковано в збірнику «В наймах у сусідів». Зберігся рукопис закінчення цієї статті, написаний невідомою рукою (ф. 3, № 519, арк. 1).

Подається за українським першодруком.

С. 516. ...Коло польське у Відні...— Об'єднання польських депутатів рейхсрату (парламенту), яке з 1867 р. мало назву «польське коло».

С. 521. Взірців такої програми й такої організації, яка відповідала би нашим відносинам, треба би шукати не в Відні, але радше в Ірландії, в організації Ліги національної та аграрної...— Йдеться про «Ірландську національну земельну лігу» (1879—1882), яка була організатором масової боротьби ірландських селян проти поміщиків (ленд-лордів) і англійських колоніальних властей. Соціальною базою цієї організації були селяни, міська біднота і прогресивні кола ірландської буржуазії. Найрадикальніші учасники ліги навіть обстоювали націоналізацію землі.

ЗАДУШНІ ДНІ У ЛЬВОВІ 1848 р.

Вперше надруковано польською мовою в газ. «Kurjer Lwowski» під назвою «Zaduszki we Lwowie przed 40 laty», 1888, 2 листопада. Авторський переклад українською мовою зроблено 19, 20 липня 1913 р., вперше надруковано у збірнику «В наймах у сусідів».

Подається за українським першодруком.

С. 529. Куфштайн — фортеця-тюрма в Тіролі в Австрії.

...день страчення Вісньовського та Капусцінського у Львові...— Йдеться про керівників польського національно-визвольного повстання 1846 р. у Галичині, яких за вироком австрійського суду було страчено 1847 р.

С. 533. «Ziemiaństwo» — реакційна шляхетська організація, що обстоювала непорушність економічної і політичної влади польських поміщиків у Галичині.

«Dziennik Narodowy» — польська щоденна прогресивна газета, що виходила у Львові з 27 березня 1848 р. по 12 жовтня 1848 р. та у 1863—1864 рр.; у Кракові з 1 по 18 квітня 1848 р.

С. 535. ...привіз комендантові львівської гвардії народової Вибрановському цісарський патент, яким іменованого генерал-майором і начальним комендантом гвардії народової в цілім краю.— Національна гвардія, якою керував полковник Вибрановський, повністю зберігала шляхетсько-буржуазний характер, про збройну боротьбу з австрійським урядом за незалежність більшість національних гвардійців навіть не мріяли. Вибрановський робив усе від нього залежне, щоб не допустити виступ народних мас у Львові, за що отримав від уряду чин австрійського генерала.

С. 537. Тинець (Tyniec) — назва села в Краківській землі, тепер у Краківському воєводстві (Польська Народна Республіка), в якому було аббатство бенедиктинів з церквою XI ст. і монастирем XI—XII ст.

...Цінна бібліотека Гареллі...— приватна бібліотека Пія Гареллі, придворного лікаря австрійського цісаря Карла VI і керівника придворної бібліотеки. Після смерті батька і сина Гареллі бібліотека стала власністю австрійського уряду. У 1785 р., у зв'язку з організацією Львівського університету, прислано з Відня до Львова 11 тисяч томів бібліотеки Гареллі як основу бібліотеки університету, найдавнішої публічної бібліотеки у Львові.

«СВОБОДНАЯ РОССИЯ»

Вперше без підпису надруковано польською мовою в газ. «Kurjer Lwowski» під назвою «Swobodnaja Rossija», I—II, 1889, 2, 6 березня

В українському перекладі друкується вперше.

С. 538. «Свободная Россия» — журнал, який видавали в 1888—1889 р. у Женеві російські емігранти В. Л. Бурцев і В. К. Дебогорій-Мокрієвич. Всього вийшло три випуски.

Бурцев Володимир Львович (1862—1942) — російський публіцист. У 80-х роках був народовольцем, пізніше зблизився з партією есерів. Після Жовтневої революції білоемігрант.

Дебогорій-Мокрієвич Володимир Карпович (1848—1926) — російський революційний народник. В 1877 р. брав участь в підготовці селянського повстання у Чигиринському повіті.

С. 539. «Вперед» — назва двох російських закордонних періодичних видань народників (журналу і газети), які виходили під редакцією П. Л. Лаврова. Журнал «Вперед» публікувався в Цюріху (1873) і Лондоні (1874—1877). В 1875—1876 рр. в Лондоні під цією назвою друкувалась двотижнева газета.

«Набат» — революційний журнал, друкувався в Женеві в 1875—1881 рр. гуртком російських і польських емігрантів бланкістського напряму. Вийшло 20 номерів. Редактори: П. М. Ткачов, К. М. Турський, П. Грецко (П. В. Григор'єв).

«Вестник народной воли» — журнал, який видавали в Женеві російські емігранти, члени виконавчого комітету «Народної волі» в 1883—1886 рр. Вийшло п'ять номерів. Члени редакції: Л. О. Тихомиров, П. Л. Лавров та ін.

ПОЛІТИЧНІ СТОРОННИЦТВА В ГАЛИЧИНІ

Вперше без підпису надруковано польською мовою в газ. «Kurjer Lwowski» під назвою «Stronnictwa polityczne w Galicji», 1889, 20—21 липня. Авторський переклад українською мовою зроблено 24 і 25 липня 1913 р., вперше надруковано в збірнику «В наймах у сусідів». Зберігся рукопис перекладу, написаний частково Андрієм Франком, а частково— рукою невідомого переписувача (ф. 3, № 233, 399, арк. 2—16, № 891, арк. 1).

Подається за українським першодруком.

С. 545. ...і як кардинальну умову того союзу кладучи...— У рукопису перекладу після слова «кладучи» йде така частина речення — «обопільне пізнання та пошанування всіх національних прав і...», яка опущена в друкованому.

С. 548. Левакович Генрік (1836—1907) — польський публіцист і громадсько-політичний діяч буржуазно-демократичного напряму, редактор газети «Kurjer Lwowski».

П[АН] БОБЖИНСЬКИЙ ЯК ПОСТУПОВЕЦЬ

Вперше без підпису надруковано польською мовою в газ. «Kurjer Lwowski» під назвою «P. Bobrzyński jako postępowiec», 1889, 7, 8, 10, 11 серпня. Авторський переклад українською мовою зроблено 26—28 липня 1913 р., вперше надруковано у збірнику «В наймах у сусідів». Збереглися окремі аркуші двох верстак статті з правками рукою І. Франка (ф. 3., № 233, 399, арк. 25—29, № 511, арк.1).

Подається за українським першодруком.

С. 550. Тарновський Станіслав (1837—1917) — історик літератури, публіцист і громадсько-політичний діяч консервативного напряму, один з лідерів «станьчиків». Брав участь у польському повстанні 1863 р. У своїй публіцистиці різко виступав проти прогресивних сил Галичини.

...дуже корисно відбиває від памфлета... дуже вигідно відрізняється від памфлета.

С. 555. Левакоський Кароль (1836—1912) — засновник польської дрібнобуржуазної народної партії («Stronnictwo Ludowe») в Галичині.

С. 556. ...так тяжко скривджені судьбою, як колись пок[ійний] король Мідас...— Мідас — напівлегендарний цар Фрігії (VIII—VII ст. до н. е.). За грецькою легендою бог Діоніс наділив Мідаса здатністю перетворювати в золото все, до чого він доторкався, навіть їжу. Франко вжив цей образ у переносному розумінні.

С.557. ...виступали з «ораторськими писами» ...— тобто виголошували показні промови.

С.558. Єремії'ним голосом кликав...— За біблійною легендою гнівні й скорботні промови пророка Єремії картали користолюбну знать. У даному контексті І. Франко взяв тільки зовнішній бік цього образу, а саме те, що граф С. Тариовський, який належав до польської знаті Галичини, гучно і різко виступав проти демократичних сил краю.

РУСЬКА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА

Вперше надруковано польською мовою в газ. «Kurjer Lwowski» під назвою «Ruska historyczna biblioteka», 1890, № 9. Підпис: *I.Fr.*

В українському перекладі друкується вперше.

С.563 «Руська історична бібліотека» — збірники праць з історії України XV—XVIII ст. (24 т.), що були опубліковані в 1886—1904 рр. Виходили українською мовою спочатку в Тернополі, потім (з 16-го тому) у Львові. Друкувалися праці українських істориків ліберально-буржуазного напряму (В. Б. Антоновича, М. І. Костомарова, О. Я. Єфименко, Д. І. Багалія та ін.), окремі праці російських істориків-великодержавників (Д. І. Іловайського, І. А. Линниченка), російського і українського літературознавця і фольклориста ліберально-буржуазного напряму М. П. Дашкевича. В цих працях використано цінні документальні першоджерела з історії України XVI—XVIII ст.

С. 564. ...Останні чотири томи бібліотеки вайняв переклад капітальної монографії Костомарова «Богдан Хмельницький».— Йдеться про працю М. Костомарова «Богдан Хмельницький», опубліковану в українському перекладі з російської мови в «Руській історичній бібліотеці», т. 9—10 (Тернопіль, 1888).

СОЖЖЕНИЕ УПЫРЕЙ В с. НАГУЕВИЧАХ В 1831 г.

Вперше надруковано в журн. «Киевская старина», 1890, т. 29, кн. 4, с. 101—120. Підпис: «*Мирон*».

Подається за першодруком.

С.565. ...рассказы об упырях, помещенные на страницах «Киевской старины».— Очевидно, автор мав на увазі надруковані в «Киевской старине» оповідання: П. Єфименка «Упыри (Из истории народных верований)» (1883, № 6); С. Н. Ісаєвича «Еще рассказец о вовкулаках и чаровницах» (1883, № 12); П. И-ва «Кое-что о вовкулаках» (1886, № 6) та інші.

«Киевская старина» — щомісячний історико-етнографічний журнал ліберально-буржуазного напряму, виходив у Києві в 1882—1907 рр. (останній рік — українською мовою під назвою «Україна»).

...памятный 1831 году.— Йдеться про голод і епідемії хвороб (передусім холери), які лютували не лише в 1831, а й взагалі в 30-х роках XIX ст. Таке страшне народне горе породжувало відчай і страх. У розпалі епідемії 1831 р. страх селян Нагуевичів

за своє життя призвів до жорстокої розправи над кількома односельчанами, які нібито були упирями і наслали на село пошесть.

Франко Ольга Федорівна (1864—1941) — дружина І. Я. Франка.

С. 568. Червона Русь — історична назва Галичини, що зустрічається в писемних джерелах, переважно зарубіжних, у XVI—XIX ст.

С. 569. Калужняцький Омелян (1845—1914) — український філолог-славіст, близький до «москвофілів». Професор Чернівецького університету.

«ВІЛЬНА РОСІЯ»

Вперше без підпису надруковано польською мовою в газ. «Kurjer Lwowski» під назвою «Swobodnaja Rosja», 1890, 16 травня.

В українському перекладі друкується вперше.

С. 582. Товариство друзів Росії — організоване в Лондоні 1890 р. російськими революціонерами-народниками.

Степняк (Кравчинський) Сергій Михайлович (1851—1895) — російський революціонер-народник, письменник. Один з ініціаторів «ходіння в народ» і організаторів партії «Земля і воля». Пропагував творчість Т. Г. Шевченка. Особисто був знайомий з Ф. Енгельсом, Г. Плехановим, Е.-Л. Войнич, М. Павликом, М. Драгомановим.

С. 583. Сигида Надія Костянтинівна (1862—1889) — українська революційна народниця. Брала участь в діяльності групи народовольців, створеної 1885 р. в Катеринославі. В листопаді 1889 р. на каторзі покінчила життя самогубством на знак протесту проти сваволі тюремників. П. А. Грабовський присвятив їй збірку поезій «Пролісок».

ДВІ УНІЇ

Образок з історії Русі при кінці XVI віку

Вперше стаття надрукована в «Буковинському православному календарі на звич. рік 1891», Чернівці, 1890, кн. 8 с. 31—39.

Подається за першодруком.

С. 586... насаме різдво 1578...— вказані події відбулись 3 січня 1584 р. (за новим стилем).

Поссевін Антоній (1534—1611) — єзуїт, папський нунцій. В 1581—1586 рр. перебував у Речі Посполитій, відвідував Росію. Проводив активну діяльність, направлену на підпорядкування східно-слов'янських народів Ватікану.

Скарга Петро (1534—1612) — польський політичний діяч, ксьондз-єзуїт, з 1579 р.— ректор єзуїтської академії у Вільнюсі, з 1579 р. придворний проповідник короля Стефана Баторія, один з ініціаторів Брестської унії 1596 р. Автор праці «Obrona Synodu Brzeskiego», Krakow, 1596.

С. 587. Острозький Василь (Костянтин) Костянтинович (1526—1608) — український православний магнат, київський воєвода, культурний діяч. Очолював праве крило антикатолицького

руху. При його сприянні в Острозі був заснований відомий культурно-освітній центр, який включав колегію, видавництво, науково-перекладацький гурток.

Лукаріс Кирило (1572—1638) — грецький освітній і церковний діяч. Деякий час викладав в Острозькій колегії та Львівській братській школі. З 1602 р. був александрійським, у 1621—1638 рр. константинопольським патріархом.

Смотрицький Герасим Данилович (? —1594) — український письменник-полеміст, педагог, перший ректор Острозької колегії. Його головний твір «Ключ царства небесного» (Острог, 1587).

Смотрицький Мелетій (бл. 1578—1633) — український письменник-полеміст. Вів активну антикатолицьку церковно-політичну і публіцистичну діяльність. В 1627 р. став уніатом.

Княгиницький Іов (бл. 1550—1621) — український письменник-полеміст, церковний діяч, засновник Скиту Манявського (1612—1785).

Арсеній архієпископ еласонський і димонітський (1549—1626) — грецький церковний і культурно-освітній діяч. В 1586—1588 рр. був ректором і викладав у Львівській братській школі. Разом з своїми учнями підготував греко-церковнослов'янську граматику «Адельфотис» (1591).

С. 588. ...братство ...луцьке (ок. 1610) ...— згідно з новішими даними луцьке братство засноване бл. 1617 р.

Клірик Острозький і Василь Суразький...— У часи І. Франка вважали, що публіцист, який друкувався під псевдонімом «Клірик Острозький» є полемістом Василем Суразьким. Останній, як тепер встановлено, зовсім інша особа — Василь Андрійович Малюшицький (сер. XVI ст. — після 1620 р.). Згадана «книжиця» вийшла друком 1588 р.

...видав... 1580 р. ... Біблію ...— Відомі примірники Острозької біблії з різними датами — 1580 р. і 1581 р. Зараз в історичній науці прийнята друга дата.

Рогоза Михайло (? —1599) — київський митрополит, один з організаторів Брестської церковної унії 1596 р.

Потій Іпатій (1541—1613) — володимирський єпископ, з 1599 р.— уніатський митрополит. Брав активну участь у підготовці Брестської церковної унії.

Терлецький Кирило Семенович (? —1607) — український церковний діяч, з 1585 р. єпископ Луцький і Острозький, один з ініціаторів Брестської церковної унії.

Балабан Гедеон (1580—1607) — львівський єпископ (з 1566 р.). Будучи спершу в числі організаторів унії, в 1595 р. перейшов на сторону православних. Сприяв розвитку освіти і видавничої справи.

Копистеиський Михайло — перемишльський єпископ в 1591—1610 рр. До 1595 р. прибічник унії.

... скинув митрополита... Дівочку... — Онисифор Дівочка був позбавлений сану в 1588 р.

Никифор (Кантакузин) протосинкел — вищий церковний урядовець константипольської патріархії, був діяльним учасником Брестського православного собору 1596 р., який гостро засудив церковну унію. Ув'язнений польським урядом в Мальборкській фортеці, де і помер в 1599 р.

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

А б д и к а́ ц і я — відречення від влади
А в а н с у в а́ т и — підвищувати
А в д и́ т о р — військовий суддя
А́ в л я — великий зал університету
А в к у л ь т а́ н т — кандидат на суддю
А в т е́ н т и к — оригінал
А в т о к р а т и́ ч н и й — самодержавний
А д г е р е́ н т — прибічник, прихильник
А к а д е́ м і к — тут: студент університету
А к ц и́ з — непрямий податок на предмети широкого вжитку
А л ю́ м и — учень духовної школи, семінарії
А л я́ р м — сполох, тривога
А л ь к и́ р — комірка
А м б о́ н — амвон
А н а л ь ф а б е́ т — неписьменний
А н е к т у в а́ т и — приєднати
А н т и д о́ т — протидія
А п о д и к т и́ ч н и й — категоричний в своїх твердженнях
А п о с т а́ з і я — відступництво
А п р о б а́ т — схвалення
А р а н ж е́ р — організатор, ініціатор
А р б а́ й т е р — робітник
А р о г а́ н т — нахаба, зухвалець
А р х і к н я́ з ь — ерцгерцог
А с е к у р а́ ц і я — страхування
А с е н т е р у́ н о к — рекрутський набір
А с е́ с о р — засідатель
А с и с т е́ н ц і я — супровід
А с п і р а́ ц і я — прагнення, стремління
А с п р — східна грошова одиниця
А т р а́ к ц і я — тяжіння

Б а й р а́ т — дорадчий орган, рада
Б а н я л ю́ к а — нісенітниця, дурниця
Б е з в з г л я́ д н і с т ь — безпощадність, безапеляційність
Б е з к у т о́ ч н и й — безрезультатний
Б і г о т е́ р і я — святенництво, фальшива побожність
Б л а х м а н и́ т и — обдурювати, затуманювати
Б л я́ г а — окозамилювання, брехня
Б о л о́ н е — надріччя, покрите травою, лужок
Б о́ р ш е — скоріше
Б р у л і о́ н — зшиток для чорнових записів, чернетка
Б у́ р д а — скандал, бешкет
Б у́ т н и й — пихатий, гордовитий

В а к а́ ц і ї — канікули
В а́ л ь н и й — загальний
В е д е́ т а — кавалерійський пост
В е л и́ к а п о с і л і с т ь — поміщицький маєток
В е р б а́ л ь н а н о́ т а — дипломатична нота без підпису, має значення усної заяви
В е р б у́ н о к — набір в армію
В е р е́ т а — рядно
В е р и ф і к у в а́ т и — підтверджувати справжність
В и д е р ж а́ в л ю в а т и — віддати в оренду

Ви́діл крайо́вий — адміністративний і виконавчий орган Галицького крайового сейму
Ви́екзеквувати — примусово стягнути
Ви́емансипувати — визволити, звільнити
Вилосо́бувати — погашувати
Вимо́ва — ораторський хист
Ви́народовлення — денаціоналізація
Ви́елімінувати — виключати
Відо́в, відо́й — мабуть
Відпору́чник — представник
Ві́дпуст — храмове свято, пов'язане з вірою у відпущення гріхів
Візбра́тися — піднятися
Візита́тор — церковний урядовець, який проводив візитації (перевірки церковного майна і діяльності духівництва)
Вікарій (сотрудник) — священик, що був помічником настоятеля парафії
Віндикува́ти — жадати повернення, повертати
Взмага́тися — зміцнюватися
Владика — єпископ (православний або уніатський)
Вне́сок — пропозиція
Волонте́р — доброволець
Ворохо́бство — заворушення

Га́рнець (га́рець) — міра об'єму сипучих тіл, приблизно 3,28 літри
Гвер — рушниця
Гело́ти — ілоти
Ге́нто — недавно
Гіпотети́чний — можливий, передбачуваний
Гміна — община, громада
Гонорови́й — почесний
Гора́лі, гура́лі — польські верховинці
Гороїжитися — поводитися зарозуміло, чванливо
Го́фра́т — радник цісарського двору
Гратуля́ція — привітання, побажання
Гремія́льна інтерпеля́ція — загальна масова скарга або письмовий запит урядові в парламенті з приводу якоїсь справи чи факту
Гре́міум — повний склад (колективу)

Декало́г — 10 заповідей Мойсея
Дека́н — благочинний, священик, що очолював церковне управління певної кількості парафій
Делібері́ува́ти — обмірковувати, обдумувати
Дементува́ти — спростувати
Денунціа́ція — донос
Держа́вець — орендар, посесор
Деспера́ція — відчай
Деструкці́йний — руйнівний
Десяти́на — тут: повинність на користь церкви
Дефініти́вно — остаточно
Децидува́ти — вирішувати, мати вирішальне значення
Деци́зія — рішення, постанова
Дигре́сі́я — відхід, відхилення
Димі́сія — вихід у відставку
Дисти́нкція — витонченість, вишуканість
Ді́дич — поміщик, великий землевласник
Дієце́зія — єпархія, область, підпорядкована в церковно-адміністративному відношенні єпископові
Діюрни́ст — початкуючий чиновник, писарчук
Дібра — маєтки

Дóбра інститýтські — майно установ
Дóбра камерáльні — земельна власність держави
Дóбра публíчні — громадські маетки
Домінікáльний — панський
Домíнія — поміщицький маєток
Донéслість — важливість
Досáдно — виразно, яскраво
Драстúчний — рискований, сильнодіючий, крутий, суворий

Евентуáльний — можливий
Екíпа — команда
Екзекýтор — чиновник, судовий виконавець
Екзегéза — тлумачення текстів, встановлення їх первісного варіанту
Екзистéнція — існування
Екскомýнікa — відлучення від церкви
Експозитýра — представництво
Екстірпáція — викорінення
Елаборáт — твір, опрацювання
Елéкція — вибори
Елімінувáти — вилучати, усувати
Епізóтія — пошесть на тварин

Загальноконфесíйний — загальновіросповідний
Загварантувáння — гарантування
Запорýчення — гарантування
Запýсний вівтóрок — останній вівторок перед великим постом
Зáряд — управління
Зарядúти — призначити, наказати
Застановлятись — розмірковувати
Затетéріти — остовпіти
Зацýкатися — зам'ятися
Звéрхник — керівник
Зв'язкóвний — член спілки, союзу
Зв'язóк — спілка, союз
Згнéтення — придушення
Здесперóваний — в розпачі
Зелотúзм — надмірна старанність
Зéро — нуль
Злíсний — лісничий
Злýдний — ілюзорний, примарний
Змаráння — прямування, стремління
Змисловий — чуттєвий
Змогтúся — посилитись
Зреволютóваний — повсталий
Зрезигнувáти — зректися, відмовитися
Зредукувáти — ослабити, скоротити

Ігнорáнтний — неуцький
Ієрократія — влада духівництва
Інгерéнція — втручання
Індемнізáція — відшкодування скасованих феодальних повинностей селян
Індинферентúзм — байдужість
Індигенáт — надання шляхетського звання (іноземцю), право підданства
Індолéнція — нездарність, недолугість
Іннервáція — забезпеченість якого-небудь органу нервовими елементами
Інсинуáція — наклепницьке звинувачення
Інсталя́ція — обладнання, встановлення
Інсультáції —висміювання, насмішки
Інтéнція — намір, замисел, мета

Інтер-дикт — заборона церковних відправ і виконання релігійних обрядів
Інтерпеляція — письмовий запит з приводу якоїсь справи
Інтерція — входження, вступ, приступлення до виконання обов'язків
Інтерлокутор — співбесідник
Інфамія — безчестя, ганьба

Кадастр — опис і оцінка об'єктів, зокрема, земельних володіінь, що підлягають оподаткуванню
Каденція сейму — період діяльності сейму від виборів до виборів
Кальварія — тут: Голгофа
Камеральний — казенний, державний
Канонієць — пушкар, артилерист
Канóніки — римсько-католицькі соборні священики
Карк — потилиця, шия
Касáрня — казарма
Катихит — законоучитель, священик, який викладав основи релігії в школі
Каштеля́н (кастелян) — 1) управитель замку; 2) сенаторський сан у Речі Посполитій
Квéстія — питання, проблема
Клусом — риссю
Кля́мра (клябра) — скоба
Кметь — селянин
Кбльба — приклад гвинтівки
Комасáція грунтів — з'єднання розрізнених грунтових ділянок
Комірники — селяни, що не мали власної хати, наймали житло
Компáнія — рота
Конáр — гілляка
Конвéнт — монастир
Конвíкт — гуртожиток
Кóнгруа — платня духовенства
Кондемнáта — обвинувальний вирок за нез'явлення на судовий розгляд
Конклюзія — висновок
Конкомітáція — доручення
Консеквéнція — наслідок, висновок
Консиліáр — радник
Конскрúпція — перепис
Констеля́ція — угруповання
Констернáція — збентеженість, розгубленість
Консýмція — споживання
Кóнто — рахунок
Контрасигнóваний — ствердженний підписом, завізований
Контровéрсія — суперечка, спір
Концептóвий практикáнт — канцелярист-практикант
Конфесíйний — віросповідний
Котéрія — кліка, угруповання, партія
Креатýра — ставленик
Крéденс — буфет
Крéйсамт — окружне управління
Кроáт — хорват
Кубаня́рство — хабарництво
Куратéля — опіка, опікунство
Курéнда — циркуляр
Курсóрія — циркуляр
Курýльне крíсло — в Древньому Римі крісло для сановників
Кустóдія — охорона, нагляд, караул
Кýфер — скриня

Ландверúст — ополченець, військовозобов'язаний другої черги
Ландштýрм — ополчення
Легіоля́ція — законодавство
Легітимáція — повсвідчення особи

Ле́нний — васальний
Лино́вка — канатик
Ли́ста — список
Ліверáнт — торговець, що постачав армії коней і худобу на забій
Ліцитáція — продаж з молотка, дозвіл на оптову торгівлю
Логáза — ячмінна каша
Локáль — приміщення
Лю́ка — прогалина
Люне́та — польове або довготермінове укріплення
Лю́фа — дуло, ствол

Майорáт — порядок спадкування нерухомого майна (найчастіше землі), за яким воно передається старшому синові
Майоризувáння — використання чисельної переваги на кривду комусь
Макуля́р — абзац, частина викладу
Мальтретувáти — третирувати, помикати, куражитись (над кимось)
Мандáтор — службовець поміщицького маєтку для виконання адміністративних і поліцейських функцій
Маніпуля́нт — працівник
Маркáнтний — вищої якості, визначний, помітний
Меритори́чний — істотний, по суті справи
Меценáс — форма звертання до адвокатів
Міродáйний — авторитетний
Мóвниця — трибуна
Мóздір — гарматка
Моратóрій — відстрочка платежів по фінансових зобов'язаннях

Нáгнітка — мозоль
Найдовíдніше — найпереконливіше
Нам'я́тність — пристрасть
Народóвість — національність
Націхувáти — зазначити
Нелегітимóваний — той, що не має документів для пред'явлення
Непідхлíбний — неприпривабливий
Непотúзм — кумівство, заміщення посад по протекції
Нетолерáнція — нетерпимість
Новéла — доповнення до закону
Нормáльна шкóла — міська чотирикласна школа

Обалúти — повалити
Обивáтелі — тут: поміщики, шляхтичі
Обíжник — циркуляр
Оборíг — рухомий дашок на чотирьох стовпах, під яким зберігається сіно
Обсервáція — огляд, спостереження
Обскýрний — реакційний, мракобісний
Одвах — гауптвахта, караульне приміщення
Окрýжник — циркуляр, обіжник
Октройóваний — наданий зверху
Опíнія — погляд, думка
Оптимáт — великий землевласник
Ординáрія — оплата натурою
Ординáція — регламент
Óринь — серпень
Орнáти — ризи
Óсип — натуральна данина зерном
Остентáція — демонстративність
Отожсáмлювати — ототожнювати
Офіцéр конскрипцíйний — офіцер, що займався переписом (військовозобов'язаних)
Офіціáл — священик, що

здійснював духовний суд за дорученням єпископа

Офіціалі́ст — службовець поміщицького маєтку

Офе́рта — пропозиція

Павýк — люстра

Паздéрник — жовтень

Пам'ятни́к — спогади

Патéнт (цісарський) — указ

Патримоніáльне суді́вни́цтво — судова влада поміщиків над селянами

Перемúтництво — контрабанда

Пересáда — перебільшення

Перешварцóвання — нелегальна переправа

Пертрактáції — переговори

Перфíдія — зрадливість

Петéнт — прохач

Пúняво — повільно, слабо

Пúтоменність — властивість

Під покри́вкою — під виглядом

Плениpотéнт — довірена особа, повноважний представник

Плац — місце, земельна ділянка, площа

Пожитóчність — корисність

Позúскати — здобути

Получúтися — з'єднатися

Помíтуем — погорджуємо

Пóпас — привал

Попéрти — підтримати

Посéсія — нерухоме майно, орендований маєток, володіння

Посéсор — орендар земельної ділянки

Посіда́ння (посілість) — володіння

Посóл — депутат

Постерýнок — пост

Потентáт — магнат

Потрýчення — вираховування

Поýфний — секретний

Прáвни́к — юрист

Прáса — прес, преса

Пребéнда — у католиків — певна церковна функція і майно, що надається її виконавцям

Прéзес — голова, президент

Прелегýючий — лектор

Прелімінувáти — передбачати

Премілінáрна нарáда — підготовча нарада

Премíса — передумова

Прéсія — тиск

Прéцúзія — точність

Прéцінь — адже

Преюдикýвати — вирішувати наперед

Приґáна — догана, осуд

Прúтик — докір

Притлýмлювання — придушування

Прихóдник — парох, пафіяльний священик

Прíор — настоятель католицького монастиря

Прóбощ — парох, настоятель парафії

Провíзія — комісійні нарахування, проценти

Провізорúчний — тимчасовий

Провізóріюм — тимчасове положення, тимчасове розпорядження

Прогібіційний — заборонний

Прокуратóрія камерáльна — фінансове управління

Пропінáція — монопольне право магнатів і шляхти на виробництво і продаж горілки в своїх маєтках

Пророгóваний — відстрочений, відкладений до якогось часу

Просекрибувáти — виганяти (з країни), оголошувати поза законом

Протосúнгел — почесна посада у вищій адміністрації православної церкви

Пстро — строкато
П'ястýк — кулак

Ракýський — австрійський
Рáта — частковий платіж, частина боргового зобов'язання, частка
Регуля́мин — правила, статут
Резигнáція — примиреність, покірливість, відмовлення від чогось
Резолю́тний — рішучий
Рекогноскувáння — розвідування
Реконесáнс — розвідка
Рекриміна́-ції — взаємні звинувачення
Рéкурс — протест
Реля́ція — донесення, детальне повідомлення, звіт
Ремонти́ст — кіннотик
Ремунерáція — винагорода
Репарти́ція — розверстка
Рейхсрáт — парламент в Австрії
Рéгýла — правило, настанова
Ретардáція — сповільнéння, затримка, шгучне гальмування
Рефлéксії — роздуми
Речúнéць — термін
Рéчний — представник, виразник, промовець
Ріня́к — галька
Рітмáйстер — ротмістр
Річезнáвець — експерт
Рогáчка — застава
Рóзказ — наказ
Розлюзувáння — ослаблення, занепад
Рóвта — загін гірських стрільців для боротьби з опришківським рухом (в першій половині XIX ст.)
Рустикáльний — селянський
Ряд — уряд

Салíна — солеварня, соляна копальня
Сáльва — залп
Свистóк — клапоть паперу (зневажливо — брошура, листівка)
Секатýра — причіпка, присікування
Сервілíзм — рабська догідливість
Сервітýти — поширеними були земельні сервітути, які полягали в праві власника земельного наділу користуватися сусідніми землями — дорогою, водоймищем, пасовиськом тощо
Симóнія — купівля церковних посад
Сúндик — представник, уповноважений
Сквар — спека
Склеп — магазин, лавка, крамниця
Скомплікóваний — складний
Скрипт — посвідка, рукопис
Скрутúнія — підрахунок виборчих голосів
Скрýха — розкаяння
Сли — якщо
Словéнчик — словенець
Сміховáлець — жартівник
Спіткáтися — зустрітися
Полéчний — суспільний
Справóздання — звіт, повідомлення
Присяжéння — змова
Стагнáція — застій
Стампíлія — печатка, штемпель
Стéклий — шалений, божевільний
Стéрник — керманич
Сторóнництво — суспільно-політичне угруповання, партія
Стрій — одяг, костюм
Суплéнт — заступник, помічник
Сурдутóвий — зневажлива назва чиновників
Суспендувáти — тут: тимчасово усунути від обов'язків

Сфінгува́ти — підробити, підстроїти
Схола́стик — тут: член єпархіального управління, у віданні якого перебували парафіяльні школи

Те́ка — портфель, папка
Те́нор — зміст, текст
Толера́нція (толерантність) — терпимість
Тра́фно — влучно
Транза́кція (трансакція) — угода
Тривіа́льна шко́ла — початкова школа
Тумульту́арний — метушливий, галасливий

Увзгля́днити — врахувати
Уді́л — тут: участь
Ультрамонта́нський — крайнє клерикальний
Уклад — угода
Умисло́вий — розумовий
Умі́ється — уміння
Упі́мнення — нагадування
Упоса́ження — винагорода, маєток, пов'язаний з якоюсь посадою
Упослі́джений — скривджений, відсталий
Урбаріа́льний помі́р — розмежування земель
Урльоп — відпустка, канікули
Уря́д — установа, посада
Успосо́блення — настрій

Фа́гас — донощик
Фа́кельцуг — факельна процесія, факельний хід
Фала́тки — лахміття
Фа́нти — речі, хатнє майно
Фа́сія — декларація платника податків про доходи
Фервальте́рія — управа
Фе́рії — канікули
Фе́стии — свято
Фіна́нцвах — службовець фінансової сторожі
Фі́нти — хитрощі
Фо́ршпани — підводна повинність
Фра́йтер — єфрейтор
Фреквє́нція — відвідування
Фунгува́ти — функціонувати, діяти

Халу́пники — селяни, що мали лише хату без поля
Хіснува́тися — користуватися
Хосе́нність — користь
Хрії — авантюри
Хроба́т — хорват

Целебрува́ти — урочисто правити богослужіння
Целіба́т — безшлюбність духівництва
Цино́вий — олов'яний
Ци́ркул — округ, повіт
Цо́фнутися — піти назад, відступити
Цукорник — кондитер

Че́нь — адже
Чинш — натуральна повинність
Чума́рка (чемерка) — старовинний чоловічий верхній одяг

Шамбеля́н — камергер
Шва́гер — зять (чоловік сестри), шурин (брат жінки), дівер (брат чоловіка)
Шволеже́р — легка кавалерія
Шка́рпа — схил
Шкіц — ескіз
Шлеза́к — сілезець
Шо́па — повітка, сарай
Шпе́тний — тут: бридкий, поганий
Шпихлі́р — комора для збіжжя

Ю́нта — хунта
Юстиціа́рій — урядовець поміщицького маєтку, в обов'язки якого входило судове вирішення цивільних справ населення

ПОКАЖЧИК ІМЕН ТА НАЗВ

Абрагамович Д. *620*
Август III 18
Адамський 177
Айгнер 212, 225, 227, 273
Аксаков І. С. 490, *640*
Аксельрод Манес 246
Александрович 386
Альціято Ян 66, 96, 193, 201, 369, 377, 390, 391, *605*
Андрусикевич 400, 401
Антикарчук 114
Антонович В. Б. 126, 315, 563, 564, *596, 620, 621, 648*
Аракчеев О. А. *600*
Арістов М. Я. 482, *638*
Арістотель 503, 505
Арсеній (архієпископ) 587, *648*
Арсеньєв К. І. 495, *642*
Астрюк Жан 465, *637*
«Атенеум» 488
Ауершпегерг (Аверсперг) Карл 262, 263, 269, 272, 289, *616*
Ауффенберг Норберт 365

Бавер 212, 213, 227, 278
Багалій Д. І. *647*
Байрон Дж. Г. 25, 73
Байер Едвард 365, 366
Бакунін М. О. 498, *622*
Балабан Гедеон 588, *649*
Балабан Діонісій *597*
Балінський 47, 48, 51
Балуг'янський М. А. 497, *641*
Бар М. 16
Баранецький Петро 204, 478, *638*
Барвінський Вол. 325, 443, 444, 445, *635*
Барвінський Олександр 470, 563
Бартманський 381
Басс І. І. *634*
Баторій Стефан 584, 585, *648*
«Батьківщина» 315
Бауер Ф. Х. *637*
Бах Олександр 9,155, 157, 158, *595*
Бахмінський (Бахматюк) Олекса 478, *638*
Бегеевич 365, 366
Безпалий І. *599*
Беер Адольф 44, 157, 158
Бекенштейн 492
Белей І. М. 444, *634*
Бельовський Август 532
Бем Юзеф 56, 58, 60, *605*
Бен Олександр 418, *640*
Беневський Демко 16
Бенедек 394, 396, 397
Бервінський Рішард 373, 375, 413, *629*
Беренс 358
Бестужев-Рюмін М. П. 32, *602*
Белінський (генерал) 51
Белінський В. Г. 179, 498
Бжесцянський Сільвер 379, 405, 406
Білевич 114
Білецький Адам 357, *592*
Білінський Леон 531
Білозерський В. М. *630*
Білям Антон 364
Бісмарк Отто Едуард Леопольд фон Шенхаузен 551, *636*
Блажовський 473
Бобжинський М. 550—562

Бобровський Адольф 371, 372, 380, 402
Бобчинський Олександр 405, *630*
Богданський Генріх 357, *626, 628*
Богун Іван *599*
Богуш Лук'ян 405
Богуші (рід) 388
Болеховський Феліціан 378
Бональд 27
Бонковський 364
Бордольо 177
Боржемський 278
Борисикевич Іван 325, 328—331, 440, 532, *622*
Боррош 220, 235, 236, 240, 241, 260—264, 266—268, 281, 286, 287, 292
Босс 365
Бочковський 177
Брайндль (Брайнль) И. 83, 84, 87, 88, 92, 352, 353, 382, 384, 387, 389, 394, *629*
Браніцька 150
Бредемаєр Йоганн 111—114
Брестель Рудольф 234—236, 240, 294, *615*
Бризгалов О. О. 510, *643*
Бродецький Юліан 250
Бродзінський Казимеж 25, *599*
Бродович Теодозій 349, *624*
Броневські (брати) 388
Брудзевський 373, 375
Брук 262
Брюховецький Іван 17, 564
Буберле 249
Будник Іван 110, 411
Будуїцький 63
Буланже (Бу-лянжер) Жорж 514, *644*
Булгарин Єжи 356, 379, 405, 406, *626*
Булиш Казимир 273, 279
Бурбони (династія) 27, *602*
Бурцев В. Л. 538, *645*
Буряник 574, 577
Бухвальд К. Ц. 328
Бучинський Д. 63
Бугицький Николай 111
Буцяк Семен 573, 578, 579

Вагилевич І. М. 358, 443, 455, *605, 626*
Вайгель Л. 474, *638*
Вайда Казимир 111, 113
Вайсман 210
Вакано 223
Валігурський Осип 407
Валигорський Ян 66, 111
Валленштейн (Вальдштейн) Альбрехт *487, 640*
Вальдштайн 159
Варенička 578
Василевський Тадеуш 66—68, 71, 93, 118, 120—123, 125, 126, 131—133, 149, 167, 169, 171, 174, 181, 182, *594, 605, 609, 614*
Василецький Деміон 250
Васильчиков І. І. 499, *643*
Вахнянин А. К. 443, *634*
Вежебіцький Л. 478
Велигорський Йосиф 111, 114
Велопольський Александр 83, *606*
Венгерський 52, 53, 56
Вендзилович 453
Венжик 367, *607*
Веньковський 94, 276, 277, 367
Вервес Г. Д. *633*
Вержхлейський 199, 200, 207, 222, 269
Верхратський І. Г. 443, *634*
Веселовський 92
Веселовські 97, 200
«Вестник Европы» 487—489
«Вестник народной воли» 539, *646*
Весьоловський Михайло 378—380
Весьоловський Францішек 370—375, 377, 378, 381—383, 385, 386, 387, 406, *628*
«Вечерниці» *634*
Вибрановський Роман 50, 535—537, *645*
Виговський Іван 17, 564, *597, 598*
Виговський Остап 17
Вислоцький Марцелій 278
Висоцькнй Йосип 238, *615*
Висоцький Петро 35, 36, 51—53, 57—60, 63, *602*
Витвицький Софрон 311, *620*
Вицех Ч. *629*
Вишневецькі 584
Вишневський М. 395, 396, *629*

Вишньовський Генріх 356, 357, 370, 373, 374
Вишньовський (Вісньовський) Теофіл 96—98, 100, 108, 110, 111, 115, 153, 158, 356, 357, 367, 370, 371, 410, 411, 529, *608, 649*
Вігура 464—468
Відман Кароль 534
Відман Осип 138, 204
Вільгельм Людвік 363
Вільчинський 177, 178, 204
Вілям 366
«Вільна Росія» 581, 582
Віндішгрец (Віндішгретц) Альфред 269, 292, *617*
Віолянд 233
Вірано 352
Вітошинський 470, 571
Водзіцький 391, 395, 458, 459
Водня 153
Войнаровські 403, 404
Войнич Еміль-Ліліан *648*
Волянський Ф. 378, 403, 404
Волконський С. Г. *602*
Володимир Великий 15
Волевський 329
Вольней 465, *637*
«Водьное слово» 299, *618, 619*
Вольський 184
Вольтер 464, 465, 493
Вольчак 575, 576, 577
Вонсович 392
Ворцель Станіслав 42, *603*
Вотава 381
«Вперед» 539, *647*
Вротновський Фелікс 42
Вурцбах Константин 165, 166, 170, 172, 173, 175—177, *612*
Вшелячинський 107

Габрі 223
Габсбурги (династія) 329, *613, 616, 618, 632*
Гавзнер (Гаузнер) Отто 315, 374, *620*
Гавриликова Марія 565
Гагенавер 239—242, 269
Гайзмар 49
Гайн 240
Гайнерль 223
Галецький 184
Галич О. І. 497, *642*
Галичинська Марія 18
Гаммерштайн - Еквард Вільгельм 349, 528, 536, 537, *624*
Ганкевич Онуфрій 66, 452
Ганнібал 264
Ганцволь 223
Гарасевич Михайло 479, *638*
Гареллі Пій 537, *645*
Гарматій Василь 212, 273, 279
Гжегожевський 391, 392
Гжимала 31
Гейне Генріх 25
Геккель Ернст 512, *645*
Гелгуд 49, 54
Гельбіг *641*
Гельтман Віктор 96, 193, 201—203, 368, 369, 371, 377, *608*
Гельферт Йосиф 222, 228, 237, 259, 536, *615*
Гельцель Антоній-Зигмунд 328
Ген 183, 184, 185
Гербенгер 68
Герман Рішард 360, 492, *627*
Германн 496
Гернділь 223
Герцен О. І. 497, 539, *595, 605*
Геферн Роберт 359, *627*
Геціг 269
Гинилевич Г. 325, 326, 328, 332, 350, 440, *622, 625*
Гізо Франсуа 162, *612*
Гіршберг 530
Гіцкевич Валентій 68, 105, 111, 151—153, 162, 163, 167, 170, 172—179, 190, 193, 212, 225, 278, *594*
Гіцкевичі 257
Гловацький 379, 400
Глуховський 478
Гляйзбах 223, 263, 264
Годлевський 108, 411
Гой 213, 214
Голейовський 98, 99, 161
Голіцин 495
Головацький Я. Ф. 353, 443, *605, 625*
Голуховський Агенор 138, 143, 155, 157, 158, 177, 204, 274—276, *611, 620*
Гольдман 557
Гольдмарк 233—235, 268, 270, 288
Гомер 170
Гонта Іван *606*
Гординський 366

Горжковський 371, 372, 375—377, 390, 391, 392
Городинський 358
Горошкевич Ю. *627*
Горський 107
Гославський М. 107, *609*
Госляр Юліан 107, 379, 400, 412, *609, 627*
Гостковський 403
Гошовський Нерей 373
Гошовський Стефан 203
Гощинський Северин 37, 68, 357—360, *603*
Граб В. 66, *626*
Грабовський П. А. *648*
Григор'єв П. В. (Грицько П.) *645*
Григорій 450
Громадзінський 167
Громан 401
Громницький 448, 449
Гросс 94, 367
Грохольський Казимир 206, 207, 357, *614, 620*
Грочевський 398
Грудзінська 30
Груша *598*
Губернатіс де 316, *621*
Губицький Генрік 93, 118, 224
Губицький К. 374
Гудзяк Іван 363, 364, *628*
Гулак-Артемовський П. П. *605*
Гуляницький Г. *597*
Гусейн-паша *623*
Гут 366
Гуттри Олександр 373

Давид Адольф 356
Даниїл (єпископ) 569
Данило Галицький *623*
Данкевич Лука 350, 351, *625*
Дарвін Чарлз *643*
Даровський Болеслав 403
Даровський Мечислав 204
Даровські (брати) 403
Дашкевич М. П. 563, *647*
Дверницький Юзеф 39, 47—49, 52, *602—604*
Дебогорій-Мокріевич В. К. 538, *645*
Деліль Жозеф Нікола 492, *642*
Делянов І. Д. 502, *643*
Дембинський Генріх 49, 54, 55, 56, *604*
Дембицька 170
Дембовський Едвард 93—97, 367—374, 392—395, 397, 398, 406, 412, 426, *607, 608, 629, 630*
Демель 221, 265, 280, 287
де Местр 27
д'Есте К. Ф. 83, 87, 92, 134, 137—139, 166, 352, 365, 366, 381, 414, *606*
Демків Микола 301, *619*
Денкер 404
«Дело» 300, *619*
«День» 500, *643*
Дерулед Поль 486, *640*
Дзвонковська 94
Дзвонковський Владислав 94, 367, 373, *607*
Дзедушицький Влодзимеж 469, *620*
Дзедушицький Войтіх 547
Дзержковський Осип 146, 167, 173, 178, 185, 196, 197, 533, *621*
Дзялинський Адам-Тіт 36, *603*
Дилевський 243, 252, 256, 257, 265, 276, 277, 281, 289
Димницький Ян 186
Диновський 342
Дібич-Забалканський І. І. 41, 49, 51, 52, 54, 57, *604*
Дівочка Онисифор 588, *650*
Дідро 493
Дідушицький Казимир 177
Дідушицький Маврикій 204
Дідушицький Тіт 149, 182, 196, 197, 202, 204, 211, 237
Дідушицькі 197
«Діло» 326, 350, 426, 444, 480, *592, 594, 619, 621, 623, 624, 630—633, 635*
Дмитрасинович Тома 365, 366
Добжанський Ян 146, 165, 167, 171—175, 178, 185—187, 190, 191, 197, 531, *611*
Добльгофф Антон 227, 230, *615*
Доброгойський 58
Добролюбов М. О. 489, *591*
Добрянський Адольф 478
Добрянський Стефан 326
Догіяк 223
Домбровський Василь 118, 250
Домбський 373
Домбчанський Антоній 454, *636*

Достоєвський М. Ф. 497
Драгоманов М. П. 446, 538, *593, 619, 621, 648*
«Друг» 443, *623, 634*
Дунаєвський Альбін 358
Дуидер 533
Дуцький 355
Дюрінг Євген 418, *631*

Евклід 502
Ейзенбах 388
Ейлер Леонард 492, *641*
Екерт 112, 407
Еммінгер 138, 143, 157, 352
Енгельс Ф. *596, 605, 613, 615—617, 621, 637, 648*
Еренберг 94, 367, *607*
Ернест 462, 465
Есман 373
Естрайхер 205
Етмаєр 177

Єдлінська У. Я. *592*
Єжовська 23
Єжовський 23
Єзерський 39, 41
Єлачич (Єлячич) Йосип 227, 234, 235, 263, 269—272, 290, 291, *615, 617*
Єлизавета Петрівна 491—493, *641*
Еліясевичі (брати) 107
Єфименко О. Я. *647*
Єфименко П. *647*

Желевський 162
Жигмонт I *620*
Жигмонт III 585
Житецький П. Г. 315, *621*
«Жите і слово» *592*
Жулевський 203
Журовський Ромуальд 379
«Жюстіс» 486

Завадський Мартин 62
Загайкевич Антоній 451
Заклинський К. 15
Заклинський Олекса 328
Залевський 90
Залеський 135
Залеський Вацлав 154, 328, 388, 469, 535, *612, 629*
Залівський (Осип) Юзеф 355, 356, *625*

Залуський Іосиф 179, 198
Заля (Саля) Моріц 35, 39, 41, 42, 44, 86, 87, 95, 97, 352, 353, 368, 370, 384, 386, 389, 395, *608*
Заревич Федір 443, *635*
Захар'ясевич Ян Хризостом 300, 534, *619*
Захер (Сахер) Мазох Леопольд Ріттер фон 44, 69, 70, 71, 74, 86, 96, 98, 99, 103, 104, 161, 169, 179, 238, 352, 359, 369, *604*
Заячківська 183
Зверковський Валентин 95, 368, *608*
Земялковський Ф. 178, 249, 265, 366
Зенкович 61, 193, 201
Зіберт 402
Зінгер Флоріан 149, 177, 181, 204
«Зірка» 351
«Зоря галицька» 349, 532, *625*
«Зоря» 354, 363, 448, *592, 625, 633, 635, 636*
Зоська 580, 581
Зумпер 407

Ібрагім Шайтан *623*
Ієремія (патріарх) 587
Іловайський Д. І. *647*
Іноземцев Ф. І. *642*
Інокентій IX 338, *623*
Інцабій 138, 144
Ісаєвич С. Н. *647*
Ісаєвич Я. Д. *592*

Йогани 137
Йордан 372, 403
Йосиф II 216, *614, 615, 617*

Кавчич 222
Калужняцький Омелян 569, *648*
Калхберх 157
Камінський 452
Канський М. 380, 400, 402, *630*
Кант І. 495
Капусцінський Осип (Юзеф) 110, 198, 385, 412, 529, *609, 644*
Каразін В. Н. *642*
Карл IV Леопольд *623*
Карл V *623*
Карл VI *645*
Карпінський 94, 367

Кастор 77, *606*
Катерина I 491, *641*
Катерина II 34, 491, 493, 494, *602, 641*
Катков М. Н. 483—489, 510, *625, 639, 640, 643*
Катон Марк Порцій 484, 639
Качала Степан 314, *620*
Качановський 572
Квітка-Основ'яненко Г. Ф. 445, *605*
Кемпинські 383
Кестль рі 24
Кечура 333
Кинцль 111
«Киевская старина» 476, 565
Кірсті 288
Кірхмаєр 390
Кіс 109
Климкович К. Г. 443, *634*
Клобуковський 385
Кметович 379, 400, 401
Книгиницький 183—185
Княгиницький Іван (Іов) 587, *649*
Кобилиця Лук'ян 237, *615*
Ковальський А. 105, 106, 452, 458
Ковбасюк Микола 301, *619, 620*
Коженьовський 474
Козьмінський 470
Колишко Б. 49, *604*
Коллін 390—393, 396, 397, 399
Коллонтай Гуго 25, *599*
«Колокол» 539
Коморовський Ігнат 110
Кон А. 204
Конарський Шимои (Симои) 68, 357, 367, *605*
Конопка Проспер 382
Коперницький Ізидор 474, *638*
Коперник Н. 508, 491
Копистенський Михайло 587, *649*
Кордашевський М. 357
Корецький Леон 359, *627*
Коритовський Себастіан 396, *629*
Корш В. Ф. 484, *639*
Косинський В. 373, 375
Коссак І. 571—573
Костгейм 108
Костомаров М. І. 16, 483, 564, *647*
Костюшко (Косцюшко) Тадей 18, 39, 41, 49, *602—604*
Костянтин Павлович 28, 30, 37, 38, *600*
Котарський К. 382, 387
Котляревський І.П. 445, *605*
Кохановський Адам 378, 402, 403
Кошут Лайош 9, 193, 378, *595*
Кравс (Краусс) Карл 352, *625*
Кравс Філіпп 265, 266, 276, 277
Краевський 138
Країнський Л. 403, 404
Країнський Маврикій 118, 138, 140, 142, 143, 145, 146, 149, 155, 157, 158, 182, 183, 197, 200, 204, 328, *613*
Красицький 333
Красінський Зигмунд 413
Красіцький Казимир 118—121, 143, 155, 157, 196, 204, *610*
Красіцький Олександр 204
Краснянський 153, 154
Кратохвиль 240
Крашевський Ю. І. *621*
Кревецький І. 532
Кремер 352
Криг (Кріг) Франц 93, 116, 135, 138, 142, 352, *607, 610*
Крижанівський Р. *626*
Крижановський (Кшижановський) Северин 31, 32, 33, *602*
Крилов М. І. 497, *642*
Крицінський 478
Кронаветтер 517
Круковецький І. П. 38, 55, 60, *603*
Крюденер Юліана 495, *642*
Крюков Д. Л. 497, *642*
Кудліх Ганс 154, 213, 214, 219, 220, 222—224, 237, 273, 279, *612*
Кузембський Михайло 157, 204
Кузян Ян III
Куличковський П. *626*
Куліш П. О. *621*
Кульчицький Павло 163, 165, 166, 167, 169, 171, 577
Кульчицький Томас *612*
Куніцин О. П. 496, *642*
Купчанко Г. І. 479, *638*
Куранда Ігнацій 230, *615*
Кухар Дмитро 112, 113, 407, 408
Кущикевич Венедикт 363

Кшечковський 47
Кшечунович К. 196, 200

Лабкович 234
Лавісс Ернест *621*
Лавров П. Л. *645, 646*
Лаврівський Ю. Г. 301, 479, *619*
Лагонський 114
Ламанський В. І. 436, *632*
Лапчинський Мартин 363
Лапчинський Тома 111
Латинік 68, *599*
Лашкевич Тадей 112—114
Леандр 66
Лебйоцький 400
Леваковський Кароль 555, *646*
Левенштайн 109
Левинський 482
Левицький Венедикт 452, 576, *635*
Левицький Наполеон 356
Левіту 94, 368
Лейчак Матвій 209, 212, 213, 249, 250
Лелевель Йоахим 14, 64, 95, 368, 369, *596, 597, 600, 608*
Лельовський 66
Ленер 220, 221, 223, 239, 240, 242, 268
Ленін В. І. *633, 640*
Леон Адольф 356, 357
Лещинський 333
Лещисік Гнат 250
Линниченко І. А. *647*
Литвинович 155, 157, 158
Литвинович Спиридон 311, *612*
Лібельт Кароль 328, 373, 376, 377, *613, 628*
Лісницький Г. *597*
Лобковіц Август-Лонгін 43, 44, *604*
Ловинський 326
Лодинський Іеродим 155
Лозинський Йосиф 326
Лойола І. *599*
Ломоносов М. В. 493
Ломніцький *599*
Лонге Шарль 486, *640*
Лоншан 380, 389
Лоріс-Меліков М. Т. 500, *643*
Лось 179
Лошнев 212
Луї-Філіпп 27
Лукаріс Кирило 589, *649*
Лукасінський Валеріан 30, 31, *601*
Лукашевич Леслав 362, 363, 366, *627*
Лутінов 501
Лупул В. *597*
Лучаківський 443
Любек Е. 490, *641*
Любецький-Друцький Франціск-Ксаверій 30, 35, 37, 39, *600*
Любомирський Юрій (Єжи) 325, 328, 329, 331, 334, *622*
Людвіг 386, 387
Людовік XIII *640*
Людовік XVIII *599*
Людуня *594*
Лаймзнер Катерина 160
Лялюк Артим 573, 577, 579
Лянцкоронський Станіслав 16
Лям Ян 458
Ляссер 237, 239, 240
Ляссоцькі 559
Лятур (Латур) Теодор 230, 258, *615*
Ляцель 220—223

Магнушевський *605*
Мазепа Іван 524
Мазікевич 451
Мазуркевич Леон 95, 107, 371, 373, 378, 379, *607*
Макух 379
Малаховський Казимеж 32, 36, 56, *598, 602*
Мале де Гранвіль 57
Малиновський Михайло 204, *613*
Малиновський Станіслав 90, 358, 359, 361, 362, 364, 479, *627*
Маліш 328, 329
Малон Бенуа 486, *640*
Малюшицький В. А. *649*
Мальсбург Вільгельм 166, 169
Мальсбургова 169
Мангеймер 252, 269
Мандзюк І. 250
Мандль 297
Марат Жан-Поль 406, *642*
Мареш 402
Маркль 385, 387, 412
Марков 479
Маркс Карл *596, 605, 615—617*
Мартинов 53
Мартинович 138

Масикевич Григорій 448, 449
Маус 68
Маховський 17
Маццукелі 183
Мельжинський 30
Меркль 110
Мерославський (Мирославський) Людвік 53, 100, 369, 372, 373, 375—378, 380, 403, *604, 605*
Мессенгаувзер Цезар-Венцель 264, 265, 270, 295, *616*
«Мета» *634*
Меттерніх Клименс 24, 43, 44, 83, 84, 85, 117, 134, 138, 143, 144, 166, 352, 528, 529, *599*
Мефодій 435, 436, 438, *632*
Мецішевський Ілярій 395, 413, 414, *630*
Мещерський В. П. 489, *640*
Миклухо-Маклай М. М. 512, *643*
Микола I 36, 38, 41, 61, 94, 367, 492, 496, 498, 499, 501, 510, *603, 641*
Миколай 481
«Мир» 481, *638*
Михайло 52
Мицеський 138
Мідас 556, *648*
Мідович Ю. 328
Мізес 177
Мізес Рахміль 204
Міклош 237
Міклошич Франц 315, *621*
Міклошичі 315
Міліковський 177
Міллер М. 111, 114, 407, 409, 410
Мільбахер 138, 352
Мільруа Л. 488
Мінчакевич Ф. *626*
Мірошевський Ян 395
Міцкевич Адам 10, 25, 58, 115, *635*
Могильницький Антін Любич 443, *634*
Молітор 401
Монтекукулі 148, 149
Моравська Ю. 19
Мороз М. О. *594*
«Московские ведомости» 484, 485, 488, 489, *639, 640*
Мохнацький М. 30, 32, 34, 35, 36, 37, 41, 53, *600*
Муравйов М. М. 486, *640*
Муравйов-Апостол 32, 486, 487
Мусаковський 321
Мюссе Альфред де 25

«Набат» 539, *646*
Набеляк (Набіляк) Людвік 37, *603*
Навроцький В. М. 351, 443, 536, *625*
Нагірний Василь 482, *639*
Наглик Август 111, 113, 114, 408
Наглик Кароль 72, 98
Надлер 268
Найвиль 267
Наполеон I Бонапарт 28, *595, 602*
«Народ» *592*
Наумович Іван 481, *638*
Негруш 210
Нейман 223, 233
Некрасов М. А. 497
Немезис (Немезіда) 313, *620*
Немойовський Бонавентура 29, 40, *601*
Немойовський Вікентій 29, 40, 60, *601*
Немчиновський 554
Неуковський Рох 250
Никифор (Кантакузин) 588, *649*
Никорович Антим 98, 100, 133, 144, 145, 151, 160, 161, 179, 180, 182, 207
Никорович Кароль 168
«Нова рейнська газета» *616, 617*
Новаковський Кароль 183
Новицький 356, 357
«Новое время» 439, 440, 441, *633*
«Новий пролом» 481, *638*
Ньютон 491

Огарьов 497
Огоновський О. М. 316, *621*
Озаркевич Володимир 448
Озаркевич Єронім 479
Оконський Петро 250
Олександр I 28, 29, 34, 495, 498, 501, *599, 642*
Олександр II 60, 499, 500, 502, *642*
Олександр III 502, 540
Олексинський 68, 179
Олесько 107, 154
Ольнинський 250
Онишкевич Г. Д. *605*
Ордон 10, 57

Орлов Г. Г. 481, 493, *641*
Орловський 98, 101, 103
«Основа» 483, *639*
Оссолінські 453, 487, 530, *635*
Оссолінський Юзеф Максиміліан *618*
Осташевський 405
Остерман 183
Островський Ю. 90
Острозький В. К. 587, 588, 589, *648*
Острозькі (князі) 585
«Отечественные записки» 489
Охримович Йосип 366, *628*

Павлик М. І. 592, *623, 634, 636, 648*
Павликовський Леандр *627*
Павликовський Шальберт 204
Павло I 34, 494, *599, 602*
Падлевський Адам 402
Пайтлер 280, 281, 286, 288
Палацький Франтішек 193, 222, 224, 236, 329, *613, 632*
Паскевич І. Ф. 54, 56, 57, 60, 94
Пауль 281
Пейрер Ісаак де ла 465
Пеке 138
Пелех Яцко 409
Пельтенберг 153, 159, 160, 209
Пенчиковський 267
Перль Михайло 273
Перовська Софія 492
Перовський Борис *641*
Перовський Василь *641*
Перовський Лев *641*
Петро I 452, 491, 492, 494, *641*
Петрик 20
П'ечонка 365, 366
Пивоцький 247
Пипіи О. М. 316, 488, *621*
Пиріг Антін 213, 278
Пирогов М. І. 98, 499, *643*
Писарев Д. І. 489, *591*
Писемський О. Ф. 497
Пискозуб 98
Питія (Піфія) 186, *612*
Пій IX *616*
Піккерт 457, *636*
Пілат Понтій 170
Піллерсдорф 146, 152, 193, 203, 233, 265, 267, 270, 280, 281
Пінтровський 223
Пірлінг П. 26, *600*
Пірмак 68
Платон 504—506
Плеханов Г. В. *648*
Пліхта 31
Площанський В. М. 479, *638*
Поглодовський Денис 246, 273
Поглодовський Зенон 247, 328, 329, 331
Подлевський Северин 374
Подолецький Ян 374
Покінський І. *626*
Поль Вікентій 179, 378, 412, *612*
Поляков 484
Полячек 223, 230
Понятовський Станіслав Август 211, *599, 614*
Попель Михайло 326, 330, 379, *622*
Попович К. К. *593*
Порубальський 364
Порфирій 466
Поссевін Антоній 586, *648*
Потій Іпатій 588, *649*
Потоцький Адам 270, 311
Потоцький Вацлав 14, 36, *597*
Потоцький Микола 430
Потоцький Станіслав-Феліке 38, 603
«Правда» 444, 445, 446, *634*
«Правительственный Вестник» 484, *639*
Пражак 222
Прато 269
Прокопчиць 157, 207
Прондзінський Ігнатій 31, 50, 52, *602*
«Просвіта» 315
Прохаска Іван 357
Пузина 334
Пушкін О. С. 497, *596*
Пфейфер Адольф 204
Пшебиславський 478
Пшестшельський Никодим 107, 412
Пшестшельські (брати) 107
Пшибильський 404
Пшцінський Петро 196, 204
Пясецький 196

Рагоза (Рогоза) Михайло 587, 588
Радецький Йозеф 230, *615*
Радзівіл Михайло 41, 48, 49, *603*
Радкін П. Г. 497, *642*

Райський 360, 366
Ральстон Уїльям 316, *621*
Рамбо Альфред 316, *621*
Раморіно Джіроламо 56, *605*
Рапацький 118
Раупах 496
Рачинський 204
Ревакович Генрік 547, 555, *646*
Регль 269
Реймарус 464, 465
Решетарський 184
Ридигер Ф. В. 52, *604*
Рилеев К. Ф. 32
Рігер Франтішек-Ладислав, 193, 236, 436, 439, 444, *613, 632*
Ріпецький 452
Рішелье Арман Жан дю Плессі 487, *640*
Ржевуцька 184
Ржевуцький 107, 150
Ржевуцькі 159
Рогавський Кароль 391, 395
Рогалінський Генрік 378
Розвадовський А. 106, 153, 374
Розвадовський В. 99, 100, 106, 200, 238
Розен 49
Розумовський Кирило 492, *641*
Розумовський О. К. 492, *641*
Романова Н. П. *592*
Романови 41
Романович П. 168, 169, 557
Романчук Ю. С. 482, 524, *639*
Рудольф (ерцгерцог) *637*
Рудольф II 15
Рунге Фердинанд 66, 68, 358
«Русские ведомости» 485
«Русский вестник» 353, 482, 489, *625, 639*
«Русское слово» 500, *643*
Руссо Ж.-Ж. 494
«Руська бібліотека» 67

Сабіна *623*
Савичевський Юліан 396, *629*
Салтиков-Щедрін М. Є. 488, 489, *591, 639*
Саляк Панько 576, 577
«Санкт-Петербургские ведомости» 485, *639*
Сангушко Вл. 380
Сангушко Євстафій 42, 178, *603*
Сапега Лев 149, 167, 169, 171, 177, 182, 325, 328, 334, *611*
Сапеги 584
Сембратович Сильвестр *633*
Семонський Владислав 402
«Свободная Россия» 538, 539, *645*
«Світ» *632, 634*
Семйонтковський 38
Семяновський М. 157
Сенковський 169
Сераковський (генерал) 47, 258
Сераковський (посол) 214, 224, 235, 236, 237
Сигида Н. К. 582, *648*
Синявський 511
Сирекер 267
Сичевський 209, 210, 225
Сікорський Мавриційй 111, 114, 374, 407, 409, 410, *629*
Сірко І. *598, 599*
Скарбек Станіслав 190, *623*
Скарга Петро 586, *648*
Скаржинський Еразм 204, 392
Скаржинський Мечислав 379, 380
Скибинський Антон 204
Скржинецький (Скшинецький) Ян 47, 49, 50, 52, 54, 55, 64, *604*
Скурський 333
Скшинський Людвіг 177, 403, 404
Скшинський Олександр 403, 404
Славський Леон 365
Слоневський Кирило 452, *626, 635*
Слотвінський Костантин 453, *635*
Слуцькі 584
Смолька Францішек 165, 177, 204, 220, 258, 269, 356, 357, 359, 360, 366, *612*
Смотрицький Г. Д. 586, 587, *649*
Смотрицький Мелетій 586, *649*
Снігурський Іван 453, *635*
Собеський Ян (Ян III) 338, 339, 340, *623*
Собецький 362, 363
Совінський 10, 58, 59, 60
«Современная летопись» 483, *639*
«Современник» 500, *643*
Сократ 560
Соліковський 585
Соловьев *619*
Солтик 32, 41
Сольцев 495

Спасович В. Д. 90, 325, 489, *607*
Спенсер Герберт 418, *631*
Спіноза Бенедикт 464
Стадіон Рудольф 139, 142, 144, 146, 149, 151—154, 168, 170, 172—175, 177, 181, 182, 190, 192, 193, 201, 203, 204, 207, 208, 223, 224, 233, 234, 238, 414, *630*
Стадіон Франц 142, 143, 144, 414, 454, 455, *611, 613, 636*
Стадницький Казимир 195, 197, 204, 559
Стасюлевич М. М. 487, *641*
Сташинський 47
Степняк (Кравчинський) С. М. 582, *648*
Стецька М. *608*
Стецький Людвік 328—332
Страхайло 556
Строганов С. Г. 497, *642*
Стройновський 157
Стронський Франціск 167, 169, 176, 177, *612*
Ступак 576
Стшелецький Войтіх 107
Суворін О. С. 489, *640*
Сулима 17, *598*
Сулятицький 42
Сумпер 112, 114
Супінський 180
Суразький Василь 587, *649*
Сухецький Г. 534
Сухожевський 393, 396
Сухоровська Кароліна 171
Сцегенний Пйотр 94, 367, 368, *607*

Танячкевич 408
Тарнавецький І. 449, 450, 451
Тарновський Станіслав 550, 558, *646, 647*
Таффе Едуард 308, *620*
Телех Яцко 113
Тельнберг 209
Терлецький К. С. 587, *649*
Терлецький О. *623*
Тессарчик Антоній 91, 352, *607*
Тетеря П. І. *598*
Тисовський Ян 375, 377, 380, 390—393, 395, 396, 399, *629*
Тихомиров Л. О. *648*
Тишкевич Вікентій 42
Тишкевичі 584
Тінфельд 242
Тірман Давид 179
Тірман Фердинанд 363
Тіссо Віктор 316, *621*
Ткачов П. М. *645*
Товарницький 365, 366
Толліч 394
Толетой Д. А. 485, *639*
Толстой Л. М. 488, 497
Толь К. Ф. 53, *604*
Тоненбург 73
Тоннер 321
Трещаківський Лев 440, 443, *633*
Троян 223
Тун Леон 193, 329, *613*
Тургенев І. С. 488, 489, 497
Турко 108, 269
Турський К. М. *645*
Турчанські 107
Турчанський Юліуш 474, *637*
Тустановський М. 155, 157

Уейський Корнель 413
Умінський Ян Непомук 31, 52, 56, *602*
Унгерн-Штернберг 61, 62, 63
Устиянович М. Л. 443, *634*

Фальковський 57
Фегтенберг 177
Федоровнч Альойзій Андрійович 18. 19, 64
Федорович Амбродій Андрійович 18, 19, 20
Федорович А. Г. 18, 19, 20, 21, 64, 210, 211
Федорович Антоній Андрійович 18, 20, 101
Федорович Аріан Андрійович 18, 19, 20, 78, 101, 103, 133
Федорович В. Г. 18
Федорович Владислав 12, 469, 470, 471, 478, *598*
Федоровнч Войтех 17
Федоровнч Г. М. 18
Федорович Гонората Андріївна 18
Федорович Д. 15
Федорович І. А. 8, 10—13, 15, 16, 17, 18—23, 25—27, 36, 45—48, 50—53, 57—59, 61—81, 93, 97, 98, 100—107, 115—116, 120, 122, 125, 133, 144, 145, 149—151, 153, 159, 161—163, 166—167, 170, 171, 178,

179, 190, 193, 206—216, 218—222, 224—243, 246, 247, 249—252, 257—259, 262—270, 272—274, 277, 298, 360, *593, 595, 609, 614, 617, 618*
Федорович І. Г. 17, 18
Федорович Іван *598, 599*
Федорович Павло *598*
Федорович Кароліна 19, 23, 26, 66, 68, 72, 75, 78, 79, 98, 100, 102, 103, 111, 162, 179, 211, 213, 225, 228, 238, 264, 273, 296
Федорович Л. А. 18, 298
Федорович Матвій Якимович 17
Федорович Микола Якимович 17
Федорович П. І. 17
Федорович Розалія 18, 20, 46, 64, 65
Федорович Сашко 15
Федорович С. А. 18
Федорович С. Я. 17
Федорович Т. 469
Федорович Ф. М. 18
Федорович Я. П. 17
Федоровичі 13, 14, 15, *594, 597*
Федькович О Ю. 443, 474
Фейєрбах 465, *637*
Фельдман Вільгельм 491
Феннеберг 230
Фердінанд I 195, 227, 259, 289, 296, 329, 375, *611, 613, 618*
Фестенбург 185
Філомафітський О. М. 497, *643*
Філоус 381
Фінгер 249
Фінтовський Ромуальд 400, 401
Фішгоф 227, 233
Фішер 267, 269
Фліч *613*
Фляйшер 239
Франко Андрій *647*
Франко Ольга 565, 573, *592, 647*
Франкфуртель 226
Франц Йосиф I 24, 296, 429, *637*
Француз Карл-Еміль 300, *619*
Фредро Александр 181, 182, *612*
Фрідріх II Великий 264, 265, 494
Фрідріх Вільгельм III *599*

Хенцинські 56
Хераскови 491
Хлаповський 49, 52, 54
Хлопицький Юзеф 38—40, 41, 48, 49, 64, *603*
Хмелевський Роберт 362, 366, *627*
Хмельницький Богдан 16, 564, *635*
Хмельницький Тиміш 16, *597*
Хмельницький Юрій 15—17, 564, *597, 598*
Хомінський Йосиф 83, 84, 353, 382, *606*
Хрісталлер Готліб 418, *631*
Хшановський 392
Хштонстовський Євгеній 358, 360, 361, 365, 366, 534
Хштонстовська Марія 90, 118, 361

Цельс 466
Ценглевич Каспер 90, 118, 334, 362, 363, 412, 454, *607, 627, 628*
Цецюра Т. *597*
Цибульський 329, 455
Цистерси 429, 430
Цихоцький 107
Ціммер 221, 223, 226, 267
Ціцерон 505

Чайковський (каноник) 199, 204
Чайковський Ян 149, 181
Чаплицький Владислав 111, 113, 114, 407, 408, 409, *630*
Чаплицький Генрік 111, 114, 407, 409
Чаплицький Фердінанд 98, 111—113, 407, 409, 410
Чаплицький (батько) 113, 408, 409
Чарнецький Стефан 17, *598, 599*
Чарторийський (Чарторизький) Адам-Єжи 28, 29, 37, 41, 64, *599*
Чарторийські (родина) 61, 380
Червінський Ян 325, 392, *621*
Чернишевський М. Г. 488, 489, 497, 500, *591*
Черні 270
Чеховський 380, 381, 388
Чеч 138
Чивільов О. І. 497, *642*
Чолліч 384
Чубатий Митро 106

Шайноха Кароль 177, *612*
Шайноха Я. 366, 381
«Шаріварі» 222, 223, 229
Шафарик Павел Йосиф 329, *603, 622*
Шашкевич Григорій 157, 208, 273, 274, 277, 279, 280, 281, 452, *635*

Шашкевич М. С. 67, 120, 348, 358, 442, 452, *605, 626, 635*
Шварцвергер 296
Шевченко Т. Г. 445, 446, 483, *621, 635, 648*
Шеллінг Фрідріх Вільгельм 486, *640*
Шель (Шеля) Яків 115, 388 *609*
Шенбруин 166, 228, 263, 272
Шереметев В. Б. *597*
Шершник 110
Шишков О. С. *600*
Шкрібляки (брати) 478
Шмерлінг 398
Шміт 366
Шредер 30, *601*
Штеренберг Ернест 338, *623*
Шторр Х. Г. *637*
Шторц 223
Штраус Давид-Фрідріх 465, 466, *637*
Шувалов І. І. 493, *643*
Шузелька Франц 257, 289, 290, 294, *616*
Шуйський Йосиф 545
Шухевич В. О. 478, *638*

Щапов А. П. *639*
Щепановський Яи 358, 359, 364, *627*

Юзефович М. В. 483, *639*
Юстиніан I 506, *643*

Яблоновський Антоній 32, 33, 34, *602*
Яблоновський Кароль 204
Яблоновський Людвік 181, 182, 374, *629*
Яворський 455
Ягайло 563, *620*
Яничек 400
Янко Генрик 233, 374
Яхимович Григорій 204, 207, 208, 440, *613*

«Allgemeine Zeitung» 479
«Die Neue Zeit» 490, *642*
«Demokrata Polski» 83, 85, *606*
«Deutsche Zeitung» 456, 457, *636*
«Dziennik Literacki» 402
«Dziennik Mod Paryskich» 150, 163, 165, 167, 171, 172, 349, *612*
«Dziennik Narodowy» 176, 180, 196-197, 233, 234, 276, 454, *612, 630, 645*
«Dziennik Polski» 456, 458, 459, 545, *636*
«Gazeta Lwowska» 111, 185, 570, *609*
«Gazeta Narodowa» 344, 348, *624*
«Gazeta Polska» 439
«Gazeta Powszechna» 534, 535
«Gzas» 550, 557
«Jutrzenka» *630*
«Kurjer Lwowski» 416, 417, 442, 443, 457, 458, 459, 514, 517, 527, 537, 546, 547—549, 562, *592, 631, 633, 634, 637—641, 643, 644, 646—648*
«Kurjer Poznański» 439
«Kraj» *634*
«Le Devoir» 486
«Macierz» 321
«Nowa Polska» *607*
«Nowa Reforma» 343, 344, 345, 545, 547, *622, 624*
«Noworocznik Demokratyczny» 363
«Pokrok» 436. *632*
«Politik» 308, *620*
«Północ» *605*
«Polska» 414, *630*
«Postep» 534
«Przegląd Społeczny» 456, 461, *636, 638*
«Przegląd Tygodniowy» *636*
«Rada Narodowa» 186, 187, 188, 193, 194, 195, 197, 203
Reuss Ed 467
«Revista Europea» *621*
«Revue des Questions Historiques» — 462
«Rok» 95, *608*
«Rok 1843» 368
«Ruskiy Dnewnyk» 455
«Slowo» 458
«Szczutek» 556
«Tygodnik Krakowski» *630*
«Urzędnik Prywatny» *335*
«Wiener Allgemeine Zeitung» 543, 545
«Wiadomósc statystyczne o stosunkach Krajowych w Galicyi» 300
«Wiener Charivari» 222
«Wiener Zeitung» 226, 227
«Zjednoczenie» 95

ЗМІСТ

Життя Івана Федоровича і його часи 7
Крестьянские стремления и мечтания; расчеты на войну с Россией 299
Наше теперішне положення 306
З 1848 року (Давні матеріали до оцінення нових заходів около польсько-руської угоди) 323
Баламутний ювілей 338
Глухі вісті 341
Давні акти до нового спору 347
Польське повстання в Галичині 1846 року *(Історична розвідка)* 352
Реформа домініканів і реформа василіян 415
Середні школи в Галичині в рр. 1875—1883 418
Два панславізми 435
Нашим «приятелям» 438
Галицьке українофільство *(Відповідь на «Увагы русина»)* . . 442
До історії руської церкви в послідніх часах Речі Посполитої польської 448
До історії нашого відродження 452
Причинок до історії 1848 року 454
Відрубність Галичини 456
Die Bibel und die Neueren Entdeckungen in Palästina, in Aegyptin und die Assyrien, von F. Vigouroux Priester von Sain-Sulpici 462
Етнографічна виставка у Тернополі 469
Баламутства в українській справі 480
Катков і українофільство 484
До відома панів чехів 487
Університеты в Росії 491
Миклухо-Маклай 513
Блаженства миру 514
Організація демократичної партії 516
Задушні дні у Львові 1848 р. 528
«Свободная Россия» 538
Політичні сторонництва в Галичині 543
П[ан] Бобжинський як поступовець 550
«Руська історична бібліотека» 563
Сожжение упырей в с. Нагуевичах в 1831 г. 565
«Вільна Росія» 582
Дві унії (образок з історії Русі при кінці XVI віку) 583
КОМЕНТАРІ 589
Пояснення елів 650

Академия наук
Украинской ССР

Институт истории
Институт литературы
им. Т. Г. Шевченко

ИВАН

ФРАНКО

Собрание сочинений
в пятидесяти томах

Научные труды

Тома 44—47

Том 46

Книга 1

Исторические труды
(1883—1890)

(На украинском языке)

Киев, издательство «Наукова думка»

Друкується за постановою
Президії АН УРСР

Редактор
В. Я. Пипченко

Художній редактор
С. П. Квітка

Оформлення художника
О. Г. Комяхова

Технічний редактор
Г. Р. Боднер

Коректори
Л. І. Семенюк, Ю. І. Бойко,
Л. П. Рябцева

ІБ № 6099

Здано до набору 12.02.85. Підп. до друку 21.10.85. БФ 39514. Формат 84×108/32. Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Фіз. друк. арк. 21,0+2 вкл. Ум. друк. арк. 35.49. Обл.-вид. арк. 38,59. Тираж 4500 пр. Зам. 5-1081. Ціна 4 крб. 30 к.

Видавництво «Наукова думка».
Київ, МСП, Рєпіна, 3

Книжкова фабрика імені М. В. Фрунзе. Харків 57, вул. Донець-Захаржевського, 6/8